Антологија
СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Антологија
СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Милош Црњански

ДРУГА КЊИГА СЕОБА

„Антологија српске књижевности“ је пројекат дигитализације класичних дела српске књижевности Учитељског факултета Универзитета у Београду и компаније Microsoft®

Није дозвољено комерцијално копирање и дистрибуирање овог издања дела. Носиоци пројекта не преузимају одговорност за могуће грешке.

Ово дигитално издање дозвољава уписивање коментара, додавање или брисање делова текста. Носиоци пројекта не одговарају за преправке и дистрибуцију измењених дела. Оригинално издање дела налази се на Веб сајту www.ask.rs.

2010.
Антологија

СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Милош Црњански

ДРУГА КЊИГА СЕОБА

Садржај

I АЛИ СВЕ ЈЕ ТО САМО ОМАМА ЉУДСКИХ ОЧИЈУ 6

II НЕСРЕЋА ИХ ЈЕ ТОГ ПРОЛЕЋА, У ТЕМИШВАРУ, СТИГЛА НЕОЧЕКИВАНО... 26

III ЗАМУКЛА ЈЕ ПЕСМА ПОД БАГРЕЊЕМ У МАХАЛИ 47

IV ИСАКОВИЧ, МЕЂУТИМ, ОДЕ, КУД ГА ЖЕЉЕ ВУКУ... 70

V ИШАО ЈЕ ТАКО У ВАРОШ У КОЈУ НИЈЕ БИО ПОШАО 88

VI БЕЛИ ЗЕЦ И ЦРНИ АЈГИР НА ПУТУ 102

VII НЕЋЕ ВИШЕ ВИДЕТИ СВОЈУ ПЛАНИНСКУ СЕРВИЈУ 139

VIII ПО СЕЋАЊУ СЕ ХОДА КАО ПО МЕСЕЧИНИ 153

IX КРАЈ ЊЕГА КОРАЧА, САМО ЊЕГОВА СЕН КОЈА ГА ПРАТИ 182

X ИЗМЕЂУ ЖИВИХ И МРТВИХ СВЕ СЕ ВЕЗЕ ПРЕКИДАЈУ 190

XI НЕ ПОСТОЈИ ТА ЖЕНА СА ЗЕЛЕНИМ ОЧИМА 219

XII ОСТАЋЕ САМО ГРОБОВИ 260

XIII ДОК ЈЕ ЖИВ ХОЋЕ ДА ЗАСПИ НА ЊЕНОЈ РУЦИ ИСПОД БАГРЕМА 279

XIV ЈЕГО БЛАГОРОДИЈЕ БИЛО ЈЕ НЕСПРЕТНО САМО СА ЖЕНАМА 293

XV УМ ЧОВЕКОВ НЕ МОЖЕ ТО ВИШЕ ДА СХВАТИ 308

XVI НИКО НЕ ЗНА ЈОАНА ТЕКЕЛИЈУ 322

XVII ОДЕ ИСАКОВИЧ ИЗ ЦАРСТВУЈУШЧЕ ВИЈЕНЕ 327

XVIII БИВШИ СРБИН А САД РУС 366

XIX СЕЛЕ СЕ, ЈАДНИ, У РОСИЈУ, А СМЕЈУ СЕ, И ПЛАЧУ 422

XX ПУТ У РОСИЈУ ВОДИО ЈЕ У ВИСИНУ 442

XXI У РОСИЈИ У ПАВЛОВОМ СНУ 465

XXIII РОСИЈСКА КОМАНДА БИЛА ЈЕ: АТАКА, АТАКА, АТАКА! 523

XXIV РАЈЕВКА ЈЕ БИЛА ПУНА БАГРЕЊА И ЗУЈАЊА ПЧЕЛА 542

XXV ТРОФИМ ИСАКОВИЧ ТРАЖИ У КИЈЕВУ СВОЈУ ДЕЦУ 574

XXVI ЧУДА ПРИРОДЕ И ЉУДСКОГ ЖИВОТА 582

XXVII ЧЕСТЊЕЈШИ ИСАКОВИЧ КОД ИМПЕРАТРИЦЕ 616

XXIII СЕОБЕ СЕ НАСТАВЉАЈУ ВЕЧНО 657

ДРУГА КЊИГА СЕОБА

I АЛИ СВЕ ЈЕ ТО САМО ОМАМА ЉУДСКИХ ОЧИЈУ

Било једном једно краљевство, у срцу Европе, које се звало: Хунгарија.

У том краљевству текле су реке богате рибом, а дуж тих река простирале су се бескрајне, зелене равни. Лети су се те равни претварале у жарке пустиње, а зими у ледено море, покривено снегом. Људи су ослушкивали, у мраку, урлик вукова.

Хунгри, који су становали на тој равни, а који се беху доселили из Азије, причали су да коњик из њихове земље може да одјаше на Исток, а да данима не сусретне људско биће. Њихову земљу, веле, затварају, као венци, високе планине, али се и те планине, према Истоку, отварају као нека врата. А после опет настају бескрајне равни.

Кадикад се, на тој равници, укаже по неко усамљено дрво, багрем, или врба, па и неки коњаници који брзо ишчезну. Догоди се да коњик угледа и неке куле и градове, шта ли, али и то нестане на видику. Појаве се лети и неки свилени чадори, палме, али све је то само омама људских очију, фатаморгана ваздуха и облака. Небо се после, опет, спусти на ту празну земљу као плава завеса.

Све до краја XVIII века, у том краљевству ратови су били чести. Турци су били допрли до Вијене, и отерани опет натраг до Београда, а дуж путева белеле су се и сушиле људске лобање и кости. У одступници до Беча, последњи су били Расцијани, а у претходници до Београда, први, они. Под командом аустријских ђенерала, који су имали велике, тророге шешире, украшене нојевим перјем, Расцијани су сачињавали такозвану „мађарску“ коњицу, која је јахала на малим, али брзим, дурашним, брњашима.

Кад су ратови прошли, тај народ се населио по попаљеним турским караулама, покрај скела на рекама, и око Темишвара, који је био главни град на југу краљевства и који је био обновљен по нацрту француских официра, као нека звезда, од камена.

Расцијани нису признавали, над собом, никаквог закона, сем аустријског ћесара, али у време кад ова прича почиње, у пролеће 1752. године, они су се бунили и против ћесара. Хтели су да се из Аустрије одселе, у Русију.

Град Темишвар, иако се звао град на Тамишу, није био на Тамишу, него на његовој притоци, Бегеју, управо на барама Бегеја. Бегеј је био пуштен у градске ровове и био је пун крекета жаба, ноћу. Од реке му оста само старо, шпанско, име и расцветани врбаци.

Темишвар је био дело људске, а не божије руке, и састављен од самих каменитих звезда, утврђења градских. Те звезде су, при опсади града, мамиле војске у унакрсну ватру топова и биле су чувене по томе. Свака од тих звезда била је и сама, као неки свет за себе, а све, заједно, као неко острво.

Испред градских капија, простирале су се зелене утрине, где су ђенерали вежбали војску. У утврђења су били узидани огромни топови, и риком тих топова, почињали су турски ратови. Сад се, преко равни, разлевао звук темишварских звона. Био је мир.

Варош, између тих утврђења, била је тесна и за њу је било остало мало места. На то мало места фратарски ред капуцина и исусоваца био је подигао своје цркве, са барокним фасадама, а војска, Команду места. Око Команде прилепило се било неколико трактира и школа, као и Театар који је био чувен. Поред цркава била је палата команданта тврђаве фелдмаршал-лајтнанта баруна фон Енгелсхофена. Он се беше населио, просто, у највећу касарну, над малом пијацом, поред цркве капуцина, где је Темишвар изгледао као мала слика Вијене. Због раскошног живота војске, варош је била добила надимак „малог Беча“.

Фелдмаршал-лајтнант Франц Карл Леополд барун фон Енгелсхофен био је тада већ јако остарио, али је двор у Вијени имао у њега највише поверења, на крају турских ратова. Он је више волео Петроварадин од Темишвара, али је те године дошао био у Темишвар због немира, и да буде ближе војницима, Расцијанима, који су Темишвару задавали толико брига. Енгелсхофен се беше населио у тврђави, изнад војних тамница, откуда је могао, и голим оком, да види улаз и излаз пукова, и страже пред капијама. Његови прозори били су виши од фасада капуцина, пуних крстова и анђела, а отварали су видик и према утринама, где су хусарска одељења имала школу јахања. Енгелсхофен је патио од маније кречења и санитета. Као и карбола. Он је био закречио и Команду места. Једино су на њој, црни, остали двоглави орлови Хабсбурга.

На тој висини, са трећег спрата, стари фелдмаршал-лајтнант је могао да све догледа. Био је оставио затворене све салоне Команде и настанио се у две одаје испод крова. Одатле је могао да види чак и село, које је, пре, било турска Махала, а сад било насељено његовим Расцијанима. Он је био јако наклоњен тим својим војницима.

А село Махала, где су се биле сместиле њихове породице, и није имало изглед правог села. Није нимало личило на слику Темишвара. Било је то бедно насеље, напуштено од Турака, у баруштинама, са погорелом палисадом, порушеним кулама, и зидовима, са много брлога. Леп је на Махали био само дуг ред огромних, расцветаних, багремова. Они су били зарасли карауле и колибе Расцијана и њихове земунице, као и њихове кровове, покривене трском. И мада је беда у Махали морала бити велика, ноћу се из тог српског села стално чула песма.

Цвет багремов био је те године дошао тако нагло да је те бедне куће од блата покрио као нека бела, мирисна киша од цветова. И док су се људи у Махали покривали гуњевима и поњавама, село је било покривено, ноћу, губером од белог, мирисног цвећа. Као неким везом од небесног бехара.

Трску, траву, и баруштине у Махали, багремов цвет претварао је у сребруштину небесну, која се белела до звезда. То јест, до овејка звезда, које је тај народ звао Кумовом Сламом. Расцијани су, у то доба, толико волели све што је светло, младо и ново, да су имали обичај да поскакују према новом Месецу и да му довикују као безумни: „Здрав здрављаче, нов новљаче!“

Ето, крај те Махале, и Темишвара, прошла су била, једног дана, у пролеће године 1752, црна, путничка кола и ушла у град, кроз капије, које су чувале тобџије.

У тим колима која су дошла из Вијене, седео је човек кога је Двор био изабрао да у Темишвару заведе, међу Расцијанима, реда. Двор је био почео губити поверење које је дотле имао у фелдмаршал-лајтнанта баруна фон Енгелсхофена. Двор је хтео да укине статус тог народа, који је био, како се у Бечу говорило, „arma in arma“. Царство је било решено да од Расцијана, који су дотле били само војници ћесара, начини сељаке, камералне наполичаре, господе краљевства хунгарскаго. Али је то било лакше решити, него спровести.

Енгелсхофен је био скептик, да се од војника да истесати добар сељак. Још више, да ће Расцијани хтети да буду наполичари, у улози земљорадника.

Њему је изгледало опасно, што су у Темишвар доведени расцијански пукови из рата, да их ту разоружају и разделе по комитатима Хунгарије. Он је, завијено, одбио да он, лично, касира, са профозима, бивше подунавске, сербске пукове, и да расцијанске официре расподели, силом, у регуларе. У рескрипту, који је добио, писало је да нежењене војнике има просто да расели, а неколико официра, који су намерни да се буне, да повеша.

Енгелсхофен, који је све кречио – и куће, и штале, и латрине – одговарао је да се тако не управља људима и да ће те драконске мере отерати те верне војнике ћесара, у царство росијске императорке. Он је Вијени скретао пажњу на то, да је ђенерал Шевич, који је у Росију отишао из војске аустријске, већ и до сада одвео неколико официра, својих рођака, и да се мољакање за апшит, из аустријске војске, наставља. Али у Вијени нису слушали Енгелсхофена.

Сматрало се да он није успео да наметне подунавским пуковима униформе, које Аустрија заводи, а да није успео ни да их натера да своје мртве, кроз варош, не носе откривене, до гробља. Нити да ушоре своја села.

Зато је у поменутим, црним, путничким колима, из Беча, осванuо, у Темишвару, пред вратима Енгелсхофена, оберкригскомисар Гарсули, и ту је ова прича почела.

Била су то мала, брза, црна, путничка кола, тако рећи само један сандук, постављен црним, свиленим велуром. Сандук, који је висио са четири велика точка. Са четири дебела каиша. Али је био, за толике људе, уједно и црна судбина.

Гарсули се био зауставио пред вратима Енгелсхофена, међу старим топовима и пирамидама топовских ђулади, али је био отишао на јутрење у цркву капуцина. Кад се, после, указа отуда, појави се као човек педесетих година, омалена раста, трбушат,

ходајући раскреченим ногама, газећи на пете. Био је насмејан и чинио се весео. Врх својих раскошних, венецијанских, ципела и своје дустабане дизао је са земље као са чавала. Штапом, који је премештао из руке у руку, пипао је по степеницама, и спуштао пете тек после малог врдања. Ноге му беху пократке. А листови поднадули.

Гарсули је носио црне килоте, од велура, и свилене чарапе. Изгледало је као да чини један корак напред, а два назад. Смешио се на свакога, а веслао је рукама, као што се на Крфу весла. Црни капут, са два репа, као у ласте, пливао је око њега.

Био је то човек са лепим, римским цртама лика, али као у детета. У бледилу лица, његове крупне, црне очи чиниле су се још црње и на њима је била као магла. Носио је кику, среброкосу. А на нос је стално дизао наочали, као да их облачи и свлачи. Није пропустио никога да прво, кроз наочали, погледа.

Иако је Енгелсхофену било јављено о доласку оберкригскомисара, старац није сматрао да треба да га дочека, него му је поручио да изволи горе, на трећи спрат, код њега. На лицу Гарсулија јасно се опажала, због тога, срџба.

Енгелсхофен је становао сам самцит – са својим хусаром – на трећем спрату Команде, у једној уској одаји, окреченој бело, са алковом, у ком му је стајала постеља. Он је имао свега једну наслоњачу, а за Гарсулија донета је једна обична столица. Гарсули се попео до Енгелсхофена, сав црвен, у боји која се мењала од црвенила рака до модрине ћурана.

Енгелсхофен га је дочекао седећи и није устајао. Фелдмаршал-лајтнант је био без капута, у простој, швапској, кошуљи, пушећи на дуг, швапски камиш. Извинио се, мрмљајући, да је стар, да га боле ноге и понудио је госта троношцем као да дочекује свог чизмара.

Гарсули прелете погледом ту одају и тесни алков где је била постеља, а прелете, кроз прозор, погледом, и утврђења, и утрину, која се надалеко видела. У соби Енгелсхофена није било ничега сем једне сабље коњаника и неких зарђалих, огромних, кључева. На окреченим, дебелим, зидовима било је пуно паукова. Код постеље, пак, стајао је пар огромних јахаћих чизама. Гарсули љутито помисли: „Ни распећа нашег Господина Исукрста нема.“

Гарсули је био Грк, са Крфа, али је био веран син једноспасавајуће цркве Рима.

Пошто га је фелдмаршал-лајтнант дочекао тако, ни Гарсули није имао обзира према њему и предаде му писма као с неба па у ребра. Био је то строг укор са највишег места и Гарсули је знао шта пише у тим писмима. Укор је био „ex Consilio Bellico“ и тежак удар за старог војника. Један од оних удараца који скраћују живот, а који се, у старости, више не очекују, не схватају, не заслужују.

Енгелсхофен је, у међувремену, био прочитао писмо па га је био испустио из руку. Старац остаде пресамићен, пребледео, и као да је дрхтао. Њему се, у ствари, наређивало да Темишвар има да преда Гарсулију. На писму су били велики, црни печати и калиграфски потпис грофа Јозефа фон Хараха, ратног друга

Енгелсхофеновог. Што је Енгелсхофена нарочито заболело, било је да је то баш Харах потписао. „И Харах је то потписао“ – понављао је Енгелсхофен, али у себи, немо. Гарсулија је само погледао презриво.

Гарсули се начини као да никад није лука ни јео, ни мирисао, али је Енгелсхофен знао ниско порекло тог дворјанина, као и то да Гарсули има умешане прсте у све то. Гарсули је, међутим, почео да говори и тумачио је свој долазак у Темишвар, као догађај врло важан. Вели, о томе зна и царица. Њена је жеља да се тај народ, који је заузео толику територију краљевства хунгарскаго, сведе на праву меру. Обезобразили су се, вели, ти Расцијани, и нису заслужили наклоност Енгелсхофенову. Шта би они хтели, вели, зар се може и замислити да буду као нека држава у држави. Status in stato?

„У Бечу се зна, сигурно, да је турским ратовима одзвонило. Рата више неће бити. Та гомила више није ни потребна. Па нека иду откуда су и дошли.“

„У сваком случају“, говорио је Гарсули, „у Вијени је решено да се Расцијани населе на територију Хунгарије и под хунгарске камералне законе. Имаће да обрађују земљу. Он ће их населити у села, где су куће назидане у реду, као по концу, према лењиру геометара. А Расцијани ће имати и да приме католичку цркву. Официри ће бити премештени у регуларне пукове. Војници ће бити претворени у сељаке. Радиће земљу, као што је раде и Хрвати и Хунгри. „Не може бити изузетака у царству, Ваше Високоблагородство.“

Цео овај део Европе, имаће да се европеизира. Он то, вели, понавља. Администрација има да буде немачка и наређења да долазе из Беча. Он, Гарсули, жели, прво, да види официрске затворе и све оне официре који су у њима. Нарочито жели да види оне који се налазе под истрагом: браћу Исаковиче и капетана Пишчевича који је уврtео у главу да оде у Росију.

Њихова су имена на листи ђенерала Шевича и они су ступили тако рећи као дезертери, у војску Њеног Императорског Величества Елисавете Петровне. У Енгелсхофеновом извештају, вели, видео је, са запрепашћењем, да се на списку Шевича налазе читаве породице официрске, из тог некад Подунавског, ландмилицијског пука. У Бечу сматрају да је онај ко је саветовао да се тим официрима изда апшит из војске, морао сићи с ума. Он, Гарсули, лично, жели да се види с тим официрима. Да се са њима мало поразговара. Он је уверен да ће их, после тога, проћи воља да траже отпуст у Росију. А, сем тога, жели и то, да сутра, на егзерцириште, та ландмилиција, пред њим, парадира. А жели да види и Махалу, где је дошло до нереда.

Док је Грк брбљао све то, Енгелсхофен се био повукао још дубље у свој алков и наслоњачу. Као што се био, последњих дана, повукао и од Темишвара. Као што није више одлазио у Театар, није хтео да се меша ни у овај посао Гарсулија. Енгелсхофен је ћутао. Није скидао ока са Грка, али је ћутао. Имао је ледене, плаве очи, које су гледале кроз густе облаке дима из камиша.

Енгелсхофен је био дужи од шест стопа. Кад је јахао, ноге су му допирале коњу до колена. Кад је седео, једва је било могуће обићи га. А имао је главу као у коња.

Док је Грк брбљао као чегртаљка, стари Шваба помисли, у себи: „Оберкригскомисар, ето, није ништа бољи, него нека камерална газиблата. Тај човек мора да је имао гладног оца, па је сав саздан у зависти. Мора да су га родитељи спремали за попа, па говори кроз нос, а само је случајно залутао у војску и дочепао се Двора. Да би њему, Енгелсхофену, ето, загорчао последње дане.“

Гарсулија је, међутим, ћутање старца доводило до беснила и он је почео да галами, као пред својим писарима. У један мах, дохватио је штап као да хоће да одалами старца, али га је само спустио на патос између себе и Енгелсхофена, ваљда да би оделио два света. Кад се мало умири, поче мало тише, гласом, умиљатим, венецијанског шкопца:

„Треба онемогућити, пре свега, да ти Срби служе као братија у истим пуковима. Да се читаве породице, и сродства, населе тако у иста села. Они се, Расцијани, крећу као братства, рођаци, фамилије, а у томе је опасност. Као овце они нагрћу једно за другим, свуда. Сад су наумили да се одселе у Росију. Ко зна шта ће измислити сутра.“

Енгелсхофен је, међутим, био викнуо свог хусара, који му је дремао пред вратима. Наредио му је да сиђе доле до канцеларија и да каже да ће оберкомисар доћи у затвор, да визитира.

Затим је почео, сам, без ичије помоћи, да се облачи и чешља. Ни тада не вадећи камиш из уста.

Гарсули, јетко, само се накашља и шмркну мало бурмута, из бурмутице коју је држао као да је флаута.

„Не ваља“, вели, „што је фелдмаршал-лајтнант те официре узео само у кућни затвор. Он мисли да је требао да их пошаље код профоза. И да их окује, ако устреба.“

Енгелсхофен се осмехну. При помисли да Грк и не сања да је он ишао код тих официра и у затвор, да са њима одигра, увече, партију фараона. Шта би тек рекао Грк, помисли, да зна да им је било допуштено да иду и у Театар, са својим женама.

„Прегледао сам“, говорио је Гарсули, „акта која су остала, од оберста Вука, илити Волкана, што ће рећи Волфганга, Исаковича, из прошлог рата. То је, у ствари, читав историјат побуна и издаја. Требало их је повешати још за време рата на Француза. А, сем тога, па баш и да оду у Росију? Тим боље, остаће овде прост и неук народ, па ће бити лакше са њима. Милом, или силом, ја сам решен – а то је и жеља царичина – да уредим овај крај краљевства. Копаће се канали, по систему грофа Мерци. Према француским плановима. Ум човеков не може да трпи да све те планове, израђене по логици, омете та гомила косматих, урличућих Срба.“

„Сам Бог је решио“, узвикивао је Гарсули, „да се из Европе истерају Турци, а и ти Расцијани, ако треба, са њима. Живот овде има да се уреди према памети, према реду који у Цркви влада, а нарочито има да се исуше ове многе баре и мочваре. Ова подунавска ландмилиција, што још живи по земуницама, и колибама, са својим овцама, свињама, и женама, има да иде у камералне територије. Ја то понављам:

МОРА. Имаће да се привикну и науче камералним законима. И вармеђским законима. Ношење незакованих мртвачких сандука је забрањено. То мора да престане. МОРА.“

Енгелсхофен се ћутке облачио и мислио, у себи: „Имамо дакле папагаја. Жалосно је да царевина, због оваквих, губи толико ваљаних војника.“ А шта друго остаје тим Расцијанима, кад је тако, него да се селе ма куда? Да су њега, Енгелсхофена, питали, он би био саветовао да им се оставе обичаји при сахрани. Они су дошли у царевину да ратују, а не да буду наполичари комитатима и спахијама. Не треба дирати у војника. Тај занат је сам по себи довољна несрећа. Војник је сам по себи мученик, и није човек као други људи. Кад му се нареди, војник ће по глави, и рођеног оца, али та заповест је жалосна. Ако ти Расцијани воле да носе своје црвене гуњеве, па шта онда? Он би им то дозволио, и на парадама. А ако ће да сахрањују своје мртве и голе, шта то смета? Он, Енгелсхофен, дозволио би им то и насред Беча. Ако своје мртваце носе кроз варош и цмачу, па шта онда? Не траже они то и од Бечлија. Уосталом, што се тиче мртваца, човек кад умре, умре као и животиња. Све те приче о загробном животу само су прича, да се плаше деца. То је да се бабе лакше исплачу. Људи се множе као и мишеви, и голубови, којих увек има. Ако је Харах баш решио да те подунавске пукове касира, могао је то да сврши одмах после рата, а не сада. Људи су оболели, осиромашили, побенавили, од чекања награда и исплата. Шта им је требало да шаљу овог шкопца да људима тумачи да је лепо изићи из царевине и прећи у камералну земљу, где се струже стрњика. А што се тиче Махале, он, Енгелсхофен, неће ићи да види село које се уређује по лењиру, ни шорове што се исправљају према концу. Луд је тај гроф Мерци и ти геометри и капуцини, што би хтели да човека претворе у анђела. А човек је велика стражњица. „Стражњица“ – додаде полугласно, тако да га Грк са запрепашћењем погледа.

Енгелсхофен је, међутим, био завршио своје облачење и старачком љубазношћу указа Грку врата. Пропустио га је да изиђе, мрмљајући учтиво: „Изволите, bitte sehr. Wohlgeborener, Sondergeliebter und Geehrter Herr.“

„Каква сељачина“, поче и Грк монолог у себи. „Зато он воли Расцијане и зато их брани од свакога. Није ни он бољи. То је само сеља са Рајне, Шваба, простак, и боље би било да су му дали у руке мотику, место Темишвара. Зато он нама стално опонира? Зато он не одговара на наше рескрипте? Цео ћесарски југ краљевства налази се у опасности. Какве су у њега само ручурде и ножурде. Сељачина.“

Док је силазио уз Енгелсхофена, Грк је био притиснут уза зид, тако да је, својим велуром, опајао зид степеништа. Био је као ношен, уз крупног Енгелсхофена, као нова млада, једва додирујући тле ногама. Био је сав бео од креча. И мирисао је од карбола.

„Сељак је то. Колика му је само носина, као у коња. А из ње као да вири коњска четка.“

Зграда у којој је фелдмаршал-лајтнант барун фон Енгелсхофен становао, била је окренута вароши само са једне стране. Са те стране то је била раскошна фасада, у барокном стилу, као да је била пренета, на точковима, из Беча. Али на другој страни, имала је једно крило још из турских ратова и ту је била сва мрачна, са прозорима у гвозденим решеткама. Тај део куће још се осветљавао из пушкарница, а ложио кроз

старе земљане пећи, цепаницама, споља. Неколико соба са патосом изгризеним од пацова и мишева, ту, служило је за затворе официра. У тај део Команде улазило се из малог, зазиданог, дворишта, иза цркве, где је још стајала једна стара батерија, која се није употребљавала. Са те стране утврђења могло се догледати до свих егзерцириштa, као и са прозора Енгелсхофена. Кад би Сунце одскочило, официрима је било дозвољено да ту изиђу, из затвора, и да поседе на клупама. Жена Енгелсхофеновог профоза била је ту засадила неколико сунцокрета и покрила зид мрежом ладолежа. Двориште, у кругу, између старих, топовских, ђулади, од камена, било је излизано од чизама затвореника, који су ходали ту да опруже ноге. Тај траг затвореника био је стар већ сто година.

Ваздух, и ветар, и Сунце, допирали су, ту, са зелених егзерцириштa, која су се пружала унедоглед, на тој страни Темишвара. На њима су се, по цео дан, па и сада, могли видети ескадрони коњице, која прелази у кас, па галоп, и јуриша. Непомично, и црвено, стајали су пешадијски полкови српских „шережана“, да би се, изненада, помакли, претворили у колону, која маршира, и мења облик, као на некој табли шаха. Пешадија је, те године, била, први пут, униформисана, па је, издалека, имала боје цветних леја.

На то мало, каменито, двориште дошли су дакле Енгелсхофен и Гарсули, где их је већ чекала групица Гарсулијевих писара, која је била послата у Темишвар, пре Гарсулија. Енгелсхофенови официри се нису нимало трудили да буду љубазни према тим, бечким, концепистима и аудиторима. Уза зид било је постављено свега неколико чамових дасака, као клупа.

Гарсули је затражио да се доведу официри, ту, из затвора. Вели, он воли да ради у миру, и на свежем ваздуху, и да се, са затвореницима, разговара. Вели, он никада не заборавља да се ради о људима који су, за Ћесаревину, стекли пуно рана.

Тако је, док се Гарсули шетао, око топовских ђулади и дуж бедема, профоз отишао да доведе, прво, четири Исаковича, који су били оптужени да су се уписали у списак руског ђенерала Шевича и да су затражили апшит из војске, да би се одселили у Росију.

Енгелсхофен је тврдио да је цела ствар била законски одобрена и да су се ти људи уписали у руску војску, тек кад су добили апшит из војске аустријске. Он је чак заступао мишљење да су власти саме подстрекивале те официрске породице, да се селе у Росију.

Гарсули је тврдио да су се Исаковичи, прво, уписали у списак који је ђенерал Шевич однео са собом у Росију, па да су, тек после тога, замолили да им ћесарка да апшит, да могу напустити аустријску војску. Он је сматрао да их треба разместити у регуларне полкове и задржати, ако не пристану, у затвору.

Исаковичи су се бранили да је, њима, после толико година часне, и верне, војне службе, у Ћесаревини, речено да ће ландмилицијски полкови да се касирају, па ако на то не пристају, да могу ићи куд им је драго. Ђенерал Шевич дошао је из Росије, до њих, јер је са њима у сродству и јер је и сам из аустријске војске отпуштен у војску

императорке Елисавете Петровне. Они су тврдили да су апшит, из аустријске војске, добили у реду и да су се, после тога, мирне душе, могли уписати у Шевичеву листу, коју је однео са собом, у Росију. Они се дакле већ сматрају официрима руске војске и моле да им се дозволи да се одселе и отпутују.

Енгелсхофен се свега тога гадио и, кад је сео, уза зид, на једну клупу, није имао нимало воље да помаже Гарсулију. Кад су из затвора изведени затвореници, окренуо је главу и наставио да одбија густе димове на свом, швапском, камишу.

Гарсули је прелетео погледом, овлаш, официре и понудио им љубазно да седну. Он је, тог јутра, решио да се разговара са њима на неком чудном језику, који је био мешавина немачког, словинског, који је у Млецима био научио, и руског, који је са Крфа добро знао. Посматрао је, испод ока, Исаковиче, и, док су они обарали поглед, Гарсули се смешкао. Био је наредио да им се донесу камиши и рекао им је да могу пушити, и у његовом присуству. Гарсули је сео на једно ћуле топовско, и с времена на време устајао и, као паун, шетао.

Вели: „Мње за свагда пријатно седит на воздуху пролетном. Пролетњи ветар је тако умилан. А Сунце, нас људе, тако лепо грије; како нас лепо грије! Њему се“, вели, „затвореници чине мало бледи, барусави, неочешљани, и ненамирисани. То не ваља. Официр треба да буде уредан и испеглан, и у затвору. Да нису играли звонара у затвору?“

Последње речи Гарсулијеве изазваше грохотан смех писара и официра, а биле су једна, јако скарадна, алузија на игру, која је у то доба била уобичајена, и међу официрима, у аустријском затвору.

Играти звонара, у затвору, значило је потплатити профоза да им врата остави отворена, тако да су затвореници могли да се посећују. Они би се скупили у једну одају и тамо би из троношца од дрвета – у ком је стајао кабао за нужду – извадили кабао, а троножац донели у средину. Затим би друштво имало да поседа уоколо, око троношца. У рупу, где је био кабао, имали су сад играчи да спусте своје удове, а на уд да привежу конац, или неку врпцу. Те врпце би висиле, под троношцем, који би се тада покрио.

Игра се састојала у томе да један од играча има, доле, да завуче руку и цимне једну врпцу, на „три“, Дерући се претходно „један, два, три“. Мајсторија је била у томе да се сви играчи раздеру, као да им кожу с леђа деру, а онај, који цима, да погоди, кога је цимнуо. Урнебес би био велики и сваки се кревељио. Сви су писали по један, бечки, цванцик, а каткад – кад се играло хазардно – по један талир ћесарски. Ако би онај, који цима, погодио, све је носио, ако није, играло се даље и цимао је идући. Тако се, у затворима, време, некако, прекраћивало.

Кад је оберкригскомисар то поменуо, насмејаше се чак и затвореници. Само је Енгелсхофен погледао Гарсулија презриво, па је и пљунуо.

Гарсули је, међутим, почео да хода испред Исаковича као нека шеталица на сату и почео да им чита буквицу. Вели, он је желео, засада, само да их види. Желео је да чује, из њихових уста, да ли је то, заиста, тачно да су се они, својеручно, уписали на тај

списак Шевичев, или их је неко други – можда рођаци њихови – уписао. Вели, нигде се тај списак, у Бечу, није нашао, те и нема доказа њихове кривице. Он признаје да је тај руски ђенерал имао ћесарску дозволу, али само за оне који су апшит из војске већ раније били испросили. А не да толике добре и честите људе мами на клизави пут исељенички. Он верује да њима, сад кад су све то чули, и видели, није ни на крај памети апшит из војске просити. Он ће им, зато, сад, прочитати „Eines an dem Herrn General Feldmarschall-Lieutnant Freyherrn von Engelshofen erlassenes Resciript“ – па кад им то прочита, они има, без даљега, да иду кући, а биће у регуларне полкове премештени.

За тренутак, Гарсули је застао и подигао наочали, да их боље види. Исаковичи су ћутали.

Први, пред Гарсулијем, био је мајор Јурат Исакович, други, прве класе лајтнант Петар Исакович, трећи мајор Трифун Исакович, а последњи, прве класе капетан, јего благородије Павел Исакович Влкович. Код имена овога, последњег, у актима, хофкригсрат фон Малер био је изричито напоменуо да је адоптиран од оберста Вука Исаковича. Адоптиран, Павел је тобоже био дупли Исакович и нарочито га треба помиловати, ако је то могуће.

Пошто их је неко време, тако, одмеравао погледом, Гарсули поче сад да им, изблиза, очи у очи, лицем у лице, говори, млатарајући рескриптом из Беча, који је држао у руци.

Вели, они знају да су Расцијани, који су се из Турске овамо пре шесет година доселили, подељени били у три војена округа: Сегедински, Арадски и Петроварадински. Они знају да Срби у тим округима држе 45 укрепљених мест. Они знају како је завршио провизор дворски, Јосиф Јоанович, који је имао некакије преписки са, из Росије дошавшим, књазем Кантакузеном. Нека се дакле узму у памет. Њима је било објављено, још пре три године, да ће ландмилицијске, сербскије полки бити касировани. И да ће они сви имати да буду расподељени у регуларне полки Ћесаревине. То тако има да буде, јер то тражи височајши интерес в ползу господарства аустријскога. Они ће сад морати у ново назначена воениа места преселитсја. Њима је било дато доста времена, од три года, да дом свој и грунт распродаду. А остали има да потпадну под камеру Венгерску. „Па шта би сад хтели?“

То им је питање довикнуо у лице, тако страшном дерњавом, промењеним гласом, колутајући, грозно, очима, да су се они свакако препали. У потпуној тишини, која је била завладала, Гарсули их затим позва да устану, узе рескрипт, и поче читати.

У рескрипту, из Беча, писало је, црно на бело, да се, према наредби датој грофу Гајсруку, команданту Осека, премештају, и то:

„Мајор Јурат Исакович у Сирмијски хусарски,

Прве класе лајтнант Петар Исакович у Славонски хусарски,

Мајор Трифун Исакович у Бродски пехотни,

Прве класе капетан Павел Исакович Влкович у Градишћански пехотни полк.“

Затим, као да је хтео да их опомене, додао је вичући: „ex Consilio Bellico“.

Разрогаченим очима прошао је, још једном, пред њима и рекао им да сад могу ићи, кући. Био је сигуран да нико неће ни ланути.

Право, тако, прође крај најмањег међу братенцима, мајора Ђурђа, који је био растом не само најмањи, него и најдебљи. Био је то човек набијен месом, као општински брав, и толико утегнут, и угрејан, да није могао да дише, него је као роктао. Међутим, Ђурђе је био славна јуначина и такав, а најмлађи. Леп као Циганче.

Ђурђе је био узео став „мирно“ пред тим Венецијаном, црвен као рак, притегнув сабљу уз бут. Својим белим зубима, као низом бисера, он се церио, не би ли се умилио том страшном човеку. Пошто је он био у војсци испредњачио, а најбоље, међу њима, знао немецки, браћа су га изабрала да он, у њихово име – ако буде потребно – говори. Међутим, сад је Ђурђе стајао занемео, и ни у нос. У себи, Ђурђе је осећао да браћа очекују да нешто каже Гарсулију, али он само промрмља: „Море, оно ми је брат, ко ми је добру рад“ – и не рече ни речи.

Лајтнант Петар Исакович, који је био идући, био је међу њима, по жени, најбогатији и, ваљда зато, најпоноситији. Био је то леп, витак официр, који још није био превалио ни тридесету, а стајао је пред Гарсулијем прав као јела. (Гарсулијево име изговарали су неки и „Гарчула“, а он се на то љутио и исправљао „Гарсули, Гарсули“.) У реду, Петар је стајао као укопан, са руком на сабљи, пребледео, са кожом као мајске руже. А и његова рука, на сабљи, била је бледа, као од воска. Међутим, ноздре су му биле румене и као да је дахтао од љутине. Чинило се као да хоће нешто да каже. Али кад Грк прође, он се само осмехну и промрмља Ђурђу, тако да га је и Гарсули – ако је хтео – могао чути: „Зар Шокац да те уђутка, оца му?“ Премештајући се затим, лено, с ноге на ногу.

Трифун је био међу њима најстарији, по годинама, и најсиромашнији. Био је то човек глават, космат, запуштен, помало и одрпан. Гарсули је знао да Трифун има неколико рана, али уместо да то изазове сажаљење, код Грка је то изазвало жељу да га мучи. Зар такав несрећник, па да се буни?

Трифун је стајао погурен, са неком кривом, турском сабљом у руци, велике главе, бркат, а из уста су му мало вирили дуги, коњски, зуби. Био је то отац шесторо деце и уморан од живота и несреће која га је пратила, свуд. Мало риђ, висока чела, са носем као коњски жвал, Трифун је био од оних људи који су добри, али изгледају тако, да их се свако клони. Обишао га је и препао се од њега и Гарсули. Нарочито су га биле запрепастиле крупне, сиве, водене, Трифунове очи.

Најдуже је Гарсули био застао код Павла Исаковича. Он је међу њима био највиши, а није био узео чак ни став према пропису у војсци. Био је то човек виши главом од Ђурђа, мало кривоноги дугајлија, са косом која се сјала као потамнело злато. У недоумици ваљда, Павле је био скинуо, у врућини, свој официрски, тророги, шешир. Танког, орловског носа и плавих, тамних очију, са осмехом који је био јако

топао, изнад извијених усана, Павле је за Гарчулу био читав доживљај. Гледао га је зачуђено.

Иако дугих стопа, и ногу, тај човек је стајао пред њим, ипак, врло лако, отмено, и, кад је Гарсули пришао, Павел је брк свој погладио. „Прави лепотан“, помисли Гарсули.

У том тренутку, кад је Гарсули већ мислио да је све свршено, тај Исаковић проговори, на немачком, одлично. Вели, он не зна шта ће његова браћа радити, али, што се њега тиче, он не мисли од своје намере одустајати. Он је чврсто решен да промени царством. Он и није више официр ћесарски, него капетан у војсци императорке Елисавете Петровне и задржан мимо закона и његовог права. Њему је речено да ће бити касирован и да може ићи куд му је воља и он је апшит, из војске, добио, без икакве кривице. Његово се име налази на списку ђенерала Шевича и однето је у Росију. Не може, вели, њега нико, више, овде, премештати, и то у пехоту. Из коњице у пехоту. Откуд то може бити да коњик оде у пешаке? Нема тога и неће тога бити, док је Сунца и Месеца на свету. Не прави се пешак од коњика. Где то може да буде?

Неколико тренутака у дворишту наста велика тишина. Гарсули је и сам био као занемео. Да му је једно од оних топовских ђулади пало на главу, ни то га ваљда не би било тако погодило.

Јего благородије Павел Исаковић Влковић, дабогме, нашао се, после таквог разговора са оберкригскомисаром Гарсулијем, иза катанца – и то у оковима. А парада, тогда подунавске ландмилиције, сутрадан, почела је у слутњи још горих инсубординација.

На зеленом егзерцириште, које се пружало, унедоглед, испод Енгелсхофеновог стана, полк подунавске ландмилиције, који је имао да се касира и који је изведен пре Сунца, имао је, на Гарсулија, дуго да чека.

Полк негда славног оберста Вука, што ће рећи Влка, Волфганга, Исаковича, био је спао на неколико стотина војника. Они су били формирани у колону, заогрнути својим црвеним, сербским, гуњевима. Издалека, чинили су се једна права, црвена, линија.

Изблиза, та колона била је прилично шарена, јер многи од тих војника, из турских и француских ратова, није више имао ни свог војничког клобука, ни пиштоља, ни сабље, па ни пушке. Било их је, на ногама, и са опанцима. Ипак, та линија, на команду, кретала се још, чврста, као неки црвени зид. Иза ње, до на крај плавог видика, било је само два реда јабланова, до барутана.

Гарсули се, тог дана, возио, на параду, са Енгелсхофеном, у великим, Енгелсхофеновим колима, са четири коња. Он је угледао полк на утрини, чим су кола изишла под сводом капије принца Евгенија Савојскога. И све док није стигао до параде, није више ником дао мира. Он се окретао и вртео око Енгелсхофена и довикивао и својој пратњи у идућим колима. „Палавичини“, довикивао је свог официра у идућим колима, „видите ли оне људе пред нама? Какви лепи људи, какви

лепи, стасити људи! Можете ли да их замислите, кад буду орали, на оним пољанама, иза барутана? А одатле, до града, мислим да ископам канале. Мислим да продужим Бегеј до Јозефштата.“

Он је однекуда, ваљда из Венеције, од неког адмирала, упртио огромни дурбин, који скоро и није скидао с носа. Пошто се Енгелсхофен чинио невешт на сву ту дреку, он се обрте једном другом официру, из пратње, која га је пратила.

„Гроф Гајсрук, гроф Гајсрук“, дерао се као џелебџија, „ето Вам наполичара за Вашег оца. Можете да их натоварите још вечерас у шлепове и спустите до Бечкерека. Три стотине седамдесет и осам момака. Три стотине и седамдесет и осам чврстих клипана.“

Гарсули, у ствари, није употребио ту реч, која би, у његовим устима, била безазлена. Он је употребио много гору реч. А био је познат у војсци по својим, опсценим, шалама. Хтео је и сада да изазове код хусара и кирасира, који су пратили кола, што више смеха.

Кад су, међутим, кола команданта стигла ближе испршеним редовима подунавске милиције, Гарсули спусти свој дурбин и дохвати се свог лорњона. Прелетао је погледом људе као да завирује у ред буба и паукова. Кроз јеку војничких труба, кроз дреку команди, колона је за то време почела да се лелује и маршује ближе павиљону, који је био подигнут крај новог друма, на ком су кола стала. Полк је ударао ногама, као да се земља тресла, и савијао се око павиљона као нека, џиновска, сказаљка. Гарсули је гласно одобравао, као да је то била његова заслуга.

Колона је начинила кару око малог, узвишеног, дрвеног, павиљона и кад се Гарсули попе, по ћилиму који је био простр по чамовим даскама, он је, око себе, видео таласе стотине црвених гуњева, клобука, шубара, главурди, ручурди, ножурди, и носева, из којих је, као дим, избијала пара. Нашао се у облацима мириса од лоја, зноја, лука, коже, и барута. За тренутак му се учинило као да се та гомила, над њим, склапа. И он се беспомоћно осврну, да види, где је оставио Енгелсхофена. Смирио се кад га угледа, како већ седи иза њега, у колутовима густог дима.

Павиљон су, сапери, били украсили сунцокретима и гомила се беше стиснула све до те леје цвећа. Они у првим редовима муку су мучили да се одупру леђима, онима што су гурали позади. Само су официри били у тој гомили на коњима и Гарсули познаде, међу њима, мајора Ђурђа и Трифуна. Трифун је био командант параде тог дана и Гарсули, са запрепашћењем, виде да се око Трифуна, поред жутог барјака, са црним, двоглавим орловима, вију и два барјака од црвеног и плавог муслина.

За тренутак, Гарсули прелете погледом и слику иза својих леђа, као да се праштa, и виде, у позадини утврђења, форове, топове, торњеве Темишвара, као прилепљене на плаветнило неба. Улево, у даљини, назирале су се палисаде, и шумица багрења, и у њој село Махала. Сунце је било одскочило и на трави заблиста роса. На небу није било ни једног јединог облачка.

Парада је почела размештањем писарских столова, аката, фисцикула. По столовима размештаху мастионице, а један официр приводио је столу, Исаковиче. Гарсули се био сместио и сео до Енгелсхофена, и рече:

„Зар то није чудно да се данас, овде, опет, сретнемо нас двојица, где сам Вас први пут срео, пре тридесет и пет година. Мали је број био оних који су се вратили из Турске. Свега три хиљаде од тринаест хиљада. Па и то је лежало овде, по трави, у дроњцима, у крвавим покровцима, у измету, од општег пролива. Видим, ено тамо, лево, гробља. А ето над нама, још увек, то Сунце које нас тако лепо грије. То Сунце које је моћније него и највећа бомба из топа. Како нас лепо грије. Тамо, испод оног редута, ја сам Вас, као млад човек, први пут видео, у пратњи премилостивог цара Леополда. Предавали сте кирасире грофу Хараху. Ја сам био балавац тада, али се ето сећам свега тога. А ето сад Вас гледам, већ као врло старог старца. И све то није имало никаква смисла, сем овог Сунца. Све прође а то Сунце сија. Како нас лепо грије. Нема ничег лепшег на свету од једног оваквог пролетњег дана.“

Енгелсхофен одмери погледом Грка и рече сухо: „Ја се не сећам тога.“

Енгелсхофен је међутим уживао, ипак, у слици која му се беше ту указала. Та егзерцириштa и ти темишварски видици били су део и његовог живота. Били су као неки разбијени прозор кроз који је он, ипак, могао да сагледа своју прошлост. На та егзерцириштa био је дошао као млад официр, а са тих, зелених, утрина треба сад да се врати у Беч где га нико његов не чека. Овде ће га неко време још спомињати, као и тог кривоногог Грка, а после ће га заборавити и неће му знати ни имена. Ова варош иза њега, са тим високим, црквеним, торњевима, остаће као и то Сунце, које тај брбљиви Грк толико спомиње, а он ће отићи. Не само у Беч, него и у гроб.

Сунце, које је Гарсули волео због својих дебелих, реуматичних колена, Енгелсхофен је осећао још више, јер је био једном ногом већ у гробу. Он је гледао та сунцем обасјана егзерцириштa, свестан да их можда последњи пут гледа. Гомила Срба, са својим барјацима, коњима, копљима, шубарама и црвеним гуњевима, у његовим ноздрама није смрдела – напротив, имала је мирис црвених булки. Енгелсхофен је уживао у њиховим, геометријским покретима, у њиховој стаситости, у немој покорности те гомиле, која је ударцима табана одговарала на громогласне команде својих старешина. Иза њих, у даљини, и он је видео ред јабланова, а затим плаветнило неба, али то је код њега будило само тугу. Сунце је било одскочило, али он је знао да га неће гледати, како одскаче, још много пута. Пошто је морао да нешто каже Гарсулију, који се стално вртео око њега, Енгелсхофен је извадио свој швапски камиш из уста и довикнуо му: „Можете да поручите, од мене, грофу Хараху, да је матори магарац. Доћи ће време, кад ће се, у Бечу, кајати, да су ове невине људе отерали у Росију. Ви стално измишљате неке конце да, по концу, поравнате њихове шорове и села. Било би боље да сте поручили, из Вестфала, три стотине и седамдесет и осам тешких кобила и да сте их послали на Француза. Био би то коњички полк, нимало гори од Харахових кирасира. Није право да ове људе, ни криве ни дужне, терате са њихових огњишта. Али, ви, тамо, на Двору, увек сте били велика дупета.“

Затим, нагнувши се над балустраду павиљона, старац се испрси и довикну Исаковичима, који су стајали око застава. „Данас ћу делити дупли профунт, и, за сваки

швадрон, буре вина.“ А кад се задовољство разли по војничким редовима, испод павиљона, као што се жито заталаса преко булки, старац размахну својим тророгим шеширом и раздера се немецки: „Серби! Три пута, виват, за маторог Енгелсхофена!“ И машући својим перушкама и сам се дерао, самом себи, одавајући почаст, као да је нека краљица. Срби су то разумели као знак да је вољно, за тренутак, изићи из редова, као кад се, пред улазак у битку, врши нужда, па су урликали од задовољства. „Vivat!“ „Vivat!“ „Vivat!“

Сунце, зелена пољана, разиграни коњи, гомила војника, која се дерала, срећна, задовољна, преварили су и Гарсулија. Он је, за тренутак, имао осећај да су га аудитори и профози Темишвара лагали, кад су му шапутали о бури која му се спрема. Све те приче пандура, о пуцњави по касарнама и паљењу стогова, у близини барутана, мора да су измишљотина, да би се, улагивањем код њега, правила каријера. Ти Срби, за које су му рекли да ће се пре иселити, и вратити у Турску, него што ће дозволити да им се у мртваце дира, стајали су сад покорно и весело, ето, ту, испред њега, и сврставали се, према наређењу својих официра. Гарчула је зато дао знак грофу Палавичинију да почне да чита рескрипт о касирању пука, и био је уверен да ће сви они покорно, и без поговора, пристати да се из утврђења и редута, око Махале, преселе на имања мађарских спахија, где ће бити као и други сељаци што су, али се више неће моћи селити. Нити ће бити војници.

Гарсули није био глуп човек. Он је знао да, један човек, има само ограничене могућности. Њему је било стало да се легално питање у реду реши, а шта ће бити после, о томе нека Енгелсхофен лупа главу. Гарсули је имао наређење да се рескрипт из Беча има да прочита људима, и, на српском, протумачи. А да ли ће они, после, слушати, или ће их вешати, то није била његова брига. То је била брига Енгелсхофена. Гарсули је гледао да се све то мирно сврши, док се рескрипт чита, а ако, после, буде било протеста, то има да решава канцеларија. Он је имао, са собом, двадесетак писара.

Кад је, дакле, видео да је његова пратња сва смештена око њега, на даскама и клупама павиљона, и кад је био завршен церемонијал изношења застава, Гарсули је устао и стао испред Енгелсхофена. Сав у црном сомоту, са белим рукавицама до лаката, и црним, нојевим, пером за шеширом, Гарсули је привукао пажњу целе те гомиле, која је већ знала да јој се нешто, судбоносно, припрема. За тренутак, Грк је високо дигао рескрипт, замотан, и сав испреплетан црним шепутима, са којих су висили велики, црни, воштани печати. Затим се, колико га глас доноси, на немачком, продера: „На моју команду, све, у став мирно!“

За тренут, заиста, све се било умирило и стајало као укопано. Иза њега, варош, утврђења, бедеми, ровови пуни воде, и жаба, црквени торњеви, топови, све се било као скаменило. Ни једна врана није прелетела, преко Темишвара, док је Гарсули одмотавао писмено. На даскама павиљона, који је био истесан у предвечерје параде, официри, кирасири, аудитори, све је стајало немо и укрућено. Једино је Енгелсхофен остао седећи, па се накашљавао. Непомично су стајали, око павиљона, и хусари, са исуканим сабљама. Само су се коњи, машући главом, бранили од мува. Кожа би им, с времена на време, задрхтала и муве би се дигле и разлетеле са ситних рана. Испред павиљона, са раскреченим ножурдама, у ставу мирно, стајало је три стотине и седамдесет и осам људи, у црвеним гуњевима. Нико се није мицао међу њима. Била је

толика тишина, да се у даљини чуло једно звоно, ситно, ситно. Те године је било много грозница и на гробљима је, скоро сваки дан, било по неколико сахрана. За тренут, стојећи непомично са рескриптом Кригсрата у руци, Гарсули је имао утисак да је на његову команду и та бескрајна, зелена, утрина постала непомична, и ред јабланова у даљини, испред плавог неба. За тренутак, осетив како га Сунце пали по образима, он је био подигао главу и покушао да погледа у Сунце, широм раширеним зеницама. Одмах затим, склопио је очи и продерао се: „На моју команду, све, вољно.“ Пошто је био дигао глас сувише високо, испаде као кад кукуриче промукао петао.

„Читајте, Палавичини“, рече, тихо, своме помоћнику, који је био свукао рукавице, па их је сад опет, брзо, навлачио. „Пазите, само лагано.“ Потом је Гарсули сео.

Док је гроф Палавичини читао рескрипт о касирању пука са великом титулом у почетку, Гарсули је посматрао оне који су му били најближи, испод павиљона. Били су остали отворених уста.

Већина тих људи разумела је немачки језик, којим је рескрипт био написан, али као што су паписте, међу њима, разумели латински, у католичкој цркви. Као што су унијати, међу њима, разумели, кад се спомињао Христ, или страшни суд, или вечност, па су и сами понављали, за свештеником, „in saecula saeculorum“, али нису знали, сасвим сигурно, шта после? – тако су и ови, шизматици, знали немачки. Сви су разумели, кад је гроф читао „Ihro Kaiserlich Königliche Majestät“ и „bei derdemnächst resolvierten endichen Regulierung derer Slavonischen Grantz Regimenten“ – само нису знали шта то у ствари значи. Слутили су да је, најзад, дошло оно најгоре, и остали су убезекнути, јер је, најзад, ето, дошло. Стајали су отворених уста. Брада им је била спала.

Према наређењу из Беча, гроф Палавичини, после сваког поглавља, имао је да рескрипт тумачи, и српски. И он се трудио да и то изврши, како је знао и умео, јер је славонски говорио. Али га је мало ко разумео. Видело се да људи почињу да запиткују и да се комешају.

Мајор Трифун Исаковић, који је, тог дана, командовао парадом, ушао је био у гомилу и покушао да људе уђутка. Али је немир растао. Гарсули није био невешт и приметио је да ствари не иду како је мислио. Био се дигао са фотеље и прелетео је погледом по гомили, као да је хтео да је погледом заплаши. У тренутку кад гроф Палавичини помену да је, отсад, забрањено да мртве износе у отвореном сандуку, и, да мора, отсад, да их сахрањују у закованом сандуку, неко му нешто, из гомиле, довикну. Гроф се био збунио. Наређење је, из Беча, гласило да је забрањено носити мртваца, кроз варош, у откривеном сандуку, и да мртвачки сандук има да се поклопи и закује, чим погреб пође из куће. Гроф је, међутим, рекао да се не сме спустити заклопљен у земљу.

Журећи се да што пре пређе преко наређења, за које је мислио да изазива протест, гроф се залете и на брзу руку протумачи да се они, као војници, одсад, просто укидају и да има да раде земљу. Има да буду насељени на спахијске и „вармеђске“ земље и да раде као и остали сељаци, дајући „на пола“ свом господару, и „десетак“ за цркву. Не смеју, без одобрења, да напусте земљу, на коју се пресељавају. Кад је то гроф

изустио, зачу се један оштар звиждук, као што се џелебџије дозвиждавају и, одмах затим, узвици: „Нећемо да будемо павори!“

Наста комешање међу редовима и неки почеше да се гурају, ближе павиљону. Гроф је био застао у читању и осврнуо се, тражећи, погледом, Гарсулија.

Дрека је, међутим, расла, и све се чешће чуло: „Нећемо да будемо павори!“ Ту реч, „павори“, били су отегли и она је почела да се, све више, пролама, из гомиле. Међу официрима, у павиљону, настаде, исто тако, немир и видело се како Гарсули позва к себи једног, младог, хусара, коме нешто рече на ухо. Хусар, затим, стрча са дрвених степеница, и одјури, на коњу.

У гомили избезумљених људи, на пољани, видео се мајор Трифун, како млатара рукама, бије оне који вичу, и како их распоређује. Његов братенац, дебели, мали, мајор Ђурђе, убацивао је оне који су били истрчали из редова, у редове, као џакове. Али се „нећемо да будемо павори“ сад већ орило, као урнебес.

Енгелсхофен је био извадио камиш из уста, али није био устао. Био се само нагао, над балустраду, и намргодио. Гарсули је, међутим, био устао и пребледео. Дижући и спуштајући свој лорњон, он се окрете Енгелсхофену и просикта кроз зубе: „Herr Feldmarschallieutnant, па ово је ребелија!“

Десном руком, као да је хтео да отклони нешто непријатно, био је отурио грофа Палавичинија и узео му је рескрипт, незавршен, из руку. Процедио је кроз зубе заповест да му се припреме кола. Стајао је загледан у ту гомилу, која се, испод павиљона, сад, гурала као пијана, у којој се видело како неке везују и како им у уста шубаре гурају. Неко је, међутим, изгледа, дао миг хусарима који су стајали распоређени око павиљона, са исуканим сабљама, и они су почели, јашући, да, коњима, потискују оне, који се беху сувише приближили павиљону. Изгледа да је то било, Србе, још више избезумило. То је била, уосталом, погрешка, и зато што су хусари били исувише близу и што су те гомиле и саме јахале коње, у рату, и проводиле живот око коња. Као што су обарале овнове, и волове, да их роваше, оборише су, зачас, и хусаре, заједно са коњима. Тек тада је настала права лудорија. Отимали су сабље хусарима, који нису били, још, омирисали барут, ни крв људску, у биткама. Тукли су их, пљоштимице, њиховим, сопственим, сабљама и изували им чизме. Поплашени коњи почели су да јуре по утрини. Кад су почели да преврћу и кола, неки хусари почеше да пуцају, из пиштоља. У ваздух. Од страха.

Видев око себе то море избезумљених лица, разјапљених уста, закрвављених очију, и, кад удахну први мирис пиштоља, Гарсули, хитро, притрча својим колима, опкољен официрима, аудиторима, писарима. Сви су бежали. Сви су били устукнули пред том набујалом, црвеном, реком, која је ваљала, као поплава, коње, барјаке, пушке, клобуке, за колима, у којима се био сакрио Гарсули. За њим се орило, као завијање вукова: „Нећемо да будемо павори!“

Кад су његова кола хтела да крену, неки су се били бацили на узде, и хтели да свуку кочијаша са кола, али он им се оте и у њиховим рукама оста само његова, напудрована, перика. „Мајку ти шокачку“, дерали су се, „чекај да ти доведемо

перикмахера.“ Све што би један почео да виче, међу њима, одмах је почела да понавља сва гомила.

У колима, са раскошним арњевима, од ливеног гвожђа, Гарсули је изгледао, неко време, као миш у мишоловци, и чинило се да му оде глава. Међутим, кад је кочијаш ошинуо коње и кад су коњи, пропевши се, повукли тешка кола, гомила је само викала за њима, али их је пропустила. Нико није потрчао за колима. За тили час стигли су до капије Евгенија Савојскога. А код те капије, били су већ почели да се размештају тобџије, са упаљеним лунтама у дршћућим рукама. Хусар, којег је Гарсули послао да отрчи у град и извести да је избила „побуна“, био је свршио, добро, свој посао.

Кад је видео да га нико не дира, да га нико не убија, Гарсули је искочио из кола и осврнуо се да види, шта би са осталима. Сви су већ били стигли до њега. Сви су били успели да побегну и надали су били дреку иза њега. Сви су издавали заповести, хусарима, сви су дотрчавали да виде Гарсулија.

Видевши се на сигурном месту, у капији тврдог и великог града, Гарсулију се учини да је цео свет био сведок његовог кукавног бекства и зато му, од беса, припаде мука. Био је одбацио шешир и раскопчао копче око гркљана. Није никако могао да се смири и скакао је с ноге на ногу, дерући се на официре, који се беху окупили око њега. Мало је требало па да нареди да се на оне, на утрини, пуца, из топа.

А викао је из свег гласа. „Показаћу ја вама да ћете заборавити да путујете у Москву. Ich werde Euch das nach Moskou reisen vergessend machen.“ Гарсули је говорио неком мешавином немачког језика, који је био немачки са Крфа.

Официри, око топова, били су у недоумици шта да раде, да ли да стоје ту, у вратима, или да изиђу на ледину, са топовима. Почели су да командују својим тобџијама, да гасе лунте и само да остану крај топова. Свакоме је било јасно да је опасност прошла и да она гомила на утрини стоји, где је и јутрос стајала. Гарсули је и сам увидео да није било никакве потребе за дозивањем топова, и та мисао, да је учинио више него што треба, почела је да га гризе као црв. Руку је био подигао и ухватио се за главу, као да га је спопала нека, тешка, главобоља, гледајући пут параде, која се, у даљини, сад опет видела, као нека црвена, права линија. Гарсули је осећао да треба да умири некако гомилу официра, која се била окупила око њега, па је почео да издаје хитна наређења, и онима којима је био претпостављен, а и онима, којима није био. Тако је разаслао гомилицу официра око својих кола, куд кога. Однекуд му паде на памет да би касировани пук још могао да тражи и новаца, за сеобу у Росију, и то га поново доведе до беса. Седајући у своја кола, он је наставио да виче, тако да га је сваки могао чути: „Они мисле да им још и платим што иду у Росију, е па неће, од мене неће понети пара. Ja, sie denken wohl dass ich ihnen das Geld soll auf die Reise geben, nein, sie bringen keines.“

Осрамоћени са њим заједно, и због њега, официри, из његове околине, и сами су се били разишли, куд који. Кад је Гарсули седао поново у своја кола, нашао се, лицем у лице, још само са грофом Палавичинијем, који је, тог дана, вршио, крај њега, дужност ордонанса и који је био сав црвен у лицу, од стида. Као да се изненада био сетио

нечега, кад је угледао лице у тог човека, Гарсули му се обрати, сад већ мирнијим гласом, скоро весело: „Палавичини, шта значи то „павори“ што су толико викали?“

„Bauern“, одговори му кирасир, „Bauern, паор.“

„Тако дакле? Они неће да буду паори, неће да ору, и копају, они би сви да просе апшит? Е па лепо, чекајте да вам ја дам апшит.“ Док је то сиктао кроз зубе, Гарсули се био окренуо, да још једном погледа на утрину, где је био полк оставио. На запрепашћење свих, полк је био кренуо, у двојним редовима, према редутима, и лагано се приближавао Темишвару. Видело се да, на челу полка, иду кола Енгелсхофенова, а иза њих маршује полк, у највећем реду. Није прошло више од неколико минута, а чело пука изби пред капију. На челу формације, јахао је мајор Трифун Исаковић, гологлав, са раном на глави, на којој се крв била усирила, али се још црвенела. Кад је стигао пред мост, на капији, Исаковић командова, „пред перси“, два-три пута, и уђе у варош парадним маршем, тако да се капија тресла. Око тридесет људи ишло је без пушке, са везаним рукама, на леђа.

Гарсули се беше уклонио у врата касарне где су тобџије стајале, запрепашћене, са угашеним лунтама и небрањеним топовима. Кад угледа баруна Енгелсхофена, Гарсули занеме од чуда и срамоте.

Старац је, међутим, мирно, погурено, изишао из кола и стао да издаје наређења да се оних, везаних, тридесет окују, да цео пук има да преноћи у казаматима, под кључем, а да сви официри иду код профоза.

Енгелсхофен је изгледао старији, него јутрос, десет година. При изласку из кола, први пут су морали да га воде и подупиру под пазухом. Био је гологлав и дисао је тешко. Кад је угледао Грка, он застаде и задржа на њему поглед својих великих очију, неколико тренутака. Затим му рече, без икаквог знака беса, али гласом у којем је било трагова суза: „Онај Темишвар, који сам ја био створио, Ви сте, данас, успели да уназадите за сто година. Ми смо сад тамо, где смо са Србима били пре Лудвига Баденшкога. Честитам. Поздравите и мог старог друга, грофа Хараха.“

Гарсули, љут што фелдмаршал-лајтнант говори тако, да га и гроф Палавичини слуша, који, после, по Бечу, може да прича, прекиде, љутито, старца: „То је зато што тај народ ништа не разуме, сем батина и вешала. Тражићу, колико сутра, само смртне казне и десетковање пука.“

„Тражите!“ одговори му старац, благо, тако да је то изненадило Крфљанина. Улазећи, придржаван, у сенку касарнског свода, бришући зној са чела, Енгелсхофен још додаде: „Ви тамо, у Бечу, на Двору, ништа друго и не знате.“ Затим, још нешто промрмља.

Иако се то, што је Енгелсхофен промрмљао, није чуло, Гарсули је, сасвим сигурно, погодио. Он је чуо како Енгелсхофен мрмља „јер сте“. А шта су, Гарсули је већ знао. Енгелсхофен није требао ни да дода. Старац му је, после тога, просто окренуо леђа.

За то време, у унутрашњости касарни и казамата, настала је права гужва, а по улицама вароши паника. Оних, везаних, тридесеторица војника одведено је у казамат, који је био крај бунара. Остали делови пука стајали су на дворишту касарне, која је била кирасирска. Прво су им одузете чутурице са барутом, и оловом, а после су им ковачи скидали „петлиће“ са пушака. Имали су да предаду све, до последњег ножа, и чудо је било, право чудо, да су то и извршили, без поговора. Одузета им је застава, али су им они њихови барјаци – јер су, веле, црквени – остављени. Само је било дато наређење да се однесу у цркву. Шизматичка црква била је прекопута.

Право запрепашћење, међутим, настало је, међу хусарима, и кирасирима, кад су почели да им деле дупли профунт и кад су догурали пет буради вина. Тада је у касарни настала таква дрека, да се није чуо глас звона.

Више од три стотине људи лежало је, на камену дворишта, један преко другога, жвакало, гутало, још врућ, хлеб, и заливало га вином. А бурад су одјекивала од удараца ногом, као бука бубњева. На једној страни дворишта, где је Сунце било упекло, неколико њих, у црвеним својим гуњевима, почело је да скаче и да се врти, као чигра. Није прошло много времена, а већина се поче да хвата у коло и да игра. Изгледало је као да те људе не може да сневесели ништа.

У једном углу касарне, завијен у свој црвен гуњ, седео је на камену дворишта младић, косе смеђе као слама, свирајући уз дипле, које је чувао у недрима. Дерао се:

„Темишвару, ни село, ни граде,

већем један, украј воде, смраде.”

II НЕСРЕЋА ИХ ЈЕ ТОГ ПРОЛЕЋА, У ТЕМИШВАРУ, СТИГЛА НЕОЧЕКИВАНО...

У аустријској војци, било је, у то време, неколико Исаковича, али се оберкригскомисар Гарсули окомио само на ову четворицу, који су били добили отпуст и спремали се да се одселе у Росију. Њихова судбина била је, после тога, запечаћена.

Али, ако их је погодила иста судбина, она ипак није била, за сву четворицу, једнака. За канцеларију Гарсулија, сва четворица били су исти, из исте породице, браћа, четири ребелијаша. Међутим, године старости, прошлост њихова, њихове жене, имовно стање, нарав, а нарочито њихове жеље, и наде, све је то допринело, тих дана, да њихова будућност буде различита.

Они то још нису знали, тог пролећа, и будили су се у Темишвару, као што су се будили некад у Србији, као једна породица. Надали су се да ће живети у истом месту и били су ужаснути, при помисли, да их разместе по разним пуковима. Желели су да остану заједно, као што су дошли, у збег Трифуна Исаковича, у Хртковцима.

Несрећа их је у Темишвару, тог пролећа, стигла, неочекивано.

А то пролеће, године 1752. дошло је у Темишвар нагло, без прекида, без оних, позних, мразева, који су познати у пролеће те вароши. Од којих цвеће опада и воћка се смрзава.

Сем тога, оно је дошло тако топло, да су се багремови расцветали пре времена, лудо, као што младе букну, од ракије, кад су сватови у тим крајевима. Темишвар је био чувен, тада, и по љубичицама, крупним, модрим, а густим по гробљима, која су била велика. Иза тих гробаља, унедоглед, видела се само раван и зелена трава.

Утврђења, која су опасивала варош, у облику звезда, била су, ујутру, у вароши, мрачна, али је Сунце врло рано осветлило торњеве цркава. Сунце је, као ватра, претрчавало, од крова до крова, преко барокних палата и кућа, а само су улице у средини вароши остајале дуго у полумраку, и са спуштеним завесама. Док су по касарнама одјекивале војничке трубе, усред вароши, код Команде корпуса, била је тишина.

Ту је био пространи трг, са спомеником Светој тројици, трг који је носио име једног хунгарског витеза. Од раног јутра, на хипотенузама и тангентама трга, парадирали су ту шиљбоци фон Енгелсхофена, као војници од дрвета. Они су марширали парадним

кораком грофа Мерци, са лева и десна, а кад би се срели, лицем у лице, носом у нос, узимали би пушку „пред перси“, неколико пута. Затим би, сами себи, полугласно, командовали: „Kehrt euch“, и враћали се, истим путем, откуд су и дошли.

Сунце је над њима црвенело и сијало се, као бомба.

Браћа, Ђурђе и Петар, Исаковичи, при доласку у Темишвар, у очекивању даљих сеоба, били су се населили у једном трактиру, који се налазио преко пута манастира фратара пијариста. Тај трактир се звао „Златни јелен“, а био је пун официрских породица и глумица из Театра. Споља је личио на аустријске дворове у Бечу, са великим, барокним, прозорима, а унутра, у дворишту, на каравансераје, у Турској. Дрвени доксат опкољавао је двориште, на спрату, пун цвећа у ћуповима, који су личили на плетене котарице. Насред дворишта био је бунар, сав у ладолежу. Најстарији Исаковић, Трифун, сиромашан, населио се са својим збегом у Махали. А њихов братучед, Павле, у једној кући, са баштом, изван градских зидина, у једном предграђу, које се звало Јозефштат. Павле је имао неколико, скупих, кобила и ћеф му је био да долази у варош на свом фетону.

Павле је био сад у затвору, али су остала три Исаковича – иако су се код профоза водили у књигама, као у апсу – били слободни. Енгелсхофену није ни на ум падало да им забрани да спавају код својих жена.

Петар, који је био, у војсци, далеко заостао за браћом, био је међу њима најбогатији, по жени, Варвари, која је била сенаторска кћи. Они су држали, код „Златног јелена“, једну од најраскошнијих соба, а тог јутра, кад се ова прича о Исаковичима наставља, први су се будили.

Варвара рођена Стритцески, Петрова жена, била је дознала, од Енгелсхофена, да ће Павла, тог јутра, одвести из Темишвара, на путу у Градишку.

Та жена, тада у својој двадесет и другој години – већ три године у браку – била је једно плаво, витко, ружичасто створење, мало риђе косе, а очију променљивих, плавих и благо зелених. Била је лом официра у Петроварадину, док се није удала, а сад је, поред лепог и младог мужа, показивала неку чудновату наклоност према Павлу, коју није крила и у којој није било ничег скарадног. Била је то нека чудна жалост, нека врста сажаљења.

Сви су о томе у породици Исаковича знали и сви су јој се, због тога, и смејали. Њен муж је, каткад, говорио – али само у шали – да ће је отерати натраг, оцу, сенатору Стритцеском, у Нови Сад. Уистину, Петар никад није посумњао у своју жену.

Када је Варвара сазнала да ће Павла да воде у Осек, да му суде, а сазнала и на коју капију ће изићи, и у који сат, Петар је одмах пристао да изиђу до првог форпоста, да се Павле испрати. На то су и његов брат Ђурђе, и жена Ђурђева, Ана, одмах пристали. Међутим, Трифун, који је у оној гунгули био ударен по глави, одбио је да иде. Одбила је уистини његова жена, мати шесторо деце – са последњим на сиси – која се беше препала, кад су јој Трифуна, крвавог чела, довезли.

Тако се онда десило да се жена Петра Исаковича, тог јутра, прва будила и да је почела и свог мужа да буди. Петар је лежао, полеђушке, на постељи, са рукама извијеним над главом, и обрвама извијеним над склопљеним очима, леп и свеж, као неки Ефеб. Дисао је као тихи поветарац и пуњио усне.

Запаливши свеће на великом канделабру, крај своје постеље, његова жена седе на постељу у дугој, свиленој, спаваћици, и дуго га је посматрала. Морала је да га буди.

Светлост која му је сијала у очи, пробудила је и сама Петра и он је почео да се мешкољи. Тргао се, кад чу своје име. Затим се окрете потрбушке и хтео је да настави. Чувши да га жена зове, понова, он најзад отвори очи, али једно понова затвори и поче на друго да чкиљи, упитав, набусито: „Шта је?“

Жена му је седела уздигнутих колена, обгрливши их рукама, спустивши главу на њих, са осмехом. Гледала га је својим крупним очима, које су сад биле зелене и светле, испаване, испод дугих трепавица, које нису биле риђе, него тамне. Варвара је имала лик кипова који се, као у неком сну, смеше.

„Петре! Ајде! Ајде! Време је! Триба устати. Знаш да ће Павла да воде!“ Она је говорила, као што размажена деца говоре.

Њен муж је, међутим, чкиљио, зевао, тако да га она поче, за кошуљу, да вуче.

Она устаде прва и указа се висока и витка, врло лепих, дугих, ногу, а врло танка у пасу. Извукла је велики, бакрени суд, испод постеље и скиде кошуљу, да се пере. Кад је видела да ће јој муж понова да заспи, она поче да га удара, јастуком, и да се кикоће. Груди су јој се тресле.

Њен муж се онда прену, устаде, и, у својој дугачкој кошуљи, бос, пође према прозору, да га отвори. Под прозором су цвркутале ласте, али било их је и над прозором, где су биле свиле гнездо.

„Ласте!“ узвикну млади официр. „Зато мени оно на клобуку!“

Он је имао обичај да ноћу веша, о прозор, све што скине: мундир, гаће, клобук – да се ветри.

Његова жена, на то, изиђе из воде, а њен муж поче, у истој води, да чучи и да пере ноге.

Соба у којој је прве класе лајтнант Петар Исакович, са женом, становао, имала је на зиду неке голишаве анђеле, и гоблене са сценама из лова. Док се његова жена брисала и облачила, она је, слободно, могла да стане поред тих анђела и да се мери са тим сликама голишавости и женске лепоте.

На другој страни трактира, собе нису биле раскошне, али су биле простране и удобне. Нису имале ни прозоре, али је светлост у њих допирала кроз врата, која су била у стаклу. У једној од тих соба становао је Ђурђе, који је – иако је био годину дана

млађи од Петра – у војсци, одмакао далеко. Ђурђе је, у рату, пре неколико година, неколико пута, заробљавао тако чувене, непријатељске, официре, да су официрски чинови на њега падали, као крушке. Био је познат у Бечу, а Енгелсхофен га је слао и на дворске балове. Био се оженио, пре пет година, Аном, ћерком Јакова Богдановича, који је био сенатор у Новом Саду, као и отац Петрове жене.

Ђурађ је спавао го, и лети, и зими, а спавао је, и после пет година брачног живота, са мајоршом, боље рећи на мајорши. Он се био навикао да заспи на њој и Ана је морала да га, онако тешког, свађује са себе, као неки камен.

Његова жена, Ана, имала је сад своје друго дете и бојала се да јој Ђурђе, у сну, онако дебео, дете не пригуши. Терала га је из кревета, а он би се онда, јадан, свио око њених ногу. Нудио се, ноћу, да дете љуљушка. А умео је да се буди.

Вели, сутра ћу да се пробудим кад запевају кокоти.

Па се пробуди.

Вели, устаћу кад сат фратарски одбије четири.

И устане, у четири.

Тако је и тог јутра пробудио жену, а затим је успављивао децу, посматрајући жену, која се умивала. Она је била вриснула, пробудивши се, без детета, јер га је Ђурђе био узео у наручје. Он је децу носио, као да су то медведчићи. Ћерчицу своју дизао је рукама, као што се дижу јагањци, главачке. У соби, у којој је Ђурђе становао, није било гоблена, нити су на зидовима били анђели рококоа. На зиду у тој соби, над постељом, висила је свега једна икона, Марија, насликана како је, на глобусу, згазила змију, ногом.

Кад би му брат, и снаха, католикиња, дошли у посету, Ђурађ је имао обичај да каже жени: „Скидај ту Шокицу, са зида, да не гледа шта Ђурађ, ноћу, ради!“ То би дабогме изазвало, увек понова, вриску и цику стидљивих жена, а његов брат, Петар, поцрвенео би.

Ђурђе је то и хтео, у својој обести.

Тресао би се од смеха сваки пут понова, видев како Петар црвени.

Жена Ђурђева, Ана Богданович, била је сушта противност својој јетрви, и по стасу, и по лицу. Била је мања од Варваре, а пунија, савитљива, као тигрица. Била је то црномањаста, млада жена, истих година као и њена јетрва, али већ пете године у браку, удата са седамнаест, још увек луда за мужем. Њени црни курјуци падали су јој испод колена, а имала је неку бујну, црну, косу, која је мирисала. Била је чувена као играчица, лепих, снажних, ногу, а чувена, међу официрима, и при јахању. Могла је да полегне по коњу и да дигне, у галопу, са земље, бич, или сабљу. Стрпала би, међ ноге, своју црну кринолину, узјахала, ухвативши се, смејући се, за гриву, па би пројурила прва, а као везана на коњском врату.

Њен отац, сенатор Јаков Богданович, имао је обичај да каже: „Куд ми Бог даде Татарку!“

Била је то жена тамних очију, а обрва сраслих над очима, оштра носа, и црвених, пуних, усана. Била је лепа, али су њене пријатељице имале обичај да кажу да, због оштрог носа, личи на тицу.

То је, донекле, било тачно – та млада, плаха жена личила је на тицу, која је тек напустила шуму. Кад би играла, у Команди, зими, Енгелсхофен је имао обичај да каже да је, у црној кринолини, као црни лабуд, али, кад јој се неко замери, као орао. Ђурђе који се тукао где год је стигао, застао би, и скаменио се, кад би му довикнула „Ђурђе!“ и погледала га својим тамним очима, испод сраслих обрвица.

Међутим, увече, уз песму и вино, та жена је постајала нежна и љупка и певала је, меко, уз харфу. „Море, имао сам цара Давида, за проводаџију!“ говорио је њен муж и уживао у женином гласу. Насамо, то двоје је лудовало, иако су били већ пет година у браку.

Онај кога су та два брата и њихове жене спремали се да испрате, и сам се, за то време, спремао, уморан и неиспаван, туробан, са ожиљком на души, који носи сваки ко је једном лежао у затвору.

Официрски затвори, иначе, код Енгелсхофена, нису били страшни, нимало. Он их је имао у истој згради, где је и сам становао. Биле су то лепо окречене, светле, собе, чисте, патосане, а ложиле су се добро и ветриле лепо. Само, према наређењу Гарсулија, Павле није био затворен ту, где су затварали коцкаре, дуеланте, женскаре.

Испод тих затвора, у подруму, крај једног римског бунара, било је неколико непатосаних соба, у скоро потпуном мраку, што су донедавна биле мучилишта. Ту су затварали убице, дезертере и шпијуне. Гарсули је наредио да се Павле затвори ту.

У мемли, у страшном смраду, добио је свега неке ногаре и сламарицу, и ћуп воде, и хлеб који је мирисао на буђавину. Имао је троножац тек да може сести, али ни стола, ни свеће. Кад би легао, мишеви су цикали у сламарици, а пацови су га прескакали као неки огромни скакавци. Један га је био уједо за руку.

У том затвору, апсеник би брзо научио како је у мртвачком сандуку, а изгубио би и појам о времену.

Влага је тамо доле била толика да је апсеник, већ после два-три дана, добијао грозницу. Кад би отуда изишао – ако би изишао – личио је на самртника који је васкрсао. Обично би имао косу оседелу.

Они, које би затворили тамо, почели би, већ после једне ноћи у затвору, да лупају у врата, да зову профоза, да кукају и лелечу.

Ако је Гарсули и од Павла очекивао то, јако се варао; није његово благородије познавао. Павле је могао да проведе недељу дана у седлу, а да, тако рећи, и не силази

са коња, не спава, не једе, и не тражи воду. Док би његови војници трчали на воду, капетан би легао у траву и чекао да се сви напију и њему донесу. Имао је у такве дане израз као да спава и то је било све. Није се тужио.

И сад је седео, на троношцу, са главом опуштеном у руке, на колену. Ћутао је и, с времена на време, једва чујно, звиждукао. Ноге су му биле као дрвене и он је, сваки час, ударао песницама у своју чизму. Ходао је горе-доле, али се био уморио.

Ослушкивао је себе самог и гледао у самоћу.

Кад је профоз отишао, са фењером у руци, Павле је видео да са њим, на зиду, остаје само његова сенка, у мраку. Над њим је био цео Темишвар, толике тврђаве, касарне, толики људи, коњи, али нико чак и не зна где је, а да му дође, и да хоће, не може.

Све што је могао да чује, и види, биле су његове мисли, али су оне пролетале брзо као ласте, а чиниле су се зелене, црвене, а прскале су кроз његову главу, као варнице. Седећи у црвеним, утегнутим чакширама и белој кошуљи, до паса, дрхтао је.

У тренутку, кад га је Гарсули дао оковати, насред касарне, уз лупу добошара, Павле је збиља помислио да ће га обесити и било му је стало само до тога да устане, у ланцима, прав, поносит, и да се испрси и коракне у потиљак профоза, који га одведе. Желео је да нико, ко је био присутан томе, не може рећи да је пошао погнуте главе.

Док су му, код профоза, скидали мундир, а везивали руке, он се присети да Енгелсхофен, једини, може наредити извршење смртне казне, а да Гарсули само брбља и прети, као бабе. Не може Гарсули вешати на територији Енгелсхофенове команде. Не може.

А што да не може? – чуо је, како му неко, као Трифуновим гласом, шапуће. Па доста је да те остави недељу, две, ту, доле, да те грознице уморе, а уши да ти пацов поједе. Кога да се Гарсули боји? Имали смо разне тамничаре, ал' ни један међу њима није био кицош.

Међутим, у исти мах, Павлу се чинило да чује како му одобравају сви које је био, пре тринаест година, превео из Србије у Срем. Оно што је он рекао том шкопцу са Крфа, казали би му и сви они из Махале. Павлу се чинило да чак чује, као неку грмљавину, у даљини, Трифунове војнике. Или да их пусте у далеку Росију, или да се врате у Турке. Али неће у јобаџе и неће у наполичаре.

Толико је био задовољан, оним што Гарсулију рече, да је мало фалило па да, по свом обичају, поглади своје, свилене, плаве, брке. Тај лепотан је био сујета сујетства, једне, и иначе сујетне, породице.

У мислима је видео себе, како стоји пред Гарсулијем, који се шепури, и како се нико не усуђује да Грку нешто каже. Чинило му се да чује, како му Ђурђе шапуће: „А шта си имао да лајеш, коме си се царству приволео? То се, дугоњо, не каже! Куда ћу ја сад, са женом, и дететом на сиси?

Гарсули је био обавештен да је Павле охол, одличан коњаник, удовац, и приметио је да, пред њим, није узео чак ни став „мирно“, него стоји у стању „вољно“, безобразно. Али се преварио у том сањалу, зато што се чинио тако тих, и тужан.

Међутим, Павле је имао ону безумну храброст, која се, каткад, среће код таквих, плавокосих, тихих, жалостивних, људи. Док се други деру, кад се коњи равнају, пред јуриш, и урличу команду „обнажи сабљи“, овај Исаковић, у таквој прилици, имао је обичај да само изјаше пред своја два реда коњаника, па да пређе у кас, затим у галоп, и да најзад ћутке полегне по коњу и јури по зеленој трави, све док не завитла као бичем, сабљом, по глави. Његови коњаници имали су и тада утисак да се налазе на егзерцишту и да јуришају на Турчина од сламе, по команди, пиштољ, па сабљом по глави, пиштољ, па сабљом по глави!

То не значи да је Павле, ту, у подруму, имао неке громопуцателне мисли и да се радовао што је до тога дошло, да се Гарсулију успротиви. Напротив, Павле је био снужден и није се више надао да све то може да се добро сврши.

Пред њим се указа мисао да би било боље да из Турске нису ни излазили, а да је, сасвим сигурно, зло, што су у Аустрију дошли.

Сем тога, и самог себе сажаљевао је у својој самоћи и осећао је ту разлику, да је он, ту, доле, а да тамо горе пролеће румени, да је тамо свакако, сад, диван, пролетни, дан, а он не може да га види и можда га никад више и неће видети. Тамо су непрегледне зелене утрине, Бегеј, врбаци који су запупели и процвали, плаво небо. Њему се чинило да у мислима осећа како трава зелени, како дрвеће пупи, како се небо плави. Желео је да се још једном по тој трави вози, да буде жив са пролећем у тој својој самоћи.

Кад се коцка, кад части, кад пијанчи, сви му кажу да су његови рођаци, сви би да се побратиме, сви га љубе, а брци су им од вина влажни. Сви певају, сви се деру, око њега. Довољно је, међутим, да почне да губи на карти, па да полако сви клисну, да га оставе самог са кирасирима, док све не изгуби. Па да се онда сам самцит, кроз празне улице Темишвара, врања, кући.

Ваљда да би се спасао тих мучних мисли, Павле поче да мисли на своје коње, и како ли ће бити збринути? Био је одрастао код коња и живот је провео код коња, па му је било мило да их се сети. Имао је, код Трифуна, у Махали, неколико, скупоцених, ждребади. Са својим кобилама, са њиховом ћуди, са њиховим наравима, са њиховим копитама, ногама, он је имао много брига и невоља, али их је све, а пре, а после, укротио и улепшао.

Чинило му се да је код коња мање несреће, него код људи.

Доброг коња – говорио је Павле сам себи – лако је познати. Мислио је на њихове очи, које су наблизу, на округло чело у таквих коња, на њихов поглед ватрен и чист.

Чинило му се да види њихове ноздре, дугуљасте, унутра црвене, њихов дугачак врат и мршаве чељусти. Њихов врат, што иде увис, из гребена. Чинило му се да види

њихову главу, њихове танке власи и реп, дуг и пун. Лако је познати добру копиту, високу, доле широку, црну. Ако се погледа у бистре коњске очи, неће преварити, али зар вреди гледати у људске очи? Наказе су, као тај Гарсули.

Тако су коњи честњејшег Павла Исаковича дошли чак у затвор, да га посете и да га утеше. Пројурили су поред њега као грмљавина, а враћали се као неки црни облаци.

Седећи тако у грозници, на троношцу, Павле се сети да је Гарсули, однекуда, знао да је он удовац и да му је рекао да су обојица удовци. Поразило га је да га та наказа сети покојне жене, на коју се већ давно био одвикао да мисли. Била је потпуно заборављена.

А сад се, ето, јавља, у његовој мисли.

Она је била мртва већ више од годину дана, умрла на порођају, као и њено дете, што је требала, у седмом месецу, да роди. Павле о њој никад није говорио и била је ишчезла из његовог сећања, из његових мисли. Он није имао ништа против ње, али тај брак није био из љубави и она му се чинила, као доживљај, безначајна.

При свом доласку у Славонски хусарски пук, он је добио наређење од свог поочима Вука Исаковича да се ожени, па се оженио. То јест проводаџије које су Петра оженили, и Павла су оженили, из исте куће у Новом Саду, куће сенатора Стритцеског. Само док су Петру нашли лепотицу и зјело богату Варвару Стритцески, Павлу су утрапили једну Варварину рођаку, Катинку Петричевич, сироче без оца и мајке, која се ближила тридесетој години. Није била ружна, напротив, али је била наглува и сви су то, у Новом Саду, знали. Сенатор Стритцески дуго није дао кћер за шизматика, и једва су га умолили, али је своју сиромашну рођаку, која је одрасла у његовој кући, дао одмах, чим су шизматици у пук хусара доведени. Није питао Павла чак ни то, у којој ће цркви децу, из тог брака, крстити. Стало му је било само до тога да се своје, сиромашне, рођаке отараси.

Павла су тако оженили – као што се често дешава људима који су дуго били самци – изненада, на брзу руку, као што се спарују коњи. Венчање је свршено тек што се младенци беху видели. Варвара је била удата, уз мираз чувени; Катинку су пратила само једна кола намештаја, која је сенатор послао у Петроварадин, са нешто прстења и минђуша, преосталих од њене матере. Катинка, сем тог сенатора, није имала никог на свету.

Иако на њу није мислио, после њене смрти, сад, у затвору, изненада, Павлу је било некако мило да на њу мисли. Било му је жао да са њом и новорођенче изгуби, а помисли и то да је боље што је нема. Да га не гледа, у оковима, и да му не виси на врату, сад, кад се решио одселитсја. Али се сећао, како је виде, кад су се први пут видели.

Она је била у засенку, крај своје рођаке, Варваре, богате лепотице, али су официри и њу, лепушкасту, били приметили. Бежали су од ње тек кад би чули да је глува, а то су им матере осталих удавача у Новом Саду, у сенаторским кућама,

дошаптавале, чим би стигли. Сем тога, да ни мираза нема. Катинка је обично седела, док су друге играле. Исаковичи су били добродошли.

Кад је сенатор дао одобрење, проводаџије су били удесили да је Павле сретне у Петроварадину, код једне старе рођаке сенатора Стритцеског, у једној официрској кући, са чијих се прозора могло догледати далеко, уз Дунав, и до пропланака у Фрушкој гори. Павле је био доведен у ту кућу да је, први пут, насамо, види.

Катинка Петричевич била је рођена године 1723. и ближила се тридесетој, што се онда сматрало као срамота и као знак да се неће моћи ни удати. Павлу је било речено да је наглува, да нема мираза, а он се спремао да јој ставља што мање питања, да не би морала одговарати. Бојао се – говорио је, после, Ђурђе – да не испадне: „Ти си, бабо, глува! – Купио ми Ђура!“

Међутим, та девојка – кад је била сама, без Варваре – појавила би се, врло примамљивог стаса, лепих покрета, а нарочито лепих, тамних, очију, на којима је тама имала боју дима и облака. Павле се трудио, из сажаљења, да што мање говори са њом, али је она, зачудо, све лепо разумела, што се говори, и одговарала лепо, као разборити људи.

Варвара је, тога дана, обукла рођаку у плаву, свилену, кринолину, на којој је имала кецељу, исто тако плаву, али блеђе боје. Била је утегнута у прслучић од румених, сомотских шепута, а држала је црну лепезу у руци. Угурали су је у собу, као што се теле гура кроз капију. У брзини, били су заборавили врата да затворе, за њом, па је Павле тако спази у светлости јесени, збуњену, поцрвенелу, са залазећим Сунцем у даљини. Као што су често сирочад, и сиромашне рођаке, у богаташкој кући, и она је била неспретна, уплашена и врло послушна. Удавала се према сенаторској вољи и није јој ни на памет пало да пита, који ће, међу официрима, за њу, изабран бити. Зачудила се мало кад чу да су Исаковичи шизматици и да је Павле само осам, девет година од ње старији. Људи у тим годинама чинили су јој се исувише млади. Пред стаситим официром, висока раста, утегнутим у плаву куртку славонских хусара, који јој се сад, ту, пред њом, клања, она је била уплашено сагла главу.

Павле је запазио, брзо, њено дугуљасто, лепо, бледо, лице са високим челом, и носом мало прћастим као у девојчице, тешком косом, пуном коврџа, а очима крупним, тамним. Лице у први мах врло озбиљно, скоро тужно. Усне, врло лепе, узвијене, при првим речима, мало су јој дрхтале. Она се спотаче и то га као развесели и осмехну се. Учтиво је доведе до једне столице и она седе.

Проводаџије онда – један стари мајор и његова жена – почеше да се шетају, горе-доле, по соби, да се шепуре, као пауни, а да брбљају као паткови. Мајор је, неколико пута, тобоже случајно, испустио на под своје рукавице и своју шнуфтихлу, а удавача је, хитро, скочила, и то, са патоса, ћутке, дизала. Према оновременом церемонијалу, хтели су да младожењи покажу да му млада није гурава, да нема крађу ногу, а да нема ни израслу кост у пасу. Видело се да удавача устаје као од шале, да се превија лако, и да је витка у пасу. Према наређењу проводаџија, имала је, кад седне, да покаже ноге и задиже сукњу, скоро до колена, а да груди остави полуотривене, у чипки.

Павле је дакле могао да запази њене лепе, праве цеванице, чак и лепо колено за тренутак, а јасно је било да су јој и груди лепе и здраве. Он се усиљено смешио.

Кад су је опет посадили, да седне, да би могла у разговору да учествује, стари мајор му постави питање, да ли има неплаћених дугова. Док је Павле одговарао, она га је посматрала нетремице, али се видело да разговор као и не чује и да су јој мисли далеко. Гледала је човека, за кога има, кроз неколико дана, да пође. Због узбуђења – и зато што је била црномањаста – лице јој се чинило још блеђе. С времена на време – што Павле није приметио – њене би се крупне очи затварале, и неки срећан осмех јављао се на њеним лепим уснама, повијеним при крају, као да једе трешње. Капетан јој се беше допао отпрве. Кад је официр требао да пође, проводаџија је био сигуран да је ствар свршена па је наредио девојци да испрати младожењу доле, до баште, која се простирала до зидина казамата, и испред и иза куће. Код баштенских врата, Павле јој рече да ће, сутрадан, доћи, код сенатора, да је проси. Поред плота, зараслог у крупне сунцокрете, она је стајала ћутке и само га је, широм отвореним, тамним очима, гледала. Осетио је како јој рука дрхти, кад је за руку узе.

Заборављена скоро више од годину дана, та слика његове младе, покојне, жене, појави се тако, у том провидном, плавом мраку затвора, и он је виде као да стоју ту, пред њим, у зиду. Привиђење му се учини тако јасно, да је пожелео да јој приђе, па се диже, поднадулим ногама, зараслим у чизме. Дабогме, кад је учинио два-три корака, омама очију и људских мисли нестаде. Био је сам самцит у затвору и једва се довукао до стоца на ком је седео, целе те ноћи, мучен од несанице и скакања пацова и мишје цике. Никога није било у затвору са њим, сем – бар се њему тако чинило – његове сенке.

Месецима, дакле, та млада жена, која му је умрла на порођају, није у његовим мислима, у његовом сећању, у његовом животу, имала никаква места. Зар је требало да се појави једна наказа, као тај Гарсули, па да га сети да је она постојала, да је са њим живела, да није никаква утвара? Он се сад сећао како се, према њој, држао хладно, а како она заче, већ при крају прве недеље, у браку. Он се трудио да буде љубазан према њој, као што се мазе сироте рођаке, а та стара девојка, која је била невина, показа све црте једне стидљиве, али врло страсне, младе жене. Исаковичи су приметили да је хладан према својој жени, а да га она дочекује широм отвореним очима и да га љуби кад год може. „Море, Павле, жедна ти је њива!“ говорио му је безобразни Ђурђе. Али су браћа видела Павла само једанпут, да жену узима у руке, кад је узе и понесе уз степенице, јер су је били напали болови, изненада, и слушкиње трчале по бабицу.

Павлово венчање, његов брак, његова кућа, све је то прошло, тако рећи скривено, у сенци Петровог венчања, Петровог брака, и куће Варваре Стритцески. У сенаторску кућу његова жена је звата, кад би, из Вијене, Варвара добила шешире. Тада би, и за његову жену, нашли један од тих шешира, као поклон богате рођаке, док би Павле све новце трошио на коње. Кад би Исаковичи ишли у лов, у своју Руму и Хртковце, Павлова жена је остајала код куће и проводила време у припреми једне раскошне колевке. Уосталом, она није марила, ни пре, да јаше.

Пре него што се оженио, капетан је имао свега две Влахиње – своје слушкиње – и једну Бечлику, из театра, са којом је живео две-три године. А којој је морао да плаћа, и

родитеље. Није био женскар, и није много марио за жене. Кад би се, међу хусарима, повела реч о томе, уз Ђурђево кикотање, Павле није знао да каже, чак ни турске речи, којима су му његове Влајинице, које је био купио из Турске, тепале. Кад се оженио, није осећао никакве разлике, једино што се трудио да се према жени учтивији покаже.

Сад, на његово велико изненађење, он се сети своје младе жене, и би му жао што не може да узме њене руке у своје руке, као тамо у Петроварадинском шанцу, у башти. Скаменио се, тако рећи, од те слике у затвору, и те успомене. Чинило му се да чује њен шапат и да осећа њену руку, која га, по потиљку, милује.

Велико, залазеће, Сунце, као да још црвени изнад брда и Дунава, из даљине, а она стоји и сад онако како је виде. С црном лепезом у рукама, у плавој кринолини.

Зато што је била наглува, Исаковичи су очекивали да ће, при разговору, викати и срамотити их, па су гледали да на то припреме Павла, и говорили су му да на то треба бити спреман и да јој то треба опростити. Међутим, показа се да она врло лепо говори, тише него што су мислили, а глас јој се показа мек, пријатан. Говорила је монотоно, као да гуче и као да је свој глас пажљиво слушала. Уосталом, она је мало говорила мужу, само га је гледала.

Једна наказа, тај Гарсули, требао је дакле да дође, да га сети те жене која му се сад, у сећању, чинила тако лепа и добра. Сећао се како га је и на самрти гледала, ћутке, са сузама у очима.

Зарivши главу у везане руке, Павле се био толико занео тим мислима да није ни чуо како се, напољу, на лавиринту ходника, отварају врата и како одјекују кораци нечијих чизама. Тек кад се на његовим вратима почеше скидати локоти, он се трже и чу како неко удара метлом, по мишевима, и како шкрипи брава на спољним, гвозденим, вратима.

Одмах затим указаше се фењери профоза, који је био дошао са ковачем и два хусара. На вику профоза, Павле је имао да устане и прво му је био скинут локот на рукама. Ковач му је затим пришао са леђа, и скинуо му локот и са ногу. Затим је настала церемонија извођења затвореника. Павле је имао да стане у потиљак профоза, између два хусара, са исуканим сабљама, и да скочи у двојне редове, на деоно, а на команду „марш, марш“, да прође ходником, иако се љуљао, корачајући, и посрћући.

Горе, у заложеној и осветљеној канцеларији профоза, чекао га је караулски официр, из пука кирасира грофа Сербелони. Он је стајао, насред собе, крај стола, прекрштених ногу, пушећи лулу, а посматрајући подругљивим осмехом затвореника.

Вели: он има да га, жива, или мртва, догура до грофа Гајсрука, у тврђаву Осека, а шта ће даље са њим бити, не зна. Може да легне и да се испава, а добиће и да вечера, па и вина. Може чак да напише и писма, а вратиће му и мундир, али му неће бити враћена сабља. Има да га вози, до дереглије на Бегеју, са везаним рукама, али ће га у дереглији ослободити сваког окова. Саветовао би му да се хришћански понаша, да буде миран и да се не излаже подсмеху хусара. При најмањем покушају бекства, убиће га из пиштоља.

Кирасир је затим са профозом потписао неколико папира, а затим је пошао вратима. Павле му онда довикну да жели да се тужи због ариште и да тражи да га изведу пред Гарсулија, а ако то неће, онда пред Енгелсхофена.

Кирасир се на то осврте, са изразом досаде на лицу, и рече му да је Гарсули отпутовао из Темишвара, а да не би било лепо да узнемирава Енгелсхофена. Старац је већ имао, због њих, доста непријатности и имаће их још. Није право да му и он ствара бриге, понова. Нека чека док стигне у Осек, па нек се тужи – до Бога.

Павлу је затим враћена његова кратка, плава, хусарска, куртка, и сат, и бурмутица, а профоз му понуди жену да му ноге намаже фластером, од фелчера. Дадоше му и признаницу на новац, који му је био одузет. Профоз му је донео и вечеру, и вина, а жена профозова му се понуди да га опере, да му спреми пресвлаку, да му доведе и перикмахера, који ће да га обрије и нафризира. Све то за један талир Марије Терезије.

И, како је Павле, после, браћи, причао: „Кирасир оде, а заказа ми rendez-vous, у осам сати, сјутра!“

У то време, према плану грофа Мерци, цео Темишварски Банат имао је бити испреплетан друмовима, који су се градили. Ти су се друмови градили трагом друмова, који су, у римско доба, постојали.

Поред друмова, градили су се и канали, опет по плану грофа Мерци, као праве линије, дуж кривудавих вода Тамиша и Бегеја, који су се често разливали и тај предео плавили.

На домету топа, од капије принца Евгенија од Савоје, био је југозападни форпост, једно мало утврђење, према пристаништу дереглија, које су одатле, до Бечкерека, спуштали. Тај форпост, на рушевинама једне турске карауле, био је опкољен рововима, пуним воде, а у њему је било места само за један топ, једног официра и двадесет бомбардера, који су били лотариншки насељеници. Форпост је располагао и са неколико расцијанских коњаника, чије су се жене населиле, мало даље, у колибама, у трски, и шаши. Мужеви су могли да их посећују само кад је дан пресвлаке. Из тих колиба, стално се чуо плач дечији.

Багремови су били цео тај форпост зарасли.

Мало даље од улаза, на утрини, био је подигнут један чардак, ни на небу, ни на земљи, са доксатом, на који се ишло степеницама од чамових дасака, а са пушкарницама, у висини, застртим шашом, као неко гнездо рода. Роде су се биле и населиле на њему.

Са тих пушкарница, далеко се могло догледати и нико није могао ни прићи Темишвару, ни према западу изићи, да га стражар одатле не угледа, и види. Али стражара, већ давно, није било тамо на висини. Путници су се записивали у књиге, доле, у караули и ђумрукани, а око карауле, на ледини, пасли су, мирно, сапети коњи.

Ту су, ето, то јутро, браћа Исаковичи, Петар и Ђурђе, дошли, а били су и своје жене довели. Официр форпоста понудио им је да чекају у стражари, али је радо пристао да се разместе, на чардаку, где су његови војници разастрли неколико славонских плетера. Он се био спанђао са женом једног свог војника, у својој самоћи, па се уплашио да то неки од тих официра не докучи и да глас не пукне до његовог пука, у вароши.

Исаковичи се тако разместише, по клупама, на том доксату, у хладовини, у којој су висили читави гроздови лањских клипова кукуруза и паприка, као црвени венци. Слуге су, пред чардаком, спремили сачурице пуне јестива и чутура, које су жене, за Павла, донеле и накитиле, као да су Исаковичи фифери.

Кад је Сунце одскочило, они остадоше сами на утрини, на којој се све било склонило у сенку багрења – и људи, и пси. Велики квадрати зелених егзерцишта, све до Темишвара, били су тог јутра празни.

На чардаку, браћа су се склонила, у хладовину, на једној, а њихове жене на другој страни. Ђурђе се био пружио на под, као да је у некој диванани, и вирио је кроз пукотине дасака, док је Петар седео на клупи, наслонивши главу о дирек, са једном ногом на поду, а другом на клупи. Гледао је увис, као да, на дану, звезде броји.

Ђурђе је, кроз пукотине дасака, посматрао једну квочку са пилићима, која је трчкала, испод чардака, у прашини. Он јој је кроз пукотине, зрно по зрно, расипао кукуруз, скупљен у шаки. Смејао се живини, што трчи на зрна, као да су с неба пала. Кад је испразнио шаку кукуруза, почео је да им стреса дувана и смејао се живини, зачуђеној чиме је небо храни.

Вели: не ваља то што Павле ради. Павле је паметнији, али не би требало да казује све, о тој својој Росији. Требало би да научи да ћути. Ова кокош се ракољила, док је снела јаја, али сад ћути. Ракољи се само својим пилићима, које храни. Шта има да прича да ћемо се селити? У последње време нити једе, нити пије. Није шала свој дом распродати, напустити, ни за половину цене. „А зна да ми, Исаковичи, нигде нисмо били срећни. Ето шта смо дочекали. Све ће нас раселити. Имамо да бирамо, или да постанемо паписти, или москаљи! Боље да нисмо, каже Трифун, из Сервије ни излазили!“

Његов брат, сав у плавој чохи, сребру, сребрној кићанки, одговарао му је, завађене главе, не вадећи камиш из уста, као да му неку милост чини: „Није ти Павле крив, дебели! Крив ти је Гарсули! Нисмо ми јобаџи, па да питамо смемо ли се селити. Сваки тражи боље царство. Нико неће са бољег на горе ићи. Не може нас Гарсули окивати, јер смо Росије жељни. А шта би сад хтео, дебели? Не ради Павле то, што ради, само по својој глави. Сви сте ви то потписали! А ето, Шевич отишао, а ви остали! Аха! Аха!“

„Шта ми, остали? Остао си, и ти!“

„Мени се није остајало, нити ишло, дебели! Мени тамо не мож боље бити. Него сви сте ви полетели у Росију преселитсја, јер у Росији нико не остаје у служби, без награжденија! Аха! Аха!“

„Никакије награжденија, Шевич нема да тражи, мени!“

„Ти си могао мирно живети, у митрополита сербскаго резиденцији, али ти није ђаво дао мира. Хоћеш у Росију. За полковника! Е сад држи! Потписао си!“

„Потписао сам своје дечице ради! Плашио ме, да ће ме у пехоту преместити!“

„Мени су, видиш, хусаре дали, а нити ми се ишло, нити ми се остаје, ал’ што писах нећу порекнути! Нећу ја да будем први Исаковић што писа, па пореч е. Нису такви били ни наши стари! Идем, па шта буде! Аха! Аха!“ Ђурђе се био исправио и хтеде да нешто каже, али само одмахну руком и поче лулу да пали. – Кад одмахне руком, то је код њега био знак да се љути.

Иако су њихове жене седеле, ћућорећи, чак на другој страни чардака, Петрова жена је ослушкивала шта јој муж говори.

Варвари је шешир, сламни, био пао с главе, за врат, тако да се чинило као да јој нека котарица са цвећем виси, на врпци. Она је знала да се после посете Гарсулија и хапшења Павловог сви налазе у великој опасности и да јој, можда, ни њен отац, сенатор Стритцески, неће моћи, а можда ни хтети, помоћи. Њој се није ишло у ту далеку, страшну, хладну, земљу, куд су већ хиљаде сународника њеног мужа отишле, и као нестале, у мећави. Није јој била пријатна ни помисао да остари, и умре, међу шизматицима, у туђини, али није хтела да мужу противречи, и – што браћа нису знала – да ма шта против Павла каже, или учини.

Ако их је Павле наговорио да иду, треба ићи!

Варвара је, са својом јетрвом, са којом се добро слагала, седела, леђа у леђа, на клупи, у провидној муслинској, лакој хаљини, смејући се мужу, кога су читави ројеви мушица нападали. Она је лет мушица пратила, својим зеленим очима, као да су стреле. Муве су летеле између ње и њеног мужа, али док их је она трпела непомична, њен муж се бранио рукама и трзао, кад би му слетеле на нос, или у уши.

Не отварајући очи, заваљен, Петар је хватао руком, насумце, мушице у лету, а при томе би му глава спадала са дирека, на који се, седећи, наслањао. Његова жена је на то упозоравала своју јетрву и кикотала се мужу. Груди су јој се тресле од смеха, притезала је врпцу шешира, који јој је био спао, а била је по свом обичају пребацила преко ноге ногу. Било јој је топло, па их је премештала, као да су ветрењаче.

Крај све те веселости, у тој жени било је и жалости.

Она је, преко чардака, довикивала свом мужу: „Ајме, Петре, што кукате? Није сиромах Павле дите! Па да не зна шта ради! Он је добио апшит од Енгелсхофена и не може то проминит, ни царевина, оли тај Гарсули. Триба Павлу неко, место покојне

Катинке, ето то је! Павле је сам на свиту! То је зло, ето то је! Не смије тако удов ићи по свиту, али сте се уплашили да и вас не метну у гвожђа. Па сте га сама самцита оставили. Ето то је!“

Петрова жена је говорила неком мешавином свих наречја која су се чула у Исаковича, и њиховом друштву. Она је имала обичај да све што каже, тужно каже. Па и сад додаде: „И то ћу ти рићећ, Петре! Ако Павле оде са овога свита, ја нећу преживјети!“

Кад њен муж то чу, он се трже, разрогачи очи и погледа је, трудећи се да јој ухвати поглед. Затим опет прислони главу на дирек, као да тражи меко узглавље.

Међутим, Ђурђе се осврну снахи и продера се: „Ама, Шокице, докле ћеш ти нама шокетати и свима нам памет солити? Та оно ми је брат ко ми је добру рад! Ако ми је Павле братучед, нисам ја њему шипка уз бубањ. Он тера зеца, а никог не пита! Шта је имао да лаје да ћемо да се селимо? Па шта сад? Ми да ћутимо, а ви, жене, да какоћете? Зар не видиш да Павле срља у несрећу? Него си се ти, Шокице, заћорила у тог удовца, као и ова моја, па сте обе дошле да га се нацмачете. Он је удовац, па му се може. А куд ћу ја са дететом на сиси?“

Ђурђева жена, Ана, која је сад лежала у крилу своје јетрвице, кад то чу, окрете се мужу, добацујући: „Ђурђе! Да не дираш у моју јетрвицу. Ја ћу да ти судим. Шта кукате? Није дете на твојој сиси. Шта си се расплакао над нашом нејачи? Ако треба да се селимо, па, не идемо ми у Недоћију, него у Росију. Тамо одоше толики. Боље да овде све распродамо, него да се срамотимо и да нас срамоте. А што кажеш за Павла, а откад је то срамота брата волети? И ја ћу, куд Павле каже. И ја бих за њега душу дала да ме мајка није тобом усрећила. Тебе имам, Циго, за драгога, а Павла хоћемо за брата. Па шта?“

Као умилно сикћући црни лабуд, Ана се подиже и раширивши црну кринолину, устаде. Погледа мужа оним својим црним очима, под сраслим обрвицама, а Ђурђе хтеде нешто да каже, али само одмахну руком.

Затим се диже, да оде са доксата.

Његова жена, погледавши за мужем, додаде још: „Та прави сте Турци, не дате ни да га испратимо сестринским пољупцима.“

Ђурђе, који беше застао, опет само махну руком, одлазећи.

Петар их погледа, за тренут отвореним очима, затим опет завали главу и настави да се смешка, затворених очију.

Силазећи са чардака, на утрину, Ђурђе, међутим, узвикну, изненада: „Ене га! Ене нашег сретиоца! Возе га! Гле, па ни то им није доста. Дадоше му и два пратиоца, боктера, хусара!“

У даљини, заиста, била су се указала кола, која су се приближавала. Изгледала су мала; игра коњских ногу, и точкова, била је брза и ситна, као играчка, али су се ближила.

Док су слуге Исаковича почеле да припремају пртљаг, који је био донет за Павла, Петар је, загледан у даљину, довикивао брата: „Ej, дебели! Сад знамо што идосмо на Турчина, Француза и Прајса! Сад знамо што смо пуни рана! Возе га у ариште као арамију и ребелијаша, јер тражи наша права! За нас нема суда. Него ариште и два хусара! Убиће га, пази шта ти рекох, у аришту Осека!“

Ђурђе је био стао на утрини, као укопан, раскреченим ногама, упирући поглед у даљину. Затим се поче пипати око пиштоља и опсова: „Петре! Је ли? Како оно беше по закону њихову? Зар наши Хртковци нису митровачко властелинство? Зар сме Гарсули да га тера хусарима, без суда? Је л’ за нас нема закона? Чек, да то запитам профоза!“

Његова жена, на то, стрча са чардака и поче да га хвата под руку, преклињући: „Ђурђе! Деце ти! Ти да ми ћутиш! Знаш да си срдитко! Ако дигнеш руку на профоза, ни Павлу неће бити живота! Пусти ти нас жене, да питамо Павла, а ви седите, па гледајте из прикрајка!“

Тај дебели, снажни, официр није, иначе, био нимало суров према женама, а најмање према својој жени. Међутим, сад је одгурну, као да је нека препрека и подвикну јој, набусито: „Склони се, кад ти кажем! Да те не окара Ђура, па ћеш да кажеш: гле!“ А отргнувши се, додаде: „Није мене ни мој покојни хватао за руку!“

Ана се препаде и покри лице рукама.

Петар је, међутим, мирно, метнуо свој клобук на главу, устао и пошао са чардака, довикујући брату: „Види прво и питај Павла. Чек! Чек! Ако ти је до тога, а ти се после хватај са њима, појаске! Није ово место, дебели, за заседу. А ако ти је било до тога, што си жене доводио?“

Ђурђе је, међутим, прегледао своје пиштоље и сашаптавао се са својим слугама, затим је, од нестрпљења, као медвед, почео да луња. То није био човек, хвалисавац, који тражи разлог за тучу. Он никада није трошио речи, пре напада. Кад би побеснео на неку неправду, почео би само да одмахује руком, затим да мрмља, да шкргуће зубима, да рокће, а кад би насрнуо, као вепар, погнуте главе, зграбио би противника рукама. После тога, из његових руку, противника нико живи више није могао да отме, док га Ђурђе не одбаци, унакаженог.

Кола кирасирског пука, велика, тешка, црна, приближила су се, међутим, а два хусара су – ваљда да извиде – објахала Исаковиче, у каријери. Петар је био стао уз брата, да га задржава.

Кирасир, који је пратио Павла, мислио је, издалека, да је то неко друштво путника, којима се скрхала левча, а кад је видео жене, да је то можда неко путовање глумица. Павле га је онда обавестио да је то његова фамилија.

Кад су кола стала, кирасир поче, галантно, скидајући трикорн, да поздравља жене, али кад виде Ђурђа, како га гледа, и кад чу како опсова, он се спусти из кола, на супротну страну, и оде у стражару да сврши свој посао око папира. Познао је био вишег официра, из тогда некад Подунавског полка – који су били чувени као убојице, прегоркије.

Није му било, ту, до двобоја.

Павле га, за то време, увераваше да ће са фамилијом да се види само за тренут, два, па да ће после наставити пут. Павле је био устао у колима и покуша да сиђе из кола, несигурним кораком човека са везаним рукама. Његова два братучеда тек тада приметише да Павле носи локот око руку. Они прискочише, обојица, да му помогну да сиђе.

Ђурђе виде да је Павле скрушен, помисли да је, ваљда, мучен у затвору, можда и окилавио, па га узе, као што се дете узима, око колена.

Тепао му је, као детету, иако је Павле био од њега старији, осам година: „Бато, бато, шта то с тобом раде? Наслони се на мене! Вала ни ја више нећу остат код Гарсуле! Мислио сам да ћутим и трпим, ал' овако се више не може. Можеш ли да проходаш? Та теже ми је ово гледати, него да је мене. Вала, тераћу га, Павле, до њенога цесарскога величества у Бечу, да га суде. То ли су наше награде? Та ништа у овом царству правда није. Све само лицемерство!“

Петар је пољубио Павла и узео га, као што је помагао рањенике. Ноздре су му дрхтале од љутине: „Ето ти, мој апостоле! Ето ти награда за ране! Добро каже Трифун, да ћемо ми, Исаковичи, за награду, за ревносну службу, добити да вучемо лађе. Ето ти, дугоњо, твоје у твоју Росију преселеније. На твоме се преселенију свршило, у ариште. Аха! Аха!“ Павле им онда, кад стаде на земљу, рече да му ништа није, да је мало изгладнео, и неиспаван, и то је све. Нека не жалосте жене!

Петар га је, међутим, и даље водио, под руку, као рањеника, шапћући: „Не бој се, апостоле, скинуће ти Гарсули те окове, макар ја после пешкире продавао и, у гаћама, по манастирима просио. Ово је увредениje правице земаљске!“

Подупирући Павла, Петар, случајно, напипа локот на његовим, везаним, рукама и опсова, замуцкујући од љутине. „Везао те, оца му! Као арамије! Овај локот да купиш, дугоњо, кад у Осек стигнете. Плати што год тражи! Платићу! Хоћу да га носим у сирмијске хусаре и показујем, да памтимо Сербелонијеве кирасире!“

Ђурђе је, међутим, био потрчао да донесе троножац, који су му слуге додале, да Павле седне. Жене су биле стале као скамењене, кад видеше, како човека лепог, снажног, воде, као да су му ноге и руке поломљене. Мислиле су да је мучен у затвору.

Прва му прић, са сузама у очима, Ђурђева жена, Ана, која му се обисну о врат и пољуби га, као што сестре љубе. Она га је мазила и тепала му, као да је дете, као што му је тепао и Ђурђе: „Павле мој, јадни Павле! Сердце ме боли видети те таквога! Ух! Боли ли те, рано? Боли ли те?“

Жена Петрова, међутим, стајала је пред човеком кога приведоше, широм отворених очију, бледа, а видело се на њој да ће да падне. Она је у десној руци била понела неку корпу са воћем и сад није знала шта ће. Вриснувши, најзад, притрча и она и пољуби га, али не како сестре љубе. Гледала га је као да је луда и понављала: „Немамо сриће! Немамо сриће!“

Обе су жене волеле Павла, као што жене брата воле, али у гласу и очима те младе жене било је нечега што њен муж није могао, ни да опрости, ни да разуме. У Ане, сестринска наклоност, према том несрећном човеку, била је видна, мирна, јасна. У наклоности Варваре, међутим, било је нечега плаховитог, страсног, лудог.

Чинило се да ни сам Павле то не примећује и не разуме. Он је тешио ту жену, као што би ваљда био тешио своје сестре, да их је имао: „Не бој се, Шокице. Не бој се. Ништа ми не могу! Ништа ми неће!“

Петар је био назвао жену „Шокице“, као што је све у породици качио на надимке и сви су ту жену, друге вере, тако звали. Само, у томе није било, нимало, презира, а још мање верске мржње. Павлова жена прешла је у веру мужевљеву, а Петар није ни тражио то од жене. Међу официрима, у Подунављу, било је много мешаних бракова, обе вере. Док је у грађанским сталежима беснела верска мржња и нико није ни сањао да узме унијатку, Ђурђе је имао обичај да каже: „Како оцу, тако и Шокцу!“ А кад би се наљутио на другове паписте, довикнуо би: „Ви имате Папу, а ми личке! Сваком своје!“

Међутим, кад је Ана отрже од Павла, Варвара се занесе и поче, грчевито, да плаче. Петар је зачуђено посматрао своју жену, али ништа не рече.

Исаковичи су, после, причали да је, за све то време, Павле био онај који је међу њима био најмирнији, најразборитији, најбезбрижнији. Он је седео на троношцу и мирно пио из чутуре, коју му Ђурђе принесе.

Вели, треба да се смире. Да се ништа не боје. Он може да издржи дуго на коњу, па ће издржати и чамце, кола, и затворе. Није био мучен у аришту. Они, Исаковичи, исувише су добро познати, да би се неко усудио да га туче. Неће њега ни обесити. Не може! Ако се Гарсули решио да их потамани, он ће то радити друкчије. Неће целом свету на видик. Раселиће их у разне пукове. Опљачкаће им куће. А њега ће отровати, као што су отровали Рашковича. Даће му се у Осеку, или Бечу, кахва, да попије.

Кад то помену, смејући се, жена Петрова опет вриснy.

Павле се окрете њеном мужу и рече: „Што си, Петре, доводио жене? Видиш да је анђеоско срце у твоје Шокице. Што да ме гледа оваквог?“

Ђурђе га је, међутим, нудио, непрекидно, да пије: „Пиј, дуго је до скеле! Пропашћеш! Осветиће се ја! Памтиће кирасири кад су те водили у ариште!

Петар је, међутим, био озлојеђен на жену, али исувише поносит да то покаже. Напротив, он је узе за руке и одведе да седне мало даље. „Што си луда, Шокице? Та

неће га мушкетати овде, пред тобом. Седи овде. Утри сузе. Ви сте жене праве, задушне, бабе. Не ваља у овакве прилике да се плаче!“

Павле им онда рече да ће већ код прве скеле да побегне.

Кад Павле рече да мисли да бежи, наста ново узбуђење, па сад и Ана поче на плаче. Бојала се да ће га убити при покушају бекства.

Павле је само погледа, и опет се насмеја.

Вели, бежаће до Будима, а одатле ће у Беч, и тераће све док не постигне, код грофа Бестушева, насред Бечa, совершенују росијску протекцију, за себе. Он од селидбе одустати неће!

Ђурђе хтеде да нешто каже, али, после, само одмахну руком.

Павле му онда каза да је већ раније послао у Беч своје талире. Да му кажу, сад, отворено, и једном занавек, хоће ли да се селе. Ако хоће, он ће од грофа Бестушева тражити пашпорт, и за њих, све.

Варвара онда узвикну: „Павле, сви ћемо са тобом, Павле! Ја ћу ти бити као сестра, место моје Катинке. Не ваља да идеш тако удов по свету, кажем ти. Зло је. Самоћа није добра, Павле! Жени се! Не би ти нас оставио да ниси без жене!“

Ваљда занета примером Варваре, и Ана поче да Павла теши, па су и њој речи слатке падале са усана, као пилуле из апотеке. „Ана ће да ти каже, сердце! Ти знаш да је та твоја Росија далеко, а да су у мене ситна деца. Али, ја сам, да се иде. Ако имаш чврсту надежду да се треба дохватити Росије, ја ћу поћи. И тако умирем сваки дан овде, од страха, да ми Ђурђе неког не убије! Пиши ти тамо, у Бечу, да сви ми идемо, и деца, и ја, и Ђурђе. Ја сам за то да се иде. Таква сам. Куд пут води са мном, питаш? Куд хоћеш!“

Ђурђе је све више махао руком, као увек кад би његова жена почела пре њега. Знао је да то, после, не може да се измени. Био је потресен кад виде Павла, скрушеног, уморног, и да су му везане руке, али се тргао, кад осети да сви срљају и даље.

„Хватао бих се ја појаске, са сто Гарчуле, али у овом царству лицемера све се баца на папире. Молбе, потврде, акта – ухвате те. Како ћу да оставим сиротог Трифуна? Шта ће он овде, без мене? Грех је преварити човека са шесторо деце. Тешка је, дугоњо, материна клетва. Да пођемо, па да ми неко, Трифуново, на путу умре? Куд ћу ја од Кумре? Него да ти кажем ја. Не слушај жене! Ћути ти о Росији, па ако догураш једног дана до тог твог Бездушева, а ти, и нама, пошаљи мало абера. Па да крене сва фамилија. Знам и ја где се Славонци у Бечу састаједу! И ја знам где је „Енгел“ бирта.“

Петар није скидао ока са Ђурђа и жена, а затим остави жену и примаче се Павлу: „Слушај мене, дугоњо, немој ни жене, ни Ђурђа. Аха! Неимање, што но кажу, немир је од свијета. Ти си, Павле, утањио, ал’ ако те немаштина вуче у Росију, махни се тога! Све што је у мене, и моје Варваре, као да ти је остало од оца! Пусти ти да ти суде у Осеку и

сачекај ријеч судника. Ја ћу молити мога старца, Стритцескога, да тера све то до високографскаје екселенције графа Гајсрука. Чуће се и наша!“

Павле га међутим тужно погледа и рече му неким гласом којим није говорио дотле, оштрим, грубим, леденим: „Ама није ријеч, дете, о талирима. Него о срамоти коју овде трпимо. Одоше Шевичи, Вуичи, Прерадовичи, Продановичи, Јанковичи, Чорбе, Перичи, оде Текелија. Па шта сад? Зар само ми да останемо, Исаковичи? Са владиком Василијем креће цела Црна Гора. У Трієсту чека да пође сиротиња што је дошла преко мора, са албанских страна. Митровица је пуна сиротиње што је из Срема пошла. Па зар ја да се осрамотим и молим Венецијана и австријског шкопца? Је ли ти је, Петре, врана мозак попила?

Његов братучед, док је Павле говорио, пребледе, и био је блед као крпа. Осмејкивао се љуто. „Ако крећеш у Росију, дугоњо, имена нашег ради и образа, шта причаш онда о талирима? Ако је тако, ја ћу с тобом, где год чујем за тебека. Ја сам примио к сердцу све што смо писали са Шевичем и нико ме неће одвратити од тога, ни Гарчула, ни Трифун, па ни жена. Нећу порекнути што писах, знај, док је у мене коња и пиштоља. Е да ме искоријене из најдубљег корена. Аха!“

Павле устаде да загрли братучеда и начини се велика граја. Ђурђе их је обилазио као медвед и одмахивао руком.

Ана, висећи на руци Павлу, весело се сад смејала: „Чим од тебе стигне порук, Павле, ето нас до Беча, да тражимо наша права!“

Варвара, сад задовољна, на руци свога мужа, вукла је за рукав Павла: „Бијежаћеш, кажеш, а од тог ми се сердце ципа! Бојим се, убит ће те! Невишт си, Павле, у животу, јер си удов. Тако ти Катинке, сриће теби триба. Пропашћеш самохран, удов, немиран у свиту. Не ваља самоћа. Жене ти триба, није удовички живот срића.“

Међутим, кирасир је био свршио у стражари свој посао и изишао је у своја кола и чекао да се сврши фамилијарна сцена. Он је, с времена на време, довикивао нешто својим хусарима, што је изазвало много смеха. Загледао је поклоне за Павла на дну кола и почео да накуса вина. „Кажите капетану да се махне жена!“ довикивао је слугама.

Павле се онда поче праштати и рече, брзо, Петру и Петровој жени: „Не бојте се! Ја одох! Немојте да ме оплакујете, као да ми дебели Ђурђе спрема гробницу у Хртковцима. Далеко је до Осека. Стићи ћу ја још до Беча, и до Бестушева.“

То је опет био онај високи, охоли, Павле, са намирисаним брцима, кога су знали годинама. Перикмахер му је био то јутро удесио златну косу и она је треперила у увојцима. Сребрна дугмад на његовом славонском мундиру била су светла. Држао је, на грудима, своје везане руке, као пар голубова. Као да се помирио са њима. А гледао је своје рођаке, мирним, плавим, светлим очима, у којима никад није било суза.

„Ма шта чули, не сумњајте да ја одох чак до Беча. Одох ја већ код прве скеле. Неће више Гарсули добити ме жива. Видиш ли, Шокице, ову моју раван? Сан за човека, а трку за коњика. Кад ноћ вечерас падне, тамна, простреће се као меки душек, за кирасира, а за тркалиште тих хусара. Док се само дохватим коња, тркаћу се са њима све до Бачке. Све у круг, да излуде по барама. Неће знати да кажу јесам ли спреда, здесна, слева. Док се само небо оспе звезда коњокрадица. Ја сам човек сеновит, Шокице, не бој се, али што кажеш за женидбу, ко ће мене за женика? Несрећа се за мене привезала. То би била моја женидбина. Грех је на то намамити другога!“

Као да га је нека радост била испунила, Павле пожури и попе се у кола. Ђурђе га је подупирао, бекељећи се очима на кирасира. Петар му намигну, на пиштољ кирасира: „У памет се, дугоњо! Ајд, одлази, бедо! Јеси лудаија. Што ми жену расплака?“

Кад велики, тешки, кирасирски, коњи повукоше кола, и почеше да смрде, од напрезања, кирасир устаде у колима и поздрави женске махањем шешира. Довикујући им „Au revoir“!

Затим су кола прошла крај једног ђерма, иза форпоста, и видела су се, још неко време, путем, који се тек градио, а који је био још зарастао, у јарку, трскама. Одмицала су, и игра коњских ногу и копита, и игра точкова, брза, увек иста, била је све даља.

После су се изгубила у облаку прашине, између два реда јабланова. Тако су рођаци испратили Павла Исаковича.

Било је то уочи недеље Светих отаца Првог васељенског сабора, на дан Пахомија Великога године 1752, маја месеца.

III ЗАМУКЛА ЈЕ ПЕСМА ПОД БАГРЕЊЕМ У МАХАЛИ

Оберкригскомисар Гарсули, који је месеца маја године 1752. био дошао у Темишвар, поводом нереда око насељавања развојачене, сербске милиције, која је хтела да се сели у Росију, отпутовао је из Темишвара. Био је свршио истрагу, међу официрима, похапсио коловође, па је био уверен да је свој посао свршио добро.

Јего благородије, ритмајстора Павла Исаковича, био је отпремио у Осек, да га предаду грофу Гајсруку. А Павлове братенце потерао је у њихова, нова, места определенија. Мајор Јурат Исакович, и прве класе лајтнант Петар Исакович, чекали су само своје папире, па да оду. Трифун Исакович имао је да се јави у пехоту, у Броду, свом новом полковнику, баруну Јанусу, то јест, његовом помоћнику, потпуковнику, баруну Ритбергу.

Исаковичи су имали да се разиђу и нестану.

Punctum.

Гарсули је о свему томе послао свој извештај Ратном већу, у Беч. Он је по том извештају шетао – својим лепим, калиграфским, рукописом – као паун. На крају је ставио потпис, са много коврџа, као што је то, тада, било уобичајено, у аустријској војсци, по шпанском церемонијалу.

Судбина Исаковича – мислио је Гарсули – тиме је, запечаћена!

Лака, црна, путничка кола Гарсулијева изишла су, после свега тога, кроз капију принца Евгенија Савојскога, па су, затим, нестала, са ситном игром коњских ногу, и пратећим кирасирима, чије је оружје светлуцало, у облаку прашине, коју је Гарсули дизао куд год би стизао.

Гарсули је из Темишвара отпутовао на појутарје Тијелова. Фелдмаршал-лајтнант Франц Карл Леополд барун фон Енгелсхофен поручио му је био да причека мало у Темишвару. Да види последице своје мудрости међу Сербима. Ускоро.

Старац је тврдио да су Серби чудан народ и да их Гарсули не зна. Серби су лакоми на почасти, воле медалију, а за туђина би душу дали. Међутим, ако примете да их лажу и варају, да им дата реч није одржана, то памте. У столећа!

Са Турцима се – тврдио је Енгелсхофен – носе, око неког Косова (Енгелсхофен је писао: Cassova) већ неких триста шесет година. Серби не заборављају! То је јако непослушна и дивља врста народа. „Ein äusserst unbotmässiges und wilds Element!”

Грк је, међутим, отпутовао, без обзира на то Енгелсхофеново писмо.

Није прошло, после тога, ни три дана, а по Темишвару се рашчу да је Павле побегао из дереглије на Бегеју, већ на првом преноћишту. А да је официр, који га је у Осек терао, ухапшен, дотеран у Темишвар, и да ће му се судити, за фелонију. Поново су саслушавани и штрапацирани, и Трифун, и Јурат, и Петар Исаковић, али су пуштени. Нису били криви за бекство. Наређено им је само да, што пре, из Темишвара, иду.

Били су досадили и сербској мајци, Енгелсхофену.

Међу братенцима, после тога, први је страдао Петар.

Његов таст, главати сенатор Стритцески, из Новог Сада, био је дотрчао у Темишвар, да спасава зета и ћерку, још пре него што је Павле побегао, па је са ћерком, и зетом, имао, торжествену, свађу. Избезумио се кад чу да они, од селидбе у Росију, ни сад, неће да одустану. У једном тренутку старачког беснила, Стритцески је био – са седим брцима, који су се тресли – чак и насрнуо на Петра. Викао је да је Петар Циганин. Да му ћер није дао за то, да се скита по свету, него да буде утеха, у старости, оцу. Хоће да је види на свом самртном часу, крај себе.

Морали су да му мећу пијавице за врат.

Проклињао је дан, кад је Исаковиче упознао.

Дабогда, Петар никад среће више не имао!

Петар се јадан бранио, а шкрипао је зубима, па је најзад и он викао да сенатор, ако ћерка хоће, може да води ћерку!

Па је залупио врата, тако да су се прозори тресли на трактиру.

Анин отац, кривоноги, насмејани, сенатор Јаков Богданович, исто је тако био дојурио, из Новог Сада, да види зета и ћерку, али он није проклињао. Међутим, и он је грмео и претио! Неће ни да чује да му се ћерка сели у Росију! Спочетка, док је то било дозвољено, још и којекако, али, сад, кад је забрањено, ни да чује! Не да ћерку! А тражи да Ђурђе врати мираз који је добио!

Ђурђе се сиромах колебао.

Признавао је тасту да се ни њему не иде у Росију, али, ето, зарекао се братучеду, а потписао списак Шевичу, па му је тешко. Извукао би се он, да може, али како?

Ана је црвенела од стида, и заплака, кад то чу. Сенатор, са своје стране, признаде да би он можда и пристао да они иду, али не да мати Анина, госпожа Агрипина Богданович, која им тражи децу. Да децу врате у бабину кућу! Ако баш мора бити, даће им децу, кад пођу у Росију, али дотле, нека буду мало радост, баби, и деди! Честњејшег Јурата Исаковича је то, јако, дирнуло. Он је са тастом, после тога, дуго пијуцкао, а кад се растадоше, имали су, обојица, сузе у оку.

Јурат и Петар Исакович, са женама, почеше затим да се спремају, да иду из Темишвара, а седели су, увече, у трактиру, као покисле тице. Као кад се чека вест да је неко у породици умро. Најгоре је, међутим, било четвртом Исаковичу, у Темишвару, Трифуну! Он је међу њима био не само најстарији, него и најсиромашнији, а имао је ситну дечицу, шесторо. Није смео ни помислити да се, као браћа, насели, у трактиру, него се био населио, код својих, развојачених, сератлија, у оближњем селу Махали. Што је било најгоре, ни његова жена није одобравала селидбу у Росију, него је претила да ће се вратити оцу, капамаџији Гроздину, у Руму. Већ данима, Трифун, са женом, није ни говорио.

А што се тиче сератлија Трифунових, за њих је Гарсули био измислио бефел, да имају да вуку песак са Бегеја и шљунак из Тамиша, за радове на друму и да имају да плаћају за риболов у Бегеју. А онима, који се селе, и траже отпуст у Росију, да се куће регулирају. Да се кућерци руше, ако не излазе на линију! Трифунови, отпуштени, војници почеше, кад се то разгласило, да долазе, свако јутро, пред Трифунову кућу, и да вичу. Викали су да неће да вуку песак из Бегеја, ни шљунак из Тамиша, а што се тиче тог риболова, да их од таквог риболова Бог мили сохрани!

Неће да плаћају!

Команда из Темишвара одговарала је на то да сви они, који се селе, нема шта више да траже у Темишвару, него нек се врате у Срем и Славонију, па нека тамо чекају, под шатором, док им њихова Росија не пошаље царске саоне!

Трифун је тако, последњих дана маја месеца, имао да гледа чудо и покор. Био је немоћан, да им помогне, а проклињао је своју судбину, да мора да их гледа, како их на Бегеј терају хусари. Инџилири, геометри, долазили су, међутим, и даље, свако јутро, у Махалу, на друм који се градио, према плану грофа Мерци. Они су размештали своје барјаке, секстанте, тријангле, дурбине, по Махали, а по неки кућерак рушили. А долазио је и Einnehmer, да риболов наплати!

Тај човек је био – иако је била врућина – сваки дан, у дугом, плавом капуту, какав се у то доба носио на Рајни и у Лотарингији, и падао је у очи издалека. Није био рђав човек, чак се Махалчанима и смејао доброћудно, али је понављао само једну једину реч, српски: „Плати“. Махалчани су на то псовали бога и лелекали.

А он им се подсмевао и понављао, као у шали, њихово: „О Боже, Боже!“ Хусари, са пиштољима, пратили су га по Махали.

Трифун је све то посматрао из своје куће, која је била слупана, на брзу руку, од набоја, при улазу у Махалу, на згаришту једне, турске, карауле, од које беху преостали

само, турски, димњаци. Та кућа је била на онисκој хумци, а окречена бело, тако да се видела са далека. У њу су били узидани и плави, калаисани, турски, пенџери.

Смрдела је, од блата, лети, а цурила, од влаге, зими, али су Махалчани причали, да је пуна драгоценог намештаја, а да се Трифунова жена у њој, од накита, сва, цакли. Махалчани су ту кућу звали: Трифунови двори! Иза те куће била је преостала једна, каменита, чатрња, у којој више није било воде, а која је била зазидана сад и служила Трифуну за тефериџ у башти. У којој су, иако је била разривена, мајске руже, опет, биле процвале. Са те чатрње, у ладолежу, Трифун је видео Махалу, под багрењем, а видео је и Темишвар, у даљини, изнад зелених егзерцириштa, са његовим баруштинама, торњевима, утврђењима, прозорима, који су се на сунцу сјали и светлуцали.

Изнад тих, барокних, зграда, у даљини, небо је било плаво, ниско, топло, оловно. Егзерцириштa су била празна, пожутела, спржена, а трска у води, око барутана, била је сагорела. Због тих барутана, иако су биле зазидане у земљу, опкољене јарковима, Темишвар је живео у страху.

Према селу, Трифун је видео, на утрини, сапете коње, који скачу као неки огромни скакавци, а под ђермом, жене, како се љуљају испод обрамица, носећи котлове пуне воде.

Трифун је имао око за жене из свог народа и био је чувен по томе у младости. Сви су ти Исаковичи, у младости, били по томе чувени. Само је Павле имао, пре своје женидбе, ту Бечлику, из театра. Трифун се држао својих сународница, у околини.

А нарочито их је бирао, тако, под обрамицом, на води.

Тај четврти Исаковић у Темишвару, Трифун, био је рођен године 1700, а учествовао је у ратовима Аустрије, у чију је војску био примљен још у Србији, од своје седамнаесте године. Био је то човек који је сад био ретко весео.

Надежда његова у неки бољи живот показала се празна, кад је прешао у Срем, и населио своје рођаке у Хртковце, са попом Тодором. Сад је то већ био миран, ћутљив, човек, зашао у педесету, и другу, па је сваку несрећу сносио неком чудноватом, безбрижном, меланхолијом. Којом човек у тим годинама, у таквим временима, посматра људски живот. Тешкоће је имао само са једном мањином, међу својим развојаченим сератлијама, у Махали, која није хтела ни да чује да се сели у Росију, која је намеравала да се одупре, и оружјем, Темишвару, а селидбу Исаковића сматрала за неку, официрску, измишљотину. Ти људи су тражили од Трифуна да их брише са списка оних, који желе да се одселе, пре него што оде из Махале, у Брод, у пехоту. Говорили су да ће они да се врате, ако тако мора бити, откуда су и дошли, у Сервију, то јест у Турску, а да неће под спахије, у паорију. А ако их Темишварци потерају, они ће, кажу, наћи праха и олова, па ком опанци, ком обојци. Немају шта да губе сем живота, који им је и тако досадио.

Трифун је био искусан официр, који је ишао, у рату, и на Француза, и на Прајса, године 1744, па је знао да су то лудорије, и да је то несрећа. У њиховим побунама, док

су били у Потисју, било је већ неколико мртвих, и неколико кућа било је срушено. Трифун се, сиромах, надао да ће се избећи још веће зло, кад се са њима пресели у диштрикт милитарни, у Потисју, али су они, ето, почели да бивају, опет, онакви, какви су били у Срему. Пред његовом се кућом, последњих дана, често, орило: „Ми под спахилук остат нећемо!“ А ту групу незадовољника водио је неки рођак Исаковича, Меанџич.

Откад је то било почело, Трифун је, све чешће, ургирао да им се дозволи одселеније у Росију, али Темишвар никако није свршавао ту ствар, а сад га је чак и преместио. Узалуд је Трифун молио, да им се дозволи да оду, кад их и тако више, у Аустрији, не требају. После посете Гарсулија, у Темишвару, постаде му јасно да им ни то не дају! Животарећи тако, већ две године, у надежди одселенија, у мукама побуна, на парадама, требујући нову униформу, Трифун се био претворио у човека проседелог, огорченог, који је често, као и његова браћа, шкрипао зубима. А кад би на свој живот мислио, сећао се само неколико дана, и по неке недеље, кад је сретан био.

Несрећа, која их је тог пролећа била стигла у Темишвару, несрећа Павлова, па затвор, саслушања, све то, а нарочито свађа са госпожом Кумријом – која се била сва изменила, откад је он спремао ту своју селидбу у Росију – били су дотукли Трифуна.

Он је био пристао да се она врати оцу, а да ли ће са њим у Росију, стоји јој од воље, као капа Јусуфу. Вољ ти пити, вољ ти капу купити! Трифун је тако, то јутро, био изгубио осећај за оно што су сирмијски хусари звали: оријентација.

Ходао је по кући, и око куће, размишљајући, шта да ради, као у неком бунилу. Седео је на својој чатрњи, снужден, не знајући куда ће. Живот му је био постао мрзак.

Ето ту се ова прича наставља.

Трифунова деца била су разбуђена рано, умивена – али нису плакала. Напротив, Трифун их је гледао, како весело вире, из сламе, из кола, као неко јато пачића и гушчића. Било им је речено да ће путовати по води, по Бегеју, а то је за ту децу било нешто ново, као за другу децу вожња по мору, па су била сретна и радознала, а нису ни сањала, да им мати оца, можда заувек, оставља.

Једино је плакало најмлађе, које је било још на сиси, а које је сад, у колима, била узела дадиља Трифунове деце, Стаменка, жена Цветка Вуцанича, црквењака Трифуновог попа, Тодора.

Та крупна, прсата, сељанка, великих, тамних очију, чувена са певања, волела је и своју децу, а волела и Трифунову, као нека општа мајка. Она је била неуморна, при успављивању најмлађег детета Трифуновог, а имала је свој начин успављивања. Седела би, сатима, подупрвши леђа, са дететом спуштеним на своје цеванице и љуљала дете, ногама.

Певушила му је, док га не успава.

Сиромах Трифун био је то јутро изишао у капију, да изљуби своју децу, па их је мазио и уверавао да ће и он поћи, за њима, у другим колима. Деца су га грлила у смеху и нису ни сањала да их вара. А кад кола са њима одоше, Трифун се био вратио на чатрњу да жену сачека. Она је полазила на Бегеј другим колима. На тој чатрњи, као на неком чардаку, у ладолежу, откуда се сва Махала видела, било је иначе постављено неколико миндера, и столова, са џезвама и шољама, и Трифуновим чибуцима. Међутим, то јутро – кад се ова прича наставила – на тој чатрњи био је остављен само један сточић, црн, од ебаноса, са белим украсом, од седефа, и два троношца. Кућа се већ селила.

Трифун је ту чекао жену, то јутро, погурен, срозан, као лешина. Загледан у Махалу, која је била на стотинак, два, корака, он је видео, јасно, и оног Einnehmera, у плавом капуту, и хусаре, како растерују свет, око Einnehmera и инџилира. Из кућерака су, за хусарима, истрчавала деца, гола, голуждрава, боса, али и безбројна, као што челе излећу, из челињака. А што се тиче ушоравања Махале, кућерци у њој били су, још увек, раштркани, испод багрења, или на гомили. Или као у заседи, или као печурке у шумама. Трифун, сиромах, помисли, да ће то тако остати и кад он оде, и кад ни Исаковича више не буде било. Дуг ред кола, његових бивших сератлија, полазио је из Махале, на Бегеј, и Трифун је знао да ће га, вечерас, видети, издалека, како се лагано враћа, пун песка, и шљунка, и пузи, као нека џиновска гусеница, вечерња.

Да коње морају да прежу, за вучу песка и камења, доводило је сироте Махалчане до лудила. Само су људи са ситном децом пристали да погну главу и изврше бефел из Темишвара. А сиромах Трифун није имао права више да се у то меша, и да је хтео. Ђурђе му је говорио: „Немаш права, матори! Немаш права, de iure!“

Трифун је већ припадао оном полку у Броду, у пехоти – баруну Јанусу – иако је и он протестовао, против неправде, и даље, у Темишвару. Све до свога одласка. Викао је, да се његовим ветеранима, који су ратовали за Марију Терезију, чини велика неправда. Иако не примају статус провинцијални, иако су тражили статус милитарни, они су правоваљано отпуштени из војске, и ветерани су, са својим правом, док се не одселе у Росију. Противно је то – писао је Трифун у свом рапорту Команди – и слову и духу, уосталом, датих привилегија, сербском национу. А те привилегије су оглашене добошем, и по селима, па их и његова худа сиромаш зна. Оглашене су по целом Потисју и по црквама, па се сматрају као светиња. Махала има да издржава око тридесетак инвалида, да их храни, па је грех тражити, сад, неке, заостале, порезе, на неки риболов, у неким барама!

Махали је Трифун поручивао да не губи надежду!

Та селидба у Росију нису официрска посла, него спас за све њих, из беде, из јада, из насиља, из понижења и мука. Нека не псују мајку Исаковичима! Није то измишљотина Исаковича, него, како им је Ђурђе рекао: референдум! Изгласан, правоваљано, дуж целог Поморишја, и Потисја! Трифун им је говорио да треба издржати још само мало. Аустрија је матора шкорпија, и то су њени, последњи, трзаји према њима. Росија има списак и њиховог ђенерала Шевича. Темишвар им не може забранити одселеније. Његов братучед Павле већ је на путу. Само не треба то да, често, помињу, него треба да ћуте и чекају.

Већина Махалчана била је на страни Трифуна, а разумела је добро куд је Гарсули циљао, кад их је одредио да вуку песак са Бегеја и да им се руши кућа, ако није на линији, на концу инџилира. Трифунови коњаници, и они најсиромашнији, били су видели, у ратовима, нешто туђег света. Знали су они да у свету не влада светац Исаковича, Свети Мрата, него лаж, превара, зло, саблазан, и срамота. Нису ти припрости ветерани били глупи, па да не виде куд Темишвар тера. Разумели су они добро, шта све то одузимање оружја, претрес кућерака, тражење барута и олова, значи. Хоће Темишвар да им одузме оружје, да их кињи кулуком, да их дацијама сломи, да би их одвратио од одласка, од селидбе. Да их претвори у бесправне паоре, или – како су изговарали – у паворе! Неуки, неписмени, али бистри, осветољубиви, Махалчани су се ноћу, на рогљу, сашаптавали и преносили вести од уста до уста, као што се преноси жеравица од куће до куће.

Знали су они шта хоће темишварска господа.

Фелдмаршал-лајтнант барун фон Енгелсхофен, који је био сербска мајка, звао је то: умекшати! Mürbe machen!

А Гарсули, скарадно: Под јајца greifen!

Трифун је, тих дана, био постао, у лицу, као десет година старији. Он је био стасит, висок, скоро колико и Павле, али није био ни леп у лицу, ни отменог држања. Био је сад сасушен, чворав, а кад је седео, седео је као неки пањ, зарастао у земљу, остатак неког старог храста. Само што из њега не певају сове.

Трифунов лик, коштуњав, мало упалих образа, високог чела, јаких вилица, а носат, бркат, који је пре десет година још, ђерци капамаџије Гроздина личио, боже ме прости, на лик архангела Михаила, био је сад поружњао. Као што то често бива, код остарелих коњаника, личио је, по мало, на коњски.

Његова коса, пре, као од старог злата, као и Павлова, била је сад риђа и проседа, а чекињаста. А такви су му били и куси брци, који – то је било очигледно – давно нису били у рукама перикмахера. Трифунове крупне, сиве, очи, пре у боји светлог сребра, имале су сад боју као пепео. А у њима се скупљала она бескрајна вода, која, на крају крајева, сав свет потапа.

Трифун је пушио скоро без престанка.

На њему више ништа није било раскошно, ни осмех, ни уста, ни зуби, па ни стара славонска, официрска, долама. А имао је – кад је имао – неки офуцани, стари, трикорн на глави.

Нису биле црвене више ни његове утегнуте, хусарске, чакшире. А ни одеране чизме нису више биле жуте.

Ни једна се жена, више, није окретала, у Темишвару, за тим официром, па ни служавке.

Он се био прочуо, као и његов брат Ђурђе, у последњем рату, заробљавањем непријатељских официра, али то је давно било заборављено у околини грофа Гајсрука. А кад је, са својим људима, доведен у Темишвар, хапшен, штрапациран, његово име у Генералкоманди није се више ни помињало.

Трифун је, као и Павле, био, страстан коцкар, а у последње време губио је много, на фараону. Онако висок, погурен, погурен се враћао и са картања. Ћерка капамаџије Гроздина, то, није праштала. Међутим, није било само сиромаштво, што је Трифуна натерало да се са женом и децом насели у блато, при улазу у Махалу. Натерала га је на то и нека духовна веза, која је те Исаковиче – крај све разлике у сталежу – везивала са Махалчанима и том сиротињом, која је са њима у Потисје била прешла. То им је остало као неки аманет од Вука Исаковича, то јест господина Волкана, краине сервискије оберкапетана. Та веза се није прекидала.

Па и та жеља одселенија остала им је била од Вука, и оне године, када је у Срем био дошао, после турског рата, први пут, росијски посланик из Беча, Возњицки. Возњицки је почео да посећује манастире по Срему, па је дошао и до Исаковичевог Шишатовца. Исаковичи су, од тада, живели, тако рећи, два живота. Један за себе, а један за тај свет својих, ислужених, војника. Они су, сад, са пола Махале били у сродству, а са другом половином, кумови. У мислима, ма где се они налазили, Исаковичи су проводили час, два, сваки дан, у Махали, или у Хртковцима.

Деца су се тамо, по кућама, звала, и крстила, именом Исаковича. Звала су се, или Вук, или Трифун, или Павле, или Петар, или Ђурђе. Честњејши Јурат Исакович имао је обичај да каже: „Све сам Ђурађ, као да сам их ја правио!“

Узалуд су се Исаковичи, каткад, трудили да те везе прекину. Тај свет, који је са њима изишао из Сервије, ишао је за њима, као стадо, за клепетушом. Пратио их је и долазио им је у посету, да им прича о свом животу и својим јадима. Долазио им је у Руму, долазио у Варадин, па је био почео да им долази и у Темишвар.

Кад би се неко у том свету женио, или разболео, његови рођаци дошли би да то јаве Трифуну, или Павлу Исаковичу. А грех је био тежак не отићи у тај свет, на сахрану.

Ти ислужени, осиромашени, војници, ветерани, и инвалиди, нису од Исаковича ништа тражили. Ништа им тај сиромашни свет није односио. Тражили су само да се, с времена на време, састану, виде, бар једном у години.

Неки Павлов, далеки, рођак, чича Спасоје, долазио је Павлу, из Руме, не само у Варадин, него и у Темишвар, пешице. А био је прешао седамдесету. Поседео би код Павла, дан, два, избројао врата и пенџере, на кући, и чудио се колико их има, колико, па би затим, исто тако пешице, скромно, срдачно, отишао.

Честњејши Јурат Исакович имао је, каткад, посету вршњака из Руме и Хртковаца, кад би ударио помор у стоку. Кад краве цркавају, или кад се телад купују. Ђурђе би онда љутито одмахивао руком и викао, кад би они отишли: „Шта има да ми долазе? Нисам се ја отелио!“

Трифун, који је међу Исаковичима био најсиромашнији, био је том свету, због тога, и најближи. Он би седео са њима, данима, пијући, лагано, ракију, и пушећи, у разговору. О свему и свачему. А они би затим одлазили, задовољно. Као што им је командовао у војничком послу, Трифун их је саветовао и у породичном кругу.

Једино биће које, уопште, није Трифуна слушало, била је госпожа Кумрија. Она је, у свему, имала мишљење супротно Трифуну. Очекујући да му жена дође на чатрњу, да попије каву, Трифун је ето све то превртао у сећању, нестрпљиво. Дошао је био, ето, и тај тренутак, да се растану, на дуже време, што им се пре није дешавало, сем у рату. А Трифун је слутио да није сигурно да ће се опет састати. Кад му се последње дете родило, био је осетио да га госпожа Кумрија гледа неким погледом у ком има мржње.

Ти редовни порођаји, у браку, били су за Трифуна нешто природно, и разумљиво. Ту није било потребе за улепшавањем, за неком глорификацијом оца, или матере. Нити за неку сузу дирљиву.

Трифун је то малтене схватао као неку милитарну акцију.

Што се њега тиче, он је мислио да је за удату жену сасвим у реду да ниже децу, као што се ђердан у кући низао. Откуд код госпоже Кумрије, у последње време, та мржња, зато што је сваке године у бременитом стању, није знао.

Најзад, на чатрњи, све је било спремно.

Попиће ту каву, а кола већ чекају. Он ће њу да смести у кола, као и децу, и пољубиће је пред слугама, а ћерка капамаџије Гроздина отпутоваће затим у Руму. Кућа се већ селила. Остаће само ергела коју продају. Сутра, прексутра, поћи ће и он, да се укрца на дереглију, на Бегеју. Ни један Исакович неће више остати у Темишвару.

Махала је, ето, још дан, два, ту, у багрењу, са његовим ветеранима, инвалидима, рођацима, кумовима, и његовим успоменама. А затим ће бити у причама породичним.

Са своје чатрње, Трифун је видео, код ђерма, жене, које иду по воду и оног грофовског Einnehmera, у плавом капуту.

Шеве су трепериле у ваздуху, над Махалом.

Дан је био топао и багрем је мирисао.

Све се у Махали чинило мирно.

Трифун је седео, очекујући жену, нестрпљиво, тог јутра, са главом у диму, који се ковитла и колута. Рана, коју је био добио на паради, болела га је још, као што ударац, пљоштимице, боли, тупо. Кроз завој, на темену, црвенела се још усирена крв. Морао је да се брани од мува, којих је, на тој чатрњи, као и стршљенова, било, много. Размишљао је тужно, и зато што није отишао да испрати Павла. А та жалост је повећавала бол који је на темену осећао. Чинило му се да га хиљаду игала боде у око. А да му у темену громови пуцају.

Госпожа Кумрија слушала га је, у ноћи, како шкргуће зубима, и, мада супружници нису говорили, она му је, ћутке, додавала облоге са сирћетом, у мраку. Није ни она спавала. Обоје су они слутили да се њихов брак прекида, иако се сасвим прекинути не може. Они су били уобичајили, већ првих дана у браку, да сваки дан проведу, тако, уз каву, сат један, насамо. Тај час је само њима припадао. Ни деца нису пуштана родитељима, кад седну за каву. Трифун и госпожа Кумрија хтели су, тако, да, бар једном дневно, припадају само једно другоме, својој љубави, својим успоменама, својим надама.

На тој чатрњи, на коју се излазило из одаје где је Трифун са женом спавао, они су се, целу ту годину, састајали на каву.

Откад се беше ћерком капамаџије Гроздина оженио, боље рећи откад му се прво дете родило, Трифуна је почео да прати, као и његовог брата Петра, неки удес, нека зла коб, иако су се, и он, и његова жена, трудили, као жмурећи, да то не виде.

Трифун је, последњих година, био застао у напредовању, падао је неколико пута, тешко, са коња, на егзерцириште, губио на картама, осиромашио. Тај стасити официр, пре тако гласат, весео, био је сад постао невесео, и због те чудне судбине, коју је као своју осећао. Кад би му кћер капамаџије Гроздина почела да пребацује, што се запустио, што је, и одећу, и обућу, и брке, и кику, запустио, Трифун би ћутао.

Седео је као и сад, у диму, као у неком мрачном облаку.

Каткад би се смешкао.

Што је госпожу Кумру, љутило.

Све до оног дана, кад су његови Махалчани хтели да изврну оберкригскомисара Гарчулу, Трифун, селидбу у Росију, није жени помињао. Избегавао је то, колико је могао. Док су остали Исаковичи, о томе, говорили, и брбљали, стално, Трифун о томе није говорио. Он је био уписао и себе, и жену, и децу, шесторо, и своје слуге и коњушаре и сто седамдесет три сератлије, на списак, за одселитсја у Росију, али о томе није разговарао, у друштву.

Кад је, једном, о томе проговорио, рекао је само толико, да не треба рећати неправде, које су претрпели у аустријском царству, нити износити гравамина, која имају откад их терају у Хунгарију. Наводити као узрок за одселеније, то. Него треба отићи, као да Исаковича, у Аустрији, није никад ни било.

Коме да се туже? Зашто? Чему?

А кад му жена рече да она неће да се сели у Росију, и кад поче да оплакује децу, шесторо, Трифун је био само сагао главу. Није на њену вику одговарао.

То, да му је она родила шесторо, Трифун је сматрао да је природно. То да ће она, свакако, идућих десет година у браку имати још шесторо, а вероватно, и десеторо, и то се Трифуну чинило природно. Није се осећао крив низашто.

Али, и он је осећао да му, са толиком, малом, децом, ма куд отишао, неће бити лако. Па би се снуждио.

Трифун није био саможив човек, нити зао отац, далеко од тога. Није ни у сну помислио да би могао да остави ту децу, и иде сам у Росију. Не би на то пристао, ни за живу главу. Али се и њему почело да чини да има нека, велика, тужна, разлика, у животу, између њега, који има толику децу, и оних који их немају.

Трифун је ту мисао, и од жене, брижно, крио, а децу је своју често мазио. Миловао их је по косици, тужно. Нарочито оне најмање, који су, ујутру, дотрчавали у његову постељу, да му греју леђа. Он је своју децу осећао као делове свога тела, као своје руке, или ноге. А кад би губио на фараону, као да је од дечијих уста откидао. Па би се враћао дома, погнуте главе, стидно.

Кад се вратио из рата, на Француза, пре седам година, Трифун се још надао да ће далеко дотерати у тогда славном, Подунавском полку. Био је још дружељубив, весељак, а волео је и да игра, иако никакав играч није био. Волео је и да пева, иако је глас пустио само онда, кад би се шаком захватио иза увета.

Био је омиљен у расцијанском друштву.

Све се то у последње време било променило. Као и Ђурђе, добио је био мајорску титулу, али је остао на капетанској плати. А за будућност, речено му је, да не треба да има икакву надежду. Време ратовима је прошло.

Друкчији људи требају аустријском царству.

Трифун се беше оженио, пре десет година, ћерком капамаџије Гроздина, из Руме, преко проводаџилука. То је у то време била врло лепа, имућна, чувена девојка за удадбу. А спремљена, као да ће за швапског ђенерала да је удају.

Тај брак, који је био са нагегом почео, претворио се брзо у махниту љубав те стасите, лепе, девојке, према човеку старијем од ње двадесет година, али снажном као бор.

Трифун у то доба није био овакав какав се беше начинио.

Био је то кршан, дрзак, коњаник, са очима које су се сјале као месечина, кроз коју пролази црн облак. На њему су сребрне кићанке дрхтале, кад би ћерци капамаџије прилазио. А она је причала, после, својим јетрвама, шапћући, да се и она тресла у коленима, кад би јој прилазио. Тако је то било.

Јединица капамаџије Гроздина, удала се за тог официра радо, а једва је преживела време, док јој је муж био у рату.

Госпожа Кумрија била је рођена године 1720, а те године, кад се ова прича наставља, била је тек узела своју тридесет и другу. Била је десет година у браку. За чудо, првих, заносних, година, тога брака, она није родила ни једно. Али, после,

изненада, дечица почеше да се котрљају, по кући, као да су пилуле из апотеке митровачких фратара, којих је и у Руми, на вашару, било. Госпожа Кумрија плакала је, испрва, много, зато што нема деце, а после зато што их има шесторо, а слутила је да ће их имати још толико, можда још десеторо.

Она није сматрала, као Трифун, да тако треба да буде и да је то природно. Ако је то природно, почела би да мрзи природу. Она је желела да та деца дођу на свет, у нежном, љубавном, загрљају, уз љубавно гукање Трифуново, уз песму. Момци су имали обичај, у Руми, па и Хртковцима, да се по месечини скупе, и водају путем, и певају. Ти хорови, кроз месечину, и багрење, доводили су госпожу Кумру до суза. Она би, лежећи на постељи, будна, слушала то, и шапутала: „Ала је то лепо!“

Капамаџија је имао обичај да каже, да му ћерка није седму ноћ дочувана.

Кад се удавала, била је то висока, стасита, девојка, са тешком, тамном, косом, око главе, која јој је спадала за врат. Курјуци су јој имали боју црних змија.

Имала је лице бело, као у Туркиње у харему, а лепо, као у буле. Мали нос, који је штрчао ружичасто, мала уста, у којима се језик, кад би певала, ваљао. Осмех весео. Али су се нарочито њене очи памтиле, дуго. Биле су боје ћилибара, јако округле, а око црних зеница имале су кругове као да су крвави.

Госпожа Кумрија стајала је право, високих кукова, истурених, лепих, груди, а корачала као да трчи. Танка у пасу, а широка у рамену. Њен рођени отац, кад би са њом имао муке, јер је била својеглава, рекао би: „Није то женско. Арнаут је то!“

То лице, са ружичастим уснама, насмејано, није будило завист у њених јетрва, иако је било лепо. За њене очи говориле су да су страшне, зле, чудне, као у буљине. Међутим, те очи су постале врисак кирасира, у Темишвару. Кад је стари Енгелсхофен први пут видео ту жену, рекао је да та Исаковичка има очи, каквих има само у жедних лавица. А пошто нико у тој фамилији није видео лавицу, о томе се дуго говорило. То се памтило.

Ћерка капамаџије Гроздина радо је, као и Ана, певала, а радо је и играла. Ђурђе је имао обичај да каже да оног, коме пева, затим, хоће да прогута.

Само, ето, сад, после десет година брака, и шест порођаја, те очи више нису горе као у пустињи, него су биле исплакане и мутне, а као у неке сове, ујутру. Испод црних обрвица, које су биле густе и личиле на црну пијавицу, француски, офарбану.

Откад је та селидба у Росију постала предмет свакидашњег разговора, у фамилији Исаковича, брак Трифунов почео је да се квари и та лепа жена кварила га је, хотимично. Ни за шта тај матор човек није – говорила је Ани – док су још говориле – него да прави децу. Није више ни леп, ни заносан, ни нежан.

А та мисао, да треба сад отићи некуд, далеко, у неку хладну, завејану земљу, чинила се госпожи Кумри сасвим луда. Док су те селидбе биле дозвољене, док су биле као нека грозница, која је обузела била сав диштрикт у Поморишју и Потисју, и

госпожа Кумра била је за тај одлазак, којекако. Откад је то, међутим, било забрањено и опасно, она је плакала и спомињала децу. И сама реч, Росија, чинила јој се као проклета.

„Можеш“, довикнула је, пред свима, свом мужу. „Можеш, у ту, твоју Росију, али сам!“

Па је чак почела и да се кикоће, као луда. При помену да би он у Росију могао отићи сам, самцит, Трифун је само сагињао главу. Чачкао је нешто у свом чибуку, који му се често гасио, па би се осмехнуо, и он, лудо. „Сам!“ прошапута. Сам! Као да је то могуће. Оцу који има шесторо! А који ће имати, идућих десет година, још толико. Зар не би, и кад би отишао сам, видео да га, као нека сенка, прати та поворка деце, од којих је шесто још било на сиси. Зар не би, и да крене сам у Росију, имао да гледа, кад једе и пије, тамо, како га прекорно гледају шест пари дечијих, тужних, очију. Деце коју је оставио.

Кћер капамаџије Гроздина изразила је мишљење да би било боље да они подмите Гарсулија. Мање би потрошили на то, него на селидбу у Росију. Она је говорила да би се лако могло постићи да се тај њихов покушај, да напусте Аустрију, преда забораву. Није ли и Гарсули рекао да списак ђенерала Шевича, у који су се уписали, у Бечу немају? Она је, каже, готова да оде том Венецијану. Готова је и да иде у Беч, дворском саветнику, Малеру. Уверена је да њој неће одбити ни једну молбу.

Кад би то говорила, госпожа Кумрија би се испрсила, као да ће да заигра полонезу. А ваља признати да је, и после шест порођаја, имала врло допадљиву форму. Имала је лепоту стаситих жена, која дуго траје. Треба јој, каже, само нова хаљина, па ће она то лако свршити у Бечу. Исаковичи би требали, у Бечу, да траже своје право, али да не иду даље, у Росију. Има да понесу нешто дуката, за господу у Бечу. Злато отвара и она врата, која ни лепе речи, ни сузе, не отварају. Сирота госпожа Кумрија, која се осећала још врло млада, сматрала је да је та помисао Трифунова, и Павлова, да се иде у Росију, покварила, тако рећи, цео њен живот. Таман се била понадала да ће, одсад, и она моћи да се појави на баловима у Варадину и Темишвару, као и њене јетрве, па и у театру – куда су морали, према наређењу Енгелсхофена, да иду – а та Росија све је то покварила. На изненађење Трифуново, његова се жена прочу, међу кирасирима, да добро игра полонезу.

Ђурђе је имао обичај да каже: „Игра та, чим обуче чизму!“ Још веће изненађење било је за фамилију, кад је госпожа Кумрија, после петог порођаја, изјавила жељу да се и она јави у школи јахања, куд и остале жене официрске иду. Кћи капамаџије Гроздина, која, до своје удадбе, никад није била пришла коњу, показа се сад, као и Ђурђева жена, одличан ђак на егзерцириште. Међу женама кирасира, та жена из подунавске милиције, већ после неколико недеља, пројаха, као да за матер није имала Анђу Павловичеву, него неку амазону!

Оставила је за собом и жену Ђурђеву.

А Ђурђе је тешио жену: „Нисам јој, душо, колане притезао, али јача је од тебе у колену!“

Енгелсхофен је имао обичај да каже, кад би се жене Исаковича појавиле у театру: „Die schönen Croatinnen!“

А кад први пут виде Трифунову жену само је ћутао. Посматрао је ту лепу жену, као што је имао обичај да посматра, у школи јахања, неку бедевију. Кад је чуо да је тек прешла тридесету, а већ има шесторо, само је нешто промрмљао.

Трифунова жена, међутим, постаде врисак кирасира у Темишвару. Она није волела своје јетрве, ни Ану, ни Варвару. Не зато што је Варвара била Шокица, него зато што Варвара није имала деце, и била на свакој игранци и стално у друштву. Нероткиња, весела, безбрижна. Сем тога, завидела јој је и на томе што су је њена деца – Кумријина деца – волела више, ваљда, него своју мајку. Кад би се Варвара појавила у Трифуновом дому, намирисана, сва би деца Трифунова висила о стринином врату. Плакала би, кад би Варвара полазила. Мати их је посматрала, зачуђено, и огорчено.

Трифунова жена није волела ни жену Ђурђеву, Ану. Не зато што је Ана била чувена у школи јахања за официре у Темишвару, него зато што је слушала Варвару. Све што Варвара каже, било је за жену Ђурђеву као свето писмо. Кћер капамаџије Гроздина није себе сматрала ни мало гором од тих сенаторских ћерки, па јој је тај женски савез удвоје, против ње једне, био дозлогрдио.

У фамилији, Трифунова жена није била добро ни са Петром. Иако су били скоро истих година, Петар Исакович се тој лепој жени чинио некако исувише млад, детињаст, жутокљун, па се често смејала том младом, уображеном, осетљивом, човеку.

А Петар Исакович, сав утегнут у сребрне ширите, и нове чизме, које су цврчале, био је то приметио. Није радо са снахом ни говорио. Она је, неко време – као и Варвара – била, необично, одана Павлу, који је у тој фамилији био нека врста пастира, који води стадо. Само је за тим пастиром остајао звек мамуза, а не глас звонцади.

Јего благородије Павел Исакович – удовац, како би Ђурђе рекао – био је у фамилији ошамутио и ту жену. Све што би Павле рекао било је, неколико година, за Трифунову жену, као свето писмо.

Кад би је Павле похвалио, у кући, при игранци, или на коњу, Трифунова би жена поцрвенела чудно, загледала се у њега, а затим би јој лице обасуло неко самртничко бледило. Јахала је са њим, на егзерцириште, много, али се њихово, рођачко, пријатељство, изненада прекинуло, и нико није знао зашто.

Најбоље је са Трифуновом женом пролазио дебели, весели, Ђурђе. Она би се кикотала, чим се Јурат Исакович појави у друштву, а у њему је имала сигурну подршку. Ђурђе је волео своју децу, па је волео и братовљеву, свих шесторо. Он је уживао при помисли да ће их, идућих десет година, бити још толико. А жалио је ту младу жену, са толиком децом. Није одобравао да је у фамилији избегавају.

Међутим, ни деца Трифунова нису више волела, толико, као пре, своју матер. Она су била ваљда осетила да су својој мајци на терету. Она их је хранила, прала, шишала, а бројала при ручку. Деца су била постала дурљива, и ћутљива, јер их је мати

прекидала при говору. Била су дурљива и кад би их мати призивала, да види зашто чешу главу. Постала су била стидљива, повучена, као да су крива што су жива. Мати њихова једва је чекала, увече, да оду. А деца би отишла на спавање, отерана рано, и легла би, у мраку, шапћући једно другоме, жалосно. После би, у ноћи, каткад, долазило и до плача дечијег, горког. Крила су то од матере, као да имају матер туђу.

Док је Трифун то јутро, на својој чатрњи, љутито, очекивао своју жену, која се није појављивала из куће, дуго, дуго, све је то, што рекосмо, превртао, замишљен, по својој глави, уколико му је било познато. А није трпео да задоцне, кад му доносе каву. Кад се госпожа, најзад, после толиког чекања, појави, у клепет својих папуча и звекет својих ђердана и ђинђува на грудима, Трифун према њој не окрете ни главу.

Чекао је да слушкиња, која је била унела каву, ладолеж, оде.

Али ни после, Трифун не рече ни речи.

А ни госпожа Кумрија не рече му ни слово.

Муж и жена, после десет година брака, и љубави, седели су сад на троношцу, као глувонем и глувонема.

Кад су попили каву, госпожа Кумрија погледа, испод ока, свога мужа, мрачно, као кроз громове и муњу. Трифун је сад био раздрљио груди, на којима је имао ожиљак од сабље, а пребацио своју плаву, хусарску, куртку преко ногу. Пушио је и ћутао.

Сирота жена, која је кроз два-три минута имала да отпутује, а знала да мужа неће више видети, месецима, виде сад јасно, како је Трифуново лице огрубело и уморно. Она се сећала, како је некад миловала то лице, заљубљено. Како је, у загрљају, миловала и ту косу. Та коса је онда била густа и свилена, златна, везана у кику, а сад се чинила сува, чекињава, и имала је ријеђу, како се њој чинило, зверску, боју. Његове очи, некад тако лепе и светле, биле су сад закрвављене. Нос који му је некад био танак, орловски, као и у Павла, са ноздрама као листићи ружа, био је сад поднадуо. Та уста која је некад љубила тако дуго, висила су сад на чибуку, опуштено и искривљено.

Зуби му беху жути.

Она окрете главу.

Кајала се што је уопште и дошла још једном, да поседи, ту, на чатрњи. Што није села у кола без збогом, и без обзира на послугу. А Трифун је ћутао. Кћи капамаџије Гроздина сети се онда свађа својих родитеља, којима је, као дете присуствовала, али су те свађе, у кући њених родитеља, пролазиле, брзо, као летња непогода. Никада, међу њеним родитељима, није долазило до прекида разговора, ни сат, два, а камоли дан, два. Ова дуга, мрачна, ћутања познала је тек у фамилији Исаковича, отмено.

Ћутање између капамаџије Гроздина и његове жене трајало је, обично, неколико минута, а после би се ћеретање супружника наставило, као у чворака. Кад би капамаџија Гроздин, каткад, плануо на своју бољу половину, његова јединица имала је

да слуша, како би јој отац дрекнуо на мајку: „Анђо! Дете ти твоје! Та где ми је игла?“ А одмах затим би се тргао, поцрвенео, застидео, па би питао ћерку да није, случајно, чула шта је казао. А кроз два-три минута, бура би прошла, и све би у кући опет било као кад, после летње непогоде, деца на небу угледају дугу.

До идуће прилике, кад се капамаџији затури игла. Кад се госпожа Кумрија удавала, удавала се према жељи родитеља, као што се у то време цео свет удавао, али је брзо заволела тај живот у официрској фамилији. Она се надала да ће живот са тим стаситим официром бити као нека бајка, да ће увек имати лепих хаљина, да ће играти на баловима, а да ће бити и удварача.

Тако је то и било, испрва.

Али кад почеше да долазе, сваке године, деца, она више није могла да дође к себи од запрепашћења. Живела је, тако рећи, само два-три месеца, а месецима уопште није могла да излази у свет, због свог великог трбуха, надувеног сваке године, као бубањ у Цигана, медведара. А што је било најстрашније, она ту децу, после првог детета, није ни желела више. Али их је рађала. Нарав јој је била таква. А после сваког порођаја, била је све лепша, све снажнија, и, чинило јој се, све млађа – што се, заиста, није могло рећи и за овог човека, од кога је била окренула главу, да га при растанку не гледа.

Она се била заклела, пред Трифуном, да ће, ако још једном зачне, скочити у Бегеј, тамо где је вода најдубља и где има највише вирова.

Па ипак, иако га не погледа, сад при растанку, била се сажалила на тог поружњалог, запуштеног, човека. Мислила је, за тренут, два, на њега окренувши од њега главу, са оном љубављу, коју је пре осећала, кад би им се намештала, увече, постеља.

Али то је трајало само тренут, два.

Хтеде да му каже нешто топло, при растанку, баш кад и он окрете према њој, жалостивно, главу. Са мутним, уморним, воденим, очима.

Трифун, међутим, не рече ни речи, духну ковитлац дима, и поче да чачка свој чибук, као неки чибукџија.

Била му је досадила.

Трифун помисли: како се та жена променила!

У постељи, брачној, она је, каткад, и сад још била онаква као некад, кад је усхићено, испрекидано, уздисала, али ето, овако, на дану, каква промена.

Док су је њене јетрве још волеле, у Варадину, оне су јој, каткад, од шале, облачиле хусарски мундир њеног мужа и госпожа Кумрија претварала се онда у стаситог, лепог, официра. Стајала је пред огледалом висока, утегнута, у црвеним чакширама

славонских хусара, са чврстим бутинама, а показивала, смејући се, низ белих, бисерних зуба.

Била је леп официр, машкара.

Само би је густа коса, испод клобука, одавала.

Кад је почела да јаше, Трифун се препаде, кад је, за неколико недеља, постала најбоља. Била се прочула као и жена Ђурђева. Снашла се око коња Павлових и Трифунових, као да је са коњима одрасла, а знала је да диже бич са траве, као и Ана, и боље него Ана. Научила је, од Павла, и да прелеће преко препона егзерцириштa. А Ђурђе се љутио на Павла и говорио да ће Павле, од жена Исаковича, направити – како рече – divertissement, кирасира.

Жене кирасира беху омрзле ту лепу жену шизматика и подметале су јој, каткад, најгорег коња. Али није било коња који не би задрхтао, кад би му госпожа Кумрија пришла, и кад би га потапшала. Гледајући га право у очи, та жена би и најлуђег коња мирно погладила, а говорила је коњима неким дубоким гласом, а каткад је коњима и шапутала. Честњејши Павел Исаковић говорио је Трифуну да му је жена рођена јахачица, и да би била чувен коњокрадица, кад би хтела.

Ухватила је, каже, нарав у коња.

Изненада, госпожа Кумрија би скупила сукње, и уседала у седло, нагло, као да се из жене претвара у официра, хусара, а коњ би се пропео, па би затим прелетао преко препона, као да га подиже нека невидљива сила, уздама, рукама.

Госпожа Кумра говорила је јетрвама да хоће, још коју годину, да се наужива. Шта будућност доноси, и тако се не зна. Жене кирасира, у Темишвару, долазиле су у школу јахања, Енгелсхофена ради. Начиниле би круг, два, па би затим одјахале и наставиле своја бескрајна торокања, о љубави, и љубавним паровима, у Темишвару, уз шољу такозваног млека од бадема. Трифунова жена, међутим, и даље би прелетала препоне и наставила да изазива свакога. Признавала је од себе за бољега само једног малог кирасира, мајмунског лика, капетана Падованија, и Павла Исаковича.

Кад би јој се десило то, да јој нека љубоморна госпожа подметне неког подмуклог, опаког, коња, госпожа Кумрија би пришла, и потапшала коња, по сапима, својим дугим шакама, и помиловала га, по гриви, својим дугим прстима, и, ћудљив, бесан, ждребац смирио би се, као омађијан. А она би се смејала и уседала. Научила је то, каже, од Павла.

Пред вече, цело би се друштво Исаковича враћало, уморно, са јахања, дуж егзерцириштa, алејом јабланова, поред барутана. Сви су јахали ситним касом и прелазили, сваки час, у корак. Међутим, Трифунова жена би и после дугих кавалкада, прелетала препоне, преко пањева и ограда, дижући свог коња, уздама, у својим белим прстима. А кад би је дебели Ђурђе, рокћући, стигао, па покушао да је престигне, она би му се кикотала, као да је јахала коња од раног детињства.

Свака трка, између ње и Ђурђа, завршавала се њеном победом. Ђурђе је имао обичај да каже: „На коњу си, знајем, боља. Него треба, снашо моја, да се једном, ја и ти, порвемо, на ледини, па да се прочује Рума!“

Ђурђева шала хтела је да буде скарадна, али његова мисао то никад није била. Он је поштовао жену свога брата и жалио је ту жену, која је често била сама. Гледао је да је развесели, макар и глупим шалама. Све се надао да је несрећа, у њеном браку – коју је био приметио – само пролазна.

Ни сиромах Трифун, то јутро, на чатрњи, није мислио да женин одлазак значи растанак заувек, међу њима. И он је мислио да је њихова свађа привремена. Он је од уживања у младој жени прелазио у досаду мушкарца, са женом коју има десет година. Да је и он њој досадио, и те како, то Трифун није ни сањао.

Иако није, ни речи, проговорио са њом, кад је поред њега села, он се сећао, како су, тако, ћутке, седели, заљубљени, првих година брака. Како им тада заиста није ни било до разговора. Седели су тако и гледали се. Гледали су једно другом у очи, па би се насмешио он, или она. Она би се каткад и гласно насмејала. А затим би, опет, дошло до страсних, дугих, пољубаца.

Сећао се како је њен отац, капамаџија Гроздин, био дотрчао, да види свог првог унука. Док му је таст, нестрпљив, искочио из кола, Трифун се био нешто задржао пред кућом. Старац је био испредњачио, испред зета. А кад Трифун уђе, чуо је како његова жена подноси оцу свог првенца, и како капамаџија пита ћерку: „Па – јеси ли сретна?“ Чуо је, и сад још, у сећању, како му жена оцу одговара, неким тупим гласом из груди, који није био чуо од ње, пре: „То се, отац, не мож казати, речима!“

Тај глас је био изненадио Трифуна.

Али је то било пре седам година.

Погледав жену испод ока, Трифун помисли да је међу њима почела да протиче несрећа, као нека река, која их раздваја.

Узалуд они, каткад, још, пружају руке једно према другоме. Узалуд узимају и своју децу на крило. Узалуд их милују по косици. Узалуд се дозивају, немо, у ноћи. То њихово дозивање остаје без гласа и они остају лежећи, једно крај другога, непомично.

У том тренутку, ваљда раздражена његовим ћутањем, госпожа Кумра устаде, па рече, јетко, да одлази.

А кад Трифун није одговорио ни на то, она цикну: „Проговори – занемео, дабогда!“ А кад чу шта рече, заплака и отрча, нагло. Једна јој папуча спаде, при том, с ноге, и остаде крај Трифуна, крај троношца, а била је црвена, окићена дугмићима од сребра.

Трифун се трже, кад му жена дрекну, погледа за њом, кад она отрча, као што се у јесен за ластавицом погледа. А затим, љутито, заврте главом и опсова, мрмљајући.

Међутим, помисли да ваља сићи до кола и испратити и њу, као што је и децу испратио, наочиглед слугу и слушкиња. Да би се прикрила срамота. Диже се зато, гегајући се, и сиђе у капију.

Његова жена била је већ у колима.

Седела је на високом сицу од жутог кордована, сва у плавим тафтама и белим ришевима, опкољена коферима, које је гуркала од себе, чизмицама које беше тек обукла. Лице јој је било скамењено од једа.

Супружници се ипак пољубише, пред слушкињама – реда ради.

Трифун, као у ветар, рече још неколико речи, жени.

Затим стаде уза зид, поред слушкиња, које су се тресле од плача.

Пропустио је кола, која кренуше из капије, а после је стајао, неко време и гледао за њима. Кола су брзо одмицала, преко зеленила егзерцириште. Видела се само ситна игра коњских ногу.

Госпожа Кумрија, кћи капамаџије Гроздина, отпутова и не осврте се. Трифун је био загледан у алеју јабланова, куда му је жена нестала, а после се вратио у кућу, да посвршава послове, јер време брзо отиче, а и он је имао да оде сутра, или наксутра. Осећао је да корача по кући, као да је пун олова. Био је сагао главу од умора.

И то се, дакле, било свршило и сад у кући нема никога.

Био је тужан, али није ни сањао да су то били последњи пољупци, које су он и његова жена измењали, у животу.

Трифун се био зачудио, кад виде да фењер, у капији, још тиња, јер је Сунце било одскочило и била је већ велика врућина. Прошао је крај слушкиња које беху поседале на праг, да се исплачу, а затим је хтео да на својој чатрњи посвршава рачуне порционих новаца и списак својих војника, које је имао у Темишвару да преда, пре поласка.

У кући је била настала велика тишина.

Био је опет завршен један део њиховог живота, а по одајама је настала била празнина. На зидовима од набоја, тамо, где су пре стајали ормари и миндери, у потамнелом зиду, од прашине, зјапило је сада бело место однетог, одсељеног намештаја. Као да има неки свет у ком је сенка ствари бела.

Кад је остао сам на својој чатрњи, Трифун је почео да размешта папире, које је ваљало испунити колонама издатака порционих новаца и предати Темишвару, пре одласка у Брод.

Све што се збило, између њега и његове жене, Трифуну се још увек чинило нека луда, несхватљива, али обична, свађа у браку. А која ће проћи, као што пролази, у летној ноћи, непогода. Кад буду кренули у Росију, све ће се то у фамилији заборавити. Кад буде учинио прву посету, из свог новог места определења, кући свог таста, капамације Гроздина, у Руми, па проведе ноћ код жене, све ће остати по старом. Није могао ни да замисли да је то почетак њиховог разлаза, заувек, на овом свету.

У то време, у фамилији Исаковича, жена се отпуштала, као што се слушкиња отпуштала, без поговора. Развод брака, међутим, био је ретка, замршена, чудновата работа. Супружнике није терала натраг, у брак, само љубав, и црква, него и фамилија, и гомила рођака – тако рећи цео сербски национ. Брак је био светиња. Ропство довека. Док се, погурен, мучио над својим рачунима – јер није био вичан рачунима – Трифун је седео погнуте главе и видео је, као муве, само своје бројеве, на белој хартији, која је била, од дугог стајања, влажна.

Уморан, подиже главу и обухвати погледом Махалу, као уплашен, да није некуд нестала. Она је била ту, пред њим, и лежала је мирно у багрењу, на сто-двеста корака. Махала је била још ту, али за њега – који одлази, са читавом својом фамилијом – као неко привиђење, које заостаје за нама. Трифун је био загледан, тужно, у зеленило баруштина, у шашарик кровова кућерака, испод багрења, а иза Махале, у зеленило врбака, које је, ујутру, имало боју нежно зелених, младих, врбових грана.

Дан је био топао.

Чуо је, у плаветнилу, над собом, шеве.

Тада, случајно, Трифун погледа и пут Темишвара и виде на друму, који се градио, како из Темишвара пузи, према њему – као нека гусеница огромна – дуг ред неких кола, под арњевима. Коњи упрегнути у та кола, били су крупни и тешки, а поред кола корачали су, лагано, људи обучени у плаве капуте, иако је била врућина.

Као што за време летње непогоде, изненада, иза црног облака, сине муња, па осветли читав предео пред нама, Трифун, у истом тренутку, сети се да то мора бити колона нових насељеника, која се очекивала. У зеленилу, иза Махале – на земљи која није била подводна – била је већ давно измерена велика површина земљишта, за народ, који је Команда досељавала, из далеких земаља Немецке, из Лотарингије и Рајнланда. Сав тај народ био је у плавим капутима. Жене у плавим сукњама и плавим марамама, деца у плавим плундрама. Чинили су се Махалчанима као нека плава поплава.

У том тренутку, Трифун, иако је био човек прост, уморан од живота и фамилијарних брига, разумеде све.

Та плава гусеница имала је да пређе преко Махале, преко њихових кућерака, преко багрења, преко те земље коју су били натопили крвљу својом и омастили мртвима.

Темишварски Банат био је опустео при повлачењу Турака.

Остала су била, за њима, попаљена села.

Пусте пустаре.

Било је решено да се на те пусте земље населе Лоренци и Швабе, који су напуштали своје земље, дуж Рајне, опустошене у ратовима са Французима. Гарсули је био дошао да отпуштене војнике, Расцијане, врати, што више њих, у рупе, и на згаришта, дуж турске границе.

Зато су им одобравали селидбу у Росију.

Зато су им одузимали старе барјаке.

Зато се градио друм према плану грофа Мерци.

Енгелсхофен није одобравао то претварање војника у паоре. Није одобравао ни ту колонизацију људи, невичних ратовима, турским, из Германије. Али је администрација у Вијени била решила тако и тако је морало да буде. Од колонизације се очекивао велики приход кроз две-три године. Темишварски Банат требао је да поправи царске финансије. Пошто су већ шездесет година, и више, ратовали уз Немце, против Турака, Расцијани, с почетка, нису мрзели те насељенике. На пустарама дуж Тисе и Тамиша било је доста, за свакога, земље.

Дошљаци су били мирни, снуждени, болесни, захвални што налазе земљу плодну, у коју је било довољно забости колац да процвета и никне. У првим годинама швапских насеља, није било буне.

Тек кад су, силом, почела развојачења, армије, која је, крвљу својом, поцрвенила Дунав и његове притоке, испод Београда, тек кад су почела наређења, да и Расцијани имају да светкују светитеље папежника, и да у такве дане затварају радње, ако су трговци, спусте из руке алате, ако су занатлије, не раде пољске радове, ако су земљоделци, поче вика: Нећемо у паоре!

Сенатори, темишварски, Срби, куповали су пустаре, дотеривали стоку из Славоније, па чак и из Сервије и пунили, дукатима, кесе. Митрополит је спречавао селидбе у Росију и проклињао официре, али је армија била полудела, и официри су викали, заједно са својим воктмајстерима: Нећемо у паоре! – Не дамо људе да ору и копају, за Herrschafte! Ми смо привилеговани национ! Крв наша је расута широм Европе. Ово је наша земља, на сабљи добивена – mit dem Säbel!

Иако нису сви знали да то тако јасно, и гласно, вичу, сви су ти официри царице, и отпуштени војници, били истог мишљења, исте душе. А паника, која је била обухватила Расцијане, у Темишварском Банату, није била усамљена појава. Исте године, скоро у исте дане – како у једној представци Марији Терезији пише: неколико пута и у ономашних хорватских предељах немир догодио се!

Кад је дакле угледао тога дана, крај Махале, дугу, плаву, поворку насељеника, која се приближује, и Трифун набрекну од ужаса и беснила. Чинило му се да чује, као

удар будака, гробара, туп удар копита, из те плаве поворке досељеника, која се ближила Махали, кораком сахране.

Шест дана, после тога, на дан Св. Норберта, у Темишвару, у барокном здању официрских затвора, у Команди баруна Енгелсхофена, иза капеле капуцина, завршавало се суђење једном официру кирасирског пука, чији је Inhaber био гроф Сербелони. Тај официр се звао Терцини.

Био је послат у Темишвар, да прими транспорт ухапшених сербских официра, који су се били уписали у списак руског ђенерала Шевича, за одселеније у Росију. Терцинију су били дали капетана Павла Исаковича, да га, жива, или мртва, преда у граду Осеку, Генералкоманди, лично грофу Гајсруку. Сад се том Терцинију судило за фелонију.

Исакович му је био побегао већ са првог преноћишта.

Терцини је био оптужен да је, у дереглији, којом је Исаковича спуштао до Бечкерека, са својим сужњем играо фараона, пио и певао. Утврђено је било и то – исказом пратећих хусара – да је Терцини дозволио Исаковичу да се од своје фамилије пашта, и да га фамилија снабде јестивом, и пићем, и новцима. Код Терцинија је нађено Исаковичевог новца – не само онога из списка ствари Исаковича – него и другог новца, за који је Терцини тврдио да га је добио од Исаковича, на коцки.

Нерасветљено је остало само питање, како је Исакович могао да нестане из дереглије, у оним страшним барама Бегеја, кад је, при изласку из дереглије, спавало неколико паса, а спавала, су и два пратећа хусара, са пиштољима, под главама.

Терцини то никако није умео да објасни, иако је испитиван целог тога дана, иако су судије викале на њега, да је фелон и мизерија, и да му оде глава.

Капетан је само ћутао и целим телом – каткад – дрхтао. У дворани је била настала велика запара и судије, под перикама, брисале су, сваки час, зној, који им је капао са чела и носева. Под великом, разапетом заставом царства, на зиду, испод црних, двоглавих, орлова, на окреченим таваницама, пред столом, пред распећем Господина Исукрста, између свећа, оптужени је стајао занемео. Тихо се љуљао и изгледало је, сваки час, да ће се онесвестити.

Пред вече, тужилац Команде предложио је смртну казну. Терцини је проглашен кривим за фелонију, за мито, за договор са Исаковичем, да му омогући бекство, за новац, који је, очевидно, добио, за ту услугу. Терцини је био подигнут са троношца, да чује пресуду, а после је опет имао да седне, јер је одбрана молила дозволу за тражење помиловања. Седео је и тада немо, са здераном, официрском, ешарпом, на колену, а са оковима на ногама. Покаткад би, изненада, почео да виче, да није ништа крив, да није фелон, да није омогућио бекство Исаковичу, а судије би онда почеле да га псују и профоз би му прискочио, па би га ућуткао.

Официр за одбрану, рекапитулирао је одбрану и молио само одлагање смртне казне, док се дезертер, Исакович, не нађе, и околности под којима је побегао не

објасне. Према одбрани, Терцини је крив за неглижанс у стражарској служби, крив за пијанку и коцку, али не за фелонију. Није доказано да је био пијан, па да је тиме омогућио бекство том, славонском, официру. Хусари нису пили, па ипак је дезертер прошао крај њих нечујно. Терцини је крив за лакомисленост с којом се понашао, али, у овом гарнизону, сам фелдмаршал-лајтнант дозвољава родбини тих славонских војника да своје рођаке испрате, и дарују храном, и новцем, и кад се премештају из гарнизона, и кад одлазе, и кад их вешају.

Терцини се није надао да ће један официр царства покушати бекство, на такав начин, кукавички и подао. Одбрана је истицала непорочну службу Терцинијеву, у прошлим ратовима. Крив је, али нема доказа за мито. Нема доказа саучесништва. Заслужио је деградацију, затвор, али не и смртну казну, за фелонију. Фелонија није доказана. Бекство Исаковича је енигма. Одбрана моли за дозволу тражења одлагања смртне казне. Терцини је, у својој несрећи, ту милост заслужио.

Судије су после кратког већања потврдили смртну казну, али одобрили одлагање смртне казне Терцинију.

Суд није прихватио аргументацију одбране.

Као отежавајућу околност, у овом случају, суд је сматрао то, да је Терцини знао – да му је наглашено – да је тај славонски официр ступио у службу једног страног суверена, и да жели да напусти царство, да би служио у страној војсци. Кривицом Терцинија, тај славонски официр може однети у иностранство многе тајне ових, пограничних крајева, и фортификација у овом крају. Зна добро и наоружање. Зна и дух, који овде, у славонским, пограничним гарнизонима, влада. То је опасно.

Акта суђења има да се пошаљу Ратном већу у Беч, а једна копија Дворској канцеларији, која се бави пословима, овог, илирическог, народа. Терцини има да чека на извршење смртне казне, у затвору, са принадлежностима редова у затвору. А брише се са списка кирасирског пука, чији је Inhaber гроф Сербелони. О томе има да се извести Осек.

Суд је после тога напустио дворану. Профоз затвора, који је пре неки дан окивао и терао у затвор Павла Исаковича, прође тада кирасиру, узе му, са колена, официрску ешарпу, па му подвикну. Имао је да скочи у двојне редове надесно и да пође у подрум, између два хусара, са исуканим сабљама, на команду: „Марш! Марш!“

Терцини се тад заплака, горко. А кад профоз виде официра како плаче, промени корак којим је, крај њега, био почео да маршира, па му прискочи и цакну га ногом у задњицу. Свеће су се биле угасиле, кад се отворише врата, на ходнику, који је водио у подрум, у казамат, испод Команде, у казамат поред једног старог, римског, бунара.

На столу је остало, међу угашеним свећама, које су димиле, распеће. Са оближње капеле капуцина чуло се вечерње звоно. Кроз прозоре суднице, узане, као пушкарнице, падали су у празну дворану румени зраци Сунца, споља.

Сунце је почело да залази тог дана, над Темишваром.

IV ИСАКОВИЧ, МЕЂУТИМ, ОДЕ, КУД ГА ЖЕЉЕ ВУКУ...

Његово благородије Павел Исакович, ритмајстор новоуспостављеног, илирског, хусарског, пука, имао је, у Неоплатенси, болешљивог рођака, лајтнанта Исака Исаковича. Тај болесни официр надживео је Павла, и умро, у Новом Саду, седамдесетих година осамнаестог века.

У заоставштини тог официра, поред тестамента, нађено је и једно писмо почтенородног трговца будимског, Георгија Ракосавлевича, који је, у то доба, за те официре, који су се селили у Росију, био права мајка.

У том писму, тај трговац јављао је, увијено, да је Павле био код њега.

Стигао је, каже, у његову кућу, на дан преподобног мученика Стефана, Пиперског. По календару православних, то је било маја месеца 1752. А по календару папежника, у месецу јуну.

Папежници и православни, истог народа, нису се слагали, у то доба, ни у мученицима. Била су то, тада, у Европи, свуд, луда времена.

Кад је те године, у месецу септембру, у Енглији, уведен нови календар, тамо се народ бунио, јер му је монарх, на тај начин, украо једанаест дана хлеба.

О томе, како је побегао, са Бегеја, од Терцинија, Павле није хтео да прича, ни у Будиму, ни у Бечу, ни у Темишвару. Тек после у својој кући, у Бахмутској провинцији, у Росији, Павле је, једно вече, кад је напољу била страшна зима, уз пламен пања на огњишту, испричао по нешто, о том свом бекству, од кирасира. Павле је, и иначе, био сујетан и охол човек, а још ћутљивији после тог свог бекства. Имао је обичај да каже: Чему прича? Свака је прича за времена, па и најжалоснија. Ако им каже, како је побегао са Бегеја, неће му веровати, ни браћа. Боље да о својим јадима ником и не прича. А и кад је причао, цела се та прича чинила невероватна.

Дереглија, каже, којом га је Терцини спуштао до Бечкерека, била је један од оних плитких бродова, које су кирасири грофа Сербелони употребљавали, у Тамишком Банату, за фуражу својих коња. Звали су их: Burchio. У њима је било и оваца, и коња, а, у својој утроби, имали су и два-три кревеца. Сва је та лађа била исфарбана сликама Осека.

Одмицала је, низ воду, брзо, кроз оне дубоке, и луде, баруштине Тамиша и Бегеја, уз вику полуголих веслача, али је ноћу пристајала код контумаца. Пљусак весала би престао и вика веслача замукла.

Кирасир је, све дотле, са Исаковичем играо фараона, и био је свом сужњу отео много новаца. Био му је скинуо локот са руку, а вратио му и апшит и папире, које му је био узео. Павле је био успео да склони два-три талира. Пред поноћ, бар се тако чинило, били су пијани, обојица.

Павле је, међутим, био приметио да Терцини, у рукаву, има лажног кеца. Али је ћутао.

Кад је, пред поноћ, дереглија стала, код старог, турског, контумаца, на пола пута до Бечкерека, кирасир је предложио Павлу да прекину картање и изиђу на корман брода, да се надишу, свежег, ноћног, ваздуха, пре спавања.

Павле тада виде да су застали у близини једне стражаре славонских војника, крај врбака, које је осветљавала ватра. Виде и непомичне, сапете коње, мало даље, као сенке, на утрини, уз обалу Бегеја. Мрак се беше спустио, али провидан, плав.

На небу је била остала само последња кришка Месеца.

Кирасир је био разместио своје хусаре да спавају на вратима.

Терцини је био весео, те ноћи, и смејао се Исаковичу, из гласа. Имао је у рукаву лажног кеца, и мислио да је глупи Славонац слеп код очију, а Павле се чинио невешт и точио му је вино, да испија. Ако Исаковић, каже, учини само корак, два, према вратима, убиће га из пиштоља, као пса. Павле је причао да му онда рече да хоће се покорити, као што смо и дужни, царској заповести, и његовој простој речи. Чему да га везује, на спавању? И да хоће, куда би могао бежати? Да се дави у вртлозима Бегеја? Него боље да легну и спавају као људи. Он ће, каже, со свакоју покорностију у Осек отићи и сачекати ријеч судника.

Тај кезизуб онда – причао је Павле – догура сто до њихових постеља, и до ногу Павлових, тако да Исаковић није могао учинити ни корак, два, а да га не пробуди.

Исаковић се на то смешкао.

Здрав Османе – каже да је помислио – ако ти остане!

Заспаше тако у утроби дереглије, брзо, а кирасир ускоро захрка, а кад захрка, сам се од себе прену, пробуди, погледа уоколо, као да тражи некога. Павле је на свом кревецу, очигледно, спавао сном праведника. А кирасир, кад то виде, утули фењер, који му је светлео у очи.

Исаковић је био решен да бежи, па и да мре, ако треба.

Тешко му је било, у том мору баруштина, у ноћи, да се осећа тако усамљен, без иког свога. Цео један народ желео је то, што је и он желео – одселитсја – али, ето, сами смо кад опасност смрти прети. Ни браће не имамо, кад нас заокупи несрећа. Сам је човек у беди.

Чему трошити речи о томе?

Мутав мутавог најбоље разуме.

Онај ко плаче, зна шта је суза горка.

„Наднесе се нада мном, тако, да ми дахом својим пијаним напуни носину, ваљда да би нањушио, да ли сам заспао? Па леже понова, и захрка. Е тај хрк, хотче њега скупо стати. У град осечки нећу бити у арест одведен, више никада!“

Само Исаковић, из дереглије, и није бежао, на врата.

Он је био приметио, од почетка, прозоре, под дрвеним поклопцима, испод којих је шумила вода. Питао се само, да ли ће успети да провуче своја рамена, туда. Али, све се може, кад је опасност смртна.

Везавши своје папире, апшит, из Темишвара, у своју кошуљу, а кошуљу око главе, Павле се спусти у воду, кроз прозор, најежен од страха да свеж ваздух, кад је дигао поклопац, не пробуди кирасира, Утонуо је у воду, нечујно, и отпливао од дереглије, као да је у детињству, у својој Црној Бари, истрчао да, са вршњацима, Саву препливава. Изишао је из воде на сто-двеста корака, код коња, и одвео на обалу, не једног, него два.

Мумлао им је, и шапутао, и миловао их је, као да су коњи – жене.

Ни пси нису залајали, кад је утонуо, нечујно, у Бегеј, са њима.

Узјахао је тек на другој страни Бегеја и терао све до Тамиша, кроз прскање баруштина, као кроз неке алеје фонтана.

Препливао је Тамиш, кад се било разданило, а после је терао на Тису, као да га Турци вијају, испод Београда.

Сунце је било одскочило, кад је, на гриви коња, прешао и Тису. Бачка се, затим, у Павловом причању, вртела, око њега, као да лети. Сад се чинила, стрмоглав, небо пуно звезда, сад као море дубоких, мирисних, трава, сад као бескрајна пешчара. А он је скакао са коња на коња, кроз велика огледала баруштина, и ноћу, иако је месечина била скоро сасвим угасла.

Јахао је и по провидном мраку, као сенка.

Одмицао је тако, у страху, и одморио се тек кад је, кроз урнебесни крекет жаба, видео да је стигао на обале Дунава. Тада је почео да јаше мало мирније, правцем према

северу, гладан, жедан, усамљен, али са неким лудим осмехом на уснама. Опсова оне који после наше смрти остају за нама. Коњаник, кад је усамљен, усамљенији је и од усамљеног пешака. Данима и ноћима, Исаковић се скривао по врбацима и није залазио у села. Приближавао се само, пред вече, каткад, ватрама, у пољу, нарочито кад би, крај ватре, угледао силуете жена. Оне су га дочекивале са уплашеним очима, јер се чинио више нека харамија, него ритмајстор илирских хусара. Руке су им дрхтале, док би му приносиле тикве и хлеба.

Али, иако нису знале његов језик, ни он њихов говор, оне су му доносиле храну, иако са страхом у очима, који, у људском оку, изазива страх од убица. Дуго су стајале и гледале за њим, после.

Жене, у пољу, у таквој прилици, биле су навикле да, после јела, и грејања крај ватре, дође до брзог, и дивљачког, силовања.

Овај коњаник оде и не додирну их.

Кад је зашао у Куманску, Исаковић је јахао само у сумраку.

Ујутру, неколико пута, завлачио се у измак врбака.

Чинило му се да, на видику, види, коњанике потере.

Слушао је, кад би, сакривен, прилегао, туп удар копита, својих, украдених, изгладнелих, коња, а чуо је и срце своје како лупа.

Био је клонуо од глади, повраћања, бундева и прљавштина. Био се снуждио и сећао се, псујући, живота мученика и житија светаца, која су, у то доба, међу шизматицима – чак и међу официрима – била позната лектира.

Псовао је у себи Гарсулија, шкргућући зубима, као и Трифун.

Али, био је решен да жив, или мртав, стигне до грофа Бестушева.

Јего благородије Павел Исакович био је човек који устаје на леву ногу. Многи су мрачни облаци прошли кроз његову главу.

Шести дан свог бекства, тако при заласку Сунца, застајкујући да се избљује, Исакович је угледао, пред собом, пештанске скеле, као неко лепо привиђење, на крају тешког сна.

Растао се од својих коња, код једног врбака. Био их је упропастио и гледао их је тужно, као и будимска брда, која су се видела на другој обали, у вечерњем руменилу. Тамо, испод торња расцијанске цркве, била је кућа почтенородног трговца Георгија Ракосавлевича. Кад је одмакао од остављених коња, полумртав од напора, барусав, болестан, прљав, грозничав, осврtао се, да коње још једном види. Они су му били спасли живот. Стајали су сад искривљених ногу, обангавили, као да је нека олујина била прешла преко њих. Били су се загрлили, коњски, преко вратова, изнемогли. Као

сви добри коњаници, и Павле је сматрао коња као душевно створење, а не као живинче. Било му је жао те двоглаве сенке, коју је остављао у сумраку. Код пештанских скела, у то време, владао је, стално, прави вашар путника, лађара, трговаца, жена и људи.

Шатори, дуж воде, били су осветљени. Цигани медведари, одмарали су своје медведе. Мађионичари су гутали ватру и ножеве. На једном бурету, пред крчмом у шатору, талијански пеливани изводили су чудноватe представе. Син је дубио оцу на глави, главачке.

Исаковић одстоја у тој гунгули, неко време, а умало се, после, није превезао преко реке, на будимску страну, у скели пуној неких калуђерица из Боемије, које су пратиле огроман крст, од дрвета, увијен искованим трновитим венцима, од гвожђа. Гомила је клечала куд прођоше. Ушавши у скелу, калуђерице су криле своје лице, у своје молитвенике, да не виде шта се, по шаторима, и иза шатора, ради. А могле су видети свашта.

Веслачи, на њиховој скели, били су већ спустили весла у воду, кад неко упита Исаковича, шта ће он ту, ко је, и куда ће. Истерали су га напоље, уз псовке.

Међутим, доцније, Павле је ипак успео да пређе, носећи, онако одрпан, неке бачве, неких турских трговаца, у велике чамце. Ти трговци, са белим чалмама око главе и великим црвеним турбанима, гледали су га зачуђено, али га нису истерали из чуна. Нису га питали, ни ко је, ни куда ће. Нису га питали ништа, ни на будимској обали, кад је износио робу, па се, изненада, залете и побеже. Гледали су за њим зачуђено, али нису викали.

Павле се, као нека сенка, провуче, кроз прве будимске улице и поче да се пење у стрме сокаке, тетурајући се. Али пао није. Кроз мрак, који се био спустио, провидан, на Табан, светлеле су лојанице у прозорима кућа, које су биле сербске.

Трговац Георгије Ракосавлевич био је, у то доба, сербска мајка за официре, који су се селили у Росију и прикрадали Будиму, да отпутују до Беча, за пашпорт. Неки су имали, за одселеније, исправну дозволу, али их је било и таквих, који су пошли на пут кришом.

Господин Георгије помагао је своје сународнике, колико год је могао.

Кућа Георгија Ракосавлевича, неокречена, подупрта зидом, била је на падини брда, испод расцијанске цркве, у Будиму. Свет је памтио ту кућу, по јаблановима који су, однекуда, били заостали, крај ње, тако ређи зарасли у њеном крову. Кућа је била тесна, узана, бела, између та два јаблана, као неки сужањ, међу чуварима. Била је сва у жбуњу и зеленилу, а имала је студенац, који је пред њом пљуштао, кроз жбуње и траву. Испод једног олука, од олова, на ком је био подигнут лимени кров. Није имала плота, ни капије. Прилазило јој се кроз лишће.

Исаковић се срушио, од умора, ту, и тек је доцније прикупио снагу да почне да дозива, мукло. Није био клонуо само од телесних патњи. Него и од те несреће, која га

је пратила, као и све његове сународнике – у свему што су започели. Полумртав, полулуд, Павле је, стигавши у Будим, викао и псовао и шкрипао зубима, као његов Трифун, кад се напије.

У то време, будимска, расцијанска, Општина, била је још једина, у Хунгарији, која је помагала те сербске селидбе у Росију. У том послу, она се била замерила чак и митрополиту. Ненадович је, тог лета, долазио, лично, да уразуми те трговце, да официре, који се селе, не помажу. Митрополит је говорио да они, који одлазе у Росију, греше. Да су те селидбе велике несреће. Да не треба напуштати аустријско царство, где сродници наши, и преци наши, почивајут, по тамницама, и у гробљу.

Ускоро ће нама боље бити.

Међутим, као што је то увек било – и као што ће то увек бити – људи су се бунили против насиља, и неправди, па их је било и таквих, у Будиму, који су били вољни да помогну оне, који одлазе, иако је то сад било опасно.

Ракосавлевич је међу таквима био најчеститији, а неки Трандафилович – човек богат и угледан – најсрећније руке.

Павле је знао за њих.

Ти људи су, у Срему, важили за будимске сербске мајке.

Ракосавлевич је примио Исаковича, одмах, у своју кућу.

Исакович, иначе тврд на јаду, и без суза, био је, за тренут, изгубио присуство духа. Ћутао је и викао, наизменце. А кад му дадоше хлеба, чак је и засузио.

Што смо ми, Серби, скоро из Турске пришедши, тако несретни у свету? Други сад играју и певају у Темишвару, у Будиму, и Бечу, а ми, гладни и жедни, кријемо се, у мраку, и вешала нас чекају.

Као брод, који таласи бацају по мору, на пучини, наш национ лута.

Зашто? Коме смо криви? Шта је наше зло?

Ето и њега, Ракосавлевича, само зато што га је примио у кућу, чека казна. За доброту и самилост људску.

А што је најгоре, није он, Исакович, једини несретан.

Толики су, пре њега, већ, кренули у Росију, и нестали у снегу, у даљини, као да их је Бог заборавио. А још се толики спремају, да пођу.

Стално, тако, лутамо, у некој ноћи, из које, нама, излаза нема.

Ракосавлевич је, с почетка, тешио свог сународника, али кад чу да је Павле побегао из локота – да је дакле дезертер војени – препаде се и пребледе, као крпа. Он, вели, има деце. Има, каже, и међу комшијама – и међу сународницима – шпијуна и улизица. Питаће га кога то има у кући? Ко је то? Одакле? Куда ће из Будима?

Најбоље ће, каже, бити да Исаковић не излази из куће, два-три дана, а после, да пређе у кућу Трандафила, господина Георгија Трандафиловича. Тај све уме. Тај све зна. Све може. Све хоће. Дабогме, то кошта.

Трандафил не ферма ни хунгарске власти, ни митрополита. То јест, он се лепо снашао и међу њима.

Почтенородни трговци у Будиму помагали су своје сународнике, при тим селидбама, у Росију, с почетка, из превелике љубави, према свом, сербском, национу. А после, и зато што се на том послу лепо зарађивало. Падала је пара.

Они који су се селили, кришом, у Росију, продавали су своје куће и свој грунт, будзашто. А продавали су и коње, па и постељне ствари, по горњем и доњем Срему. Те селидбе су, тог пролећа, биле учестале, у Поморишју и Потисју. За неколико талира Марије Терезије, могла се, код тих трговаца, купити кућа.

Трандафил је био нарочито вешт, при тим трансакцијама.

Тај ће Павлу набавити, не само подвоз до Беча, него, ако треба, и одела, и трикорн официра, па и сабљу. А набавиће му и папире полицаја. Трандафил све може. Само, то кошта.

Тако се, ето, десило да је Исаковић, после неколико дана, спавао и будио се у комшилуку Ракосавлевича, у кући почтенородног господина Георгија Трандафила, илити, како се, хунгарски, потписивао, Turàndfia. У тој кући, код тог човека, Исаковић је могао, мирно, да размишља о свему, што се са њим, дотле, било десило. Па и о томе, што га, убудуће, свакако, чека.

Кућа тог Трандафила, изнад Ракосавлевичеве, била је исто тако на падини према Дунаву, недалеко расцијанске цркве. Видела се надалеко, међу липама, које су те године биле рано процвале. Била је окречена жуто, и вирила је из башта, изнад предграђа, које су шизматици, у Будиму, назвали „Табан“.

Сваки је, у Будиму, знао кућу Трандафиловича.

Та кућа је била – како је Ђурђе имао обичај да понавља – „de facto“, две куће, набијене уједно. Једна је била за зиму, а једна за лето. Горња, са заклопцима на пенџерима, сва у зеленилу, била је за лето. А доња, укопана у земљу, за зиму. Пред њеним пенџерима, испод два реда липа, све је било у жбуњу јасмина, и јоргована. А само при улазу, на зеленој трави, белела се пећ, која се ложила сламом, споља, а у којој се пекао хлеб, за господина Трандафила. Он није крио да му је мирис хлеба милији од мириса јасмина.

Пенџери на тој кући били су осветљени, ноћу, до неко доба, и, из те куће, често, орила се песма, и свирка. Трандафил је волео друштво и говорио је да је његов дед пошао, го, као пиштољ, из Солуна, да је био застао у Београду, и терао до Будима.

Куд би, њему, Георгију, била срећа, да је деда продужио до Беча, и Лајпцига. Овако, кад броји пару, и усред бела дана, мора да затвара поклопце на пенџерима, од завидљивих сународника.

Био је то човек педесетих година, блед, црн, цинцарског лика, а одевен у црн, сомотски, капут. На глави са високим, црним шеширом пештанских кицоша. Корачао је у сребром окованим, малим чизмицама, а из руке није испуштао свој црни штап од ебаноса, са сребрном дршком. Том дршком, он је мувао у ребра сваког свог саговорника, као да је хтео да га голица.

Смејао се преко целог дана и његова кућа била је увек пуна његовог гласног смеха. Господин Георгије имао је двоје деце, и жену, лепу, као да је ђаволица. Госпожа се звала Фемка, и била је Футошкиња.

Ђурђе је имао обичај да каже: „Није то Футошкиња. Него Футошкиња и по!“

Сваки је у Будиму знао Трандафилку.

Трандафил се смејао, слушајући јаде и муке Исаковича, а понављао је да све то није било потребно. Није потребна ни несрећа, ни патња, нити је потребно да дође до горких суза. Ништа на свету није тешко и све се на свету може удесити, као у сватовима. Господин Георгије се смејао свакоме ко би био тужан, или брижан. Он, каже, никад не јаше коња. Коњ је луда животиња. Али зато хода у чизмицама и слуша звецкање својих мамузица. Све се може кад се хоће. И кад се има пара. У Павловој ствари нема никаквих тешкоћа. Али, то кошта!

Док су други трговци у Будиму одлазили у затвор, због помагања тог света, који се селио у Росију, господин Георгије отпремао је људе у Росију, као да у сватове иду. Био је компањон фирме Валаски и друг, у Пожуну, која је, у то време, набављала српове и косе за Росију, из гвожђарница у Грацу. Био је лиферант буриња за росијску војену мисију, која је, тих година – већ годинама – заседала у Токају и набављала вино за војене болнице у Росији, па и за росијски, императорски, Двор. Трандафил је за ту мисију лиферовао нарочите буриће, од скупоценог дрвета, на којима је био израђен монограм царице Елисавете, у сребру.

А што је било најлепше, Трандафил је био прокљувио да је шеф те мисије, Вишњевски, неки сународник Срба, родом из Вишњице, код Београда.

Трандафил је, код свакога, остављао утисак потпуно сретног човека.

Он се смејао Исаковичу, који се као сен, уплашен, брижан, кретао по његовој кући и није излазио, ни у башту. Исакович је веровао, као што деца верују, да би све могло да се промени, на добро, само ако би он успео да стигне до росијског посланика у Бечу, грофа Бестушева. Гроф је, у то време, код сербских официра, уживао глас да им је

права мајка. Чим Росија сазна, шта се ради са њима, Сербима, у Темишварском Банату, све ће бити другаче, него што је било. Нико неће смети више ни прстом да их дирне кад буду пошли у Росију.

Осим тога, тај Исаковић, сујетан јако, носио је у свом срцу, као неку жеравицу, и тај осећај, да се при његовом путу не ради само о њему, и његовом одселенију, него да од тога зависи и одселеније толиких других, који на то чекају у Поморишју и Срему.

Као сви тужни људи, он је своју тугу сам увеличавао.

Трандафил му је био набавио, брзо, све што му је тражио: и плаву хусарску куртку, и чизме, и официрски трикорн, па и сабљу. А дао му је и новаца, откупивши његову кућу у Темишвару, и кућу у Варадину. Купио му је и коње, то јест капарисао их је. А био је уверен да ће му, лако, набавити и подвоз до Беча. Нека он само путује, молићу лепо!

Он, Трандафил, остаје, молићу лепо.

Исаковић је са тим човеком седео, свако вече, дуго.

Све је нешто са њим шапутао, брижно.

А кад Трандафил није био код куће, Исаковић је имао – vis-à-vis – госпожу Фемку. Она би се трудила, весело, да учествује у разговору. Она је, задивљено, посматрала, како се у њеној кући, болесник, барусав, поцепан, сав у блату, претвара у лепог официра, који има тако златне брке, тако меку косу, тако плаве очи, осмех тако топао. Она би ујутру – тако рећи у кошуљи – улазила и у његову собу. Треба, каже, да прође, да изиђе, да види хлеб, како се испекао. Питала је Павла какве су Темишварке.

Мора бити да је код жена много успеха имао?

Павле је, међутим, и не погледа.

Честита јој, каже, на срећи, на мужу, на деци, на кући. А што се тиче њега, он је, каже, несретан. Удов је већ годину дана, а имао је добру, и лепу, младу жену. Умрла је на порођају.

Живот му је досадио.

Павле је, после, ретерирајући, комплиментирао госпожу Фемку, и на лепом изгледу, и на скупоценим минђушама, које јој је Трандафил баш био купио. А нарочито, што има тако лепу децу. Једног јутра јој рече и то, да он са њом разговара као са неком сестром и да другаче не би ни могао. Он у својим сународницама, каже, никад не види женско, ни швалерку, него сестру. Удовац је и нема више намеру да се жени. Жене му и не требају. Кад баш то мора бити – да би задовољио природу, природну потребу – он обично удеси, каже, да нађе неку љубост кратку – анциларну. А кад виде да га госпожа Фемка не разуме, он јој протумачи реч, како ју је од Ђурђа био научио.

А госпожа Фемка, кад јој је протумачио, рекла је само: „Ју!“ Она је још једном, последњег дана, пред полазак Павлов из Будима, рано, ујутру, прошла, у кошуљи, кроз његову собу, али, изгледа, да Исаковић ни то није разумео. Госпожа Фемка је, неким чудним осмехом, посматрала тог стаситог, високог, официра, са намирисаним брцима, који је тако широк у раменима, а тако узан у пасу. Али је Исаковић прошао крај ње, као да је она гроб, у турском гробљу. Пољубио се на растанку са њом. Пољубио је као сестру.

Исаковић је намеравао да из Будима јаше до Беча, кришом, странпутицама, са пиштољима у пасу. Хвалио се Трандафилу да ће стићи, некако, до Бестушева, као што је стигао и до Будима. Јахао је, каже, тим путем, у рату, пре седам година, кад су француски хусари били допрли до Прага. Познаје, каже, сваку оријентациону тачку на видику, свако брдо, сваки газ. Тврдио је да ће бити лако – а није смео ни сам себи да призна, да ће бити тешко.

Не памти се земља, кроз коју се пројаше, гонећи, у снегу.

Трандафил се Исаковичу смејао.

Исаковић, каже, стално, јаше на неком облаку.

Зар не види како је пролеће лепо, дан леп; зар не види да има лепих жена на свету? Што се не ожени, па дође у Будим, у лепо и весело друштво? Могли би трговати. Брзо би се обогатио. Зашто прича све о Косову? Што спомиње цара Лазу? Чему та јадиковка о оном што је давно прошло? Зар не види да се неки чудан светац направио? А уобразио да је на њему остануло царство. Из свога детињства, каже, и он се сећа, тако, да га је отац кљукао, причама о Акилу, и греческим јунацима, али он је све то давно заборавио. Све му је то смешно. Треба живети. Треба децу изродити. Треба живети весело.

Павле му је на то одговарао, набусито, да се он родио у Бакићевој земљи, да му је мати наденула име Павла Бакића – Paulusa Bachitiusa, како Ђурђе има обичај да каже – па да он не намерава то име да изневери, нити материно млеко заборави. Јест, јест, уобразио је, каже, да у њему Бакићева душа живи и да ће је у Росију, са собом, однети. А народ, тамо доле, у доњем Срему и Славонији, пита за цара Лазу. Не уме трговати, али уме мрети. Сви су они, каже, мученици, али неће да постану купеци будимски. Хоће своје право и своју земљу. На мачу добивену. Добивену, каже, „mit dem Säbel“.

Трандафил се и на то смејао.

Исаковић је тврдио да је Бестушев многим сербским официрима већ пашпорт, за одселеније у Росију, набавио. Набавиће га и њему, у Бечу. А он иде у Беч и зато да тужи Гарсулија. Отићи ће, каже, и у Хофдепутацију. Ићи ће и дворском советнику, Малеру, који је сербска мајка. А ако затреба ићи ће да се тужи, за неправду према сербском национу, и Његовом Величеству Франциску Првому, императору римскому и Њеном цесарокраљевском Величеству Марији Терезији, императрици римској и краљици хунгарској! Био је њен официр. Отпуст је из војске добио!

Трандафил је Исаковича посматрао зачуђено и сажаљиво.

Тај високи, стасити, лепи, официр био му је смешан и чудноват, као што су били чудновати и калуђери, са којима је Трандафил неке чрезвичајне послове имао, а који су му долазили, из далеких, балканских, земаља, често, у кућу. Место да живи, као и остали официри – а могао је да живи као што имућни људи живе, весело – овај Исаковић се потуца, ето, и лудује, као да је нешто проклето попио. Снажан је, храбар, а ипак се креће као нека сен, бојажљиво. Говори, кад хоће, лепо, разборито, а ћути, упорно, и, што каже, испада лудо и неразумљиво. Све неки мученици, све неки царе Лазо. Као да је умом пореметио!

Трандафил се ни са планом Исаковича, како да иде у Беч, није слагао.

Све је то што Павле говори, каже, пара и ватра сербска, у Исаковичевом мозгу, да му каже право, као свом брату, Србину. Исаковић треба да путује у Беч, као и други људи, као официр царства, који је апшит из војске добио, па иде у Беч, чрезвичајним послом.

А не на коњу, кришом, лудо, са пиштољима у пасу.

Није вероватно да је до војених постова, до Бечa, глас из Темишвара већ стигао – да је из локота побегао. Има апшит, који му је Енгелсхофен потписао, има на њему печате Генералкоманде у Осеку, нико неће посумњати у то. А он, Трандафил, набавиће му, уз то, полицијске папире, и печате, колико му драго. Дабоме, то кошта.

Кир Деметриос Копша и кир Анастас Агагијанијан, у Бечу, свршиће му све остало, што буде било потребно.

Стићи ће до Бестушева, лако.

Све се може, кад се хоће.

Ето, каже, кроз који дан, враћа се у Беч фамилија Јоана Божича, мајора, па је он, Трандафил, мишљења да би са њим, Исаковић, могао да путује, лепо. Божић има таста у Будиму, па долази често. Сви га постови, до Бечa, знају. Чувен је. А знају га и у сваком трактиру, и контумацу. Широке је руке при фараону, а јак и при пићу. Људи га воле.

Он, Трандафил, већ му је говорио о Исаковичу.

Понудио је да Павле плати, до Бечa, половину.

Исаковић се на то згражао.

Њему се и сама помисао да у Беч путује, безбрижно, јавно, у друштву, чинила луда. А још више да путује са човеком кога дотле никад није био видео.

Трандафил му се, међутим, смејао: „Та ја сам већ капарисао, молићу лепо!“

Исаковић се вајкао, да ће га тај сапутник, и нехотице, открити, већ при првом прегледу папира, у првом контумацу. Питаће га, ко је, одакле, куд путује, зашто. Гледаће га, како га апсе, и мушкетају.

Убиће га на путу, срамно.

Ако треба мрети, на овом путу, Исаковић је хтео да погине славно, при јурњави са гониоцима, на коњу, са пиштољем у руци, за Росију. Да падне као што приличи официру, сирмијском хусару, мртав, у траву. А не да га ухвате у колима, као кад се вози на параду. Он ће стићи до Бестушева, сигурно, али само ако буде путовао сам, тајно, ноћу, као сен. А ако нестане на путу, нико неће моћи рећи да није ишао докле год је могао да види, пред собом, звезду Даницу, на путу у Росију.

Ако треба мрети на путу у Росију, хтео је да мре, усамљено.

Да га коњ збаци негде, мртвог, у реку.

Да га вода прогута у неком газу.

Живог га неће добити још једном, сад, кад има пиштоље у пасу.

Трандафил се и на то смејао.

Ни говора нема, каже, о некој опасности, ако са Божичем буде путовао. Са Божичем путује и жена, и кћер, а обе су праве будимске руже, које сви, до Беча, знају. Та није да су лепе, кад штримфле притежу. А обе су хоћке, хоћке, молиће лепо.

Тако се ето десило да је Исаковић пошао у Беч, Бестушеву, онако, како није ни сањао.

Истина, Исаковић се као помами, кад чу да са Божичем и жене путују, да ће, дакле, у колима, у којима путује, бити и женских, али све му то није помогло, иако је, све до дана поласка, по кући, псовао и кукао. Трандафил је понављао само да не би могао да га крије у кући још дуго, и, да га, и овако већ, комшије питају каквог је то госта добио. Сваки дан, сад, стрепи, да му жбири Плацкоманде у Будиму не бану у кућу.

Оваква прилика, као Божич, и његове даме, указује се ретко.

„Та путоваћете као митрополит, кад метне на главу паракамилавку!“

Узалуд је Исаковић викао, и у предвечерје поласка, да одустаје од пута, да неће ни да види, као сапутника, неку женску, да ће кренути, идуће, ноћи, сам, на коњу. Трандафил га је обавестио да је све удешено.

На дан Висариона Чудотворца, године 1752, Исаковић је пошао.

Трандафил је описивао Божича, као поштену старину, јунака, али пијаницу и бојџију прегорку. Долази, каже, сваки час, са женом, у Будим, тасту, богатом Деспотовичу, воскару, јер је увек дужан и предужан, на фараону. Туче се, каже Трандафил, где год стигне, а занемарио је жену, лепотицу. Једина брига му је сад да уда ћерку.

Приликом прошлогодишњих маневара, кад су, император Франциско, и императрица Марија Терезија, дочекани у Будиму, Божич се, једне ноћи, био напио, и нешто брбљао о том, да би он давно био потпуковник, кад би само једном могао да опипа царицу, за стражњицу. Па се тај процес дуго одуговлачио и није се утврдило, је ли баш, тако, или никако, рекао. Иако су га били денунцирали његови сународници.

Павле ће, међутим, са тим човеком, моћи да путује, лепо, сасвим сигурно. Божич је отмен према непознатима, а поносит и на своје јунаштво, и на женино богатство. Пре би тај свој живот положио, него што би дозволио да се нешто деси на путу човеку кога је у своја кола и своје друштво примио.

„Само се ви држте à la grande! – молићу лепо.“

Узалуд је Исаковић кукао, да није вичан женском друштву, да не пристаје никако, Трандафил се само смејао и припремао свог госта на пут.

Најзад је и дан поласка освануо.

Дан ведар, топао, у сунцу.

Исаковић се, тог јутра, био пробудио, рано, боље рећи, те ноћи, уочи поласка, једва је и ока склопио, па је размишљао, шта ће и како ће. Био је жељан да га сви оставе на миру, његовој несрећи и јаду, да се усами и да оде, као што усамљени коњаници нестају, у сумрачју. Док је био у Темишвару, Павле је осећао, при сваком откуцају срца, да са њим, у Росију, иду многи – и братенци, и сератлије Трифунове, и читава села у Поморишју и Потисју. Сад је осећао да полази сам самцит.

Пред зору, пред полазак, дуго се прао и пиркао.

Ако га ухвате, и мушкетају, у неком јарку, хтео је да га опраног нађу. Имао је, тог јутра, чудан осећај, да је дотле путовао по једном свету, а да га Трандафил, сад, премешта у неки други свет, у који није био пошао. У неки живот, опет, из кога је бежао. Он се јадан спремао, што пре, у Росију, а Трандафил га, ето, трпа у нека кола, која ко зна куда иду.

Морао је, међутим, да изиђе, најзад, пред капију Трандафила, са својим пртљагом, па да чека. Стајао је тако, изгубљен, испод липа, крај фењера, који је био спустио крај себе, на земљу, међ ноге. Био је загледан, низ стрму, празну, будимску, улицу.

Полако, а после све брже, свитало је.

Крај све вештине Трандафилове, да Павла отпреми у Беч, Исаковић се, сад при поласку, био као смрзнуо. Трандафил је све ударао на шалу, али Трандафилу је било лако. Није његова глава била у питању. Знао је Павле да би Трандафил своју главу, и из торбе, извукао. Павле је, сем тога, стално мислио на оне, који за њим иду, а који још чекају, тамо, у доњем и горњем Срему, Поморишју и Потисју. Господин Георгије није о томе бринуо.

Господин Георгије гледао је своја посла.

Оно, што је Павла било опет растужило, то је било то, што је видео у пролазу. И у Будиму. У тој вароши, кроз коју беше прошао, пре седам година, у рату, све се било променило. Свет који је ту, у својој младости, видео, у тим стрмим улицама, под тим крововима, био је нестао. Будим, који је, у његовом детињству, био у стању да царству да неколико хиљада расцијанских ратника, није више постојао. Био је изумро и био се раселио.

Павле га се сећао.

Он је још био видео те сународнике онда, кад су били млади, славни, кад су јахали обесно, весело, певајући, огрнути у своју црвену абу, и сребро. Кићанке им се, под коленима, на чизмама, тресле, у колу.

Све је то било у оно време, младо, здраво, стасито.

Куд је нестало?

Њихов се смех више у Будиму није чуо.

Сад се у Будиму господин Трандафил смејао.

Читаве улице, кроз које је Павле био пројахао, кроз кикот и песму, биле су сад опустеле, као од неке куге. Мало је мушких глава по кућама остало. Многе породице биле су потпуно изумрле, а Трандафил им више ни имена није знао. Кад би га Павле, о својим сународницима у Будиму, питао, знао је само за неколико богатих породица, које су, као високо дрвеће, у поплави, још стрчале. Сиротиња била је помрла и разишла се. А све је, што је још и било ту, низ брдо, било осиромашило.

Међу онима којих у тим улицама више није било, Павле је имао познанике и другаре, па и рођаке, које је лично знао. А кад је Трандафила о њима питао, господин Георгије би само ћутао, и зачуђено га гледао.

Честњејшем Исаковичу чинило се да још чује топот њихових коња, да чује њихову песму при одласку. Да чује њихов смех, весео.

Као да га стотине по имену из даљине дозивају.

У одјеку је, сад, међутим, чуо само тишину, јутарњу, у којој су кокоти певали, из тих рупа, где су биле куће, низ брдо, према Дунаву. Кокоти су певали Сунцу које се иза будимских брда помаљало.

Није то била једна смрт у Будиму, са којом се Исаковић био срео, а о којој, неко време, у фамилији, причају. Није то било ни неколико смрти, у јесен кишовиту, кад удари помор у граду. О чему, после, старци, надугачко, приповедају.

То је био ужас неки, који је, као горостас, растао.

Изумрлост његових сународника у толиком броју, да се чинило да се то догодило у неком, огромном, сну.

Била је то тишина која завлада, кад читаве поворке мртвих оду.

И само пси, остављени по селима, у ноћи, урличу.

То јутро, кад је Исаковић полазио, он се од тог пролаза кроз Будим као разболео. Био се од жалости као скрхао. Сео је ту на праг туђе куће, као да се био некуд изгубио, заувек. Фењер га је само до попрсја осветљавао. Лице му се није видело. На пртљаг је био бацио своју абу, какву су официри носили у то време, кад путују. А на то, своју хусарску сабљу, коју му је Трандафил био набавио.

Све му се то учини јадно, сиротињско.

Као Трифун, и Павле је зубима шкргутао.

Он је сасвим другојако замишљао свој полазак у Росију: на коњу, уз песму својих хусара, уз плач и лелек оних који остају у Срему. А не овако, брижно, уз фењер, на туђем прагу.

У башти господина Трандафила, под липама, било је, међутим, сасвим свануло и околне куће виделе су се, сада, јасно. Иако су и то биле куће трговачке, нису биле све баш какву је Трандафил имао. Личиле су много више на кућерке, него на кућу. Неке су га сећале на сиромашну, потиску, сербску, јаму, друге на кровињаре у Срему. Ретко је која била окречена, а само је господин Трандафил имао капију, са два стуба, при улазу.

А над капијом фењер, племениташки, какве у Будиму папежници имају.

Низ улицу, Исаковић је видео ниске плотове, опале кровове, куће обрасле травуљином и чкаљем. Нису све сербске куће у Будиму биле каква је била Трандафилова. Над Дунавом, међутим, још се сјала последња, сребрна, четврт Месеца, преостала на небу. Река се у даљини претварала у светао пут у даљину. Сунце је ипак већ било почело да расипа своје зраке, као муње, на падине у Табану.

Као и сви плаховити, и охоли, људи, и Исаковић је брзо мењао своја душевна расположења. Крај све жалости, коју је у себи осећао, он поче да се теши, при првим

зрацима Сунца, да ће он, ма како, стићи, ипак, до Бестушева. Стигли су били и гори, пре њега.

Нестрпљив, очекујући Божичева кола, Исаковић је био стао у капију Трандафилову, наслоњен на своју сабљу, са својом абом пребаченом преко рамена, налево, па је мрмљао самом себи нешто, љутито. Пало му је на памет да кола можда и неће доћи по њега, до Трандафилове куће, како је било договорено. Да се Божич можда предомислио. Међутим, одмах потом сетио се како је Трандафил, полазећи да кола доведе, викао: „Та што би се човек предомислио? Та немојте увек бити злослут, молићу лепо!“

А кад се сети како је Трандафилу понављао, да је глупаво путовати у женском друштву, кад се путује тајно, јер жене много штошта питају и брбљају, сетио се и како му је Трандафил одговарао: „Та шта има оне да питају. Кажте ви њима да не лају! Та ми плаћамо половину!“ Исаковић је у Будиму био постао непријатан, јер је био изнурен од оног лудог јахања кроз баровиту Бачку и кроз песковиту раван куманску. Био је ошамућен патњом, кад је у Табан био стигао, као сужњи, који са вешала утекну. Све је радио и говорио као у сну.

У том јутарњем ваздуху, који је био тако хладан и мио, испод лица, у полумраку капије, Исаковичу се чинило да не постоји он тако, само, у Будиму, него да је остао и тамо, у оној дереглији, на Бегеју. Чинило му се као да неки Исаковић није, из Темишвара, ни изишао, и, да још стоји тамо, пред оним трактиром, где је братенце оставио.

„Куд сам пошао?“ прошапта себи, уморно.

Чинило му се да заиста гледа низ улицу, али темишварску.

Међутим, погладивши своје брке, које је био намирисао, он се исправи, па му се учини, кад се испрсио, да стоји већ и у Кијеву, куд сви они крећу и стижу, поносито.

Све промене, које се човеку догађају у животу, догађају се истом човеку, али чудно. Тај исти човек их посматра, бира, па их и мења, као да се догађају неком другом човеку. А он корача и даље, онамо, куд га жеље вуку.

Тада је већ било сасвим свануло.

Са неким тихим уживањем своје снаге, Исаковић поче да се тегли, као што се, после туча, теглио. А затим да истреса лулу у шаку.

На небу, обасјаном првим сунчевим зрацима, није било ни једног облачка. Све је било у плаветнилу.

Сети се онда и оних којима је потпис, то јест крст, био узео, за одселеније у Росију. За њих су га везивале не само везе сродства, него и исте муке које је у ратовима био препатио. Исте жалости какве је и он имао, исте наде, као у оних, које је лично знао, и исте жудње, као у оних, које није познавао, али за које је слушао. Живети, како се

дотле живело, у генералату Темишвара, и Потисју, није се више могло. Није то било досадило само њима, Исаковичима, много се хиљада народа на одселеније у Росију спремало. Стотине и стотине су биле већ отишле и из других крајева, где је његов национ дотле живео.

Горка искуства, која су били стекли, прешавши из Сервије у хришћанско царство, ништа више поправити не би било могло. Све је у хришћанству било противно њиховом очекивању. Беда, лаж, неправде, велика превара, а не хришћанство. Турци су им се сад чинили господа, а Гарсули, па и стари Енгелсхофен, личили су им сад на фукару. Цео један народ желео је да оде, од таквог хришћанства, у даљину.

Небо је, међутим, изнад Табана, било затреперило.

На дну стрме улице указаше се тешка, црна, путничка, кола.

Према обичају оног времена, висила су, на високим точковима, као да се људи морају возити у кожном сандуку, а само у гроб, у дрвеном. А вукла су их четири коња. На предњем леваку јахао је коњушар.

Човек је гласно викао.

Коњи су се били поплашили да их, тако рано, терају, узбрдо.

Кочијаш се трудио да заустави кола, на супротној страни улице, где је Исаковић стајао, уз вику Трандафилову. Трандафил је искочио из кола и притрчао Павлу.

Исаковић духну у свој фењер и подиже пртљаг, и сабљу.

Трандафил је сав сијао. Викао је да је све у реду, а додавао, тише, да се женске нарочито радују, сапутнику. „Ништа оне не питају. Ћуте, као заливене. Неће оне ништа да питају. Не одају жене швалера ни на самртном часу. Таке су, молићу лепо!“

Из кола је, међутим, искочио официр, у путничком огртачу, хунгарских официра, на путу, и пришао Павлу. Божич је био средњег раста, прсат, а на леву ногу је, једва приметно, храмао. Могао је бити стар педесет, или шездесет година. Румен у лицу, а са очима сивим, које су светлуцале искричаво. Имао је свега три-четири зуба у устима.

Махао је својим трикорном церемонијално.

Кад је привео Павла колима, и почео да га представља, Исаковић виде, на горњем седишту – на месту које се тада називало „posto buono“ – госпожу, која је била много, много млађа од мужа. Могла је бити тридесет година. А била је права лепотица, црнка. Исаковић није чуо, а био је и обневидео, док га је Божич у кола убацивао. Није, тако рећи, ни погледао госпожицу, која је седела, у лаком, летњем оделу, поред Божичке – лепушкаста, бледа, са тамним очима, које су гледале Исаковића, уплашено, као што гледају кошуте, кад истрче, изненада, на ивицу шума, у рано јутро.

Божич је Исаковичу понављао да се необично радује, што ће имати тако пријатног сапутника на путу.

А после, кад коњи тргоше, узбрдо, и засмрдеше, збуњени Исакович, у колима, чу још само како им Трандафил жели да пријатно и мирно путују, или како им немецки довикну: „Eine angenehme und ereignislose Reise!“

V ИШАО ЈЕ ТАКО У ВАРОШ У КОЈУ НИЈЕ БИО ПОШАО

По причи Исаковича судећи, његови братенци стекли су утисак, после, да фамилија Божич није онаква, какве су биле породице њихових сународника, које су, раније, познавали. Ђурђе је имао обичај да каже да нам се сви чине шашави, које срећемо, кад путујемо. Па се после љутимо, што нам сапутници нису онакви, каквог смо деду, или стрину, себи прижељкивали.

Павле је о Божичу, доцније, увек причао као о неком старцу. Такав му се причињавао у сећању. Међутим, из саме приче Павлове видело се да је Божич, иако је био узео шездесету, био, још увек, један од оних Срба, хунгарских коњаника, који може да преигра, целу ноћ, скачући. Павлу је, међутим, био одвратан, од почетка. Јесте, каже, био церемонијалан, јесте био сав у сребру, али се дерао на своју жену, а био учтив само према својој ћери, младој девојци. А говорио је скарадно.

Већ на првом преноћишту, у Грану, натерао је Исаковича да се коцкају и узео је неколико талера Павлу, па се при том церекао. Довикивао је Исаковичу: „Капетане, сунце вам јарко, још ја могу да вежем учкур чврсто! Али сам, ето, код жена, остарио! Нек се акају! Али, ако би ми неко преварио ћерчицу, заклао бих га, као крмка. Још ја, капетане, имам шаку чврсту, за бритву! А чврста је шака једина радост у животу!“

Лице је у тог старца било, кад је било мирно, лепо.

Божич је имао чврсто чело, широко, светло, које се као неки шлем надносило над густе, црне, обрве. Био је средњег раста, али се држао право и сваки час је рамена исправљао, поносито. Оно што је на његовом лицу било врло ружно, била су уста, под брцима. У њима је имао још само два-три зуба, који су смрдели. Павле, који је на том путу избегавао сваку свађу и неприлику, клонио се Божича, од почетка.

Ништа му то није помогло.

Божичу се, изгледа, од почетка, био допао.

Наметао му је, и своју жену и ћерку, а та жена је била врло лепа, а та ћерка је била узрела рано. Дед јој је – викао је Божич – богати воскар Деспот, Деспотович, члан танача, у Будиму, па ће дати мираз, какав наше фесаре, мајку им њихову, иначе, немају!

Исаковић виде дугуљасто, врло лепо, лице материно, које му се учини познато, и девојче, лепо израсло, које је већ личило на младу жену. А док је у матери био сусрео ћутљиву сапутницу, смех те младе девојке понављао се често. Тај смех се одмах допао уморном Павлу.

Госпожа Божич га је посматрала, својим крупним, црним, очима, од почетка, мило, а девојче га је гледало, кад би им се поглед сусрео, чудно, укочено. Према обичају оног времена, и мати и кћи, имале су откривене груди, јако, тако да је Исаковић, ушепртљивши, очи крио. У матери је наслутио, не само лепотицу, врло страсну, него и несретну, а у ћерци створење врло младо, са веселошћу, коју само врло младе девојке имају, а која пролази брзо и не траје дуго.

Павле се, што се тиче госпоже Божич, од почетка нашао у небраном грожђу. Није знао како да се понаша, према њој, и Божичу. Божич се, према својој жени, понашао тако неуљудно, да је то за странца било тешко подношљиво. Павле се трудио да зажмури, кад би муж рукавице, или шешир, женин, просто, бацао, или кад јој, при силаску из кола, не би ни руку пружио. Морала је да излази из кола, као да прескаче тарабу.

Кад Божич запита Павла, колико му је година, и Павле рече да је тридесет и седам, Божичка се осмехну. „Мнила сам да смо истих година“, рече, тихо, скоро нечујно, Павлу. Божич је то, ипак, чуо, и довикну: „Оће шева да се похвали, да је тек прешла тридесету!“

Из Павловог причања о Божички, иако је Павле о њој причао мало, Варвара је стекла утисак да је у њој Павле морао сусрести праву лепотицу. Морала је бити витка, висока, а снажна, са лепим, црним очима, а са обрвама, које нису биле танке, као пијавице, него, како је Ђурђе додавао, као гусенице, густе. У то доба, обрве су се, код жена, нарочито, ценили. А путовало се у хаљини, као што су жене носиле, за јахање. Расечене уз леву бутину, о колену, а повезане златним ширитом, тако да се нога видела до колена. Исаковић окрете главу кад то виде.

Упадљива је била, код госпоже Божич, сетна непомичност њеног лица. Ни глупе шале, ни вика, па ни псовке, њеног мужа, на том лицу више нису остављале никаквог трага. Кад би јој муж рекао нешто грубо и скарадно, она би упрла поглед у свог сапутника, као да тражи заштите. Неки чудан осмех, који није био онако ведар, као у Варваре, није јој силазио, онда, са лица.

Над својим дугуљастим лепим лицем, Божичка је имала густу, црну, косу, која је, на Сунцу, кад би била без шешира путничког, добила боју кестена. А кад би имала шешир, црвен, на глави, њено лице би имало неку светлост на себи, као што је светлост румена, испод кестена, кад опадне цвет. Кад би Сунце зашло, или кад би кола зашла у неки шумарак, њена би се коса, разливена низ врат, чинила као нека црна, дивља, грива.

И поред таквог, пажљивог, рекогносцирања жена, уобичајеног, међу сирмијским хусарима, Павле није знао много о женама и није био женскар, а нарочито му није било стало више до жена, откад му је била жена умрла. На том путу, иако је био здрав,

снажан, млад, човек, гледао је да се, ни са једном женом, не лола. Понашао се према жени свог сапутника срдачношћу и пажњом једног старијег брата.

Оно што је Исаковић, и доцније, прећутао, пред братенцима, била је необична сличност, коју је запазио, од почетка, између лица и стаса госпоже Божич и његове, покојне, жене. Била су то нечиста посла Нечастивога и као нека мађија.

Оне су имале исти, тамни, дим на црним очима, иста узвијена уста, исте чак и груди, па и глас. Исто лепо, сетно лице, али са мало прћастим носем, а исто тако и тај мио поглед. Кад је Исаковичу пао поглед на Божичкину лепу, бледу руку, претрну.

У руци је држала црну лепезу.

Иако је та сличност била више његово уображење, него стварност, Павлу се учини потпуна, страшна, невероватна. Он се према њој, од почетка, због тога, почео да понаша са неком необичном нежношћу.

Божич се, на том путу, понашао према својој жени, као да му није жена, него полегуша. Према својој ћерци, међутим, показивао је велику уљудност. При прелазу једног јарка, пуног воде, госпожица Текла била се уплашила, па је скочила оцу у крило. Божич је довикивао капетану, да узме у крило његову жену. Он му, каже, то дозвољава.

Павле на то пребледе.

Госпожа Евдокија, међутим, погледа Павла, мило, па му рече да не треба придавати никакву важност шалама њеног мужа. Она је на те глупе шале, каже, већ одавно навикла. У браку су већ шеснаест година!

Исаковић тако примети да нема праве, супружанске, љубави, између те лепе, младе жене и маторог мужа. Него само неке врсте презира, са женине стране, и неке врсте мржње, са мужевљеве.

Преседе му путовање са њима од првога дана.

Павле је, од првог дана, био на страни женинoj, не зато што је хтео да искористи свађу између супружника, да би госпожу добио, него зато што га је понашање Божичево, грубост мужевљева, вређала.

Госпожа Евдокија, међутим, била је, од почетка, заносна. Њено тело је било тело праве лепотице, а тако близу, у колима. А њен поглед пун нечег милог, и страсног, као у занемарених, младих, а лепих, жена. Била је ћутљива, као и његова покојна жена, али је из њених тамних очију горела ватра женске жудње, као кад жене, изненада, сретну човека кога су виделе у својим сновима, поред маторог мужа. Кад је на једном застанку силазила из кола, била се налегла на руке Павлове, тако да је морао, и нехотице, осетити колико је, и кроз хаљину, топла, као да је гола, а морао је осетити и колико је снажна. Имала је снагу, као у младих хусара, рвача. Павла је сећала на госпожу Кумру, Трифуна.

Исаковић се зарицао да се, са том женом, неће упуштати, на том путу, ни у какво љубакање, чак ни кад би она хтела, али је осећао и то, да се не би могао уздржати, ако би га она звала и мамила.

На путу у Росију, та жена је за њега била сасвим неочекивана.

Њихов сусрет му се чинио, без смисла, узалудна потпала.

Али као што гром поплаши коње, у олују, на путу, и кола скрену с пута, Исаковић је био неизмерно збуњен очигледном наклоношћу те жене, од првог тренутка. Осетио је, одмах, да ће та жена покушати да га скрене некуд, у неки живот, који више није био за њега.

Ђурђе је имао обичај да каже, у фамилији, кад не би било Павла: „Наш је Паја ишао, као удовац, као смрзнут, али правим путем, до Будима. А та Евдокија, упаљеница, ушла је као ђаво, и пролеће, у њега, и хтела да га скрене с пута.“

Божич је имао искричаве, сиве, очи, а све је на њему било сиво, чак и трикорн. Евдокија је била, сва, као млада кобила, на којој све игра, чак и грива. Имала је обичај да протресе косу, као да јој смета. А пела се у кола као анђели, који иду у небо, на леставама.

На Исаковичевом путу у Росију, тај човек, и та жена, и та ћерка, били су за Павла случајност, али као случајност у људском животу, која је, често, несхватљива.

А која прође, и ломи, као олуј летњи, без смисла.

На том путу, првог дана, Исаковић је приметио, одмах, да је Трандафил имао право, и да ће, у колима Божича, путовати лакше, него да је, кришом, јахао до Беча. Кола су изишла, из Будима, уз вику коњушара, незадржана и непрегледана.

Шеве су излетале, у пољу, испред кола, и њихов клик мешао се, у колима, са веселим смехом госпожице Текле. Она је била скинула трикорн, са главе Исаковича, јер му се беше накривио, при прелазу јаркова.

У рушевинама турских утврђења, у разореним баштама, после ратова, све је опет било процвало. Времена ратова била су заувек прошла.

Божич је примио Исаковича, церемонијално, у кола, али је Исаковић, крај све љубазности мајора, чувеног јунака, осећао да су, човек човеку, чак и сународници, један другом, загонетка, и пустиња. Он је био рекао Божичу да има намеру одселенија, у Росију, али му није рекао да је побегао из локота. Уосталом, Божич га није испитивао.

Госпожа Евдокија рече да, међу онима који се селе у Росију, она има неколико рођака, и да је, и она, мужу, говорила да би било најбоље да и они крену са њима. Њен муж се, међутим, у Бечу, везао за једног старог ђенерала, који се зове Монтенуово, а

који је дрзак према женама и коме смрди из уста. Госпожа Монтенуово, међутим, још увек је лепа. А велика протектриса, њеног Божича.

Божич се на то љутио. Кад жена мужу нема да пребаци ништа друго, она га, каже, прогласи за старца, па виче, што ће старцу дјевица. Ил' га, каже, извиче за мучибабића. Што се тиче Росије, њему је, вели, Росија, као и свако друго царство овог света. Нема ништа против жениних рођака, који се у Росију селе. Ако тамо цветају руже, па чује да им је добро, можда ће и он кренути, овако матор, за њима. Рођак је пуковника Хорвата. Него, према његовом мишљењу, царства су сва једнака – земља као земља, једна као друга. Ни наш национ, који Павле толико велича, не заслужује сузе човека. Он је више добра видео од туђина, него од својих сународника. Право да каже, све зло на њега долазило је, увек, од сународника.

Ваљда да би умањио утисак, који су његове изјаве, очигледно, оставиле, у очима његовог сапутника, Божич, смејући се, опсова кола, која је добио, каже, од сународника, Трандафила – који ће наплатити, и коње и кола, папрено, од његовог таста, Деспотовича. А ето возе се у њима, труцкајући се, као да нису људи, него бурићи, које Трандафил отправља у Токај, за росијску мисију.

Тек после неколико сати вожње, по брдима, шумама, крчевини, рупчагама, Будим нестаде иза њих у даљини, а кола почеше да силазе, лакше, на друм, који је водио, долином, до Грана.

Исаковић је био загледан у Дунав, обасјан Сунцем, који их је пратио, десно, на видику, свуда.

Павле се после сећао, како су на видик били изишли први, бели, облаци, као неки јагањци.

Пошто су путници били, то јутро, рано пробуђени, почео је да их хвата неки пријатни дремеж, и, кроз тај дремеж, путовали су, дуго. Од труцкања и љуљања кола, међутим, госпожу Евдокију почела је била да боли глава, и она је, све чешће, мирисала лавендер.

Са целог тог пута, до Грана, Павле је братенцима причао само обичне догађаје и разговоре, са Божичем и својим сапутницама.

Божич је одлично познавао Беч, то јест, како рече, macrocosmos Беча, а причао је и о процесу, за увреду Величанства, који траје већ месецима, против њега. Све његове приче завршавале би се питањем: мисли ли Исаковић да се, понова, жени, пре него што крене у Росију, и зашто не би, кад у Беч стигну, одсео код њега, Божича? Има, каже, кућу, изнајмљену, у близини Енгелбирте, где Исаковић намерава да се настани, а има, каже, још једну кућу, у Леополдштату, која је за његову жену купљена. Ваздух је кужан, лети, у Бечу, али је чист у Леополдштату, у зеленилу. Тамо све мирише. Исаковић би, тамо, могао да се осећа као Орације, а школа јахања грофа Пара није далеко, тако да би, сваки дан, могао да осети, под собом, седло и коња.

Исаковић није знао ко је Орације, али није хтео да пита. Тврдоглаво је понављао да он хоће да станује међу својим земљацима, у Енгелбирти, на улици зовомаја Ландштрасе, али да неће заборавити да учини визиту, тако пријатним сапутницима.

Брбљајући, госпожица Текла, онда, поче да заступа мишљење да Исаковић мора бити одличан, на коњу и врло лепа појава. Исаковић, међутим, у смеху који је настао, поче да тврди да он, разуме се, зна нешто о коњима, али да је сасвим осредан, при препонама. А дугајлије, каже, ретко изгледају лепо, на коњу.

Божич опомену своју ћерку да не брбља, у присуству старијих, да деца треба, у присуству старијих, да држе уста. Зрела је за удају, рече, иако су јој тек ове године узели учитеља, калиграфије. А зимус је много пропатила, јер је прележала болест, која се зове импетиго.

Павле није знао ни шта значи калиграфија, ни шта је импетиго, па запита. А Божич му протумачи како се учи калиграфија, а за болест рече да је непријатна, и крастава, као шуга.

Тек што је то рекао, а девојче покуша да му запуши уста.

Па се затим и заплака.

Кад се њен плач – који није био прави плач – стишао, Исаковић поче девојчету да се умиљава. Рече јој да јој се диви, како је паметна, како је порасла, како је лепа, како мора бити понос родитеља, и прочаја. А она му одговори, дрско, да она није дете, и да и она, као и све њене другарице у Бечу, зна колико вреде официри. Официри говоре свакој жени исто. Комплименти удовца не вреде.

Она је била узела трикорн Павлов, на крило, а сад му узе и сабљу, коју је Павле дотле био стегао, чврсто, међу колена.

Божич јој, међутим, изненада, подвикну да врати капетану сабљу и да се не понаша неуљудно. Затим јој узе сабљу, превртнув јој руку, тако грубо, да је девојче јаукнуло.

Павле је то гледао, и причао после братенцима, запрепашћено.

А што је било за њега још чудније, ускоро, смех се те младе девојке опет вратио, као да ништа није ни било. А тај смех, као жубор неког шедрвана, у врућини, допао се уморном Исаковичу.

Кад би окренуо главу од ње, Павле би сусрео тамни поглед очију госпоже Евдокије.

Она је све то гледала и слушала, непомично.

Павле, ни братенцима, није рекао све оно што се догодило, на том путу, а још мање оно што је доживео, већ првог дана путовања, са својом млађом сапутницом. За те војнике, то је било и ружно и невероватно.

Божичева кола, кад су далеко одмакла од Будима, у брдовитом крају, застала су, у подне, на једном пропланку, са којег се видик ширио далеко, према Грану. Божич је решио да ту ручају.

Предео, испод тог брдашца, био је благ и зелен, у пролећу, опкољен шумицама четинара и багремова. Дрвосече, ваљда из Грана, биле су усекле, ту, крчевину, поред друма – која је мирисала на шишарке јеловина. Нови друм, који је био почео да се зида, у камену, силазио је, одатле, у раван, са видика будимскога, а поред њега, Исаковић угледа неку узбрдицу, зараслу у дубоку травуљину, пуну булки.

Као на дну неке алеје, на дну тих крчевина, плавело се небо, а на њему се белели облачићи, као стадо јагањаца.

Божич је на том пропланку био стигао троја кола својих познаника.

Путници су се, после тога, били растурили, по пропланку.

Било је довикивања, упознавања, а поздрављали су се и знани и незнани. Млађи парови путника почеше да играју, на трави.

Неко је опалио, из пушке, на веверицу.

Исаковић се био склонио, иза неког жбуња, бојећи се да га неко не пита откуда је, ко је, и куд иде.

У сенци кола, на трави, ручало се весело, а сваки је давао у заједничку трпезу, оно што је имао. Разговор се чуо, гласан, пун смеха. Божич је викао и питао госпоже: треба ли да мушкарци окрену главу? Или ће се оне сакрити у жбуњу? То су, каже, природне потребе, а француски философи нас уче да их се не треба стидети.

Госпоже и госпожице, као неко јато, разбежаше се, уз цику.

Исаковић је, зачуђен, збуњен, гледао како Божич вија госпоже, а оне беже од њега, задижући сукњу. Божичку је неки шокачки свећеник, из Грана, водио у шетњу, под руку.

Исаковић се био сакрио, да руча, сам.

Ручао је оно што му је био Трандафил дао, то јест оно што је од Трандафила тражио, и понео, у свом пртљагу, који није био ништа друго, него нека сачурица. А јео је, као што је био уобичајио, и у својој кући, са једног, турског, војеног, дрвеног, тањира, који је пртио са собом, и на путу.

Кћи Божичева га је, међутим, и сакривеног, нашла.

Питала га је, што се тако усамио, зашто не изиђе међу људе, у друштво; госпоже питају ко је, свима се допао.

Стојећи пред њим, та балавица му се учини још лепша, него у колима.

Она га је посматрала, нетремице.

Затим, узвикну да ће имати да трчи са њом, за опкладу, да се види ко је бржи. Она, или он? Поћи ће да хватају лептирове. Била га је шчепала за руку и Исаковић се зачуди, шта га снађе. Морао је да устане са траве. Из неке провалије његових успомена, Исаковић се онда сети како га је, тако, звала, у пољу, под Варадином, и његова мртва жена, првих дана у браку.

Жена му је била старија него ово девојче, али њихова веселост била је иста.

Тек што је то рекла капетану, Текла Божич, почела је и да трчи, узбрдо, вичући да ће причати, свету, ако не буде могао да је стигне.

Иако се чудио, шта га снађе, Исаковић се упусти у ту игру, као да му је то нека мала сестра, коју нема, али коју је нашао. Био је стасит, близу четрдесете, здрав, снажан, без жене, али према таквој сународници – која је још дете – ти, груби, плаховити, официри никад нису осећали нагон мушки, као што су га осећали – и те како – према младим слушкињицама, или Влахињицама, које су куповали. Девојчице, у годинама у којима је била и Божичева кћи, пролазиле су и стајале, у свету Исаковича, бледе, или румене, али неме и стидљиве, а ни један од тих официра није наваљивао на те будуће жене.

Ако се и то десило неком, међу њима, прочуо се више од општинског брава.

И ако је у том, општем, моралу, било и морала, то је био, у ствари, у том свету, закон сталежа. Слушкињице и Влахињице су биле сиротиња. А госпожице из фамилија, госпожице, које се не дирају, па чак и не гледају, док им је нос у суџуку.

Исаковић сустиже госпожицу Теклу, брзо, стидљиво, јер се ето подетињио, па је узе под руку, као да води њену матер у шетњу, госпожу. Трогателно, покуша да то младо створење уразуми. Наводио је разговор на то, како је имао младу и добру жену, како су сретно живели, како је њихово мало дете умрло и како му је и жена умрла. Он је сад сам. Не мисли више да се жени. Воли своју мртву жену. Ушепртљивши, ни сам није знао зашто, хтео је, некако, да јој да на знање да је смерт грозна, да дели живе од мртвих, али да он ту поделу не признаје, да он, и мртву, воли ту жену.

Госпожица Божич се на то смејала. Никад јој нико, каже, није причао нешто луђе!

Исаковић онда, да забашури оно што је избрбљао, поче да, тој госпожици, прича о фамилији, о сирмијским хусарима, о патњи, тамо, на турској граници, о њиховом несретном националну.

Госпожица Божич се смејала, и на то.

Павле је, после, причао да је тако, на том путу, са том Божичевом ћерком, први пут, осетио да национ и не иде у женску главу. Он је био навикао да жене официра, тамо, доле, у Срему, говоре о националу, исто толико, колико и мушкарци. Није био увидео да се то дешава само у његовом, уском, сирмијском, хусарском кругу, а да је ћеркама сенатора у Неоплатенси, ћерци капамаџије Гроздина, уопште госпожицама у грађанству, до национа, и разговора о националу, мање стало.

До швалера, и разговора о швалеру, много им је било више стало. Тако се та прва шетња, по крчевини, на том пропланку, са госпожицом Теклом Божич, завршила, за Исаковича, мучно, а не трогателно.

Божичева кћи слушала га је са неверицом.

То су, каже, заиста луде мисли: да човек, жив, млад, хоће да остане удов, навеки. Да неће да се жени. А што се тиче национа, нигде њихов национ не живи лепше, него у Вијени. Зашто се и Исаковић, тамо, не пресели. Живео би лепо. Он јој личи – рече госпожица Текла – на њене рођаке, Ракиче, у Вуковару, где гуске гачу – а који су се у Росију одселили. Тандрчу само о војеним стварима и причају о Росији. А не знају ни немецки!

Исаковић тек онда примети француски младеж, испод њеног левог ока, који је била прилепила на лице, ваљда да буде старија. Виде да пред њим стоји девојчура, која је рано сазрела, и булазни. А она није ни сањала да, у том официру, буди презир и мржњу, коју су, сви ти официри, у последње време, према грађанству, осећали. Они су били рањавани, изнемогли, осиромашили, у црно завијени, у фамилији, а породице капамаџија, бирова, трговаца, касапа, болтаџија, богатиле су се и живеле весело. Приликом припрема да се у Росију одсели, фамилија Исаковић је налазила утехе само међу официрима подунавске милиције, а наилазила на потпуно неразумевање, и подсмех, у својој околини. Нису то одобравали, ни Муцули, ни Маленице, ни Апостоли, ни Бранковичи, ни Трандафили, ни Кречаревичи, а ни митрополит.

Било је у Темишвару, оваквих, рано зрелих, упаљеница, али су се, овако, као ова млада девојка, понашале само оне, лорфе, које су кирасири доводили, из Вијене. Да се неко прочује у националу, јер се рвао од Косова, јер је огрезао у крви, у ратовима, јер је рањен у борби око турских барјака, на коњу, Исаковичу се то чинило природно. Али да неко постане виђен, славан, поштован, зато, што је, целог свог живота, продавао свеће, украшене ликом, цара Лазара, од воска, том се официру, то, чинило не само лудо, него и срамота. Мислио је да је пошао у шетњу, са ћерком јунака, мајора Јоана Божича, а ето га води, у шпацир, унука воскара Деспотовича.

Питао се с ким то путује и куда?

Текла Божич је, међутим, била решила да одведе капетана у још једну шетњу.

Она, потрча узбрдо, а капетан виде како одскочи, као чигра, или неки плав цвет из жита, са својим свиленим ципелицама, и задигнутом сукњом. Морао је да примети,

не само те њене ципелице, из престонице, него и комад, бели, лепи, њеног бута. Пела се узбрдо као козле.

Исаковић, који је био навикао на коња, и није волео да се пење, узбрдо, пође за њом, али јој довикну, и то, да треба да се врате. Чинило му се да је далеко, у пролеће, у неки лепи пролетни дан, отрчала. Била је лепа.

Она је, међутим, кад стиже до неког јарка, горе, легла у траву и задихано, тешко, дисала. Ваљда уморна. Била је затворила очи, а руке изнад главе савила. Кад је Исаковић стиже, отворила је очи, па се смешила.

Видевши да има посла са неким, размаженим, девојчетом, Исаковић јој онда, пошто је била ћерка његовог сапутника, рече: да ће, кад одрасте, бити као Луна, на небесима, коју жив човек не може стићи, ни кад би имао крила, али да је трке, сада, доста. Они путују, а он није дете да хвата лептире једног летњег дана. Павле се, доцније, сећао само да је, ту, где је била, легла, било поље пуно булки, а иза тог поља, црна, густа, шума. Стајао је, у недоумици, чело главе девојчета.

Она му онда рече, тихо, да седне крај ње, да може лећи крај ње, а да је то најлепши дан њеног живота. Њена јој мати, каже, све удвараче отима, али њега неће.

Павле онда, не знајући шта ће, седе крај ње, у траву.

У булке.

Она је била опет склопила очи, па се смешила, а затим поче да брбља, како је она слутила све то, кад је на пут пошла. Сањала је да ће срести онога кога већ давно сања. Није она више дете. Капетан је може, ако хоће, пољубити.

А да је може пољубити, додаде, још једном, тише.

Исаковић, у први мах, занеме, иако је, и он, као и сви други сирмијски хусари, знао, и слушао, о Бечликама, много штошта. Овакву сународницу, међутим, није био срео дотле, никада. Био је забезекнут. Није знао шта да мисли. Је ли шашава, покварена, или ради оно што је, да раде старији, слушала, или видела? Она му, међутим, узе и руку, нежно, па поче да га привлачи ближе. А рука јој је била, у трави, хладна, као змија. Рече Исаковичу да јој Сунце светли у очи, а ничто не видит сја!

Пошто је Исаковић, у недоумици, седео поред ње, као скамењен, она му, дрско, прошапта: Серце, што си тако лијен?

Тек онда, тек онда, Исаковић скочи, као да га је опарила, па је гурну, чизмом, као да, у штали, буди неког, свог хусара. Дрхтао је од беса. Божич ће, каже, имати да чује, како му се на путу понаша ћерка!

Пође низ брдо, тако нагло, љутито, да се кречњак ронио, под његовим кораком, као да му корак, из траве, неки извор избија, од камена. Она је била, тренут, два, заостала.

Затим и она потрча за њим и поче да виче да је он крмак, који о љубави девојачкој ништа не зна. Одрастао је код коња. Чудовиште. Луд је и заљубљен у жену, коју покрива земља и трава. Она се била обрадовала, одмах, кад им је ушао у кола. А он не разуме шта је права љубав девојачка, а он је њој прва. Нека ништа не говори њеном оцу.

Исаковић је силазио низ крчевину и није јој одговорио ништа.

Кад стиже на пропланак, откуд беху пошли у шетњу, виде да слуге гасе ватре, које беху наложили, и спремају кола и прежу коње. Кад је, задихан, пришао ближе, виде како се Божичка пење у кола, а Божич од осталих жена, церемонијално, прашта. Кад је угледала своју ћерку, и Исаковича, она пребледе, а затим поцрвене. Питала је Исаковича, куд су то отишли, и зашто су нестали из друштва? Није лепо! Зар не види да је њена ћерка још дете? Божич је, међутим, викао да се преже и креће!

Сунце је сад обасјало ћерку Божичеву, која стиже – као неки златан прах, кроз грање. А кроз тај прах, замишљен, Исаковић помисли да види и неку белу сен, која личи на његову жену. Гледала га је неким тужним осмехом, као да се чуди, куд је отишао и куд иде.

У том тренутку, док су се сви путници смештали у кола, Исаковић је био испустио свој официрски трикорн, крај кола. Дохватила га је, изненада, госпожица Божич, и она га хитну, увис, два-три пута, као да неког голуба, превртача, увис баца, а затим га дочека на руке и баци на ватру, која се на пропланку гасила, као што сејачи жита бацају, на орање, зрна. Сви су путници видели шта је учинила. Цело друштво, из кола, смејући се, закука.

Исаковић скочи и потрча да шешир спасава, али кад га скиде, са ватре, трикорн је већ имао рупицу, као да га је пробио метак, из пиштоља.

Божич је, међутим, притрчао ћерци, зграбивши је за руку, грубо, па је натера да се извињава. Била је од бола пала на колена, поред оца. Девојке, у њеним годинама, каткад – рече – не знају шта раде. Он има, у Грану, пријатеља, међу официрима, па ће набавити Исаковичу нов шешир – овај, и тако, више не ваља.

То што се било десило, навело је остале путнике да скоро сви искоче, још једном, из кола, па да почну да бацају шешире увис, и да их дочекују и хватају, као да су лептирови. Било је много смеха, пре него што се кренуло даље, са тог пропланка.

Исаковић је молио Божича и Божичку, само то, да верују да никакве кривице, до њега, за све то, нема. Божич је прешао брзо преко свега тога и трудио се да, опет, развесели своје сапутнике, у колима.

Павле је седео, дуго, намрштен, и занемео, а госпожа Евдокија гледала је некуд у даљину, као да се тамо, на видику, нешто, велико, догађа. А њена ћерка почела је, ускоро, да пиљи опет, пркосно, у капетана.

Тако су се сатима возили мајор Јоан Божич и његова фамилија.

И Павле са њима, до вароши Грана.

Ускоро их је, све више, покривала прашина, са пута, који је сад ишао сред долина и насељених места. Појави се и румен воћака дуж пута. А пролазили су и кроз неке засеоке, где су пси лајали.

Божич је причао Исаковичу, како се нада да ће га представити ђенералу Монтенуово, за кога се зна да ће бити царски комесар, идући пут, у Карловцима. А да ће се онда и он, Божич, појавити, у Карловцима!

Павле је то, једино, запамтио, из дугог разговора.

Божич је сад почео да испитује Исаковича и о његовом имовном стању, и о неким рођацима његове жене, Ракичима, у Вуковару. Они се селе у Росију, а наговарају, да пође, и њега. Госпожа Евдокија га тек сад, пред вече, поче да запиткује о том каква му је била жена, је ли била лепа, и црнка, или плава? Како то да је смерт задеси, приликом порођаја? Трандафилка јој је, каже, причала да Исаковић више не мисли да се жени. Како је то чудновата намера.

Божич, ваљда, видев и сам да је исувише тог разговора, поче да прича о коњима. Његов јолдаш, ветеринар, млади, грофа Пара, тврди да и животиња има душу. Према његовом искуству, врани коњи су опасни, а риђи коњи, који имају црну главу, најбољи. Најтрајнији су, и најверније, мркови. Коњи који имају мале, дубоке, очи, често рано ослепе.

А треба се чувати коња коме штрчи уво напред, а друго заостаје – као вештице. Најбоље је обратити пажњу на врат у коња!

Врат, у телесној конструкцији коња, игра ону важну улогу коју, у конструкцији телесног састава жена, играју – да извини његова ћерка и не треба то да слуша – женска колена!

Госпожа Евдокија, која је – случајно – у том тренутку била мало задигла сукњу, седећи прекопута, па почела да притеже своје штримфле, насмеја се.

Она је изразила мишљење да, капетану, савети њеног мужа свакако нису потребни, кад је реч о женама. Њен је муж, рече, уобразио, као што то уобразе сви остарели људи, да треба нешто нарочито знати, о жени. Не треба, према њеном мишљењу, много знати о жени, а нарочито не толико, колико мисли да зна њен муж.

Све што је потребно знати о жени, она ће и сама, у љубави, кад јој устреба, знати рећи!

Госпожица Текла врисну кад то чу.

Рекла је, гласно, оцу, да њена мати, изгледа, капетана преже, преже.

Иако је и такве разговоре био чуо у Темишвару, Исаковичу такви разговори нису били ни занимљиви, ни пријатни. Помисли, како су они, тамо, на турској граници, различити, од ових његових сународника, који су фамилија богатих воскара у Будиму, а допрли и у велики свет, у Вијени.

Тек да нешто и он каже, рече да је, према његовом искуству, у коња, најважнија: копита! Ако се копите у коња лако круне, ни остало на њему ништа не вреди!

Божич је причао да је његова жена, можда, једина официрска жена у Вијени која не јаше. Монтенуово има сестру, која је деведесет година, али, веровао Исаковић, или не, да му из душе каже, та баба и сад долази, свако јутро, у школу јахања грофа Пара, и јаше.

Треба пазити, рече Божич, кад се коњ купује, да нема дебео врат.

То му јако отежава главу.

Такви коњи не вреде много и рано цркавају.

Тако су се, до вароши Гран, фамилија Божич и Исаковић разговарали.

Затим су ћутали и зевкарили.

Тек после дуге вожње, увече, коњушар поче да виче, и показује Гран, који се био појавио, у даљини.

Сунце је тек било почело да залази, а Божич је био заспао.

Почео је, кроз своје шкрготине у устима, да пишти.

Кад се трже, поче, и он, да показује Павлу торњеве вароши, у даљини.

На видику, испред те вароши, прашина је била почела да се плави, а иза оранице и воћњака и усева, који су се зеленели, Исаковић је угледао на једном брдашцу, као рушевине, и неко утврђење.

Кровови Грана појавише се, испод тог брдашца, у вечерњој румени.

Та варош, која је почела да се помаља из даљине, била је, дакле, ту.

Био је то свет у ком је Исаковић мислио да се, на путу, сакрије, и склони.

То је била јава, није било привиђење.

Па ипак, у исти мах, та варош, у неким жутим баруштинама Дунава, са брдом које се плавело и које је, после, нестало, у вечерњој тмини, Исаковичу се чинила само као нека луда игра зракова Сунца, светлости вечерње, облака, небеса – нека омама људских очију.

Божич му је обећавао да ће у тој вароши, и за њега, наћи пријатно преноћиште, па ће, после, путовање наставити. Не ваља се журити.

Тако се, ето, десило да је Исаковић путовао са фамилијом Божич.

Тако се, ето, десило да је упознао ћерку и унуку будимског, богатог, воскара, који се писао Деспот, а звао Деспотович.

Његово благородије, честњејши Павел Исаковић, ритмајстор новоуспостављеног полка сирмијских хусара, који је био премештен у пехоту, па је дезертирао, на свом путу у Росију, тако је, ето, стигао, у варош, у коју није био пошао.

У којој никад дотле није био.

У коју се никад више вратити неће.

VI БЕЛИ ЗЕЦ И ЦРНИ АЈГИР НА ПУТУ

На свом путу из Будима у Беч, мајор Јоан Божич, са женом и ћерком, у пролеће године 1752, прву ноћ провео је у вароши Гран. Ноћио је код једног сербског комерсанта, у сербској вароши, испод рушевина тврђаве у Грану. Капетан, који је допутовао са Божичем, смештен је у комшилуку, код апотекара арцибискупије.

Тај апотекар се звао Алојз Хернхутер.

Иако се аустријска пошта, са својим колима (chaise de poste), већ возила добро у престоницу царства, сваки се путник радовао да не ноћи у трактиру, или у колима, под ведрим небом. Било је сигурније, и удобније, код неког пријатеља. Комерсант Кречаревич, код кога је Божич преноћио, био је рођак Деспотовича.

Апотека арцибискупије, која је била у комшилуку Кречаревича, звала се у вароши: Die Alte Apotheke – а у арцибискупији: Pharmacopolium. У сербокој вароши, називали су је, просто: Травара.

Хернхутер се радовао гостима и често је примао, на преноћиште, путнике, а нарочито официре. Имао је три кћери, па се надао да ће се неко, међу официрима, спанђати са његовим ћеркама. Хтео је да их скине са врата, пре него што умре. Девојке су, међутим – кад остадоше без мајке – чувале једна другу, па су љубакале са официрима, али, у кревет са њима нису пуштале једна другу. Биле су већ уседелице, кад је Исаковић пролазио кроз њихову кућу. Оне су, узбуђено, посматрале лепог официра, који им је, изненада, дошао у кућу, по мраку, уз светлост фењера. Али, њега је пратила, као сен, Божичева кћи, па су ћерке апотекара мислиле да су то вереници. Размештање гостију, по мраку, испало је помало језиво и аветињски, али је Павле, ускоро, заспао тврдим сном. Три сестре су, у својој одаји, наставиле да се разговарају и кикоћу, и да гачу као гуске, али су се и оне смириле, пред зору. Чуо се само лавеж паса. Ноћ је прошла без икаквих догађаја.

Шта је Божич тражио у Грану, Исаковић није знао, али је, из разговора, наслутио да се ради о неком новцу, Деспотовича, који је Кречаревић раздао по Грану, а Божич дошао да тера. Божич се, сутрадан, пред подне, вратио, из вароши, псујући сербску мајку.

Фамилија је идуће преноћиште имала у Рабу.

Исаковић је, у Грану, ћутао и крио се, у страху да га не открију у контумацу, и био је сретан, кад је Божич кренуо.

Иако су се сад већ били привикли једно на друго, као што то бива међу непознатима, на путу, Исаковић се није обрадовао, кад су се опет, сви, разместили у колима, да наставе, пут, до преноћишта у Рабу. Божич му није био пријатнији, него дан пре, а Павле је све више слутио да је то човек зао, кога се треба клонити. Памтио је Божичеву леву ноздру, која је била крива, и уздигнута, при разговору, као да је живот нешто смрадно, што је Божич мирисао само зато што је морао. Госпожа Евдокија се Исаковичу чинила, тог дана, још лепша, него дан пре, али је и са њом, да много разговара, избегавао. Њен тамни поглед, којим га је у колима гледала, био му је досадио. Та жена је имала чудне трепавице, од којих су горње биле дуже него доње, па се Исаковичу привиђало, кад би поглед спустила, да то слеђу неки ноћни, црни, лептирови, чија се крила склапају. Она у таквим тренуцима скоро и није дисала, а ноздре су јој биле танке, непомичне, скоро провидне. Кад би се хладила црном лепезом, личила би толико на његову покојну жену, да би се јежио од те помисли. Питао се, откуд та чудна игра случаја да, у исти мах, једно женско биће оде, са овог света, а друго, сасвим слично, појави се, пред нама. А личе као сестре.

А што је дуже седео пред њом у колима, њене откривене груди, њена нога, њен поглед, њен глас, личили су, све више, на груди, на ногу, на поглед, на глас, оне која је била у гробу.

Госпожа Евдокија, која дабогме није знала шта Павле размишља, седела је ћутке. Противно оном што је очекивао, њена ћерка, међутим, опет му је брбљала свашта, као и дан пре. А Павле је, у себи, признавао да му смех те младе девојке све више годи.

Била је љупка, са љупкошћу врло младих девојака, која брзо пролази и не траје дуго, као ни лепота те врсте.

Путовали су кроз грање, изишав из Грана, кроз поља и шумарке, кроз пролетњи дан, а Исаковић је морао да призна, самом себи, први пут, да путује врло лепо. Осећао се весео, и сам, у том пролетном дану.

Био је заборавио све друго.

Јоан Божич, после, имао је неке чрезвичајне послове, и у Рабу.

Опет је наплаћивао неке новце свога таста и опет је псовао. Опет је обилазио сербске комерсанте, којих је још било, и у Рабу, али је ноћио код органисте бискупије, који се селио из Раба, у Беч, у службу код госпоже Монтенуово.

Тај органист се звао Јохан Шмерц.

Према причању Павловом, био је то човечуљак, остарео, сух, у оделу црквењака, који се био као опио радошћу да ће живот завршити у Бечу, у служби једне велеможне госпоже. Шмерц је био вид толико упропастио у цркви у Рабу, да је ходао као ослепео. Ударао је штапом у зидове кућа и тако је пролазио. Обично га је жена водила у цркву. Другде више и није излазио. А свирао је затворених очију.

Клањао се дубоко Божичу, а примио је учтиво и Исаковича, у кућу.

Кад је чуо да је Исаковић удовац, одржао је читав говор, на немецком, о браку, који је највећа срећа у људском животу, ако се супружници добро изаберу. Седео је са гостима, до поноћи, у разговору, а кад би хтео да зове жену, ударао би штапом о патос и жена би му дошла.

Госпожа Шмерц, једна мала старица, одевена у црну тафту – која је, кад би излазила у варош, метала шешир, пун ружа, на главу – мирисала је сва на зову. Она се, као и њен муж, радовала, да се враћа у престоницу, где је провела девојаштво. А радовала се и гошћама, које знају немецки, а које је испитивала о том, како се сад жене облаче у Бечу.

Кућа Јохана Шмерца – то јест кућа органисте бискупије у Рабу – имала је прозоре само у башту. На зидовима, према улици, прозора није било, него су биле фреске немецких трубача и талијанских анђела на зиду. Та кућа, као и толике друге у Рабу, била је преостала из турских времена, а личила је на неки голубарник, у камену. Била је на три ћошка, као узидана у неку кулу. Била је утврђена у сваком свом углу, великим, белим каменом. Имала је стрехе врло високе, а прозорчиће тако уске, да су Исаковича сећале на пушкарнице, у затвору, у Темишвару.

Улаз у ту кућу могао се бранити једном једином сабљом, или једним мускетоном, али су та времена била прошла.

У бискупским баштама у Рабу владао је, већ давно, потпун мир.

Ноћу се ту чуло само шкрипање гвоздених петлова на крову, који време предсказују, и шкрипе, кад ветрови дувају.

Шмерц је Божичу, и његовој жени, уступио своју одају, а госпожици собу на другом спрату. Капетан је био смештен у приземљу. У приземљу је била и једна изба, из које је заударало, а на чијим је вратима био насликан бео зец, који је био чучнуо, на жута јаја, у трави.

Пре него што су се гости разишли, на спавање, Исаковичу је скренута пажња на ту просторију, али је он одговарао, љутито, да му то није потребно. Изнурен од дуге вожње, од застанака по крчмама на друму, од врућине, од вина на путу, Исаковић је, и у Рабу, тешко заспао. Пред зору, међутим, имао је да слуша, стално, бат ногу укућана, који су ишли у посету белом зецу. Чинило му се да је познао, и нехотице, ћопави корак Божичев, затим, корак Јохана Шмерца, праћен ударцем штапа по зиду, а затим и шум корака, који су били женски, и чији је шум личио на шум лабудових крила, који је, у рату, у Прагу, на једном језерцу, пре седам година, био чуо.

Исаковић је имао памћење, за чудо. У полусну, њему се чак чинило да је тај женски корак пред његовим вратима застајао, да је неко локот пипао, на његовим вратима, па чак и то, да је неко, тихо, куцао.

Можда га је слух варао.

Памтио је, међутим, да му се то неколико пута причинило.

Ту, у Рабу, Исаковић је, међутим, имао сан, који је, после, често, причао Ђурђу, али и Ђурђу смушено и тужно. Ипак, најстрашније је било у том сну, да се смехом завршио.

Смехом који га је пробудио.

А пробудио га је са сланим сузама у оку.

Имао је сан о својој женидби, о сватовима, у којима се, са својом мртвом женом, венчао, а о којима се, по целој Бачкој, и по целом Срему, дуго, причало.

Жена му се, у том сну, указа, онаква, каква је била, кад се то збиља, у Неоплатенси, одигравало – бледа, као да је на њој остала месечина, коју је толико волела. Указа му се у сну, каква беше пре него што изиђоше пред сватове, кад га је привукла пред велико, округло, огледало, Варварино, да га, каже, види, како га више никад видети неће, а да и он види њу, како је више никад видети неће. Притисла је била образ, уз његов образ, и своју црну косу, на његову. Стајали су тако.

Сенатор Стритцески, који је недавно био удао ћерку, радовао се сад, да му се и сиромашна, наглува, рођака скида са врата. Није му био пријатан шизматик, официр, за зета, а ни овај, који му одводи усвојеницу. Али је Павле био човек миран, разборит, ћутљив, који се лепо понашао, па се и сенатор Неоплатенсе лепо понашао.

Питао је Павла шта жели да му да, уз жену: намештај, или трошак за сватове. Ако бира ово друго, даће толико, да се прочује.

Павле онда рече сенатору да има кућу у Варадину, какву, такву, али је жељан да жену, одраслу без оца и матере, венча уз веселье сватовско које ће да памти, док је жива. Сенатор му онда посла само једна кола намештаја у Варадин, али је платио такве сватове, да се са њима календар бележио.

У том свом сну, на путу, Павле усни своју мртву жену, како лежи крај њега, полугола, провидна, и шапуће му. Била се пролепшала, за сватове, неочекивано, па је у своје сватове ушла, како ју дотле нико није знао. Та сирота рођака појави се сад, као нека лепотица, коју је сенатор крио. Засенила је и Варвару.

Иако се о томе није говорило, у оно време, та сиромашна рођака сенаторова ушла је у брак невина, а показа се у сватовима као рођена за пољупце, за љубав.

Њен муж је то тек сад, после њене смрти, увидео.

Тек сад је, у сну, памтио њене крупне, тамне, очи, сузне кад би уживала дуго, у загрљају, са сузама, које су се задржавале на оку. Те очи су биле, испрва, тако мирне, дубоке, а после тако мутне, али пуне блеска, кад од уживања блесну. Њен муж је био сусрео, у тим очима, неку љубав, коју није разумео, и коју је тек сад, кад је више није било, схватио. Била је жеђ, која ју је морила, годинама.

Била је стидљива у загрљају, али је од почетка имала та румена уста, узвијена ујутру, са осмехом, као да једе трешњу.

Стритцески је рекао Павлу да му даје, на три дана, и кућу, у Неоплатенси, и виноград у Варадину, и мајур у Футогу, и паре, и музиканте, и пиће и јела, да може позвати целу Бачку. Једино га моли да му шизматичког попа не доводи у кућу. То није дозволио, ни кад је ћерку удавао. А Павлу до тог није било ни стало.

Нико није знао, колико је сенатор био пропатио, од митровачких фратара, који му нису праштали да је кћер дао шизматику. Они су му претили вечним пламеном, у паклу, а смирили су се тек кад је Петар потписао да ће деца, из тог брака, ако буду, бити папежници.

Павле није пристајао ни на то.

Он је тражио да му жену не муче, пред венчање, тим, црквеним питањем, и није пуштао жени, ни фратре митровачке, ни калцане карловачке, близу. То ће се питање, каже, решити, доцније, кад деца почну да стижу.

Нису били бољи, од митровачких фратара, ни њихова браћа у Христу, из Исаковичевог Крушедола. Они су ширили глас по Срему да су Исаковичи примили унију и да су напустили, за миразе, своју стару веру.

Фратри су најзад викали да ће то имати да реши пресвијетли Каптол, у Загребу. А калуђери, да ће се тужити митрополиту.

А Ђурђе је викао, да треба сачекати, да се види, шта је Павлов, пресвијетли, решио.

Лајтнант Петар Исакович, који је узимао Варвару, видео је само жену, лепотицу, коју се бојао да изгуби, на том верском питању. Он је много, због тог верског натезања, пропатио. Крио се при венчању.

Павле је био човек охол, пркосит, тврдоглав и није се крио.

Подносио је све то, осмехујући се презриво.

Гладио је своје брке, које је редовно мирисао.

А све је то, најтеже, погађало Варвару и њену, сиромашну, рођаку. Оне су се бојале да им Стритцески, због тога, не поквари веридбу.

Све се најзад добро свршило.

Сенатор је платио, а злато је отворило и она врата, која ни сузе људске не отварају. И једна, и друга девојка, добила је, да се венча, дозволу. Како их је воља, јал католички, јал православно.

Калцани су их исповедали и мазали светим миром, по челу.

А фратри су им послали по један розарио.

Варвара се чинила скрхан, љиљан, у цркви, при венчању.

А Павлова се млада појави као право чудо.

Та, дотле тако тиха, повучена, тужна, девојка, заигра као луда, не скидајући ока са мужа, а заче већ прве недеље, у браку. Посматрала је Павла упаљеним погледом, смртно бледа. Њена богата рођака, која се удавала за Петра Исаковича, мирно, некако нехатно, послушно, посматрала је, зачуђено, како јој рођака пиљи у Павла и шапутала би јој:

„Сриће ти! Што пиљиш у њега, тако?“

Али јој рођака није одговарала.

Уочи Павлових сватова, кирасири су били приредили, у Варадину, игранку, у почаст госпоже свога новог полковника, а на ту игранку морали су да оду и Исаковичи. Исаковичи су тада већ били дознали да ће славонску ландмилицију да распусте, и отпусте, као што су се слуге отпуштале, па им није било до игре. А сем тога, само је Петар, међу њима, био вичан да заигра бечку игру, остали су једва знали полонезу. Само су у колу подврискивали, горостасно.

Павлова млада, међутим, показа се, изненада, играчица какву национ дотле није у Варадину био видео. Не само да је ванредно играла полонезу, него и сваку бечку игру. Научила их је, каже, још у детињству. Од матере јој је то, каже, остало.

Официри су се ређали, љубоморно, да са њом играју, и тако је жена једног сирмијског хусара надиграла целу, кирасирску, кавалкаду. Павле је у сну, сад, имао да гледа, како му жена игра, у свом лаком, провидном муслину, и да је памти као месечину.

Још веће је било изненађење, кад та наглува, ћутљива, девојка поче, сад, да ћерета, весело. Одговарала је безобразно, чак и Ђурђу. Официри, који су дотле бежали од ње, јер се причало да је глува на једно уво, и да нема мираза, завидели су сад Павлу.

А кад Ђурђе поче да виче да је жени право место у харемлуку, она му подвикну да ваљда тек не жели да тамо затвори своју мајку?

Одржала је читав мали говор, како жена треба да изабере мужа, а кад га изабере, да издржи са њим, до смрти, било како било. Жени, каже, може да се деси да се заборави, као што се то често дешава мушкарцу, али, каже, права љубав је само једна, у животу, као што је прва љубав, прва жалост, у животу.

А кад је Ђурђе покушао да је уђутка, љутито, Павлова млада исприча како је њена баба, богата и лепа Петричевичка – за којом је лудовала цела Славонија – имала, са својим мужем, осамнаесторо, а умрла за њим, у року од недељу дана, кад је умро.

А да је хтела да има швалере, могла их је имати – виђене, лепе, људе – сто.

Кад је дошао дан свадбе, испунила је своју жељу.

А та је била, да јој официри јашу око кола, весело.

А она је била баш та која је те младе, обесне, сирмијске хусаре подстицала да лудују. Они су се, на коњу, пели на спратове у Варадину, а скакали, у седлу, са понтона на Дунаву, у воду.

Било је чудо, да је све стигло живо.

Од пиштоља хусара у тим сватовима одјекивали су сокаци.

Коло се тресло, у сенаторовој кући, три дана. А што је најлуђе, у том колу, највеселија је била млада. Нису је пустили да оде са младожењом, да легну, али је она све то подносила, са смехом.

Није скидала очи са Павла.

Трећега дана, Ђурђе је био сковао заверу, да преваре сватове и сједине младенце, у мајуру. Било је удешено да чувени четверац мајора Рашковича дође по њих, а они да се, неприметно, искраду.

Тако је и било.

Само, та се бежанија, умало, па да заврши опелом.

Ајгири Рашковичеви, парадоши, били су навикли да их нико не заузда и заустави, кад изиђу, све док се не врате, а камоли да неко, на њих, употреби бич. Међутим, кад је слуга, прошавши у корак пред капијом сенатора, предао узде Павлу, а Ђурђе, нежно, убацио у кола младу, она, као дете, узе мужу бич и швиђну ајгире.

Коњи побеснеше, а слуга Рашковичев испаде из кола.

Свет је био истрчао, после, у прашину, на улицу, где је Стритцески стајао и ширио руке, као распеће, а викао на слуге, да пред кола искачу, али све је било узалуд. Три пута су кола пројурила кроз Неоплатенсу, као да их је Нечастиви терао, док су једва задржана, на Дунаву. Павле је имао само толико времена да зарије чизму у гвожђа, на боку, и да пусти ајгире да се истутње. А млада је клечала у колима, обухвативши мужа око паса, затворивши очи, да не види смрт, у коју иду.

Међутим, није ни врискала, ни плакала.

Видела је само како, у облаку прашине, Исаковичи пред коње истрчавају, и слушала глас Павлов, како ајгирима довикује, као да их је молио.

Срећом, хунгарска кола су издржала све то, и све се добро свршило.

Глас Павлов је умирио ајгире, као неко чудо.

После се причало да су фратри били проклели ту свадбу, и да је коње поплашио фратар, који је био дигао фењер, и ајгире засенуо. Што, дабогме, није било.

Хусари су, после тога, решили да се весеље настави у Варадину, то јест чак у мајуру, у Футогу. Варвари беше позлило и њој је било дозвољено да се врати у очеву кућу. А остали су отутњали у Футог, где је коло опет заиграло. Сватови су били заробили младожењу и младу.

Тек после поноћи, Трифун, шкргућући зубима, наговорио је сватове да полежу. Мушке је сместио на сено, под стреху, а женске у жито, у амбару. Младенце је склонио у једне таљиге, насред дворишта, у мраку.

Звезде су им се смејале на небу.

Ђурђе се спремао да украде младожењу и младу, кад сватове сан буде савладао, и да изведе Павла и његову жену у башту, откуда се могло да бежи, доле, на воду.

Сватови су, међутим, још дуго, кришом, прилазили таљигама, да виде младу у Павловом загрљају. Он ју је, као неку сестру, успављивао. Она му је лежала у крилу, али не као у брачној постељи, него као мртва у загрљају.

Ћутали су.

Сенатор је имао, у мајуру, псе, а међу псима огромног Гару, дораслог сваком курјаку. Тај пас је био миљеник те сенаторове сиромашне рођаке, коју је сенатор сад био удао.

Те ноћи, рука младе жене остаде висећи, из таљига, у загрљају.

А пас, кад виде, и познаде, ту руку, прође јој и наслони на њу своју њушку. Осетио је, ваљда, да ће та лепа, нежна, рука, ускоро, бити у гробу, па је над њом пролио сузу.

Млада је, међутим, изненада, осетила, као гробну змију, ту њушку, а видела, изненада, само зверске очи, у псу, у мраку. Вриснула је.

А тај језиви врисак одјекнуо је кроз ноћ, далеко.

Док је она дрхтала и плакала у Павловом загрљају, сватови се пробудише, и лудило је опет отпочело. Коло се тресло и смех се орио.

Тек доцније, дозволише Павлу да одведе своју младу жену.

А Ђурђу се десило нешто чега се, после, сећао, целог живота.

Он је био легао, на авлији, у сено, јер му, разуме се, нису дали да посети Ану, која је лежала са осталим женама официра у житу, у амбару.

А тај дебељко, који се будио кад је хтео, па и пре него што кокоти запевају, није умео, то јутро, да се пробуди, кад је требало. Хркао је, стригао, као пањ у Хртковцима, дувао, а пробудио се ујутру, бунован, тек кад је и Сунце грануло.

А кад је отворио очи, виде, и чу, како му се гласно смеју.

Имао је шта да види.

Неко му је био раскопчао хусарске чакшире, раздрешио учкур, и накитио га, шареним шепутима, тамо где им заиста није место. Накитили су га били као чутуру, какве носи онај ко у сватове зове – а које су звали „фифери“ у Новом Саду.

А што је било најгоре, после се у гарнизону причало да му то нису наместили другови, официри, него жене, да му се освете за неслане шале, које је са госпожицама и госпожама терао.

Да памти, кад је у сватовима био, и ко му је био „фифер“.

Мајор Јоан Божич, на путу из Будима у Беч, пошао је из Раба, рано у зору. Хтео је да преноћи у ергели грофа Пара, крај Визелбурга, где је имао да прегледа неке кобиле и једног ајгира, које је био купио ђенерал Монтенуово. Ергела грофа Пара летовала је, ту, крај Визелбурга, на једном грофовском спахилуку, где је гроф имао ловачки дворац – Herrenhaus.

Био је чувен по томе, да је ту, пре неколико година, цар ловио, озебао, отишао натраг у Беч болестан, и, кроз осам дана, умро.

Исаковић је био, те зоре, први, пред кућом Јохана Шмерца, у колима. А био се завукао под црне, кожне, арњеве, као да се крио. Бојао се да га не открију, сад, кад је тако мирно стигао у близину престонице.

Имао је папир, као доказ да је отпуштен из војске, пун печата, али је тај папир хтео да покаже само кад буде дошао тренутак, живота, или смрти. У том папиру, који је био спасао, из оне дереглије, на Бегеју, вода је упрскала неке потписе, па се бојао да то не изазове сумњу. Дотле, он је хтео да показује само „Freypass“ који му је Трандафил био набавио у Будиму.

А тај је био шарен.

Очекујући, тако рано, Божича и своје сапутнице, Исаковић је био неко време, сам, на пијаци у Рабу. На том тргу, испред цркве, спремао се тога дана вашар. Трговци су били разместили своје тезге у квадрату кућа, аркада, капија, па су чекали да се јутарња миса сврши и да они почну. Општински звонар, са звонцем у руци, ходао је по пијаци,

међу тезгама трговаца, као паун. Чекао је да свештеник изиђе из цркве, па да он зазвони, и да знак да продаја може почети.

Гомилице света, нарочито жена, већ су почеле придолазити.

Исаковић је био сам у колима, а коњушари су стајали испод аркада, а купци су трчкарали, међу тезгама, као мрави. Каткад су се и сударали. Павле помисли, како је то лудо, да је и он дошао то да види, иако то он више никад неће видети. Учинила му се сасвим бесмислена та непосредна веза, између те, пролазне, слике људске делатности, у Рабу, и његовог живота, његових патњи, његових жеља и нада. Шта је имао да долази, и то види?

Та веза била је сасвим нехотична.

Кад буде, кроз часак, два, кренуо из те вароши, та слика ће се и убудуће понављати, али за њим неће остати, ту, ни његова сенка.

Као и његов Трифун, при одселенију из Махале, који је угледао на зиду бела места у прашини, тако је и Павле, на том свом путу, осетио да је сам, самцит, у некој прашини, која се диже куд пролази, а која се слегне, кад прође.

Оно што му се чинило непролазно, била је та његова жеља да оде и да се појави у Росији, да се тамо одсели. Оно што није било пролазно, била су та тужна осећања његова и његових сународника. Уопште људска осећања.

Један од тих трговаца, који су се вртели око својих тезги, на тој пијаци, угледа усамљеног официра, у колима, па му приђе. Понудио му је на продају своју абу. Нигде такве абе нема, каже. Молио је капетана да сиђе из кола и види његову робу.

А кад Исаковић и не одговори на то, човек га зачуђено погледа и упита: откуд његово превасходство иде и зар неће ништа да купи?

А кад честљејши Исаковић не одговори, ни на то, ни једном речју, трговац заврте главом и оде. Као кад човек сусретне некога који има неми осмех лудака. Најзад се појавио и Божич, и госпожа Евдокија, са ћерком. Смејали су се капетану, што је тако поранио. Појавише се и домаћини и поче праштање, церемонијално. Павле чу, како госпожа Евдокија обећава домаћици да ће јој се, кад, у Беч, дође, одужити, за гостопримство. Кад су, за тренут, остали сами, крај кола, госпожица Божич рече, смејући се, Исаковичу, да јој је та бабускера покварила најлепшу ноћ, коју су могли провести, шетајући, у башти. Три пута је, каже, силазила, и три пута се домаћица, као бајаги случајно, стуштила за њом, да би јој онемогућила оно што је бабама немогуће.

Затим су, уз вику коњушара, пошли.

Без икаквог прегледа у контумацу, изишли су из Раба и појурили, на путу који је водио у Ајзенштат и Визелбург. Божич је имао одморне коње и новог кочијаша, који је познавао околину. При прелазу јаркова и дрвених мостова, тај човек би одмах знао оријентацију. Знао је сваку баруштину. Био је један од Славонаца, у том крају.

А кад би се и њему десило да застане, међу баруштинама, па да изгуби пут, за тренутак, Исаковић би слушао како кука, на коњу: „Ајме мене – крижопуће!“

Одмах затим присетио би се и потерао. Кроз сат, два, тле је постало сасвим суво и песковито, па су одмицали брзо. Већ пред подне били су од Раба далеко.

По подне се појавише неки брежуљци у даљини.

Друм који је водио у Визелбург и није био друм, прави друм – као уосталом ни други, у то доба, у том крају – него је био неко исушено корито, неке речице, утабано безбројним копитама ергела. Кола су по тој глини јурила лако. А још лепше су се возили по подне, кад су стигли на зелене траве, на безмерним утринама према Визелбургу. У даљини, десно, ширише су се баруштине, међу рукавцима Дунава, а лево се појавише хумке, дуж којих су се видели јабланови.

Павле је после памтио, са те јурњаве, само неке крчме и ђермове, и дрвена распећа, у трави, пуној булки – крај којих су се одмарали.

Били су ћутљиви тог дана, док су јели. Били су сви неиспавани, уморни, занети својим мислима.

Затим је четверац опет јурио, као да га вијају. Божич је понављао своје питање: зашто капетан неће, кад у Беч стигне, у његову кућу? А питао га је, много штошта, и о Трандафилу. Питао га је и како је ноћио у Рабу. Јесу ли му снови били лепи?

Тек пред залазак Сунца, кад су се на небу појавили облаци, и кад је било захладнило, кола су зашла у неки предео пун шумарака и трске. Пролазили су, после, и кроз нека села, са шаширком на крову кућа. Разговор у колима тек је тада постао живљи. Дуж пута се тада појавише неки, високи, плави, људи, и плави капути. Божич је причао Исаковичу да су то нови, немецки, насељеници Марије Терезије, са Рајне, Heidebauern! Монтенуово мисли да треба, одавде, словенско становништво иселити!

Затим је почео да прети, у шали, Исаковичу да ће му узети, на фараону, вечерас, и последњи талер. А Павле је одговарао да се не боји и да на коцки никад не губи.

Павле је губио, тамо, на Бегеју, у оној дереглији, али хотимично. Хтео је да завара и одобровољи кирасира, који га је терао у арест. Код Ракосавлевича и Трандафила се, међутим, био снабдео новцем и картабианком, коју је његов рођак, банкар, Копша, у Вијени, имао да исплати. Показивао је своје талере Божичу, јер је и Божича хтео да одобровољи. Божич је засветлио, као лисац, очима, кад виде новац. Кад би негде застали, у неком шумарку, Божич је силазио из кола, да мокри, а позивао Исаковича, гласно, да му прави друштво. Смејао се капетану, који од стида црвени, а викао је да нагоне тела треба задовољити. То кажу и француски философи!

Божич је понављао, како је тешко погодити године жена, а лако у коња. Коњ, каже, кад зађе у четврту годину, изгуби оба зуба, ждребњака. А кад узме шесту годину, на зубима му се појаве рупице, које се губе у седмој години, а губе, потпуно, у осмој години. Кад коњ наврши девету годину, сви су му зуби равни и глатки.

У десетој години, године му се још могу одредити, по зазубицама. После једанаесте године, тешко је коњу године одредити и погодити. Као после тридесете, жени.

Као и Исаковић, и Божич је сматрао да национ, од жена, нема шта да очекује. Оне нагињуациону откуд су им швалери. Као и Исаковић, и Божич је сумњао да ће се Муцуле, Маленице, Монастирли, бринути да се рука кнеза Лазара сачува и златом украси.

Иако је причао и да је религиозан, Божич је причао да ће му ћерка отићи у манастир папежника, по жељи госпоже Монтенуово, да калиграфију и игранку учи. Он јој не брани. У том манастиру, Христ, за време ноћне мисе, тако госпожа Монтенуово тврди, узима калуђерице на своја, прободена, ребра, па их мази. И Текла хоће то да види.

А свему је томе крива она луда Ракичка, у Вуковару, рођака његове жене, која је проста, али богата, па ће све његовој ћери оставити. Она је тражила да се Текла васпита, као што се васпитавају госпожице Монастирли. А има начина да се године старости, и код жена, утврде, и погоде.

Али, то не може да каже капетану, док му ћерка трпа рукавице у уста. Казаће му кад остану сами.

Према мишљењу Божича, био је дошао крај њима, официрима, који су руку цара Лазара у Срем пренели. Сад је царство комерсаната сербских и у Вијени. Он се не меша међу њих. Он мисли да сви, сербски, официри треба да се одрекну селидбе у Росију, а остану у Аустрији.

Верни просвећеној империји у којој смо уточиште нашли.

И велики и мали! Он тако мисли! А како капетан мисли?

Кад би кола застала у неком шумарку, Божич би узимао ћерку под руку и водио је у шетњу, као да су вереници. На своју жену уопште није обраћао пажњу. Остављао је капетану, нек се забављају како знају. При том шетању, Божич и његова кћи стално су се нешто смејали Исаковичу, а кад би се вратили, узимали су га за руку, па би играли са њим, као што медведари, са медведом, играју. Исаковић је био запазио да је Божич просвећенији и начитанији од њега, а такви су се, у то доба, у његовомациону, на прсте могли избројати, па им се и Исаковић дивио.

Постајао је, међутим, баш због тога, све стидљивији, све ћутљивији и намргођенији, у друштву.

Био је утучен, јер се, после оног сна, о свом венчању, пробудио у лудом смеху, па му се чинило да постоји неки свет који није више јава, али га снови још увек у тај свет враћају. А у који више, на јави, повратка нема. Био је жељан, зато, да га оставе на миру, и да остане сам, са тим својим тужним успоменама, а не, фуртум, да га, што се не жени, питају.

Кад би остали насамо, Божичка се, међутим, наслањала на његову руку и водила и њега у шетњу. Осећао је, као неке голубове, топле, њене груди, при ходу. Она га је много штошта питала, али је Павле одговоре избегавао. А све се и са њом свршавало на том: зашто се није понова оженио? Неће ваљда остати удов, вечно?

Госпожа Евдокија, са своје стране, приликом сваке такве шетње, причала је, све више, све дуже, Исаковичу, о свом браку, о свом мужу.

Два пута је, уз ту причу, имала сузу у оку.

Исакович је све то слушао и ништа није разумео. Осетио би само, кад би је из кола скидао, како му госпожа Евдокија пада, хотимице, у крило, као да жели да у њему потпали утробу и да пробуди у њему, мушку, пожуду, коју већ давно није осећао. Кад би му се то и десило, Исакович је спуштао госпожу Евдокију, брзо, на земљу.

Она би га, после тога, гледала, зачуђено.

Госпожа Евдокија признаде Павлу да се прибојава, да је капетан занео, уз пут, њену ћерку, па да ће то лудо девојче, које ни отац не може да савлада, пре него што у Беч стигну, сасвим изгубити главу.

Велика је брига за родитеље, имати удавачу.

Отац би хтео да је уда за једног, маторог, брата госпоже Монтенуово. Није чудо да шипарице, кад хоће, силом, да их, тако, удаду, зажеле да се бар, пре тога, мало проведу. Па сањају да проведу, бар два-три дана, макар и само једну ноћ, на руци човека који је прави мушкарац, и који зна, и може, да усрећи младу жену. Њена јој је Текла признала да би и она тако – врло радо. Божич каже да треба да је, кад се врате у Беч, даду, на неко време, у манастир, да научи најзад калиграфију.

Исакович, у чуду, уверавао је госпожу Евдокију да њена ћерка није учинила ни корак, који би био недостојан младе девојке, него јој је мило да се мало нашали, са њим, неуким официром, кога је срела на путу. Текла је добро дете и заборавиће га, чим у Беч стигну.

Госпожа Евдокија, међутим, одговарала је да не мисли тако. Она се прибојавала да је капетан, својом мушком појавом, и удовиштвом, ошамутио њену ћерчицу, која је и сувише зрела, за своје године. Плаче у сну! А кад су саме, говори само о капетану.

Исакович онда, ушепртљивши, поче да уверава госпожу Божич да је он човек частан, и да, при самој помисли да то девојче нешто осећа према њему, од стида, црвени. Могао би јој по годинама отац бити!

Он, у њеној ћери, види само једно бајно створење, као неку малу рођаку, коју је био изгубио, па сусрео на путу.

Госпожа Евдокија, међутим, додаде, јетко, да је природно да млада девојка, кад упозна мушкарца – капетан као што је – изгуби главу, те и памет да изгуби може. Она,

кад се удавала, није знала много о браку и љубави, али сад може рећи да зна да девојке, у тим годинама, пошешуљају. И она би, на ћеркином месту. Мушкарци ништа не знају. Девојке обуздава и фамилија, и свет, и стид, и страх, али све то не помаже, ако их не држе као куче на ланцу. Је ли видео капетан како кучићи луде и покушавају да своје узе прекину? Нико не воли да га везују.

Она се, као мати, нада више од капетана, него од ћерке.

Ћерке матери, све, не кажу.

Ћерка јој је, међутим, све испричала, шта би, на оном пропланку. Она је то опростила и није рекла, ништа, Божичу.

Божич би био ћерци леђа поломио.

Исаковић је сав црвен у лицу слушао ту бучу материну.

Божичка га је, међутим, за све време тог укора, гледала, милокрвно.

После заласка Сунца, тог дана, Божич се, тако, лагано, приближавао месту, за које је рекао да се зове Визелбург.

Тамо га, каже, у ергели грофа Пара, чекају, а имаће преноћиште, лепо. Он треба да види неке вранце, које Монтенуово купује, а ветеринар грофа Пара, просвећен човек, који чита француске философе, зна га добро. А зна га и управник ергеле, Андреас Валдензер. Исаковић ће имати прилике да види, тамо, дворац, и како, праве Бечлије, живе, у овом, околном, варварском, словинском, народу.

Кола су тада већ била зашла у неко село и дизала су прашину, у коју се мешао, са свих страна, мирис липа – које су те године биле процвале рано. Зачу се, однекуда, и неко, ситно, сеоско, звоно.

Исаковић после угледа, на дну једне алеје, Herrenhaus, зидан у црвену цигљу, са прозорима белим, зараслим у дивљу ружу. Пред зградом се видео врт у зеленилу и водоскок, који је прскао у висину. Приближујући се тој згради, у дворедуу, Павлу се учини да их столетни храстови предају, из сенке у сенку.

Госпожа Евдокија се тужила да су јој утрнула колена, и да се сећа како су, прошле ноћи, у Рабу, мирисале липе, исто тако. И јасмини. А Божич је онда упозоравао Павла, како жене не знају да мисле ништа корисно. Него су, у свему, подложне уобразиљи. Не вреди мирис липа, него тој од липа, одличан, за стомак човека и за бешику. А без функционаријума бешике човек не може имати ни добре, философиче, француске, мисли. Треба се трудити око тога да се наш национ просвети. Само ће просвећаност моћи наш национ усрећити. Исаковић, каже, не увиђа да је наше зло у томе да смо сви прости.

Павле није више слушао тог, испршеног, официра, много старијег од себе, нити му је одговарао.

Коњушари су, међутим, почели да вичу, а из Herrenhausa истрчаше лакеји. Пси су лајали.

У вратима Herrenhausa, у башти, између два бела стуба, обрасла ружом, појавише се укућани. Неки човек необичне гојазности, у чизмама до изнад колена, у белим, јахаћим чакширама, од коже – нека жена, у жутој, свиленој хаљини, до земље, повисока – а иза ње, млада девојка, у зеленом, која им је махала руком.

На кући су били упаљени сви фењери, а у прозорима су гореле свеће. Сав је Herrenhaus треперио, као да плови, по некој води, у вечерњој светлости и тмини.

Путници су били срдачно дочекани.

Исаковић још боље, као што су то, обично, они који су непознати.

Божич је после викао, да капетан види, пред собом, његовог, старог, пријатеља, који је био мађионичар, на коњу, у школи јахања грофа Пара, и чувен коњаник, кад је био млад. А Валдензер је на то стењао и додавао да је тај исти сад остарео, па се, на коњу, као празно буре, клати.

Валдензер се учини, заиста, грдосија, Павлу, изблиза кад је обукао дуг, плави капут у кући. Његов трбух, његови образи, његови кукови, били су округли као неки бурићи. Међутим, био је насмејан, и пажљив, и упозоравао је госпоже на степенице. Тресао је напудровану косу, у коју су му били увезали црне шепуте.

Гости су били брзо распоређени по кући.

Домаћица, која је у младости, можда, била лепа, имала је сад још само лепе, плаве, очи. Личила је у кући на метлу, коју су обукли, и која паја патос у свакој одаји. Исаковић јој је био пријатан гост и она му је причала, како им је гроф дао само ове просторије, које имају прозоре у авлију и шталу, али су ујутру у хладовини. Сунце га неће рано будити.

Иако су, каже, остале просторије под кључем, она ипак мора, сваки дан, да их чисти. Али то се не чује, и, нека капетан не брине, лепо ће ноћити.

У општој граји, Божич је представљао Исаковича, као рођака, сународника, чувеног јунака, имућног, удовца, али који не мисли да се жени. А Павле је ушао у тишину своје одаје, као да ће ноћити у гробници.

Са осећањем да је опет стигао некуд, куд није намеравао ићи, а откуда није сасвим сигурно да ће у Росију отићи.

Било је много вике и смеха, док су се сви разместили по кући и док су лакеји сваком донели пртљаг, који су били помешали. Валдензер је ишао по кући да госте посети.

Смех је одјекивао где год се појави.

Викао је само да буду тачни у трпезарији. Кроз један сат.

Павле је причао својим братенцима, да је у Herrenhausu, крај Визелбурга, био смештен у једну собу у приземљу, откуд су степенице водиле на спрат.

Пенџери су му били у гвозденим решеткама, а зарасли у руже. Уз светлост канделабра, под прозором је видео, у мраку, бокоре јасмина. Лакеј грофовски – који је био остављен да служи управника, преко лета, док су грофовски коњи летовали у ергели – довео је био Павла у ту собу, а показао му, у предсобљу, малог Црнца, од порцелана, који је био сат, а сате климао главом. У орманчету, на ком је стајао тај мали Црнац, био је ноћни суд.

Исакович је, љутито, рекао, човеку, да њему, то није потребно. Из тог предсобља, улазило се у собу, у којој је имао огромну постељу, а толика огледала, да се Павлу чинило да је са њим ушло пет Исаковича, који су се кретали, кад се он кретао, са десна, са лева, са леђа. Насред собе, на столу, од порфира, угледао је своју абу, своју торбу, и на њој сабљу.

Учинили су му се још сиромашнији, него у Грану, и Рабу. Све је даље одлазио од света, у ком је дотле живео, где је своју фамилију имао, где се добро осећао. У неки свет, са којим никакве везе није имао.

У једном ћошку стајао је пулт, за музику, а на њему Исакович угледа једну флауту. И ноте. Домаћица му је рекла да је њена ћер, баш тог дана, добила, из Ајзенштата, нову музику „Der Zerstreute“.

Питала је капетана да ли свира у флауту.

Павле је причао братенцима да се на то само, кисело, смешкао, па јој рече да су њега учили како да откине човеку главу, а не да свира у флауту. Он, каже, не пева. Не свира.

Ђурђе се на то љутио. „Што ти њима, дугоњо, ниси ништа рекао, за наше гајде и прдаљку?“

На постељи Исакович нађе дугу, белу, спаваћицу, коју му је неко био оставио. Исакович је отури. Он је, и зими и лети, у кући спавао, го. Иза постеље, под свиленом црвеном завесом, нашао је lavoir. Скиде чизме, лежећи на патосу, па се, по свом хусарском обичају, дуго прао и пиркао. Затим леже на постељу: Као онесвеснуо. Све му се више чинило бесмислено што је у Беч кренуо. Требало је ићи у Росију, на коњу, кришом, преко бескрајних равни, бара, кроз планину. А не ићи и тражити помоћ у Бестушеву.

Откуд овај Валдензер?

Откуд та ергела на његовом путу?

Лежећи тако, уморан, у пријатној хладовини, свакако би био заспао, да није чуо смех испод својих пенџера, и гласове, који су допирали из трпезарије. Скочио је на то, брзо, удесио своју кику, како је најбоље знао и умео, а затим се обукао и дуго посматрао, у огледалу, као кад би међу кирасире ишао, по Енгелсхофеновом наређењу.

Питао се, међутим, у себи, куд трчи? Куд жури? Кога жели да сретне? Па се сети да га смрт, још увек, вреба, на овом путу – што је био заборавио. А кад је, трчкајући насумце, по ходнику, наишао у трпезарију, виде да је празна.

И у тој просторији, раскошно намештеној, било је много огледала, тако да је свега било пет пута више, него у стварности, у животу. А то га је узнемирило. Иако је и он залазио, у Темишвару, и Варадину, по наређењу, у куће кирасира и њихово друштво, ова раскош, у дому једног управника ергеле, била га је изненадила. Очигледно, куће су биле све раскошније, и луђе, што се више ближио престоници царства. Он и његови братенци, богати Исаковичи, били су навикли на простоту и сиромаштво. У њиховом кругу, могли су се, на прсте, избројати они који су знали да читају и пишу, а немецки их је говорило, и међу официрима, мало.

Мајор Јоан Божич учинио се био Павлу прави Бечлија.

Канделабри, који су блештали у трпезарији, чинили су се право чудо Павлу, који је такве полилеје видео, да висе, само у храму. А пећ, од плаве мајолике, са гирландама ружа, од порцелана, Исакович, такву, уопште није видео. Он је знао да се, за хлеб, пали слама. А ватру је знао као ватру, шумску, пањ му је у кући горео.

Очекујући друштво, Исакович је, из трпезарије, изишао на неку терасу и сишао у башту, у којој је шедрван прскао. Шум пљуска воде допао се уморном Павлу. А тек кад се сасвим приближио шедрвану, приметио је да није у мраку сам. Госпожа Евдокија стајала је у прикрајку.

Била је, то вече, у другој хаљини, лакој, летњој, скоро провидној, имала је плаву кринолину, посуту шљокицама, као пахуљице што су. Груди су јој биле сасвим голе, према обичају тог времена у Бечу, а косу је имала уздигнуту, тако да се Павлу учини, клупче црних змија. У руци је имала црну лепезу.

Кад је капетан наишао, и кад је виде у осветљењу, које је из трпезарије падало у башту, она се насмеја, тихо. Дошла је, каже, да се надише мало свежег ваздуха и да гледа звезде на небу. Да ли је и капетан жељан да са њом поседи, у башти, мало? Јасмини тако опојно миришу. Ђенерал Монтенуово има луди обичај да својим коњима даје имена небеских тела и сазвежђа, па их је и Божич научио. Па их је и она научила и сад их зна.

Била је села, ту, код шедрвана, на неку каменити, ниску, ограду.

Исакович се, ушепртљивши, вртео око ње, питао за Божича, и предлагао да уђу у трпезарију, да влажан, ноћни, ваздух не изазове, код госпоже, грозницу.

Она га, међутим, позва да седне, крај ње, па рече да лепо путују. Овакви лепи дани су једина срећа, у људском животу. Не трају дуго. Пролазе брзо. Трајне среће и нема, у људском животу. Да ли и капетан мисли тако?

Исаковић јој, брже-боље, рече да има красног, јуначног, чувеног супруга, и дивну ћерку. Живи у престоници. Сретна је, очигледно. А лепа је, толико, да се људи морају окретати за њом, где год стигне. Понуди јој, опет, да се врате у трпезарију. Можда их већ чекају.

Она му онда рече да на овом путу, већ данима, посматра разлику, која је очигледна, између њега и њеног мужа. Док Божич, оматорио, олињао, трчи, или би трчао, за сваком сукњом, да она није присутна, капетан мисли само на своју умрлу жену. Људи би рекли да је био несретан у браку, јер је жену сахранио, али она мисли да није тако. Јер не може бити веће среће у браку, него таква љубав, коју ни смрт не може да прекине. Бракови, иначе, нису ништа друго, него лаж.

Исаковић који, већ давно, уопште, није такве разговоре водио, ућута, и одступи од госпоже, што даље, тако да га је шедрван прскао по лицу, а то га је, пријатно, сећало на летњу кишицу. Он је госпожу Евдокију посматрао, не као лепу жену, чежњиво, него као неко привиђење, које је било лепо, али провидно, бестелесно.

Рече јој да Божич изгледа десет година млађи.

Госпожа Евдокија се насмеја на то, мукло, не као њена ћерка, сребрно, него тупо, као кад грлице гучу. Капетан је, каже, сасвим други човек, него Божич. Иако је стасит и млад, па мора да је имао много успеха код жена, стидљив је и хладан, зачудо. То је лепо! Њен муж је остарио давно, али ето брбља и сад женама оно што му је, можда, пре двадесет година, и пристајало, али што је сад смешно. Понавља ласкаве речи, чак и ћерци домаћина, понавља, као што ветрењача маше крилима, и кад је празна, на ветру.

Тај човек не уме да сакрије своју чежњу – ни за новац, ни за жене – иако га је то давно прошло. Она зна да то сваки мора запазити, већ првог дана, кад упозна Божича, и њу. Та чежња ће пратити Божича, до гроба, за сваком сукњом, изузев његовом женом – која га је прогледала брзо. А сви ти Божичеви успеси код жена нису ништа друго, него уображења. Штета што Исаковић не зна боље немецки, на немецком би могло боље да му се објасни. То је код Божича, каже: хватање зрикаваца – Grillenfängerci. Сад капетан зна, како јој је у браку.

Исаковић се био нашао у чуду, и понављао је да никад није видео стаситијег, лепшег мушкарца, него што је Божич. То што она говори, све је последица овог загушљивог ваздуха, на путу, баруштина, које се испаравају на дну ових башта, где се жабе чују. Замор, немир, који обузима путнике на путовању.

Госпожа Евдокија му, међутим, подвикну да није потребно да јој говори, као што јој је придиковао онај шокачки свештеник, на оном пропланку, на путу у Гран. Она је том свећенику шокачком рекла да би са човеком кога би заволела, искрено, лудо, онако, како само жене умеју, отишла на крај света, и невенчано, да му чисти чизму

свако јутро. А он јој је одговорио да је тајна љубави света и Богу, али да у Светом писму пише и то, да не треба бисер расути пред крдо, пред свињу. Није то, што она каже капетану, последица врућине, ни разблуде, него жудње за срећом у животу, коју свако биће људско, па и жена, носи у срцу. Она посматра њега, који је, кад му је жена умрла, за овај свет као умро, и сад убија себе, због те мртве жене, тако рећи, свако јутро. А Божич? Божич не само да занемарује своју младу жену, него је нуди матором Монтенуово, коме уста смрде као да је већ у гробу. Зар то није неправда? Нека размисли капетан о томе. До сад су путовали тако лепо. Њихово путовање се међутим ближи сутра, или прексутра, крају. Хтела је да му каже све то, да зна, и, да не мисли да је сретна, и да је све, што се сија, злато. Она крије колико може, своју несрећу и срамоту, али је хтела да се изјада човеку који је тако часно, тако верно, тако бескрајно, волео, своју жену.

При вечери, у трпезарији, после тог свог разговора са госпожом Евдокијом, Исаковић је био сасвим изгубљен, као после оног доживљаја, са њеном ћерком, на путу у Гран.

Муцао је кад су га нешто питали.

Био је сав сретан, што се то вече, при столу, појавило и једно ново лице у кући, млади ветеринар ергеле грофа Пара, који се звао: Josef Edler von Roncali. То је био човек у црном оделу, мио као девојка, а свирао је у флауту.

Трпео је сваку шалу, коју су, то вече, на његов рачун, збијали. Божич се дерао и питао, гласно, Исаковича, шта су он и његова жена у башти радили. Да је у питању његов пријатељ, мудри и просвећени ди Ронкали, не би питао. Њега су, кажу, у детињству ушкопили, али капетан је задриго. Удовци су, после дужег удовиштва, као ајгири, кад их пусте на зелену траву.

Павле је црвенео и беснео.

А ди Ронкали га је тешио, да мајора Божича не треба озбиљно узимати.

Такви су, каже, хунгарски хусари. Воле шалу.

Исаковић се зарицао, у себи, да ће, кад стигне у Вијену, да се потруди да га тај Божич више никад не види. А ни његова жена и кћи.

Вечера је тако протекла у смеху и дреци.

Ветеринар је, после, ваљда да Павла теши, причао Исаковичу, како је некад лечио људе у Грацу, али то се не исплати. Људи су гори болесници него коњи. Сад коње лечи. Порађа кобиле. Доји ждребад! А капетан ће имати прилике да види, сутра, у ергели, коње какве није могао нигде видети.

Ако се Јупитру, који је оболео, нешто не деси!

Павле није разумео шта му све тај тихи, уљудни, младић говори, али му је било пријатно да се иза њега склони. Ветеринар, са своје стране, очигледно, покушавао је да се иза Божича, домаћина, или капетана, крије. Није нападао жене. Божич и домаћин су, међутим, гласно викали. Препирка је међу њима настала око тога: да ли ће се, после вечере прво играти фараон, или друштвене игре.

Домаћин је предлагао фараон.

Божич, и фараон, и друштвене игре.

Игру, коју девојчице играју у Бечу, кад играју лопте.

А почеће она коју буду изабрали, то вече, као најлепшу, међу Венером, Јуноном, и оном трећом, која је оцу искочила из главе.

Домаћица, која је седела поред Исаковича, шапутала му је, кроз смех, да је госпожа Божич Венера, а она Јунона. Предвиђена као Јунона!

Исакович је знао ко је Венера, али није знао ко је била Јунона.

А слушао је, забезекнут, да је нека искочила оцу из главе.

Питао се, куд оде, и међу какве је то запао, људе и жене?

Божич се, међутим, као да је био напит, стално церекао и вртео око своје и домаћинове ћерке, изводио их у башту, па се и одатле чуло, како се смеје, и како девојчице вриште.

Валдензер је пратио госпожу Божич учтиво и немо. Довољно је било да му понуди да седне крај ње, па да јој, оматорели, тешки, човек, пољуби, као некој принцези из бајке, руку.

Његова жена смејала се на то и причала Павлу, какав је Валдензер умео да буде, пре четрдесет година, на коњу! Нису хтели, јер је био сиромах, да је за Валдензера даду. Био је отпуштен из војске. Њен отац га је затекао, једне кишне ноћи на њеном прозору, па га је, са мердевина, строваліо, али Андреас није врат скрхао. Она се удала за њега и живели су, тако сретно, тако лепо.

Послуга је, међутим, у трпезарији, разместила шпилтише за игру, али је Божич тражио да се гурну уза зид и да се прво играју игре, коју је он и ветеринар предложио. Ди Ронкали је причао да ту игру играју деца, у Грацу, где је он живео. Игра се састојала у отимању лопте, испод браде, али не са употребом руку. Него као у неком коњском загрљају.

Груди у груди, прислоњено. Мушко и женско!

Пар који би ту игру играо, личио је на близанце.

Први пар је био домаћин, са домаћицом, па је домаћица стегла, црвену, лопту, под браду, а Валдензер је отимао. Онако матори, тетурали су се по трпезарији, а личили на медведа и метлу. Заценили су се од смеха. А Исаковић је све то посматрао као да се скаменио.

Затим је, са Божичевом ћерком, ди Ронкали играо.

Ветеринар, према вијенском обичају, увек у црном фраку, лепушкаст као неки албино, успео је, некако, да преотме госпожици Текли лопту. Обоје су завршили игру, задихано а пребледели. Млада девојка посматрала је ди Ронкалија, затим, дуго, замишљено.

Божич је са домаћиновом ћерчицом играо.

Нападао је као да уједа.

Образи, лица, уста, његова и њена, додиривали су се.

Божич је личио на матору тицу, грабљивицу, која удара крилима јагње, а млада девојка се бранила, док Божич није напустио игру и пао, као онесвешћен, на један chaise-longue, пред огледалом, у једном ћошку. Млада девојка, одрасла у ергели, на коњу, била га је притисла, тако, да се скљокао. Пао је, са лицем и забалављеним устима, и гледао у њу, погледом остарелог блудника.

Исаковић је све то посматрао, не верујући својим очима. Иако је и он био видео свакојаке друштвене игре, омиљене у то доба – да се овако што може радити, јавно, пред родитељима, није ни сањао.

Стрнцали су се, горе него последњи, у Футогу, кад остану у мраку, да сено дену, а млади су.

Валдензер отац, довикивао је Божичу: у реду!

Младост ће увек победити!

Исаковић тада помисли да нема шта више да гледа, то вече, у том друштву и да ће најбоље бити да се он извуче, тихо, неприметно, и оде да спава. Домаћин и домаћица, међутим, почеше тад и његово име да вичу!

У игри, кажу, сви треба да будемо једнаки.

Нема изузетака у игри!

И капетан има да отима лопту!

Он ће са госпожом Божич да игра!

Исаковић је био пренераженн и молио је да њега изоставе из игре. Он ту игру никад дотле није, каже, видео. Не би је знао играти. Испао би глуп, при томе, и неуљудан. Увредио би госпожу, коју много цени и поштује.

Божич је, међутим, викао, да и капетан има да игра.

У игри нема изузетака.

Госпожа Божич, и сама, прићe капетану, и узе га за руку. Не би било лепо, каже, да капетан игру поквари. Увредио би домаћина, који се труди да их угости. Не би требало ни њу да изврге руглу.

Треба и он да отима лопту.

У Бечу, ту игру играју и деца.

Госпожа Евдокија била је стала пред огледало, код пећи, и имала је неки чудан осмех на лицу. Држала је капетана за руку и шапутала му да се не треба бојати Божича, јер јој је сам муж дозволио да играју. Затим је раширила руке, као да чека да је распну.

Не верујући ни сам својим очима, Исаковић онда виде, у огледалу, како јој, све ближе, прилази, и како је црвен у лицу. Изненада, Божич га, кроз смех, гурну на госпожу. Пао јој је на груди.

Павле је хтео да викне, али га је она већ обухватила, као да има врат лабуда, и притиснула га је уз пећ, хладну, и плаву. Исаковић поче да се врти око ње, не би ли јој, кришом, руком, скинуо, са грла, лопту, тако да се и не додирну. Она, међутим, поче да виче, да капетан хоће да превари, при игри.

Наместила је себи опет лопту, под грло, и понова га узе, чврсто, за руку. А већ при првом заокрету, Павле, пренераженн, осети како им се образи, груди, лица, додирују, и како му уста клизнуше, у тамну долину њеног корзета. Одскочио је као опарен.

Викао је, да он није вичан таквој игри, и молио је да га извине.

Као кад ветар, међутим, заокупи женски свет и диже им сукње на дану, сви су као луди, кроз смех, гурали то двоје, једно на друго. Они су се нашли као у загрљају, пијани, а тетурали, тамо-амо. Оно што се Павлу учини најгоре, те груди, то лице, те тамне очи, које су светлеле, као да су звезде, цела та страсна, а тужна, лепотица, личила је и у том тренутку на његову мртву жену.

Он покуша да је, својим раменима, заклони, од погледа, и да јој скине лопту, испод грла, главом, као кад се биче умиљава телету. Почео је, затим, опет, да моли, да се њему дозволи да одустане и прекине игру. Чинило му се да ће госпожа Евдокија пасти и да је пребледела, самртнички. Али су их, и даље, сви гурали, једно на друго.

Дрека је била велика.

Смех се орио.

Госпожа Евдокија се зари, тада, главом, у његову плаву, хусарску, куртку и, као да су коњи, загрли га, спустивши главу, преко његовог врата, на његову главу. Осећао је њене усне, како му клизе по врату. Кад је покушао да се ишчупа из тог, лудачког, насртаја женског, лопта му остаде, на грудима, закачена у ширите сребрне, које је имао на срцу. Једва је дисао. Чуо је само да она виче, да је побеђена, у игри, поштено и, да је капетан отео лопту, правилно.

Као да их је било обузело неко ноћно лудило, друштво код Валдензера то вече, није се разишло, ни после таквих, друштвених игара. А при одласку на спавање, још је дуго, у вратима, брбљало.

Госпожа Божич, ко зна зашто, била је необично живахнула, па је, гласно, говорила како треба искористити овакве вечери у животу, да се човек наужива. Не треба мислити на сутра. Живот људски личи на годишња доба: кратко пролеће, варљиво лето, јесен која пролази брзо, а затим долази зима. Жене, нарочито, ретко налазе срећу у животу. Док су код матере, живе безбрижно, али то прође брзо, а после их, у браку, обично, очекује само кратка срећа.

Старост ускоро закуца на врата.

Она је домаћици довикивала, да јој је ћерка бајна, и да ће им се одужити за гостопримство, кад буду дошле у Вијену.

Овакво пријатно вече се не заборавља!

Ветеринар ди Ронкали је, покисао од пића, постао говорљив и дрзак, па је скакутао око жена и викао, да су коњи сретнији од човека. Имају безбрижан живот, док су ждребета, лепши него живот јагњаца, које људи кољу још док су мала деца. Имају сретан брачни живот у ергелама, на широким пољима, на зеленим утринама. Живе до тридесет година, али су тридесет година, у животу коња, можда, дуже од људског века. Према мишљењу француских философа, дужина живота чак није ни важна. Него безбрижност у животу. Откад лечи коње, а не људе, зарађује више новаца, код грофа Пара. То му омогућује да, увече, у флауту, свира. Требала би му само млада жена.

Божич му онда довикну, да је то бар лако. Ето му Францл, домаћинова собарица.

Та мала собарица, плава, врло млада, са црним шепутом од велура, око врата, лепушкаста као лутка, баш је кроз трпезарију пролазила. Она поцрвене, кад чу шта се говори о њој, па истрча.

Исаковић погледа за девојчетом и виде да је лепа, и у ногама.

А госпожа Божич му је ухватила поглед и узвикну, гласно, да њен муж уме да запази, шта је добро, али да њен сапутник, изгледа, спрема се да оно, што је добро, не пропусти.

Исаковић је црвенео, као и мала собарица, од таквих разговора. Он је покушавао да се провуче кроз врата и нестане из трпезарије, а да се, при томе, на све стране, клања.

Божич га, међутим, дохвати под руку и задржа. Викао је, да је његова жена, заиста, прогледала њиховог сапутника и да треба затворити врата, на соби, где ноћас та мала собарица спава. Капетан је слика и прилика заводника жена. Он намерава да га, у Бечу, упозна са госпожом Монтенуово, али се прибојава да ће то бити и крај његове службе, код те велике госпоже, заштитнице Серба. Нико не воли, ни у каквој служби, маторог човека. Чак ни пси, каже, у његовом родном месту, не трпе, кад остари и олињa, маторог пса. Кад човек пређе шездесету, његов живот личи на невиног осуђеника, кога чекају вешала, ни крива, ни дужна, а што је најгоре, смртна казна му се одлаже, с дана у дан – а не може бити дуго одложена, зна.

Ушепртљивши, премештајући се с ноге на ногу, Исаковић се онда продера да не треба слушати Божича. Божич неће да каже да је једини живот, који је увек леп, живот коњаника. Док је млад, јаше на јуришима, а кад остари, дрема у успоменама, славан као Јоан Божич, јунак, кога он, Исаковић, поштује, као и други официри његовог национа.

И прочаја.

Иако је Павле покушавао, искрено, да похвали Божича, виде како га Божич посматра, зрикаво, и чу како га опсова.

Божич му добаци да је крајње време да се опросте од госпожа.

Треба поранити сутра.

Треба да се испава, кад већ неће да настави партију фараона.

А и госпоже једва чекају да се изгубе, и да сврате код оног белог зеца, који чучи, а то је природна потреба.

Збуњен, гадећи се Божича, Исаковић се онда, брже-боље, поче праштати од домаћина и домаћице, а затим приђе, да јој пољуби, церемонијално руку

Домаћица му је рекла да га је Франциска, коју сви у кући зову Францл, заљубљено гледала, што није чудо. Ни она, каже, тако матора, не може пређутати да никад у животу није видела лепшег, хрватског официра, удовца. Нада се да ће, у њеној кући, имати лепих снова, које ће моћи, сутра, да јој исприча.

Павле се затим оте, од ћерки домаћина, и Божича, које га беху опколиле, као чавке гаврана, па приђе Божички и поче да је уверава да жали, јако, ако је, можда, при тој лудој игри са лоптом, недостојној одраслих, био груб, крај свег поштовања, које према њој осећа, а које је она, нимфа божанска, заслужила.

Госпожа Божич се, међутим, осврте, тражећи очима свог мужа, а кад виде да га нема, близу, поче да шапуће капетану, прешав са немецког на пригушене речи њиховог, матерњег језика.

Држала га је за руку.

Била је пребледела.

А гледала га је право у очи, својим крупним, црним очима. Говорила му је да до њиховог пришаствија Вијени нема него још само дан и ноћ, или два дана. Лепо су путовали, а наипаче је ова ноћ лепа. Божич са њом не спава. Он спава код домаћина, а сутра ће, већ у зору, са ветеринаром, ергелу да прегледа. Она је ноћас сама. Њена су врата прва, на спрату, лево, ако је о томе рад разумети. Она ће га чекати! Лежаће, док јој не дође, као мртва! Толико је хтела да му каже, у хитости.

Док је она то мрмљала, Павле се био као скаменио.

Божич је нешто викао домаћину и није то могао чути.

Одмах затим, Павле зацупка, не рече ни речи Божички, него јој само пољуби руку и истрча из трпезарије.

Свеће су гореле у канделабрима, дуж ходника, а једна шандала, са упаљеном свећом, горела је, и испред његових врата.

Једва их је нашао – као да хода по мраку.

Иако је капетан, разуме се, знао за свакојаке авантуре у љубави, тим више што је тај век, у ком је живео, свуд, у Европи, па и у провинцијама сербским, у Аустрији, био сав посвећен уживању у постељи, Павле је, ипак, био збуњен, као никад дотле у свом животу.

Зато што је био стасит, а млад, и нарочито зато што је био удов, Исаковић је, и пре, имао много успеха, и понуда, међу женама, нарочито упаљеницама, и женама несретним у браку, али ниједна му се, никад дотле, није била понудила овако, без икаквог стида. Истина, у његовом се националу говорило да, док кучка репом не вине, неће пас за њом потрчати, али ни кучке овако репом нису махале. То, да га једна госпожа, у присуству свога супруга, тако дрско, позива, у постељу, било је велико изненађење за капетана.

Чинило му се увреда целог његовог националу.

Кад је упао у предсобље, виде на орманчету малог Црнца, који клима главом сате, а кад уђе у своју собу, виде на својој постељи нечију спаваћицу, сву у чипкама.

У истом тренутку, угледа, поред своје постеље, и малу собарицу домаћина, Францл. Била се тргла и стајала је пред Исаковичем без речи. Да је Исаковић само

мало боље загледао, у то лепушкасто лице, те мале девојке, морао би приметити да она стоји пред њим, као занемела, а гледа у њега као да сања.

Било је очигледно да јој се официр, као неко лепо привиђење, допада, и да је сирота, сва збуњена. Одмах затим, она се прибра и настави да постељу припрема. Не осврћући се, она га је учтиво питала шта жели да му донесе, сутра, кад се буде пробудио – чуколад, каву, или шољу манделмилха? Има ли нека пресвлака да му се опере?

Са исто онолико брзине, са којом му је госпожа задала страх, и кад му се нудила, са исто толико брзине, ово му се младо створење допаде, као неки знак пролећа и лепе ноћи, која је напољу, у башти, остала. Прелетао је погледом, и нехотице, низ њена леђа. Низ њену косу боје кестена, низ њена плећа разголићена, према обичају оног времена. Кад се она осврте, виде како га и она гледа и како се смеши.

Исакович јој онда рече да му ништа не треба, и да, она, може ићи.

Виде да има плаве очи, и запамтио је и црни шепут око врата, али јој је окренуо леђа.

Собарица га онда упозори да иза постеље има пајван, који треба само да повуче, ако му што треба. Њена соба је у вези са тим пајваном, па кад то буде желео, код ње зазвоне звонца.

Исакович рече да му ни то не треба и да може ићи.

У том тренутку, виде како је лепушкаста и врло млада, а примети и њене груди откривене, јако, према обичају оног времена. Иако то није имало никакве везе са француским философима тог столећа, њему би жао тог детета, претвореног у неку суклату, према церемонијалу њених господара. Она дакле нема сна. Њој звоне звонца. А сутра има да урани, пре осталог света, онда, кад свако дете спава. А крај све белине груди и пуначких образа и ногу, имала је, очигледно, слабе руке девојчица. У његовој фамилији није било тога.

Нити су собарице припремале постеље официрима.

Нити су дотрчавале на звонца.

Дадиља у кући Трифуна ручавала је са укућанима и приликом Павлових посета. А ни један Исакович није имао, сем удовца Павла, те анциларне врсте љубави, за коју је Ђурђе причао да је у Бечу уобичајена.

У тренутку кад мала собарица Валдензера хтеде да изиђе на врата, Исакович угледа шафољ, који је била, да га изнесе, упртила, погрбљена.

Он јој и нехотице притрча.

Рече јој да се остави тога.

Изнеће он то, кад се буде разданило, и просути.

Она га је запрепашћено и уплашено посматрала, а била је застала, као укопана. Смешила се, очигледно сва сретна. Њене су очи биле плаве и још су више поплавиле, док је у капетана пиљила. Павле је, међутим, учинио то, не зато што је била лепа, него тако млада. Имао је неку чудну нежност, према млађима, коју није имао према старијима. А пошто је, после смрти женине – да би задовољио природу, и избегао женидбу, понова – имао две-три такве љубави, која се назива анциларна, био је почео да се понаша, и према слушкињама, као према госпожама. Према тој малој Францл било га је обузело неко чудно расположење, које у себи није имало ничег од пожуде мушкарца. Причао је, после, братенцима, да је та мала слушкиња била, сва, као од порцелана.

Кад јој узе шафољ, и кад јој опет рече да иде, он јој помилова лице, као што би помиловао дете Трифуново или у Ђурђа. Она га је, уплашено, али очигледно очарана, гледала.

А он је још једном помилова.

Нека неочекивана милина преливала се по лицу тог младог створења, а неки необјашњиви сјај светлео је на том лицу, и док је руком тражила да врата напипа. Била је као омађијана.

Стајала је задихана.

Ћутала је и смешила се.

Исаковић то више није видео, јер јој је био окренуо леђа и пришао прозору, који је био у решеткама. Кад је собарица изишла, она је изнела са собом канделабар, и у соби је настала тишина и настао полумрак, на место трептања многих свећа. Горела је само једна.

Исаковић није намеравао да учини посету, која му је била понуђена од стране госпоже Евдокије. Стајао је код прозора, загледан у баштенски мрак, у који је падао само танки млаз светлости те једне свеће, поред кревета. Из баште је допирао, у собу, опојан мирис јасмина. Чинило се да неко, бео, по башти, хода.

Светлост свеће била је пала на неки стари раст, који је био испод прозора, а који је био сав чворав, пун чворуга, као прилепљених слепих мишева. А однекуда се чула и сова.

Исаковић је, као и његови братенци, био сујеверан.

Није волео да чује сову из мрака.

Био је још увек запрепашћен бестидношћу госпоже Евдокије, која га је позвала, а био је, уопште, уморан од тог батргања до Вијене, од коцкања и пијанчења при вечерама, ноћивањем по туђим кућама, церекањем свог друштва.

Госпожа Божич му се била понудила, али он није хтео да се пење на спрат, где та жена спава, и да се шуња, као швалер, до њених врата, док све у кући спава. То није био страх од мужа. Него гађење од улоге коју, као удовац, код жена, игра.

У башти, међутим, испод његовог прозора, била је тишина. Ноћ, која на нас спушта, из неке несхватљиве даљине, са неке непојмљиве висине, неку чудну завесу ваздуха, као од меког, плавог велура. Па нас испуњава неким шапатом и звуцима, за које човек не зна, ни шта кажу, ни зашто нас покривају белим цветом багрења, ни откуд долазе.

Да ли са звезда?

Или, из нашег прошлог живота и наших успомена.

Или су вести из будућности, која нам се спрема, без нашег знања, против наше воље и сасвим другачија, него што се очекивала.

Та игра дана и ноћи у нашем животу стална је, до смрти, и увек се понавља.

Иако се био чврсто решио да не иде на спрат, до првих врата, лево, где госпожа Евдокија спава, Исаковичу се, то вече, та бестидна, луда, страсна, а лепа жена, дуго привиђала. Као да је дошла, и, на његову постељу, легла.

Привиђало му се то дугуљасто, сетно, лице, које је имала и њена ћерка. Игра лепоте, која је била код матере двапут старија, код ћерке од матере млађа али у оба случаја необична. Бледа, са узвијеним уснама, које се завршавају руменилом и осмехом.

Привиђале су му се те ноздре које једва дишу

А нарочито те очи тамне, црне, мутне, као неке звезде из црног дима.

Њена је ћерка била рано зрела, лепо израсла, али је та лепота била једног веселог ждребета, кошуте, срнчета. Текла је имала лепоту тела врло младих девојака, која брзо пролази и која дуго не траје, а која, код мушкарца, изазива нежност, а не пожуду. Али госпожа Евдокија била је жена, као све оне око којих траје туп удар ногу мушкараца, који трче за њима, као ергела, тврдих копита и бесног рзања. Око којих се крију безбројне сенке мушкараца, који се шуњају до њихових кревета, и безбројна убиства и урликања, преварених мужева и остављених љубавника.

Госпожа Евдокија је залуђивала мушкарце у Будиму и Бечу и где год је стигла, не само лепотом својих удова, своје игре, својих очију, него и неком дрскошћу и снагом, која је, као рвач, изазивала. Та снага, те витке, мирне, жене, која се као играјући кретала, била је нека врста чуда, каквих има, иако се не зна откуда. Она је била тако чврста, плаха, усправна жена, примамљивог стаса, да се чинило као да је прво, неко време, била неки млад мушкарац, па тек после постала, млада, врло лепа, жена. Као да су та колена, тај пас, та плећа, прво, хтела да буду у неког лепог играча и витког младића, па су тек после постала нежна и лака, као у младих жена. Та снага у тој жени,

телесна, била је први утисак код судара са њом, и од тога је лудела цела Бачка, и Вуковар, пре него што је у Будим одведена. Ћерка воскара Деспотовича, који је веровао, искрено, да је пореклом од деспота, вукла је, за собом, невидљиву поворку људи, који су је били жељни, пре Исаковича, лудели за њом, причали о њој, тукли се због ње. Иако нико није знао рећи ни једног њеног швалера, иако су официри зазирали од њеног мужа, за кога се јавно говорило да је убио два своја пријатеља, госпожа Евдокија била је врисак Будима, већ годинама, пре него што се са Павлом срела.

Исаковић се само десио крај ње, у једном тренутку, кад је била решила да вара Божича.

Она није ни сањала да је Исаковић ошамућен жалошћу, због тога што она личи на његову покојну жену, као сестра на сестру. Она је зажелела да се Исаковичу да, просто зато, што је, изненада, сусрела човека, врло лепог стаса и плавих очију – њој се чинило ледених – од чијег је погледа лудела.

Она му се толико нудила, кад би пред њим стајала, поред њега пролазила, да је заиста, лако, могао, то вече, да је замишља, каква би била гола, ту, где је била његова постеља.

Иако је сад већ веровао да је та жена несретна у браку и да је њена љубав према њему искрена, иако је тако изненадна, Исаковић није хтео да се са њом спанђа, из простог разлога што није хтео жену, која толико личи на жену која је умрла. Он се стидео и саме помисли да нека таква жена постане наставак његовог брака. Са женом која је мртва, али коју је сад толико волео, јер је увидео колико га је волела.

Осим тога, на путу у Росију, није било за жену места.

То је сам себи стално понављао, тих дана.

Свлачећи своје чизме, лежећи на патосу, свлачећи, затим, и све са себе, његово благородије се спремало да заспи, мрмљајући да не треба чинити нечасна дела. Чему те накараде, које је срео на свом путу у Росију? Чему та жена мајора Божича?

Срећа је – срећа, швалер – то она тражи, то траже све жене које нису сретне у браку. Срећа је, уосталом, оно што сви они траже, иако су, као и коњи, кратка века. Нико не плаче над судбином и несрећом њиховог национа. Ђурђе је имао обичај да каже, кад је о том била реч: Е мој Пајо! Друго је что жена потребует!

Исаковић је, међутим, иако је био дугоња, зрео човек, и то вече кукао као дете, у себи, над својим национом. Тужио је над њим и то вече, пре спавања. Викао је, у себи, као нека расплакана баба, да је то национ, несретан, који лута, као неко племе израилско. Шкргућући зубима, при помисли на Божича – не Божичку – Исаковић је понављао да је то национ који не носи круну, као царства. Коме не кују талере, као царици. Али тај национ заједничке несреће везују, и, у том национу, сваки појединац, кад леже, има исту сузу у оку. А кад се буди, буди се из истог сна.

Павле је чуо сат, у предсобљу, како одбија један, а после га је чуо и да одбија два. Све је било у кући заспало. Као и на преноћишту у вароши Раб, из баште се чуо зрик попаца. А из даљине завијање паса. Он, међутим, видео је, и у мрачној ноћи, своју непролазну надежду: звезду Даницу. А пошто је, последњих дана, морао да брбља немецки, рече у себи немецки: „In Nacht ein Stern!“ Павле Исаковић био је сујета сујетства.

Идућег дана, на дан преподобног Онуфрија Великог – који су папежници славили као дан преподобног Проспера – Исаковић се пробудио, или од неког церекања, или на шум фонтане, из баште, или на звекет, цезви и посуђа, поред његове главе.

Трже се и виде, крај постеље, малу собарицу домаћина, па нехотице узвикну, нежно: Францл!

Она, међутим, није била иста, као дан пре, него бледа, исплаканих очију, надувених усана – као изуједаних – а под пазухом је носила сребрн послужавник. Плава, бледа, не рече му ништа, него окрете леђа и оде из собе. Павле је тек тад угледао, крај своје постеље, на другој страни, Божича и ветеринара ди Ронкалија. Смејали су му се обојица

Божич му довикну: „Алал оном, кога је ова мала, ноћаске, у кревету имала!“ За тренут се чинило као да Исаковић хоће да скочи из кревета, али је после остао тако, полуподигнут, загледан у Божича.

Божич му онда рече да треба да пожури. Ветеринар ће га одвести до ергеле грофа Пара и њихових штала. Догодила се велика несрећа. Најлепши ајгир у ергели, Јупитер, цркава.

Божич је то јутро личио на неиспаван, блесав, мртвачки, костур.

За Валдензера, ако ајгир цркне, биће велика несрећа.

Ветеринар, затим, рече Исаковичу да ће га чекати пред вратима.

Исаковић је, расанивши се, осећао горчину, да мора, и даље, да се креће са Божичем, и тим странцем, да са њим, иде, као да су два пријатеља.

Али је устао и облачио се, брзо.

Сунце је, напољу, већ било одскочило, али је у кући била тишина.

Све је још спавало.

Кроз прозор је видео како зраци сунчани падају, косо, на жбуње јасмина, а засипају и њега, као неким златним прахом, кроз решетке прозора. На трави, напољу, у сенкама блистала је још роса.

Исаковић онда отрча за кућу, а кад се вратио, намириса брке, и обу се код огледала. Затреса кићанкама, на својим хусарским чизмама, а имао је обичај и да звекне, два-три пута, мамузама, пре него што изиђе међу свет. Крај свега што је чуо од Божича, Павле се обрадова лепом, летњем дану, па је завршио облачење једним топлим осмехом на лицу, у огледалу, осмехом по коме су га памтили, и људи и жене.

Исаковић затим истрча на друга врата из предсобља, у неку уску галерију, која је, из ходника, водила на терасу. У тој галерији, у нишама које су биле окречене бело, стајало је неколико скулптура, од мајолике. Биле су то скулптуре, портрети, пастува ергеле грофа Пара.

Пред кућом, у лаком, црном кабриолету, чекао га је ветеринар.

Штале су се налазиле иза једне оранжерије, на четврт сата од Herrenhausa, опкољене плотом живог трња, а на крају једне алеје јабланова. Око њих је био дуг ред стаклених, зимских, башта. Обраслих бокорима јоргована. А иза тих зграда, на утрини, у даљини, преко бара, каткад су се указале силуете ждребади и кобила. У галопу.

Док су се возили у кабриолету, ди Ронкали је ћутао.

Кад су кола стигла, у велико двориште, међу шталама, изишли су и пошли штали пастува. Павле спази неколико капицика, а над сваким, на белом зиду, у плавим нишама, од порцелана, главе чувених, покојних, пастува ергеле, са црним очима, и црним ноздрама. Као нека попрсја императора.

Иако су штале биле поплочане, црвеном цигљом, и порцеланским зидовима, па су биле чисте као нека касарна, или болница, Исаковић осети, у ваздуху, њему добро познат смрад штала, коњске балеге.

А није му био непријатан.

Тај смрад га је пратио целог живота..

Иако је напољу био дан, сунчан, топао, светао – унутра је владала, за тренутак, помрчина, која се затим, кад се очи навикну на њу, претварала у плаветнило као неког дима. Кроз полутаму, Исаковић је спазио неколико коњских глава. Пружали су вратове из боксова. Чинило му се да га гледају, ужаснуто, својим крупним, црним, очима.

Ветеринар је тврдио да коњ слути присуство смрти.

Између та два реда коњских глава, Павле је угледао Андреаса Валдензера, како седи на троношцу, са главом у шакама, погнут, преломљен. Рамена су му се тресла. Човек је плакао.

А тек после, Павле спази, испред Валдензера, на слами, и неким ћебадима, пастува, који цркава.

Био је то огроман вранац, извучен из бокса, а Павлу се чинио, у полутами, гигантских размера.

Животиња је, тешко, дахтала, својим, грдним, ребрима, а трбух јој се надимао као неки мех ковача. Неколико пута, пастув је покушавао да се придигне, својим предњим ногама – варнице би одскакале са његових копита, кад би му нога клизнула са ћебета. Успевао је, међутим, само да се изврне и тада би се ритао, увис, задњим ногама. Животиња је покушавала да дигне и своју главу, али глава би јој брзо падала, клонула. Лупила би о црвену цигљу патоса. То је онда одјекивало, тупо, као ударци неког бубња.

Павле је ћутао и посматрао, унезверено, животињу.

Ветеринар се, међутим, био као променио. Био је збацио свој свилени, француски фрак, засукао рукаве, па је гњечио трбух животиње, као да хоће, рукама, да дигне пастува. Али је одустао од тога.

Капетан, каже, присуствује једном чудном феномену.

Смрти лепе животиње, која није мање тајанствена, него смрт људска. Пре три дана, ударила је у ергелу нека мора. Преболело је неколико маторих, обангавелих, кобила. Овај примерак пастува, који носи име Јупитра, планете, неће. Смрт ће наступити, ускоро.

Могу отићи. Чему да то гледају? Спаса нема.

Павле је и нехотице био клекао и подигао њушку животиње, са које је цурила нека слуз, зелена. Биће да је ергела натрапала на неку траву која је, каже, отровница.

Ветеринар се смешкао.

Дијагноза капетанова је, каже, тачна. У питању мора да је нека трава, само, трава на којој ергела пребива иста је, већ годинама, а ни једна кобила, ни један коњ, ни једно ждребе, не цркава.

Само Јупитер, ето, цркава.

Павле онда, тек да нешто каже, рече да је целог живота јахао на коњима, али да о узроцима њихове смрти појма нема.

Ветеринар одврати да ни он не би знао, и кад би хтео, да протумачи смрт овог пастува. Зна да је наступила нека чудновата констипација, али не би знао рећи откуд да буде смртоносна. Кроз неколико сати, међутим, ова ће животиња бити цркнута. Била је тако лепа. Племенита пасмина. Понос ергеле. Скупоцен примерак. Од чувеног оца. Од чувене кобиле. Здрава. Производ природе, тако складан, редак, леп. Он, каже, мисли да је узрок смрти овога пастува оно што су антички Грци звали: завист богова.

Исаковић, који није знао много о античким Грцима, боље рећи није знао ништа, сем да се лепој жени, у Темишвару, каже да је нимфа, мислио је да се ветеринар шали.

Ваљда тек неће рећи да је смрт тог живинчета необична, неприродна, да није као друге?

Ветеринар му је одговорио само да постоји вечита борба добра и зла. А зло, побеђује. Смрт животиња, исто је тако велика тајна као и смрт људи. Непротумачена. Он, каже, може да излечи скрхану ногу пса, за неколико дана. Пас ће да трчи, опет, весело. Трчаће и ако му једне ноге нема. Пацов живи и кад му другови одгризу једну четвртину тела. Бика може да убије једном бритвом у леђа. Траје три секунда. Али се већ годинама мучи да излечи преломљену ногу коња, а узалуд је само животиње мучио. Кад скрха ногу на препонама, та племенита животиња се убија. Убио их је, из пиштоља, стотину. Долазе му ноћу, у сну, каткада. Тутње крај њега својим копитама. Ова констипација, која убија овог пастува, Јупитра, потпуно му је несхватљива. За Валдензера, управника ергеле, то је тежак удар.

Гроф ће га, свакако, истерати из службе, због тога.

Ергела већ годинама летује, ту, у близини Визелбурга. Трава је ту одлична. И пре се дешавало, у ергелама, да неке маторе кобиле оболе, али никада није обољење било ова врста констипације. Надим трбуха. Тврдина. Непротумачена. Смрт ће наступити у току вечера.

Валдензер, који је слушао то, ћутке, тресао се од плача.

Ди Ронкали је био сапуњао и опрао руке, неколико пута. Тражио је нове и нове пешкире, од коњушара. Говорио је Исаковичу, озбиљно, скоро тужно, што није био његов обичај. Животиња је набасала на отровну траву, свакако, то је ствар природна, случајна, али зашто је природа изабрала да убије, данас, баш тог прекрасног пастува, а сви су коњи били на тој истој трави? Зашто и међу људима, каже, у животу то тако, често, бива? Умире неко нарочито лепо девојче, нека лепотица, добра, чиста, а остају толике дроље, око ње. Смрт је покосила толико лепих младића, а прошла крај толико наказа. То зло је у животу велика тајна. Борба Ормузда и Аримана!

Исаковић није знао ни једнога, ни другога, али није хтео да пита. Ветеринар се беше уозбиљио, као да се променио, из једног човека, у другог човека. Страшан је, каже, тај луди обичај грофа Пара, да коњма даје имена звезда и сазвежђа. Рекао је то неколико пута Валдензеру, али грофу да каже, не сме. Али се згража! Смрт је ужасна, јер је тако многобројна – толико, толико пута се већ понавља, и овде, и у Бечу, и у другим земљама, на свим континентима. Међу људима, међу животињама, рибама, инсектима. А бира најлепша створења. Најлепше лептирове међу лептировима.

Тог дана, у дому Валдензера, у једном крилу Herrenhausa, изнад авлије и башта, ручак је прошао, као кад у кући има мртвац, па се руча.

Валдензер није дошао да руча са гостима. А госпожа Валдензер ишла је по кући уплакана, и као луда. Божич је, кад сусретну Павла, причао, како му паде на памет, да би било добро да Исаковић поведе у Беч собарицу Францл, а ди Ронкали ћерку

Валдензера. Њена судбина је сад, овде, међу коњушарима, запечаћена. Отац ће јој изгубити службу. А она ће пасти шака, прво једном, па другом, па трећем слузи грофа Пара. За душу би било задужбина, кад би Исаковић повео са собом то девојче, да му чисти чизме и да га буди из кревета.

Исаковић је псовао од беса.

Мрмљао је, љутито, да та несретница може наћи срећу, и овде, ако се уда за неког, поштеног, честитог, коњушара.

Ди Ронкали је, међутим, подупирао Божича.

Биће срећнија у Бечу, у просвећеном свету, та девојка, и као слушкиња, него да остане овде, међу варварима. Божич и он се слажу каже, у томе, да лепом и добром, на овом свету, нема дуга века.

Божич је допуњавао ветеринара.

Ето, каже, нек се Исаковић сети Валдензера! Упознао га је синоћ, као сретног оца, сретног мужа, сретног Bereitera грофа Пара, добричину домаћина. Као веселог човека. Био је тако весео у кругу своје фамилије. А данас?

Никад га неће видети онаквог, какав је био јуче.

Сретног у кругу своје фамилије. Никада.

Ди Ронкали је причао да је Валдензер био устао, јутрос, тако весео. Био је тако леп, сунчан, летњи дан. Мислио је да је та констипација у ергели пролазна. Био је обукао свој нови плави капут, да дочека Божича, и капетана, у штали Јупитра. А шта ће бити са њим, сад, ако га гроф отера? Валдензер је живео само за своју ћер. Свет мисли да је управник имућан. Међутим, он, ди Ронкали, зна да немају новаца. Били су штедљиви и поштени целог века. А гроф ће му узети, за Јупитра, све, ако нешто и има.

Божич је викао да је гроф Пар, као и Монтенуово, строг, а да, за нехат, строго кажњава. Валдензер ће узалуд доказивати да је смрт животиња, као и људи, велика тајна.

Исаковић је, тек сад, приметио да је Божич креатура ди Ронкалија и да понавља оно што чује од ди Ронкалија.

После ручка, Исаковић је приметио и то да госпожа Божич тражи прилику да остане са њим, насамо. Бежао је од ње, као од неког дрског просјака. Она је била, очигледно, јако бледа, а била је и уплакана. Тек пред вече, успела је да ухвати Исаковича.

Божич је био отишао, послом, до Визелбурга.

Са њим је био одвезао се и ди Ронкали.

Госпожа Божич исприча Исаковичу, како га је чекала, како је до зоре била будна. Божич је смештен у собу крај одаје домаћице и домаћина. Текла спава у соби са ћерком домаћина. А њој је дата соба домаћичина. Била је сама. Тако га је жељно чекала.

Исакович је бежао од ње, као да је полудела. Он је био запрепашћен изгледом Валдензера. Човек је давао утисак да је преко дана остарио десет година. Личио је на буре, испражњено, које одјекује од удараца. Глас му је био промукао, али је покушавао да буде љубазан према свом госту, до краја. Скромност, повученост, Исаковича била му се допала. Валдензер је покушавао да сакрије своју несрећу, али му је усна подрхтавала. Његова жена и ћерка ћутале су пред Валдензером, али са сузама у очима.

И вечера је тог дана, у тој кући, прошла, као сахрана.

Сви су, очигледно, једва чекали да се разиђу.

Божич је отрчао први.

Затим је и домаћица отишла, а са њом и њена гошћа.

Госпожица Текла, вртела се, још неко време, око Исаковича, и фонтане, испред трпезарије, у башти, али је и она нестала ускоро, на своје преноћиште. Са домаћином, при столу, остао је био само Исакович. А остала је била и домаћинова ћерка.

Валдензер је Павлу причао о својој прошлости, о томе, како је верно и поштено служио грофа Пара, четрдесет година, а како сад, ето, не зна шта га чека. Као да је он крив за смрт Јупитра.

Валдензер је сад причао гласом као из бурета. Било је очигледно да је забринут за будућност свог детета. Посматрао је своју ћер тужно, а кад би јој затражио нешто, са стола – чашу, хлеб, или бурмутицу – рекао би јој, тихо, само име ствари, а она би му то додала. Он би онда додао, увек, понова: „Нека јој Бог плати што је тако добра.“

Посматрајући, после тога, тренут, два, ћер, с неисказаном тугом.

Спустивши руку на руку Исаковича, он му је признавао да му се, при самој помисли да може изгубити кров над главом, пре него што ћер уда, у глави врти, као ветрењача. Камо среће, каже, да је умро пре тога. А кад је повукао руку, са руке Исаковича, руку, која је била јако маљава, извини, се Павлу, што одлази да спава, да легне. Њега, каже, сутра, чека страшан дан.

Капетан онда, клањајући се његовој ћери, отрча за домаћином и хтеде да му тутне у руку два-три талера. То је, каже, за преноћиште, и да се купи поклон, од њега, за госпожицу Валдензер.

Валдензер му, међутим, одгурну руку, као да га је опекла.

Молио би, каже, капетана, да његов дом не вређа. Они су припрости, и сиромашни људи, а сутра ће, можда, изгубити све што је његова жена, радом својих руку, стекла, али се у њиховом дому гостопримство не плаћа. Они, већ годину дана, знају Божича, па су радо угостили и Божичевог рођака. Ако капетан жели да направи поклон његовој ћери, може то учинити из Беча. Све су жене шашаве, све воле поклоне из великог света. Али, што се тиче њега, и гостопримства, да је капетан гостовао код њих сто година, и тада би све већ било плаћено. Иако он ратове Турака памти само из детињства, зна да су Беч бранили Кроати. Не би он могао да прими новац од официра, јер би га пекао као жеравица, у шакама. Нека се дакле махне тога.

Исаковић онда, погнуте главе, оде до своје собе, да легне.

Павле је, по свом обичају, дуго седео, са главом у шакама, погурен, у својој соби. Затим се дуго, прао и пиркао, стојећи у свом бакарном лавоару. Кад је, најзад, легао, на своју постељу, го, као од мајке рођен, слушао је дуго, замишљен, уз трептање свеће у шандали, зрик попаца, из ноћи.

Честњејши Исаковић био је опет поражен, том разликом, која настаје између наших нада и онога што се у нашем животу збива.

Зачуђен стварношћу, која бива сасвим друкчија, него што је наша воља жели да буде. Стварношћу, која је сасвим неочекивана, а ипак последица наших, сасвим друкчијих, намера.

Ноћ је, међутим, опет пролазила, полако, кроз башту, испод његових пенџера, својим, нечујним, корацима, својим звуцима, за које се не зна откуд долазе и како допиру до наших снова. У жељи да заспи, Исаковић је говорио себи да ће све то проћи, да је све то већ и прошло, али да се приближава Бечу и да ће ускоро, ипак, стићи до Бестушева.

А кад буде пошао у Росију, заборавиће и Божича и Божичку, и ту госпожицу из Будима, и белог зеца и црног ајгира.

Све су то биле само неке бубе око њега, неки мрави насред његовог пута, неки врапци у прашини, који остају иза њега.

Жене су створења божија, која мисле само на себе и свог швалера, а немају суза над несрећом свогациона. Нити их привлачи селидба у Росију, која нас чека. Остаће овде где имена звезда дају коњима.

Он ће отићи, далеко од свега тога, кроз тај мирис јасмина из пролећа, кроз тај сјај звезда у ноћи, кроз те црне очи што га гледају из расцветаних липа.

У тренутку кад је сан почео да му се на очи спушта, у трепавице – као нека мека лептирова крила – баш кад је хтео, последњим покретом руке, да утули свећу, која му је чело главе треперила, Исаковић чу како се у предсобљу, тихо, одшкринуше врата.

Хтеде да скочи и дрекне.

Пре него што је, међутим, викнуо, или скочио, одшкринуше се, тихо, и врата у одаји у којој је спавао, а у вратима, у провидном муслину, са косом која јој се тресла, као нека црна, дивља, грива, указа се, полугола, госпожа Евдокија. Она се смешила и имала је прст притиснут на уста. У трептању светлости, кроз полумрак, учини му се провидна и личила је на његову мртву жену, онакву, каква му је долазила.

VII НЕЋЕ ВИШЕ ВИДЕТИ СВОЈУ ПЛАНИНСКУ СЕРВИЈУ

Према једном рапорту, караулног официра Burgweche, у Бечу, у јунију месецу године 1752, неки мајор Њеног Величества, по имену Johann de Bozitz ухапшен је при повратку из Будима у Беч, на дан преподобног Ивана и Павла и одведен у арест, у Hauptwache, у бечком Neustadtu. Према календару шизматика, то је било на дан мученице Акилине, у том истом месецу.

Да би доказао, каже, своју поданичку верност, узвишеном дому („Ihro Röm, kay und kön. cath. May“) царице, тај мајор је сматрао да треба да скрене пажњу, на долазак, у Швехат, једног, есклабонског, официра, који му се чини сумњив, а који је намеран да се одсели у Росију.

Тај официр (у рапорту Paul Edler von Izakowitz) допутовао је из Будима, са именованим мајором – оптуженим за увреду Величества – и одсео у Швехату, у трактиру „Код црвеног петла“ („Zum Roten Hahn“).

Бургвахе је онда добила наређење да тог официра пронађе у Швехату.

Поменути трактир, у то време, служио је за преноћиште трговаца, из граничних, славонских, и турских, предела, а нарочито као састајалиште трговаца ћилимара, који су долазили у Беч.

Утврђено је да је такво лице било у том каравансерају, али да је отишло истог дана, за Беч. Бургвахе је онда добила наређење да Исаковича тражи у Бечу. Међутим, иако та варош није била толика, колика је сад – далеко од тога – три жбира Бургвахе, који су добили задатак да тог официра нађу, нису имали лак задатак. Имали су само опис тог официра (висок око шест стопа и више, мало погурен у плећу, али још млад, плаве очи, орловски нос, златни брци, златна коса, ненапудрована кика, одевен у путничку абу хунгарских официра на путу, и хусарске чакшире, чизме и плаву куртку, на глави нов трикорн, говори немецки добро, замуцкује). Знали су само толико да је, поменутог дана, наставио, поштом, у Беч. Могли су само да се надају да ће га срести, негде, случајно, на улици, у театру, или код жена.

Тек кад је, после три недеље, у истражном затвору, поменути мајор сетио се да је поменути официр помињао, свог рођака у Бечу, банкара, Копшу, на Флајшмаркту, Бургвахе потрча, да га потражи, на тој адреси,

Али, тада је већ било доцкан.

Бургвахе је извештена, после претреса код Копше, да се поменути официр налази под заштитом росијског посола у Бечу и да је отпуштен из војске. Папири су му у реду.

Павле се, заиста, био оделио, од својих сапутника, у Швехату. Божич је пристао да га одвезе до поменутог трактира, где је Исакович – тако је бар тврдио – имао рођака, који му доноси картабианку, на повелику суму новаца. Обећавао је да ће, после тога, кроз дан, два, посетити своје сапутнике, у Бечу. Узалуд је Божич, још једном, покушао да га наговори да одседне у његовој кући.

Исакович је тражио да га остави у Швехату.

Његови су пути недоходи.

Умало није дошло до свађе између капетана и Божича.

Исакович је, најзад, исплатио половину свих Божичевих трошкова, а Божичеве шпецификације није удостојио ни погледа. Госпожа Божич је, међутим, гласно пребацивала мужу, што зове, силом, госта, који им неће у кућу. Не треба звати, каже, оног ко неће!

Најзад се све добро свршило.

Божич је пољубио, при растанку, капетана у образ, а изразио наду да ће њихово пријатељство, склопљено уз пут, бити више него епизода, у њиховом животу. Нада се посети капетановој, ускоро, у Вијени. Павле је при том ухватио поглед мајоров, зрикав, пун мржње. Госпожица Текла се заплака при растанку. Пољубила је капетана, наочиглед родитеља, нежно. Она му је шапутала да јој је језик завезан, али да хоће казати му да је разумети изволела да није изабрао њу, него њену матер. Место праве љубави, девојачке, оде у туђу жену. Да му из душе каже, доћи ће дан, кад ће он увидети да је на овом путу мимоишао своју праву срећу, њу! Она јесте млада, али би му била добра и верна жена. Њена мати може да му донесе смерт!

Молила га је да их посети у Бечу!

Госпожа Евдокија је, међутим, док су припремали кола, села, на једну клупу, и праштала се од сапутника, насамо. Подаље од мужа и ћери. Око ње су, коњушари, износили у кола, пиво.

Њено бледо и лепо лице остало је на растанку непомично.

Праштала се наочиглед целог света, церемонијално. Она се нада, рече, да ће јој капетан, чим сврши своје чрезвичајне послове, доћи у посету. Да је неће заборавити! Лепо су путовали. Он јој је – рече тише – небеса отворио у Визелбургу. Сад зна шта је права срећа у женином животу! Сад зна!

Исакович све то чу, снужден, уплашен да их неко не чује.

Иако није мислио да се у животу још једном жени, то што му се, са госпожом Божич, десило, потресло га је. Рече јој да би она требала, кад се кући врати, да се покупи и напусти Божича, и оде оцу.

Он ће на свом путу, идући пут, доћи по њу, у Будим.

Сад не би могао, а разлог је војени.

А готов је да Божичу призна шта се десило!

Госпожа Евдокија се на то осмехну. Засада, рече, о том, треба ћутати, као у гробу. Она ће рећи Божичу да се враћа оцу, ускоро.

Не боји се Божича и ништа је не може задржати.

Сад томе још није време.

Госпожа Евдокија говорила је мирно, нехатно. А смешила се.

Исаковић је био снужден, ушепртљен, задихан.

Обећа јој да ће је посетити чим буде могао. Можда већ кроз који дан. Она му рече да је њена кућа, њему, увек отворена!

Исаковић је био поражен, при растанку са Божичком, мирноћом, безбрижношћу, веселошћу, те жене у том тренутку. Иако он, кад је полазио из Темишвара, није намеравао, ни да се спанђа са неком женом, нити да се, у животу, још једном, жени, он, после свега, што се у Визелбургу десило, није мислио да Божичку, као неки пас, напусти. Иако је оно, што се међу њима било десило, дошло, по њеној вољи, чак и против његове воље, Исаковић је осећао да су они, сад, везани, и тешки пред Богом, ако не пред људима, као да су ланцима везани. Та туђа жена ће, мислио је, кроз девет месеци, његово дете родити. Она је, пред Богом, сад, била његова жена.

Рече јој да од својих обавеза неће бежати!

Био се јако снуждио.

Она се, међутим, и на то насмеја. Главно је, каже, да дође, што пре, и да је, дотле, не заборави.

Растајући се од ње, Исаковић јој призна да је премирао од страха, да ће Валдензер, или Валдензерка, или Божич, нешто сазнати. Могли су је срести на степеницама, на ходнику, кад му је долазила.

Осрамотили би се били и, ко зна, шта би било.

Госпожа Евдокија му, смејући се, рече да ништа не би било. Она би рекла да је пошла тамо где се онај бели зец на вратима налази – или да се враћа одатле. Главно је да је она имала оно што је пожелела, од првог тренутка кад су се угледали.

Ето, са тим речима једне жене, коју је био, нехотице, срео, на, свом путу у Росију, Исаковић остаде, у Швехату, у прашини.

Форајтери, пред поштанским колима, морали су да га задрмају, за његове широке, посувраћене, официрске, рукаве – да се пробуди и склони.

Све дотле, у својим анциларним љубавима, Исаковић није осећао грижу савести, ни стид, кад на своју мртву жену мисли. Био је здрав, стасит, снажан мушкарац, и није могао, без тих слушкињица, живети. Тако су и остали, нежењени, сирмијски хусари живели, кад су били удовци.

Ово, међутим, што се, са госпожом Евдокијом, десило, потресло га је и осрамотило, а то, што му рече, на растанку – да је нека врста белог зеца – од тога му се мутило у глави. Шкргутао је зубима.

Чинило му се да се са својом мртвом женом, због ове упаљенице заувек растаје, да је никад више неће, ни у сну, моћи видети.

У страху да јој се, при растанку, муж, и швалер, не потуку, госпожа је, дакле, њега упоредила са оним зецом код кога смрди.

Свратила дакле, у пролазу, зецу – да се код њега наслади.

Неки, луди, бес био га је обузео, наместо снуждености, кад госпожа Евдокија оде. А са тим бесом оде и његов осећај да ће, том женом, морати да се жени. Стрнцали су се прошле ноћи, наиграли, али све се то десило онако, уз пут, и све је то завршено, кад су се растали.

Тако бар Исаковић помисли, у Швехату.

После пола сата, међутим, дођоше поштанска кола пред трактир, који се звао „Црвени петао“, и дошао је ред и на Исаковича да крене према Вијени. Све је ишло као намазано, онако како су са Трандафиловичем, у Будиму, удешавали, и предвидели.

Chaise de poste – аустријска, пошла је са Исаковичем, поменутог дана, у прашине, кад су се облаци сумрачја, на друму, спуштали.

Кола са Божичем била су, за то време, већ одмакла, далеко, у сумрачју, а Исаковичу се чинило да види још само, у даљини, фењер, који им се, под колима, међу точковима, љуљао.

Исаковић је сачекао пошту, која је долазила из Ајзенштата, а застајала у Швехату, и добио је, у тим поштанским колима, место. У колима су била три фратра и једна госпожа, и сви су официра дочекали љубазно, али је Исаковић ућутао брзо.

Поштанска, путничка, кола, аустријска, у то време, прилазила су, пред вече, са свих страна, Бечу, а постиљони аустријски, били су на гласу. Возили су добро. Уживали су велики углед код свих војених караула, ђумрука, контумаца, и путника. Кад би засвирали у своје француске трубе, свет би се радо склањао, и гледао весело за тим брзим колима, која су нестајала на друму. Постиљони су имали жуту ливреју, а рукаве украшене двоглавим, црним, орловима.

У колима, Исаковић узе на крило сабљу.

Опипао је пиштоље које је имао у огртачу.

Као и сви официри тог времена, у свим војскама, у Европи, и он је веровао у судбину. Знао је да ће од случаја да зависи хоће ли најзад ући у Беч, или ће остати мртав на друму.

Госпожа, која му је седела шчела, имала је канаринку у кавезу, за коју му рече да је преплашена.

Фратри су чаврљали нешто немецки и загледали сребрне ширите на официру, а Павле се трудио да што више, ћути, да, што мање, одговара. Седео је мирно, чак и нехатно.

Посматрао је куће, које су остајале дуж пута и фењере, при улазу у насеља, а видео је и плаветнило брда, које је нестајало у даљини и мраку. Имао је лице човека који стално дрема и фратри су га, каткад, посматрали зачуђено. Исаковић је знао да му, сад, живот зависи од неког официра, који ће му прегледати папире, печате, и натписе, у првом бечком предграђу. Он је имао свој апшит из војске, пожутео од влаге, а имао је и Freypass, који му је Трандафил био набавио, у Будиму, али све то, за искусно око караулних официра, или жбира у контумацу, није било довољно.

Приближујући се, тако Бечу, Исаковић је био метнуо главу у торбу. Био се зато и оделио од својих дотадањих сапутника, јер није хтео да га гледају, ако дође до пуцњаве и отимања око коња, при улазу у неку ђумрукану. Кад дође тренутак између живота и смрти, Исаковић је хтео да буде сам.

Да га нико не зна.

Његови нови сапутници нису ни сањали да тај официр, који је ушао у њихова кола, није на путу, него у бекству, и да, крај све те његове досаде на лицу, може, ускоро, да их попрска својом крвљу.

Седео је тако нехатно.

Као сви који су били у рату, и убијали у рату, и вратили се из рата, и Исаковић је имао ту мирноћу пред могућом смрћу. Мир, који коцкари имају, при фараону, ако су навикли на коцку.

Такви људи сањају, у сну, како лако могу да прекораче провалију. Како на њих пуцају, али их не погађају.

У сну.

Кад су кола пришла предграђу, кроз које је друм из Швехата у Беч залазио, Павле поглади брке, по свом обичају, а нико није видео да му рука дрхти, приметно. Био је близу Бестушеву, па ипак, далеко.

Код стража аустријских, при уласку у престоницу, те године, славонски официри, из Хунгарије, нису били на добром гласу. По аустријским форпостима, око Беча, знало се, то лето, за немире, којих је на турској граници, у Хорватској, било. Официри караула у Бечу знали су и чули о побуни Бановаца (који су били сатерали своје официре, у плотове, у Глину, и Костајницу). Национ есклабонски, то лето, није хтео ни да чује, у том пограничном крају, у царству, да се покори новим наредбама о војном муштрању, на немецком језику. Истина, командант у Карловцу, ђенерал Шерцер, добио је био наређење да буде благ при угушивању побуне и обесио је само шесторицу, али је било још веће зло то, да је и неколико официра морало бити осумњичено.

У исто време било је побуна и у Лици.

И тамо су сератлије требале да буду муштране, на немецком језику, па су Личани, лајтнанту њиховом, који се звао Лабицки – који је почео да их муштра немецки – кундаком, развалили главу.

Што је било још горе, у Бечу се било рашчуло да је из граничарске компаније у Брину, тридесет војника прешло на турску страну.

Дворска комисија у Бечу, коју су били назвали „Илирическа Хофдепутација“, имала је, дакле, тог лета, године 1752, пуне руке посла, око тих побуна у славонском национу. Па иако су те, сербске, официре, називали званично Арватима, и Хунгрима, знало се добро у ком су народу рођени и ком народу припадају. Знало се, где су жаришта побуна, у царству!

Знало се и код постова у Бечу да у престоницу долазе многи отпуштени, есклабонски, официри, који траже отпуст из Аустрије, у Росију, а који имају лажне папире, или папире и немају. Пре десет година, Марија Терезија писала је, својеручно, да су се сербски војници из краљевине Хунгарије, Хорватске и Славоније, по Баварској, по Чешкој, по Италији, против њених непријатеља, храбро борили, и делом посведочили верност и поданичку дужност њој и њеном дому!

Што, каже, верује да ће и убудуће, свагда, чинити!

Али је то било па прошло.

Кад су поштанска кола, која су возила и Павла, задржана, код контумаца на Дунаву, на тргу Св. Стефана, њих је чекао преглед војени у сумрачју. Тај трг, који је био четвороугаон, био је опкољен зградама трговаца, и магазама, у које се није, на врата,

улазило. Него на спрат, чекрком, као роба. На сваком ћошку, светлео је, ту, фењер. Кад су кола стала, из стражаре на тргу, изишао је сержан.

Пришао је колима лагано и провирио у њих.

Запитао је нешто госпожу, открио канаринку у кавезу, а поздравио, са поштовањем, три фратра у колима. У том тренутку неко му је нешто, из стражаре, довикнуо. Видевши официра, који му је био пружио папире, подофицир га је поздравио и вратио му папире, и не погледавши их.

Павле му је био пружио апшит, на ком су били црвени и црни печати Команде из Осека и Темишвара. Са потписом Енгелсхофена.

Сержан је, међутим, одступио и довикнуо нешто постиљону.

Као да су и сама кола била сретна, што се преглед тако брзо свршио, она су брзо нестала, иза ћошка поменутог трга, у дунавском предграђу. Кроз пола сата већ, стигла су на своју станицу.

Ту је сишла и госпожа, која је носила канаринку у кавезу, а сишла су и три фратра, који су се дуго нешто извињавали Исаковичу. Павле је ту затражио да га одвезу на улицу зовомаја Ландштрасе, где намерава да одседне, у „Енгелу“.

Док су преносили његов пртљаг – неку кожну сађурицу – у друга кола, међу осталим поштанским колима, из којих су коњушари били почели да коње испрежу, капетан је, међу фењерима, слугама, постиљонима, коњима, и путницима, просто, нестао. Као да је у земљу пропао. Крај кола, у којима је био допутовао, остаде само његов пртљаг, пун хлеба и јестива, са којим је било повезано и једно ћебе, и неколико опраних обојака, пар старих чизама, и трикорн, који је био опрљен на ватри, и као метлом пробушен, на темену.

Постиљон је капетана дуго тражио, међу колима и путницима, али га није нашао.

Као нека сен, којој се жури, Павле је већ био зашао у оближње улице, по мраку. Ишао је, као да га вијају. Био је заогрнут својој абом, иако је било топло, а, у руци, стезао је своју сабљу. Трудио се да што пре, у сенци кућа, одмакне.

Исаковић је био, пре седам година, прошао кроз Беч, када су се славонски хусари враћали, по страшној зими, из околине Прага, докле је француски ђенерал Chevert био допро. Павле је знао где је центар Беча, код цркве Св. Стефана, а знао је и грческу црквицу, на тргу месара, Fleischmarkt. Седма кућа, поред те црквице, била је дом њиховог рођака, Копше, код кога је новаца имао. Копшу му је био и Трандафилович препоручио. Али је требало стићи до Копше, по мраку.

У то доба, осветљење Беча било је старинско и слабо. Фењери, који су се низали улицама, у мраку, личили су на мртваце који лутају, чинило се чак и да се љуљају. Чешћи су били тек у центру вароши, али и тамо, не на улици, него пред дворовима принчева и грофова. Пролазници, по улицама, иако је било лето, били су, ноћу, ретки,

па је капетан свега два-три запиткивао. А дрзак, какав је у опасности увек био, питао је, не за Копшу, нити Флајшмаркт, него за Ротентурм и Бургвахе, дакле баш за стражу.

Пролазници су радо показивали пут официру. Опасност је била само да наиђе на неког официра, који би га запиткивао. Могла је бити поноћ кад је до греческе цркве стигао.

Ту се и у мраку, лако, снашао.

Копшина капија била је седма по реду, лево.

Павле је последње кораке, у том мрачном лавиринту високих зграда, учинио лагано, као да се од журбе одмарао.

Био је замишљен.

Он је знао да није једини, међу сербским официрима, који је, тако, до Беча догурао, али је знао и то, да се то, за неколико њих, са одласком у арест завршило. За неке се више није знало ни да ли су живи.

Нестао је био дакле, заувек, онај његов свег, откуд је пошао, у ком му је све било познато, где се његовим, матерњим, језиком говорило, где се, увече, шоровима, певало. Где га је сваки знао. Где је своју кућу, браћу, своје коње имао.

А куд је сад стигао?

У неки свет, који је за њега туђ, који му личи на театар у Темишвару, где се на немецком кревељило, где се и он кревељио, кад је међу кирасире, према наређењу Енгелсхофена, ишао.

Неће дакле, никад више, видети, своју планинску, милу, Сервију, свој Цер и своју Црну Бару, откуд је у Аустрију прешао, него ће отићи, још даље, у једну далеку земљу, у Росију.

Ваздух је у Сервији био тако хладан и чист, а овде је тако тешко дисао.

Неће више видети ни своје људе, које је био, са Трифуном, у Срем, превео, а који сад чекају да чују, је ли жив, и кад ће почети селидбу у Росију. Неће више видети ни своју драгу тврђаву, Варадин, ни зелена егзерцириштa у Темишвару, по којима је јахао. Ни тамо, у прошлости, у његовом бившем животу, није све било лепо, светло, разборито, али је бар чуо како му срце куца, кад је куцало. Могао је да гаји и неку надежду. При крају дана, кад би се од коња растао, налазио је своју браћу. Могао је да рачуна, увек, на своју фамилију. Да чује неког ко би се, на његову несрећу, сажалио. Да чује смех, који се годинама понављао. Ако ништа друго, могао је да чује своје име, изговорено весело.

А сад је све то заувек прошло.

Утекао је од Гарсулија, утекао, али куда је утекао?

Отишао је из свог Срема, где је пањ на огњишту, и ноћу, светлео, гријао, а дим мирисао. Где се спавало тако безбрижно. Како се лепо чуо лавеж паса тамо. А кад би Ђурђе и захркао, Петар је умео да му спусти, на уста, перце кокота, које би хрк Ђурђев дизао, па затим, са висине, опет на уста спуштао.

Док се њихов смех гушио.

А овде, све је мрачно, и смрадно, и не зна где ће спустити, ноћас, да одмори, уморну главу.

Кад би се у Хртковцима пробудио, и изишао под звездано, јутарње, небо, његови белци дотрчали би му, а пропињали би се, пред њим, као неки водоскок, у висину. Кад би им окренуо леђа, они би га гурали, њушком, и климајући главом, и гривом, док их не помилује по врату.

А сад, у туђини, све је то нестало, у топоту коња, који су довезли интов, у ову мрачну варош, у којој ће, можда већ сутра, бити опет у аресту, да чека на омчу. Кад би се овде сад изгубио, у тим мрачним, високим зградама, где људи станују на спратовима, не би више ни врата да нађе умео. Кад би се овако, у ноћи, у Темишвару, кући враћао, увек је могао да рачуна на то да ће да га прате лојанице у прозору. Да га је неко напао, неко би му, у помоћ, дотрчао. Овде, овде би остао у локви крви, на коју би Месец пао, а нико не би знао рећи – да нема тих папира у џепу – ни ко је. Него човек непознат.

Лешина.

Иако му је Трандафил описао Копшину кућу, опширно, Исаковић је ту, крај грческе цркве, у кварту Флајшмаркт, дуго тумарао. А знао је да је све то, што је, дотле, за њега, на свету, било јасно, сигурно, познато, заувек прошло. Да ће се, одсад, кретати, као у неком сну и привиђењу.

Кућа Копшина, најзад, била је ту, седма, поред цркве, по реду. На врата куће била је пала сенка грческе цркве, која је била близу. А док је стајао тако, у тој мрачној, узаној, улици, крај себе је видео, под фењером Копшиним, само своју сенку.

Она га је, као и та успомена на покојну жену, једина пратила, на целом том путу, верно.

Исаковић је био миран и леден у том тренутку.

Тај дугајлија је био неспретан само у друштву жена, и својих рођака, јер је био забринут за њихово добро, али, кад би остао сам, имао је храброст сабљаша, високих, који имају дугу руку, а немају децу. Не би се био збунио, ни скљокао, ни да је сусрео, у тој уској улици, целу Бургвахе, да се по мраку вијају.

Исаковић је знао да ће и Копша моћи, тешко, да му помогне, и да, ни ту, у Бечу, још није сигурно да ће жив стићи Бестушеву, али је и даље корачао са надом у своју звезду зорњачу.

Закуцао је балчаком на Копшина врата, мирно.

Кућа Копшина није се разликовала од осталих, суседних, кућа, у том бечком кварту, који је био, у то време, лабиринт уских улица и троспратница, у којима је становао трговачки свет, али је било и много коцкарница, трактира, па и станова лорфи. Многе су куће, и станови, у том кварту, у то доба, имали два излаза.

Поред Копшиних врата, на дану, били су огромни пенџери, у скупом стаклу, а на црвеној кадифи, изложени, талери, француски златници, и дукати венецијански, све, поређано, на видик пролазника, па и слепаца, и лопова. Ноћу, све је то било, гвожђем, покривено. На вратима, мраморним, Копша је ноћу имао решетку.

Дуго је трајало док се лакеј Копшин појавио.

Исаковић му рече да је дошао из Будима, да га шаље Трандафил, а да тражи свог рођака, Копшу.

Лакеј је понављао што је чуо, па је замолио Павла да чека. Тек после скоро четврт сата, у вратима се појавио, са лакејем, млад човек, у црном оделу, какво је било уобичајено тада, у нижем сталежу, чиновништва и комерсаната, у Бечу. У светлости фењера, Исаковић виде младића, накострешених, густих обрва, црних очију, са носем као да је неки гавран, који је натакао наочари, а који га посматра, неповерљиво.

Исаковић онда понови што је лакеју рекао, па дода да код свог рођака, зна, да има повећи број талера, које му је, из Хунгарије, преко почтенородног Ракосавлевича послао.

Младић се онда насмеја, па рече Павлу да уђе.

А смејао се као да штуца.

Павла су затим повели, низ степенице, у неки контоар Копшин, у подземљу, који је био осветљен канделабрима, а у ком је све било тако чисто, уређено, пуно неких стаклених судова, књига, карата на зиду, да се Павлу чинило да се вратио, у Гран, у апотеку, Хернхутеру.

На једном троношцу, испод једног канделабра, Исаковић онда виде постаријег, омањег, човека, који је намештао своју перику, коју је ваљда био скинуо. Био се окренуо ка Павлу, али са троношца није силазио. Гледао је Павла, са наочарима на носу. Довикну му, да му каже, ко је и шта жели, у ово позно доба.

Павле му онда понови, што је рекао лакеју и младићу, па дода да би желео да са банкаром говори, насамо. Видео је да лакеј излази, али да стоји и гледа их, иза

стаклених врата – која је био за собом затворио. Павле је посматрао и младића, у црном оделу, неповерљиво.

Копша му тад довикну, да је он Копша, а да је тај млади човек његов драгоман, пред којим нема тајне. Господина капетана не треба да брине присуство његовог драгомана, господина Анастаса Агагијанијана. У трговини, као и у религији, све почива на поверењу.

Младић, врло блед у лицу, али са густом, црном брадом, насмеја се на то, а опет се смејао као да штуца.

Павле онда погледа, за тренут, Копшу, ћутке, виде његово лице остарелог јарца, жуто, као у човека чија црева нису у реду, а виде и непријатан израз лица Копшиног, поднадулог, као да се напреже на неком нужнику. То је дакле био тај њихов, чувени, рођак, у Бечу.

Затим му каза да се они, преко писама, већ познају, а да Копша зна, и лично, његовог поочима и рођака Вука Исаковича, оберста, који сад живи, остарео, и инвалид, у Срему. А свакако се сећа и његовог братучеда, Јурата, који га је посетио, кад је у Беч долазио – а свакако је примио и талере, које му је, преко господина Ракосавлевича, послао. Он је Павел Исакович Влкович.

Копша онда оживе и рече, за талере, да су новци у најлепшем реду, па тек после, као да се присетио, сиђе са троношца и приђе Павлу, кога је загрлио и кога упита, где је у Вијени одсео, и зашто је дошао. Није лепо да му рођаци долазе, тако ненајављено. А случај је, да га је још на ногама нашао. Ноћ је зато да се људи одморе.

Понудио је Павла да седне.

Исакович онда започе да прича, нашироко, како је добио апшит из аустријске војске ово лето и како се они, Исаковичи, спремају, одселитсја у Росију. Како је, из новоуспостављеног пука сирмијских хусара, премештен, у пехоту, и како се уписао на списак ђенерала Шевича, свог рођака, и како ће отићи у Росију. Доказ, о томе, да је уписан у росијску листу, у росијском посланству у Бечу, имају.

Команда у Варадину и Темишвару, међутим, одбија да им Pass изда и да их пусти да оду. Па је дошао у Беч, да иде грофу Бестушеву. Трандафил му је рекао да му, у том, чрезвичајном, послу, нико не може помоћи толико, колико Копша, сербска мајка, официра, у Бечу.

За све то време, Копша је климао главом и одобравао, нестрпљиво.

Копша га онда замоли да не говори тако плахо, јер иако зна немецки добро, не чује добро. Углавном, схватио је све. Мора одмах да дода да набавка Passa, за Росију, кошта много. А он, Копша, не би то могао да изради свом рођаку, бесплатно, ни кад би хтео. Има да потроши на дишкрецију.

Исакович му упаде у реч и рече да је готов да плати, добро.

Копша се на то одобровољио, и поче да се извињава да би он, то, учинио рођацима, да може, gratis, али он је целог свог живота штедео, да осигура себи, у старости, топлу супицу. А то, што му преостане, жели да остави свом роду, као задужбину.

Павле онда окрете главу, да не гледа свог чувеног рођака, за кога је слушао, тамо доле, у Срему, да је свемоћан у Бечу, а сербска мајка сваком официру.

Копша онда запита за господина сенатора Маленицу, у Темишвару, па затим поче да прича да је, до сада, кроз Вијену, отишло једно стотинак сербских официра у Росију, јер је било, досад, лако. У последње време, међутим, то више није лако. Чује се да читава села крећу, па је росијски посол имао много непријатности, а гроф Бестушев је отишао. А нови росијски посол, гроф Кајзерлинг, још није дошао. А неприлика је и он, Копша, због тих официра, имао. Многи га официри, који му узимају новаца, на зајам, после, денунцирају. Да шаље официре у Росију. А то је сад забрањено. У почетку се чинило да у Росију иде неколико незадовољника, па је Двор то одобравао, али сад желе, читаве караване, да оду. То је читава аваланша.

А причају да је он, Копша, то кренуо.

Где је Исаковић на квартиру?

Павле му онда рече да је вечерас стигао и да нигде није на квартиру. Њега су били арестирали и потерали, у Осек, али је он побегао и дошао да тражи росијску заштиту.

Кад то чу, Копша скочи, хитро, са троношца, као да се помамио. Поче да гаси свеће у канделабру, а викао је и на Агагијанијана, да гаси свећу. Трчкао је по соби, као да је хтео да се претвори у миша. А подвикну Павлу да се губи из његове куће.

Нека му Бог буде у помоћи, идућих дана, у Бечу.

Неће ни да чује да се меша у то.

Павле онда, као сенка, поче да говори сенци – јер је тако Копшу видео, осветљеног само слабом светлошћу, кроз стаклена врата, која су водила из контоара – да он ничију помоћ није тражио. Тражи му само да му покаже кућу росијских посланика у Бечу, а он ће сам, без ичије помоћи тражити, тамо, своје право. А готов је, ако треба, и животом да плати, за Freypass, у Росију.

Нико нема више права да њега арестира, у Аустрији.

Има аншит из аустријске војске у џепу.

Безмерна је патња коју су он и његов национ претрпели, откад се рат свршио. – Отпуштени су, без икакве кривице, па желе да оду.

Сва та јадиковка, међутим, ништа му није помогла.

Копша није хтео ни да чује, да рођака прими у своју кућу. Нека иде, каже, куд га очи воде. Не може он примити у кућу дезертера. Нека се они, Исаковичи, даве, ако им је мило да се даве, али нека они не увлаче у воду и друге, за собом. Увек је та фамилија била луда.

Исакавич је стајао као скамењен. То ли је тај рођак, дакле, што им се чинио сербска мајка, издалека?

Млади човек, Копшин драгоман, господин Агагијанијан, почео је онда да се смеје, као да штуца. Тешио је Копшу да сва та паника, око капетана, није потребна. Капетана би могао да смести он, тамо где се крило већ неколико сербских официра, који су били на путу у Росију. Могао би он да одведе, Исаковича, код госпоже Хумл, која има дискретну кућу, у комшилуку. То није далеко. Тамо нема опасности од жбира. Тамо је, у коцкарници, ноћу, увек пуно официра. Тамо не залази Бургвахе. Опасност за Исаковича биће само госпожа Хумл.

Anne Marie Hummel, коју он, Агагијанијан, добро зна.

То је бивши сопрано, из театра, који гроф Дурацо издржава.

Она је још лепа, иако је давно у године, као Сунце, зашла.

Нема тог официра, који њу може да замори, на бојном пољу љубави, толико, да призна да је борбе доста!

Дабогме, све то кошта!

Исакович је грмео, при самој помисли да се крије у кући једне лорфе, а молио је само да га одведу до зграде росијског посола. Па нек буде, шта буде. Он је готов да умре, ако га Росија напусти.

Преклиње их само да јаве грофу Бестушеву да је стигао до Беча.

Жив се неће дати, да га арестирају.

Млади Јерменин, међутим – који је личио на гаврана, са наочарима – смејао му се и саветовао га је да не буде луд и не излаже, ни себе, ни Копшу, освети караулних официра. Нека се притаји у кући госпоже Хумл два-три дана, док се известе Руси и док Руси дођу по њега. Ако му пак до женске није стало, он, Агагијанијан, рећи ће госпожи Хумл да је капетан рањен на бојном пољу љубави и да је дошао у Вијену да се лечи, код урин-доктора. Госпожа Хумл ће га онда оставити на миру, а ни жива душа неће знати да се код ње крије неки капетан. Кроз њене салоне прошло је већ неколико сербских официра. Ни једног није издала. Ни један није из њене куће отишао у арест. Има она веза.

Дабогме, то кошта.

Треба Исакович да се претвори у лава, у кавезу, на неколико дана. У питању је глава. А није право, ни да Копша страда.

Копша онда поче да наговара Исаковича да прими предлог Агагијанијана, и Павле, најзад, немаде куд. Огрнут својим огртачем, са сабљом у руци, он изиђе од Копше, поред Агагијанијана, по мраку, као сенка, и пређе преко уске улице по мраку, неколико корака, у неку авлију, где је млади Јерменин, кикоћући се, зазвонио на нека врата, испод једног фењера.

VIII ПО СЕЋАЊУ СЕ ХОДА КАО ПО МЕСЕЧИНИ

Чарствујушча варош Вијена била је, у то доба, ноћу, слабо осветљена, фењерима – као свећама. Њени становници ходали су улицама само док је лето, пролеће, почетак јесени – и то, кад је месечина. Кад је ноћ мрачна, кишовита, или кад дође зима, на улицама Вијене, ноћу, није било никога.

Сем пијаница, и ноћних чувара.

Ноћни чувари су се дозивали, као лађари у шајкама.

Тим веселије било је по вијенским кућама.

После турских ратова, Вијена је била постала варош башта, јасмина, јоргована, липа, игранки, песама, вина.

Било је, као и другде у Европи, и у њој, лопова, кесароша, проститутки, доста, али су убиства, заседе, злочин, били ретки. Много ређи, него у турским, пограничним крајевима, где је у то доба било и пустахија и харамија.

Исаковић то није знао и стезао је сабљу, док је, са Агагијанијаном, пролазио, кроз мрачна дворишта Флајшмаркта.

Флајшмаркт је, у то време, био, заиста, најгори центар Вијене, лабиринт, уских улица, са кућама грчких трговаца, кафана, коцкара, лорфи, са смрдљивим олуцима – права јазбина.

Али је и ту изглед варао.

Унутра, по кућама, није било убица, него жена и љубавних гнезда.

Исаковић је у Бечу увидео да у Европи постоје два света.

Једно лице, које се показује дању. А друго ноћу.

Један свет, који се види, кад је дан. А други, кад је ноћ.

Једно лице, напољу, пред вратима. А друго, унутра, иза врата.

Звоно, које је Агагијанијан повукао, у мрачној авлији, где је госпожа Хумл живела, имало је гвоздену ручицу, пред вратима. А звонило је, као клепетуша, иза врата.

Затим се, далеко, горе, у висини, са трећег спрата, указа једна свећа, у мраку, и једно, женско, лице, и чу глас, који је питао: Ко је?

Агагијанијан тој жени довикну: Анастас Велики! Anastasius der Grose! Врата се, после тога, отворише, као сама. Она су се отварала, са трећег спрата, жицом, која је дизала резу, изнутра.

Кад Павле уђе, поред Јерменина, виде да се налазе у каменитом, уском степеништу, као на дну неког дубоког бунара. Горе, у висини, стајала је нека жена, која је држала свећу и која се гласно смејала.

Док су се пели, на трећи спрат, у спирали, Агагијанијан је Исаковичу давао последње савете, како да се у тој кући понаша. А кад стигоше горе, на трећи спрат, Павле виде да их чека увела лепотица, која га је зачуђено, и задовољно, посматрала. За све то време, из зидова, допирали су, до Павла, свирка, дрека, смех женски, вриска.

У кући је, негде, морало бити много веселог света.

Госпожа Хумл учини се Павлу врло чудна. Била је то женица, ваљда педесетих година, увела ружа, полугола. Имала је лице анђела, била је риђокоса, насмејана, нафракана, са очима плавим. У коси је имала нојево перо. Кринолина јој беше расечена, дуж оба кука, тако да јој се лепа, гола, бутина видела, изнад колена. На ногама је имала сребрне чизмице, а корзет јој беше од злата. Личила је на кирасира који се смањио и који се, у лофру, претвара.

Дочекала је Исаковича à la grande.

Исакович јој се клањао, са трикорном на свом срцу – и зацупка. Агагијанијан је, очигледно, био, са том женом, у врло добрим, односима, јер је поче пљескати, тамо где не треба, и јер је поче окретати, као да је желео да јој се заврти глава. Млади човек је одвуче мало даље, у страну, а шта јој је мрмљао, није допирало до Павла.

Чуо је само да госпожа узвикује: „Боже мој! Боже мој! Mein Gott“ Агагијанијан му, после, рече да она то и у постељи понавља.

Та жена и Агагијанијан, затим, поведоше Павла, у сасвим други крај ходника, у сасвим други стан, који је мирисао на сапун и жене, а у ком је била мртва тишина.

Госпожа Хумл, са свећом у шандали, осветлила је ту собу, која је била пуна огледала, и на таваници, па рече Павлу да је добродашао. Показа му постељу и лавоар, и рече да може лећи, да се добро испава. Нико му неће долазити. Кључ за ту собу има само она.

Агагијанијан рече, смејући се, да је штета, што је упознала капетана баш у тренутку кад је дошао, рањен, са бојног поља љубави. Никад тако лепог, есклабонског, официра није имала. Штета!

Кад госпожа оде, Агагијанијан рече Павлу да ту, у тој соби, може мирно да се крије неколико дана, а он ће му долазити, и јавиће Русима, за њега.

Госпожа Хумл је сасвим сигурна.

Није он први, ни последњи, сербски официр, кога она скрива.

А има она и са Бургвахом добрих веза.

Још никога није издала.

Исаковић, коме се није свидело све то и који се свему томе није надао, поче да се вајка да је тај стан права мишоловка.

Јерменин га онда одведе до једног ормана, и показа му вратанца, која су из те собе – која није имала прозора – водила на доксат, изнад оближњих кровова. Кад изиђоше на мали доксат, у гвожђу, и лонцима цвећа, под њима је била, светлуцава, мрачна, цела Вијена, са својим крововима, улицама, црквама, баштама, рукавцем Дунава и далеким брдима. Одатле, са тог доксата, дуж димњака, могло се отићи чак на други крај кућа, и сићи, чак до других улица.

Госпожа Хумл се вратила, затим, да намести постељу капетану, и рече му да ће му рачунати терезијански талер, за сваки дан, а два талера за сваку ноћ. А долазиће код њега да руча.

Жури се, каже, јер јој је пуна кућа гостију.

Нек се капетан, за сада, добро испава.

Видеће се, сутра, за урин-доктора.

Крај свег беса, и гађења, да он, који је за царство крв пролио, мора да се тако крије, при доласку у Вијену, Исаковић је све то, што му се те ноћи десило, отрпео, мирно.

Тешио се да је, ето, ипак, стигао до Руса и Бестушева.

Моћи ће, кроз дан, два, изићи, пред Хофдепутацију, да тужи Темишвар, да тужи Гарсулија, да се зна шта се ради са њима, Исаковичима, и њиховим отпуштеним војницима, њиховим сународницима, после рата. Чуће се до императрице, неправда, безакоње, срамота. Нанета Србима!

Хтео је мирно, прву ноћ у Бечу, да проспава.

Кад госпожа Хумл и Агагијанијан одоше, Исаковић, још једном, прегледа врата, добра, тврда, која су имала резу, тако да их је могао затворити, и изнутра.

Кад их одшкрину, виде да је улаз у кућу, доле, као у бунару, испод њега, и да, отуда, не би могла, ни читава рота војника, да му приђе, док је у њега пиштоља.

Исто се тако уверио да му је немогуће прићи, и са доксата.

Била је вртоглава висина, стрма.

Али, дрека, вика, музика, неког веселог друштва, целу ноћ није престајала, па и кад престаде, пред зору, Исаковић је морао да слуша, однекуда, крај себе, из зида, дубок, тужан, јек, неког виолончела.

Учини му се да му је та врста музике, однекуд, позната.

Заспао је тек кад се било разданило.

Госпожа Хумл устајала је тек пред подне.

Дошла је код њега да руча.

Исаковић јој је причао, немецки, којешта, о којечему, тек да јој покаже да тај језик разуме, и зна, а она га је испитивала само о женама, о љубави, о обољењу које има, а није га питала о војеним стварима. Није га питала ни зашто се крије.

Исаковић је, затим, дан провео у посматрању свих оних ситница у кући, које је могао да види, са својих одшкринутих врата, и са свог доксата, из прикрајка. На доксат је излазио цео тек кад паде мрак, да се надише ваздуха.

Прекодан је, тако, гледао, неку жену, или човека, у теме, како се крећу, доле, у каменитим двориштима. Као без смисла.

Видео је и неке руке, које су спуштале корпе, на врпци, са високих спратова, на авлију, уличним продавцима, колача и воћа, па их, затим, извлачиле на спрат, неким, невидљивим, укућанима. Видео је и голубове и мачке по бечким крововима у околним улицама. Морао је, међутим, да пази да се не покаже цео и да не побуди радозналост неких комшија.

Увече се поновила дрека посетилаца, музика, вика, игра, која је допирала кроз зидове, до њега. Госпожа Хумл је, каткад, свраћала до њега, а имао је и посету Агагијанијана.

Први дан му прође, тако, без догађаја.

Његова соба, у ораховини, и огледалима, није била већа од неког доброг ормана. Он се у њој осећао као мртвачки костур у орманима.

После два-три дана, међутим, изгубивши стрпљење и без мирног сна, Исаковић постаде несносан и Агагијанијану и госпожи Хумл, која није могла да разуме, што капетан не позива урин-доктора, да га лечи, него седи, цео дан, тако, на својој постељи, са главом у шакама, погурен, као да плаче.

Она поче да сумња у Исаковича.

Мислила је да тај официр није дошао, кришом у Беч, да се лечи, него – да је убица. Убио је неког мужа, па сад чека, да га спасе мито и кеса дуката. Ко зна ко је то?

Агагијанијан се смејао кад му је то наговестила.

Уверавао је госпожу Хумл да се ради, заиста, о болеснику, који се крије, само зато што је у Беч дошао без папира, али ће их добити.

Исаковић, међутим, није хтео да зове ни перикмахера.

Била му је израсла брада.

Госпожа Хумл поче да га избегава.

Она му је доносила вечеру у лепом посуђу, остављала све то на столу, али би се, затим, само осмехнула, уплашено, и отишла. Исаковић би чуо само, клап, клап, њених папуча.

Око њега, прекодан, била је све већа тишина.

Просторија у којој је живео, поче Исаковича, сад, све више да сећа затвора. Разлика је дабогме била велика, између оног затвора у Темишвару, у подруму, у мемли, са пацовима и мишевима, и ове собе, у огледалима, и ораховини, али је унутрашњи смисао био исти. То су били ти затвори о којима је толико слушао, у којима је толико официра било претворено у мртвачки костур, који није више изишао из ормана. Деспот сербски, гроф Бранковић, држан је, тако, у оваквим собама, а толики су његови сународници завршили били, у оваквим собама.

Напољу је била велика варош, царевина, Вијена, Европа, земље по којима су Серби гинули, Оландија, Шлезија, Миланија, али је он, официр царства, задржан између четири зида у просторији једног ормана.

Није више могао, ни дању, да нађе сна.

А ноћу је лежао будан на постељи, са широм отвореним очима.

Иако Исаковић није био ни нарочито писмен, ни начитан, ни васпитан, него самоук, прост, он није био занет престоницом, коју је био видео само у пролазу, у снегу, у рату, са коња, а коју је сад гледао са свог врлетног доксата као да је нека лепа слика.

Иако је та слика била раскошнија, већа, чуднија, него слика Темишвара, или Варадина, или Осека, или Белграда, немецког – који је знао из детињства – разлика није била велика. Варош као варош. Зграда као зграда. Цела му је Аустрија личила на касарну принца Александра, у Белграду, која је имала 360 прозора. Личила на капије градске принца Евгенија Савојскога. Личила на сахат-кулу у Белграду – који су Немци држали више од двадесет година. Оно што је Исаковича, тих дана, у Бечу, нарочито било сневеселило, то је био осећај да је, ето, стигао близу свога циља, али да је од њега ипак далеко.

Иако је госпожа Хумл била, и даље, према њему, љубазна, и доносила му ручак, вечеру, манделмилх, и воћа, Исакович је осећао да она треба да изусти само реч, две, пред официрима, њеним швалерима, па да по њега дође рота војника.

Смрт је, за дезертера, у то доба, била сигурна.

Крај свег уверавања Агагијанијановог, да је госпожа Хумл сигурна, да она зна да сербски официри долазе у Вијену ради својих, нерешених, молби, и неправедних казни, да се туже – Исакович помисли да та жена може, и нехотице, да га изда.

Њена кућа је, свако вече, била пуна света.

Коцкари, и блудници, разилазили су се тек ујутру из њеног стана. Као неку маскераду, могао је њихов одлазак да гледа, кад одшкрине врата. Било је једном и туча.

Дрека је била велика.

Он је седео, погнуте главе, пред зору, на постељи.

Ту је дакле био стигао на свом путу у Росију?

Ту ће му се дакле решити судбина, ових дана?

Ту ће дакле умрети, кад га буде пронашла Бургваха?

Та лорфа ће, дакле, стајати чело његове главе, док буде лежао мртав на патосу, кад га буду оборили из пушака, кад му понестане танади и праха за пиштоље.

После толико надежди, после толико патњи, завршиће дакле у царствујушчој Вијени, у кући једне лорфе, као леш.

Кад би, тако, устао, и стајао, у мраку, на свом доксату, изнад Вијене, Исаковичу се чинило да га та варош вуче у дубину, да се стрмоглави, и сурва. Госпожу Божич био је заборавио. На целој тој великој пучини вијенских кровова, није имао никог свога.

А кад би се сетио прича свог поочима Вука, који је долазио у Вијену, приликом припреме за избор митрополита, Павлу би било још теже, у мислима. Било је познато, у фамилији Исаковича, да је још Вук рекао да се у Вијени све може купити, али да се

ништа не може, без мита. Та варош им је узимала, увек, и мита, и права, и крв, а није им ништа давала, сем обећања.

Пошто Павле, крај свег јахања у битке и ратове, на бојишта у иностранству, није познавао друге земље хришћанства, и Европе, он је, као и цела фамилија Исаковича, мислио да је Вијена Содома и Гомора.

А да је остала Европа просвећена и добра.

Пошто је лежао тако, данима, у мраку, и ноћу, широм отворених очију, у тој соби својој, код госпоже Хумл, почео је да сања, будан, да има визије и сијасет халуцинација. Све му се то чинило, међутим, као јава. Тако се, изнурен, уморан, пошешуљао, враћао, у сновима, чак до свог детињства. Указа му се Цер, у сребру пролећа, затим у злату јесени, сав у плаветнилу неба. Чак му се, изнад његове Сервије, указа и Аустрија, а царствујушча Вијена, као црн облак, и, у њему, мртвачка глава. Велика мртвачка глава, која му се приближава, и пита. Отац? Vater? А чу, како он онда одговара: Звао се Никола! А мати? Mutter? Звала се Петра! И додаде, а баба, Иконија! Она ми је била нешто најслађе на свету!

Рођен? Geboren?

Приметивши да је та горостасна, мртвачка глава нека Вијена, која га пита, са којом разговара, у сну, као да је пред царским официрима, са нојевим пером на шеширима, у касарни принца Александра, у Белграду, кроз коју је ушао у војску, Павле се, љутито, продера: Родио сам се на Микољдан године 1715.

Сећам се да су ме тог дана, сви, помало вукли за уво, рекавши: На данашњи дан си се родио, сретан ти рођендан!

Деда Гаврило ми је дао неколико ситних пара, које сте ми узели, и има да ми вратите, као и сабљу, као и два пиштоља, сребрњака. Узе ми их Гарчула.

Сећао се, отрчао би, да пољуби у руку деда Гаврила.

А баба Иконија, том приликом, обукла би му нове чарапе.

А дошао би и стриц Никодије, са стрином Јованом, па су га и они, помало, повукли за уво.

Mutter? – Чу, како се и даље дере Вијена, мртвачка лубања.

Била је турска робиња, са бабом Иконијом, кад сте ви, мајку вам, улазили. Лежале су око цркве шабачке, уз ватру, а баба ми чу како Турци говоре да ће да беже у зору, према Ужицу.

Турчин, који их је везивао, био је легао, метнувши два сребрна пиштоља и срмали јатаган под главу. А моја баба, кад Турчин заспа, помисли: Здрав Османе, ако ти

остане! Узе оружје, па нагнуше бежати. А кад пси у Црној Бари залајаше и стража јој довикну: Ко је? – она, газећи воду са мојом мајком, каза: Робиња!

Побегоше Турци ка Ужицу!

Gut Jawohl? А деда Теодор?

Е, деда Теодор, кад са вама уђе у Црну Бару, натрапа, несретник, на неке кошнице, па кад их угледа, онако изгладнео, извади једну, па узе сађе са медом. Али се остале кошнице изврнуше, па пчеле излете из кошница и мало ко остаде, да га нису изуједале. А ви сте, курве, тражили, од Вука, да пронађе ко преврну кошнице. Да га вешате!

Gut! Jawohl?

А отац? Vater?

Шта, Ватер? Деда Теодор ми је причао да смо имали стару читуљу, која је била стара неколико стотина година, а у њој беху имена предака наших. Писало је: Десивоје, Калајан, Путник, Примислав, а биле су записане и жене: Теша, Вишња, Трњина, Дуња!

Па вам ту читуљу његов брат, Спасоје, несретник, даде, за дукат, па се још хвалио, како је добро продао, чађаву купусару. Е, не верујете, је ли, али тако је! Не лажу мртви! Лаже Гарсули!

Мени остависте само једну књигу: Житије мученика наших светих.

Gut! А убиство?

Исаковић кад то чу, снужди се, па исприча, снуждено, како је деда Гаврило причао, за свог оца, да је био честит и поштован у селу, а да га је убио рођени брат.

Gut! Jawohl?

Купио је сено испод Цера, са братом, па у том застаде, поред свог малог сина, Гаврила, па поче да га милује. А старији му брат повиче: Остави дете па граби сено!

Он остави.

Али после застане, опет, крај детета, а брат му повика љутито: Рекох ли ти да оставиш дете, па да грабиш сено? А ти не слушаш!

Па дограби пиштољ, и на месту уби рођенога брата.

Жена убијенога, која је била на сенокосу, кад виде шта јој девер уради, оног часа, поведе децу и јави се Турцима. У оно време кад Србин убије Србина, друге казне није било, само 1.000 гроша!

Које овај небрат и плати, с тим, да удовицу више не вређа, а да деци део очевине поштено одвоји.

Тако ти дед Гаврило и брат му Мијаило остану сироте!

Gut! Jawohl? Abtren!

Кад Аустријанци одоше, мртвачка глава нестаде, а Павлу сину земља његова, у бојама плавим, зеленим, златним, руменим.

Цер се наднесе над њим, у долину, а он је сад пролазио крај матере, иако му је било тек три године и два месеца. Пролазили су кроз брдо, кроз шуме, кроз облаке. Његова мати ишла је свом оцу, на Микољдан, у посету, и водила и њега, да га покаже.

Ишао је и трчкао, упоредо, са мајком, док дођоше до реке, бистре као сузе, и до скеле. Уђоше да се превезу. А вода је била мала.

Време топло као да је лето.

Скелеџија, терајући скелу, не мож да је притера уз обалу, па дохвати конопац, којим везује скелу, и скочи у воду, да повуче скелу.

А његова мати врисну и ухвати га, оберучке, у наручје.

Али скела већ пришла крају.

А скелеџија викну: Одлази! Шта се дереш и плашиш то дете?

Исаковић се сећао, сад, и како се на обали, тако мали, оте из материних руку, па скочи из скеле и узе купити, по песку, на обали, камичке, и турати их у недра. Док га мати ухвати за руку, рекавши:

Шта ћеш ту, вода може да те привуче и однесе, болан брајко.

А он беше стао и загледао се, близу воде, у лепе камичке.

Чу, и то, како се скелеџија смеје његовој мајци:

Што се заносиш и дете плашиш? А оно, видим, слободније од тебе!

А чу и то, у мраку, како му мати одговара: Стра ме је!

Ситница је то била у мору сећања, али му је била драга и сачувао је у сећању, заувек.

Међутим, слике брда, сена, шума, настављале су се, и даље, у мраку, у бунилу, кроз заспалог, и полубудног Исаковича.

Враћао се у своју Сервију, све даље и даље.

Виде себе и у посети код свога деде.

Идући његовом селу, неким шумским путем, онако мали, био се заморио и поче да моли мајку, да сиса. Обичај је био, у то време, да се деца доје, дуго. Сирота његова мати покушавала је већ да га одбије, а нарочито сад, бојећи се да јој у очевој кући не замере.

Плашила га је бабом.

Својом мајком, која се звала Гоша.

Обоје ће их бити, рече му, Гоша, кад чује да га још дoји.

Али, кад он заплака, она, сирота, седе уз пут, уз један храст, да га надоји. Молила га је, онако малога: Немој код моје куће искати да сисаш, јер ће нас моја Гоша умлатити бијући! Она је стара и зла, није добра и мирна, као твоја мати.

Он се онда заплака, што је Гоша зла.

Кад су, затим, стигли кући дединој, био се мало узверио од бабе. А баба примети то, па ће упитати, његову мајку:

Што је ово дете вако ћудљиво? Звера, као да га је стра!

Његова мати онда поче нешто да шапуће његовој баби, а баба се на то удаљи некуда и врати са дугим прутом у руци.

Видећи га крај матере, на грудима, повика: Оће сисе је ли? – Видиш ли овај прут? Тебе матору ћу умлатити бијући само ако му још једном даш!

Комад у шаке па једи!

А он онда већ плаче ли плаче, жао му мајке, умлатиће је Гоша.

Његове две ујне, које су биле присутне, узеше га за руке, па са руке на руку, па га нуде орасима, лешњицима, медом.

Обема име беше Анђа.

Тада дође и деда, а обе му прињоше руци. А кад деда виде њега, на ујниној руци, повика: Шта ти је, Анђо? Што носиш маторог чобанина? Ујна ће на то: Нека га, бога ти, бабо! Поплаши га Гоша!

Па подај га његовој мајци, кад га је разбенавила! Нека се с њим носи! А ти гледај посла! Ваља скоро вечерати! Старац је затим извадио кесу, па га позва: Оди деди да ти

дам пара! И даде му неколико турских парица. А он је био мало стао, па га гледа, да ли је добар, као онај други.

Али кад му мати рече: Иди! Видиш ли, даће ти пара!

Он прође.

Затим отрча матери и даде паре њој: На, Пепо! Чувај ми ово! Да види деда Гаврило, шта сам добио! А мати му узе паре, па му рече, тише: Иди сад деди! Пољуби га у руку! А и деда га зивка, да му прође, те се он ослободи, па му прође опет, а деда га нуђаше искрцаним орасима.

Видећи га код деде, баба Гоша узвикну: Е сад ми је ово дете добро! Волем га! А ти, Петро, не смеш поганити дете и давати му да сиса. Јер ћу те умлатити!

На то ће његова мајка:

Док не легнем нећу му дати!

Те вечери, дуго су седели за вечером, али он поче гонити матер, да иду да спавају. Ујна га, међутим, однесе код њене деце, у кућу. Тек изјутра виде да му нема матере.

Тада га ујна узе за руку и рече:

Ајдемо код Петре!

Кад ушоше у кућу, а оно, заиста, његова мајка тамо. Велика ватра гори, а на веригама виси бакрачић пун ракије. А баба Гоша кутлачом спушта мед у котао и, чим се раствори, спушта други.

Ујна, кад ушоше, рећи ће његовој мајци:

Добро јутро! Деде, Петро, дај нам мало медене ракије! Дед пољуби Гошу у руку!

А и његова мати повика: Дела, благо мени, пољуби Гошу у руку! На то га баба узе на крило, пољуби у образ и рећи ће његовој мајци:

Видиш ли како ми је ово дете добро?

А ти га кваришь! Поганиш ми дете! Ја њега волем, а ти, ако га још који пут опоганиш, бићу те, па ћеш се чудити шта те је снашло.

Затим баба Гоша кутлачом нали из бакрача, врућe, медене ракије, па тури у чашу још меда и даде ујни да пије. А и њему даде.

Али он ни да окуси није хтео!

Целог тог дана, његове ујне нудише га орасима, лешњицима, папулом, рибом, вином, па како беше света у кући, провео је цео дан без матере. Али, кад дође вече, навали опет да му да, да сиса!

Његове ујне муку су мучиле да га заговоре.

А деда му даваше по коју ситну парицу да га залаже.

Мајка му се бранила, да не сме, од Гоше.

Сви су се смејали око њега и сви су га залагивали, док не заспа. Тада га однеше у вајат.

Сутрадан, памтио је то, смеју му се ујне, како је тражио, у сну, да сиса.

Ја се томе надала, па сам обукла кожух и закопчала!

А његова сирота мати рећи ће:

Целу ноћ сам на једној страни спавала, па сам ребра натиштала. Нисам смела да му се окренем.

У том дођоше и деда и оба његова ујака да пију медену ракију и сви му дадоше по неку ситну пару. А смејали су се и жалили га. Његова мати хтеде да пође, кући, али деда не да.

Што се журиш, Петро?

Данас нећеш ићи, нека се дете забави са децом, док не заборави обискивати о теби.

Тако остадоше још један дан.

При повратку, на путу, његова мати носаше неку шарену торбу, упртачу, а у тој торби знао је да носи погачу и чутуру ракије. То је била спремила мати његовог оца, а додала је по пар чарапа, оцу, мајци и браћи.

Сећао се како су они, после, примајући дар, говорили његовој матери:

Што си ти, Петро, то доносила? Видиш, весела била, да ти треба деци сваке године све више?

Деда им је био наточио ракије и у другу чутуру, а баба додала погачу и повише колачића, који беху, у средини, бушни.

Понеси, Петро, и подај деци прија Јованиној!

То је била јетрва његове мајке.

Ову чутурицу, Петро, подај пријатељу Гаврилу!

Ракија је љута, лепа! Није комова, какву он има. Нека носи за појасом и пине кад се умори!

Баба Гоша их је, после, испратила, далеко.

А његова мати и она расташе се плачући.

Момак један био је пошао са њима, све до скеле, да види како ће прећи.

Кад су стигли својој кући падао је већ мрак.

Мати његова љуби свекрву у прса и руку, а он обиска, око врата, баби, Иконији. А кад га мати позва да га надоји, није хтео прићи. Не сме, каже, од Гоше. Оће Гоша да бије!

Тако његова баба Иконија дознаде да је одбијен од сисе.

Баш хвала прији Госпави! Да сам знала да те отерам раније, да ми дете не поганиш.

У том му деда уђе на врата и повика:

Шта си ми, Кезо, донео?

А он се онда окрете матери и поиска чутурицу и даде је деди Гаврилу. А деда Гаврило повика: Жив био, сине, кад си ми ово донео! А хвала и пријатељу Луки!

Тако су се ето, из бездана људских успомена, том намирисаном, надодољеном, официру, који се тукао у биткама на све стране Европе, враћале ситнице, које је памтио, и после тридесет и пет година, из његове сиромашне земље. Реке је видео бистре као сузе људске. Цер му се јави у далеком плаветнилу. Виде булке!

А пошто је био оставио ноћу отворена вратанца, која су водила, иза ормана у соби, на доксат, био се освежио. У чудноватој игри сна, довољно је било да мало захлади у Бечу – јер је те ноћи била пала киша – па да сања горски ваздух планина своје Сервије. Тако се сан, који личи на смрт, игра са људима.

Тако се из једне стварности, и јаве, која је луда и бесмислена, кроз људске беде и сузе, прелази, сваке ноћи, у свет сна, који није бесмисленији, и који, каткад, бива, човеку, једина утеха. Павлу Исаковичу, те ситнице, из сећања, из детињства, биле су милије, чиниле се лепше, него све његове кићанке, царствујушча Вијена, и сва раскош рококоа тог времена.

Из тог сна се пробудио, као окупан, чист, у души, и весео. Кад се Сунце рађало изишао је на доксат, крију̂ћи се, иза зида, а загледан изнад кровова у далека брда, иза којих је, негде, остао Цер, на ком је опадало жуто лишће.

Тако га се сећао.

У сновима, међутим, не јавља се само далека прошлост, него је са њом, често, помешана, и недавна садашњост, оно што је јуче било. Разлика је само то, да се, давно, давно, прошле ситнице памте, каткад, јасно, а оно што је као јуче било, због̂кано.

Тако је и Исаковић у тој кући, као у затвору, сањао Гарсулија.

Пре него што су одведени у арест, Павле и Трифун имали су много муке са својим сератлијама, у својој Махали.

Људи су се бунили и викали: Сухим кола возимо, Дунавом лађе вучемо.

Гарсули је, у Павловом сну, тражио, да Махала пресели у Вијену неку зимску башту, цвеће, лонце, стотину, хиљаду лонаца. Дуг ред кола имао је, у сну Павловом, да чека на то.

Пре него што је арестиран, Павле је присуствовао, уз Трифуна, у Махали, нереду, око инџилира, који су рушили кућерке, ако нису били на линији, дуж друма, који се градио, према плану грофа Мерци. А дошло је било и до туче. Неки Пеја Зековић, хусар Трифунов, опалио је на геометре из свог штуца. А његову жену, Ђинђу, хтели су да воде у Темишвар, да је арестирају.

Та јава се, сад, јавила, Павлу, у сну, због̂кано, у Бечу.

А није ни сањао да ће ту Ђинђу, ускоро, имати да гледа живу, у Темишвару. Оно што долази сутра, у људском животу, исто је тако неочекивано као и оно што је јуче било.

Виде ту жену у сну, а није јој се, на дану, после, ни лица сећао. Као учини му се, у сну, да са Гарсулијем, на колима, улазе у Махалу, али ти сни нису били чисти и лепи, као прве висибабе у снегу, ни звонцад на јагњету, ни вода на извору. Гарсули је на целом том путу викао, а по свом обичају, скарадно. Крајина им је сад затворена, каже, нити онамо, нити овамо, више не могу. Водали су опанке Турчину, док им је Турчин, на матери, и жени, спавао, па шта сад оће?

Сад су официри: Јего римскога царскога величества генералфелдмаршал-лајтнантоберстера фон Монтенуово!

Исаковичима су, нарочито, скарадне речи Гарсулијеве биле отужне. И они су волели псовку, али, као утеху, у Аустрији, као неки знак распознавања, у туђини, међу се. Никад их нису употребљавали у женском друштву. То је био њихов рококо!

Кад Гарсули, сад, у Павловом сну, поче да галами, Павле му као видовит добаци да се вара, ако мисли да је њихова понизност, према њему, страх од силнијех на свету. То је само разборитост сиротиње која не тражи кавгу.

Он, Павел Исаковић, међутим, оће да га упозори да се они не плаше Гарсулâ, не једног, него ни сто! А његов екипаж, ето, стоит пред Махалом и однети га у Вијену више не может! Јес! Јес! Његова црна, лака, путничка кола, неће изићи из Темишвара, него ће остати ту, вечно, у капији принца Евгенија, који је био сербска мајка. Крај тих кола, на друму, он, Константин Кристофорос Гарсули, лежаће, у крви, непомичан. Јес! Јес! Mein Wohlweiser, Hochgeehrtester und Vielverehrtester Herr!

Али га Гарсули није слушао, већ нареди да се тера у Махалу. Затим се, у тој слици, пуној багрења, Гарсули појави, са својим колима, као да су прелетели, за тили час, у Махалу, из Беча. Пред Махалом, код ђерма, Павле онда примети да се, у Махали, нешто лудо, око Гарсулија, догађа.

Инџилири и геометри, који су радили на ушоравању Махале, према плану грофа Мерци, потрчаше, и окупише се, сви, око Гарсулија, који се видео како стоји у својим колима, и удара бичем по Махалчанима, који се беху стрчали, са очигледном намером да изврну кола. Павле, у свом сну, зачудо, виде и како пукоше два пиштоља – то јест два бела облачка, а чу одјек пуцња, и виде и хусаре, како се врте у гомили, која је, огорчено, урликала.

Пренеражен, Павле је хтео да виче, али беше занемео.

Осврте се, али Петар и Ђурђе беху нестали.

Виде како Гарсули окреће кола и тера утрином према Темишвару, и, како гомила Махалчана трчи за њим. Кола су јурила, црна, зеленом утрином, брзо, јер се све то дешавало, у сну, као лепрш голубова. Павле беше наслутио да се догодила велика несрећа.

Чуо је како Махалчани вичу за Гарсулијем:

Стан, стани, мајку ти темишварску. Halt! Halt!

Ћеш, под јајца greifen? Под јајца greifen?

Павле је био, у сну, претрчао, брзо, стотинак корака, према селу, па виде како кола Гарсулијева пројурише крај њега. Покушавао је, очигледно, да побегне до Темишвара.

Тада, међутим, одјекну пуцањ из хусарског штуца, и Павле виде како Гарсули, под својим шеширом украшеним нојевим перјем, пада, у кола, па се диже понова, а затим, заљуљан, испада из кола и остаје, непомичан, на зеленој трави. А и то се одиграло, брзо, као лепрш голубова. Павле је, за тренутак, био застао, као скамењен, а затим крикну, у сну, и поче да виче. Скочио је био са свог доксата, у кући госпоже Хумл, и трчао, као махнит, према црном велуру, који је лежао на трави.

Према том црном капуту, трчала је сад и сва Махала.

Само су два хусара одјурила, према Темишвару.

Кад је отрчао до човека, који је лежао на трави, Павле виде, око себе, читаво море разјапљених уста, очију, а стотину глава, ашова, будака. Нећемо да будемо павори!

Вика је била заглушна, али је све то надвикавала кукњава неких старица, око њега, које су се пљескале, очајно, по лицу, и, плачући, покушавале да га ухвате за руку.

Светина их је, и нехотице, обарала на земљу.

Павле је последње кораке, до Гарсулија, могао да учини само као да плива, као да рукама разгрће жита, а гомила се око њега склапала. Гарсули се, на земљи, у црном капуту од свиленог велура, још трзао. Копче, на његовим, великим, ципелама, светлеле су се, као да су од муња, а не сребра, и чиниле су се огромне.

Кад је Исаковић крај њега клекао, ноге се у самртника затресоше, још неколико пута, згрчени прсти зарише у траву.

Затим се све смирило. Лице самртника било је пребледело, црте Гарсулија постадоше мирне и меке и благе. Глава је клонула на десну страну, а из уста му испаде млаз крви.

Текла је по црном велуру капута као нека црвена змија.

Павле је посматрао мртвог Гарсулија, разрогаченим очима.

Помисли да је сад свему крај. И њему, и његовим братенцима. Повешаће их, сад, сигурно, на авлији Енгелсхофена, или тврђави грофа Гајсрука, у Осеку. Никада више неће моћи, ни да виде, Росију. Осрамотише свог поочима Вука, краине сервијскије славног оберкапетана.

Из Темишвара пођи ће на Махалу казнена експедиција, чим стигну она два хусара, који одјурише да јаве шта је било.

Павле се, међутим, зачуди, да при свему том има и неки осећај олакшања. Сад више неће морати да се у пехоту премешта и обилази баре, у Градишки, као што ће их Трифун обилазити, у Броду, на команду баруна Јануса, а под командом баруна Ритберга.

Дошао је свему крај.

У идућем тренутку, Исаковић се, и у сну, трже, и повика:

Несрећници, сву ће вам децу Темишвар оловом засути!

Дрека око њега била је заглушна.

Павле се онда побоја да Махалчани, поред Гарсулија, не побију и геометре, који су зидали пут грофа Мерци и вршили регулирање шорова. Потрча, али они, што су му били надохват руке, још, га и пропустише – остали, међутим, као побеснели коњи, гурали су светину баш на њега. Викали су: Нећемо да нас регулира! Нећемо да вучемо песак са Бегеја!

Исаковић тад, у сну, први пут, увиде, колико су ти људи једна мисао, једна душа, а он, као туђ међ њима. Цела његова љубав према њима, иако беху већином рођаци и кумови Исаковића, била је само прича. Они су били готови да убију оног ко у Махалу дира, а они, Исаковићи, играли су улогу профоза, Темишвара.

Осети се усамљен међу њима, као да нису истог порекла.

Један од тих Махалчана трчао је, стално, поред њега, иако су му опанци спадали са ногу, а он их облачио, не застајући, ногама. Тај му је викао, у уво: Ми сохама смо кућер подупирали, а они хоћеду куће наше на коноп навлачити! Где то, Пајо, има?

Ваљда охрабрени дерњавом тог човека, и остали се продераше на уво Исаковичу: Нећемо да се Махала премешта! Толики људи болују песак вукући! Толика стока мањкала! Пропишчало у нас материно млеко којего јесмо сисали!

Приближивши се ђерму, при улазу у Махалу, Павле виде како се и тамо ускомешаше људи, а једна жена окрете коња којег је држала за узде. Виде како неки човек узјаха, загрме преко дрвеног моста, протрча, кроз баре, па одјури према далеким врбацима.

Као из хиљаду грла орило се: Утече Пеја! Утече Пеја!

Павла, међутим, неко задржа, вичући: Нећеш, капетане, потере! Можеш кад Месец буде смркнуо! Сад нећеш!

Узалуд се Павле отимао.

Исаковић је, као избезумљен, шапутао светини да ће им децу, Темишвар, оловом засути, да треба да јашу и хватају Гарсулијевог убицу – нико га није слушао.

На крају седе, уморен, на неки пањ, при улазу у Махалу, па је као сам себи шапутао: Несрећници сву ће вам децу оловом засути! Његови воктмајстери, међутим – које је био у Махали оставио – били су се сад окупили око њега, да му испричају шта се десило. Убица је био неки Пеја Зековић, а Павле се сети да им је то неки далеки рођак и да га је Трифун био, из Потисја, са собом довео. Био је иначе миран човек, кршан, леп, млад, ћутљив.

Павле се доцније сећао да је живог човека сањао.

Тај Зековић је био, пре него што је Павле у арест одведен, у Темишвару, збиља убио, али све то никакве везе са Гарсулијем није имало. Зековичу су порушили кућер, јер није хтео да сиђе на друм, који се градио, а друм му је кућер пресецао.

Павле се сећао да је тај њихов хусар пуцао, на геометра.

И да је Трифун много мука, око тога, имао.

У лудом сну, међутим, Исаковић сад уђе у Махалу, где му сто гласова довикиваху да су они, Исаковичи, криви, свему.

Они су их, из Црне Баре, и са Цера, довели у Хртковце, у Срему, где их је Трифун, са својим попом Тодором, држао. Они су их, затим, одвели у Потишки диштрикт, и обећали да под спахилук нећеду. Они су их довели и овамо, са обећањем да ће примити порционе новце, за прошлу годину, па затим, на миру, као на параду, одселитсја у Росију.

А сад треба да ријy туђу земљу, и за риболов, у барама, плаћају!

Стално су им обећавали да ће добити своје право и да ће о њиховим жалбама известити, и императрицу, сербску мајку. Крчили су Трифуну пањеве у Срему. Обећавали су им да ће им бити боље, идуће године.

Па?

Је ли ко долазио у Махалу да их пита, како им је, у блату?

Руку на срце! Нисмо застали здје, ни тебе! Пајо!

Ниси долазио ни ти!

Долазио нам је Оберајнемер! Викао је: плати!

Долазио Плацлајтнант! Плати!

Штапсмедикус! Плати!

Штапспрофоз! Плати!

Е мој Пајо!

Па и ваш арендар – арендар Исаковича – само виче:

Мње моје сено дајте! Па после кукајте! Као и да нисмо рођаци! Пребацивали су, Павлу, који се превртао, у сну, као у грозници, хрчући, да су им они, Исаковичи, довели и те геометре што су ономлане Махалу регулирали. Регулирали и лани. А сад понова!

Веле, Махала не ваља!

Довлаче ужета, да премештају куће! Да зидамо куће, све на линији! Да буду као на конопцу! Право! У фронт!

Е мој Пајо! Зар нису мокрим обојком ударени по глави?

То је била прва побуна у Махали, коју је Исаковић у Вијени сањао, али то није била прва, ни последња, коју је, на јави, у животу, видео. Међутим, и у сну, он је осећао да су људи помахнитали, и да их треба, лепим, смирити, да се не догоди још веће зло.

Темишвар је био близу.

А разоружани су.

Требало је хватати убицу, предати убицу, а трчати Енгелсхофену. Његови воктмајстери, међутим, чврсти, строги, и у сну, приведоше му, ту, код ђерма, при улазу у Махалу, и убичину жену.

Тако је Исаковић видео, у сну, жену коју, у животу, није био ни запамтио добро, а коју је после, живу, видео, заиста, у Темишвару

Оптуживали су је да је она дала штуц мужу.

Да се са њим сашаптавала, пре него што је одјахао.

Стајала је, међутим, пред Павлом, у сну, мирно.

Била је млада и лепа, али Павле није памтио то, памтио је да је на себи имала свега једну, црну, сукњу, сиромашну, и да је гледала право, у очи, кад је питају. Била је боса.

Он се онда у сну продера на њу: да каже шта би.

А његови воктмајстери почеше да вичу: Казуј надлежестему, где је, шта учини, Пеја?

А она мирно рече да не зна, па дода: Нисам ЈА Пеја!

А кад Павле поче да се горопади, она му дрско довикну: Што се дереш, господине, видиш да те се плаше деца. Ене вам Пеја, тамо, у врбаку! Тамо ви њега! Дочекаће вас, мој рођени, ватром из пушака! Откад је то царски бефел да се жена пита за ајдука? Није тога било ни под Турцима.

А кад Павле дрекну, да их је све унесрећио Пеја, и да ће им Темишвар и децу оловом засути, и она дрекну – да се Пеји рушила кућа, а не може бити царски бефел, да се руши кућа над живим људима. Гарчула је Пеју ударио бичем по врату. А Пеја је тек онда потегао из штуца. Тек онда, тек онда!

А кад јој Павле рече да ће Темишвар арестирати и жену убичину и да их чека коноп око врата, она му приђе ближе, а из ње изби нека топлота и милина. Не боји се, каже, конопа око врата. Умреће радо за свог човека. Само нека он не креће потере, док се Пеја дохвати ритова, борчанских ритова, тамо му је фамилија.

Побогу да си ми брат!

Па га је и загрлила, око паса.

Лепо је, каже, са Пејом живовала. Трунуће, под земљом, млада, али ће трунути, са њом, и тај Гарсули, наказа. Уби га њен рођени. Уби га! Памтиће Темишвар кад се Махала ушоравала!

Ражалошћен њеном младошћу, Исаковић јој онда, тужно, рече да потера има да крене и да ће стићи сигурно Зековича. А она му се приби уз груди, мољакајући да само данас не креће потере, а сутра може колико оће. Ко те види, нака? Смилуј се! Зар ти пандур над женама? Зар вас није добро и верно служио Пеја? Ти нам обећа у Росију преселит нас. Имали смо и кућер и кућишта. А погледај ме сада. У нас више нема, нака, ни гуња, ни сукна, ни опанака. Зар не видиш да сам права просјакиња? Па зар и тај кућер да ми узме она накарада?

Павле јој очајно довикну: Несрећнице, Пеја им уби чоека!

Она се на то још више беше помамила. Поче да виче, тако, да се надалеко чула: Уби га, кажеш? Уби им чоека? Ej хej, Пајо! А колико они убише нашијех, па ником ништа. Уби, велиш? А они? Толике нас на робију, а друге међу нама куга. Они нас толике, а мој рођени, једнога, па, гле, колика дрека.

Павле се био пренеразио, кад га она помилова по лицу.

Светина их је била опколила, гомила Махалчана, а он је узалуд покушавао да се отме, вичући да треба, што пре, отрчати до Темишвара, треба да се упаради, да оде, пардон просити, код Енгелсхофена.

Та жена га, међутим, задржа.

Видиш ли, Пајо, она два багрема, и гомилу земље међ њима?

То је била моја кућа.

Пеја је тај набој спремао за зиму, а ја сам шашариком и сузама покривала. Лани нас је захватила регулација. Веле, да рушимо! Није кућа на линији. Да сиђемо на друм, до инџилирског конопа. Е видиш, дадосмо им и то. Имјели смо надежду за ову годину. А он, кад се едва крмимо, на садашње мучно време, каже, не ваља. Да се опет руши. Чујеш ли ти мене? Киша кварила, ми подбочисмо, са комшијама, сохама. А он каже не может. Него на коноп. Да сиђемо на линију с друге стране. Е дабогда свака се њихова тако рушила. А метни ти мене у гвожђа! Трунућу, али ће трунути и тај Гарчула!

Не слушајући ту жену, која је била тако топла, Павле се продера као да је на егзерциру, сетивши се нечег сасвим другог: А откуд у њих пушака и праха и олова? Откуд штуц у Зековича?

На то му чак и воктмајстери довикнуше да су оружје крили у огњиштима, а олово у недрима жена. Да га је увек било у њих и да ће га увек бити. А ако се он не врати из Темишвара, плануће, колико сутра, једна по једна барутана темишварска.

Исаковича онда, ваљда од умора, обузе неко сажаљење према њима. Помисли да је Махала, заиста, пуна несретног народа из Сервије, који се већ шездесет година потуца од немила до недрага. Лако је трговцима и капамаџијама Темишвара. И сенаторима. Ови су, међутим, оставили своју Сервију и Црну Бару, која је спаљена, за њима, Исаковичима, а немају куд. Тукли су се верно, на страни хришћана, на страни Аустрије, па шта су добили? Хиљаде мртвих глава. Маневре, регулирања, егзерцирања, ушоравања, те овакву, те онакву, сахрану мртваца. Жуто ми је лице од попара. А непрекидно трају бефели, развојачења, насељавања, селидбе. Непрекидне су промене према плану грофа Мерци!

Нема за њих овде ничег, осим много лицемерства.

Жена убичина, међутим, пратила га је као сенка.

Није знао шта му би, али се, изненада, сав, измени, према њој, узе је за руку и рече јој, као да јој је брат рођени: Не плачи, Ђинђо! Ајс! Ти ћеш у нашу кућу! Ајс! У кућу, Исаковича!

Павле је, доцније, често, причао тај једини сан братенцима.

Али тек онда кад је тај сан постао као јава.

Тај сан, међутим, завршио се још луђе, него што беше почео. Гарсули, у том сну, поново васкрсну, па и његова кола пођоше према Бечу. А што је било најчудније, као што је, много штошта, чудно, и у људском животу, и Павле се са Гарсулијем возио.

Гарсули је био весео.

Држао је Исаковичу читаву орацију.

Његов, Павлов, национ, каже, није више оно што је био. Сервија је сад мирна, и покорна, а у њој просвећени Грци владају и по црквама грчески поју. Сви ти његови дедови, и деда Гаврило, и деда Мијаило, и Павлов отац, Никола, коме се ни гроба не зна, и његова мати Петра, чији је сагорели леш у Црној Бари оставио, сви су они долазили, понизно, да њега, мајку им, Гарсулија, пољубе у руку. Нема његов национ више барјаке. Него само бритвицу! До земље се њему, Гарсулију, клањају.

Добри су то и питоми људи! Него су они, официри, курве, они буне народ, да се сели у Росију – да није њих, царевина би срећна и спокојна била са сербским национом, а његови би рођаци долазили понизно, да њега, Гарсулија у руку целивају.

Видев да ће међу њима пасти крв, Павле нареди кочијама да стану. Насмеја се и запита Грка: да ли долази и стриц Јанко?

Исаковић је имао гадан обичај, да се смеје, пре но што у крв загази, као да ће да пије вино.

Гарсули му онда добаци да је, да целива његову руку, и тај Јанко долазио. – Чисто сумња! – Павле на то.

А да се велики господин Гарсули, случајно, не би преварио, он ће му, за боље учвршћење узајамног пријатељства – zur Befestigung mutueller amitié – испричати о том деди Мијаилу по нешто, а испричати, по нешто, и о стрицу Јанку.

Тај његов понизни, милокрвни, нежни, стриц, Јанко, причао му је сам о себи ово:

Имадијах, вели, осамдесет брава оваца крупних, али се један курјак беше навадио, те дохвати по неку овцу и побегне. Поред два грдна пса које сам у синџиру држао. Бејаху врло зли, а понекад чак и не лану да се јаве.

Ја ти направим десетину курјачких замки и запнем на неколико места. Кад, једно јутро, нађем да се ухватио један грдно велики матор курјак. Бејах се, унапред, зарекао да ћу га, ако га ухватим, жива одерати, па пустити, нек иде у планину и нек јави како, у Горачићу, знају да кажњавају. Имадијах добар нож, па направих рогље и курјака добро везах. Снаје ми не смедоше ни да гледају. А моја баба богзна како ме мољаше да не мучим животињу.

Али ја остадох при мојој речи. Баш га лепо одрах и кожу му ни на једном месту не пресекох. Ја то свршио изјутра, до подне, а после подне узеше деца казивати да се, из шуме, чују гласови курјачки. Урликали су те зиме као никад дотле.

Е то ти је, видиш, тај мој понизни, нежни, стриц, што кажеш да ти је љубио руку. Лажеш ти то, Гарсули! Памти то, Гарсули!

Кад би се пробудио из тих, и сличних, снова, Исаковић је имао и даље, преко целог дана, да се, на доксату, крије од комшија, па да прелеће погледом, од јутра до мрака, преко кровова. Вијена је димила испод њега из димњака.

Дани су пролазили.

Ноћу је имао, и даље, да слуша цику и вриску жена, на доњим спратовима, свирку, и вику при одласку коцкара, који су одлазили, кад сване, из куће госпоже Хумл, изгубивши не само новац, до последњег талера, него и сатове, бурмутице, прстење, па каткад и дугмад са капута, сребрна.

У кући би, прекодан, настала велика тишина, а тек пред вече зачуо би се, опет, болни глас неког виолона.

У росијском посланству, међутим, све је било стало.

Бестушев је био отишао, а гроф Кајзерлинг још није примао.

Агагијанијан је скоро свако вече долазио и ништа ново није Павлу доносио. Као и сви људи који су преживели ратове, Исаковић је био постао нестрпљив, кад год је чекао на нешто, а сад се био као разболео. Као што страсни коцкари, кад се годинама коцкају, не воле више да губе, ни Павле није могао да поднесе помисао да може и не успети, иако је свом циљу био, сад, тако близу.

Необријан, барусав, потамнео у лицу, почео је да хода по тој соби, на трећем спрату – уској, као орман – као звер у кавезу.

Кад је и десети дан таквог живота у Вијени дошао и прошао, Исаковић скочи једно јутро, као да се помамио, па затражи перикмахера и поче да се брије, да пере главу и удешава и мирише кику.

Узалуд је госпожа Хумл бојала се да перикмахер не ода тајну. Да крије неког официра у свом стану.

Коме чак ни имена не зна, јер јој га Агагијанијан није хтео рећи. Као понесен неком олујом, Исаковић је тражио да му се припреме чизме, нов жабо, кошуља, нова, хусарска попона, чије су кићанке падале до рамена, а почео је да испитује Агагијанијана, и о томе, како иде у росијско посланство, куд води пут, где се могу најмити кочије, како би познао росијску палату у Леополдштату? Био је решен да оде росијском посолу, јавно, видно.

Па нек буде шта буде.

Сматрао је да је то, где чека, и како чека, недостојно.

Кир Анастас му се смејао.

Те ноћи је дошло до неке туче, неког треска, вриске, горе него дотле, на једном доњем спрату, до неког женског плача, који је и Исаковић био чуо. Госпожа Хумл му, сутрадан, рече да једна њена пријатељица, коју зна из театра – који плаћа гроф Дурацо – има тешкоће, са својим швалером, који пијанчи и туче своју полегушу.

Кад Исаковић чу то име, претрну.

Кад је Агагијанијан први пут поменуо име грофа Дурацо, Исаковић је то пречуо, пустио кроз једно уво, а испратио на друго. Сад, међутим, кад то име понова чу, сети га се, и био се као скаменио.

Име неког мецене – који се називао гроф Дурацо – било је тада у Вијени добро познато. Исаковић је био чуо да је и његова Бечлика, са којом је живео, пре своје женидбе, глумица, у том театру. Од саме помисли да би сад, у Вијени, могао сусрести ту своју, бившу, лорфу, Исаковић се био охладио. То му се чинило она капља жучи, од које се чаше жучи преливају. Заћутао је, пред госпожом Хумл, и није театар помињао. Ни ту своју куму у театру.

Тешио се да је Беч велика варош – макрокосмос, како је Божич рекао – да је та жена ко зна где на стану, да се никад срести не могу. Да је ни та несретница, коју је љубавник био те ноћи истукао, ваљда, не познаје – иако је реч о истом театру. Ко зна, да ли је његова швалерка и жива, ко зна да ли је у Бечу.

Али се и она сад појави у Павловом сећању. При крају прошлог рата – за аустријско наслеђе – после закључења мира у варошици Екс, године 1748, једна позоришна трупа, из Беча, залутала је била чак до Темишвара, при свечаностима, са којима је Аустрија крај рата прослављала.

Она је, те зиме, служила, за divertissement – како би Ђурђе рекао – матором фелдмаршал-лајтнанту Енгелсхофену, који је театар волео.

То позориште, као позориште уопште у то доба, и није било прави театар, у данашњем смислу, него неки салтимбанко, комедијант, у трактиру, чији су глумци били Венецијани, који су били повели и по неку лепушкасту Бечлику. Први, прави, француски театар, појавио се тек идућих година, и у Бечу.

Међу овим комедијантима у Темишвару, затекла се и једна плавуша – госпожица Бергхамер – коју је из Беча, где је оставио жену, један кирасир довео, као своју полегушу. Била је лепа, а представљала Месец, Луну, на конопу, и краљицу ноћи, са звездом на челу. Акробат, била је права ђаволица у телу, а била је и писмена, и весела – не без духа. Пошто је театар, у то доба, био ненаписан, него је представа била, обично, импровизација, Грете Бергхамер била је добродошла у трупи, јер је била брбљива и на све имала одговор. Није морала ни да мисли.

Она је, обично, завршавала представу свирањем виолончела, кад је њен салтимбанко прескочи, а свирала је лепо.

Ваљда зато, што је била дебељушна, међ ногама, није имала деце.

Ишла је од руке до руке.

Ако је таква глумица имала фамилију у театру, обично је била и удата у театру и није била гора него друге жене. Ако није имала никог свог у театру, обично је, скоро сваке ноћи, легала са другим.

Ту младу жену био је довео у Варадин, из Темишвара, један од најбољих јахача, међу кирасирима ђенерала Сербелони, капетан Падовани. Мали, црн, мајмунског лика, али зјело богат.

Он је своју полегушу, после, теслимио Исаковичу, сасвим случајно. У судару коњаника, био се превртуо, са коњем, преко препона, и, да је остао жив, имао је да захвали Исаковичу, који га је извукао испод коња, у последњем тренутку. Угруван, поломљен, Падовани је, лежећи немоћан на постељи, имао само једну жељу, да се ослободи своје љубазнице, пре него што му супруга стигне. А није хтео да швалерку избаци на улицу. Наговарајући Павла да је узме, он је понављао да је та лорфа, крај свега, створење мило, питомо и добро.

Сирмијски хусари, према турском обичају, држали су, кад су били нежењени, по коју Влахињицу, које су доводили из Турске. То су биле, често, девојчице, рано зреле, које су љубиле голицаво, као што су чешале табане. Официри су их крили по кући.

Исакович је био сујетан човек и преузео је ту Бечлику, радо.

Госпожица Бергхамер је, првих дана, одмеравала стаситог Славонца, мало зачуђено, као што јахачи одмеравају високог кулаша, кад одјашу са малог врањчића. Она га је, међутим, заволела, брзо, па се чак и преселила код њега и одлагала повратак у Вијену, сваког месеца. То двоје живело је, сретно, без и једне свађе, две године, у љубави која није била љубав, али нешто слично. Никада Исаковичу та жена није тражила новаца, за себе. Излазила је накрај, ћутке, са оним што је добијала од њега. Морао је само да јој издржава фамилију. Једина јој је мана била то да, о фамилији, много прича, и брине. Чак и у постељи, у међучиновима, она је Павлу причала о родитељима својим, нарочито о матери. Исакович је тако, иако их никад није сусрео, ни видео, знао добро старог Бергхамера, гостионичара, у неком малом месту, крај Дунава, у Аустрији – месту, које је, према причању његове Ричулине, било врло лепо, у пролећу, кад јабуке цветају, још лепше, зими, у снегу.

Још више је слушао о њеној матери, којој је кћи слала сву уштеду. А чуо је и за млинара, у оближњој вароши, са којим је била, у брашну, први пут, пала.

Исаковичи су били ушли у војску, у Белграду, који је био немецки, и нису према Аустрији, с почетка, осећали никакву мржњу. Павлу су приче његове швалерке биле досадне, и он би заспао, слушајући како она прича, тужно, о свом завичају, али га није мрзео. Ђурђе је, једини, од почетка, био у фамилији њен непријатељ, јер се бојао да она не роди. Сви су ту жену волели, у друштву, кад би је Исакович изводио, а само је мајор Јурат Исакович понављао његово: Знам ја шта је ноћас било. Не мож јој данас најамити јургета. И госпожа мати јој мора бити при апититу!

Доброђудна, госпожица Бергхамер била је сретна што не мора путовати, у театру, а уживала је, скоро непрекидно, у ноћима проведеним са човеком, који је био стасит, млад, здрав, и који јој никад ружне речи није рекао. Она га је научила много чему, не само немецком језику, који је једва знао. (Морала је да га учи и како се жена мази мало. Да га наговара да је пусти да га гледа, кад је го. Желела је да Павле гледа за њом кад одлази, јер је волела његове очи и њихово плаветнило. А морала је да га учи и томе, да жена хоће љубави, каткад, и на дану, а не само ноћу.

Све то, тај лепотан, златних увојака, глатке коже, није знао.

Он се на жени понашао као на коњичком јуришу.

Иако је Исакович, за последњих двадесет година био, дакле, претворен у лутку рококоа, у аустријској војсци, као што су то били и други официри, из туђине, тога доба – ајлугџије: Венецијани, Ирци, Јакобите, Французи, Павле је, као и Венгри, остао чудноват човек и варварин, и за Аустрију, и ту, сладострасну, белу, Бечлику.

Никад јој није говорио о љубави и браку.

Њено дете не би био признао.

Пред светом је био хладан према њој, као да она и није к свету.

Она га је, стрпљиво, весело, дотерала била, да буде како га је желела – таман у тренутку кад јој, једно јутро, признаде да мисли на женидбу и да треба да се растану.

За Павла је то било природно.

Чак му се није чинило ни нарочито жалосно.

За њу је то било тешко, али пристаде, брзо – Исаковић виде само да је пребледела, да га је гледала широм отвореним очима, ћутке, а после, да је замукла. Била је стисла руку, под грудима, на срцу.

Једва је што говорила, све до одласка, у Осек.

Кад је остала сама, тог дана, седела је дуго, непомично, чак и кад се било смрачило, и Павле је такву затекао, у полумраку. Није се, међутим, тужила. Замолила га је била да не говори о њеном одласку, ником, и отпутовала је, идућег дана, без уобичајене посете код официрских жена, које нису примале ту лорфу у своју кућу, али су радо стајале са њом, на прозору. Заволеле су је биле, лепу, мирну, повучену, због њених очију, које су гледале у свет тако детињасто.

Жалост је била општа, кад се рашчуло да је отпутовала.

Павле јој, ни на растанку, није тражио да се виде још једном у животу, и није за њу никад питао. Дао јој је картабианку, са тромесечном свотом новаца, за фамилију, а њој, за срећна пута, једну свилену, нову, хаљину. Она је, са осмехом, који није био весео, превртала ту хаљину, донету из Темишвара, и назвала је: растанак са Павлом – или како рече, немецки: Pauls Abschiedskleid!

Исаковић је није никад помињао.

Дознао је, случајно, једног дана, од капетана Падованија, да она живи опет у Бечу и да је у неком театру, који плаћа неки гроф Дурацо. Кирасир, који је био преболео, поновио је да је створење – иако је прешла многу постељу – створење добро, мило и питомо.

Исаковић, после две-три године, ни име њено није тачно изговарао. Као и други официри у Подунавском полку и међу сирмијским хусарима, ни он та имена није био научио добро, иако је био стигао не само до Прага, него је био и у Оландији. Једино име које су, Исаковић, и његови хусари знали, тачно, било је име ђенерала, који је у Сервији командовао, у рату. Они су, и код Прага, полазећи на јуриш, још викали: Серби! Vivat за грофа Валиса! Vivat!

Аустрија је те године била успела да им скине црвене гуњеве, које су били пронели, победоносно, кроз целу Европу, успела је и да им обуче тесне, венгерске,

чакшире, и чизму, метнула им је и клобуке на главу, узела копља из руке, и дала им у руке пушку, али није успела да их научи немецки, да их понемчи, и да им из главе извади Сервију, а дочекала је била да – кад у Сервију натраг не могу – уврте себи у главу Росију.

Исаковић је десетог дана свог затвора, у тој соби, у Бечу, код госпоже Хумл, био скочио, исправио се, и решио да изиђе, и оде, сам, самцит, росијском посланству, па ма шта се са њим догодило.

Тог последњег дана, међутим, кад је добио своју куртку, чизме, и попону, као да се облачи за свадбу, пред вече, дотрча Агагијанијан, сав срећан, да јави да су Исаковича Руси нашли, на свом списку, као свог официра, који је задржан у Темишвару. Секунд-секретар новог посланика у Бечу, грофа Кајзерлинга, наредио је да Павла пронађу.

То вече је прошло, код Исаковича, весело.

Чак је и са госпожом Хумл ђискао.

Агагијанијан се био напио.

Око поноћи, Павле се био повукао у своју собу, као у орман, да се испава, да би сутрадан поранио, и није ни сањао шта му је случај, највећи комедијант на свету, за ту ноћ, спремио. У поноћ, на једном доњем спрату, зачу луду вриску, ломљење намештаја, тучу.

Одшкринув врата на својој соби, виде, на степеништу, испод себе, једну рашчерупану жену, скоро голу, коју је неки официр избацивао. Био је то неки риђ, глават човек, пијан, а гурао је неку плавушу кроз врата у степеништу. Избацио је за њом, прво, једну столицу, затим јој је избацио хаљине, шешир са нојевим перјем, а на крају, неочекивано, виолончело, које одјекну и само што се не распукну.

Она притрча инструменту, плачући и проклињући, на немецком.

Човек је за њом залупио врата.

Негде су се отворила још нека врата, у степеништу, неко је нешто довикивао, али се брзо све стишало.

Ходник испод њега био је осветљен само слабом светлошћу фењера, који је био прљав, и далеко, а у ком је пламен једва још тињао. Жена је плакала, јецала, тако да је то Исаковић јасно чуо.

Била је села, јецајући, на столицу, облачећи сукњу, доњу, и чарапе, а затим прекину облачење, престаде да се облачи, и узе, међ ноге, виолончело. Превукла је гудалом два-три пута и виолон одјекну.

Затим га је оставила, пажљиво, на земљу, као неку колевку, па је, седећи на столици, почела да диже и намешта косу.

Светлост је пала на њено лице и Исакович скоро урликну.

Видео је своју Бечлику.

Беч јесте био макрокосмос, за оно доба, али је свет театра и коцкарница био ту, на Флајшмаркту. Код госпоже Хумл су се окупљали, не само официри, коцкари, него су долазиле и њихове полегуше, да играју, па и да легну. По собама, код госпоже Хумл, свашта се дешавало.

Ујутру, на диванима, она је често налазила по неку своју пријатељицу, заспалу, разголићену, пијану.

Госпожица Бергхамер долазила је у ту купу, целе те године, са капетаном Ханс-Георгом фон Хоркхајмером, који је био добар човек, и уљудан, дању, али бруталан, кад се напије, ноћу. Бивша Исаковичева полегуша била му је досадила и хтео је да узме другу.

Она је, тој другој, те ноћи, била просула у лице вино.

У први мах, познавши ту жену, чије је лице било на одстојању од свега десет корака од његових очију, Исакович је, у одшкринутим вратима, стајао, као да на њега пуцају.

Био се тргао и прикрио.

У идућем тренутку, виде поцепану, рашчерупану, жену, коју је виђао тако белу, лепу, глатку, увек лепо одевену, а у постељи, дотерану, љупку, па хтеде, без размишљања, да викне, да је зовне по имену, као да су изишли на једна врата, јуче, а срели се данас, као да је јуче било.

Био је потрчао натраг да обуче своју куртку.

Нека неизмерна радост, нежност, сажаљење, шта ли, била га је обузела, према том створењу, које је стајало, полуголо, наслоњено о зид, и плакало. Она је, намештајући косу, насумце, била подигла главу, али није видела човека у одшкринутим вратима, на горњем спрату.

Степениште се савијало са њима у спиралу.

Горе је био мрак.

И она је на зиду имала огромну своју сенку.

Села је на столицу уморно, а узела свој инструменат, на који је била навикла, као у сну. Кад га је оставила, поче да тражи неке игле, у свом шеширу, који јој је љубавник

био избацио, и да, са иглама у зубима, намешта косу. Затим убриса сузе и окрену леђа Исаковичу.

Облачила се и спремала, очигледно, да напусти кућу.

Исаковић је био, међутим, зарио нокте у своју шаку, и освестивши се, викао сам себи – нечујно – да сад, само сад, не сме попустити, да сад, још сад, мора одолети нагону, који га је ка тој жени вукао. Помислио је да би се, ако би је зовнуо, ако би сишао, притрчао да јој помогне, да јој се покаже да је ту, у Бечу, да ће да је брани, да је одведе одатле, да је се сећа тако радо, све покварио. Све би се сазнало. Требало је, прво, стићи до Руса, затим испитати госпожу Хумл, па тек после потражити ту жену, која, очигледно, нема среће, ни правог пријатеља, у животу.

Она је била подигла главу к њему, као да је знала да неког има тамо горе у мраку. Али њене очи нису тражиле Исаковича, него неку утеху, негде, у ваздуху. Њено је лице било увело иако је, тада, могла бити тек прешла тридесету. А и њено тело било је опуштено. Имала је само као неки слап од злата, на себи, дугу, бујну, плаву, косу.

Исаковичу се било грло стегло, а језик сасушио.

То створење, са којим је био провео, две године, и више, у непомућеном разврату, у смеху, у веселости, било му је у том тренутку много ближе, много драже, него кад се госпоже Божич сећао. Осетио је неку бескрајну нежност, која, не само није била прекинута у животу, него много јача, ето; него, пре, иако се нису ни видели више. Ма колико да се трже и поче да говори себи, да треба да се притаји, да је она, можда, пропала давно, и да би га продала, као и његову тајну, милина нека, за њу, расла је у њему, и хтеде да је позове к себи, тихо, по имену.

То створење, у том тренутку, осећао је као своје, само своје – као што је осећао своју мртву жену, а не Божичку. Врата иза ње, међутим, отворише се опет, нагло. Онај риђи главурдан јој нешто подвикну, што Исаковић није добро чуо, ни разумео – и уплакана жена уђе у собу, из које је тај човек, малопре, био изгурао.

IX КРАЈ ЊЕГА КОРАЧА, САМО ЊЕГОВА СЕН КОЈА ГА ПРАТИ

Банкар мученице Ефимије, а папежници, као дан великомученице Христине. И једна и друга – и њихове муке – знале су се само у календару.

Исаковић је, тог дана, први пут, изишао, из свог тајног скровишта, где се дотле крио. После оног доживљаја, у кући госпоже Хумл, кад виде своју Бечлику, са виолоном, Павле је сад ходао по Вијени, као суманут. Кад је за њу, узгред, упитао госпожу Хумл, речено му је да госпожица са виолоном није важна. То је нека бивша Луна, која више не игра на пајвану, него се туче са својим chevalierom, јер је љубоморна. Уосталом неће долазити више. Отпутовали су у његов гарнизон. После туче, обично се јако воле.

Исаковић онда није питао даље.

У његовом срцу певала је сад мала тица: Росија! Росија!

Тих дана, свет у ком сад живимо, био је почео тек да се ствара. У колонијалним ратовима, у побунама, у судбоносним догађајима у Индији, Америци, и далеким морима, стварао се један нови свет, нов и за Европљане. Исаковичи о том нису знали.

Њихов видик био је ограничен Росијом.

Иако је њихових сународника, мртвих, у аустријској војсци, било на свим европским ратиштима тог времена, не само у Прајској, Француској, Италији, него и у Оландији и Шпанији, Исаковичи су кукали само за Росијом. У росијској војсци, било је већ мртвих њихових сународника, у Персији.

Они су се у ту војску селили, плачући.

Очекујући аудијенцију у росијском посланству, поменутог дана, Исаковић је, полако, заборављао своју Бечлику, као што се заборављају мртви, кад их сахранимо. Копша му је био саопштио да сербске мајке, грофа Бестушева, у Бечу, више нема. Непријатељи сербског народа преместили су га у Саксонију.

То је био за све сербске официре у Бечу, гром из ведрог неба.

Горке сузе, и огорчене псовке, гутале су се, међу Србима, за Бестушевим.

Истина, знало се да и Бестушев воли дишкрецију, мито, али ко то није примао у доба рококоа? Он, међутим, никад није заборављао тестамент Петра Великог и одселио је био у Росију пуковнике Хорвата. Шевича, Прерадовича, Јоана Чарноевича и толике друге сербске официре, из поморишке и потиске милиције.

А био је измолио у Петерсбургу, за Сербе, засебну област, на реци Дњепар, и поручивао је, из Саксоније, да их ни убудуће заборавити неће! На његово место, за росијског посланика, дошао је барун Кајзерлинг, за кога је Когада тврдио да је гроф!

О том грофу – који је, тих дана, био, још само барун – Копша је причао да је велики господин, Немац, рођен у Курландији, а да је, раније, био у пољској служби. Врло је моћан, надмен, охол.

Има, каже, секретара, који се зове Битнер, а који је Прајс и не воли Србе, мрзи их, пре ручка – а после ручка, цео свет. Исаковић треба да се узме у памет и пази шта говори. Исаковичу, кад му је то речено, поче да се, у глави, врти. Баш су, каже, они, Серби, несретни! После толико мука, ето, у Бечу, место Бестушева, наилази на Немце, Прајсе, који их не воле, а налази их у росијском царству и росијском посланству. Како то да схвати? Кир Агагијанијан, кад је то питао, смејао му се.

Све те јадиковке, међутим, Исаковичу ништа нису помогле.

После подне, у одређено време, Исаковић је ушао у росијско посланство, у Леополдштату, у пратњи Агагијанијана, као да га опет у арест воде. Био је погнуо главу и видео је себе, међу многим огледалима, као да постоји још један Исаковић, који понавља сваки његов корак и, кроз огледала, пролази. Од дугог чекања, у једном, полумрачном предсобљу, Исаковичу се уморише очи и њему се чинило да, крај њега, никог нема, него да га само његова сенка, кад прође крај неког канделабра, прати. Око четири сата, поменутог дана, Исаковича је примио секунд-секретар грофа Бестушева – а сада секунд-секретар грофа Кајзерлинга – Волков. Он је, са премијер-секретаром, који се звао Черњев, држао папире о сербским официрима, за време грофа Бестушева, па је наставио тај посао и за време грофа Кајзерлинга.

Још пре те аудијенције, Burgwache је била добила aviso: да се Paul edler von Izakowitz (тако је писало) може, по Бечу, слободно кретати, и да му апшит, из аустријске војске, важи.

Дрскост пак Исаковича била је толика, да се у росијском посланству, и на улицама, појавио у својој бившој униформи: „des neuerrichteten Illyrischen Husarenregimentes“! Хоће, рече Агагијанијану, да им покаже да се своје бивше униформе не стиди, и да ће се новом, росијском, униформом поносити! Био је официр сербског национа. Остаће то и кад буде био росијски!

Тај Исаковић је био сујета сујетства!

Агагијанијан му се смејао!

Никакву важност, у великом свету, каже, немају национи!

Него паре и брилијанти!

Главно је да се Павле не препадне и да бар један чин више тражи! То су добили сви сербски официри.

Исаковић, међутим, није Агагијанијана ни слушао, него је ходао као у сну. Росијско посланство, у то време, била је једна мала, барокна, палата, у Леополдштату, са великом баштом, платана, а имала је свечану, велику, капију, кроз коју је двоје кола могло, напоредо, проћи. Пред капијом је посетиоце дочекивао портир, сав у сребру и злату, Швајцар, а на спрат је посетиоце водио нарочити лакеј. Канцеларија секунд-секретара била је на спрату. Исаковичу се чинило да га воде кроз зидове, и кроз једну плаву нишу, у белом зиду, у којој је видео кип Венере, са руком на пупку.

Кад су га увели Волкову учинило му се да је уведен у потпуну таму.

У то време, росијско посланство било је створило систем и формулу за аудијенције сербских официра, који се селе у Росију. За време грофа Бестушева, ти официри нису – у преписци са аустријским властима – помињани као аустријски официри, него као росијски официри, којима је селидба у Росију дозвољена. Кад је Бестушев интервенисао у канцеларији Двора, он, обично, те официре – ако су били задржани, или арестовани – није тражио као аустријске официре, него, тобоже, као већ росијске официре. Ту праксу је наставио, неко време, и гроф Кајзерлинг.

Исто су тако и ти официри, сви, слично, дочекивани, и саслушавани.

По једној формули, коју је примењивао, грубо, Черњев.

Секунд-секретар Волков био је мало блажи, а била му је поверена преписка са црногорским владиком Василијем, који је у то време прошао кроз Беч, одлазећи у Росију, са молбом, да се Црној Гори дозволи да се, у Росију, исели!

Збуњен, уморан, разочаран, огорчен, Исаковић је стајао, ћутке – као на паради, пред Гарсулијем – кад су га пред Волкова увели. Видео је огледала на зиду, гоблене, велики версајски сто, завесе на прозорима, и, у њима, врхове платана, а спазио је, при столу, и човека, под периком, који је нешто писао, не дижући поглед.

Мрдао је уснама при питању.

Био је здепаст, као неки медвед у француском оделу.

Кад је најзад пресавио хартију, на којој је нешто писао, пружи је лакеју, узвикнув гласно, као да је лакеј далеко: „Ашу!“

Барун Аш био је секретар премијер-секретару, Черњеву.

Кад је Волков устао, Исаковић виде да је крупан, млад, са косом смеђом као слама – кад скиде перику. Имао је благо зелене очи и лице насмејано, а прилазећи, учтиво, официру, рече: „Хорошо! Хорошо!“

Павле га није разумео.

Волков му затим рече да се сетио да Исаковић не зна руски, али да зна немецки, како му је Агагијанијан јавио. Па му зато, на немецком, ето, обећава да нема шта да брине, да ће Pass, за селидбу, добити сви, сви који су се уписали на списак Шевичев, и да то нико више не може спречити. Сем, ако би канцеларија Двора доказала да ђенерал, који им је апшит из аустријске војске потписао, није имао права на то! Треба се надати да се то неће десити. Генералкоманда у Осеку (Волков рече „Esseg“), и Темишвару, добиће копије пасоша Исаковича.

Волков је говорио, добро, немецки, али је имао све зубе оштре, као секутићи, па га Исаковић није одмах разумео. Био се забленуо у француски фрак секунд-секретара, у његове, снажне, бутине, и дебеле листове у свиленој чарапи, а нарочито у његов свилени, бели, прслук, на ком су дугмад била брилијантна. Исаковић је Русе сасвим другаче замишљао.

Према формули, коју су секретари, при саслушавању сербских официра, употребљавали, Волков, онда, запита Исаковича зашто се сели.

Исаковић се онда трже и проговори, па поче да прича, како су Серби, на Косову, царство изгубили, како је цар Лазар погинуо, али Милош распорио Мурата и како су они, Исаковичи, у Аустрију прешли, и како живе сад у Срему и темишварској Генералкоманди, у Банату, који су Новом Сервијом назвали.

Међутим, секретар га прекиде.

То је интјересно, каже, али то су већ чули! Господин Николај Чернъев, премијер-секретар, не може више ока да, због њих, склопи. Почео је да сања Мурата и цара Лазара, на Косову. То су већ чули. Него, нека му капетан каже, искрено, шта је, њега, натерало да иде. То да му каже и нека, кад говори немецки, не жури.

Волков је почео, кад то рече, да хода по соби, а кретао се као да је Исаковић неки сат, а он сказаљка пред тим сатом, шеталица. При томе је брисао зној са чела, чипканом марамицом, а нешто загледао у марамици.

Павле се онда зачуди шта га снађе.

Тај млади човек, брат Рус, сав у свили, неће да му дозволи ни да исприча сербске јаде, ни да му каже шта су све Серби препатили. Не да му чак ни да реченице, мирно, заврши. То је интјересно! Али, то су већ чули. Павле онда поче да прича недавну прошлост своју и недавне муке, које су пропатили. Како су Исаковичи, са Вуком Исаковичем из Црне Баре, у Аустрију прешли, како су постали официри, како су на Француза и Прајса ишли, како су...

Међутим, Волков га опет прекиде.

Вели, он је из Беча отпремио у Росију, у последње време, неколико официра, који су дошли у Беч из Темишвара. Неки су се у Бечу чак и предомислили и остали. Нека

му Павле каже да ли је Исаковичима заиста тако тешко у Аустрији, да се сигурно неће предомислити? Наређење је да их то питају.

Павле му онда, сав црвен у лицу, добаци да су им у Аустрији, не само на веру, и национ, ударали, него су их и из војске, кад су ратови прошли, касирали, а сад Аустрија жели да буду паори и копају земљу Herrschaftima у Хунгарији. Они су својој сиротињи обећали, кад су је из Сервије извели, да ће им у Хришћанству боље бити. Али су преварени.

Волков онда застаде, па му рече „Хорошо! Хорошо!“ – али Исакович није разумео то. Гледајући га право у очи, секретар му рече да му каже, укратко, кад се решио у Росију поћи?

Павле се онда продера и рече: Онда, кад су њих сирмијске хусаре из коњице у пехоту преместили. Кад је рат прошао! Неће они у пехоту!

Волков је био застао, а сад се насмеја: Ето, каже, то је хтео да чује. То су му и други, који чекају на пашпорт, рекли. Исакович има право. Али шта ће бити, ако Србе, и у Росији, у пехоту буду одредили? За овако нешто, што је овде учинио, казна је тешка у Росији. Има тамо и усековања језика, а неки су и у Сибир отправљени, због непослушности.

Павле онда, пребледео, повика да је њега Шевич, кад је код њих био, у хусаре уписао. Али, више воли у Росији и у пехоту, да баре обилази, него да се врати у Темишвар пардон просити. Неће да гледа своје људе, које је извео из Сервије, да копају земљу господи и ваде пањеве у шуми. Жив се више неће вратити – иде у Росију, и не одустаје од тога.

Волков га запита, јесу ли и сви остали, Срби, такви, ако му капетан дозвољава рећи: луди?

Јесу ли баш сви такви?

Исакович му онда рече да се у том, сви Срби, слажу. Да у Росију сви гледају, као у свог патрона, и да би у Росију пошли сви, да могу. А другог, на целом свету, немају.

Волков је био, опет, почео да хода горе-доле, пред Исаковичем, па га упита: да ли ће имати, за пашпорт, и много коња, кола, слугу? А Павле ућута и помисли, да ли да му каже да су они, Исаковичи, осиромашили и да не путују као грофови. Са њима ће поћи само жене и деца, каже, и неколико старих слугу, које не мисле да остављају. Рачуна да ће са њима поћи једно двеста душа. А читава би села пошла, да могу!

Волков му рече да то – ако би дошло до тога, да га новом амбасадору представља – не говори. Да говори само о официрима. Међутим, хтео би још нешто да га пита. Ако је то тако, да им Аустрија напада на православље, да их из војске тера, да их на хунгарске спахилуке насељава, да их у паоре претвара, да се толико народа сели, и не може да нађе мира, ни крова над главом, откуд онда да њихова Митрополија њихове селидбе не одобрава? Откуд да та Митрополија, у Бечу, ровари, против оних који се

селе. Тужака Шевича, за неке дугове, денунцирала је Прерадовича, а неколико је официра, због тих денунцијација, по затворима.

Павле онда рече да то не треба да чуди господина секретара.

Он зна да је митрополит затворио владику чрногорскога, у манастир Крушедол чији је ктитор (Исаковић рече: Inhaber) његова, Исаковичева, породица. Она зна да се у Бечу налази општенародни секретар митрополита (Исаковић рече: unser Nazionalkanzler) и да официре денунцира. Митрополија сматра да се не треба делити од Беча, да је доста што су из Сервије прешли у хришћанску земљу, и да се не треба селити у неку далеку, непознату земљу, а продати, у бесцење, куће и своја блага (Исаковић рече: unser Kuh und Ochsen). Митрополија сматра да ће им, у Аустрији, ускоро, боље бити!

Волков му рече на то да је Црква разборита!

Исаковић, међутим, повика да је лако црквеним људима, понизним и ласкавим, а без породица. Они гаје некакву надежду, али за војнике и официре надежде, у Аустрији, више нема. Аустрија им је крв попила и сад их напушта. За њих више овде нема места. У том се слажу сви официри и сви би пошли, само да је Бестушева.

Волков му на то рече љубазније, да за Србе, као целину, капетан нема шта да брине, бринуће о њима амбасада, и после одласка Бестушева, него да ли тако, као официри, мисле и роте обичних војника?

Исаковић онда додаде да су они, сви, једна фамилија, сви су војници рођаци, кумови, ланцмани, официрима. Сви би у Росију, одселитсја.

Секунд-секретар га онда запита: шта је то Landsmann? Је ли то слуга, или мужик? Мужчина? Је ли Landbesitzer?

А Исаковић му рече да је то сународник, из истог села, милији, каткад, серцу, од рођеног брата.

И то је очен интјересно, рече Волков. Само, каже, амбасада је, већ за време Бестушева, имала, са Србима, доста, непријатних, искустава. Па ето, и сада, у Росији, они који су већ тамо, праве чуда. Док су овде, ти Срби представљају ствари тако, да је ситуација у Аустрији неиздржљива, али кад стигну тамо, у Росију, нису задовољни. Траже више чинове! А што је најгоре, тешко је са њима. Сваки жели од другога бољи бити. Па му се чини да је општи порок сербски: завист!

Исаковић му онда рече, гладећи брке, да, што се њих, Исаковича, тиче, лако ће. Њима је сасвим свеједно какве ће чинове да им Росија да: они иду у Росију, не за чинове, не за порционе новце, него зато да ратују, на страни славом увенчаних росијских трупа. Све што би молио, за себе и своје братенце, да им се не да пехота, него коњица.

Волков онда опет узвикну: „Хорошо! Хорошо!“

Па додаде да ће амбасада онда известити Војену колегију у Петерсбургу, да се фамилија Исакович досељава, не тражећи ништа, осим да јој се дозволи, да се удостоји погинути и одликовати орденом Свјатаго Великомученика и Победоносца Георгија!

А кад секретар то рече, Павлу се учини, не само да га нетремице гледа, него и да му се, подругљиво, смешка.

Павле му онда, устајући, каза да његово високоблагородије не треба томе да се чуди. Сервија је планинска земља, у њој су удисали чист ваздух, а мајка им је причала да ни један Исакович није савијао шију, ни пред Турцима. Уосталом, није он једини који жели у Росију отићи. У овом царству хришћанства, нема хришћанства, него је све лаж, лицемерје, насиље, неправда.

Волков га је посматрао уозбиљивши се.

Запита га, још једном, је ли њихова одлука чврста. Да се не покају после, а могли би, и у Аустрији, да лепо живе? Аустрија је почела да дели племства и имања онима који се одрекну селидбе. Ничу, каже, промењена, имена Срба. Претварају се у Дејовановиче, Депрерадовиче, Деруниче, Дебожиче, па их мешају у актима и молбама. А тешко је њихова имена, и иначе, преписивати: ето он пише једнога: Штерба, а Аустријанци пишу то Чорба, па није лако рећи, јесу ли то два официра, или један.

Исакович му онда рече да му је то рођак, и један исти официр, и да га зна. Уосталом, каже, нек их пишу како хоће, они желе да остану официри, да заврше живот у биткама. Не желе да заврше у постељи и да буду купеци, трговци, или синдикуси у Славонији.

Волков му рече, насмејан, да му се допадају Исаковичи и да су му такви људи симпатични. То јест – како по руски рече – има према њима сочувствије! Од Срба су му, каже, само Венгри још симпатичнији. Венгри су, каже, веселији! Али, нека му дозволи Исакович да га и то упита: да није можда нека несретна љубав посреди? Женшчина нека, која има красиве очи, красиве ноги? Па се отуда у Исаковичу воспламенилос о Росији желаније?

Волков је био у разговору, нехотице, прешао на руски – бар је Павле то тако причао, доцније, братенцима. А он се, каже, био тргао, па му каза да је удов, да му је прошле године умрла жена, на порођају, а са којом је био сретан, па на жене и не мисли, нити мари за њих.

Секретар му на то притрча.

Понављао је: „Но, капетан, не грустјите по прошлому!“ А кад виде да га Павле не разуме, протумачи му, немецки, да не ваља враћати се у прошлост. (Волков је рекао: Nein, du nicht hoffnungslos! Grübeln nicht gut!“)

Волков је био сад насмејан, и, пришавши Павлу, чинило се да ће да га загрли. Његове очи су се сад смејале весело. Каже, и он је прошле године био у великој тузи. Умро му је отац. Не може се, међутим, вечно туговати!

Па понови опет: „Но, капетан! Не грустјите по прошлому!“

А кад виде како се лице у Исаковича мрачи, пришавши му, заиста га загрли. Вели, нека капетан дође сутра, прексутра. Он се нада да ће капетана амбасадору да представи.

А нека сад мирно оде и прошета по Бечу!

Нико га не сме ни прстом таћи.

Он се сад налази под заштитом императрице Елисавете и росијског посола у аустријској престоници. Уосталом, Агагијанијан има наређење да капетана прати, и да га не губи из вида.

Волков затим прође столу и узе са мастионице звонце.

А лакеј, који уђе, отпрати Павла низ мраморне степенице, до капије у мрачној хладовини, иако је напољу била врућина.

Павле је корачао погнуте главе.

Био је уморан, као да је јахао из Срема, до Беча, на некој лудој кобили, без одмора, без циља, без памети.

Није ни приметио Агагијанијана, који га је чекао у капији.

Вратар посланства онда прође капетану и запита га, где је Ihro Gnaden оставило своје кочије? А Исакович погледа човека, као да се из сна буди, не рече ништа, и оде, не осврћући се, ни на Агагијанијана, који га је, зачуђено, пратио очима.

Павле је био изишао на улицу ћутке, а пустио сабљу да му се вуче по калдрми. То је у Бечу било чудо невиђено и људи су се за њим осврtали. Капетан је пролазио гегајући се, онако, како су се у то време гегали прости, сирмијски, хусари.

X ИЗМЕЂУ ЖИВИХ И МРТВИХ СВЕ СЕ ВЕЗЕ ПРЕКИДАЈУ...

Вест о аудијенцији, коју ће Исаковић, код грофа Кајзерлинга имати, изазвала је велику радост, не само у кући банкара Копше, него и у Енгелбирти.

Тај бечки трактир, у то време, био је пун сербских официра, из аустријске, пограничне, милиције, који су били отпуштени. Они су се били скупили у том трактиру, у Бечу, да измоле пасош за одселеније.

Премештај росијског амбасадора, грофа Михаила Петровича Бестушева Рјумина – чији је брат био свемоћни канцлер у Петрограду – погодио је те несретнике, и њихове фамилије, као гром из ведрог неба. Неки су међу тим официрима, после, били арестирани и на бечку Hauptwache одведени, а за неке се већ причало да ће у Грац, на Шлосберг – а то је значило да ће бити живи сахрањени. Из тог затвора, у тврђави, на брегу, изнад Граца, ретко се ко враћао.

У то време, средином XVIII века, кад су турски ратови недавно били завршени, Исток је био одгурнут, далеко, од Беча. Турска је, у аустријске земље – и у Европу – гледала још само са једног прозора, откуда се у даљину види, са тврђаве београдског града, Калемегдана.

Истина, турске су се армије још држале, грчевито, обала Црнога мора, према росијској империји, али бубњеви јаничара беху и тамо замукли. А барјаци паша турских вили су се, избледели од киша, и ветрова, а не од крви. Исток, муслимански, није више имао војску, која може Дунав да прелази.

Међутим, ако је сад аустријска императрица могла, мирно, да спава, са сликом полумесеца, не више код Беча, него још само изнад Босфора, где се још сјао и светлуцао на мирној, морској, површини, она ипак није могла мирно да заспи. Прајски краљ, Фридрих II, кога је Марија Терезија сматрала за чудовиште у људском облику, постао је био њен смртни непријатељ. Она га је видела и у сну, у његовој, црној, прајској, униформи, са француским трикорном, на глави, како је гледа својим страшним, лудачким, великим очима, које су биле јасно плаве.

Мухамедански Исток, после толиких ратова, био је постао султан на позорници, у опери, и комедији, али је на његово место, у бојне редове, против Хабсбурга, ступио сад тај нови непријатељ, много гори, грознији, а много и ближи.

Међу императрицама, росијском и аустријском, и краљевима англијским и француским, појавио се био тај нови коцкар, да са њима игра фараона. У тој игри су се добијале земље, а губило стотине хиљада крвавих војника, претворених у лешине, на пољима завејаним снегом. Росијске рањенике, да би их, идући пут, у бици, било мање, сахрањивали су, живе.

Тај краљ прајски, на коњу, у чизмама до изнад колена, никад није успео да аустријску императрицу умири, очара – он јој је био одвратан и као човек. Као што су мушкарци, извесне врсте, одвратни жени која је добра мати. А Марија Терезија је рађала децу – шеснаесторо. Ратови између Аустријске Империје и Прајске били су гори него турски.

То више нису били ратови за неке далеке, балканске, земље, нити за половину Хунгарије. Сад се радило о границама царства, о императрици лично, о Бечу, о Аустрији, о Европи.

Спас Аустрије био је у новој, росијској, војсци, коју је био створио Петар Велики и оставио у наслеђе својој кћери. Савез, са императрицом Елисаветом, постао је био аксиом политике у дворској канцеларији Марије Терезије, у Бечу.

Росијског амбасадора, и његову дрскост, у Бечу, требало је, док год се може, трпети.

Што се пак тиче јогунастог, шизматичког, сербског,ациона, тај је био добродошао, са својим патријархом, калуђерима, поповима, и својом коњицом, док су турски ратови трајали. Био је залио, као и народ хрватски, крвљу својом, све те земље на југу царства, а расејао своје кости свуд, по Европи. Још пре дванаест година, кад су се турски ратови завршили, аустријска војска бројала је више од осамдесет хиљада људи, од којих су, више него половина, били Серби.

Та времена су, међутим, сад, била прошла.

Све те земље, на југу империје, било је потребно регулирати, опустеле пределе населити, ритине исушити, а те хорде отпуштених војника смирити, у земљоделце претворити. А кад су по неки пукови у тој армији почели да се буне и да траже да им се дозволи у Росију одселитсја, у дворској се канцеларији сматрало да им пут не треба препречити. Нека иду с милим богом.

Бестушев је прве пашпорте, за пуковнике, Хорвата, Шевича, Прерадовича, Чарноевича, и неких педесет официра и неколико стотина људи, добио, пре годину дана, лако. Издати су му пашпорти од самог аустријског дворског Ратног савета.

У једној, росијској, дипломатској инструкцији, у то доба, писало је: „Бечки двор се својевољно лишава храбре, сербске, војске!“

Росијски ђенерал, Леонтијев, гувернер Кијева, предвиђао је, у јесен године 1751, формирање, два хусарска пука и два пешадијска пука, у који ће ући сербски емигранти.

Тек кад су се читава села, у Тамишком Банату, почела уписивати у спискове за одселеније, у Бечу су се били тргли. Тек кад су похватани, у Темишвару и Сомбору, неки тајни, росијски, емисари, паника изби и у дворској канцеларији, у Бечу. Канцелар, барун Улфелд, почео је да се тужи Марији Терезији да росијски амбасадор, гроф Бестушев, целе зиме, није хтео да га посети, а императрица написа, уз један рапорт, о одселенију Срба у Росију, једанаестог марта године 1752, да тим сеобама треба, једном засвагда, учинити крај. Шест росијских официра, који су били Срби, а који су били из Росије – тобоже послом – у Беч дошли, похапшени су и, крајем маја, те године, протерани.

За грофа Бестушева то је била она кап жучи која прелива чашу, која се пунила одавна. Оберхофмајстер императрице Елисавете, после тога, није више имао, у Бечу, шта да тражи. Његов брат, свемоћни канцлер росијски, преместио га је у Саксонију.

У Бечу се, у дворској канцеларији, после тога, сматрало да су Серби, најзад, од Росије, напуштени.

Али су се преварили.

Тих дана, ментор фамилије Исаковича, у Бечу, банкар Копша, и његов драгоман, Агагијанијан, преселили су били Исаковича у трактир, који су сербски официри звали „Енгелбирта“, а који се налазио на Ландштрасе.

Био је рај сербских официра који су се селили.

Исакович је, у том трактиру, добио једну малу, скромну, собицу, из авлије, изнад капије, која се, сваки пут, кад би путници, колима, у трактир стизали, или одлазили, тресла.

Ритмајстор новоуспостављеног пука илирских хусара, Павле Исакович, који је имао апшит, спремао се ту, у тој соби, да буде примљен код новог, росијског амбасадора у Бечу, грофа Кајзерлинга.

Одлазио је, сваки дан, у росијско посланство, у Леополдштату, и чекао.

Павле је имао много брига тих дана.

Рубље се, у то време, у трактиру, прало два пута годишње, па није имао чисте пресвлаке. Кошуља, међутим, и оковратник, које су, у оно време, официри носили, пуне чипака, морали су бити по мери.

Једва је нашао чисту кошуљу.

Према једном, његовом писму, фамилији, из Беча, он је, најзад, био у аудијенцији, код росијског амбасадора, на дан великомученика Антиногена, дан који су папежници посветили Марти, дјевици. Био је то, по старом, шеснаести, а по новом календару, двадесет девети јули.

Била је среда, и запара.

Над Бечом су се били окупили облаци. Грмело је.

Гроф Кајзерлинг, који је био persona grata код Марије Терезије, није намеравао да политику Бестушева настави. Питање исељења сербске милиције, Кајзерлингу се чинило споредно. Бојао се да се, око тога питања, не покваре, између росијског и аустријског двора, добри односи. Међутим, тог, просвећеног, и охолог, човека, јако су занимали – већ док је био у Пољској, и Саксонији – верски односи, па су га занимали и у Аустрији. Његов секунд-секретар, Волков, био га је заинтересовао, тим детаљем, и Кајзерлинг се био решио да неколико сербских официра, шизматика, који се туже против Аустрије, лично, види.

Онако, узгред, као што је загледао лептире, у башти.

Кад се, поменутог дана, Волков појавио на вратима, са Исаковичем, амбасадор се спремао да изиђе.

Стајао је пред огледалом.

Исаковича су били, при улазу код амбасадора, раскош намештаја, огледала, и велики, француски, прозори, кроз које су се видели кестенови, засенили. Он се клањао Кајзерлингу, збуњен – то јест он се клањао Кајзерлинговом двојнику у огледалу – а не Кајзерлингу, који је стајао на другој страни, са једном ногом на фотељи.

Амбасадор је намештао орден, који су му у Бечу баш били дали.

Волков је морао да обрне Исаковича и да га задржи на одстојању, а вукао га је за рукав, и тако су се клањали. Секунд-секретар је ређао, гласно, име, и чин, Исаковича у аустријској војсци.

Да га Волков не задржа, Павле би био пришао амбасадору, да га у руку пољуби.

Кајзерлинг је, те године, био узео педесет и седму годину живота. Тај Балт, у росијској служби, имао је лице људи са Севера, лик сањара и морнара, које је било замишљено и милостиво. Међутим, држао се охоло, као немачки оклопници. Његове велике очи посматрале су Исаковича, хладне, боје морског песка. Његов нос је био крупан, као и подвољак, човека који много једе, и, при јелу, много времена проводи. Уста су му била подбула и груба, од многих, набуситих, заповести.

Ту грубост, иначе племенитог лица, појачавала је огромна перика, као што се у то време носила, на глави.

Исакович је, доцније, причао братенцима, да му се учини, као лав, избријани. А пошто фамилија Исаковича није била видела, никад, лава, осим на иконама у цркви, сваки је замишљао Кајзерлинга, према својој уобразиљи.

Павле им каза и то да му се учини као неки, росијски, Гарсули.

Кајзерлинг је, тог дана, био у дугом, версајском, фраку, од плаве кадифе, пун ордења и брилијаната. Стајао је, на снажним ногама, у килотима, од беле свиле, у плиткој обући, са сребрним копчама. Није био расположен нимало зверски. Као сви Немци, у росијској служби, он се држао охоло, али, као замишљен и просвећен човек, био је љубазан, у први мах. Павле је за њега био ситна зверка, безначајна посета, једног безначајног дана, при почетку амбасаде код Марије Терезије, у Бечу.

Кајзерлинг је имао далеко, далеко, већих брига, него што су Срби.

Док се капетан клањао, амбасадор му махну, милостиво, руком, у којој је држао пар рукавица, које су биле огромне, као и његови, посувраћени, златом извезени, рукави. Посматрао је високог, лепог, официра, неколико тренутака, са задовољством. Затим, окрећући му леђа, рече да га поздравља, као официра императрице Елисавете Петровне. Исаковић је, каже, постигао своје желаније. Сад има заштиту, совершену заштиту, росијског двора, и нема шта више да брине.

Те фразе, које је био уобичајио његов претходник, при пријему сербских официра, понављао је сад и Кајзерлинг, као врло згодне. Понављао их је у таквој прилици, као милост.

Затим је обишао свој велики сто, са мраморном плочом, и сео.

Волков тада, тихо, и понизно, скрену пажњу амбасадору да Исаковић, на жалост, не зна руски. А Кајзерлинг онда погледа Павла у лице, и подвикну, на немецком, громогласно: „Научиће! Научиће!“

Исаковић ће, каже, добити пашпорт за одселеније. И за себе и за своје братенце! Ко год је уписан на листи ђенерала Шевича – који се, изгледа, и сад скита, негде, по Славонији, у тазбини – добиће пашпорт. То је са дозволом аустријског двора и императрице Марије Терезије, којој Срби треба да буду захвални. Нека му сад капетан каже: Је ли то баш сигурно што је секунд-секретару рекао: да би СВИ сербски официри, из аустријске војске, у Росију кренули, кад би могли?

Павле на то рече: Сви – а кренула би и читава села!

Кајзерлинг му онда рече, да га ТО није питао.

Амбасадор је био подигао свој натмурени поглед и посматрао Павла, тренутак, два, па затим устаде и приђе огледалу. Наслонивши се на appui мраморног огњишта, под огледалом.

Гледајући га право у очи, Кајзерлинг упита Исаковича: Да ли је био икад у Црној Гори?

Исаковић му, зачуђено, одговори: „Nein, gnädigster Graf!“

Амбасадор се на то осмехну.

Питање је, рече, да ли би Исаковић (Кајзерлинг рече: Изаковиц) могао да се снађе, међу Црногорцима, кад би га међу Црногорце послали? Да ли би могао, све, да докучи, што говоре, што мисле, што осећају, Црногорци? Да задобије њихово поверење?

Пошто амбасадор застаде, и, очигледно, очекиваше неки одговор, Павле му рече, збуњено, да су они, Серби, и Црногорци, из исте фамилије. Кајзерлинг се и на то осмехну, па додаде да ће капетан имати сад једну, поверљиву, важну мисију – деликатну. Наиме, владика црногорски Василије (Кајзерлинг рече: Bishof Basilio) на путу је у Росију, а прича да ће целу Црну Гору преселити у Росију. Каже да је за собом оставио много народа у Тријесту, а неке његове рођаке задржале су аустријске власти, овде, у Бечу. Кажу да их има свуд, по Адријанском приморју. А сви се селе у Росију. Ови, овде, у Бечу, налазе се, затворени, у лазарету, на Дунаву. Ствар је врло непријатна. Капетан треба да упозна тај свет и да дозна, ко их је кренуо, шта је намера владике Василија, са тим рођацима, у Росији? Ко је, а ко није, за владику Василија, у Црној Гори? Шта тај човек (Кајзерлинг рече „alberner Mönch“) обећава том свету, и, што је главно: да ли је Василије ишао, овде, у Бечу, венецијанском амбасадору, Корнеру? Поп, у амбасади, тврди да није, а неки сињор Агагијанијан, да јесте. Задатак капетана је да сазна праву истину. Секунд-секретар га је препоручио за тај посао, па му се указује прилика да, сад, покаже своје усердије двору росијскому и њему лично. Је ли разумео?

Честњејши Исаковић био је као занемео.

Затим се прену, па рече, немецки, лепо, да он није за тај посао и да он жели да крене, што пре, у Росију.

Тек што је то изустио, виде како се Кајзерлинг трже и како му се очи шире, а образе му, као неки талас, прелива руменило.

Гроф му подвикну да он капетана за мишљење није питао, коме има шта да наређује. Него да капетан има да изврши, што му је наређено. „Что ја Вам сказат хочу!“

А кад виде да Павле хоће да дода још нешто, и да је зинуо, Кајзерлинг узвикну, љутито, да ће бити боље да капетан запамти, пре, него буде доцкан, да у војсци императрице Елисавете, млађи, старијег, нема шта да пита, него има да изврши наређење, и каже „слушају“!

Кајзерлинг је био дрекнуо: „Слушају!“

А Исаковић, збуњен, запрепашћен, додаде, и нехотице: „Слушају!“ Кајзерлинг се онда, милостиво, осмехну, па рече да ће све остало, што је потребно, капетан чути од секунд-секретара, који ће уредити све остало. А ако капетан изврши свој задатак добро, у шта не сумња, после свега, што је, о капетану, од секунд-секретара, чуо, награда неће изостати. Исаковић ће обрести велику чест свом имену.

Кајзерлинг је те последње фразе изговорио мирно, помпезно.

Павле је као ошамућен ћутао.

Осећао је, међутим, како га Волков вуче за рукав, па разумеде да је, са аудијенцијом, свршено. Поче да се клања дубоко, а да излази, из салона, натрашке, прописно.

Кад се нађоше на ходнику, Волков прште, тихо, у смех, па рече Исаковичу да још нико, никад, није противречио Кајзерлингу. Мисија, која је поверена Исаковичу, знак је великог поверења, а он ће удесити све остало. Ако Исаковић успе, поћи ће у Росију, са препоруком Кајзерлинговом, тријумфално. Грофу је нарочито стало да дозна да ли је владика Василије био код венецијанског амбасадора у Бечу.

Исаковић је, међутим, крај Волкова корачао, низ степенице, пребледео, погурено, погнуте главе, као занемео.

Волков га је запиткивао, весело, где проводи вечери, и излази ли у друштво. Коцка ли се, или ће вечерати негде, у женском кругу? Иде ли у театар вечерас, или ће ићи да гледа хансвурста? Или фајерверку?

Исаковић му је једва одговарао.

Рече, слабим гласом, као да се био разболео, да он нема друштва, да не иде у театар, да није видео хансвурста никада и да вечера, сам, у свом трактиру.

Волков га упита онда: зар никог нема у Бечу?

Павле онда рече да познаје само банкара Копшу, а затим, као досетивши се, додаде да је на путу у Беч упознао, једног сународника, и две своје сународнице, са којима је допутовао.

Волков онда поче да га испитује: а какве су те Павлове сународнице, јесу ли лепе? А Исаковић рече да су све његове сународнице лепе. Ружних међу њима скоро и нема.

Волкова је то, изгледа, још више развеселило. Како би било – рече капетану – да са тим женскињем оду у поље, у шуму? Да мало играју и да певају? Исаковић, међутим, одговори, набусито: да он не пева и не игра.

Волков затим поче да прича, како они, у амбасади, познају много жена, из високог друштва, у Бечу, али су те жене досадне. Није највише бечко друштво највеселије. Има врло лепих девојака у Бечу у нижем сталежу. А осим тога, како би било да Павле удеси, дакле, па да се господа у амбасади упознају са тим његовим сународницама? Могли би да приреде једно весело вече. Неки излет у природу. За аранжман таквих излета Исаковић нема шта да брине. Они имају за то аранжера, господина Агагијанијана, који све уме. Он, Волков, приредио би, за те познанице капетанове, један мали fête champêtre у шумицама на Каленбергу!

Ствар би могла бити очен интересна!

Између живих и мртвих – рече Волков – све се везе прекидају, па, према томе, капетан може поштовати успомену своје мртве жене, али се, због те смрти, не може одрећи живота, и живих жена на овоме свету. Нека му само каже име тих својих сународница, а господин Агагијанијан ће удесити све остало.

Павле му онда рече име Јоана Божича, и госпоже мајора Божича. А Волкова је то развеселило још много више. Не треба, каже, да се Исаковић љути на Кајзерлинга. Кајзерлинг је затекао много посла.

А примио је непријатне вести из Петерсбурга.

Павле треба да пази шта ради и да ћути о свом задатку, као гроб. Они, секретари у амбасади, станују, сви заједно, а заједно излазе и у Беч, ноћу. А то је досадно. Четворица су, а он, Волков, је пети. Па кад се и нађе нешто згодно, у женском свету, не знају како да се поделе, правично. Радознао је да види какво је Павлово женско друштво. Они, Серби, каже, све нешто тугују, све нешто жале, све нешто псују. Не ваља то! Треба живети онако како Хунгари живе. Весело. А не као Серби, огорчено!

Исаковић се праштао, од секунд-секретара, са изразом досаде на лицу, као што се и од Кајзерлинга праштао. Волков је, међутим, у капији амбасаде, узвикнуо да је чуо да капетан у Бечу нема своју карету. Понудио је Исаковичу да узме његову. Све док буде био у Бечу, може употребљавати његова кола. Они, у амбасади, имају неколико екипажа на расположењу.

Честњејши Исаковић се нећкао, али није имао куд, него седе у екипаж секунд-секретара, који је, Швајцар, био у капију довео. Волков га је, на растанку, загрлио око паса и поновио његово: „Не грустјите по прошлому!“

Исаковић је тако, тог дана, враћајући се у Енгелбирту прохујао кроз Беч, крај караулног официра код Бургвахе, торжествено. Официр га је поздравио.

Затим је прошао, као неки Гарсули, кроз капију Ротентурм и кроз улице које су водиле Флајшмаркту. Екипаж је прошао и поред осунчаног Грабена и провозао се, у сенкама, поред дворца грофа Хараха и поред дворца грофа и принца Лобковица. Павле је знао да ту, негде, заседа и Гарсули.

Његов екипаж поздрављали су, не само војени постови, него су га загледале милостиво и Бечлике, које су се возиле на Gürtel. Било се разведрило у Бечу и непогода је била прошла, а није ни просула кишу.

Павле је тај свет посматрао, погурен, у колима, као да је ослепео. Возио се кроз поворку екипажа, која је, по обичају оног времена, излазила, у то доба дана, на променаду. Кола су била пуна нафраканих, лепих, Бечлика, из великог света, и полусвета, а он је видео како се смешкају на њега сад, али се осећао као прозебао. Кад би кола секунд-секретара грофа Кајзерлинга – која су вукли красиви белци – зашла у неку од тих мрачних, тесних, барокних, улица, Исаковић би се сетио да му је Божич причао да је Беч огромна насеобина, свет чаробан, пун лепих жена, али да оне не

умиру од љубави. Много више Бечлија и Бечлика умире од констипација, него од несретне љубави, или жалости за женом, или мужевима.

Код сербских официра, који су, у то време, становали у Енгелбирти, очекујући пашпорт за одселеније у Росију, аудијенција Исаковича, код росијског посола, изазвала је сватовско расположење. То, да је росијски посол примио у аудијенцију једнога међу њима, а да ће почети и остале примати, дочекано је, међу тим несретницима, као вест, коју треба прославити, прангијама.

После одласка сербске мајке, грофа Бестушева, из Беча, први пријем код новог, росијског, посола препричавао се, у Енгелбирти, као први зрачак наде, после Косова. Зрак Сунца кроз решетке затвора. То лепо расположење, тих очајних официра, чија је будућност била неизвесна, кварило је само то, да је Павле, тврдоглаво, ћутао о ономе што је био видео и чуо, код Кајзерлинга. Исакович је понављао само то, да ће пашпорт добити сви, који су уписани на листу ђенерала Шевича, и да то не може спречити нико, па ни сто Гарсулија.

Јула месеца, те године, у поменутом трактиру, било је неколико сербских официра из Темишвара, из Славоније и Срема, који су чекали да пашпорт добију, а који су имали уредан отпуст из Аустрије. На пример, капетан Гаврило Новаковић, лајтнант Георг Новаковић, капетан Петар племенити Вуич, лајтнант Макса Вуич, капетан Никола Штерба, лајтнант Субота Чупоња, лајтнант Ђурка Гајич, лајтнант Михаило Гајдаш, капетан Неца Рунич, и толики други, чија се имена сад не знају.

Код тих својих ланцмана, који су апшит из аустријске војске били добили, долазили су они који такав апшит још нису били добили, а који су, нестрпљиво, на пашпорт, и без апшита, чекали. Међу њима је било и младих, обесних, људи, који су кренули у Росију, и у Беч, као пустосвати. Крили су се у том трактиру, ноћу, код својих земљака, а било их је на квартиру и по околним кућама, а жбири Бургвахе долазили су, по мраку, па су их ловили. Неколико их је било већ похапшено. А кад је ухапшен чак и оберст Рајко Прерадовић, па затворен у Штокхаус, у Бечу, многи напустише наду да ће Росију икад видети.

Разбегли су се, по Бечу, куд који.

А шапат се ширио, од уста до уста, по Бечу, да су Руси Србе издали.

Најгоре је било то што је општенародни секретар митрополита, Ненадовић, гледао да те очајнике, у Бечу, у Аустрији, задржи.

А при том није бирао средства.

А још горе је било то што су се, и побратими, кад би се посвађали – по лепом старом, сербском обичају – међусобно, денунцирали. Павле Исаковић, који је био у таквој прилици дрзак, охол, презрив, постаде омрзнут у Енгелбирти, као да је рођак Гарсулију.

За то време, у кући мајора Божича, капетана више нису очекивали, нити су га спомињали. Текла се, неколико дана, чудила што се Исаковић не јавља, па је и она ућутала.

Писала је писмо госпожи Фемки, Трандафилович, и јављала, шта би.

Ни госпожа Божич више није очекивала капетана.

Она је, после повратка у Беч, и поновног ареста свога мужа, имала да трчкара у Нојштат, и ђенералу Монтенуово. Покушавала је да измоли милост, да Божича не одведу у Грац, на Шлосберг.

Откуда нема повратка.

У својој кући, госпожа Евдокија проводила је дане, питајући се, не би ли било боље, заиста, да напусти мужа, и да се врати оцу, у Будим. Божич је срамоти, где год стигну.

Распитивала се, ипак, за Исаковича, у Енгелбирти, али њега, тада, тамо, још није било. Сербски официри у бирту нису знали где је.

Тако су пролазили дани.

Ноћу, међутим, госпожа Евдокија лежала је на својој постељи као у некој грозници. Ноћ проведену са Исаковичем, снажним, ћутљивим, али жарким, није могла да заборави. Била је жељна да опет заспи на његовој руци.

А кад би јој при ручку, или вечери, ћерка поменула капетана, пазила би да не заплаче, или не поцрвени, па би, као расејана, одговарала Текли да је то човек стасит, леп, али је, очигледно, син припростих родитеља, коме би се срећа узалуд осмехнула. Не би умео да је задржи. Пустио би је, као деца тицу, да опет одлети.

То је сметењак.

Удовац.

Заљубљен у своју покојну жену!

Није читав у глави.

Госпожица Текла се смејала својој мајци.

Њено је мишљење, каже, да се Евдокија затрчала, па се љути. Није Исаковић као други материни курмахери. Тај капетан личи на преблагог Јосефа, како су га насликали. Кога Путифарка, жена удата, преже. „И ти си, душо, овог презала, а ниси приметила да је шерет!“

А кад јој мати подвикну, да не говори глупости, и да треба да се стиди како са мајком говори, госпожица Божич је изразила мишљење да би Исаковича, у љубави, требало, силом, везати. Слаботиња је то. Тај не бира жене. Бирају га. Добиће га она која му се о врат обеси!

Мати и кћи се онда посвадише, око тога, да ли Исакович нешто вреди, или не вреди, и историја њиховог сапутника била је тиме свршена. Он је, после недељу, две дана, био заборављен, као што се заборавља, брзо, кад се стигне дома, неки лепи изглед са пута, неки пријатан доживљај на путу. Нека удобна клупа.

Кад би, после, госпожа Евдокија лежала гола, на постељи, у топлој, летњој ноћи, она би се сетила Исаковича и зарила главу у јастуке, на којима није могла да заспи. Она се била дала, једном официру, пре неколико година, али свега једанпут. Није био ништа бољи него Божич. Ни слађи. Ни нежнији. Брзо се покајала. Овога пута, међутим, била је очарана и сва упаљена. Али, помисли, није ни њена мати у животу среће имала.

Исакович се, међутим, јадан, сад кад га госпожа Евдокија није више тражила, нити за њега питала, кретао по Енгелбирти, као своја сенка. У својој, сиромашној, полумрачној собици, седео је и размишљао, и спремао се на извршење свог чудноватог задатка, према наређењу, росијског, посланика у Бечу, грофа Кајзерлинга.

Није му било јасно шта се од њега тражи.

Није знао да, на сличном задатку, ради већ неколико росијских официра, у Трију̀есту, и дуж Адријанског мора. Није знао ни то, да Кајзерлингу и није стало, нарочито, до тих Црногораца, али да му је тај задатак дат, на предлог секунд-секретара, Волкова, да се, пре него што му се изда пас, испроба.

Волков му је дао само најпотребније податке, о тим Црногорцима, у лазарету. Секретару је било стало до тога да дозна, из њихових уста, да ли су они, заиста, родбина владике Василија, да ли нису неки свет са венецијанских територија. А треба видети и то, да ли је међу њима било болесника, од болести, која се зове лепра.

Исакович је, главом, имао да донесе одговор на та питања, а знао је само да се ти Црногорци налазе, затворени, у лазарету, у једном, старом, контумацу, бившем лазарету, аустријских, убојних, шајки, у рукавцу Дунава, испод брда које се звало: Леополдсберг.

Узгред, главно је било да дозна, ако може, је ли Василије био код венецијанског амбасадора, у Бечу, Корнера.

Кир Анастас Агагијанијан тврдио је да јесте. А да су ти Црногорци задржани и затворени, само зато што, за њих, нико не плаћа. Чува их стража. Нико се код њих не пушта. Забрањен им је, већ давно, сваки излаз из лазарета, у Беч. Храна им се оставља пред капијом, кроз решетке, на земљи, као псима. Медик и апотекар им је, пре, ишао, а сад им не одлази нико.

Живи су сахрањени.

Банкар Копша, рођак Исаковича, и њихов totum factum у Вијени, говорио је Исаковичу да би било боље да се у то, не меша. То је велика срамота, и Вијене и Срба. Велика наша невоља. Ни прва, ни последња. Шаље им се нека милостиња, тек да не помру од глади. Писало се и Плацкоманди, па ништа. Одговор гласи увек: лепра!

Копша је био чуо да, у лазарету, умиру двојица, па се надао, кад умру, да ће се, ваљда, неко сетити да њихово питање реши. А кривица је и до неког попа Микаила, који је, пре, одлазио Црногорцима, а који има уво росијског посланства.

Каже, да се тај свет отео, и од власти земаљске, и од Бога.

Не би требало дозволити да наставе пут до Кијева.

Копша није волео попа Микаила и говорио је да тај поп не зна ни да се прекрсти како треба, а дели нафору болесницима. Сахрањује и причешћује самртнике, а кажу да и није поп, него калцан. Кад каже: „Во имја Оца!“, он још погоди оца у чело, тачно, како треба. И, на пупак, сина! Али кад каже „И светога Духа“, преполови Духа, па пола удари на једно, а пола на друго раме, са три прста. А „Амин“ фрљи, затим, некуд, далеко иза леђа. Тако се крсти Микаило Вани.

Павле онда покуша да уђе, преваром, у тај лазарет, помоћу Агагијанијана, Копшиног драгомана.

Оде истог дана, у сумрачје, до тог рукавца Дунава.

Лазарет се белео ту, иза бившег пристаништа дунавских ратних шајки, које су се, те године, спремале да сиђу до турског Белграда. Сад је ту било укотвљено, крај баруштина, неколико житарица, празних, запуштених, из Пожуна. Лазарет је, кад му се прилазило, био слика неког, лудог, конгломерата, старих, каменитих, зграда.

У њему је сада било затворено тридесет и седам људи, Црногораца, са двадесет жена и децом. Били су пошли, за владиком Василијем, у Росију, као први транспорт, пресељења, народа.

Бивши, росијски, посланик, гроф Бестушев, тражио је од аустријског Двора да им се дозволи наставак путовања, кроз Саксонску, о његовом трошку, или силазак Дунавом, до Будима и пут до Токаја, где их чека росијска мисија. Венецијански амбасадор, међутим, тврдио је да су то пушконоше рекрутоване са венецијанских територија и тражио је да се врате. Зло је било у томе, да се у преписци Василија и секунд-секретара Волкова, о томе, није налазило никаквог трага. Аустријске канцеларије сматрале су их турским поданицима.

Сви су их питали: ко су?

Копша је, срцбом остарелог човека, за све то кривио тог једног човека, Ванија, за кога је тврдио да је протува. Тај калуђер је пратио у Вијени владику Василија и зна га.

Ишао је и у лазарет, Црногорцима, све док му нису запретили шкопицом, јер им је одводио жене. Зове се Микаило Вани, а нико не зна ко је, и одакле је. Дошао је го и бос у Вијену, са лицем мученика, а сад носи свилу и свилене, вијенске, чарапе. Уплиће у разговор философическе изреке, и скарадне. Премијер-секретар Черњев, међутим, прима тог човека и нико му ништа не може.

Копша је сматрао да је опасност, у том, да ће Вани постати трчкарало Кајзерлингово, па ће одзвонити вијенским Србима. То је, каже, страшан човек. Змија!

Павле се онда, пред одлазак да види лазарет, био решио да упозна тог попа Микаила. Агагијанијан му обећа да ће удесити, то, још истог вечера. Исаковић онда пожури и дође до поменутог лазарета, у сумрачје, у својим колима, у којима је возио и Агагијанијана. Лазарет се белео, аветињски, у баруштини рукавца Дунава, међу врбацима, крај једног порушеног бастиона, где је била укотвљена стара, расходована, фрегата, дунавска: „La Fortuna“. На њој више није било топова, ни једара, ни јарбола. Остала су још само њена ребра и греде трупа, масне и црне од катрана. Око те старе олупине одјекивао је крекет жаба.

У даљини, зеленела се пирамида Леополдсберга, зарасла шумом.

У близини, пред улазом у лазарет, црнео се мост, састављен од старих понтона, а крај моста, нека стражара, већ осветљена.

Исаковић се обрадова, кад чу да је стража састављена од једне полуроте славонских војника.

Пред стражаром горела је ватра.

Та стражара морала је бити некад цигљана, а око ње су сад биле разапете, рибарске, мреже, које су облетали читави ројеви неких, ноћних, крупних, комараца. Уоколо, била је, свуд, вода. Најближи кућери предграђа вијенског били су на једно хиљаду корака. Кад замукне лавеж паса у околини, завладала би мртва тишина. Никакав људски глас није допирао до лазарета. На другој страни, река се чинила бескрајна.

Исаковић посла прво Јерменина, да улаз опипа.

Он је остао у колима.

Надао се, ако устреба, да ће ући у лазарет, и поред страже, онако, како је то био навикао у својим, сирмијским, хусарима. Да се приближи у мраку, почне да се дере на стражара, па да, виком, и псовком, отме пушку, од поста. Операција је била опасна, али је увек успевала. Пост би се препао, поспан, кад би пред собом угледао, горопадног, официра. Предао би пушку, а загатио затвор и батине.

Агагијанијан је почео да се дере, како је он апотекар, дошао да види унутра, у лазарету, два самртника, па тражи да му доведу воктмајстера и донесу кључеве. Има одобрење.

Стражари су заиста, покорно, отрчали да отворе капију, али су са собом довели и воктмајстера. То је био подофицир новог кова, униформисан, чија је кика, при сваком кораку, тресла се, као да је од гвожђа. Он је прво, неповерљиво, посматрао, пред собом, цивила, а затим рече да се капија ником не отвара! Стајао је, пред Агагијанијаном, у новом мундиру, који је Аустрија, те године, Славонцима, делила, закопчан до грла, ударајући о даске, цокулама.

Понављао је: нека господин апотекар оде до командира.

Капија се само командиру отвара.

А кад Јерменин поче да се дере, да има одобрење, из Беча, па дода да су, унутра, Црногорци, браћа Славонаца, подофицир узе штуц од једног стражара, к нози, па рече: Част и чест Црногорцима! Могу они бити и браћа његова! (Рекао је: „unsere Brüder“.)

Али, не мож он, царски бефел, погазит!

Узалуд је Агагијанијан богорадио.

Исаковић му довикну из кола да се остави тога и да се враћа.

Вратили су се несвршена посла.

По савету Агагијанијановом, Исаковић је, исто вече, имао састанак са поменутим попом, Микаилом. Састанак је био у грческој кафаници, у Вијени, на Флајшмаркту, крај грческе цркве.

А ко је био тај Микаил Вани, види се из једног, поверљивог, извештаја, неког Карла Имбрианија, полицијског писара у Вијени, који је био шпијун венецијанског амбасадора. Тај извештај, под датумом 31. јула године 1752, нађен је у венецијанској амбасади, после четрдесет година, кад је Венеција пропала и Аустрија у зграду ушла.

У том извештају, Имбриани пише да је добио, за паре, и лепа обећања, и женску, нове, брзе, податке, од попа Микаила, о Црногорцима, и неком официру, росијског, посола, који одлази Црногорцима.

Задатак му је да врбује пушконоше за Росију и да их трансферира, у Кијев. Он ће и даље извештавати о тим Црногорцима и том официру, шта буде било, моли само да му се, уговореним путем, доставе, што пре, паре, које му нису исплаћене. Моли њихове екселенције, поради те мале багателе новаца, зашто му је, сада, од потребе (употребио је реч „Notdürftigkeit“ и „mancanza“). Трудиће се, каже, да и више дозна.

У доцнијим извештајима, Имбрианија, помињу се неки други официри, а Павле се не помиње.

На састанку, међутим, Исаковича и Микаила Вани, калуђер је био очарао Исаковича, и узео му, одмах, и пријатељство, и паре.

Павле је, доцније, причао, братенцима, да је Вани човек љубазан, углађен, а да не може имати мање од четрдесет, ни више од педесет година. Стасит је, а црн у лицу, као што су иконе, пред којима је педесет година горела, и гасила се, свећа. Има, каже, крупне, црне, очи, као већина наших сународника, а лепу, белу руку, којом, сваки час, глади браду, која је проседа и свилена. Таква је рука ретка у наших сународника, чиста, глатка, топла. Има благ осмех, а говори црвеним, необично црвеним, дебелим, уснама. Кад говори, не може се, са његових уста, скинути погледа. Сух је, иако је стасит, а сав као изгорео. А кад упери поглед у саговорника, очи му светле, као да у њима има жеравицу. Кажу му да тај човек види, и у мраку, као сова.

А у својој црној мантији пролази нечујно.

Посматрао га је, увек, чудећи се, откуд таквог човека, међу нама.

Тачно је било да је Вани имао на глави, скупоцену, камилавку, а на ногама свилене чарапе и да се понашао отмено, али није било тачно да се не зна, ни ко је, ни одакле је. Агагијанијан је знао да је тај човек, калуђер, из манастира Ходош, и да је у Беч дошао манастирским послом, па је, манастирске, новце, профућкао, и остао. Копша је тврдио да је митрополит Ненадовић тражио да се тај човек арестира.

Као пробисвет и блудник.

Али је било тачно и то, да је Вани био зашао у росијску амбасаду, и да је био успео да се додвори грофу Бестушеву, то јест росијском попу Бестушева, кога је, после, оцрнио, код Бестушева, па заузео његово место.

Није било тачно да Вани не зна, ни да чита, ни да пише.

Ознојио се, намучио, али је, и то, у Вијени научио.

Ниједан човек не зна своју судбину, ни будућност, па је није знао ни Вани, ни Исаковић Ванијеву. Микаил Вани оде, како је Павлу био наговестио да ће учинити, из Вијене, у Росију.

Али, тамо му се траг изгубио.

То вече, међутим, у Вијени, у грческој кафани, поп Микаило је Павла и очарао и изненадио. Рече да му неће бити тешко да Исаковичу отвори врата, у лазарет. Зна једног апотекара, који је тамо, пре, заиста, одлазио. Довешће га Исаковичу. Тај ће све удесити. Дабогме, имаће да се плати, нешто.

Вани је, за време разговора, са Исаковичем, добро јео и пио.

Признавао је да он није никакав поп, него га тако зову, а псовао је митрополита, али ужудно – који га мрзи, каже, зато што је он колено, пред чрногорским владиком Василијем, приклонио, кога је Ненадовић у манастир Крушедол затворио. Зато што Василије говори, да треба сви да се иселимо у Росију.

Међу огледалима, у кафани, на спрату, где су зидови мирисали на кафу, уз светлост и трепет свећа, Микаило Вани причао је Исаковичу, одушевљено, о владици Василију. А што се тиче лазарета, то је, каже, лако. Ући ће они, сутра, наксутра, у лазарет, ако Павле буде потрошио мало.

Исаковић му онда рече да су Црногорци, за попа Микаила, спремили шкопицу, па би он радије да уђе, тамо, без њега.

Поп Микаило, кад то чу, благо се смешкао. То, каже, завидљивци, зли језици, о њему причају. Нема за свештена лица шкопице! То неки Црногорци лудују, јер су му, пре, долазиле жене, и доводиле му своју децу. Па чак и да је згрешио, ни један се човек није, за испосника, родио, него спремао. Жеравица желанија према жени гори у сваком човеку, па и калуђеру, јер је то воља Божија. Зато, да би се калуђер, после, у манастирској тишини, у молитви, са сузама у очима, кајао, мучио, а сујету овог света увидео и упознао!

Павле, који, је, после дужег времена, хтео да се умили једном човеку, упита онда, весело: „Лепо, лепо, али шта ће бити, са грешником, на самртном часу? Кад треба поћи у пакао?“

Поп се и на то сетно смешкао.

Ту причу о ужасима пакла, каже, измислили су папежници!

Нема тога у нашем светом и слатком православљу!

Господ наш, Исус Христос, откупио је, за нас, све грехе, и грешнике на овом свету, као син Божији, својом смрћу, на крсту. Нема страха, ни паклених мука, за онога ко се покаје, на самртном часу! Све му се прашта!

О себи рече да, ето, њега, нигде не прате сузе женске, уз клетву, него га благосиљају жене, кад за њега питају: где ли је сад поп Микаило? А ту причу, о шкопици, и његовом блуду, измислили су његови сународници, неваљалци, да би га, за рачун Ненадовича, дотукли! Тутор сербске црквице у Бечу, Константин Бершковић, све је то скувао, па га је чак и властима денунцирао!

Исаковић га, онда, после тог увода, запита: Зна ли владику?

Поп му онда рече, уврећено, да он нема обичај да лаже и да владику Василија зна, добро. Василије прође кроз Тријест и Вијену, а он му је десницу, на коленима, целивао. Хтео је да и њега поведе у Росију, али га је гроф, свемоћни, у Вијени, задржао. Да послужује амбасаду. Само, капетан треба да упамти, да Василија, Руси, не воледу!

Боље је ћутати, кад Руси Василија помену. Шутоња се са рогоњом не боде. Него, ако се владика Василије из Росије буде чио вратио, сретно, чуће се и Вани, поп Микаило!

А дотле да чекамо!

Исаковић онда поче да испитује Ванија: је ли истина, што Руси тврде, бар му Копша, његов рођак, тако каже, да је Василије ударио на владику Саву? Да није њему до Росије стало, него да у Црној Гори, што пре, он, замени Саву? А ове своје рођаке, ето, оставља у лазарету.

Поп на то, умиљато, исприча, како Сава држи Црну Гору, по Богу, али Василије, на мудрост и снагу. Сава је остарио, па су људи, као људи, пришли Василију. Тако је увек било и тако ће увек бити. Василије јесте сад у најбољим годинама, у најбољој мушкој снази. Он му се клања и руку му целива, у мислима, свако јутро, као што му је некад, у збиљи, целивао. Њега се треба држати! А поштовати Саву.

Будућност, каже, у Црној Гори, припада Василију.

Исаковић на то рече да је чуо да Василије жели да одсели целу Црну Гору, у Росију, па се народ побунио. Владика има за собом само мањину, а Сава, већину.

Исаковић није, ни владику, ни Црну Гору знао, него се трудио да попа Микаила наведе да му што више каже, о тим Црногорцима у лазарету. Никад пре, такав задатак, није имао, па се чудио шта га снађе.

Поп се међутим смешкао и на то.

Прелетао је, каткад, са Исаковича, погледом, на кафану, на коцкарницу, у суседној дворани, на жене у огледалу, као да су све то неке шарене тице, које улећу, излећу, а само се за тренут пред њим лепршају. Јесте, рече тужно, кад је престао да једе, Василије има за собом само мањину, за селидбу, али, кад се врати из Росије, претвориће је, сигурно, у већину. Мудар је Василије. Ради он чрезвичајне послове, добро! Не путује он у Росију, без памети. Позлатиће он, дуж мора Адријанског, нашу свету, православну, цркву!

Павле му добаци да владика Василије продаје народ у росијску војску.

Да за Росију гину!

Поп се био на то уозбиљио.

Нека капетан – ма ко био – не греши душу, ма кога служио! Не зна шта говори! Мученик је Василије, велики. Зна се шта ради Василије! Јесте, хоће Василије слати пушконоше, да за Росију гину, али не узалуду. Хоће Василије и за себе тражити, једну такву, росијску, регименту. А кад Турци буду чули то, обилазиће одсад Црну Гору!

Исаковић онда поче да прича, како је чуо, да је Василије и венецијанском амбасадору визит чинио.

Поп га је посматрао замишљено.

Ако је ишао, вели, није жив изишао! Ако је ишао и жив изишао, добро би било. Венеција има дугу и тајну руку. Венецијани је до Вијене пружају. Само, капетан треба

да зна, да ни Венецијани нису против Василија, зато што хоће да сели Црногорце, да за Росију гину, него зато што би хтели да пушконоше његове, за Венецију, гину. И они полк спремају, а Василије им је то покварио.

Павле онда поче да сипа, све чешће, у Ванијеву чашу.

Треба пити, каже, да све наше бриге заборавимо. Ум је наш за морем, а смерт наша, можда, за вратом.

Поп се онда загледа некуд у даљину и престаде да пије.

Смерт, каже, као материна рука, успаваће и грешника и блудника и убицу. Капетан њега узалуд плаши, ако га плаши. Смерт је, каже, толико моћна, свемогућа, као море, које све нас односи, као зрна песка, са обала мора Адријанскога. Нема пакла, нити ће он горети у паклу, или ико други. Све што беше у животу,, смерт брише, као мати сузе детета. Него је тешко у животу, међу људима. Курјаци су то! Ко зна ко је и капетана послао, да њега, сиромашног калуђера, самог, самцитог, на свету, испита и упропасти.

Исаковић му онда рече да је дошао само зато, што му је речено да би га поп Микаило могао увести у лазарет, тим Црногорцима.

Поп се био дигао, кад то чу, па рече да ће му то удесити, колико сутра. Треба му само новаца. Граја је, међутим, у кафани, око њих, расла, а света је било, све више; у вратима, у огледалима, а било је и жена. Поп их и не погледа.

Исаковић тек онда спази Агагијанијана у вратима, који их чека. Поп Микаило онда, праштајући се, рече Исаковичу, нека он не брине за владику Василија. Јесте, владика, говори, како има желаније да Чрну Гору одсели, а Црногорце, пушконоше, одведе у сербски хусарски полк, који имају у Санкт-Петерсбургу, али ће се преселеније Црногораца свршити доселенијем Руса у Чрну Гору. Иде Василије, иде у Росију, али не да Чрну Гору пресели у Москву, него да Москаље доведе у отечество. Мудар је Василије, нека капетан упамти то, ма ко био.

А кад се росијска империја појави, на Адријанском мору, сви ће се наши крвници сакрити, у мишју рупу.

Кад је Исаковић изишао из те кафане, са Агагијанијаном, био је већ мрак, дубок, на Флајшмаркту, али онај плави, летњи. Виде и фењере у том плаветнилу. Оно што му поп Микаило, међутим, рече, на растанку, учини му се страшно, и велико, као да је угледао неко чудо у свом животу. Као кад муња севне, пукне гром, а осветли пут у мраку, Павле виде Росију како је никад дотле није замишљао.

Остаде занемео, кад тај, неуки, неписмени, калуђер, који беше манастирске новце профућкао и у блуду у Вијени огрезао, рече то, и оде.

Учини му се као да поп Микаило оде некуд у Висину.

Помоћу тог попа, то јест апотекара, који је, раније, у лазарет одлазио, а који се звао Игнац Штенгл, Исаковић је заиста добио дозволу да посети конфиниране Црногорце који се селе у Росију. Неки доктор Долчети, лекар чувен у Бечу, потписао је сведочанство да у лазарету има страшних примерака гладних, грозничавих, оболелих од пролива, али, иако има оболелих од гљива, и неколико шогоња, лепре нема!

Исаковић је, првог августа 1752, био у том лазарету.

Ушао је, са Штенглом, и вахтмајстером страже. али без Ванија.

Био је у својој сирмијској, хусарској, униформи, па је била настала, код врата, на улазу, мала узбуна. Црногорцима је, затим, речено да је дошла комисија, да види она два самртника, за које кажу да их у лазарету има. Кад је Исаковић ушао, настаде опет тишина.

Нико није обраћао неку већу пажњу, на њега.

У мраку дугих, влажних, ходника, у које као да светлост уопште и није допирала, иако је био дан, људи и жене стајали су ћутке, док је комисија пролазила. Тај лазарет и није био прави лазарет, него неки карантин, преостао из давних времена, коме је од лазарета остало само име. Његове зграде биле су у води, а, иза њега, испод високих прозора, уских као пушкарнице, није било ничег, сем реке и баруштина. Зидови и подруми држали су се још на стубовима, од црвене цигље, било је неколико дворана, великих, као цркве.

Одаје су биле патосане даскама, али је из њих била никла трава. Исаковичу рекоше да има и змија, али тај чудни народ, да их потуку, не да. Каже: чуваркуће су!

Из тих ходника, и просторија, очигледно, није било, никуд, излаза, осим на капију, код понтона. Али и тамо, мост је био утврђен палисадама, иза којих је била стража. Лазарет Маријахилф био је одсечен од света. Као и свака друга тамница тога доба.

При улазу, још се и видела, мало, светлост дана; што дубље унутра, тама је била – док се око не привикне – све већа. Код улаза, Исаковић виде гомилицу, неких, кочоперних, стараца, који су чучали, и, на оно мало сунца, споља, грејали леђа. Једва су га удостојили мало погледа. Све живо, што је Исаковић угледао, било је одевено у нека чудна, лудачка одела, чак и деца – која су једина трчкала око официра. Апотекар исприча Павлу да су Црногорцима, кад се пронела вест да је у њих лепра, узета одела, до кошуља, и спаљена. А да су им дата одела вијенска, то јест оно што се скупило. Било је око тога дошло и до туче, са стражарима, али су се смирили, кад им је речено да ће им се, ако се не смире, одузети храна. Деца су била гладна.

Црногорци, у лазарету, познавали су апотекара Штенгла, и нису имали ништа против Штенгла. Иако је он знао само две-три речи њиховог језика, које је био научио раније, они су знали да им од њега долази храна, па су се понашали, према њему, са

жучношћу помешаном тренуцима поверења и поштовања. Кад се чу, међутим, да официр зна речи њиховог језика, око Исаковича се начини вика: „Шта ти би име?“

Питали су га је ли неки Рагузин, Албанез, Венецијан, папежник.

Па су почели да га прате, при обиласку лазарета. Мислили су да је то, заиста, нека аустријска комисија.

Павле је, обилазећи те ходнике, у којима је било хладно као да је јесен, или зима, једва распознавао жива бића, у полумраку, у мемли, а видео је јасно само децу, која су трчкала, око њега, у ритама, полугола, сасушена, до костура.

Корачао је несигурно по ходницима.

Идући за апотекаром, који се трудио да буде љубазан и говорљив, уз воктмајстера страже, Исаковић је видео, у тим подрумима, и неколико постеља, као у шталама. Слама им се, очигледно, месецима, није мењала. Они, који су лежали, лежали су покривени крпама.

Крај свег тог јада, није било ни дреке, ни тужакања, људи му нису прилазили, ни толико да види јасно израз лица, него је већина, наслоњена о зидине, као непомична, стајала.

Сви су ти људи били сасушени, као скелети, а тамни и жути у лицу, са бледилом, као у самртника. Чекали су, мирно, да комисија прође. А кад су се покренули, кретали су се као сени, крај зидова. Нико није знао куд иду. Уво људско није могло чути ништа, осим тог непрекидног шума, тих тихих корака. Оних, који су пролазили тамо-амо, стално, иако одатле није било излаза.

Кад му се очи навикнуше на полумрак и уши на ту чудну тишину, Исаковић чу да се ти људи разговарају, али са одстојања, као да се, једва још чујно, довикују, са неких брда и стена, издалека. Промукло. Њихове су речи, као из неких пећина, летеле по лазарету, као ласте.

Павле је чуо нека имена, нека питања, на која после није чуо одговора.

А разговор се настављао.

Исаковић није био у стању да похвата, ни ко пита, ни шта пита, ни ко одговара, или не одговара. Чинило му се само да чује неки разговор људски, који слуша, као разговор неког сталног одјека. А крај свега тога владала је, и даље, та чудна тишина.

Исаковић је био занемео од ужаса.

Штенгл се, немецки, извињавао, да није тако било, с почетка. Имали су редован излаз, у варош, до сунчева заласка. Имали су уредну храну и посете болничара. Све је то промењено, кад нађоше мртвог човека, међу њима. Лепра!

Настало је спаљивање одеће, и код жена, забрана изласка из лазарета, а доношење хране, све горе, пред врата. Нико им више не долази, нико за њих не пита. Он се не би чудио, да сва та сиротиња, једног јутра, осване, мртва.

А не вичу, не галаме, нико на капији не урла.

Сад, кад је капетан добио доктора Долчетија, све ће се то променити! Долчети има веза, до највишег места.

Исаковић онда застаде на једном углу, пред којим је било неколико жена, са децом, малом, око ногу. И оне су имале самртнички испијена лица, али траг лепоте био је, и сад још, видан, на тим лицима.

Пришао је ближе једној, која је стајала уза зид, а којој се мала девојчица у сукњу скривала. Кад приђе ближе, учини му се да је та жена права лепотица. Стајала је витка, висока, права, тврда, као од камена, у неком чудном црном ћебету, које јој је покривало тело, од рамена до чланака. Дрхтало је, кад би се помакла.

Имала је лепо лице и морала је бити врло млада.

А гледала га је крупним зеленим очима.

Њему се учини да су јој дуге трепавице боје пепела.

Био је толико поражен том лепотом, изненада, да је као полудео помислио да би то била жена, вредна загрљаја и љубави, права, тврда, а мора бити страсна, слатка, дивна.

Мало је требало, па да јој све то каже, као да сања.

Као да би да је зграби и одведе отуда.

Рече јој да јој је ћерчица поднадула и свакако болесна, али даће Бог па ће сви они изићи из тог лазарета. Нека се нада. Нека се стрпе до сутра, наксутра. Глас му је дрхтао као у неког женскара иако Исаковић није био то. Само, није могао да одвоји поглед са њених груди, са њеног тела, а подизао га је до њених очију, са тим чудним трепавицама. Над бледим челом имала је неку, накривљену, венецијанску, црвену капицу, ко зна откуда, са које јој је низ уво висила, сребрна, кићанка. Изићи ће она одатле, додаде, још једном, мада му она ништа није одговорила.

Једна старица, међу њима, кад чу да говори разумљивим језиком, упита га ко је он. Указа им се, каже, као што Сунце сија кроз јелово грање. И друге жене довикнуше нешто Исаковичу.

Али је он остао, као омађијан пред том женом, са ћерчицом, која је пред њим стајала, а којој понови да ће изићи одатле, и да треба да се нада, и да ће то бити, сутра, прексутра.

Она му онда добаци да не говори кано чоек безуман, него нека не махнита. Ти си, каже, један од онијех, који би зажмурио, пре него што би бабу пољубио!

Него нека им право каже шта их чека.

Исаковић онда пође даље, јер се око њега била начинила смејурија, па оде до у дно ходника, где му рекоше да леже два самртника. Виде да су то, очигледно, два постарија човека, са разбарушеним косама, покривени ћебадима испод којих су им вирила гола стопала.

Две жене су чучале око те двојице, на слами.

Обојица су гледала горе, као укочени, изврнутим очима.

Са таванице је, међутим, капала вода, прљава као жабокречина.

Павле је био застао и гледао их је разрогаченим очима.

Штенгл је тврдио да се та двојица, ипак, још, разговарају, и тако, са дрхћућим уснама, умирући.

Враћајући се ка излазу, Исаковић упита има ли међу њима некога, кога слушају, ко их води, ко им заповеда. Неки онда узвикнуше име неког Радуле Бајевича. Упирали су прстом у једног старчића који је чучао на улазу, окренут Сунцу, а који није, уопште, обраћао пажњу на Исаковича. Тај чичица, са жбуном седих длака на грудима, причао је нешто онима, који су чучали око њега. Кад га зовнуше, поче да посматра, мрзовољно, Исаковича. Павле му онда рече да је дошао крај њиховим патњама, да ће изићи из лазарета и наставити пут, до Кијева.

Него нека му каже, ко их је довео до овога.

Бајевич га упита ко је он.

Исаковић му онда рече да је росијски официр, а побратим ритмајстора Подгоричанина, кога је оставио дома, у Срему, а који се сели у Росију. Нити је Бајевич знао шта је то ритмајстор, нити ко је Подгоричанин, али, кад се чу, то, име, за час се створи граја и све оживе.

Бајевич исприча да су они транспорт владике Василија, фамилија са њим, и да су лијепо стигли до Тријеста, једрењаком рагузинским, али да владика оде из Вијене, а они задржани против правице земаљске, и на правди бога. Од Тријеста поче несрећа да их прати. Преваром су остали и без оружја (чича каза „оружа“), а да нијесу, шетали би се они по Бечу. Има их на путу у Росију, дуж Адријанског мора, свуд, по пристаништима, у мањим гомилицама. Овде их затворише као да нису слободни људи. Једу неко месо које им се оставља на врата, као да су стигли у неку пасју недељу. А смрди. Чини се од мачића.

Павле им рече да су питоми зечеви.

Бајевич понови: смрди.

Павле понови да треба да се стрпе.

Неко му довикну да им пресвлаке треба.

Павле онда поче да их испитује ко их на пут наговара. Бајевич му рече да не треба нико њих да наговара. Сами су кренули, са Василијем, у Росију, па су се изгубили. Не треба њих нико да наговара! А кад их упита: не вара ли њих неко и заварава, новцима и обећањима, да отечество своје напусте, наста граја. Једва их је Бајевич успео да стиша. Ма ко био официр, каже, има детета главу. Не зна Чрну Гору! Цар росијски, Петар, позвао је кнеза Луку, пре четрдесет година, у помоћ, против Турака. Зна се ко их је врбовао. Не треба њима другог врбовника.

А што да крећу сада, кад је мир, па и Турци мирују, зар не би било боље да се причека до владичиног повратка?

Бајевич на то цикну: шта да чекају?

Чекали су доста, био им је да их пали, пре двадесет и пет година, Ченгић Бећир паша. Пре двадесет, Топал Осман паша. Па шта да чекају? Иду да живе и мру, међу својима. Доста се чекало.

А кад Исаковић заграја: имају ли нешто написмено? Да ли им је Василије показао неко писмено од Руса? – Бајевич узвикну, љутито: шта ће им писма? Реч је пала. То је веза. Тако што се, без срамоте, не прекида! Исаковић их још упита: а шта ће бити, ако остану сами, испред Турака, који имају три султана? Што не чекају помоћ од Руса?

На то понова наста граја.

Бајевич га прекиде и дрекну: откуда?

Пале их, палеж не чека, а не надају се више, ни Аустријанцима, ни Венецијанцима, ником из Хришћанства. Једино им је још помоћ Дрекаловича сигурна.

Исаковић онда запита чичу: зар нису могли у Вијени да нађу неког рада? Па да се боље прехране до одласка.

Бајевич му на то каза да су Бечлије долазиле, да их гледају, с почетка. Нудили су им и неку милостињу, кад им је нестало шкуда. Да се запосле као носачи оних портантина, оних носиљки, што их има и у Рагузина, што претварају у бабе, чоека. Наговарали су им жене, да иду и перу пресвлаку, Бечлијама. Нудили су им да износе смеће по локандама!

А шта ће бити, ако их ипак врате у Чрну Гору?

Има, чује се, међу њима самртника.

На то настаде тишина.

Бајевич му рече да они знају да ће помрети на путу, ако их је Росија заборавила. Овакав живот и не вреди ништа. Бар ће они, што остадоше, знати шта их чека. Али они не верују да ће њих Василије заборавити, нити Росија. Чекају њих, у Кијеву, фамилије рођака.

А кад Исакович рече да много верују у Василија, наста вика.

Викали су да њима бољег не треба!

Исакович онда ућута, а затим их позва да се окупе око њега.

Да га чују.

Нека, дакле, знају да он не говори у ветар, него је послат да их види. Није њих Росија заборавила и пашпорт им се спрема. Отвориће се пред њима, сасвим сигурно, врата лазарета, сутра, или наксутра, или кроз који дан, али ће се отворити. Добиће и медика. Болесни ће у болнице. Здрави ће кренути на пут до Кијева.

Он им се куне, на свог свеца, који је свети Мрата.

Исакович тада доживе нешто, чему се није надао, а што је било опет неочекивано, као гром из ведрог неба. Чему покушавати протумачити оно, што се протумачити не да.

Реч отрча, кроз те мрачне ходнике, од уста до уста.

Да је дошао неки росијски официр и да се њихов транспорт на пут спрема. Све се било ускомешало. А било је око њега и смеха. Почели су неки, од радости, и да се смеју, а тај смех није био као што је у другог света. Чинио се као да неке гугутке у њима кликћу.

Ти кошчати мрки, сасушени, људи, са брда и планина, огрезли у крв, у крвопролића, као да су били заборавили да се смеју, па су се сад смејали неким ситним тичијим гласовима.

Исакович затим чу како се довикују.

Полазећи на капију, Исакович онда упита Бајевича ко је она жена са малом, болесном, поднадулом, ћерчицом, са црвеном капицом на глави. Бајевич му рече да је то Јока Стана Дрекова, коју је муж, у Тријесту, осрамотио и напустио, јер му се досадило да чека. А што пита?

Кад га апотекар Штенгл одведе до излаза и Исакович се осврте да види, још једном, сав тај ужас, и беду, примети како се у дну ходника, у полумраку, млађи људи окупљају и хватају у коло, које поче, лагано, да се љуља и повија.

Зачу се туп удар ногу.

А док су његови људи тамо, у Темишвару, почели да се врте, као чигра, ови су се људи повијали, као да носе камења.

Удар ногу, међутим, чуо се, све јаче.

Кад је одлазио, чинило му се да тај удар чује, кроз цео лазарет и воду. Кроз сумрачје, које се напољу почело да хвата, после заласка Сунца, на једној страни ходника.

А да туп удар ногу одјекује, и напољу, у земљу, у небо, у Вијену!

Исаковић је био примљен, по други пут, у аудијенцију, код грофа Кајзерлинга, у подне, двадесет и првог јула по руском календару, илити трећег августа по новом.

Био је уведен, опет, тако му се бар чинило, кроз огледала, кроз мраморне нише, поред канделабра и гоблена по зидовима.

Био се надодолио и имао је намирисану кику тог дана.

Док је чекао, пред грофовским вратима, око њега су се били окупили, секунд-секретар Волков, и његови гости, који су се смејали том Србину тако лепог стаса, отменог држања, дарежљивом при коцки, фараону, а који не зна ко су голишаве богиње на ходнику Кајзерлинга, и не зна ко је била богиња, Психа.

У гостима, у руском посланству, тог лета, била су два салонска лава, из Санкт-Петерсбурга, господин Левашов и господин Алексеј Семенович Мусин-Пушкин, за кога му Волков рече да је кратковид, али најбогатији међу њима. Бојажљив код жена.

Левашов је био стигао из Енглије, а Мусин-Пушкин из Париза.

Обојица су били лавови у перикама.

Кад су чули да Исаковић не зна ни за Апулеја, постао је за њих чудо, као да је урођеник америчанских шума. Левашов му се смејао у лице.

Брат Рус.

Кад су се спремали да уђу код амбасадора, Волков понови Исаковичу да је ствар Црногораца свршена, докончана, да о томе не треба трошити речи. Неко га је, међутим, денонсирао, Венецијанима.

Кајзерлинг је љут што венецијански амбасадор зна.

Нека пази шта говори.

Секунд-секретар још додаде, да се њему чини да је Павле, у рапорту, који је барун Аш написао, за Кајзерлинга, и сувише хвалио владику Василија. Упозорава га да гроф не мисли тако.

Исакович на то рече, грубо: Ja тако, а Ви како оћете! Ich so. Ihro Hochwohlgeboren wie Sie wollen!“

Волкову је требало увек неколико тренутака, да разуме Павлов немецки језик, а кад разумеде, помисли да се тај официр јако променио.

Сат је одбијао у предсобљу, кад их је лакеј уводио амбасадору.

Ни трага код Исаковича није било више његовом ранијем одушевљењу, и понизности, према Волкову. Волков га је зачуђено посматрао.

Гроф Кајзерлинг је стајао, опет, наслоњен на своје огњиште мраморно, у ком је било изукрштано неколико цепаница, припремљених за ватру. Кајзерлинг је, тог дана, био још пунији ордења, а преко груди је имао кордон, који је од Марије Терезије тек био добио. Био је примљен, дан пре, код императрице, у аудијенцију.

Имао је тог дана на глави нову, тек напудровану перику, а био је у новом, версајском, фраку, од велура, боје вина. Имао је црне свилене килоте тог дана, на својим дебелим ногама, које су се чиниле, за тренут, тање него иначе. Једну руку, по свом обичају, опет је био увукао у свој, бели, свилени, прслук, а другу – као да тражи нешто – у свој посувраћени, огромни рукав. Био је добро расположен, тог дана, и смешкао се Исаковичу, док се Павле дубоко клањао.

Волков је био, на два корака иза Павла, стао.

Подбуо од врућине, са лицем замишљеног човека, Кајзерлинг је посматрао официра, два-три минута, својим очима, боје песка, мирно.

Прочитао је, каже, капетанов извештај, о лазарету.

То је засада доста.

Можда ће Исакович морати, доцније, у Црну Гору, али засада је доста, о Василију (гроф рече: Bischof Bazilio). Према реферату баруна Аша, њему се чини да капетан пише, то јест, прича, о владици, сувише благо. Цео тај пројекат о преселенију Црногораца (гроф рече: Exodus) измислио је тај владика, обешењак, само зато да би што више пара могао да извуче у Санкт-Петерсбургу. Он има извештаје руских официра, да је Црна Гора голо стење, сиромашна земља, а владика прича о лепим, широким, пољима, плодној земљи. Тај владика је, сем тога, пред полазак, на пут у Росију, сабрао црногорске сердаре (гроф рече: Sirdaren) па је почео да дели официрске чинове, рођацима. Обећао им је потврду тих чинова из Москве, а то је прерогатива росијског амбасадора, у Бечу. Најзад, капетан не каже ништа о томе, да је владика измислио да се потписује као Смирени Пастир Славеносербскаго Черногорскаго Народа (Кајзерлинг је то прочитао – са једног папира, који је извукао из рукава – на

руском, с муком). Затим додаде, љутито, да обећава једном рођаку и чин губернатора, који у Црној Гори никад није постојао.

Кајзерлинг је, затим, ућутао. Обишао је сто и сео на своју фотељу, а почео да преврће неке хартије, на столу. Исаковић је ћутао.

Гроф онда подиже главу и рече јетко: има ли капетан да дода нешто, усмено, свом извештају?

Исаковић онда, замуцкујући, упита да ли би му било дозвољено да каже, усмено, оно што је у лазарету чуо, а можда није протумачио добро.

Кајзерлинг онда рече да је зато капетана и звао. Нека му каже, просто, јасно, али поштено: Откуд да је број Црногораца, на путу, мали, а владика каже да сели целу Чрну Гору? Целокупно становништво?

Исаковић онда рече да је чуо да је то тек први талас, који је пошао. А кад није стигао, него остављен на путу, то је и остале задржало. Он мисли, да нису задржани, да се чуло да су прихваћени, више би народа нагрнуло. Радосно.

Кајзерлинг онда рече да не разуме капетана, на немецком, добро, али се пита, откуд код тог владике тај пројекат селидбе? То је, рече Кајзерлинг Волкову, пројекат, фантазмагорија, једног мистика! (Кајзерлинг прво рече „Mystikers“, а после додаде „mystificateur“.)

Павле ни једно, ни друго, није разумео.

Кајзерлинг се, затим, све више обраћао Волкову, и рече да му све то мирише, или на велику несрећу, или превару. Обративши се Павлу упита: треба ли, дакле, веровати да владика заиста хоће да сели целу земљу? Зашто то капетан није у извештају подвукао? Тај позив Василија на који га нико, нико, није опуномоћио.

Исаковић онда рече да њему кажу, у лазарету, да Црногорци крећу, на позив, који им је цар росијски слао, пре четрдесет година.

Кад су требали да на Турке крену. Народ зато верује Василију!

Кајзерлинг на то дрекну, љутито, да том човеку, обешењаку, није доста, што се потписује Митрополит Черногорски, Скендеријски, и Приморски, него се потписује и Егзарх сербскаго Трона. Василије је полтрон!

Исаковић га није разумео.

Видевши, међутим, грофа, побеснелог, Павле, као да је и он томе крив, умукну. Кад га амбасадор, међутим, поче да мери очима, Исаковић се дрско осмехну. Он се, каже, не разуме у титулама, него само у коњима и пиштољима, али пошто су, он и Црногорци, из исте фамилије, зна толико да се онај, ко у Црној Гори влада, може да сматра егзархом сербских краљева и царева. То је тачно. А да ли је више, или мање

тачно, није важно. Црногорци верују Василију. (Исакович рече: Hoffnung haben Ihro Gnaden!) То је, као да се нешто извињава, избрбљао.

Тек што то рече, а Кајзерлинг одгурну хартије и тресну гушчије перо и викну, понова, да је Василије обешењак (гроф рече: „ein alberner Mönch“). Авантурист! Василије буни народ и на венецијанској територији, а то је забринуло и венецијанског амбасадора, у Бечу.

Окренувши се Волкову, упита да се и њему, из извештаја баруна Аша, није чинило толико лудо, све то, као сад? Горе је него што је мислио. Волков онда одговори, понизно, да секретар премијер-секретара можда није хтео да изазива панику. Можда је то што капетан прича, о лазарету, претерано?

Кајзерлинг онда устаде и приђе Павлу.

Гледао га је својим песковитим очима, хладно.

Нека му капетан каже: Откуд тај немир у том народу и да ли је дознао зашто је владика, у истину, у Росију, кренуо? Шта кажу? Шта крију?

Исакович онда поче да се премешта са ноге на ногу, па рече да он мисли да ратови Црногорце узнемирују. Они, о росијским победама, певају. Сматрају да су Црна Гора и Росија, исто! Владика зна да постоји хусарски, сербски, пук, у Санкт-Петерсбургу. Желео би да и њему један такав росијски полк даду! И новаца, за Црну Гору! Василија не би требало мимоићи. Биће он на височајши интерес и ползу государства росијског.

То је била фраза, коју је Исакович, толико пута, био од Волкова чуо, па је зато и поновио. Треба, вели, са Василијем да разговарају.

Кајзерлинг се као помами на то. Викну да капетана то није питао.

Тај обешењак (гроф рече „Faulenzer“), ако га не спрече, и не задрже, у Росији, још ће се за монарха прогласити. Сели се у Росију, да би тамо, као принц, живео!

Зар капетан у лазарету ништа о том није чуо?

Исакович онда одговори кратко и јасно.

Он, каже, не зна Василија, никад владику није видео. Не зна Црну Гору. Он се трудио да изврши свој задатак. Кладити би се смео да владика Василије не мисли да исели Црну Гору, и да буде принц у Росији, ни кад би то пред рођацима, рекао. Не путује Василије у Санкт-Петерсбург да одсели у Росију Црну Гору, него иде да доведе Русе и Росију, у Црну Гору. Владика Сава ишао је да моли новаца, за цркву. Василије ће радити на томе да изазове, на целој територији Турске, побуну, gnädigster Graf!

Кад Павле изусти то, Кајзерлинг се трже, као да га је опарио.

Викну Волкову да му зове премијер-секретара Черњева, чим они оду.

Затим приђе сасвим близу Павлу.

Капетан, засада, има да чека у Бечу, а затим ће, у нову мисију, у јужне пограничне територије, откуд је и дошао. На границу турску. Према извештајима које има, а које је и Бестушев имао, Црногорци прелазе, тамо, границу и селе се у Росију, код главног, аустријског пропуста, Митровиц. А то може узбунити Турску, што је, засада, непожељно. Капетан ће отићи тамо. Видети границу, свет, исељенике, официре, који се у Росију спремају, и колико је Црногораца, тамо, на путу, и из Турске прешло? Волков ће му рећи све остало. Је ли разумео?

Исаковић је стајао као занемео.

Иако је мало школа учио и само неке врлетне букваре видео, мало књига срицао, знао је географију. Учио је карту, у сирмијским хусарима, и питао се: откуд Црногорци тамо? Митровиц.

Да се враћа тамо, откуд је дошао?

Да опет стоји на женином гробу?

Да се појави на егзерциришту у Темишвару, место да крене у Росију?

Стајао је као у неком тешком сну.

Али се трже и саже, да дохвати свој трикорн. Затим погледа у лице Кајзерлингу и рече дрско: Слушају!

А гроф се на то милостиво осмехну.

Сад, каже, зна, зашто његов колега, венецијански амбасадор у Бечу не спава, мирно. Затим поче да отпушта капетана.

Чак и кад су, Исаковић и Волков, били већ код врата, клањајући се, гроф им је махао, милостиво, руком.

XI НЕ ПОСТОЈИ ТА ЖЕНА СА ЗЕЛЕНИМ ОЧИМА

Секунд-секретар грофа Бестушева, и грофа Кајзерлинга, у Бечу, госпођин Алексеј Степанович Волков, одредио је био једанаести август, по вијенском календару, за полазак Исаковича, у његову нову мисију, у Срем. У Sanct Demeter, зовомаја Mitrowitz.

Кајзерлинг је томе – да покаже колико зна – додавао: „Comitat Sirmiensis“, што ће рећи жупанија сремска, па је и Волков додавао то. Док му спрема папире, међутим, Волков је предлагао Исаковичу да се мало проведу, са женама, у Бечу.

Најбоље би било, каже, да га упозна са том госпожом Божич!

Да са њом приреде мали „fête champêtre“!

Павле није знао шта је то, али је слутио шта је то.

Предлагао је да и мужа позову. Волков је викао: нек ђаво носи мужа! Нек чорт узме мужа! И све мужеве на свету.

Пошто се то није остварило, Павле је проводио дане – очекујући да на пут пође – у Енгелбирти, у својој соби. Посредством Ракосавлевича у Будиму, и Копше у Вијени, био је примио прва писма од своје фамилије из Темишвара, а та писма нису била весела. Јављали су му да су Петар и Ђурђе у собном аресту, да је Кумра напустила Трифуна и вратила се оцу, а да је у Махали код Трифуна несрећа. Обешена су два Трифунова инвалида, који су се бунили. Писма су била пуна суза! Не надају се више да ће се икад видети!

Нека им буде у помоћи свети Мрата!

Павле поче онда да хода по Бечу, погнуте главе. Све што се дешавало, на његовом путу у Росију, догађало се дакле другаче него што је желео и очекивао. Место лепих дана и великих збитија, пут у Росију показа се пун ситних несрећа, јада, одурних изненађења.

После два-три дана оклевања, Павле се онда реши да се јави госпожи Божич и да јој каже да је у Вијени, и да се населио у Енгелбирту. Молио је да му се одреди дан за визиту.

Уз писмо је послао и кутију слаткиша, према оновременом обичају, за госпожу и госпожицу, са којима је допутовао. А на кутији је дао да му се изради монограм, у злату.

Кад је то посвршавао – то јест кад му је то Агагијанијан посвршавао – лежао је данима, на постељи, и мрмљао и дремао.

Осећао се као мува у некој мрежи неког паука.

Све је било другаче него што је очекивао.

А кроз три дана – на дан мученика Јермолаја – кад се од Копше вратио, десило му се нешто, што заиста није очекивао!

Пењући се, тог дана, уз широке, дрвене, степенице трактира, под сводом, при улазу, Исаковић је био сусрео момка трактира, који је по цео дан, ту, котрљао неку празну бурад пивску, тамо-амо.

Тај момак се звао Сеп Руч, а имао је само једно око.

Носио је црну крпу, на другом оку, којим је гледао у свет, страшно.

Обично се церекао, кад би кога у трактиру сусрео.

Рече капетану да је био тражен!

Два лепа, женска, ока, каже, тражила су капетана, цео дан, по трактиру. Она је, каже, одлазила и у капетанову собу.

Честњејши Исаковић се трже на то, али није питао слугу, ко је то био, него му рече само да не брбља, и да гледа своја посла.

Павле је, погнуте главе, продужио, на спрат, и отишао у своју собу.

Била је велика запара и све је ближе грмело.

Врата тих соба, у трактиру Енгелбирта, била су по цео дан отворена широм, и нико их није затварао, на доксату. А кад је неко некога тражио у Енгелбирти, вирио би кроз чипкане завесе на вратима, док га није нашао. Доксат је био сав у ладолежу, а са његових стубова висили су лонци са цвећем, са црвеним смрдљевком, у цвату.

Фењери су сјали изнад тих лонаца, и њихова светлост падала је у сваку трећу собу. Шандале су горели, увече, у сваком прозору.

У својој соби, Исаковић се, у полумраку, тог дана, дуго прао и пиркао, а белео се у мраку, јер је био бео и го, до паса. Био је, као што су коњаници, танак у пасу, а био је широк у рамену. Имао је дугу руку, а преко десне руке, испод лакта, давно зараслу

рану, која је сад била само једна, смежурана, црвена, пруга. Преко груди имао је сличну рану, али ширу, која је сад личила на бразду, коју је неки бич оставио на њему.

Према свом обичају, Павле је нешто, сам себи, мрмљао и мумлао.

Хтео је затим, пре него што сиђе у кухињу – која је у Енгелбирти служила уједно и за трпезарију, путника – да легне, тако, умивен, и отпочине, на постељи, која је у тој соби била једино што је било раскошно, широко, француско.

У том тренутку, међутим, неко се, изненада, појави, у вратима.

Исаковић се трже.

Била је госпожа Божич, која уђе брзо, затворивши сама за собом врата.

Она се насмеја тихо и хтеде да га загрли.

Питала га је, гласно, где је цео дан био. Чекала га је и тражила, каже, а била је изгубила наду да ће га видети данас. Хтела је да оде, кад га је, случајно, угледала, пролазећи, како се бели у мраку.

Чинила се весела, али јој се десило нешто чему се није надала.

Честњејши Исаковић јој подвикну, да је полудела, да одлази, док је није избацио. Зар је сасвим изгубила памет и зар жели да осрамоти и своју и његову фамилију? Био је зграбио њену руку и хтеде да је присили да оде.

Покушавао је, другом руком, да отвори врата на доксату.

Као што је то, међутим, био случај, у Исаковичевом животу – кад су жене биле у питању – Павле је, нагло, из највећег беснила, прелазио у сажаљење, према њима, у сажаљење, које је расло. И госпожи Евдокији поче да говори, сажаљиво, да меће свој живот, своју чест, своје име, на коцку, долазећи у трактир, удовцу, самцу. Да неко може наићи! Да су је, кад је дошла код њега, свакако видели. Да ће то Божич сазнати! Чему то?

Она је плакала.

Он јој рече да треба да се сети да је позната у великом свету у Бечу, да има мужа, кога ће учинити убицом! Што ће он, Исаковић, бити убијен, то му је свеједно, али ће Божич и њу убити. А што је горе, сви ће се осрамотити. Осрамотиће и своју, и његову, фамилију. Она је удата жена!

Она се придиже мало, на то. Рече му да се Божич налази, у затвору, у Нојштату, пред судом, и да не зна кад ће се вратити. Она је полудела, кад чу да се он налази у Енгелбирти и хтела је да га види. Није могла серцу да одоли. Хоће бар једанпут да га загрли. Несаница је мучи! Хода као луда по кући. Где је био, тако дуго? Што се није јављао? Нико је није видео, кад је дошла! Чега се боји? Божича? Она се Божича не

боји! Зашто је такав према њој? Опет се понаша као коњушари. Други би био сретан, на његовом месту!

Исаковић јој онда, као поп, поче да чати, да он нечасна дела не чини, да не може швалер удате жене бити, да треба да чекају, док се Божич врати, па да са Божичем пречисте ствари. Он неће да своје име срамоти. А он мисли да њој и није стало до његове љубави, него до разоноде, да време прекрати. Ко зна кога има у Бечу. Ко зна, који је он, у њеном тефтеру. Ко зна који? Неће за њим пресвиснути!

Госпожу Божич је то, за чудо, развеселило.

Луд је, каже, као сви мушкарци, и не зна шта говори.

Зар неће да је загрли и пољуби? Чекала га је жељно!

Била се дигла и стајала је пред њим, у плавој, летњој, хаљини, пуној неких сребрних мрежа, а откривених груди. Њени су рукави лепршали, око њених голих руку, а имала је хладну, змијску руку – бар се тако чинило Павлу. Она је бестидно почела да му се нуди. Морао је да забада нос у њене голе груди, са тамном долином, у којој је видео сенку, нежних, црних, мања. Њена је коса била дигнута високо, француски, али јој је падала за врат, као клупче црне гриве. Кад поче да га љуби, у тој полумрачној соби, Исаковић осети како му се мути у глави. Те крупне, тамне, очи, које су сијале као црне звезде, биле су јаче од његове решености, да прекине са њом. Он је почео да слаби, у њеном, задиханом, загрљају.

Било је нечег, неизмерно моћног, заносног, у тој црномањастој жени, која није имала стида. Иако је њено лице, у загрљају, постајало тужно, она је била тако снажна, да му се чинило да пред њим стоји неки млад рвач, који кликће радосно, кад га дохвати. А понављала је задихано: „Ајде, серце, ајде!“

Та бестидна жена лежала је, после, гола, као од мајке рођена, а лепа, на његовој постељи, шапућући нешто. По свом обичају, главу је, за време загрљаја, пуштала да јој виси са постеље, тако да јој се коса расу, по патосу.

Шапутала је као у неком безумљу.

Честњејши Исаковић имао је тако да је се сећа, доцније, како гледа у њене широм отворене очи, извртуто, у белило очију у ком су очи трептале, као црне звезде, које падају некуд у дубину и вуку и њега у тај звездани сјај, у неком превртнутом свету, куда она гледа.

А кад се – заборавивши да је малопре хтео да је отера – сажалио на ту, као одсечену, главу, на то лице румено од крви, која јој је јурила у главу, она крикну. Он је хтео да јој подигне главу, али она му не даде то, него му је шапутала, страсно, да јој је, тако, лепо.

После је, кроз сузе, говорила, да јој је свеједно, када ће се Божич вратити и да ли ће се жив вратити. Најбоље би било да га и не види више у животу. Сасвим јој је

свеједно и шта је сутра чека. Гад, гад је божји, бити у браку са човеком који се не воли, а који је подмеће једном матором блуднику. Само кад је њега, Исаковича, нашла у животу. А нашла га је сасвим случајно! Трандафил их је, два дана, задржао, у Будиму. Требало је да Божич пође, два дана раније. Да се то десило, не би била знала да и за њу има среће на свету!

Кад се госпожа Евдокија мало смирила и покрила стидљиво, поче да га запиткује: зашто је тако гледа, непријатељски? Зар не види да га воли лудо? Шта гледа? Шта тражи у њеним очима? На шта мисли?

Исаковић јој тада пребаци што је дошла. А затим, ко зна зашто – ко зна из ког пакла људских успомена – рече јој да је лепа, али да би била још лепша, кад би имала крупне, зелене, очи, а трепавице боје пепела. Исаковић јој то рече, ни сам не знајући шта говори, а са призвуком подсмеха. Био се сетио оне Црногорке из лазарета.

Госпожа Евдокија, међутим, трже се, и подиже се на колена, па га за тренут погледа, као звер, која је изненађена. Била је осетила да та жена постоји негде, са зеленим очима. Да је Исаковић овде, у њеном загрљају, изненада, видео ту жену, у мислима. Скочивши, гола, као опарена, она тад удари шаком капетана, по очима, а затим паде, плачући, са постеље, на под, испод прозора. Јецала је гласно и понављала да је он крмак, простак, сељачина.

Што је било најчудније, Павле се смејао и њеном плачу и њеним ударцима. Док је малопре хтео да је изгура на врата, сад је подиже, поче да јој тепа и загрли је нежно. Луда је, каже – не треба да га слуша. Та жена са зеленим очима туђа је, отишла, међу њима није било чак ни најмањег додира. Нашалио се. Не постоји та жена. Жали што се она излаже срамоти, због једног удовца, који не уме да воли, ајлугџија. Не постоје трепавице боје пепела.

Госпожа Евдокија је, међутим, јецала, и понављала да зна да постоји та жена, да јој га отима, и да она никад среће није имала. Надала се срећи бар у овој, ванбрачној, љубости. Божич стално уздише за својом, првобрачном, супругом као и тај матори, Монтенуово.

Мужевима се чини, увек, прва жена, покојна, најбоља.

А, и један, и други, и Божич, и Монтенуово, само су матори блудници. Она, међутим, ето и сад, кад се решила – угледавши њега, како јој у Будиму, у кола улази – да пређе преко свих обзира, и према родитељу, и мужу, и свету, па да буде само његова, ето шта је дочекала. Он у њеном загрљају сећа се неке друге. А то више није ни његова жена, коју је сахранио, него нека, нова, полегуша, са овог пута; нека дроља са зеленим очима и трепавицама боје пепела.

Госпожа Евдокија поче да се тресе од пригушеног плача.

Честњејши Исаковић није био, ни шаљив, као Ђурђе, ни хладан и уображен, као Петар, ни прост и искрен, као Трифун. Нашавши се у небраном грожђу, са госпожом Евдокијом, није знао шта ће, нето само да понавља да та жена, са зеленим очима, не

постоји. Плач госпоже Евдокије, због те Црногорке, у лазарету, које се случајно сетио, и коју је, случајно, ни сам није знао зашто, поменуо, био му је смешан. Сав се био, због тог, развеселио!

Понављао је, међутим, како је то смешно, да плачемо због некога, ко и не постоји, и да она плаче због те жене, која не постоји. Не постоје трепавице боје пепела!

Својим женским нагоном, госпожа Божич је, међутим, осећала да та жена негде, заиста, постоји, и да се Исаковић, те жене, сетио, у њеном загрљају. Дуго је трајало, док је Исаковић успео да је умири. Дуго је морао да је теши и милује, док му се опет, сва, предаде.

Шапутала му је, са уснама које су од уживања дрхтале, да она и њена ћерка, Текла, већ неколико недеља, само о њему говоре. Да јој је он сад у животу једина утеха. И нада!

Свет љубавника – љубавници у загрљају – тако су чудновати, да се у том свету, баш за време загрљаја, свашта може догодити. Све је у том свету без везе са стварношћу, са разборитошћу, са целисходношћу, са оним што је очигледно. Напротив, тај тренутак, при том љубавном састанку, та свађа између Исаковича и госпоже Божич, у загрљају, који је могао да се заувек прекине, да их раздвоји, још више их је зближио. Госпожа Божич беше, брзо, заборавила ту жену са зеленим очима, па се даде Исаковичу, сад још страсније, још луђе.

Викала је да га нико као она волети неће!

Она је била, изгледа, однекуда – ваљда од Копше – начула нешто о том, да се Исаковић спрема на неки пут, али није ни сањала, те ноћи, да је Павлов одлазак тако близу.

А Павле, кад је приметио да она не зна да он одлази, није хтео ништа да јој каже, бојећи се њене плахости, и јарости. На њена питања, одговарао је, трудећи се да истину забашури.

Она је, међутим, све док није свануло, уживала и понављала да је у њеној кући све спремно да са њим проведе ово лето. Таква је прилика, у животу, каже, ретка! Хоће да га има у својој кући, макар само месец дана, да га се наужива. Ту жељу је имала још кад јој је у Будиму ушао у кола. Пресвисла би каже, до јој се та жеља не испуни.

Узалуд је Исаковић доказивао да је срамота, да се они мотају, у њеној кући, госпожа Евдокија одговарала је да у кући Божича често одседају сербски официри, па зашто и он не би?

Божич је у затвору, па и да није, она би удесила да буду сами.

Приметила је, међутим, ваљда, да је Исаковић посматра неким чудним погледом, и ћути, па се уплашила. Уз трепет свеће, која се гасила дрхћући, као срце устрептало од

вечног мрака, госпожа Евдокија се трудила, пре него што оде, да га што више очара и задовољи. Мислила је, онако лепа и гола, да је заборавио ноћ у Визелбургу.

Павла је, међутим, подилазила језа, јер му се, и у загрљају, сад, чинило да на његову мртву жену личи.

Његова мртва жена, коју није умео, за живота, довољно да воли, била је сад присутна, и у Божички, у Божичкином шапату, у загрљају, у очима госпоже Евдокије.

Разлика је била само та, да је она, које се сећао, била бледа и нема, а гледала га тужно, као на самрти, а Божичка је у љубавном загрљају била жива, снажна, као да игра, врела, луда, толико, да би каткад, од уживања, гласно, крикнула.

Тек кад се било, напољу, пред биртом, разданило, госпожа Евдокија се сети да је напољу свет, да није у својој кући, да је у Енгелбирти, да има мужа, кћер, да треба отићи.

Тада скочи, са постеље, снажна, као неки младић, који са коња силази, и поче да се облачи, прекидајући и облачење, пољупцима.

Још је била ту, на овом, љубавном, састанку, а већ је почела да уговара други. Чекаће га, каже, у четвртак. Удесиће да јој кћи не буде у кући. Нека дође. Сигурно.

Ако изостане, она ће да полуди.

Љубави јој, каже, треба.

На Божича више не треба мислити!

Она ће за Божича ићи да моли, и ђенерала Монтенуово, и госпожу Монтенуово. Учиниће све могуће да мужа из затвора ослободи. Али се Исаковича више одрећи не мисли.

Без њега, каже, не би више могла да живи.

Њена је младост прошла улудо, са Божичем, кога се гади.

Младост јој и сад лудо пролази.

Хоће да ужива још мало у својој младости.

Ћерка јој је дорасла, ускоро ће је морати удати. Ово мало времена, ово лето, жели да проведе са Исаковичем. Њу, и Исаковича, више ништа не може раставити. Ни Божич. Само смерт!

На свету има толико бракова, који су ћопави, гурави, без љубави.

Исакович треба Божича да заборави. Нека само на њу мисли.

Нека мисли само на ово лето, које ће заједно провести.

Она је то зажелела од првог тренутка, кад су се угледали, кад је Исаковић ушао у каруце, кад су пред кућом Трандафила стали.

Пресвисла би, кад јој се та жеља, да ово лето проведу заједно, не би испунила.

Исаковић је на то ћутао.

Било је, увелико, видно, по улицама око Енгелбирте, кад је госпожа Евдокија, тог дана, од Исаковића, отишла.

Није хтела да је Павле испрати.

Она је долазила, код фамилије Зиминski, у Енгел – то су јој били неки, далеки, рођаци – па је улазила у трактир, из комшилука, кроз улаз авлијски, који је био у башти.

Рекла је Исаковичу да не брине, она ће туда изићи.

Нестаће, као да су се те ноћи састали, као сени.

Њена ћерка не зна да је напустила, синоћ, доцкан, кућу, али, ко зна, можда слути? То дете више није дете и сваки њен корак прати.

А све наслути.

Исаковић је завртео, срам га било, мозак њеној кћери!

Понављала је, одшкринув, тихо, врата, да ће га наксутра, у својој кући чекати. Удесиће да у четвртак буде сама. Неће у кући бити ни мужевљеви хусари. Ни Текла. Биће сама.

Месец ће наксутра бити пун.

Са њене постеље се лепо види.

И заиста, хтео, не хтео, Исаковић се, тог четвртка – који је у цркви био дан успомене на Прохора, Никона, и друге мученике и испоснике – спремао, од раног јутра, да госпожу Евдокију посети.

Удесили су били да она пошаље кола по њега.

Само, Исаковић, тог дана, и није био жељан њене љубави.

Хтео је да јој призна да полази на пут, војени, а да тај пут не може одложити. Хтео је да јој каже да се стиди, њихове љубави, да не може и неће даље швалер, удате жене – сународнице своје, која има мужа и ћер, која ће се ускоро удати – бити.

Хтео је да се госпоже Евдокије отресе, ослободи.

Надао се да ће та олуја, летња, луда, док се са пута врати, проћи. Да ће га госпожа Евдокија заборавити. Да ће другог наћи.

Исаковић је, за тренут, два, у Визелбургу, био потресен.

Али се био освестио, кад она, при растанку, у Швехату, рече да би била рекла, да су је оне ноћи видели – и куда је пошла питали – да је пошла тамо, где онај бео зец чучи.

Иако је био прост човек, Павле је то запамтио, као бласфемију, против божанства љубави. Иако то није умео, речима, да изрази, сагледао је Божичку, велику госпожу, која се не разликује много од бечких лорфи.

А нарочито му је било тешко, то, да га зове, док јој је муж у тамници, а ћерка, бајна, млада, девојка, у истој кући.

Павле је осећао да ће се, у тој љубави, са том упаљеницом, осрамотити, и да ће и фамилију Исаковича осрамотити. Што је било било, помисли. Попустио је мушкој нарави. Али треба ту ружну љубав прекинути.

Он одлази. У Росију.

Нико га, више, са тог пута не може скренути!

Тог четвртка – десете недеље после Духова, године 1752 – у Бечу је забележено да је, од раног јутра, била тешка оморина и велика запара.

Чак је и вода, у шафољу, у ком се Исаковић, дуго, пиркао и прао ноге, била млака, као бара.

Зевао је, сав топао, док је о Божичу размишљао.

Није никад дотле био љубавник удате жене.

Исаковић је о мајору Јоану Божичу мало знао.

Корнет, Зимински – који је у Енгелу становао са њим – причао је Павлу, о Божичу, по нешто – да је Јоан Божич опак човек, убојица, а коцкар, и женскар, на гласу. Богат. Обесан. А говори се да ће, ових дана, изићи из затвора. Тако Божич поручује. Други кажу да му је одзвонило. Завршиће, на Шлосбергу.

Денунцирали су га његови сународници, опет, са којима се коцкао – да је опет којешта о императрици брбљао. А ни Божич им није дужан остао. Он, са своје стране, денунцира свакога, ко се сели у Росију, и таквима псује мајку.

Павле је тако био упао у мрежу интрига, у Енгелу, али то није знао. Он је знао Божича само као јуначину, о ком се причало.

Исаковић је то јутро дуго оклевао да сиђе у трпезарију трактира, то јест у кујну, у приземљу. Иако се био, допола, обукао, понављао је себи да би најбоље било отићи, без збогом, изоставити ту посету код госпоже Евдокије, избећи несрећу, срамоту, сузу.

Чему да иде, уочи пута, тој упаљеници?

Било му је боље док њу није знао.

Јесте била лепа, гола, заносна – жена и по – али је те ноћи сањао да са њом иде, изнад провалија, на уском брвну. Морао је да је носи на врату, као неку овцу.

У недоумици шта да ради, Исаковић је био сео, на своју постељу. Могло је бити око десет сати, то јутро, кад Исаковић чу неки разговор, пред његовим вратима, и неки женски смех.

Неко је залупао на врата.

У истом тренутку, Павле познаде силуету момка у трактиру, Сепа, на стаклету врата, у белој завеси.

Кад устаде и врата одшкрину, пред њим је стајала Божичкина кћи.

Ушетала је као пауница у његову собу.

Павле је био занемео.

Чуо је само како Сеп одлази и како се кикоће, при одласку.

Текла Божич му весело довикну да зна да је очекивао матер, али, ето, добио је ћерку. Она зна, каже, да је он требао данас да дође у њихову кућу, зна – иако јој то мати није рекла – па је дотрчала да му каже да не долази. Њен отац је пуштен из затвора. Њен отац је дошао. Божич се вратио.

Зна, каже, да он и њена мати срљају у несрећу.

Боји се, каже, за свог остарелог оца.

А чувам и тебе, лудаијо!

Го, до паса, Исаковић је имао само толико времена да обуче своју плаву, хусарску, куртку. Стајао је насред собе, занемео.

Док је она брбљала, он се био, толико, скаменио, да није чак ни шафољ, прљаве воде, склонио. Она је шафољ обилазила, шетајући по соби, као да је шафољ неки, драгоцен, суд, у цвећу.

Имала је да види и опране обојке Исаковича, које су се сушиле, на конопцу, испод једног огледала, високог, на зиду.

Текла Божич била је порасла, за то неколико недеља, откад је Исакович није видео. То није више било оно брбљиво девојче, које је, у Будиму, на почетку свог путовања био упознао.

Све је више личила на своју мајку, и по стасу.

Била је то јутро у лакој, летњој, хаљини, у муслину, који је имао боју бледих трешања, а око паса утегнута, ешарпом, који је био свилен, боје зеленог лишћа. На ногама је имала бечку ципелицу. На глави, огроман, сламни, шешир, на који су јој зашили пољско цвеће од свиле, и црвену булку.

Одевали су је, као што се одевала његова полегуша, Бечлика, у театру.

Лице је била сакрила, у беле ришеве и црну тафту, из којих је вирио само њен пркосити нос. А очи су јој се сјале, као да се претворила у неку цариградску булу.

Те очи су сад чиниле се крупније и личиле на материно око.

Исакович је био претрнуо.

Она је била бацила свој велики шешир на његову постељу и села, у смеху. Спасава, каже, матер своју, луду, а спасава и њега. Она, каже, зна да се њен отац и њена мати више не воледу, а зна и то да се Евдокија и капетан воледу!

Гледала је Исаковича својим тамним очима, замишљено, као што младе срне гледају, кад јелена, на ивици шума, угледају.

Изгледа, каже, да јој њена мати много штошта није рекла, што се десило у Визелбургу! А прича ли, прича, да између матере и ћерке не треба да има тајни!

Исакович је био толико згранут, и њеним доласком, и њеним брбљањем, да није, у први мах, знао шта ће с њом. Узвикну само, љутито, да је срамота, што је дошла, у трактир, да је којешта то, што о матери својој брбља, а да је моли да, што пре, оде.

Треба, каже, што пре да из његове собе изиђе.

Енгел је пун сербских официра, који ће, ако је виде, брбљати, којешта, и, ко зна, како ружно, описати, и испричати, њену посету, у трактиру, једном удовцу. Била је луда кад јој је пало на памет да долази у трактир, к њему!

Она на то одговори, смејући се, да имају познате у Енгелу, фамилију Зиминских, и да се нико неће чудити да посећује ту фамилију.

Дотрчала је да му каже да јој се отац вратио.

Чује ли он то? Или је оглувео?

Исаковић онда, сав црвен у лицу, од стида, поче да тртља, како он поштује њеног оца, и очево пријатељство. Како је хтео да дође и види Божича, који се вратио, и како ће доћи у визиту Божичу.

Он је, каже, пријатељ Божичу.

Божичева кћи посматрала га је, међутим, подругљиво.

За то неколико недеља била је не само порасла, него се још више пролепшала, а била је опаљена Сунцем.

Није то више била она девојчица са пута, коју је на путу срео, него зрела, млада, девојка, иако је тек била прешла петнаесту. Њено лице имало је, и сад, лепоту лутака, али не више малих лутака. Њена уста нису била онако мека, као кад је на њиховом путу брбљала, детињасто, него, су била румена, тврда, боје пупољака.

Обрве, црне, постале су јој биле непомичне.

А тамна јој је коса падала низ врат, као реп у веселог ждребета.

Зна, каже, она, и за материну посету у Енгелу.

А знају то и Зиминski.

Шта ће бити ако и њен отац то буде дознао?

Божич ће их убити.

Исаковић онда, на мукама, обасу понова, комплиментима, и госпожу Евдокију, као споменик морала, и Божича, као витеза, и свог пријатеља. Никад, каже, њена мати, њему, у посету, није долазила, као што је она дошла, гуска. Њена мати је, можда, долазила у Енгел, код рођака, као рођака.

Текла Божич се на то смејала, а лепо се смејала.

Каква, каже, у Енгелу, рођака?

Врага!

Њена мати је долазила, јер је љубоморна, и јер је хтела да види, није ли са Исаковичем нека женска. Право да му каже, и она је била радознала, кад је к њему пошла.

Сад зна да се Божич вратио, па ће она мало поседети код капетана, а после ће отићи – као рођака. Свратиће код Зиминских. Тако и лија, каже – према причању њене тетке, то јест Евдокијине, Ракичке, из Вуковара – траг заварава, кад снег напада.

Исаковић на то поче да јој говори, грубо, да мора отићи.

Хтео је да је узме за руку и просто изгура, на врата.

Али се она опирала.

Срам га било!

Како би њему било, да је дошао код ње у визиту, па да га избацују?

Она ће поседети мало, па ће отићи.

Дотрчала је да му каже да се спрема велика олуја и несрећа.

Евдокију мучи некаква љубомора. Евдокија и ћерци само о капетану прича. А лаже и ћерку, кад каже да се између матере и капетана ништа не догађа. Божич ништа не зна, али ако сазна, догодиће се велика несрећа. Није она више дете, да то не зна. Ником Божич не прашта! Божич не заборавља! Али није рат између ње и Божича. Њен отац је добар и она га савија, као клупче, око малог прста. Он јој је, при повратку из затвора, рекао: Где је онај дугајлија?

Ако би ти Исаковић, дијете, срећу донео, ја бих му писменое емство дао, да ћу му чизме чистити свако јутро, до века!

Исаковић поче онда да виче да је она безобразна девојчура, која брбља свашта и не поштује свог оца, али да мора ићи, и да је срамота да седи у соби једног официра и удовца.

Брбља она којешта, што ни сама не верује. А брбља као крчмарица. Треба што пре да изиђу одатле.

Кћи госпоже Божич, међутим – као и њена мати тврдоглава, и бестидна – запита га, гласно, уозбиљивши се: Зар он верује да је у љубави, са удатом женом, срећа?

Какву му срећу може донети удата жена?

Какву му срећу може донети Евдокија?

Њена мати јој је, и пре, све удвараче отимала, срам је било, а сад јој је отела и њега. Али њега не да. Да је била сама, са оцем, у колима, кад су пошли из Будима, она слуги, она зна, да би Исаковић био приступио њеној, чистој, девојачкој, љубави, и, на крају, запросио њу, у Божича.

Све јој је то мати покварила.

Она зна да је Исаковић старији од ње, двадесет година, али шта то мари? Волели би се, док су обоје млади, а кад се зађе у године, брак и тако ништа не ваља. Не ваља ни брак њене матере и њеног оца. Лажу, кад кажу, да ваља. Крију од ње, да је пун гада.

Али, она то зна.

Исаковић је удовац, а пошто је удовац, не може живети удов, довека. Она је њега изабрала, од првог тренутка, кад им је ушао у кола, кад су пошли из Будима.

Била је прилегла, уназад, на његовој постељи, онако како је то видела на сликама и почела је да уздише и да Исаковића гледа, мутним, али широм отвореним очима.

Павле се онда нађе у чуду и подвикну јој да устане и оде.

Не може даље остати код њега.

Па као да му и самом би смешно, подвикну јој да је дете балаво и да иде с милим богом. Балавица је она, а не удавача. Срамоти свога оца, а не види да је смешна и бестидна, одурна, размажена.

А он, он се не би женио, балавицом, никада, никад се он не би женио са оном чији је нос, још недавно, био у суџуку.

Био је пришао Текли, зграбио је за руку, да је дигне и избаци.

Она онда устаде и рече да ће отићи.

Дошла је да му каже да он и Евдокија срљају у пропаст.

Па доста.

А ако је он не слуша, значи да њему није стало ни до њене матере! Није њему стало ни до Евдокије. Сав је он саздан од лажи и притворства. Слаботиња, који је слаб пред женама. Удовац, који не уме да влада над женама. Не воли он ни њену матер, искрено. За њих обе, и за њену матер, и за њу, био је само несрећа!

Она слуша, каже, Евдокију, како плаче у мраку.

Не би требао да се шали са Евдокијом! То је створење лудо!

У фамилији Деспотовић се зна да је Евдокија готова на све. Кад нешто науми, удара главом о зид. Њена тетка Ракичка, у Вуковару, где гуске гачу на улици, каже да је Евдокија ајмана!

Учиниће од себе нешто о чему ће имати да се прича.

Од јутрос, откад јој се отац вратио, Евдокија хода по кући, као да је пошешуљала. Говори само о њему, Исаковичу.

Исаковић, видев да време пролази, а она остаје, поче да је мази и мољака, да изиђу из његове собе, да иде из Енгела.

Опет јој је предочавао, колика ће бити срамота, ако се о њеној посети код њега сазна. Колико је то скарадно да једна млада госпожица залази у трактир, у посету, код једног удовца.

Она, каже, много прича, али ни сама не верује у то што прича. Нема он шта да крије, што се њега и њене матере тиче, од света, нити од Божича. Он много поштује Божича. Он много поштује и њену матер, која је дивна, угледна, поштована, госпожа.

Поноси се да је упознао њеног оца.

Поноси се да је упознао и њену госпожу мајку.

А њему је и она мила. Лепа је, порасла, биће радост и понос својих родитеља. Удаће је ускоро, кажу, иако је млада, али ако је виде код њега у посети, свет ће свашта да брбља. Осрамотиће свог оца, чувеног официра, и матер. Њена мати је од свих поштована. Јесте, можда је њена мати долазила у Енгел, али, разуме се, никад не би, на овај начин, њему, иако су заједно путовали из Будима, у визиту, долазила.

Она онда устаде са његове постеље, са које је устајала и на коју је опет седала, па му приђе. Узе га, нежно, под руку.

Зашто, каже, лаже?

Она је научила, у оца, да јој оно, што јој је на срцу, буде и на језику, па не мисли да то више мења у животу. Зна она зашто је њена мати, кришом, од куће одлазила, и куда је одлазила.

Дабогме, долазила је код Зиминских, али је и код њега била.

Осећа то она.

Рекла је то и матери.

А мати јој није поглед издржала. Него врда.

Узела јој је толико курмахера, па јој је и њега, њену прву љубав, узела. Мени те узе! Али неће! Њега не да!

Побеснео, Исаковић јој онда рече да му је сад доста.

Срамоти свог оца, сумњичи своју матер, као да је нека лорфа.

Нека оде сада, иначе ће је избацити.

Она га онда остави и погну своју главу.

Није он, каже, ништа бољи од њених Шокаца, који су жељни њеног мираза и који би хтели да је преваре, и одведу до својих постеља.

Лицемер је и он и ништа више.

Није њему стало до љубави девојачке, него до удатих жена.

Зна она, сада, зашто је он био онако дрвен, као мољован Турчин, у трави, и булкама, оног пропланка, кад су, из Будима, путовали, до вароши Грана.

Уплашио се био да пољуби девојку, која му је понудила своје прве пољупце, а све зато да би могао, са њеном мајком, да се лола. Више је њему стало до удатих жена, него до љубави која је права.

Откуд може бити ванбрачна љубав права?

Мирно је он саслушао како ће њу да удаду, за човека зјело богатога, који је старији и од њеног оца, а коме гроб смрди из уста.

Она ће сад отићи.

Дошла је да га спасе од несреће, од туча, недостојних официра.

Надала се да се променио, ваљда.

Да неће и даље да вуче са собом и њену матер, у несрећу.

Да ће се сетити оног пропланка и поверовати да му је она изабрана, по Божијој вољи, јер је то њихова судбина. Хоће да прође крај среће, која му се понудила. Срећа је била у њеној љубави, коју је, за њега, осетила, одмах, на оном путу, у оној шумици, међу булкама поред пута. Чекала га је.

А он се ето, безуман, за удатом женом батрга.

Погинуће обоје од Божичевог пиштоља.

У њеног оца шале нема.

Видев да је она устала и пришла вратима, Исаковић се обрадова, па хтеде да јој каже нешто, на растанку, добро, нежно.

Био се сажалио на њу, а занео младошћу њеном.

Ни сам није знао зашто, саже се да је пољуби у образ, као неко дете, као да је дете, а његова.

Она га на то загрли, обема рукама, и поче да љуби, као да је у госпоже Евдокије учила.

Исаковић је одгурну и хтеде да отвори врата.

Она је стајала пребледела и задихана.

Као неко дете, које покушава да се порве са одраслима.

Хтео је да је, најзад, изгура.

Пре него што је, међутим, отворио врата, пред његовим вратима чу се нека лудачка дрека. Неко је викао. А затим поче неко да лупа у врата. Урличући да се отворе врата.

Кад је Исаковић отворио врата, пред њим је стајала, дерући се, она женетина трактира, која је, свако јутро, прала степениште пред његовим вратима и патос у његовој соби.

Била је рињокоса, крупна, чупава, масна, дебела, а звала се Реза. На глави јој се била накривила повезача, зелена.

Дерала се, из свег гласа: Где је та дроља, која јој је лавоар разбила, а није платила? То је та дроља, код капетана!

Исаковић није, у први мах, разумео ни шта она виче, ни шта каже, а покушао је да јој, пред носем, понова, затвори врата, али му је она упала ногом у врата и, очигледно, хтела да уђе, да се почупа са Теклом, која је иза Исаковича стајала.

То је та дроља, која долази у Енгел код официра и која јој је лавоар разбила, а није платила!

Павле онда отвори врата, и, видев како, са свих страна, гости у трактиру, извирују, на ту вику, поче да виче на ту несретницу, да се торња, или ће је стрмоглавити на авлију.

Она, међутим, настави да се дере и вришти.

Ко зна шта би било, да Сеп није дотрчао и зграбио Резу и понео је, низ доксат, као што се пијани избацују, или као што се џакови износе.

Исаковић је био изишао, за Сепом, до степеништа, а тек се после сетио девојке, коју је у својој соби оставио.

Она га дочека уплашено.

Била је разрогачила очи.

Павле је дрхтао од беса и гађења.

Текла је стајала непомично, загледана у њега.

У својој лакој хаљини, и шеширу, чинила се као неки летњи лепи дан, који је ушао у ту ругобу, у тај бирт, који су Славонци звали Енгел.

Била је пребледела, јако.

Па ипак, она, сагињући главу, узвикну, смејући се:

„Ете ти! Шта све бива у посети рођаку! Нашчо ће ово изаћи?“

Момак трактира, Сеп, међутим, дотрча, да се извини.

Причао је, задихано, Исаковичу, да је тој несретници умро муж, и да је она остала са ситном децом, па је као луда. Опија се. А кад се опије, не зна шта ради, ни кога види. Он, дабогме, зна да госпожица није долазила код неких официра, па ни код Исаковича, никад, до сада, али шта се ту може? Он је тој несретници ударио два-три шамара, али она се и даље дерента, да је то та лорфа, која јој је лавоар разбила. А није платила.

Исакович му рече да ће, истог дана, иселити се из Енгела.

Да му зове гостионичара.

А нека се губи сад.

Текла се, међутим, била уозбиљила.

Седела је опет на постељи, а била је шешир опет збацила.

Сад га је посматрала тужним очима.

Како ће сад да се врати својој кући?

Божич је добар отац, али плаховит. Кад се ово рашчује, она ће да страда. Ко зна шта ће са њом бити.

А сад ће имати, и са мајком, да се, очи у очи, погледа.

Свађа није између ње и њеног оца.

Него између ње и Евдокије, око њега.

Она осећа да у тој свађи са рођеном мајком, милости нема.

Јутрос је била тако сретна и весела. Пошла је к њему, са жељом толиких пољубаца. Сад јој се смркло! У њеној кући очекују је, сад, тешки тренуци, и за њу долазе мрачни дани.

Павле онда поче да виче да ће је он, лично, вратити родитељима и све што се збило испричати. Ништа она није крива. Није крива ни зато што је к њему дошла. Ничег скарадног међу њима није било. Он њу, као дете своје, воли. Нек се ништа не боји!

Али млада девојка сад, сва промењена, остаде снуждена.

Чинило се да ће заплакати.

Дошла је, каже, да тучу, између њега и њеног оца, спречи. Дошла је да не страдају, и он, и њена мати, у још већој несрећи.

А сад?

Цео је Енгел присуствовао њеној срамоти.

Сви ће сазнати шта је било.

Отац ће јој можда поверовати да ништа ружно није било.

Али неће веровати њена мати.

Евдокија је, и на путу, била, на њу, љубоморна.

Исаковић је узе за обе руке, помилова и поче да је теши.

Она му онда погледа право у очи.

Она, каже, није више дете!

Зна да се у њега заћорила њена мати. Евдокија Божича не воли. Срам је било – њега воли, иако је удата жена. Никад пре није била луда, оволико. Не зна више шта ради. Ничег се више не стиди.

Нека јој каже истину: јесте ли, или није, његова, њена мати?

Исаковић, кад то чу, стаде, као да се скамени.

Видео је њено лепо лице и њене тамне очи и сузу њену, крупну, на њеној трепавици – видео и њен поглед, који пита, чека, моли, а није знао шта да каже.

Кад она, међутим, покуша да га загрли, а кад понови да жели да чује истину – тако му душе оне која у гробу лежи – Исаковић погну главу, па рече: он и њена мати везани су ланцима љубави. (Исаковић рече: љубостју коју само Бог может по моеи смерти да распечати!)

Кад то чу, она устаде лагано, па се удаљи од Исаковича, и заплака.

Узе јој га, каже, рођена мати.

Хтела је, каже, да га моли да је код себе задржи, јер се боји да, после овог што је доживела у Енгелу, оде кући.

Павле јој онда, потресен, понуди да она остане у његовој избу, а он ће отићи њеном оцу, да му све објасни, и за све, што је учинила, опроштај измоли. Ништа она није крива.

Она је, међутим, јецала, и даље, и понављала да јој га узе рођена мати – као да се томе јако чуди и као да је, само то, боли.

Затим убриса сузе, па га, изненада, сасвим мирно замоли да је испрати. Не боји се, каже, оне чукувиде. Њену су тетку, тако, у Вуковару, неке жене, са неком попадијом, због једног официра, помешале, и сву су је рашчерупале. Него, се боји тог једнооког човека, који тако страшно гледа. Њој се чини да има око и испод оне крпе, па је и тим оком види.

Исаковић се онда обу, брзо, па је обгрли, око рамена и поведе са доксата, крију̂ћи је, загрљајем, од света, а трудећи се да ни она свет не види. Ишли су степеништу, као да су слепи.

Хтео је да је одведе њеној кући.

Она га, међутим, замоли да је остави – отићи ће, каже, фамилији Зиминski.

После тог ружног доживљаја у Енгелбирти, Исаковић се преселио у кућу где је кир Анастас Агагијанијан живео.

Затим је одјурио, као ветар, секунд-секретару грофа Кајзерлинга и затражио своје папире, да оде, што пре, из Вијене.

Каже, жури му се – јако.

Хтео би да стигне у Карпате, пре него што снег заве̂је Дукљу. Видев човека ван себе, Волков је мислио да је нека љубав, нека жена, ваљда, узрок толиком узбуђењу. (Ах! Красивие ноги! Ах! Красиви цвет лица! Ах! Красиваја груд!)

Питао је Исаковича само да ли је и код првог секретара, Черњева, ишао, и пашпорт добио. Исаковић рече да је то у реду. (Рекао је: gegeben!)

Волков га је, још једном, опоменуо да не штеди новац на том путу, а да ћути, као гроб, о свом војеном задатку. Рекао му је да на том терену, дуж Саве, ради још неколико официра, његових сународника, на истом задатку. Пожелео му је сваку срећу. А рече, да ће Агагијанијан свршити све остало. Као узгред, додаде да око чинова, које има његови братенци, у росијској војсци, да добију, има неких закачаљки, али да ће се све то лако уредити, кад у Кијев стигну.

Можда би, вели, било добро да и његови братенци дођу у Вијену и да се представе грофу Кајзерлингу.

Волков додаде још и то, да ће Црногорци, који кажу, да су рођаци владики Василију, бити отпремљени, кроз Саксонију. Кајзерлинг је јако задовољан, да се и то свршило.

Исаковић је био на њих већ заборавио.

Изненада, сад, сетио се, у оној беди, јаду и ужасу, оне лепојке, чија је ћерчица имала надувену гушу – за коју му доктор Долчети рече да би била мртва, да је нису однели из лазарета, да тај загуш расеку.

Изнад ње, у магновењу сећања, Исаковић виде и ону, камениту, витку, лепојку, што је имала на глави неку венецијанску капицу. Сети се њених, крупних, зелених очију, и дугих трепавица, као у пепелу. Ни сам није знао зашто, али претрну.

Одлазећи из Енгелбирте, Исаковић је, на брзу руку, нашкрабао и једно писмо, за фамилију. Хтео је да то писмо, преко Копше и Ракосавлевича, у Будиму, стигне, пре њега, у Темишвар. Исаковић није био нарочито писмен.

Припростим речима, али срдачно, тешио је фамилију и јављао, о свом скором доласку, о повратку у Темишвар. Каже, враћа се, да имање и коње своје распродаду. Пашпорт је добио!

А пашпорт ће добити и они, и сви, које је Шевич, са њима, у свој списак унео. Генералкоманда у Темишвару и Варадину, то јест Осеку, добиће о томе извештај, и копију.

Нека се дакле ничега не боје, то више не може изменити, ни Гарсули, нити ико други. Нека се на пут у Росију спремају!

Он је из Вијене, свршивши све, пошао.

Исаковић, који је био – откад му је жена умрла – сметењак, поводљив у души, ушепртљао, јављао је, уз то писмо, и то, да је, за Ану, купио два лота сребрних, лепих, оландских чипака, а за Кумрију, два рифа, особито лепе, бледоплаве, тафте. За Варвару, исто то, у боји љубичица.

А за све три, неколико, изрјадних, мајлендерских, махрама. Па нека бирају.

Писао је да је, за Петра и Ђурђа и Трифуна, набавио лепог, златног, гајтана, неколико рифова, какав видели нису.

Иако појма о тим стварима није имао, иако је све то куповао, преко воље, тек да би им нешто донео, он се трудио да им се, издалека, умили, јер их је он у даљину кретао.

Он их, зато, својим писанијем, љубезно походи.

И поздравља!

Такви поклони, у то доба, у Срему, нису били чести, у фамилијама сербских официра, и трговинама, у Темишвару.

То писмо је затим, посредством Копше и Ракосавлевича, путовало брзо, и стигло, пре Павла. А сачувано је у заоставштини Исака Исаковича, Павловог болешљивог рођака, лајтнанта, који га је надживео.

Рукопис Павлов одаје човека озбиљног, уображеног, плаховитог, и, у исти мах нежног, а пун је коврџа. Са потписом по шпанској етикети – уобичајеној, у то време, у аустријском, официрском, свету. Велико слово П, у Павловом иницијалу, изгледа као неки багрем, на који су навукли омчу – као нека рода, савијена у врату – као нека сабља нацртана на папиру, у потпису.

Испод тога има неколико линија, које су као стазе у беспућу. На крају, гушчје перо је забележило неколико коврџа, као да неке дивље гуске одлазе, у маглу.

Кад се међу оним, намученим, пониженим, раздраженим, официрима, који су становали и крили се у Енгелу, рашчуло да је Исакович папире добио и да одлази, почели су Павла да траже и вијају, па су га нашли, и у Агагијанијановом стану. Долазили су да га само једно питају: има ли наде да, још једном, и они виде боље дане, и да се могу одселити у Росију?

При растанку, са онима, који крећу, било је у Енгелу, много сербског плача, загрљаја, преклињања и обећања. А многи су се у таквој прилици и братимили и ородили.

Тај свет се био много напатио, па је био снужден и без наде.

Исакович је, међутим, говорио, и казивао, мало. Павле је у Енгелу општио, мало више, само са једним официром, Марком Зиминским, па је то, остале, вређало и жалостило. Псовали су му матер у прикрајку. Они нису ни сањали да Кајзерлинг шаље Исаковича, у Срем, на Саву, где Црногорци прелазе у Митровицу.

Луд је тај Кајзерлинг! Неки Гарчула!

Откуд тамо Црногорци, да прелазе, у Росију?

Кад су примљени у аустријску војску, Исаковичи су знали, добро, да јашу, да из пиштоља, са коња, гађају, али школа имали нису. Прочуше се заробљавањем официра, ноћу, и заседама, и на јуришу!

У аустријској војсци, међутим, Исакович је био научио много. Не само да командује на немачком, – неком чудном немецком језику – („Wer da?“ су сирмијски хусари викали: „Бер до?“) – него и да прича, поучително, о седлу, о коњу, о пиштољу, о

препонама, и прочаја. Научио је и да чита географску карту, у Осеку. Па је умео да нађе свако укрепљено место, низ Саву, и границу. Сваки манастир. Свако острво. Сваки шанац у славонском пограничју. Куд ће Црногорци, код Митровице, у Росију?

Павлу се, тамо, у Енгелбирти, чинило да чује, како му се и братенци смеју. Како му његов дебели Ђурђе довикује, да његов вахтмајстер, Пивар, који је у штали одрастао, зна боље, него Кајзерлинг, оријентацију. Кајзерлинг је Исаковичу, све више, личио на неку, руску, Гарчулу!

Као и његовим сународницима у Бечу, Исаковичу се чинило да је за Србе, одласком Бестушева из Беча, отпочело једно ново, и тужно, доба. Кајзерлинг је, у његовим очима, био туђинац, странац, Немац, који се, као црв, увукао у велики храст росијски, и који ће, њима, који се селе, донети несрећу. Мрзи тај и Василија, и Чрну Гору. Није њему до наших суза стало. Није то Рус. Слуша тај шта му Аустријанци шапућу.

Исакович се сети, како му и Волков, једном, рече, у шали, да, у Бечу, сви, денги примају.

Међутим, Исакович се варао.

Кајзерлинг није био Рус, али није служио, ни Аустрију, ни Прајску, а ни Саксонију, сад, у Бечу. Тај Балт, у росијској служби, био је истина намеран да прекине, у Бечу, Бестушевљеву политику, и тактику, али не зато што је служио Марију Терезију, него зато, да би је још више везао уз Росију. Није он намеравао ни да изда ствар сербску. Само се селидба сербских официра чинила, Кајзерлингу, детаљ, ситница. Сербске емиграције могле су да му покваре игру, коју је са Маријом Терезијом играо.

Бестушев је трансфер сербских официра у Росију препоручивао руском Двору, ради њихове, како је писао: „неизмерне преданости руском народу!“ Кајзерлинг то није ценио, нарочито. Он је гледао да, росијском Двору, осигура аустријску војску, за десант на Турску. Уосталом, шта ће и како ће, није био његов задатак да размишља; то су решавали у Петерсбургу. Он је имао само да понавља, као и Исакович: „Слушају!“

Био је тек дошао у Беч, био је тек упознао императрицу.

Био се, одмах, допао, па се бојао да не поквари добре односе.

Био је са императрицом у дипломатском меденом месецу.

Није намеравао да Србе напусти, још мање да их изда – нека се они селе у Росију. – Али да читава села крећу, то није пожељно. Никако.

Оно што Исакович није знао, био је поменути верски интерес Кајзерлинга.

Он је, већ у Пољској, био постао патрон православних.

Иако – као и већина просвећених људи у то доба, у Европи – није у Бога веровао, него је био атеист, он је шизматичку ствар, од папежника, бранио. Пазио је шта ради и говори у биготном Бечу, али није намеравао да се уклони, као морском таласу, католицизму.

На свој начин, нови росијски посол, у Бечу, својом верском политиком, у споразуму са росијским Двором, био је прави Бестушев, у другом смислу, али не мање тврдоглав.

Уочи свог поласка из Вијене, Исаковић је имао два сусрета о којима није причао. Један је био са његовим рођаком, корнетом Зиминским, у Енгелбирти, а други са поменутом Црногорком, коју је био у лазарету на Дунаву видео.

Зиминski је био једини официр, у Енгелбирти, са којим је Павле општио, а да ту Црногорку види, још једном, Павла је вукло нешто, што ни сам није знао шта је. Сажаљење неко?

Чему тумачити оно, у људском животу, што је непротумачено?

Зиминског је видео у подне, у Енгелбирти, где је Марко Зиминski, са женом и свастиком, ручао, боље рећи гладовао.

Трпезарија и кухиња, у Енгелбирти, тог времена, биле су једно исто. То је била просторија у приземљу, боље рећи у подруму, у црвеној цигљи, која се прала, за сваки ручак, понова.

Момак трактира, Сеп Руч, живео је испод пенџера те трпезарије и по цео дан тестерисао и певушио. Никад тај човек није тужио. Био је слика потпуне среће у животу. Његов је смех одјекивао, сад у подруму, сад у степеништу, сад на спрату.

Кад би, испод прозора, седео, љуштио би кромпир.

Исаковича је нарочито пратио.

Павле је ручавао са свог, турског, војеног, тањира, а није пиво пио. То, да тај стасити, лепи, официр, не пије пиво, него прилази, свако подне, бурету, које је, као на неком јарму, на ногарима, насред кујне висило, и окапало, па пије воду, то је Руча, сваки пут понова, увесељавало и зачудило.

Стајао би сваки пут у прозору, кад би Исаковић прилазио бурету.

Што се пак тиче Зиминског, он је био једини официр, који се међу тим сербским официрима, у Енгелу, није смејао. Остали су, крај свих мука, и опасности, били гласан и весео млад свет. Исаковичу су прилазили нерадо, па и кад би му пришли, пришли би му, како рекосмо, само да запитају: Има ли наде да и они угледају једном Росију?

То су већином били млади људи, лајтнанти, корнети, фенриси, без жена, сами, и кад су имали жену, јер су је остављали у Потисју, Поморишју, док они у Вијени пас

добију. Ти његови земљаци, о Исаковичу, нису мислили лепо, а њихове жене, још мање. Сматрали су га за надутог човека, који воли само коцку. А све се успија нешто. Све су то били људи плаховити, измучени, осиромашили, готови да се оклеветају, денонсирају, али оно што их је од Исаковича, највише, делило, није било то. Они су, увече, све заборављали, сваку бригу и патњу, па су, ноћу, ударали бригу на веселье, а Исакович је и онда крај њих, ћутке, намргођен, пролазио.

Госпожа Милка, лајтнанта Петра Шевича, који је из Енгела отишао у Росију, сматрала је Исаковича, на пример, за злог, уображеног, хладног, човека. Та млада, лепа, црнка, јако подашљива и весела, имала је обичај да каже, за Павла: „Отац га његов! Издужио се као јаблан! А ни плода, ни хлада нема!“

Марко Зиминski, међутим, јако је волео Исаковича.

То је био човек тек узео двадесету, који је ходао по Енгелу, јер је већ давно чекао пашпорт, и дани су пролазили, а новаца му је нестајало. Он је обилазио земљаке у Енгелу, у кошуљи, до паса, утегнут у своје, црвене, хусарске чакшире, а корачао ситно, у својим кратким чизмицама, које му је жена чистила.

Седео је по мрачним угловима трпезарије, увече, изгубљен.

Није хтео да одустане од селидбе у Росију, иако је Аустрија, тог лета, била почела да дели земљу онима, који одустану. Па не само грунт, него и пензију и племство.

Исаковичу се тај његов рођак био допао.

Зиминski је био онизак, упалих образа, са кусим брцима, а косом као чекиња – или бодље у јежа. Није био ругоба, али је имао чудне, ситне, очи, које су севале, а чинио се велика шепртља и задоцњавао је на парадама. Дугмета би му се, пред параду, зачудо, откидала, увек понова, иако се зарицао да му се то никад више неће догодити. Морао је, у последњем тренутку, на себи, да их пришива.

Био је, међутим, добар коњаник, храбар официр, а срце од човека. За другове би био и душу дао.

Зиминski је Павла Исаковича, у Енгелу, као сенка пратио.

Марко Зиминski био је ожењен женицом, врло лепом, која је имала исто тако лепу, али хрому, млађу, сестру. Та сестра је била, због тога, међу мушкарцима, јако уплашена. Да ће се икада удати, била је изгубила сваку наду. Зиминski је то, више свега, желео.

Знао је да је Исакович удов, па је мислио да би та млада, лепа девојка, иако је храмала, била добра прилика, том удовцу, кога је, као старијег, као богатог рођака, као јунака, много ценио.

Павле га је радо сретао.

Тај последњи сусрет међу њима испао је, међутим, онако, како га Зиминski није желео.

Кад се Павле опростио од госпоже Зиминski, Марко га замоли да изиђу, да му каже нешто. Почеше нешто да мрмљају, на дрвеном доксату Енгела, затим сиђоше у трпезарију, па седоше у једном ћошку.

Марко Зиминski тада исприча Павлу да је његова жена видела госпожу Евдокију, и госпожицу Теклу, кад су долазиле Павлу.

Препознала је, каже, госпожу Евдокију.

Он је запретио жени – што никад није радио – да ће јој пребити леђа, ако, икад, ма коме, лане нешто слично, и жена му је обећала да ће ћутати, али Исаковић зна, како тајна мучи – док је не кажу – сваку жену, па се састаједу, да се излаједу. Хтео је зато да опомене Павла да би требао да се чува Божича. Божић има, на души, два убиства!

Исаковић му онда одговори, мирно, да је госпожа Евдокија долазила код њих, као својих рођака али да никад није била, чак ни на његовом доксату. Мора да је госпожа Зиминski погрешила, па јој се причинило, привидело, у полумраку.

Запрепашћен, Зиминski оћута мало, па дода да није његова жена била једина, која је то видела – и он је видео.

Исаковић му онда рече да се и он преварио у мраку, сигурно!

А што се тиче Божича, нека не фарба ђавола по зиду. Никад се не зна ко колико убистава носи, на образу.

Ко зна ко је то, код њега, долазио. Ко је луд да иде у визит удовцу?

Него треба, ето, да се растану.

А да се састану, као људи, у Кијеву.

Исаковић је Марка Зиминског загрлио на растанку.

Мислио је сусрешће га у Кијеву, пре него што година прође.

Кад Павле оде, Зиминском се Енгел у глави вртео. Њему се чинило да ће му Енгел пасти на главу. Човек, кога је толико поштовао, официр, коме се толико дивио, богат, виђен, господин, лаже!

То је Марку Зиминском био један од најгорих доживљаја у животу. Стајао је, збуњен, и дуго гледао у врата, куд је Павле нестао.

Кад је отишао, горе, у њихову собу, жена га, брижно, упита је ли скренуо пажњу, Павлу, да се зна, за Евдокију, и шта каже Павле, на то. Зимински умоли жену да ћути и да га остави, мало, на миру.

Нека га ништа не пита.

Не треба да се мешају у то.

А ваљда ће и он наћи срећу, негде, за своју свастику.

Рекао је Исаковичу, шта су видели, рекао му и за Божича, убојицу, али се Павле смеје на то, као луд на брашно. Павле може погинути због жене, а што је најгоре, осрамотиће и фамилију. Неће њега Божич, лично, него ће Јоан наћи неког Влахуцана, који ће Павлу смрсити конце, у мраку. Све до данас, он, Зиминski, имао је једну наду, да ће њену сестру удати, за Павла. Нема више ту наду. Павле је, до данас, био горостас у његовом оку, бор, који иде право, а не силази с пута ником. Часно. Неустрашиво.

Сад му тај рођак личи на шамшулу. Кад му се помену сапутнице, које му долазе у посету, лаже! Личи му на оног калцана, о ком се прича да је милостињу скупљао, па код неке ришћанице, у селу Рибарици, ноћио. А у тефтер записао: Село Рибарица. Писала ришћаница: трубу сира и чабар платна!

Сунце је у Вијени већ било зашло, тог дана, кад је Исаковић отишао, и у другу своју посету, лазарету.

Лазарет је већ био отворен и транспорт Црногораца се спремао.

Исаковић је сад корачао, својим новим, мало погуреним, ходом, а ћутао, док га је официр страже – кога је Бајевић пратио – спроводио.

Пред лазарет су били довукли једну дереглију, на којој су фењери већ били упаљени, и из те дереглије, Црногорцима је дељена одећа, пресвлака, храна, вода, и со. Неки чамци су се врзмали око лазарета, а дуг ред кола, са арњевима црним, стајао је на обали, у песку.

Бајевић је Исаковича био примио лепо.

Бајевић, Радуле, Јовов, исприча Исаковичу да они знају да их је он одатле извео, јер их Росија није заборавила, и да сви, који могу, крећу. Али, ето, и сад, при поласку, Бечлије се показаше, још једном, луди. Узеше им опет сву одећу, а дадоше им нову, још луђу, шарену. Добили су и неку, невозможну, пресвлаку.

Једва је свој свет умирио.

Памтиће до смрти, како су се провели, у Бечу.

Исаковић га онда, као узгред, упита за ону жену, са ћерчицом, а Бајевић му рече да су добро.

Малој су прорезали гркљан, па јој је сад грло, царско. Оздравила је. А мати има брата у Кијеву. Бајевић се тужио да им оружје није враћено. Отишао је, затим, да дели хлеб, који је из Вијене био довезен, у стражару. Исаковић га запита да ли би могао да види то дете, које је медик излечио, и матер? Бајевић га, намргођено, упита: Јоку, Стана, Дрекова? А шта би хтео?

Стојећи на понтонском мосту, Исаковић се био загледао у Сунце, то јест одбесак Сунца, који је на Дунаву још буктао и питао се, шта хоће и зашто је дошао. Бајевић га је био, намргођен, оставио.

А деца су, као козлићи, притрчавала официру, кога су била препознала, по трикорну. У тренутку кад Бајевић оде, пратећи неку бурад, коју је млађи свет, из чамаца, истоваривао, Исаковић примети жену, коју је тражио, како сиђе, из лазарета, у песак, и оде, пред стражару. Одатле је упртила неке хлебове, на главу, и враћала се у лазарет, пењући се, по једном уском брвну. Да ли је знала да је он дошао, или га је приметила случајно, није знао. Виде само да застаде, на једно десетак корака испод моста, и да га гледа, непомично. Затим се приближи, лагано, носећи хлебове на глави.

Исаковић виде да има на себи, неку, изношену, господску, вијенску, црну, хаљину, која је на њој висила, уз тело, као кошуља.

Кад је у њој корачала, непријатно, ситно, чинило се да лебди, лагано, све ближе. Кад је била сасвим близу, виде да се креће, као неки стуб, по ком се црне змије вију. Кад је викну, она поцрвене у лицу.

Упита је, где јој је дете, и, да му каже, где јој је муж?

Мислећи, ваљда, да тако мора бити, да је Исаковић неко ко командује стражу и дели хлебове, жена му приђе, сасвим близу. Била је у неким свиленим, вијенским, ципелицама, плавим, са којих је неко био скинуо пету, па је ходала као боса.

Она му мирно – као да га никад није видела – рече да је Јока, Стана, Дрекова и да ју је муж, у Тријесту, осрамотио, и оставио. Досадило му да чека, па је нестао. Она наставља пут, брату, у Росију. А биће сигурно повратка, и Дрекову. Ма ко он био, ма куд отишао, нека Бог плати оно што је за њу учинио. Сад зна да јој дете беше на самрти и да би било умрло, да није оног медика довео. Са њим им је Сунце грануло! Гледала га је мирно, али радосно, својим крупним, широм отвореним, зеленим очима, чије су трепавице, заиста, имале боју пепела.

Ваљда, да би јој био ближе, у разговору, Исаковић се беше сагнуо, у понтон, тако да је лицем био, тим очима, сасвим близу, па јој рече да и он путује у Кијев. Да је био на месту Дрекова, он је не би напустио!

Тек што то рече, покаја се, јер виде, како јој лице покрива неко самртничко бледило. Њене очи су га гледале, сад, мутно. Она онда додаде да је и он, свакако, један од онијех, што на глави носе, место своје, туђу косу, са мртвих скинуту.

А зашто лаже и каже да ће са њима, у Росију. Ко је он?

Исаковић јој, на то, рече да не би, ни да хоће, лагати могао, него да ће, заиста, и он у Росију, а њу, да може, понео би као кап воде на длану. Да јој то каже, зато је дошао!

Она остаде, за тренут, ћутке, крај хлебова, које је, са главе, била спустила, на земљу, тако да је открила, као клупче црних змија, косу. Кад Исаковић, као пошашавио, понови, да је дошао да јој то каже, она се сва промени у лицу. Осмехну се, неким чудним осмехом, којим се жене осмејкују, кад ништа више неће да кажу. Подиже своје хлебове и оде према лазарету, као да јој ништа није казао. Али у њеном ходу, њеном љуљању, било је нечег, лаког, чега дотле није било. Исаковић је гледао, за њом, све док се није, у сумрачју капије, у лазарету, претворила у сенку.

Нико, у Исаковићевој заоставштини и папирима, није нашао, поменуту, ту жену.

Одлазећи из Вијене, поменутог дана, из куће у којој је Агагијанијан становао, Исаковић је био, као неки бегунац, дезертер, опет у чудном расположењу.

Као кад би, на јуришу, изненада, скренуо, па терао сасвим на другу страну, он је остављао сад и Вијену, и Божичку, као да их никад није видео и као да му до њих није стало.

Екипаж, који је Исаковичу послао Волков, то јест довео Агагијанијан, вукли су белци, какве обичан путник, на друмовима, у то доба, није имао. Та кола, и ти коњи, имали су да пребаце Павла на једну нову адресу, у вароши Раб. А тамо, да га кола комерсанта Кречаревича сачекају.

Све је то тај Јерменин, Копшин драгоман, удесио.

Али, тог дана, као да се и кир Анастас беше променио.

Исаковић се био појавио, намирисан, нагиздан, за пут, али снужден, јако. А први пут, откад га је знао, ни кађипер Агагијанијан – иначе увек насмејан – није био весео. Тај млади кицош, са црним, густим, обрвама, није личио, при испраћају Исаковића, на гаврана у француском фраку, него на неку покислу свраку. Био је, и поред црног фрака, сав побелео. Имао је беле килоте, беле чарапе, бели жабо.

Као за неку нему сахрану.

Није живот, каже, ништа друго, него дуго мучеништво, за сиромаха, а он, Јерменин, где год стигне, само је један пађеник више на свету. Благо Исаковичу, који има фамилију и одлази у фамилију. Он, Агагијанијан, служио је верно Русима у

Цариграду, и доживео да му Турци истребе сву фамилију. Служио је и Волкову у Бечу, па шта је дочекао?

Волков га је јако разочарао.

Синоћ – први пут откад се знају – ударио га је штапом.

Због неке женске.

Томе се од Волкова није надао. Пошао би, да може, са Исаковичем, радо, и не би се више у Вијену ни вратио. Исаковић, кад то чу, помисли да има безброј несрећника на свету. Колико бесчислених звезд. Би му Агагијанијана, на растанку, жао.

Питао га је, шта је он, у ствари, секунд-секретару, и откуд то, да њега, и Копша, и Руси, међу у сваки посао, као мирођију у чорбу. Агагијанијан му тад, први пут, рече да је он Волкову, тајно, и мењач дуката, и тумач, парафраст, и писмоноша, па и пезевенк. Од нечег се живети мора, кад човек нема ни кућу, ни фамилију. Копша је остарио. Клони се свега што је опасно. Али, он, може да удари мур капетану, на сваки пашпорт, па и аустријски, тако да на њему буде и двоглави, аустријски орао, и двоглави, росијски орао, и круна царска, и потпис полицајмајстера у Бечу, и потпис официра на Хауптваху. А мур ипак фалшиви!

Дошао је био, међутим, тренутак да Исаковић крене.

Човек, који је Исаковича возио, са огромним сламним шеширом на глави, звао се Шиф, и, Агагијанијан га је био топло препоручио. Тај постарији рибар на Дунаву знао је пут, добро, а био је ћутљив и намештао Исаковича, у кола, као лутку. Ништа није питао.

Исаковић се беше сакрио, под црне, кожне, арњеве, као да се бојао да га очи госпоже, Евдокије, од које је бежао, не сагледају, с неба.

Док су кола, са Исаковичем, пролазила кроз предграђа Беча, пролазници су били ретки, али су се и они склањали, уплашено, пред тим колима, у која су били упрегнути неки, махнити, белци.

Коњи, рано пробуђени, били су се узнемирили.

Кочијаш Агагијанијанов, то јест Волковљев, изишао је из Беча, друмом према Швехату, као да Павла у сватове вози.

Путујући брзо, Исаковић је имао да гледа како пролазе крај њега храстови, кестенови, последње, беле, куће, крај друма, у зеленилу, и шумарци у даљини. Зечеви су, пред колима, претрчавали, а лисице су вириле из јаркова. Кад је Сунце грануло, Исаковић виде и једну срну.

Била их је пустила, да јој прићу, сасвим близу, а побеже, као ждребе, тек кад је Павле, према њој, благо, испружио руку.

Као кроз сан и дремеж, Исаковић чу да слуга каже да, та, неће дуго. Много је лова у том крају.

Павле је тако, путујући, наставио да дрема, а у том дремежу да гледа дрвеће, које је гледао и кад је, са госпожом Евдокијом, путовао. Помисли да је разлика велика између ове земље, где убијају срну, и Срема, где се то још плаћа главом, ако се не умилостиви, некако, његова, грофовска екселенција, у Осеку.

Није ни приметио како се на том путу, сад, успомене, на његову жену, мешају са успоменама на мајоршу, Божичку. Она га је пратила сад, као својим шапатом, и очима, чежњивим, као да му је заменила жену. Огорчен, Исаковић се стидео, што је попустио чулима, и похоти мушкој, и упустио се са том госпожом у љубав. Зарицао се да је неће више никад видети.

Памтио је и шта му је Зиминski рекао. За све њих, који се у Росију спремају, туча око те жене – кад би до тога, између њега и Божича дошло – била би велика срамота. Ти људи, иако припрости, и груби, везивали су своје неприлике са неприликама у народном животу. Требало је пазити, добро, да се сербски национ не осрамоти, делима појединаца у приватном животу.

Честњејши Исаковић се, зато, у тим колима, на друму, кроз прашину, између шумарака, бара, и слатина, долазећи из Швехата, а прелазећи хунгарску границу, још једном заветовао да ће остати удовац. Да неће заборавити своју покојну жену.

То тело, у гробу, које је лежало у његовом загрљају, било је сад, и у сећању, лепо, и чисто. Та сенка, жене која је мртва, била му је, крај све те Божичке, све милија срцу. Прошлост му се, тако, чинила лепша од свега што је сад имао.

То, да је та млада жена, тако добра према њему, живела само годину са њим, у браку, чинила му се неправда у свету. Кад је умирала, то га је било потресло, али је и то сматрао да је природно. То је била несрећа која је честа у животу. Сад, међутим, кад је ту жену био давно сахранио, она му се, све чешће, јављала, у сећању, у мислима, на преноћишту, у сну. Све му се већа чинила та неправда, све ужаснија та њена судбина. Божја воља му се учини нешто подло, зло, подмукло, зверско. Огромно, свемоћно, прождрљиво!

То тешко, плаво, небо, које је било као олово, ти кестенови, који су били прецветали, те врбе, храстови, уз пут, зечеви који претрчавају, лисице које је пред вече видео, све је то било бесмислено и није га задржало.

Он је пролазио. Пролазио и пролазио. – Коњи су рзали.

Исто је тако могао проћи и да је очи склопио.

А путовао је сад à la grande!

Дугајлија, у чизмама до изнад колена, у кожним, утегнутим, белим, официрским чакширама, у капуту официрском, тамноплавом, са белим реверима, пун црних шепута у коси, пун сребрних ширита на грудима, на шта ли је личио? На лутку.

А држао се охоло.

На трикорну је имао росијску кокарду.

Али његово лице, које је секунд-секретара грофа Кајзерлинга било сетило ратника, који убијају жену, да не падне у руке Римљанима, није више било ни весело, ни племенито. Његове плаве очи гледале су сад уморно. Његов осмех, у брцима златним, над руменим уснама – осмех по ком су га жене памтиле – није више био топао.

Цео је Исаковић био загорчан у Бечу.

На путу у Будим, међутим, Исаковић је био задржан, први пут, тек на друму који је скретао ка вароши Ајзенштат. Караулни официр известио је о томе команду. Вели – у акту – капетан росијски, Исаков, прошао је туда, на путу у Будим, а задржаће се у Визелбургу. Пашпорт му је у реду.

Корнет Франц Баумајстер, са граничне карауле бр. 7, извештава о томе покорно.

Ohngehindert passiert. Grenzpost No. 7.

Честњејши Исаковић, међутим, стигао је у Визелбург тек сутрадан.

Ноћио је у житу пуном булки.

Причао је, доцније, да ни сам није знао што је ишао у Визелбург.

То није била љубавна жалост за Божичком.

Он је, каже, на том путу, често, крај пута, угледао биљку, која не подноси људски дах, а за коју му Божичка рече да је зову женска верност, али да би требали да је зову: мушка љубав.

Довољно је духнути на њу, па да одлети, као нека паучина уклета са неког другог света.

Честњејши Исаковић није мислио, на том путу, ни на Теклу.

Био је жељан просто да, што дуже, остане у ноћи, пуној звезда, да се вози кроз празнину поља и шума и баруштина, са небом на видику, које је далеко.

Да мора да се враћа путем, којим је, недавно, био дошао, чинило му се тако лудо. Цео његов план селидбе у Росију био је пропао.

Све се, као нека кула у ваздуху, око њега рушило, при том повратку у завичај, још једном. Све што се са њим било у Вијени догодило, чинило му се тако лудо. Нису биле луде само та Божичка и њена кћи, из великог света, него је цео свет тамо био луд. Цела та царевина, из које одлази, била је луда.

Сви ти ратови њени, у којима су учествовали, велики обешењаклуци једног перикмахера, дива, горостаса, који све чешља. Чешља и царицу, и Вијену, и Божичку, и њега, и све њих, а лаже толики народ који је веровао у Христа. Те његове Бечлике уздишу, сузе плачу, шапућу заљубљено, тако да се љубав чини, за њих, питање живота, или смрти. А кад тамо, оне се и са неким другим мушкарцем лепо слажу.

И аустријска војска, хришћанска војска, која је нацију слала прокламације, толеранције, привилегије, кондолеанције, која их је звала у рат против Неверника, у име Христа, није била боља. Била је командована од људи који су били комедијанти, перике, коцкари, лажови, авантуристе, плаћеници. Називали су се штитом хришћанства, а палили су, већ тридесет година, не само њихову, худу, сервијску, сиромаш, него и хришћанске земље, француске, фландријске, прајске, чешке и талијанске.

Па и та царствујушча Вијена, за којом су уздисале госпоже сербских комерсаната, за коју мишљаху да је острво блажених, са мраморним палатама, вртовима и улицама, по којима трче красиви белци, играјући на копитама, и она је била пуна лажи. Ништа се у њој није могло, без дишкреције, како су мито звали. Све се могло купити. Сви су мито примали.

Људи су у тој престоници сматрали, као велики напредак, ону сандучару у кући, из које је заударало, а на којој беше насликан бео зец, како на жутим јајима чучи. Као нека породична реликвија, колевка, или гробница, тај део у кући ценио се, као главни.

Стражњицу су, у том свету, глорификовали.

Цела та стварност, гарнизона, престоница, официра, царства, у којој се Исакович, и његов национ, дотле, кретао – кроз рококо – распаде се иза Павла, на том повратку из Вијене, као прах.

Питао се, у себи: то ли је дакле оно што ћу изгубити?

Та престоница, где, увече, и сама царица гледа хансвурста?

Његови Хртковци и Пањеви, никад му се, у сећању, не учинише лепши и човека достојнији. Над њима је било миријаду звезда.

Као дете, и Павле је, у Белграду, посматрао, са дивљењем, те шешире официрске, украшене нојевим перјем, у војсци, у коју су Исаковичи, са Вуком Исаковичем, ушли. Имао је да гледа како се та армија размилела по Србији, као да ће вечно остати, па је опет нестала, као снег лањски. А за собом остављала само попаљена села, болести, и пуна кола бакарних котлова, које није имала времена да понесе. Повлачила се, као вашар, шарени, крај њихових згаришта, откуд се чуо јаук и лелек, док не уђоше Турци.

Кад је, пре тринаест година, Павле одлазио, из Србије, у коњици Вука Исаковича, са аустријском војском, излазио је са надеждом да ће се вратити.

Сад, на повратку из Вијене, на том путу, те надежде више нема.

Као уз осветљење ноћних пожара, сав његов ранији живот, његови родитељи, његове куће, његови коњи, све је то било нестало у рату, као у неком ружном сну. Са друге стране Саве, његова планинска Сервија остала је, да се види још само као, плава, чиста, небеса. Чему онда тражити да се негде настани, насели, да има кућу, на овој страни – чему, уопште, тај прелаз у туђину? Све се то опет завршава у несрећи!

Није требало поћи!

Требало је, тамо, на Церу и у Црној Бари, умрети.

Исту ту пролазност и бесмисленост налазио је и у ситницама свог живота. У свакидашњим успоменама стварности. Коње које је волео, које је годинама припремао, за себе, морао је да оставља, у страном свету. По разним местима. Чак је и сабље, којима је имао да захвали што је остао жив, морао да продаје.

Силом прилика.

А као да га неки погреб прати, већ годину дана, успомена мртве жене га стално прати, па му се чини да она и сад седи пред њим, у колима, и гледа га, сузним очима.

По стоти пут је понављао себи да није умео да је довољно воли, док је била жива. А ето, сад, јаше, на обесним кобилама и вређа њену успомену, као да је живот бирт. Толико су га та сећања гушила, да је морао да откопча огрлицу око врата. Главу је спуштао у шаке уморно, као да плаче.

Попци су, међутим, у трави, почели да зричу, а у висини, у мраку, јављала се опет ноћ, звездана, до које не допире људски глас, ни смех, ни плач, и која не одговара, никада.

Шта је честњејшег Исаковича навело на то, на том свом путу из Беча, да сврађа у ергелу код Визелбурга, то Павле никад није успео да објасни, јасно, братенцима. Је ли то била страст госпоже Божич? Весело вече, које је провео код управника ергеле Валдензера, или само жеља удобног преноћишта? Или сећање на смрт оног лепог ајгира који је имао име Јупитра?

Павле је тврдио да се вратио зато, што је хтео своје коње, из Темишвара, да дотера у ту ергелу, и да их ту прода ветеринару грофа Пара. Надао се великим новцима, пре поласка у Росију.

Истина је, међутим, била та, да га је у ту ергелу вукло натраг нешто необјашњиво, нека слутња. Као да га тамо чека нешто, што треба видети. Као да му тамо неко његов живи. Зато је свратио.

Ђурђе га је питао, па шта је видео?

Затекао је тамо велику промену. Валдензера више у ергели није било. На његово место био је дошао неки други Bereiter, рођак ди Ронкалија. А за Валдензера и његову фамилију није више било места у Herrenhausu. Они су били пресељени у дом стараца и сиротиње, у Рабу.

Валдензер се био спласнуо. Све је на њему висило. И његов трбух, и његови образи, чизме и одело. Висили су му и очни капци, кад се заплакао. А Валдензерова жена држала се, у тој несрећи, зачудо, добро. Ето, каже, шта је њен муж добио, после четрдесет година верне службе грофу. Она је жалила само своју зимску башту. Творевину својих руку. А Павле је причао да је код њих одседео само мало. Жалио је, каже, то двоје старих људи, иако му нису били ни род, ни помозбог. Седели су у мраку, у сумрачју, у собици, ниској, што су као штенаре од цигље, а и иначе сасвим неудобне, много горе него штале у Herrenhausu.

Гроф Пар није могао да преболи губитак свог ајгира.

Пред њим је било забрањено поменути име Андреаса.

Те собице у сиротишту имале су мале прозорчиће, у шареном стаклету, а све што се кроз њих напољу видело, чинило се тамно и мрачно. Наказно.

Госпожа Валдензер, кроз сузе, причала је опет своју причу, како нису хтели за Андреаса да је даду, и како је њен отац, једне ноћи, кад их је био изненадио, стровалио Валдензера, са мердевина под њеним прозором, као крушку.

А Валдензер је, на то, једним тужним осмехом, додавао да су ето сад ипак ту, заједно, и да ће остати, занавек, заједно. На гробљу.

Кад је честњејши Исаковић запитао Валдензера за његову ћерку, Валдензер се, и кад је о том била реч, тешио. Вели, његова ћерка одлази код његовог пријатеља, ди Ронкалија, у Беч, ових дана, за собарицу. Ди Ронкали, каже, узео му је био Францл, али је та мала собарица била шашава, па је затруднела у Бечу. Сад је удају.

Сви се питају с ким је то могла да згреши?

Његова ћерка сад одлази у Беч, да замени ту несретницу.

Биће јој, у кући његовог доброг пријатеља, свакако, лепо.

Радује се да је бар своје дете, из сиротишта, склонио.

Павле је затим отпутовао.

Причао је да је у Визелбургу морао још да сврати и у Општину.

Показали су му општински амбар, житарицу, а показали и нове чекрке, дрвене, којима воду навијају, да натапа грофовску земљу. Тражили су од њега и да запише, у општинску књигу, шта мисли о Визелбургу.

Па шта је написао?

А шта је могао рећи, на путу?

Уписао се, каже, у књигу посетилаца, лепо, у стиху!

Написао је, каже, да је Визелбург лепа варош, а да има красног председника Општине. – „Wieselburg ist eine schöne Stadt! Sie einen guten Bürgermeister hat!“ Тако је, каже, написао.

Питао их је, треба ли да дода још што? Рекли су да није потребно. Веле, то је доста.

Међутим, овога пута, у Рабу, имао је да издржи строг преглед караулног официра. Полицијски прегледи су, по варошима, каже, и после, били чести. Кола су му задржавана, скоро при сваком уласку у неку варош. А морао је, стално, да показује свој пашпорт. Прегледан му је и пртљаг. А стављана су му и питања, а његови одговори бележени у књигу. Зашто је на путу? Где је прошле ноћи ноћио? Код кога мисли да одседне у Будиму? Које је вере? Има ли са собом руских књига? Шта је био предмет његових разговора, на последњем преноћишту?

Што је било најлуђе, кола су му задржавали и на трговима.

У Визелбургу га одведоше у цркву, где му показаше Распетог, који на Велики петак пушта сузу. А у Рабу, у трактиру, умал не погибе. Неки луди кирасир му понуди, да купи, његову бурмутицу, сребрну и златну. А понављао је да му треба новаца. Све је прокоцкао.

Кад Исаковић одби и поче да се пење у своју собу, кирасир је на њега, од беса, пуцао. Једва је савладан.

Исаковић је хтео да одспава и на то.

Није могао, међутим, да заспи, мирно, ни после тога. Изнад прозора његове собе, у том трактиру, у Рабу, био је велики сат, из којег је, сваки час, излетала дрвена кукавица, која сате кука. Та кукавица, помисли Павле, кукаће, тако, ту, и кад он оде.

Сати ће одбијати, свуд на свету, и кад Исаковича више не буде било.

Био је толико уморан од Беча, да га је и несрећа Валдензерова била само сневеселила, али ни та туга није дуго трајала.

Помисли да ће Валдензеровој ћери, збиља, бити, можда, боље, у Бечу, него да заврши у кући за старце и сиротињу, са родитељима.

Завршиће као Францл, мала собарица Валдензера.

Код Исаковича се, после тог повратка из Беча, јављала, на души, нека горчина, коју није имао до Беча. Раскош, богатство, које је видео у Бечу, били су га сневеселили, и огорчили, као и та несрећа Валдензера. Он је морао да продаје грунт, куће, сребро, коње, пред полазак у Росију, а за све то није добијао ни толико, колико је трошила, у Бечу, за годину дана, нека господска полегуша.

Па ваљда ће и Валдензерова ћерка, кад затрудни, добити, за удадбу, као и Францл, и неку малу гостилну, у околини Беча, уз мужа.

Сви ти официри, који су долазили у Беч, као и Павле, мислили су да знају ту варош, после тога, као да су живот провели у народу Беча. У то доба љубакања, музике, раскоши, неморала, просвећености, они су у Бечу видели само постеље од ружиног дрвета, по бечким кућама. Столове од мрамора, посуђе од мајолике, чаше од кристала. Исакович је у Срему важио за богаташа, а све што је имао, било је мање него што је, на хаљине, трошила, госпожа Монтенуово. Сви су ти официри, који су се селили у Росију, први пут у Бечу осетили колико је њихово сиромаштво.

Приближујући се Будиму, Павла је пратила плаха, летња, киша, која је затим капала, дуго, са грања, са цвећа, са трава. Успомена на госпожу Божич, међутим, обавијала га је мислима, тамним, као ноћ од велура, пуна њених усклика, њеног шапата, њених страсних уздаха.

Била је то лепа, успаљена, слатка жена.

Једино што га је вређало, у сећању, на њу, било је да се све то, што се догодило, између ње и њега, није догодило по његовој вољи, него зато што је она, тако, хтела. И међу његовим познаницама, па и рођакама, у Темишвару, било је таквих упаљеница, топлих, необузданих, жена, али је између њих и Божичке била, ипак, велика разлика. Чак и у Футогу, такве су жене чекале да мушкарцу прво падне мрак на очи, па тек онда да попусте својим жељама. Ни једна Варадинка није пристајала, чак ни удовица, да код ње официр уђе на врата. Имао је да дрежди под прозором, поред паса, па да уђе кроз прозор, у глухо доба. Ова жена је, све, у његовом животу, окренула тумбе. И њега је узела, као да је он млада жена, а она швалер, под којим се дрхти и цвокоће зубима од уживања.

Приликом прегледа његовог пртљага, у вароши Раб, Исакович је имао чудно друштво, и умољен је, церемонијално, да повезе са собом, до вароши Гран, два францескана, који су му се клањали.

Нико, у оно време, на друму, такве молбе није одбијао.

Павле је примио, љубазно, та два шокачка калуђера, стиснуо се са њима, на свом седишту, и одговарао на њихова питања, мрзовољно.

Испоставило се да, старији, отац Леонард, Габрич, зна славонски, а да је млађи, отац Целестин Кора, из Тријеста – тек дошао. Обојица су се извињавали Исаковичу, што му досађују, а захваљивали му, што их је повезао, богзна како.

Исакович је, тако, у разговору са тим фратрима, имао да чује, и каже, много штошта, што никад није чуо, ни рекао. Случај, највећи комедијант на свету, опет се био са капетаном поиграо. Тако да је то памтио.

Старији фратар – са лицем прасета, које је остарило – кад чу да је Павле росијски официр, поче да се јада да је чуо да ће Руси, одсад, плаћати, и шизматичке цркве, у Адријанском приморју, а то је жалосни доживљај, за њега, у животу. Млађи фратар, отац Целестин, јадао се да је чуо да ће Руси слати новац, и за цркве у венецијанском приморју, што је још више жалосно, у његовом животу. Исакович им онда рече да он, о тим стварима, ни појма нема, и никад није имао. Отац Целестин имао је лице петла, са наочарима, на кљуну.

Сетивши се Микаила Вани, који је у Бечу такве ствари причао, Исакович онда запита да му кажу – кад су се већ срели, тако, неочекивано – као учени људи, да ли ће сви грешници у пакао?

Бришући своје наочари, млађи му фратар, онда, на неком чудном немецком језику, исприча да је то жалосно, да то жали чак и Свети Отац, који је човек просвешћенија. Ламбертини (тако је фратар рекао) плаче, што су и Сократ и Марко Аурелије осуђени на пакао. Само зато што су живели пре нашег Спаситеља, Господина нашег Исукрста.

Павле је био зачуђен шта га снађе, и, неук, да све то разуме, а није ни знао ко је Сократ и онај други био, али није питао. Рече само да мора признати да већ давно у црквама није био, нити молитве молио. Он је коњаник, војник, који је са мртвима, и коњима, живот провео.

Габрич му рече на то да црква прашта то, чак и шизматику. Изговарање и најузвишенијих речи молитава – ако се не разумеју – може да буде просто брбљање неуких и нечистих. Тако је то у шизматичким црквама често! Али, црква то прашта. Не ваља цркве и небесна краљевства освајати кано на јуриш. Пропело је највернији лик Господина нашег Исукрста. Треба да се на њега угледамо!

Исакович онда признаде да не би знао поновити више, ни Оченаша.

Толико је у битке и чуда лутао, и подивљао.

Габрич му на то одговори да би било довољно да шизматик бар Оченаша зна, јер је то најлепша молитва људи, а вреди толико, колико и оне које, неки, по цео дан, у црквама, мрмљају. И сам свети Августин, каже, није тражио да цео дан у црквама проводимо, него каже: „Гледај да унутар себе постанеш храм божији!“

Отац Целестин, међутим, кад чу да је Павле Рус, био је много огорченији и немилосрднији према официру.

Пошто су говорили језиком, који, ни један, ни други, ни трећи, није знао добро, говорили су као у ветар. Павлу је све, што му француски рекоше, било чудно, несхватљиво, а смешно. Па им се и смејао. Млађи фратар му је, горко, пребацивао, а понављао, да Бог слуша сваку молитву, и најгору, на свету. Треба се молити!

Исаковић се чудио и питао, откуд, ти француски, на његовом путу, што то говоре, и зашто то говоре, њему? Питао је млађег фратра, зар, збиља, верује да Бог има тако велико уво, да може чути у истом тренутку, толике, на целом свету, који молитве шапућу, мрмљају и вичу. Толики су у беди и жалости у свету.

Цео његов национ је, столећима, молитве молио. Па, је ли Бог чуо? Млађи фратар се помами на то. Шизматик, рито сервиано, хули Бога! Ум људски је за морем, на путу, а смрт нам је за вратом. А на самртном часу сви се Богу молимо! Сваки се људски створ уплаши при одласку у море смрти, непознато! При последњој молитви, и свакој молитви, међутим, човек се издиже из сјена прошлости и пролазности, па прелази у наднаравно гледање вечности.

Ко год се мило моли имаће осећај Божије присутности.

Исаковић онда рече да има своју славу, Светог Стефана Дечанског, Светог Мрату, али да је све молитве, у ратовима, заборавио. Нада се умрети, стојећи, са сабљом у руци, не погнув главу.

Неће се уплашити смрти, као што се бабе плаше у мраку.

Старији француски, Габрич, исприча му, онда, да шизматици греше и не знају да је свети Мрата, заправо свети Мартин. Био је то коњаник, као и капетан што је, и добар светац, дао је пола свог огртача, сиромаху, кад га је срео и видео да нема абу. Био је Француз и живео у Француској, у вароши зовомаја: Тур!

Исаковичу, иако је молитве био заборавио, није било право што му француски дира у славу, али није хтео да вређа те попове, који су се клањали понизно, кад их је повезао.

Чудно! Чудно! Они, дакле, славе француског коњаника, већ ко зна колико година, као своју славу, а туку се са Француски, код вароши Праг, из пиштоља, и убијају. А ето, тај њихов свети Мрата даје пола капута сиромаху. А они, Исаковичи, поштују га и не знају. Чудно! Чудно! Само неће смети свом братенцу, Ђурђу, рећи име родног места тог њиховог светитеља. Ђурђе би се – да се тако зове – зачудио. Све је у свету лудо! Никад то чуо не би, да се са њима није срео, на путу.

А што се тиче молитава, на самртном часу, њему се чине брбљање!

Габрич га на то ухвати за руку и помилова, по руци. Капетан треба да се теши, што шизматици молитве не знају! И кад је просто брбљање, молитва никад није узалуд. Како нас свети апостол Павао, његов имењак, уверава: дух Божији у нашим молитвама и тада, и у таквим молитвама, моли се за нас неисказаним јецајима!

Са тим француским Исаковић је путовао до Грана.

Од вароши Гран, до Будима, путовао је мирно. Сам у колима.

Прилазећи Будиму, био је жељан одмора, тишине, после свега што је у Вијени био доживео. Био се, у Вијени, јако променио! Прилазио је Будиму, са надом да ће се одморити, у тужној кући Трандафиловој, или у кући Ракосавлевича, на миру. Није више знао да се снађе у животу.

Све је било, што је доживео, другаче, него што је очекивао.

Само, ни у кући Трандафиловој, у Будиму, Павла није дочекало ништа добро. Будим је, истина, то лето, био весео, после летњих киша, сав у мирису липа и багрења. Расцијанска варош, која је у прошлим ратовима давала царству толику војску, пливала је и сад у изобиљу, то јест, у прженим тиквама, и бундевама, у куваној овчетини, и талирима, исплаћеним те године, за бившу, верну, вођену службу, у рату. Трговина, која је још била у расцијанским рукама, цветала је, као што тамо, огромни, сунцокрети цветају.

Међутим, у кући Трандафилович, где је Исаковић надао се одмору и где је хтео да обрачуна продату кућу у Темишвару и да уговори маршруту у Росију, није затекао весеље, него кукњаву, као на парастосу.

Госпожа Фемка, Футошкиња, и по, жива ватра, ватра и по, била је напустила свога Георгија. Честњејши Трандафилович очекивао је јесен и зиму без жене, сам са својим девојчицама. Сав се човек беше изменио и избезумио! Довео је био у кућу неке рођаке, да му помажу у послу, док му се жена врати – ако му се врати. Али су рођаке претвориле у вашариште ту кућу и ништа није било на свом месту. Сви су му рачуни били побркани. Све му је почело да пропада.

А кад Ђурђе доцније једном запита, а за кога је Фемка одбегла, Павле није знао да каже, ни то. Трандафил није Павлу испричао то јасно. Понављао је само да му је жену одвео калфа у комшилуку, Бркич, враголан. Велики враголан.

А није знао како је то Бркич удесио.

Нити зна, каже, куд одоше, ни где су, нити кад су почели да се лолају, нити то попови знају да кажу. Нестали су, као да су пропали у земљу. А њега, ето, чека зима и брига за децу. Болесну децу. А мати за то нити пита, нити зна.

Лако ће, каже, са коњма Исаковичевим и његовим путем у Росију; све ће он, и Ракосавлевич, то, удесити лепо. Путоваће Исаковичи као да у сватове иду. Свршиће се и та продаја кућа и грунта који продају. Биће новаца, нек не брину. Него, он, Трандафил, није више оно што је био и неће никад више бити оно што је био.

Исаковић све нешто тражи по ваздуху, све нешто трчкара по небу. Оптужује царства за нашу худу људску судбину. Напушта војску и све мисли да му је неки Гарсули крив. Ништа нам Гарсуле и кирасири не могу. Него кад Бог да рђаву жену, ej

хеј, то не ваља, то! Нико не може упропастити човека, док га жена не упропасти! Кад она удеси мужа, не може му помоћи ни свети Мрата!

Павле је причао, после, да је оставио, тако, Трандафила у Будиму, измењеног, снуженог, ошамућеног. Седи, каже, увече уз свећу и понавља да је Бркич велики враголан. Успављује децу и пере им пелене, својеручно, а не може да заспи ни у зору.

Док око њега цела она, рацка, варош, у Будиму, испод Трандафилове баште, игра, пије, пева. Примили су порционе новце за целу годину. Прозори на кућама трепере у мраку. Праште пиштољи. Стигле су похвале за јурише на прошлогодишњим маневрима, па су се попели Пешти на главу. А ни митрополит није изостао. Прошао је и митрополит Павао. И он је са Будимцима играо и певао. И преосвећени је мјасо јео.

Не треба – поручивао је Будиму – селити се у Росију и напуштати ово царство, где преци наши и сродници почивајут, на гробљу, и у аресту!

XII ОСТАЋЕ САМО ГРОБОВИ

Честњејши Исаковић, враћајући се у Темишвар, при крају августа године 1752, био је задржан, код форпоста, на хиљаду, две корака од капије принца Евгенија Савојског.

Његов, росијски, пашпорт, изазвао је чуђење.

Караулни официр слао је хусара у Команду, да пита шта да се ради са росијским официром?

У то време, наиме, селидбе сербских официра у Росију биле су толико учестале, да су изазвале узбуну у Бечу, на Двору. Чак се и сама царица била почела да распитује за то.

Двор је био објавио Казнени патент о томе, а казне су постајале све теже. Још је горе било то, да су власти ухватиле неке росијске шпијуне, који су долазили да маме на селидбу. Обично се испоставило, после, да су то бивши, аустријски, официри, Срби, који су се били одселили у Росију. Тако је ухапшен неки росијски лајтнант, за кога се онда нашло да је Риста Хрнич. Тако и један росијски вахтмајстер, за кога се нашло да је Павле Вуич.

На десет дана пред повратак Павлов, у Темишварском Банату, објављен је акт о кажњавању сваког, ко буде врбовао људе за селидбу у Росију, а исто тако и, сваког, ко буде наговарао на то. „Werber, Emissarii, Aufwiegler“ – писало је у акту.

Предвиђала се и смртна казна.

Према томе, и крај росијског пашпорта, и честњејшем Исаковичу, играла је још глава.

У исто време су објављене и награде, за денунцијанте. Агентима је одређено да примају по двеста форинти, за свој посао.

Достављачу, за сваку доставу, шездесет.

Иметак ухапшених бивао је заплењен.

Паника се у Темишварском Банату ширила.

Затим је дошла и наредба војних власти, да шизматици има да затварају трговачке радње, о католичким празницима.

Узбуна је била све већа.

Чак и они на аустријском Двору, који су, дотле, били вољни да гледају кроз прсте Србима, који се селе – јер је Двору било стало да има добре односе са Росијом – почели су да траже строге казне. Саветник за спољне послове, Марије Терезије, министар, барун Улфелд, чак је и Русима почео да доказује да су Срби луди. Вели, они су уобразили да могу да се селе, кад хоће, и куд хоће. Вели: „liberae migrationis“.

Међутим, Павле Исакович пристао је да оде на Хауптвахе, без отпора, и љубазно. Са осмехом, гладећи брке. Он је уживао у свом повратку, са росијским пашпортом, и у замешатељству које око њега настаје.

Скинувши свој, официрски, трикорн, са главе, у стражари, у коју су га увели, он је, у канцеларији караулног официра протестовао учтиво, а присуствовао, мирно, прегледу, свих својих папира. Кирасир, који је папире прегледао, прво му понуди столицу, затим му се извини, а најзад му рече да је била забуна, и да је слободан отићи у трактир. А ићи и куд му је воља. Моли га само, као официра, да му се јави, ако крене, ван Темишвара, за случај да га буду, из Команде, тражили.

Честњејши Исакович онда устаде и замоли аудијенцију код команданта Темишвара, фелдмаршал-лајтнанта Франца Карла Леополда баруна фон Енгелсхофена, који га зна. Чак је имао толико дрскости, да је то тражио као бивши капетан новоуспостављеног, аустријског, полка илирских хусара. Des neuerrichteten Illirischen Husarenregiments.

Његов је пртљаг, у међувремену – љубазношћу кирасира – однет у трактир, који је носио име златног јелена. „Zum Goldenen Hirsch“.

У том трактиру, становали су и његови братенци, са женама, и он је молио да им се јави да је стигао.

Петар и Ђурђе су били наставили да живе у трактиру, „Код златног јелена“ – и припремали своје одселеније. У расположењу у ком се мешају радост и жалост, туга и нада, снови и празнина.

На трактир је, у летње вечери, падала црна и тамна сенка самостана фратара, који је био прекопута, а у ком су често звонили.

Петар и Ђурђе су имали обичај да стану у прозор у Петровој соби и да разговарају о својој судбини, и Росији. Ласте су летеле око њихових глава, а, кад би се смрачило, из торњева прекопута, слепи мишеви. Тог дана, кад су чули да се Павле вратио, и да је ухапшен, били су се сасвим сневеселили. Нису се надали да ће Павла икад видети.

Ана је седела на постељи и шила, а имала је сузне очи.

Варвара је стајала код другог прозора.

Честњејши Исаковић је, међутим, прилазио трактиру, слободан, кракат, лагано, на другој страни улице, поред зидина манастира, а није се могао, из трактира, видети. Балкон, насред трактира, заклањао га је од братенаца, и Варваре, све док није стигао пред сам улаз.

Варвара га тада спази.

Она је цикнула, радосно, па излете на врата, пре него што су, остали, могли да запитају: шта је? Није стала ни на доксату, на балустради. Сјурила се низ широке, дрвене, степенице, изгубивши папуче.

Била је прала и расплела своју риђу косу, а обукла тога дана, случајно, нову хаљину, широку испод струка, а дубоко исечену на грудима. У бојама булки.

Њен бео вео, од газе, око рамена и врата, њене голе руке, њена риђа коса, све је то лепршало, као да дувају ветрови.

Њене зелене очи биле су светле од радости.

Пала је на Павла – који је био застао у улазу, да се распита, јесу ли му братенци, горе, у соби. Била га је загрлила, као да му је жена. Почела је, као нека његова жена, да га љуби.

Он се насмеја у први мах, али је одмах затим одгурну и дрекну: „Ти си сулудница! Ће ти је муж!“

Ана је прва истрчала за Варваром, кад Варвара излете. Она је видела те пољупце. Стаде пренераженo.

За њом изиђоше и Петар и Ђурђе, иако нису знали шта се зби. Петар није стигао да види како му жена Павла љуби, али је стигао да види како га узима под руку, и како га води, као да су младенци. Пребледе, али ништа не рече. Намргодио се само, и кад стиже до Павла, узе жену под мишку и одгурну је од Павла, тако да су то сви видели.

Осрамоћена и љута, поцрвенела, жена му само довикну: „Ти си, Петре, дите! Дитетина!“

У општем грљењу и љубљењу све је то прошло, као да је било па прошло, али је Павле приметио да га Петар прима хладно, и да га Петрове очи гледају непријатељски. Он онда наслути да је, после толико несрећа у животу, ту, на дну тог дрвеног степеништа, сусрео још једну несрећу, која га је стигла.

Петар је остао ћутљив, и дурљив, цело то вече.

Варвара је имала сузе у очима, од радости, и није поглед скидала са Павла. Исаковичи су, то вече, дуго седели, у кујни трактира, где су вечерали, а још дуже у соби Петровој, где су зору, у разговору, дочекали.

За време вечере, Ђурђе – који није био глуп човек, иако је збијао глупе шале, да несреће у породици забашури – скретао им је пажњу на то, како папежници, који седају за сто, да вечерају, праве крстове.

Ђурђу није било смешно то, што се папежници крсте, пре јела, него како се крсте. Правећи, палцем, крстиће, на челу, на носу, на бради. Вели: „Ми, шизматици, гладни, па метанишемо од глади, а они, Шокци, убогци, па их сврби брада од глади!“

Узалуд му је Варвара доказивала да свет захваљује Богу, да има насушни хлеб.

Петар је седео ћутке, и јео, ћутке.

Ана је покушавала да буде весела, и причала је шта је све било, у Темишвару, док је Павле био у Бечу. Међутим, као свака мати, она је увече, обично, била брижна и питала се, како ли је њеном синчићу, и ћерчици, сад, у Новом Саду? Иако су деца имала дадиљу.

Ана је била лепша него икад.

Била је у својој омиљеној, црној, кринолини, са корзетом зеленим, од велура, и било јој је топло. Њене црне обрвице биле су као срасле, то вече. Она је, кришом, пратила, очима, сваки покрет, и поглед, јетрве.

Ана и Ђурђе су били пример потпуне људске среће. Били су остали без деце у трактиру, па им се чинило, као да брак тек почиње. Ана је била остала у другом стању.

Једина жалост њена било је то, да јој је отац одвео, у госте, децу. Шта ли сад раде њена деца, без мајке, у Новом Саду?

Њеног је мужа то љутило.

Ђурђе јој рече да нема шта да брине, да нема шта да брину. Нису деца остављена туђину, него деди и бапцу. Бапцем је Ђурђе називао, љутито, своју ташту, Агрипину Богданович – чувену лепотицу. Она је тада била узела тек четрдесету, и трећу, али се осећала млада, и те како. Он је знао да је она била против тога да му даду Ану. Па је није трпео. А ни ташта није марила зета. Вели, прост је. Она је за нешто боље спремала ћерку.

Кад би се његова жена мало смирила, при помисли да деца имају дадиљу, она би после пронашла да је и то разлог за тугу. Вели, дадиља не може заменити мајку. Шта ли раде, кад виде да имају дадиљу, али, сирочићи, да немају, крај себе, мајку? Шта ли раде у Новом Саду?

„Штипају, ђе не треба, дадиљу!“ узвикнуо би онда Ђурђе.

Дешавало се, после, тако, увече, кад би код Ане седели, да Петар и Варвара, рано, оду.

Павле би онда питао: Шта им би, зашто иду тако рано?

А Ђурђе би онда упирао прстом, или махнуо руком, према зидовима иза којих, његов брат и Варвара, станују, па би, тужно, додао: „Тамо, Пајо, није више, као што је пре било!“

Нешто се – према причању Ђурђевом – догађа, у том браку.

Каткад су их чули, кроз зид, како се, ноћу, пригушено, супружнички, свађају. Петар ујутру ћути. А Варвару налазе уплакану. Али, шта је узрок, то неће да кажу.

Ана је сматрала да је зло још веће. Не воле се више.

Петар се још држи поносито, и ћути, али је постао љут, и груб, што пре, никад, није био. Груб је и према Варвари. Павле се сећао онда да је Петар био врло лепог понашања, пре – хладан, уображен, на своје јунаштво, на своје богатство, на своју жену. Говорио је са њом учтиво.

Ана му рече да јој сад подвикује, грубо.

Ђурђе је причао Павлу, како покушава, прекодан, да унесе мало веселости у ту собу. Отуд, отуд, он их подсећа, како су, пре, били сретни у браку, и како им је било лепо. Како су се волели. Али не помаже. Петар само ћути, а његове, пре тако благе, плаве очи сијају сад, у неком леденом, злом сјају. А Варвара има уплакане очи свако јутро. Али зашто све то, неће да кажу.

Идуће вече, чинило се, да ће се породични круг, Исаковича, у Темишвару, развеселити и бити срдачан, као што је некад био.

Испитивали су Павла о Бечу.

Павле онда покуша да своје братенце и њихове жене завара сликама барокног Беча, па поче да им описује баште Белведера, Карлскирхе и дворац у Шенбруну, али то Исаковиче није занимало.

Павле је прошао туда, у рату, на коњу, а сад је то видео, узгред, са досадом, па је тако и причао. Петар је, исто тако, видео Беч, са коња, у галопу, Ана га није видела уопште. А Варвара само у детињству. Једино га је Ђурђе знао, али он је најмање за Беч марио.

Исаковичи су, зевајући, слушали о Бечу.

Жене су, истина, распитивале, како су Бечлике обучене, али узгред, и то. Павле им је причао, како трговци женских хаљина, из Париза, имају обичај да шаљу, у Беч, лутку, природне величине, као жену, да покажу нове творевине својих кројачица.

То је мало раздрмало Варвару и Ану.

Ђурђе је причао да је био у театру, у Бечу, али да се из тог театра, као драге успомене, сећа само једног вечера, кад је, у једној ложи у гледалишту, изненада, угледао једну своју рођаку, коју годинама није био видео. Жену ритмајстора славонских хусара, Симеона Вукосавлевича, Даринку.

Вели, кад је њу угледао, за време паузе, са балкона, довикнуо јој је: „Ринка, јеси ли ти то?“

А, каже, цео театар је у њих гледао.

Павле је, дабогме, највише причао о школи јахања у Леополдштату.

Шта прича о Бечу – питали су официри Ђурђа – кад се рашчуло у Темишвару да се Павле вратио. Шта је у Бечу, ново?

Али је Ђурђе одговарао, само, да је Беч, ко Беч, а да је Павле тамо видео једног мркова, исто таквог, као што га има кум Малиша, у Темишвару.

Исаковичи су се, разуме се, распитивали и о росијској амбасади и росијском амбасадору. Павле им је онда причао о Волкову. Вели, секунд-секретар грофа Кајзерлинга, у Бечу, обећао им је да ће насеље њихово бити заједничко. Да их неће растављати. Он, Павле, зато, нада се да – кад се буду јавили у Кијеву њиховом рођаку Степану Витковичу, бригадиру, и његовом сину, потполковнику Витковичу, јако полковном командиру – да ће се све свршити добро. Биће део једне силне заједнице, силног, росијског, царства. Заборавиће, као ружан сан, Аустрију.

Осетиће да више нису остављени, сами себи, ситни, да их премештају, да их претварају у паорију, да њихове људе Herrschafti купују и продају, као стоку. Осетиће у росијској војсци оно, што је најслађе на свету: силу, моћ, снагу.

Истини за вољу, Павле је признавао да је Волков говорио, да, они, од Росије исувише очекују. Да је он, Павле, способан само за илузију, али не и за анализу.

Па су онда тумачили Ани и Варвари шта је анализа.

Ђурђе, онда, то вече, запита: а хоће ли Руси дати по један чин више, како је Шевич обећао, кад их је писао на свом списку?

Павле се тог питања и бојао.

Вели, зна да је Ђурђе писан у пашпорт, само као капетан, а Трифун као титуларни мајор. Зна да је он, Павле, уписан у истом чину. Па је, затим, ућутао.

Брже-боље додаде, да му је Волков рекао да ће, можда, моћи видети царицу, у Росији, која ове године улепшава својим присуством Москву, а станује у дворцу, који се зове Головин.

„Куд ли та имена нађу?“ питао је Ђурђе, невесело.

Павле онда поче вадити неке хартије, па рече да ће у Петерсбургу жене моћи да виде чувене дворце, који се зову Monplaisir и Monbijou, а поред њих и фонтану, коју је Петар Велики много волео, а која се зове Самсон. Причао му је, каже, Волков, и то, да њихове жене, ако буду биле кадгод у Двору, на балу, треба, за време ноћи, три пута, хаљину да промене.

А кад Варвара упита за царицу, Павле јој рече да му је Волков причао да је лепа, весела и да воли игру. А воли и машкарату. Појави се, каткад, као матроз, из Холандије, а, каткад, као француски мушкетар. А каткад као козак, који се зове хетман.

То је жене развеселило.

Ђурђе онда узвикну, а да ли је Павле испричао да је он титулу мајора већ добио, и да они, Исаковичи, имају у фамилији, козака. Кад би Волков могао да види Трифунову жену, Кумру, кад обуче тесне чакшире хусара, никад је више не би заборавио. Павле онда додаде да му је Волков причао и нешто невероватно. Ако буду ишли у Кронштат, на игранку, видеће, својим очима, право чудо.

Каже да, тамо, позване, на игранку, не уводе степеницама, на спрат, него да их неке дрвене справе, у цвећу, подижу, право, у салу.

Исаковичи су се на то, у Темишвару, згледали као у чуду.

Ђурђе онда рече Павлу, а што не рече Волкову, на то, да они, Срби, знају да је то све лепо и красно, али да су међеду, док га навукоше на крушку, ишчупали уво.

Петар погледа хладно Павла, па рече, да је њега, Павле, у Бечу, изгледа, заборавио. Какву су њему писали шаржу?

Павле на то, снуждено, погну главу.

Вели, непријатно му је да призна, али је Волков тврдио да Петар, у ђенераловом списку, фигурира као корнет.

Зачудо, у општем згражању, Петар се смејао.

Он је, са киселим осмехом, говорио Ђурђу: „Чујеш ли ти, дебели, куд смо стигли, слушајући Пају? Како кажу? Нема шарже моје на списку? Па добро, добро. Ти ћеш, дебели, моћи да изиђеш, пред свог сенатора, као премијермајор, а ја ћу свом старом, Стритцеском, рећи да ме Паја води у Росију, са коња, на магарца, у мобу. Аха! Аха!“

А кад Павле узвикну да то још није свршено, и да му он није крив, Петар се дурну и дрекну: „Доцкан кукаш, дугоњо! Аха! Аха! Море нека пишу, лајтнант, премијерлајтнант, корнет, вахтмајстер, што год им је за срце прирасло. Не идем ја шарже ради, ни сређе ради у Росију. Идем, што си ме ти, дугоњо, својим језиком, на то

навео. А скинули су они у Росији чин, и мом јолдашу, Атанацку Аћанском, па је ипак све, у првој бици, повратио. Аха! Аха! Идем, а пре ћу просити по Кијеву, него да мољакам пардон у Темишвару.“

Варвара, сирота, ваљда да олакша бриге мужу, поче да прича како ће и у Росији бити неког реда. Морају чинове давати према Шевичевом списку. Па ће се видети чин који је Петар у Аустрији имао!

Муж јој на то подвикну, грубо, да жене, о војеним стварима, не треба да лају!

Павле на то ућута, као да га је неко по устима ударио. Никад није био чуо Петра да, тако, са женом говори. Било му је хладно око срца.

Да би се некако оправдао, Павле онда исприча, како је он хтео да каже, шта треба, Кајзерлингу, али га је секунд-секретар његове графовскаје екселенције упозорио да му се може десити да и у Росији упозна затвор и караулу. Има тамо и унаказанија кнутом! А бива каткад и урезанија јазика!

То изазва уплашену цику жена.

Павле им рече да му је Волков тумачио да росијско царство, после толиких ратова, не жели да учествује опет у рату. Руси желе да Аустрију задрже уз себе, лепим. Не ваља, каже, да Срби стално нешто протествују! Росија се много намучила у прошлом рату, а страдала је и Француска и Аустрија, па и Прајска. Сви желе мир! Сви су уморни!

„Јес, што кажеш!“ чуо се Ђурђе, снуждено. „Сви су болесни осим килавога браје. То смо ми!“

О свом доживљају са Божичком, Павле није причао.

А ћутао је и о том, да виде своју Бечлику.

Запита само за Трифуна и Кумрију.

Ђурђе онда исприча да је Трифун пошешуљао и узео у кућу неку Махалчанку, младу, чијег су мужа убиле потере, на Бегеју. То је нека Личанка, од оних што су са попом Тодором били у Хртковцима.

Павле се сети онда да је то био неки Зековић, што је пуцао на инџилира у Махали, а сети се и да му је жену видео. Видео и у сну.

Био их је заборавио.

Ђурђе онда додаде да је Кумрија видела ту жену, или чула шта се о том лаје, па је јавила Трифуну да му се неће вратити, и да му не да децу. Она је отишла оцу, капамаџији Гроздину, као бајаги да деца виде, пре поласка у Росију, деду.

А сад је, због те швалерке Трифунове, решила да напусти мужа.

Павле се као скамени кад то чу.

Какве везе има, Зековић, и његова пуцњава, и несрећа, са љубављу супружанском, која би требала да буде вечита? Зар погибија тог несретника, на Бегеју, да разори брак Трифунов, који је био тако топао?

Зар то нису некакве мађије?

Петар се, међутим, свему томе смејао. Каже, одобрава Трифуну!

Мушкарац прави, не би ни требао да се жени, официр. Ништа није лепше него бити распуштенко, и сам, слободан на свету!

Ана, жена Ђурђева, онда, скрену пажњу Петру да је све то лепо и красно, али да Трифун и Кумра имају децу. Шесторо.

Петар јој одговори, осорно, да би он радо примио у кућу Трифунову децу, јер он нема деце. Чини му се чак, каже, да их неће ни имати.

Варвара на то саже главу.

Ваљда да би са себе скренула пажњу, и очи, које је гледају, она рече да она не верује да су се Кумрија и Трифун разишли, тако далеко. У том, да је Трифун довео у кућу ту сироту жену, удовицу, не би требало видети, ништа ружно. То је сажаљење. Трифун има и серце и душу.

Међутим, Ђурђе је вртео главом на то. Вели, може Трифун имати, колико хоће, серца, и душе, али довести лепу, младу, жену, код живе жене, у кућу, није добро. Није добро, крај живе жене, имати у кући још једну млађу, а лепу. Човек је створење слабо. Ужива да види, и загризе, лепу јабуку, али – ако му је надохват руке – и туђу.

Ана се љутила, да тако говоре. Она је жалила Кумрију. Грехота је и срамота, вели, то, што је Трифун, тако матор, учинио. Грех је велики, кад муж жени, која му је родила шесторо, наноси такву муку. Није чудо што је Кумрија напустила кућу и вратила се оцу. Зар је требала да се врати Трифуну и да гледа како Трифун ашикује и пијући у лепу младу удовицу? Него можда се они, ипак, варају? Трифун је добар човек. Био је добар отац и добар муж. Можда му је пао мрак на очи, случајно, али ће се ваљда освестити, брзо. Као што се светлост и мрак у животу смењују. Трифун прича, као да се подетињио, да је Махалчанка онаква каква је била Кумра пре десет година. Ето то је! Али се вара Трифун, ако мисли да ће жена да му отрпи то, само зато што је њена младост прошла. Нисмо ми Турци. Опасност је да Кумрија преболи, и децу, и оде, и она, неком млађем човеку. Изгледа да су Исаковичи заборавили ту стаситу, плаховиту, жену. Та не чека, да је терају. Ако је Трифун осрамотио њу, неће се она обазрети, ни на децу. Не ваља дражити жену.

Ђурђе је одмахивао руком на то.

Тртљају, вели, жене, о оном што не знају. Нити ће Кумрија напустити своју децу, зато што им се матори отац поајгирио, нити ће та млада Махалчанка наћи, у матором Трифуну, срећу. Има за оно што њој треба, млађих Махалчана, хвала Богу. Него, зло је у Трифуну. Опаметиће се Кумрија, кад види своју децу. Охладиће се и та Махалчанка, кад је први жмарци прођу. Без старца нема ударца, али дуго не одјекују. Сви се могу опаметити, кад прође месец, два. Али се бојати за Трифуна. Кад се матор пањ запали, не може га угасити ни Бог!

Петар им се смејао.

Зашто, каже, кукају толико? Па није Трифун ни први, ни последњи, муж, који је жену отпустио. Тако су радили и наши стари, кад брак није ваљао. Што се они у то петљају?

Варвара је сматрала да су чести порођаји криви свему. А осим тога, и то, да су Исаковичи мало помагали Трифуну. Сиротиња њихова, каже, крива је свему. Кумрија је била тако лепа у Петроварадину. А сад је јетка, запуштена, неиздржљива у браку. Сваки час је у другом стању. А та је сирота жена тек узела тридесет и другу. Да су имућни, и Трифун би био веселији у браку. Овако, треба да, као Цигани под чергом, крену у Росију. „Дите, улепшава жену, оли ружња жену!“ говорила је Варвара, окренута мужу. Она је, вели, имала тетку, богату, Малвину, Стритцески, удату Родич, која је имала шесторо. Па су ипак сви официри лудовали за њом и двојица то платили, смрћу. Поружњала је тек на седмом порођају.

За све то време, Павле је, ћутке, замишљен, седео.

Петар га је, испод ока, посматрао.

Затим је Петар устао и почео, немирно, да хода по соби. Његово, иначе тако лепо, као у девојке, лице, са бојом мајских ружа, било је потамнело, а у његовим, иначе тако благим, плавим, девојачким, очима, појавио се неки поглед, зао. Пришао је свећи која је горела на столу, испред Павла, па је почео да чепрка и пали понова своју, угашену, лулу. Пламен свеће осветлио је, за тренутак, два, његово лице, као неког анђела. У ком се јавља нешто ђаволско.

Он се насмеја и окрете жени: „Слушам те, Шокице, како брбљаш, па се мислим, шта си то вечерас накапала у око? За кога се гиздаш и мешаш у разговор, ђе ти није место? Зар о деци да питамо јаловицу?“

Сви су се тргли, кад Петар рече то.

Он је, истина, имао обичај, и раније, да сумњичи жену да употребљава неке, француске, капљице, да појача сјај у свом оку, али је то увек само у шали говорио. А никад дотле, то, да је нероткиња, није у друштву поменуо.

Био је жену, тим, као скаменио. Седела је разрогачених очију.

Ана врисну и дрекну на Петра.

А Ђурђе је био устао и стао пред брата, да му нешто каже.

Међутим, пре него што је, ма ко, могао, ма шта, да учини, Павле је био са столице скочио и Ђурђа одгурнуо. Стајао је, онако кракат, виши скоро главом, пред Петром, ухвативши га за груди. Својим широким раменима, он је био заклонио Петра, толико, да остали нису видели шта се међу њима догађа. Међутим, није се ништа догађало.

Павле је сав дрхтао. Муцао је нешто што се није чуло.

Петар је на то, још увек смешећи се, здрао руку Павлову, са својих ширита на грудима, и говорио братучеду, право, у лице, мирно, али са мржњом: „Дур! Кад ти кажем! А што се ти, дугоњо, мешаш у ово? Ако си се поставио за квартирмајстора преселит нас у Росију, ниси се ваљда, за тефтиш, женама нашим одредио! Да нећеш од мужа да браниш жену? Боље да си своју чувао!“

Ђурђе је, понова, скочио, међу њих, али је Павле пустио братенца, исто онако нагло, као што га је био и зграбио.

Међутим, иако је Ђурђе био тежак као џак, Петар и њега одгурну, са погледом, пуним мржње: „Дур! Не мешај се у ово, ако ти је живот мио. Ти видиш шта нас је снашло. А све је ово на нас подстреканијем тог удовца произишло. Као да сам му ја крив, што је обудовио. Уклони се, дебели, кад ти кажем!“

А кад га Ђурђе, и нехотице – пренеражен погледом, којим га је Петар гледао – пропусти, Петар изиђе из собе, не осврнувши се.

Ана се заплака, гласно.

Она, које се све то највише тицало, седела је, осветљена свећом, немо, и само се у њеним очима видело, све, што се, за трен ока, било одиграло. За све време, она није скидала ока са Павла и свог мужа. Неки, необјашњиви, осмех, титрао је на њеном лицу. Гледала је само Павла и говорила, изгледа, само Павлу. Кад јој муж изиђе на врата, а њена јетрва приђе, плачући, да је загрли, она рече мирно: „Ето сад се показао. Дите је то. Лудо. Дите је то! Дитетина!“

Међутим, Павле то није слушао. Павла је био обузео гнев, који се у њега ретко јављао, али који га је обузимао, до лудила, кад би се јавио. Чинило се било да ће се бацити на Петра. Међутим, стајао је, насред собе, као да је неку празну сенку држао. Муцао је.

„Не слушај га, Шокице. Проћи ће то. Младост то лаје из њега безумно. Ја сам му крив. Је л’ ти рекох, Ђурђе? Док су Рашковичи имали кнежевство све је у њих светло и честито било. А сад? Ајлугџије, па се као ајлугџије и понашају. Наше преселеније у Росију свршиће се, Ђурђе, расељенијем нашим у срамоту и живинство!“

Варвара се, за то време, дигла и изишла, без речи, за мужем.

Ђурђе је био сео, одмахнув руком, па – ваљда да би Павла умирио – поче да прича, како је нешто, између мужа и жене, зло, почело, одмах, после одласка Павловог из Темишвара. А таст је томе допринео. Стари Стритцески тражи да Петар, ако већ хоће да иде, остави у Новом Саду Варвару. Вели, хоће да му је ћерка близу, при његовом издиханију. Да има неку утеху у животу. Иди ти, каже, куд те очи воде. Цигани сте ви Србљи, а не неки привилеговани национ! Иди ти, а остави ми ћер у очевом дому. Па да на пролеће видимо. Можда ће и она наћи своју срећу. Ниси ти једини лепотан на свету! Ја сам ти је, каже, дао, али сам се преварио. Не дам своје дете белом медведу. Москалу!

Ана, својим женским смислом за скривено, тумачила је Петров бес, као неку луду љубомору. Није рекла на кога се то односи, али је испод ока посматрала Павла. Међутим, честњејши Исаковић је седео, као да се то, на њега, односити никад не би могло.

Ана је тврдила да ће Варвара остати, пре, мртва, на путу у Росију, него да ће одустати да иде. Она је рекла, оцу, да жива неће напустити оне, који су јој били постали мили и драги у животу. Исаковичи су били – као неки талас – понели ту лепу, рибокосу, Шокицу.

Она је само међу њима била весела.

Њој је у кући очевој било досадно.

Она је признавала да је дужна имати поштовање према свом старом оцу, али је говорила Ани да је оцу рекла да није Москал на Месецу, него да ће му долазити у посету. Доћи ће му, чим роди прво.

Не ваља, говорила је Ана, Павлу, што у нас, Срба, има исувише загрљаја и пољубаца, и међу деверима и рођакама. Код Шокаца то води браку.

Павле је онда запрепашћено гледао у Ану. Био је зинуо.

Сиромах Ђурђе, који је и сам хтео, пажљиво, да да на знање, братучеду, прави разлог Петров, за љубомору, поче да кори жену, што се уопште меша, у то. Вели, није то, што је Варвара нероткиња, што доводи до беснила његовог брата, у браку, иако је и то тешко. Није ни нека љубомора према неком мушкарцу. Нико не сумња у Варвару. Млада је, па се нашла у небраном грожђу. Него је зло што она прича о свом мужу, као о неком балавцу. Петар неће преболети, то. Он може бити детињаст. Може да буде и да је сувише уображен на своју лепоту. Али, кад плане, код њега то траје дуго. Као оне ватре на Церу, што мале почну, па се шире све даље у даљину.

А тешко је и то, да је Варвара нероткиња.

Већ је три године у браку.

А не може бити лако Петру. Сирмијски хусари су свиње, па му довикују, чим се појави у њиховом друштву: „Море, Петре, има л' шта ново? Што не запнеш? Па да частиш, ако буде мушко!“

Ако остану сами, на путу за Росију, све још може да се сврши добро. То није ни први, ни последњи брак, који је Бог закрпио. Али, ако Варвара остане у Новом Саду, а Петар буде у Кијеву, он, Ђурђе, мисли да је у том браку све свршено. Не држи се жена салутима што се преко Месеца шаљу. Ни љубавним писмима из Кијева у Бачку! Женама треба друго! А да му Ана, брзо, уплашено, није запушила уста, дрекнувши „Ђурђе“, Ђурђе би, можда, и, чим се жена држи, рекао.

Павле је све то слушао, одсутан духом, замишљено.

А кад Ђурђе ућута, он запита: „А шта сам му ја скривио?“

И видело се да то пита искрено.

Ана и Ђурђе онда почеше да се гледају.

Павлу, међутим, заиста, није ни на крај памети било да би Петар могао посумњати, због њега, на своју жену. Откуд то? Никаква, ни најмања сенка, није могла пасти на Варвару. Била је прави анђео. Павле је још увек мислио да га је Петар омрзнуо, због те селидбе у Росију, али се некој љубомори Петровој никад није надао. Шта му би? Носио је тог Петра на рукама, кад су први пут прелазили Саву, у чамцу, и заклањао, од његових детињих очију, лешине. Никад, ни за тренутак, Павле није био удварач Варваре Стритцески, у Новом Саду, него је од првог дана доласка у сирмијске хусаре мислио да узме њену сиромашну, али лепу, и привлачну, рођаку. А сад, ето, дочекао је да му тај балавац каже да потуткача глава не боли. То је од Петра дочекао.

Тај дугачки човек, измучен у Бечу, био је сад због тога толико клонуо, да се учини старији, него што је био. Сви су били приметили, иако му то нико није рекао, да је, на слепоочницама, оседео, нагло.

Седео је, слушајући Ану, и Ђурђа, погнуте главе, погурен, са главом у шакама, по свом обичају. Као под неким теретом.

Кад се Варвара вратила, Павле се трже и рече да је време да испразне, њихову собу. Нека кажу Петру да је он, све, што се рекло, већ заборавио, и да ће, сутра, ове, што се догодило, сматрати као неки сан, недостојан да га се сећају.

Затим је напустио собу, тако рећи и не погледавши Варвару.

Варвара, међутим, која је била ушла, ћутке, није задржавала, ни Ану, ни Ђурђа. Рече им само да је Петар нестао из трактира и отишао, по свом обичају, да се издува. После ће се, каже, опет вратити, као да ништа није било. Дите је то! Дитетина!

Ако је он дите, међутим, она није. Она је решена, као и Кумрија, да оде од мужа и да се врати оцу.

Ђурђа је то толико пренеразило да за тренут остаде занемео, а затим, одмахнув руком, излете на врата. А ваљда да би изразио своје мишљење, о женама, и браку, залупи врата, тако, да се све тресло.

Ана је, међутим, са сузама у очима, покушавала да умири Варвару. Она јој је говорила, да ће сва та бура, која се у њиховој фамилији била дигла та ко изненада, проћи, као што буре, пуне муња и грмљавина, празних, прођу, лети, у Темишвару.

Седећи на свом кревету, Варвара је све то слушала мирно.

Вели, Ана се вара, јако. Она је решена да иде, јер више воли да се оцу врати, него да је Петар убије, једне ноћи, као дрољу. Узалуд је она покушавала да мужа умири, у дуге, недавне, ноћи, кад су се, до зоре, препирали, да се њој не може ништа пребацити и да му је она добра и верна жена. Он јој каже да осећа да они у браку нису сретни, и да нису једно за друго створени!

Ана се пренерази, кад чу, како Варвара додаје: да је то, уосталом, истина, и да она у браку са Петром није нашла срећу, која се у браку налази. Немамо сриће – вели.

А кад је Ана, очајно, упита, је ли при свести, кад то говори, Варвара поче да плаче, да није ни чудо, што у браку са Петром праву срећу није могла наћи. То је дите – вели.

Петар њу мрзи, јер није родила. А истина је да и она њега, због тог, више не воли. Он јој постаје досадан, као да су је за неког балавца удали.

А кад Ана поче да је дрмуса, да тако не говори, Варвара јој, са једним, чудним, осмехом, рече да су је, за Петра, проводаџије удале, а да су се, њих двоје, врло кратко време, волели. Она се удала за тог лепог, младог, официра, кад није ни знала шта удадба значи. Понела је била и своју лутку у кревет брачни. После брачне ноћи Петар је нађе, да шије нову хаљину својој лутки. Петар је и леп, и мио, али није то што жена тражи. Жени треба љубави, а у њему нема љубави. Све је то игра за њега.

А кад Ана поче да јој говори, да треба да се опамети, Варвара се осмехну тужно, и рече да је то, што би желела Ани да призна, тешко протумачити. Вели, она се за Петра, брже-боље, удаде, просто зато, што су и њену сиромашну рођаку, тада, за Павла, удавали.

Њена сиромашна рођака, каже, причала је њој, без стида, заносне приче, о томе, како је сретна, како је Павле воли. Њој Петар, од неког времена, пребацује, сваке ноћи, како је нероткиња, а она, каже, не може да му каже да јој није ни стало да, са њим, роди. То је дите, вели. Лежи као неко дите у њеном крилу. Она је жељна неког озбиљног, старијег мушкарца, који дубоко, истински, воли. Петар није такав.

Док она издише, уморна, после љубави, у постељи, види њега, како на столу седи, и како се смеје. Као да су врапци. Јест, каткад јој се чини да он њу као неку врабицу воли. Он воли, као врапци. Зато она не може да роди.

А кад јој Ана подвикну, да уђути, Варвара јој рече да је сад почео да је сумњичи да се загледала у Павла. Узалуд му она понавља да је полудео, да је срамота да то својој жени говори, и да су они и Павле рођаци, и да ни сенке неке похоте према Павлу, никад, осетила није. Петар јој је забранио да, убудуће, Павла загрли, или пољуби. Убиће је, вели, ако је буде видео да се још једном том дугоњи, о врат, обеси. Дите је то. Дитетина.

А рекао јој је да је јаловица, још неколико пута, кад су одавде истрчали, а она то више неће да трпи.

А кад Ана поче да преклиње, да ником о том не говори, да уђути, Варвара јој одговори да више не мисли да ћути, него да ће се оцу вратити.

Па додаде, као узгред, да је уверена да су је, случајно, за Павла удали, већ давно би деце били имали.

Сирота Ана, кад то чу, одскочи и цикну.

А кад Варвара заплака, Ана поче и сама да опет плаче и да се крсти.

Према једном акту караулног официра у Темишвару, росијски капетан Павел Исаковић био је примљен, код Енгелсхофена, у недељу 28. августа године 1752.

Ушао је код команданта пред подне, а изишао, кад су звона у Темишвару, у црквама, престала да звоне. Шта је све Павле рекао том великом господину, кога су српски официри, у Темишвару и Варадину, сматрали за српску мајку, и шта је све тај велики господин рекао честњејшем Исаковичу, то никад није било сасвим јасно фамилији.

Павле је био познат, међу Исаковичима, да не прича радо, и да прећуткује радо. Вели, чему да се извесне ствари причају и кажу? Чему причати оно што је прошло? Сви смо смртни, па ћемо са овог света, ко пре, ко после, отићи. Па ће све, што је прошло, постати бесмислено. Као и да није било.

А оно што је речено, као да нико рекао није.

Међутим, кад би га братенци, доцније, у Росији, у његовој кући, у Бахмутској провинцији, намолили, Павле би испричао, понешто, о тој својој, последњој, аустријској, аудијенцији.

Није била тамо, каже, где је Енгелсхофен живео, него у Корпусној команди, на главном тргу, Темишвара, где је био дигнут споменик Светој Тројици. Седео је, каже, неко време, у предсобљу, међу кирасирима, који су га гледали, као да се спремају да га исеку, у својој мржњи. Да би и он чуо, спомињао се и капетан Терцини.

Он је гледао како страже парадирају пред Командом и трудио се да гледа кроз прозор и глади брке, као да на неком престолу седи.

Било му је, каже, изрјадно задовољство да као росијски официр, у Темишвару, шета. Могло је бити пола сата пред подне, кад су га, каже, као да га понова апсе, повели.

Енгелсхофен га је примио, не гледајући у њега, а кад је стао, два капетана су поред њега села.

Енгелсхофен је тек тад почео да се дере на њега.

Био је, за то кратко време, јако остарио, а био је испружио ноге, под столом, тако да су се Павлу те ноге, те чизме, те шпоре, чиниле толике, као да Енгелсхофен расте, расте, под столом.

Дуго је трајало док се удостојио да мало ућути. Често је затварао очи, а каткад је било очевидно да и не чује – као глув. Он, Павле, трудио се да све то мирно отрпи.

Старац је, каже, викао да он зна да би они, Исаковичи, да могу, цео Темишварски Банат у Росију пренели, али да ће их та шала скупо стати. Ако дозна да наговарају људство да се у Росију сели, све ће их, ту, на тргу, пред Командом, повешати. Он је покушавао да их у Бечу брани, он нема против тога да они остану Срби, шизматици, али не дозвољава да постану Москали.

Кад је Енгелсхофен ућутао, каже, он му рече, гласно, да они, Исаковичи, знају да их је он бранио у Бечу, а да је и при развојачењу Потиског крунског округа био на нашој, сербској, страни. Знају да их није дао ни краљевству хунгарскому, лако. Да није одобравао ни то, што се њиховој шизматичкој религији, на Двору, пребацује. Није одобравао ни да нас терају на земље у Хунгарији, да будемо паори. Па да нас могу куповати и продавати, хершафти. Као стоку. Све ми то знамо. Па сам зато ја дошао, а у име многих других, да му кажем да ће његово име, у нас, увек еветло и поштено бити. Да му то ни наша худа сиромаш никад неће заборавити. Клањам му се и дошао сам да сведочим како сам отишао до Бечa као и други и добио росијски пашпорт, а да платим, ако сам неку штету нанео, под морањем. Нисам хтео да одем, а да му се не поклоним.

Старац га је, каже, слушао, са рукама иза ушију, као неки олињао, огромни зец. Имао је исколачене очи.

Затим му подвикну, да је оседео у Темишвару, због њих, и да нико не треба да га подучава, шта нам је дато, а шта нам није дато, кад смо у Аустрију дошли. Зна он, напамет: Extractus Punctorum Privilegialium! Ми, Исаковичи, ако баш желимо, можемо ићи, али немамо права и Махалу са нама одселити. А мене ће, каже, као емисара арестирати.

Павле је причао да је онда осетио да му се мути у глави, па поче да се каје, што је уопште долазио, да ту бабу види. Таман је, каже, хтео да му се повери и зашто ће у Митровицу ићи.

Тргао се, каже, у последњој минути.

Затим му рече да караулни официр, изгледа, није поднео извештај, тачно, како са њим, Исаковичем, стоје, сад, ствари. Ни какви су у њега папири.

Па онда поче да предаје Енгелсхофену, и свој пашпорт росијски, и писмо грофа Кајзерлинга – свакому кога се буде тицало – где се црно на бело умољавају све команде, и све власти, да се капетану никаква сметња при селидби не чини, него, напротив, укаже помоћ. А на томе су се црнели, не само росијски, црни, двоглави орлови, него и аустријски, дворски.

Старац се онда, каже, бекељећи се на папире и потписе, сав промени. Рече капетанима да могу отићи. Не преостаје му, каже, ништа друго, него да ми, да седнем, понуди, па да се разговарамо, као официри. Жели ми сваку срећу у Росији. Жалосно је, каже, жалосно, да су тамо толики отишли. Срби су, каже, служили, верно, Аустрији, па ће служити, верно, и Росији. Жалосно. Жалосно.

Павле је причао да су, после тога, Енгелсхофен и он, мирно, разговарали. Старац га је питао кога све виде у Бечу. А он му је причао да је рођен године 1715, и да је свет, и ратове, почео да гледа, својим очима, од године 1735, када су примљени у аустријску војску, из које сад одлазе. Прва велика превара, коју су доживели, у њој, била је што су их, стално, варали обећањима, да ће се у Сервију вратити. Затим су видели да су само ајлугџије у тој војсци.

Рекао је Енгелсхофену – причао је после Павле – да је Текелија превео, код Сенте, кроз баруштине на Тиси, ноћу, по звездама, све трупе принца Евгенија Савојског, и омогућио победу, а никад му ни хвала нису рекли. Ено сад Текелије у Росији.

Енгелсхофен га онда прободе погледом, па му рече да су томе свему само цркве криве. Оне деле на шизматике и папежнике, па то ни Двор не може да измири. Он се целог живота свађао, око тога, са фратрима, али су у Бечу моћни. И он се радује што одлази. Не у Росију, али из Темишвара, у Беч, у гробницу. Глупост људска је успела да му смрт омили. А њима неће бити боље, ни у Росији.

Ма како да им буде – причао је после Павле да је рекао старцу – горе него, после развојачења, у Темишвару, не може им бити. Да могу, они би се сви у Турску вратили. За Србе нема правице у овом царству Бечлија, него је све лицемерно. Траже од нас и оно што ни Турци, никад, нису тражили. Да будемо туђи паори, на туђој земљи.

Енгелсхофен му онда рече да ће им то и у Росији тражити.

Никада – узвикивао је Павле. – Тамо ће бити, сви, војници. Исаковичи желе да умру као војници, у бици. А не у постељи, као синдикуси, трговци, писари, газиблате.

Енгелсхофен му рече да су то могли и у Аустрији имати.

Павле му је онда причао да нису само они прешли из Сервије, него су са собом и мноштво народа превели. Дошли су са њима и рођаци, и кумови, и сиротиња. Све је то дошло, да живи на оружју, а не да хершафтима копају земљу, као што морају хунгријски јобаџи. Сви су они преварени. Међутим, нису они изишли из Сервије само

да склоне главу. Њих су аустријски ђенерали звали, да пређу на хришћанску страну, да живе у хришћанству – а где је то хришћанство? Нису изиграни само Исаковичи, сви су они прешли на несрећу. Велика је то превара.

„Енгелсхофен ми рече, онда“, причао је Павле, „као неки Кајзерлинг, да се ми много тужимо, како нас други варају, а сами себе варамо.“

Он му онда одговори да је желео да му каже све то, што није могао да каже Гарсулију. Да му каже зашто им је дозлогрдило. У Турској их нико није лагао. Турчин је ретко реч газио. А кад је погазио, чинио је то обично, пандур, потурица, фукара, а у Аустрији је обрнуто. Највише их лажу и варају они, који су на високом положају. У Турској их је башибозук лагао. У хришћанству, они у свили и велуру. Нека га извини што говори тако дрско, али Бог му је сведок, говори истину

Енгелсхофен му довикну: Нека само говори, слободно. Зна он она дупета на Двору. Ти су криви свему! У том се слажу.

Исаковић онда рече старцу да њега, као свог оца, поштују, али да онима у Бечу није света ни задата реч, нису им свете ни ране за царство, а ни сузе сиромаха. Сретан је што одлази далеко. Није се за профоза својих сународника родио. Тако мисле и његови братенци. Господа овде врло су љубазна, све обећају, све потписују, па се смешкају, па после све поричу. Уздишу. Кажу нам: разумели смо их криво! То нас је из Аустрије отерало. Нисмо ми били неки привилеговани национ, него ајлугџије, које отпуштају. А пошто нисмо вични немецком језику, или ретко, варали су нас у папиру. У последње време, право да му каже, крв им је јурила у главу, кад виде аустријски шешир и нојево перо. Доћи ће дан, кад ће они зажалити за нама. Кад буду видели, дуж турских граница, празнину.

Старац се онда придиже, тешко, па му рече да га је пажљиво слушао. Не сматра га више својим официром, него росијским, па је све отрпео, што је рекао. Хтео је, каже, да код нас остави успомену учтивости, не зато што му је до нас више, нарочито, стало, него ради успомене на наше мртве, које је у свом дугом животу, често, под својом командом имао. Били су то храбри, честити, поштени, људи. Само, несретник сам, ако мислим да ће за нама, у Бечу, зажалити неко. Кад нас не буде било и кад дуж Дунава и Славоније оставимо празнину, Двор ће, и његов стари друг, гроф Харах, населити тамо Елзашане и Лотрингијце, као да нас никад овде није било. Ни песма наша неће се тамо чути, кроз коју годину. Росијски амбасадор у Бечу, каже, чини Аустрији велику услугу, кад нас пресељава у Росију. Одлазимо, као да слушамо Гарсулија!

Исаковић је после причао да му је, кад то чу, било као да га је гром ударио!

Тумбе му се Команда окрете на главу.

Хтеде, каже, још нешто да лане, али му Енгелсхофен викну да може ићи! „А кад ја пођох, натрашке“, причао је Павле, „учтиво, он се, изненада, продера, весело: А шта раде – питао је – оне лепе жене наше? Хоће ли и оне у Росију? Шта ради онај рињокоси анђео, што затвара очи кад игра полонезу, као јагње бело?“

Павле онда упита: мисли ли на Варвару?

А старац се продера: „Ja! Ja! Ja!“

А затим га, каже, упита: „А она црнка, са сраслим обрвицама, што може да издржи сваки поглед, а да не затрепће. Има ли још онако лепу ногу?“

Ја му онда рекох да је Ана сретна и да има красну децу.

„А она велика, онај гренадир, за жутим очима, како је она?“

Ја му одговорих да је добро! Шта сам могао?

Енгелсхофен га је, каже, све до врата, пратио, љубазним махањем руку. Цео се човек променио. Био је оживео.

Нека им каже – довикивао је Павлу – да их стари Енгелсхофен није заборавио. „Die schoenen Croatinnen!“

Он се, дабогме, сећа и других, лепих, жена, што је природно, али њих, и њихову успомену, понеће из Темишвара, као нешто најбоље што је у Темишвару имао. Све друго је глупаво. Све је друго било глупаво.

Нека их поздрави и сретан му пут!

„Ја се онда забатрга“, причао је Павле, „а даде ми се на смех, како старац памти жену сваког међу нама, а вас тројицу и не помену. А кад изиђох, кирасири су се згледали, зачуђено, како сам весео изишао.“ Енгелсхофен беше, за то време, опет, утонуо, иза стола. Последње што је од Енгелсхофена видео, биле су његове ноге, чизме, шпоре, које му се учинише да расту, расту.

Напољу су звона престала да звоне подне, у Темишвару.

А он је, каже, био застао, као да му се неки тешки камен био на срце свалио. У недоумици, куда ће, три пута се окретао, а шиљбок је трипут пред њим „пред перси“ узимао.

Оно што му Енгелсхофен каза, подругљиво, није му више, из главе излазило. Нек се они само селе у Росију! На њихово место населиће Лотрингијце и немецке сељаке из Елзаса. Кроз коју годину, по њиховим селима, у Темишварском Банату, неће се ни песма њихова више чути. Остаће само гробови расути, као што остадоше у Коморану и Острогону. Тишина ће завладати, ту, где сад багремови миришу и цвет опада, на Махалу.

XIII ДОК ЈЕ ЖИВ ХОЋЕ ДА ЗАСПИ НА ЊЕНОЈ РУЦИ ИСПОД БАГРЕМА

Према једном писму болешљивог рођака Павловог, лајтнанта Исака Исаковича, у Новом Саду, изгледа да је Павле био у Темишвару, до последњих дана августа, године 1752.

Пошао је, каже, за Градишку и Митровицу, на дан светог мученика Мирона, а то је по новом календару био дан свете мученице Розалије, тридесетог августа. Био је уторак. И последња четврт Месеца.

Павле му је, каже, причао да је тај дан био топао, као пакао.

Лето је, каткад, у Темишвару, суво и усијано, заиста, са врућином, која, кажу, долази у Хунгарију, чак из Азије. Прелази степе и бескрајне равни на свом путу, улази кроз планинске кланце Карпата и разлива се као нека вулканска лава по равници сербског војводства, које је некад било дно, у мору.

У такве дане, тамо, људи беже од Сунца и скривају се, под дрвећа, у хлад, па спавају ошамућени. А тешко оном ко их буди нехатно. Може да, у трбух, добије брису!

Пси, у такве дане, лутају по Темишвару, а језик им виси, и дахћу, као да су прогутали слану рибу на песку. Реже, и на децу.

Последње дане које је Павле у Темишвару, у фамилији, провео, често је после у Росији, у својој кући, помињао, али оно што се тамо било у фамилији десило, ни онда није било баш јасно и разумљиво.

Тачно је било само то, да се Петар Исакович, после оне свађе у трактиру „Код златног јелена“, појавио, сутрадан, при Павловом столу и да су се пољубили, као да ништа није ни било. Петар се смешкао, мало, стидљиво, био је мало пребледео, али је Варвара помиловала обојицу по курјуку и смешила се на њих, сретно. Петрова љубомора, према Павлу, била је нестала, као да је то неки топао ветар одувао.

Ана и Ђурђе су кликтали, кад видеше успостављену фамилијарну хармонију. Павле се загледа у Варвару и помисли, како та жена има леп осмех, а још лепшу сузу. Изгледа да је та рињокоса, за једну ноћ, успела да, у души свога мужа, стиша сваку љубомору. Нико није знао како. Као што се на небу мењају олује, громови, и дуге, несхватљиво, тако је то било и у Варварином браку.

Петар је узвикивао: „Што пиљиш у моју жену, дугоњо, као штрк у јаје?“ – али је било јасно да се шали.

Павле је, уосталом, наваљивао на Петра да се покори тасту и да, или одустане од селидбе у Росију, или да жену, до пролећа, остави оцу. А може на пролеће доћи по жену, а то ће омекшати срце и старцу.

Петар је, нехатно, смешкао се на жену, и тврдио да ће он то, лако, удесити са тастом, сенатором, у Новом Саду.

А Варвара је имала свој чудан осмех, женски, на лицу, и гледала је право, у очи, Павлу.

Петар је, заиста, био онакав каквог га је жена видела у браку: дите! Иако је то био човек зашао у тридесету, иако је био јунак, кад се гађао, при повлачењу Француза из Прага, из пиштоља, он је био, кад се ранио, као неко мало ждребе рањено.

Сад, кад је чуо да га у росијској војсци само за корнета пишу, био је изгубио свој мир – иначе уображен, на жену, на богатство, на лепоту. Био је чак и у братучеда посумњао.

Петра нису нарочито ценили у Генералкоманди у Варадину а задржали су га у војсци само зато што је био добио сенаторску ћерку, чији је отац стајао, у Команди, врло добро. Петар је био постао премијерлајтнант тек кад се оженио, али папири му нису били у реду. Био је заостао.

Као и остали Исаковичи, није напредовао, у миру.

Све је уосталом био покварио, једним потезом пера, кад је списак ђенерала Шевича потписао, за одселитсја у Росију.

Павлу сувишна нежност туђе жене, Петрове жене, нимало није била мила. Он није осећао према тој лепој жени никакву пожуду. Био је уверен да његова жена, да је жива, не би никад посумњала у Варвару. Али је сад осећао да му Ана и Ђурђе, то, не верују. Исаковичи су знали да постоји и то лудило, и таква љубав, у свету. Ђурђе је имао обичај да каже, каткад, на рачун својих снаја, да су пијаној снаши мили и ђеверци, али је и код Ђурђа нагласак био на „пијаној“, а не трезној.

Међутим, Исаковичи су знали да се дешавало у Срему и Славонији, да је долазило и до таквих љубави, у фамилијама, па су се чували те срамоте и несреће, добро. А ни томе није било криво ништа друго, него да су живели, у фамилији, као на неком острву.

Ни међу Шокцима није било много жена које су знале да пишу, и које су излазиле у друштво, или биле до Беча, а међу шизматицима, још мање. Све су се те младе жене, као у затвору, вртеле у породичном кругу.

Удаваче су чекале проводацију.

Девојке су држане, до удадбе, као на ланцу, а на прсте су се могле избројати оне, које су могле да кажу неком мушкарцу – и у Футогу: „Дођи довече, имам нешто да ти кажем!“

Те сенаторске ћерке виделе су и своје удвараче ретко.

Живот им је доносио, у животу, обично само два-три путовања.

Удавале су се за оног, кога је проводаџија довео.

А несрећа је била велика, кад би се после, у фамилији, појавио неки рођак, леп и заносан, мушко. Крај свег запта, многе су жене онда срљале у несрећу. Већином би се то свршило на мењању погледа, стиску руке, или неком брзом шапату, па и пољупцу, а затим би дошао плач и сузе у мраку, док би муж, крај тих несретних жена, хркао.

Одељени од света, затворени у свој круг, и сународници Исаковича били су изложени таквој несрећи, и на селу, под ударцем Сунца. Породице су ишле фамилији, често, у посету. Окупљали су се о празницима уз вино и ракију. Жито се, при косидби, око њих, таласало. Улазило се у колибе, у хладу, да се утоли жеђ, али је и женски глас, у таквој прилици, звучао заводљиво. А мушко око могло је да збуни у колиби и рођаку!

Код варошана се таква срамота, обично, крила, добро, али на селу често би се завршила смрћу. У гостима, у сватовима, кад се дојке тресу у колу. А често је таква љубав остајала незнана и неиспуњена жеља. Нека зла, мрачна, подмукла, невидљива воља, Божија, састављала је, тако, каткад, и рођака, и рођаку. Мужеви су имали прилике да упоређују, у својој кући, или у гостима, своју и туђу жену. Жене да виде, упоредо, свог мужа и неког рођака, ђиду. Нека чудна Божија воља остављала је, у таква лета, и шизматике, и Шокце, у фамилији, под истим кровом, а изнад тих кровова багремови тада цветају и миришу опојно. Опада са њих цвет, али не као снег, који хлади чело, него покрива, као неки свилени, топли покровац, па се под њим не може да нађе сна.

Ни у фамилији Стритцески нису били, у браку, сви, увек, сретни. Неки јесу, други нису. Неки су мужеви били ћелави. Неке жене су се брзо смежурале. А било је рођака, лепих, бркатих, стаситих.

Варвара је знала да су се и њене тетке и ујне тресле, кад би се појавио неки њихов рођак вољени, као што трепере брезе, кад духну пролетни ветрови. Сродне су се душе нашле. Ма шта придиковали фратри.

Још горе је било у Аниној породици.

Морал православни држао је њене стрине, чији брак није био сретан, у гвожђу, до смрти. У кући Јакова Богдановича девојка је имала да чека као на ланцу, док се неки младожења појави. А кад тај младожења није био оно, што је требао да буде, те несретнице су имале да чекају да их, од чежње љубавне, тек грч самртни ослободи, у старости. Каткад би се, међутим, десило да по нека госпожа луди и у сенаторској

фамилији, кад се појави, после удадбе, неки рођак, заносни. Тада су те несретнице дрхтале, чезнуле, а каткад и падале, вреле, као камење које избацују вулкани.

За Варвару се то није могло рећи.

Њен чудни осмех, њен поглед, њена велика нежност, према Павлу, вређали су њеног мужа, али јој ништа није могао пребацити. Она ту нежност није крила. А Петру је била, и у постељи, одана, лепа, слатка, жена. Никад нико ништа, у фамилији, није могао да види између ње и Павла, што би било ружно и недозвољено. Али је Павле, ипак, отишао од ње и Петра, са осећањем да треба да оде, што пре.

Много је теже испричати оно што се Павлу десило, пред одлазак из Темишвара, у Трифуновој кући.

Исаковић је сад, као официр росијски, морао да пази да не посумњају, у Команди, да он и његови братенци буне своје сератлије, који су били развојачени. Звао је Трифуна зато, да му дође у трактир. Да се договоре како ће се одселити.

Трифун дође, али сав друкчији.

Имао је нову униформу на себи, а био је испеглан, чист, нагиздан, намирисан, а намирисани му беху и брци. Осећа се, каже, десет година млађи! Ни налик на оног бившег, маторог, човека.

Имао је обичај да се протеже. Каже: није испаван!

Његову Махалчанку, коју је био узео у кућу, дотле, ни Петар, ни Ђурђе нису били видели, а сенаторске ћерке нису ни хтеле да је виде. То јест Ђурђе је причао да је видео ту жену, једном, кратко, у пролазу, у Темишвару, на тренутак, два, кад су ту Махалчанку саслушавали, профози. Трифун је, вели, претио да ће убити свакога, ко на њу руку спусти. Ђурђе је причао да је заиста млада, лепа, витка, пуста, црна. А како се љуља у куку, то се не може заборавити. „Гле, гле!“ довикну му на то Ана.

Решено је затим да Павле каже, Трифуну, да сви они, цела фамилија, мисли да би најбоље било удати је, за неког честитог, младог, сератлију, пре него што крену. Трифуну треба рећи да та жена може покварити читав њихов план одселенија у Росију. Да је Команда тражи као жену убичину, а Митрополија се распитује за њега, Трифуна, као безбожника, са другом женом, поред прве, у кући.

Трифун није могао, онако глават, да на миша у мишоловци личи, али се сиромах снуждио, кад уђе у Павлову собу и виде да су га чекали. Кад му рекоше шта Митрополија каже, почео је да псује. Не може, каже, да се начуди, откуд да све то, већ, знају, у Митрополији. Кад пре? Али док је он жив, судник ту жену неће добити.

Окренувши се Ани и Варвари, ваљда у нади да ће их дирнути, поче да тврди да им је Ђинђа Зековича род, па да рођаку треба бранити. А кад га Ана упита, какав им је то род, Ђурђе јој довикну, пре него што је Трифун, сиромах, могао, да одговори: „Ej Анко

моја! Та како да не знаш! Братаница је попадије Живке, сестричина наше бабе Милке, леле мене, Трифуне!“

Међутим, Трифун погледа, озбиљно, брата, и рече да не ваља спрдати се са сиротињом и да је ту жену у род довео, да рођаку од ареста спасе. Ана га онда нападе да је под старост довео шваперку у кућу, крај матере своје деце. А Трифун се онда подиже и поклони Ани, па рече да је у њеној кући, тако рећи, а да нису, друкчије би са снајком разговарао. Одмерио их је све редом, па додаде: „Ја сам мнио, нака, да брата зовете! А ви тражите ватре на лањском ватришту. Ид'те ви с милим Богом, а мене пушчајте!“

Па хтеде да оде.

Једва су га задржали.

Ђурђе, који је још увек веровао да Трифуну сврака није попила мозак, поче да му попује да ће му се и хусари сирмијски и цео свет смејати. А кроз коју годину, кад педесета увелико прође, нагрнуће уз маторог мужа, на ту младу Личанку, младоње!

Трифун на то поче да клима главом, и показује своје, жуте, огромне, зубе, који су му, каткад, вирили, кроз бркове. Вели, нека се дебели за то не брине. Може бити да ће нагрнути младоње. Зашто не би? Лепа је та Личанка, пуста, лепота, диже у звезде. Па нек нагрну младоње. Јесте он, Трифун, крај жене, и деце, оматорио. Али се сад подмладио, ако то фамилија баш жели да чује. Јесте, могао би отац, по годинама, да јој буде. Али ће се предомислити младоње. Нагрнуће, па ће и отићи, кад у маторог Трифуна виде нож и пиштоље. Нек изволе! Док је он жив то младо створење нико пипнут неће.

Трифун је тад већ био осетио да је запао у мишоловку, али је у њој седео и даље, као кад очерупану, стару, орлушину држе у кавезу. Видело се, међутим, на његовом лицу, да је дошао крај његовом стрпљењу.

Ђурђе онда намигну на жену и Ана се подиже и поведе и Варвару. Оне ће се, рече, вратити, кад мир Божији уђе опет међ браћу! Оне су, каже, уз Кумру, а неће то, што Трифун прича, да слушају.

Трифун је сачекао да жене оду, па се онда неким погледом, који се у његовим очима, никад дотле, није био видео, обратио Павлу.

Иако је старији, каже, он је Павла слушао, јер је тако од Вука остало, али би сад да се зна да њему више, у кући, поредник не треба. О тој Махалчанки доста!

Павле, који је Трифуна посматрао, погледом којим је гледао своје хусаре, кад падну на препони, исприча онда да ће и Трифун добити пашпорт из Беча и да то у Команди, у Темишвару, већ знају. Колико ће Петар и Ђурађ повести душа и коња, у Росију, то треба да испишу, то је одобрено, а Трифун треба да тражи пропуст, у Темишвару, за свих сто седамдесет и три, које је уписао. Са женама и децом. Он, Павле, нити кога више зове у Росију, преселитсја, нити коме мисли да заповеда. Пођи

ће о Крстовудне, из Токаја, пре него што снег завеје Дукљу. Па ко дође у Токај добродошао, а ко остане, нека му је срећно! Он одлази сутра у Митровицу и неће се, више, враћати.

Ваљда да забашури своје јаде, љубавне, Трифун онда поче да прича – а као да то први пут чују – како се чује да, из Росије, долази син росијског генералмајора Јована Стојанова, који је неки њихов даљни рођак, па ће многе људе да поведе. А како се Команда сад пашти да многе, уписане, у Темишвару, задржи. Чује се да ће официри, који остану, добити грунт и племство! Јаника Антонович, оберкапетан, потписао је да остаје и добио је, кажу, племство и сто четрдесет и пет ланаца земље у Хунгарији. Има курви у Потисју, али их нема у Поморшију, ни једнога. Сви се селе који су се Шевичу уписали. А његова Махала сад само пева и виче, а њима, Исаковичима, псује мајку официрску, што не крећу.

Ђурђе, који је жалио, искрено, старијег брата, поче на то да мрмља, како он разуме да је Трифуну селити се, најтеже. Махала је исувише близу Темишвару. Команда, да их сломије, нуди, сад, и статус милитарни, онима, који неће у паорију, под условом да се врате у Срем и Славонију. Створиће се забуна око Трифуна.

Пре седамнаест година – тако бар причају – два ескадрона Русина одјахаше у Росију, уз музику, на коњма, са карабинима, пиштољима, сабљама, и рационим и порционим новцима.

Лако њима! Близу им је граница!

Међу нама, међутим, рече Ђурђе, док стигнемо до Росије, биће бедних и горких страдалника. Прошла су времена Монастерлије, вицедуктора!

Петар, који је имао обичај да целу фамилију кити надимцима, а који се шалио, и за време битака, запита Трифуна: а да ли је чуо да ће Енгелсхофен одбити да изда пашпорт удовцима и курварима? Да росијска царица дозвољава уселеније само у цркви венчанима, а не дозвољава швалерима?

Трифун, сиромах, сасвим озбиљно, поче да прича како се у Генералкоманди чује, заиста, да Руси нису успоставили само два, сербска, хусарска, полка, него да се формира и један хунгарски, један молдавски, и један грузински полк. Павле онда, тихо, потврди да је та вест тачна. Зна то и росијска, бечка, амбасада.

Ваљда зато, што је он био, заиста, подстрекач тих селидби у фамилији Исаковича, Павле поче да ређа имена оних, за које зна да су решени одселитсја и да су писали, са својим селима, молбу. Зна, каже, за капетана Зорича, из Мошорина. За лајтнанта Влашкалина, из Тителa. За капетана Саву Ракишича, из Бечеја. За лајтнанта Неду Марковича, из Мохола. За лајтнанта Петра Бајанца, из Кањиже. За капетана Петра племенитог Вуича и лајтнанта Максу Вуича, из Мартоноша. За капетана Николу Штербу, из Нађлака. За капетана Георгија Филиповича, из Глоговца. А чему их набрајати? Има их толиких који чекају, а има их и који су арестовани, па има и који ће помрети по затворима. Све би кренуло да може. Ко не би кренуо, кад би знао да нас негде нешто лепше чека?

Петар, коме ђаво никад није дао мира, запита онда, гласом новорођенчета, Трифуна, да ли се и госпожа Кумрија и та њихова рођака, удовица Зековича, спремају у Росију?

За тренут настаде тишина.

Трифун, међутим, рече, на то, неким гласом, као из бурета, да је та њихова рођака, Ђинђа Зековича, иако је изгубила мужа, широка, ведра, природа, као што је жито пуно булки, кад се таласа. Сеља је то, сељанка, па и у жалости остаје добра, и са смехом у сузама. Она друга, његова, на жалост, ћерка је капамаџије Гроздина, ћерка занатлијска, узана, намћор, све би нешто са иглама, све нешто да зашије, да закрпи, да прикуца. Не уме да рашири крила. Да утре сузе.

Ђурђе је, доцније, причао да је најлуђе, у том њиховом породичном заседању, у трактиру, „Код златног јелена“, било то сажаљење, које је Трифун, очигледно, имао над судбином Трифуна – а потпуна неосетљивост за несрећу жене, коју отпушта, и која је мати шесторо деце, које му је родила, лепа, богата, млада, верна.

Павле га онда запита отворено: где му је жена?

Трифун је сад одговарао мирно, без стида, као да је то нека шала. Вели, отишла је у госте код оца, капамаџије Гроздина, у Руму. Одвела је и децу. Рекла је да их води да деца виде деду, пре него што пођу у Росију, са родитељима. А тек кад је у Руму стигла, поручила му је да више не мисли да се враћа и да му децу не да. Тужиће се, каже, митрополиту, због његовог харемлука. Писмено му јавља, каже, конац брака.

А кад га Павле запита, мирно, а каква је то удовица, коју је у кућу довео, и шта ће да ради, ако му они, његова браћа, затраже да је врати породици њеног мужа, или властима?

Трифун се помами. Онако крупан поче као дете да муца.

Вели, рекао им је већ, да је о тој Махалчанки, доста. Знао је он да ће Павле заопуцати, да га о том пита. Не би, каже, требао да слуша брбљање жена. Кад буде дошао у Махалу, видеће каква је та Махалчанка. Убили су јој, на Бегеју, мужа, а то је био њихов сератлија. Они су га довели у Махалу из Потисја. То је сирота жена, жута од попара, и нема на свету никога.

А кад га Павле запита, а где та сирота удовица ноћива, Трифун цикну, као да га је гуја ујела. Вели, сва Махала зна, цео свет зна, да та јадница живи у кућерку његовог, старог слуге, Ананија. Није он, Трифун, никад срамотио име Исаковича, па неће ни сад, после толико рана и несрећа. Не треба слушати шта свет брбља.

Нека Павле не заборави, да би он, Трифун, тој несретној, младој жени могао бити отац, по годинама.

А кад Петар поче да се смеје, и запита, мисли ли да сели у Росију и госпожу Кумрију, и децу, и ту сироту удовицу – што у кућерку Ананија ноћива – Трифун тресну

песницом о сто и узвикну: него да шта? Па не може ваљда да оставља, успут, сирочад, и удовице, па да га прокуне цела Лика и Бачка. Није он остављао ни своје рањенике, ни у најгорим биткама. Та жена ће са њима, то јест, са њим, у Росију. Нема те силе земаљске, која може да одели ту младу несретницу, и њега. Трифуна.

А кад виде како се Ђурђе и Петар подгуркују и смеју, Трифун их погледа мучки и рече им да су балавадија и да пазе да им се смех не претвори у плач, чега на свету, доста, бива. Тражи, каже, кад је већ до овог дошло, да га оставе насамо, са Павлом. Хоће са њим да разговара.

Ђурђе онда одмахну руком, па рече да ће их чекати, доле, са женама, да се вечера. Нада се, каже, да се неће поклати.

Кад су остали сами, Трифун седе на постељу Павлову и промени и свој поглед, и глас, и начин говора.

Можда се последњи пут, каже, разговарају, као браћа, а нема места за дуга брбљања. Нико њему не треба да соли памет, о несрећи која га је стигла. Није ни пре имао среће и зна шта је несрећа. Има четири ране, шесторо деце, које му је жена, сад, заувек, одвела. Има жену, која је била лепотица, коју је волео, која му је била добра и верна жена.

Никад он није зашао у Махалу, за женама. Нема ни једне, која би могла да се потужи на њега. Ни ову није тражио. Ни она није тражила њега. Сусрели су се изненада. То је Божија воља.

Уназад сад има шест-седам година порођаја, досаде, дечје дреке, сиромаштва, жениног брбљања. Скоро и не говоре, после последњег детета. Нигде песме, нигде Сунца, нигде ваздуха. Кумрија је шталара.

Сад је нашао булку сред жита, жито се таласа, ветрић ћарлија, багрем му цвета. Мило му је да живи, од јутра до мрака. Понела га је нека олуја, дише, као после неког страшног загуша. Осећа се млађи десет година. Иде у Росију. На прагу је једног новог живота. Ту жену не да! Нема он ништа против, да му се госпожа Кумра врати. Да и она пође. Њено се место, уз мужа, зна. Павле, каже, деце нема, па не зна да отац не може у уста да стави залогај хлеба, а да га не загорча сузама, при помисли на децу своју, издалека. Али, ни то га неће задржати, од селидбе у Росију. У сусрет неком другом животу. Чак и ако му се никад више не врате жена, и деца! Ову жену, Махалчанку, ову срећу, коју је под старост сусрео, испод багрења, док је жив, напустити неће! А пута, натраг, нема!

Трифун никад дотле пред Павлом није био нанизао толико речи. Нити стајао тако, заљубљен, са избуљеним очима.

Само јего благородије Павел Исакович није био човек који пред избуљеним очима попушта!

Њихови очеви, каже, били су браћа. А кад је имао да гледа леш своје матере, Трифунова га је мајка на руке узела. Крај свега тога, он, Павле, намерава да учини све што може, у Бечу, да се Трифуну одлазак у Росију, са његовом швалерком, не одобри!

Тренутак, два, чинило се, да ће се братенци шчепати за гушу.

Трифуну, међутим, клону глава, али се после исправи, а био је само прст, два нижи од Павла. Поклони се Павлу, по обичају Турака, и рече му: Ејвала! Е не би га, каже, даље трпљео, да зна да ће му се Ђинђа испросити у Павла. „Пази шта ти кажем! Твоја смрт, Пајо, имаће хиљаду узрока!“

Затим узе свој трикорн са стола и изиђе, снуждено, на врата.

Оде у супротном правцу од улаза у трактир и дуго му је требало док је нашао излаз из „Златног јелена“.

Ана, жена Ђурђева, предложи то вече да би можда требало ипак видети и ту Махалчанку, каква је: је ли дроља или упаљеница, па хоће да се уда за официра. Да фамилија бар зна, с ким има посла. Она, каже, мни да за тај посао не би било добро слати Ђурђа, а Петар је нагао према женама. Најбоље би било да Павле, који је најдоброћуднији међу њима, иде.

Петар се том грохотом насмеја!

Договорише се, дакле, да још једном позову, Ђурђу, Трифуна, а за то време да Павле оде до Махале и види шта хоће та паорка.

Тако је и било.

Павле се тако провозао, још једном, преко егзерцириште, где се више неће провозати, никада, и виде како се, издалека, помаља Махала, у расцветаном багрењу, трептава од Сунца, на барама.

Било му је тешко кад је улазио у кућу Трифунову, у којој сад није било дечјег смеха, а која му се цела учини празна. Пошао је био погнуте главе, до кућерка Трифуновог слуге, Ананија.

Све се живо од њега, као разбежа. А кад је закуцао, његова сенка, на вратима, зацрнела се толика, колику је никад видео није.

Павле је после причао да му је врата отворила Ђинђа, коју није ни познао. Кад му прође руци, осетио је, каже, како јој дрхти рука.

„Је ли лепа?“ питала је Варвара. И Ана.

Павле рече да јесте. А рече то снуждено.

„Је ли онаква каква беше Кумрија? Пре десет година?“

Павле рече да није таква. То се Трифуну причињава. Кумрија је, и као девојка, била крупна, пуста, упаљеница. Личила је на ајдука. А ова је нешто нижа, нежнија, виткија, а девојачки скромна.

Петар се, кад чу како Павле хвали ту жену, насмеја.

„Ђурђе каже да се, у стражњици, љуља!“

Павле онда исприча да је тачно да се та жена љуља. То јој је нека навика. Ваљда зато, јер је стидљива. Не може да почне да одговара, а да се тихо не заљуља, у куковима. Љуља, као да жито шири, и рукама. Гледа те право у очи. Личи на Кумрију, као да јој је млађа сестра, али није као Кумра. Друкчија је.

„А је ли паорка?“ питала је кћи сенатора Богдановича.

Павле онда ућута, а затим дода да ни једној паорки не би Кумрина хаљина боље пристајала. Могла би та право на бал, код маторог Енгелсхофена. Нико не би рекао да није сенаторска ћерка. Витка, црномањаста, са очима као два дуката.

„Море каж’ ти њима како је лепо стражњата!“

Павле онда рече да је он није загледао, али видеће и сами.

Кад Павле то рече, настаде цика жена, и обе су питале, тек ваљда неће Трифун да је доводи, и представља?

Павле онда погну главу и дода да ће, сасвим сигурно, цела фамилија имати да је упозна.

Сви су, после тога, тражили да каже зашто, и да прича, прича.

Павле онда рече, па, нема шта да се прича.

Он им је учинио по вољи, отишао у Махалу, и видео ту жену. А боље да је дао, да му нокте чупају, него што се у то мешао. Зарицао се давно да, као удовац, неће више да саветује и наговара, фамилију. Ни на шта! Али, ето, преварио се и погрешио. Има право Трандафил, који каже да је фамилија тежа него царевина! Она му је, каже, уплашена, отворила врата, а он се онда продера као магарчина.

Зна ли она ко је он?

А није требало да виче.

Она му, мирно, рече да зна. Хтела је да га пољуби у руку.

Е па кад зна, дерао се он, нека купи своје дроњке и иде с милим богом куд зна, куд је очи воде! Они ће је удати, ако треба, платиће шта треба, али ако не послуша, и настави да срамоти, и њих, и Трифуна, загатиће арест, као што и заслужују оне, које, законитим женама, отимају, мужеве, а деци, оца. – Очекивао је да ће она почети да лаје после тога. Као алапача! И сад га је стид кад се сети тога.

Гледала га је, каже мирно, и немо. А сузе јој се појавише у очима. Боље, боље, да је дао, да му неко нокте чупа, него што је ишао тамо, да Трифунову Дрину исправља. Није рођен за касапа, јагањаца!

„Зар је дроља, јагње, Пајо?“

Петар му то довикну, са очима, које су у том тренутку опет биле пуне неке мржње према Павлу.

Павле им онда рече да не греше душу, његова прича још није свршена. Ни очи, ни лице, у те жене, нису као у дроља. Из ње избија нека топлота и милина.

Он је, каже, грмео, да се увукла матором човеку у недра и отима оца деци, а жени мужа. Викао је, каже, као поп са амвона. Обукла је хаљине туђе жене и мисли да је госпожа кад се надодолила.

„Па добро, шта ти каза?“

Павле онда, некако замишљен, чудан, уморан, поче и сам да се пита, шта му каза.

Каза му, прво, да је она у кућу доведена, од Трифуна, а да је она била спремна, да је Темишвар, за убиство, као жену убичину, мушкета. Преварена је, препредено, лукаво, од Трифуна. Рекао јој је да мора да је прикрије, од суда, неколико дана. Али је преноћио код ње, већ идућег дана. Чак се и смејао својој жени. Каже, она мисли да је у Темишвару, у аресту. Шта је она могла? Да виче? Мислила је да од тога зависи живот њеног мужа – убице, Зековича. Тако јој и Трифун каза. Занела га је, каже. Пустиће Зековича, а онда ће, за њим, и она. Ако буде ћутала. Није јој рекао да јој убише мужа, док није легла. А после јој је била, и киша, и Сунце, и госпожа Трифунова, и деца, као нека магла. Чудила се шта је снађе. Трифун је луд. Док је жив, каже, хоће да заспи на њеној руци, испод багрема. Узалуд му она говори да јој трне рука.

„Зар се не стиди од Кумрије?“

Павле онда исприча да му је рекла како је Трифун силом хтео да се она пресели у кућу Трифуна, јер му је жена отишла. Једва га је, сузом горком, да се тога махне, намолила. Отићи ће у Росију, па ће тамо бити сретна. Али је Павле додавао, да каже: Зар је ово срећа, зар је ово, што јој Бог даде, после смрти њеног мужа?

„Ама рече ли ти њој да иде с милим богом до њеног Дрниша?“

Јест – причао је Павле – понављао јој је то, без престанка, али се она на то само тужно осмехивала. Каже, нема више куда. Откад одведоше, бунџије, Маљковича и

Меанџича у гвожђа, проклиње је цела Махала. Свима је крива, што је жива. Никуд из овог кућерка Ананија. Напољу су жита, песма, Махала, људи, али њој повратка нема. Нема више ни кућерка Зековича. Трифун јој прети – не би никад стигла до Дрниша. Ене, ето, нек они питају Трифуна.

Ана је питала Павла: да ли је баш сигуран, да не лаже та жена?

Павле јој рече да је то жена тиха, разумна, да се кроз сузе смешила и причала, како је деца, у Махали, сад гађају грудвама земље. Као да је мртвац из сандука. Зна она, каже, да Трифун има лепу и богату жену – а да Бог да, нек му буду сретна деца. Зна она и то, да ће је Трифун отерати, једног дана, кад му досади. Али, куда? Куда да иде и кад би побећи могла? Није ни она рођена да буде, матором човеку, дромбуља. Није то што сањају девојке из Дрниша. Имала је она свога човека, младића и наочитога. Зна она шта је срећа. Него је чула, каже, да досада никад, нико, међу њима, није ударао на образ жена у Махали, па мисли да је ово, што се њој десило, некаква мађија. По Богу да јој је брат, нека он препусти њу усуду њеном, и нек је не вређа.

Ћерка сенатора Богдановича и сенатора Стритцеског, као и Петар и Ђурђе, имали су, дабогме, свако своје мишљење о томе, шта Павле о тој жени прича. Ана је жалила Кумрију, Варвара ту жену, Ђурђе Трифуна, али сви су се слагали у томе, да је та жена омекшала Павла, сузама.

Ђурђе се бунио да жена, која, матери шесторо деце, отима мужа, буде сматрана као несретна. „Е мој Пајо!“ викао је Ђурђе. „Родила се та од оца гуслара. Па ти испаде Гоша!“

Варвара, међутим, запита Павла, а где су њена деца?

Павле јој онда исприча, како та млада жена, са Зековичем, деце није имала, а верује, зато, што је проклета. Зекович је оставио стару мајку и отишао са Ђинђом у Потиски округ, кад је Ђинђа, за њега, одбегла.

А што се тиче Ђурђа, каже му да је он, Павле, тој жени, рекао, још сто пута, да јој нема спаса у сузама. Да ће она – крај свега – бити од Трифуна узета, у арест одведена, у Дрниш отерана, и прочаја.

Претио јој је, вели, свим могућим казнама.

Али се она тужно осмехивала.

Чуди му се, каже, што јој, и он, официр, господин, рођак Зековича, наређује да се просто отресе Трифуна, као кокош, што тресе крилима, кад изиђе, испод петла, са ђубрењака. Зар у њега нема сестра?

Пришла му је, каже, са тим тужним осмехом и помиловала га.

Да је Зеко жив, отишла би она, и кад би знала да ће се искривити од батина. Она је легла да спасе живот свог чоека. Зна она да ће њу Трифун отпустити, једног дана, кад испуни ћефове маторог човека.

Него не може.

По Богу да јој је брат, зар није могао да помисли, и прочита у њеним очима, да томе, што не може да оде од Трифуна, може бити сто узрока, али да је један главни. Она је у Зековича била нероткиња, али ето, у Трифуна, занела је одмах, а како јој баба Ананијева тумачи, родиће, кроз седам месеци. Па куда да иде таква?

Док не каже Трифуну, не би се ни усудила.

А боји се да му каже.

Нек му они кажу, па шта јој Бог да.

И горко заплака.

На ту новост заплака и Ана, а Варвара је седела нема, као скамењена.

Међутим, Петар то дочека, смејући се, грохотом, Павлу.

Ђурђе је једини уздисао за Трифуна.

Е, мој Трифуне! Е, мој Трифуне! „Где год стигне, матори, по једно дете оставља.“ Фамилија је, после, имала нове муке, да задржи Павла, који је отишао да поручи кола. Хоће, каже, још вечерас, да оде до Бегеја, и дереглија. Отићи ће и неће се враћати, у Темишвар, више, никада.

Узалуд је Ана плакала и Варвара мољакала. Узалуд су га и братенци молили, да одложи пут, макар само дан, два, док не виде опет Трифуна. Павла је била обузела она његова, лудачка, срџба, кад су му се сви уклањали с пута. У трактиру „Код златног јелена“ настала је, после свега тога, прилична забуна. Али новац сва врата отвара. И штала.

Није прошло ни сат времена, а кола, за Павла, стајала су пред уласком у трактир, у сенци, манастира, прекопута.

Честњејши Исаковић одлазио је тако, из Темишвара, иако га је фамилија задржавала и молила да одлазак одложи, макар само на дан, два, док не виде Трифуна. Његова тврдоглавост и жеља да их што пре остави, била их је увредила. Али се Павле журио да оде из Темишвара.

Браћа су га загрлила, али нису хтела да га прате до кола.

Ана је у својој соби плакала.

А ни Варвара се није јављала.

Честњејши Исакович имао је само једну молбу, коју је саопштио братенцима: Молио је да се каже Трифуну, да повлачи своју претњу, да ће, у Бечу, порадити на томе, да се Трифуну не дозволи селидба у Росију, јер живи породичним животом недостојним официра. Напротив, порадиће да се Трифуну пашпорт што пре преда. Може писати у њега кога год жели. Може повести света колико хоће.

Али, што се њега тиче, он, Павле, Трифуна не жели више да сретне, ни живога, ни мртвога.

Честњејши Исакович седао је у кола, кад је месечина тог дана била почела Темишвар да оставља и кад у вратима „Златног јелена“ није више било никога. Кад је дигао очи, до прозора, где су му браћа становала, на прозору Петровом стајала је Варвара. Била је дигла чирак изнад главе. Можда га и није више видела, али се Павлу учини да га гледа разрогаченим очима и са сузама. То је било последње што му остаде у сећању, из Темишвара, кад су коњи тргли, и кола пошла.

XIV ЈЕГО БЛАГОРОДИЈЕ БИЛО ЈЕ НЕСПРЕТНО САМО СА ЖЕНАМА

Према једном писму своме болесном рођаку, лајтнанту Исаку Исаковичу, Павле је пошао у Осек, у Генералкоманду, првог септембра године 1752. по новом календару; на дан Егидија опата. Код шизматика, тај дан је био дан светог мученика Андреја Стратилата.

Павле је из Осека отпутовао у Градишку, куд је био премештен, у пехоту, да покаже апшит и пашпорт росијски, а да обрачуна порционе новце које је имао, у свом ранијем месту определенија.

Са папирима, које је у Темишвару, од Енгелсхофена, био добио, све је свршио глатко. Караулном официру пријавио је, затим, свој пут, у Руму, где ће, каже, становати, код свог рођака, капамаџије Гроздина. Одатле ће одлазити у своје Хртковце, где Исаковичи продају свој грунт и своју ергелу, а осим тога и у Митровицу, где продају кућу.

Затим ће кренути у Росију, преко Беча.

Што се тиче места, куд је био прошао дотле, на путу, пријавио је да је био у Новом Саду, у кући рођака, сенатора Богдановича и Стритцеског.

И у Варадину, на женином гробу.

Нигде се није дуже задржавао.

Циљ његовог путовања је само продаја имања.

Павле није био једини који се у то доба селио у Росију, и његов долазак, после свега што се са њим раније збивало, није изазвао узбуну.

Много је тада таквих официра било, и у Славонији.

Олујина селидбе, која је била опустошила Темишварски Банат и Поморишје, још није била стигла у Славонију и Карловачки генералат. Аустрија је, као савезница Росије, донедавна мирно гледала, како се ти официри, из тогда некад славних, сербских полкова милиције, селе. Док се то одигравало у Поморишју и Потисју,

хунгарске власти и хунгарски сталежи чак су и ликовали. Повратак тих провинција под власт хунгарску, по члану бр. 18 Пожунског сабора, био је тиме олакшан.

Reincorporetur!

Али, кад је, почетком јесени, грозница тих селидби почела да обухвата и провинције дуж Саве, дуж, границе, паника је почела да обухвата и Ратни савет у Бечу.

Томе се мора учинити краја. Мора!

Чак се и Марија Терезија била решила.

Кад је Исаковић, дакле, стигао у Срем, таквих официра, који траже пашпорт, било је и у Осеку, а неки су, као и Павле, били арестирани, због тога.

Један међу њима, капетан Пишчевић, из Шида, описао је, доцније – кад је постао ђенерал Катарине II у Росији – шта је све било у Срему и како је било. Отуда о томе сад и ми знамо.

Само, ни Пишчевић није рекао, све.

Највише о томе кажу писма, која су долазила, у то доба, из Росије, у Срем.

Једна Футошкиња, на пример, писала је, из Росије, у Футог, овако:

„Коме тамо рђаво иде, овде ће му бити добро!“

Једна Вуковарка, каже у свом писму ово:

„С тога терајте шогора Ђорђа, па да га Бог види!“

Један, из Аде, пише, и зове матер, а пошто је, у то време, била велика несташица, у Росији, гвоздених секира, додаје, да му мати понесе што више секира у Росију! Продају се, каже, баснословно!

Из Миргорода, писао је прота Петар Булич, који се тамо био иселио:

„Мени је хвала Богу у Новој Сервији добро, да не мож боље бити! Седим код куће, без сваког посла, примам годишње три стотине рубаља, осим споредних прихода!“

Проти се могло веровати.

Али аустријске власти су, у то време, кад је Павле стигао у Руму, биле открилe једног емисара, који је дошао да народ буни, а то је био Николај Чорба, Србин, мајор у росијској војсци. Био је дошао у посету фамилији, а био је организовао мрежу агената у Срему.

Кретање Исаковича почели су дакле пратити.

Те јесени било је решено, и то, да у Осек изашаљу инспектора аустријске пограничне коњице, грофа Сербелони. Гроф је био много цењен, као исправан и строг командант. Он је требао да прође сва та места, па да предложи шта да се ради, да се одселеније Срба, из Славоније, у Росију, обустави.

Поменути Пишчевич пише, у својим мемоарима, да је Сербелони био гвоздене руке. Кад је била реч о команданту пука, баруну Ланиусу, гроф је рекао: Ланиус је оволики!

Па је дигао руку и показао колики.

Па је онда додао: Ја ћу Ланиуса направити да буде оволицни!

Па је спустио руку, до колена.

Али ни Пишчевич није записао све.

Тих дана, и један други командант у Срему, из Земуна, гроф Вилар, у чијој се служби налазио и Подгоричанин, кога смо поменули, јављао је, у Осек, о немиру међу српским становништвом Срема. Писао је о „похоти побуне и умишленију ребелије!“

Али је јего благородије Павел Исакович био неспретан само са женама. У војеним стварима био је спретнији и успео је да прође кроз Срем и врати се у Беч, без ареста.

Он је пред поноћ, петог септембра, стигао, мирно, у Руму, пред кућу оца госпоже Кумрије, капамаџије Гроздина.

Дуго је требало док су се укућани пробудили, и док се у прозору појавила, уз светлост свеће – као одсечена – глава госпоже Кумре.

Долазак његове ћерке у госте – која му није одмах рекла да напушта мужа – био је за капамаџију једна од оних, великих радости, које су, при крају живота, ретке, и последње.

Гроздин је, међутим, у последње време, био приметио да његова ћер, са Трифуном, није више сасвим сретна, па је и његовог братучеда дочекао љубазно, али са љубазношћу, у коју је љутња помешана. Увео је његова кола у кућу, гунђајући.

Рума је, у то време, била сиромашно насеље сербско и тек је била почела, после ратова, да се опоравља, али је, због оближњих манастира, била чувена и поносита.

Кућа капамаџије била је од набоја, али је имала дућан, у левом ћошку, а тај је био у цигљама. Прозоре Гроздина мрачили су, и дању, дудови. Гроздин је сад, последње своје дане, проводио под дудовима.

Цела га је Рума знала, и, као све људе чији се смртни час ближи, поштовала. Његова капија отварала се огромним кључем, као у светог Петра, а кад се капија широм отвори, кочије Павлове уђоше, грмећи, по цигљом патосаној авлији. Над

капијом су били тавани, а велике мердевине водиле су, тамо, горе, као да ће по њима одлазити и силазити, у небо, анђели.

Павла је дочекао страшан лавеж паса.

Гроздин, погурен, у гаћама, са пушком у руци, пољубио је Павла, а затим увео госта, али не у кућу, него у своју собу у авлији. Та одаја је некад служила капамаџији за радионицу, а сад је била празна, а пуна квочака и тек излеглих пилића, које је Гроздин склањао од кише. Гроздин је разговарао са петловима и квочкама, кад би био сам, као што је са женом разговарао, док је била жива, на једном банку земљане фуруне, која се ложила споља. Целу је кућу, иначе, био препустио својој кћери и деци.

Он је хтео ту, на банку, да дочека смрт.

А кад би ишао у кућу, ишао би као у посету. Огрнуо би капут.

Гроздин је Павла одмах, нељубазно, запитао, колико остаје у гостима. А кад му Павле рече, само два-три дана, старац се одобровољио. Понудио је Павла ракијом, а обећао му и вечеру, кад се Кумрија буде појавила.

Капамаџија је био осиромашио, откад је био обудовио, али су његове старе слуге остале са њим у кући, у штали, и орали му и сејали земљу коју је био сачувао. Гроздин је за то време, на једном троношцу, пред кућом, под дудовима, давао аудијенције, Руми.

Причао је Павлу да му је, у последње време, док му ћерка није дошла, живот био постао мрзак. А кад је Исаковић почео да га испитује о Митровици, о прелазу људи из Турске, преко Саве, Исаковић је брзо приметио, да је, према причању Гроздина, све мирно, не само у Руми, него и дубље у Сервији и Босни. Турци су се, каже, сасвим повукли, и, дуж реке, нема нигде ни јаничара, ни њихових зурли.

Према Гроздину – који није знао зашто Исаковић све то пита – потпуна је тишина била сад у Турској. Логорске ватре нису гореле на Сави и људи, који прелазе, причају да никакве војске нема, све до дубоко у суседном царству.

Гроздин нимало није обраћао пажњу, на то, што Исаковић пита, али се зачуди пртљагу Исаковича, који је сад носио са собом пиштоље, и чак и прибор за јело, и чаше, кристалне. Капамаџија је све то загледао, уз светлост лојанице, и понављао: „Бого мој, колко чаша!

Гроздин, као и његова ћерка, није одобравао селидбе у Росију, а још мање селидбу своје ћерке. За њега, у томе, да је са једне стране Аустрија, а са друге стране Саве Сервија, под Турцима, није било велике разлике. Сервија је била ту, надохват руке. Могла је да се догледа. Зашто да се иде још даље? Далеко. Нису важне територије, него народ који, и ту, и тамо, станује. Наши станују са обе стране.

Тај осећај да је народ важан, а не територија, био је, у то време, почео да продире у све те крајеве, у све сталеже. Када Аустрија није дала да се из цркава, при селидби, у

Росију, носе утваре, мошти, иконе, јер припадају цркви, једна гомила исељеника у Росију викала је: „Људи црква јесу. А црква зидине!“ Ту гомилу је водио неки фенрих Сава Јоцич.

Гроздину је било мило да чује да му је гост дошао само на дан, два, у госте. Због Трифуна, био је омрзнуо и Павла, са намирисаним брковима. Испитивао га је, надугачко и нашироко о одласку у Росију, а разговор је отуд враћао на Трифуна. Чини му се, каже, да му ћерка, са Трифуном, није сретна.

Павле је, међутим, био решен да о Ђинђи не говори.

Гроздин и Павле седели су, тако, у разговору, неко време, а госпожа Кумрија појавила се тек после и позвала их у кућу, горе. Била се обукла, као да је насред Темишвара, па се спрема у театар, по наређењу Енгелсхофена. Била је у црној, вечерњој, свиленој, кринолини, са корзетом од жутог броката и беле газе. Она је своје хаљине удешавала, да буду као у Ане и Варваре. Али је била остала то вече у папучама. Кад је села притезала је своје, свилене, штримфле.

Павле се трже, кад му она приђе, па је потапша по рамену и пољуби. Она га није пољубила и дочекала га је хладно, али се, задовољно, осмехну.

Гостинска соба, у коју су били ушли, била је нека врста кућера, у ком су цигље биле помешане набојом, а зидови били офарбани плаво, као ускршња јаја. Прозори су гледали у дудове. Имала су врата, са три степенице, доле, у дућан.

Намештај је у тој соби био турски, али је, насред собе, однекуд, остао био неки раскошни, црни женски сто, лакиран, рококо. Био је донет из Беча, у добра, стара, времена, за покојну госпожу Анђу, и то је било све што је од ње било остало.

Госпожа Кумра била је у тој одаји, на миндеру, наместила, за Павла, постељу. Наговарала је Гроздина да иде да спава. Има, каже, са Павлом, нешто да разговара. У ту собу се улазило степеницама и госпожа Кумрија била је устрчала уз њих, испред Павла, облим кораком стаситих жена. Павле је осећао да је она љута, а није знао да је у расположењу, у каквом су жене, кад одбију дете од сисе.

Она се, одмах, чим јој отац оде, осврте на Павла, као змија, и викну: Зашто је дошао? Ко га је послао? Откуд долази? Шта хоће?

Без деце, сама, уз ноћно осветљење свећа, та лепа жена чинила се још млађа него што је била. Имала је још увек држање неког лепог хајдука. Увелост, која се била појавила на њеном лицу – већ у тридесет и другој години – није се видела ноћу. Њено бледо лице било је истина, сад, још блеђе, а њене жућкасте очи још више дивље. Њена огромна црна коса била јој се разлила низ врат, као неки реп у кобила. А густе, нагарављене, оштре, обрве појачавале су утисак, да је то жена, за ноћ.

Павле помисли да Ђинђа не личи на њу, као млађа сестра, него – иако је немогуће – као да јој је кћи. При натезању штримфла, док је љутито говорила, указа се и њена, лепа, снажна, нога, која га сети Божичке.

Честњејши Исаковић онда помисли да га нека чудна судбина, као удовца, стално меша у женске разговоре, који га се не тичу.

Био је решен да, о Ђинђи, не говори.

Кад су сели, госпожа Кумрија седе, како, пре никад, није седела у присуству братучеда свога мужа. Седела је са бестидношћу несретних, напуштених, преварених, жена, а тако је и говорила. Разговарала је са Павлом, са дрскошћу изневерених супруга.

Зашто је дошао? Шта хоће од ње?

Павле се онда сети, како је волео то створење, кад се за Трифуна удаде, у његовој младости, а како је и она њега волела, сестрински. Како је била лепа и добра и скромна. И како су се њих двоје, ни око чега, свадили. Једног дана, у Темишвару, била је уобразила да је исмева код јетрви, због неких, широких, рукава.

Неко време, после тога, није хтела, ни да га види.

Павле јој онда рече да долази из Темишвара, да је добио пашпорт у Бечу, да је видео Трифуна, да је и Трифун добио пашпорт и да се спрема, са њом и децом, у Росију. Он има у Митровици чрезвичајна посла и мисли да, код њеног оца, остане, неколико дана. Иде после за Беч. Посао у Митровици је војене природе и она, о томе, треба да ћути.

Госпожа Кумра га на то упита, што лаже, што се претвара, кад зна да је она напустила Трифуна и одвела децу и не мисли више Трифуну да се врати.

Зашто је дошао?

Павле онда погну главу и призна да зна о томе, али да се нада да ће се све то још добро свршити. Она треба мужу да се врати.

Госпожа Кумрија онда устаде, па опет леже, на миндер, уназад, па рече да никад није видела толико лажи, притворства, подмуклости, као у његовој фамилији. Зашто се успија? Зна она да је он дошао да је наговара, да се Трифуну врати. Али се она никад више неће вратити. А да ли је видео, у Махали, швалерку, коју је Трифун, матори, довео у кућу?

Шта на то вели?

Моли га само да, о томе, њеном оцу, засада, још ништа не говори, чак и ако га Гроздин пита о Трифуну. Била је опет, узнемирено, устала, и почела да Павла обилази. Павле јој онда рече да је, и он, дабогме, начуо нешто о Трифуновој швалерки, али да није видео ту жену и да о том не зна. Трифун тврди да је то некаква њихова рођака, чијег су мужа убили.

Госпожа Кумрија на то стаде испред њега. Од смеха јој се затресоше груди. Лаже, вели, Трифун. Научио је и да лаже, матори!

Зна она Трифуна! Десет су година хлеб заједно јели. Није ни он бољи. Он је дошао да је наговара, да се врати.

Честњејши Исаковић, као сви удовци, био је неспретан са женама, али је имао једну црту, која је ретка код мушкараца, а која му је отварала женска срца, као кључ. Био је стрпљив са њима.

Слушао их је са осмехом и погледом, за који су оне мислиле да је знак да им се диви. У ствари, он никад није слушао оно, што жене кажу, али је слушао кажу. А смешкао се, саосећајући. На крају крајева, увек је успевао да их одобровољи. Често и да их насмеје.

Кад виде како сажаљиво гледа, дирнуо је и госпожу Кумрију, у њеној кући. Она покри рукама очи, и заплака.

Ето, шта је дочекала, каже, плачући, после десет година брачног живота. Била је лепа, богата, млада, кад се удавала, а просили су је толики млади официри. Изабрали су јој човека, који је био од ње осамнаест година старији.

Павлу се онда, за тренут, причини да му то мајорша Божичка говори.

Она је, каже, жртвовала своју младост, тако брзо, том човеку, који је сад, са том Махалчанком, срамоти. Родила му је шесторо и била му је добра и верна жена. Па шта је дочекала? Тај човек матори, као коњ, нашао сад да му треба швалерка. Па је и у кућу доводи.

Честњејши Исаковић, онда поче госпожу Кумрију да теши. Седе поред ње, па је нежно привуче к себи. Вели, он не зна, ни ко је, ни каква је, та Махалчанка, али, иако му је Трифун брат, он је на њеној, Кумријиној, страни у овој ствари. Док је он жив, та жена неће њу из куће истиснути.

Није тога, код Исаковича, никад било.

Али, она треба у Темишвар, што пре, да се врати.

Нека му исприча само, зашто је напустила Трифуна, и како.

Госпожа Кумрија, на то, погледа Павла, зачуђено.

Шта ту има да се прича? Сазнала је то изненада, случајно, а згрозила се кад је чула да је Трифун ту жену сместио у кући. Била је слепа. Никад се од Трифуна томе није надала. Сасвим је свеједно каква је та жена. Млада је и лепа. Мужатица. Много млађа од ње. Ето то је.

Честњејши Исаковић јој онда, као неки поп са амвона, поче да попује, да је погрешила што је мужа, са швалерком, оставила. Да је остала, њој би можда било тешко, али би се, брзо, Трифуну таква мука досадила, а она Махалчанка би од таквог замешатељства била, брзо, побегла.

Ни они, Исаковичи, не би никад пристали на то.

Међутим, Павле се варао.

Та лепа, стасита, жена, крај њега, вртела је главом и, гледајући у таваницу, понављала, као у некој грозници, да се она више никад неће у Темишвар, Трифуну, вратити. Кад је дигла главу, Павле примети на њеном лицу траг непроспаваних ноћи и суза.

Била је пребацила ногу преко ноге и папуча јој је била спала, а кад се опет окрете Павлу, он је осетио да јој узалуд говори. Трифун није ни сањао колико је та његова бивша голубица рањена.

Вели, гади јој се и сама помисао на тог маторог ајгира.

Павле онда покуша да јој говори о деци која ће остати без оца.

Али му она одговори да се он, баш зато што деце нема, вара. Она би се стидела деце своје, кад би се, том човеку, вратила. Жена, која је шесторо родила, не напушта се лако, нити се, поред ње, доводи у кућу швалерка. Муж који то учини, не заслужује ни да му се име у устима кавом испира. Таквом браку, кад до тога дође, нема више ни закрпе, ни лека. Никад више она не би могла да се врати у постељу таквог човека.

Није Трифун био напит, па да је претурио ту удовицу, негде, изненада, иза пласта сена, него је доводи у кућу, на срамоту деце своје, у кућу где му је живела жена. Њој је добро, засада, у кући њеног оца, а неће дати децу, да им маћеха буде Трифунова полегуша. Нека иде он у Росију, куд га очи воде, за њу повратка нема. Не жели да легне крај тог човека, ни мртва.

Павле је онда узе за руку и поче да јој тепа.

Није он дошао да је у Темишвар враћа, дошао је вођеним послом. Али она не сме заборавити да је тек тридесет и две, да је млада, да је лепа. Зар хоће да се жива сахрани, код оца? Да јој деца никад више не виде Трифуна? Они морају поћи у Росију, пре зиме, пре октобра, пре него што снег завеје путеве, у планини, којом је Хунгарија опасана.

Зар ће да гледа како, са Трифуном, одлази у Росију у нови живот, његова полегуша, а не законита жена? Је ли она луда? Зар хоће да остане овде и слуша плач деце своје, која дозивају оца? Зар не зна да би се у Росији брзо прочула, међу официрским женама, као лепотица?

Међутим, госпожа Кумрија је само главом вртела.

Очигледно је било, да ужива у том да је Павле теши, али га је зачуђено, жалостивно, гледала. Како је то чудно, каже – колико удовац, без деце, не разуме женска срца. Зар он не зна, шта у девојачком животу, нарочито код девојке, која матере нема, значи удадба? Кад године пролазе, а девојка чека, жељна љубави, жељна мушкарца. Неискусна. Па се онда јави мушкарац који шапуће, обећава, куне се на вечну љубав. Каже, дотле није знао шта је права љубав. Она је прва. Обасипа, после, пољупцима, стеже у загрљај, па прича ли, прича. Скакуће као медвед, кад му роди сина. А каже да би дао, сад, крв за њу, из гркљана. Нек му тражи све богатство овог света. Па онда? Онда се, једног дана, жена пробуди, и види да је тај исти човек оставља, као кад се мења кобила.

Не, никад се неће вратити у кућу тог човека.

Доцкан је. Павле мора бити уморан. Поноћ је давно прошла. Разговор могу наставити и сутра. Знала је она да је дошао да је натраг враћа.

Павле онда поче да тврди да он не мисли да је наговара. Мисли само, каже, да, кад би се вратила, опростила би Трифуну.

Она онда скочи, онако стасита, па му рече да јој се, при самој помисли да се врати Трифуну, привића та полегуша, гола, ускакавчена. А Трифуну се више не би вратила, осим, боже ме прости, да га види мртва. Само би мртвог могла да пољуби Трифуна. Није то више онај човек, иако је то исти онај његов братучед, за кога се удала. Она га види сад као неког маторог коња. Није то онај исти човек за кога се удала.

Павле виде, како госпожа Кумрија, једном ногом, уђе у своју спалу папучу, и како му прстом показује у зид, иза којег се зачу јецање детета. Она се затим окрете од њега, својим високим куковима, осмехну, још једном, тужно, и рече да мора да иде. Пробудила су јој се деца. Својим облим кораком, она оде, уз шуштање својих, свилених, сукања.

Честњејши Исаковић онда клону, и виде да, ни у тој кући, неће бити весело, па седе на своју постељу, погнуте главе. По свом обичају седео је, тако, дуго. Чуо је како се, кроз зид, дечји плач, стишава.

Тишина је, после, надвладала и лавеж паса, који се чуо, напољу, са далека. Заспао је био тако, седећи, а кад се трже, леже на постељу, обучен, у чизмама. Ујутру су га пробудила деца.

Та Трифунова деца – коју је Гроздин довео Павлу – волела су Павла, као и Варвару, јер они нису имали деце. Павле са њима није умео да разговара, али је умео да се, са њима, игра. Они су обожавали тог стаситог, високог, официра, са намирисаним брцима, који није само пристајао да са њима игра, магарца, него и да га јашу, као магарца.

Њега су деца Трифунова дочекивала великом виком. Вукла су га за косу, јашила, тукла су се око њега, спадала му са леђа. Гроздин је најмлађе носио на рукама.

Кад им се мати појавила, она их је стрпала, натраг, у собу, где су дотле била, као у затвор. А Гроздин је позвао Павла да седну пред кућу, за ракију, испод дудова. То није ишло, без претходног, Гроздиновог, сејања проса, читавом облаку пилића, голубова, врабаца, патака, петлова, што је све јурнуло на капамаџију, кад је отворио врата. То је био свечан тренутак за Гроздина.

Он је показао авлију и штале, преостале из добрих, старих времена, и стају, са колима, међу којима су биле и једне, црне, парадне, кочије. Павле, ако хоће, може да их употребљава. Биле су, од прашине, све сиве. Пуне паучина. У њима се нико није возио већ годинама. Из њих је излетело неколико квочака.

Гроздин се чуо, како са њима, као са својом покојном Анђом, разговара. Иза амбара, била је Гроздинова башта. Она је била подељена у два дела. У једном, лево, била је читава пољана, за вршидбу, а на њој су се сушили и димили пластови сламе и сена, и гризли сапети коњи. На другој страни, Гроздин је имао зеленило винових лоза, жбуње малина, бусене јагода и цвеће, руже, лепе кате, смрдљевак, и сунцокрете. Али, поред клупе, имао је један бор из далеког света, ко зна са ког континента. Таквог бора није било у Срему. Имао је неки румени цвет, као коврџе, дугих коса, а пресадила га је била госпожа Анђа. Био је донет из Беча, кад се Кумрија родила.

Павлу се прво причини као да је врба.

Имао је дуге, бледозелене, гранчице, које су личиле на гриву, а цвет ружичаст, висио је, преко целе године, са тих грана. Сунцокрети, међутим, око њега, били су огромни, али поломљени.

Гроздин није често седео у тој башти.

Седео је пред кућом, испод дудова, где су га грађани Руме, у пролазу, поздрављали. Био је постао угледан грађанин. Павле му је, ту, испод дудова, открио зашто је дошао.

Они онда позваше чича Спасоја, рођака, оног што је долазио, пешице, Исаковичима и бројао им, на кући, врата. Чича Спасоје, затим, нестаде, и оде са чамџијама, да прегледа обале. Залазио је, два-три дана у Турску, и дубље. Пребацивале су га балугџије сремске, које су бацале мрежу и на турској страни, ноћу. Кад се вратио, причао је да је, у Турској, све мирно, да дуж обале нема војске, а нема војске ни дубље. А кад је питао за Црногорце – који одатле прелазе у Митровицу – смејали су му се, и чамџије, и балугџије. Сем неколико трговаца, кажу, већ месецима, нико туда прелазио није.

Гроздин се онда умеша у Павлове чрезвичајне послове, па поче да посећује чиновнике, од Митровице до Земуна. То су, каже, његови јолдаши, са којима је пио и тукао се, док је био млад. И они су говорили да је у Турској све мирно и да нема војске, дуж обале. Нико прелазио није. Само ситне и поспане страже стоје, са турске стране.

Павле онда уседе коња и поче да јаше, дуж обале.

Скитао се и до Земуна и до Митровице.

Прегледао је сва места, која му је Волков био означио, на географској карти, коју му је дао, при полазу. Виде тако С. Деметер, у плићаку. Тврђаву на острву Шабац. А поред ње и тврђаву Дринавар. На турској страни, сем зелених врбака, није видео ништа. Ни живе душе. Обишао је и обалу, на којој је, на карти, био уцртан Келпен, а на утоци Дрине, тврђава Ујвар. Сем нешто јарака, палисада, блата, Исаковић не угледа ни једно утврђење, достојно тог имена, осим у рушевинама.

Велика, огромна тишина, до неба, била је та супротна обала, са својим баруштинама, и далеким, плавим, брдима и планинама.

Огромна, тужна, празнина.

Чамџије су и њега пребацивале на турску обалу, тек да види како, тамо, никог нема. А кад би, на тој супротној страни, и засели, иза жбуња, могли су мирно да прате покрет ситних коњића и крупних људи, натоварених дрветом, како се крећу путевима и нестају иза шумарака.

Мирно је било и на аустријској страни.

Само је у новонасељеним селима, немецких дошљака, врвело као у мравињацима и кошницама. Та празнина сетила је Исаковича онога што му је Енгелсхофен био рекао. Да ће, кад се они одселе отуда, Аустрија населити те крајеве Лоренцима. Гроздин је тврдио да се и контумац-инспектор Шнур у Митровици, и постмајстор Чирич, и полицајмајстор Терстјак, слажу, у тврдњи, да никаквих Црногораца ту нема. То јест, полицајмајстор рече Гроздину да би му саветовао да се о том не распитује и, у то, не меша. Неко, каже, врбује Сремце, сираке, па их као Црногорце, продаје.

Исаковић онда поче, са госпожом Кумријом, да посећује своје рођаке у Митровици, а за те посете употребљавали су Гроздинове кочије. Гроздин је уживао у мирису катрана и прао и сам кочије, па је излазио на капију, да види, како му се ћерка вози до Митровице.

Госпожа Кумрија је причала Павлу, како се у Митровици рашчуло да је дошла, из Темишвара, а без Трифуна, па свашта почињу да причају, жене. Она има, у Митровици, много познаница, са којима је девовала, а које су сад удате. Па треба да их посете. А њихови мужеви знаће да му кажу, више, за те Црногорце.

Кад почеше да се возе у те посете, госпожа Кумрија живахну и насмеја се. Није било тешко, Павлу, да примети да је нарочито весела у кући своје другарице из детињства, жене капетана Перича, који је био премештен, у то време, из полковаје штапсквартере, у Осек. Кумрија, и жена тог Перича, нису се биле виделе, давно. Па као што то бива у животу, кад се другарице из детињства, опет, нађу, заволеле су се, опет, лудо.

Једном, кад су се враћали, из посете код те жене, госпожа Кумрија рече, Павлу: да ли је чуо шта је госпожа Перич рекла, кад га је видела, поред ње, да излазе из кола? Рекла је да би, њих двоје, били леп пар.

То вече, госпожа Кумрија, у колима, док су се возили, кроз летње вече и прашине, остаде замишљена и ћутала је.

Исаковичи су имали много кумова и пријатеља у Митровици па је Павле морао да пази, да коју од тих кућа не изостави, и не увреди. Госпожа Кумрија ишла је у те посете, радо.

Свет је, у Митровици, већ годинама, није био видео.

Идуће вече, кад су се враћали, госпожа Кумрија рече Павлу да куд год оду, свет прво мисли да је он Трифун. А она га гледа, како се у свету понаша, па јој је тешко. Разборит је, миран, леп. Боже ме прости, рече, помислила је да је он сигурно не би срамотио, да је са њим имала шесторо деце. Да се случајно удала за њега, не би она данас била и без мужа и без куће. „Гледам те, Павле“, рече му једно вече, кад у кола уђоше, „па помислих, што ми Бог не даде да тебе сретнем, пре Трифуна!“

Павле онда покуша да госпожу Кумрију опет наговара, да се врати.

Међутим, кад одоше у идућу посету, код госпоже Перич, Павле је запазио да се, код ње, опет, случајно, нађе, лајтнант Вулин, брат госпоже Перичке, који није могао имати више од двадесет година и који је био леп и скроман, као што су ђакони. Није се мицао од госпоже Кумрије, а пратио је, сваки њен покрет, очима, као да су у госпоже Кумрије звезде. Видело се да је заљубљен до ушију у мајоршу.

Павле јој то, на повратку, у колима, и рече.

А она му одговори нешто чему се није надао.

Она, каже, не може да каже братучеду свога мужа оно што се не каже, али хоће да му призна нешто, да остане њихова тајна. Ако би се икад удавала, после одласка Трифуновог у Росију, удала би се за човека истих година, као она, или млађег од себе. То што јој се десило, отворило је и њој очи. Трифун јој је дао добру лекцију. Може ли Павле замислити, како то мора бити опојна радост за жену, да још једном проживи оно што је доживела у првој љубави. Место љубави маторог човека, која са натегом долази, да осети љубав младог човека, који за њом сав гори. Тај млади официр прати је, као сенка. Његова сестра јој каже да ни једна жена, откад је њу, Трифунову жену, видео, за њега не постоји. Може ли Павле да замисли, каква би опојна радост, то, за жену, преварену, отпуштену, било, још једном чути шапат страстан, искрен, као у првој љубави? Осећати, да неком значи срећу. Видети га како дрхти. Чути како гуче. То нека каже Трифуну, ако га види. Она се смејала прво том младом човеку, који нађе да се у жену са шесторо деце заљуби, али му се не смеје више. Можда ће га ускоро услишити. То нека каже Трифуну.

Никад се Трифуну неће вратити. Ако треба да носи опет бубањ на трбуху, бар ће га од тог лепог, врло младог, човека носити. Ако треба да буде шталара, бар ће бити у човека млада.

Неће служити за кобилу матором Трифуну. Неће рађати децу Трифуну, него још једанпут затруднети, као у младости, у чистој љубави.

Госпожа Кумрија је то вече, кад су се вратили, изишла из кола у очеву кућу, плачући. Тако, да се Гроздин загледао, шта јој би. Павле је, међутим, ћутао и рече Гроздину да ће, то вече, под ведрим небом спавати. Павле је простро покровац, у башти, испод оног чудног дрвета, госпоже Анђе, у капамаџијиној башти, и спавао тамо. Гроздин се био уплашио да се нешто, између његове кћери и њиховог рођака, морало десити. Отишао је да легне и он, да ништа не чује, и ништа не види.

Честњејшем Исаковичу, међутим, није било, ни најмање, зло, у башти. Лежао је на леђима, као да су маневри, параде, са звезданим небом у висини. Песма момака орила се и у Руми. Она се орила све до поноћи. Честњејши Исакович се онда реши да заспи и, као и Гроздин, да све, што је видео тог дана и чуо, кад су се вратили, не чује и не види.

Ко зна колико би још дана био изгубио, ту, око Митровице, да га ујутру нису рано пробудили. Гроздин је стајао чело његове главе и рече му да га један официр тражи. Ено га у колима, на сокаку.

Павле онда изиђе, онако неумивен, хладан од звездане ноћи и виде, у кочијама, које су стајале пред кућом, чизме. Официр се није био показао, а седео је завађен под арњевима. Кад Павле стаде, између точкова, виде у колима непознатог официра, који му рече, да је он Перич, да је синоћ, из Осека, дошао, жени, па да га она шаље, Исаковичу, да, што пре, Руму напусти. У Осеку су на трагу једној мрежи росијског мајора Николаја Чорбе, који рекрутује људе, за селидбу у Росију. Његови агенти скупљају сиротињу по Срему и Славонији, па их, као Црногорце, из Турске, шаљу у Токај за транспорт у Росију. Он, Перич, видео је и његово, Исаковичево, име на списку оних, који треба да буду арестовани, па кад је чуо од жене да у Митровицу долази, у његову кућу, дојурио је да га опомене, да се, што пре, губи.

Засада, нико, међу официрима, на селидбу више не мисли, а знају да су неки у Грац, у тврђаву, на Шлосберг, одведени.

Павле га онда загрли и рече му да ће истог дана отпутовати.

Перич му је, на брзу руку, испричао, какво је стање у Срему, и молио га да се више не враћа. Дошло је наређење, из Беча, да се смртне казне извршују.

Слуга, који је дотле стајао испред коња, обиђе на другу страну, а Перич му викну, да креће.

Павле је дуго гледао за колима, која су била дигла прашину. Сад је осећао да је крај свему, и да има да иде, што пре, сам, а да неће отићи са великом гомилом, онако,

како је некад сањао. Селидбе његових сународника, које су се, у почетку, чиниле као олује, које читаве облаке лишћа подижу, претварале су се у бекство појединаца, бедно.

Аустрија је била, у то време, почела да одмотава клупче афере пресељења, Црногораца, али честњејши Исаковић је отпутовао, пре него што се истрага војних власти била проширила на целу територију Срема и Посавља. Читава једна банда зарађивала је лепу пару, са Црногорцима, који су, тобоже, прелазили, у Митровицу, из Турске, за у Росију одселитсја. Ко зна докле би та продаја људи била трајала, да се један такав транспорт није потукао, у бирту, насред Митровице, а тукли су се тако, да се чак на сокак, што но кажу, чуо чвалик батина. Па се испоставило да су то Сремци.

Капамација Гроздин није био тужан, кад Павле, тако изненада, заиска кола, да га одвезу до Варадина, али је то ражалостило госпожу Кумрију. Она се заплака. Њој се чинило да ће то лето, са Павлом, који је био пријатан гост, трајати, ваљда, довека.

У први мах, као луда, она је Павла наговарала да уопште одустане од те селидбе у Росију. Као што то жене, чине, баш кад је нешто доцкан и немогуће, она је то, жалостивно, понављала.

То, да су морали да напусте своју милу Сервију, била је велика несрећа, али чему сад ту несрећу увеличавати још већом, одселенијем у Росију, која је тако далеко? Отићи у снег, у даљину, у непознато?

Месецима, тамо, веје снег и траје цича зима.

Сви ће расути своје кости у ту даљину, без трага.

Павле је, међутим, зачас био готов, са својим пртљагом, и чекао на авлији, на полазак. Трифунова деца била су пуштена, за тренутак, да се опросте од свог магарца. Она су плакала, горко, како само деца знају да плачу, кад изгубе неког, њима драгога. Она су била навикла да заједно спавају, играју, а углас говоре, сва. Ни једно од те деце, сем најмлађег, није говорило само за себе. Кад остала престану. Сва су говорила заједно. Сва су била ударила у плач и дреку и дуго је требало, док их је Гроздин опет затворио у кућу, да Павле оде мирно.

Чак и оно најмлађе, тек одбијено од сисе, у колевци, у кући – које је дотле сисало палац на нози – јаукну, кад чу општу дреку.

Жалости људске, тако, почињу, рано.

Праштајући се од госпоже Кумрије, брзо, Павле је загрли и пољуби као неку сестру. А пошто сестре није имао, нити их је памтио, радио је то прилично неспретно. Жали, каже, њену децу, а нада се, још увек, да ће се она вратити Трифуну и поћи са фамилијом у Росију. Он ће их чекати у Токају.

Госпожа Кумра плакала је за Павлом, искрено. Они су, пре три године, били једно другом врло драги, иако у томе никакве телесне везе није било. Осим што је тај човек био онај, који је њу учио јахању, читао јој, пред препонама, буквицу, а

поправљао њено држање у седлу. Познавао је, зато, добро, стисак њене руке. Знао њене снажне ноге. Топлоту њену под пазухом, кад би је са коња скидао, уморну. Све је неко време, међ њима – сем љубави брачне – као међу мужем и женом било. Њему би прилазила, на коњу, задихана, сретна, кад би добро узела препону. Гледала га је очима сјајним, кад би је похвалио.

Сад га је била загрлила, као у неком безумљу, на растанку. Уста су јој била мокра од суза. Она, каже, осећа да се они никад више неће видети. То јој се чини страшно. Није дакле само голишавост жена оно што једну жену може учинити незаборавном. Доста је и растанак са онима, са којима смо живели, годинама – а са којима се за увек растајемо. Та жена се тресла од плача у његовом загрљају, иако никад никакав поглед пожуде нису измењали – или им се то бар тако чинило. Па ипак, њен се црвени језик сад ваљао на његовим устима, тако лудо, а њене су га руке миловале по лицу, тако топло. Чуо је како му, као издишући, шапуће: „Ми се, серце, нећемо више сусретати, на овоме свету. Не остајем надежна, него знајем, никад!“ А кад то рече, крикну.

Била је отишла, плачући, и наслонила се на зид, под капију.

Павлу би жао, кад виде Гроздина, како стоји пред њим и праште се снуждено. Гроздин га је био загрлио. Шапутао му је да није лепо, нити је поштено, да му не каже, на растанку, да је он чуо да му је Трифун осрамотио кћер, и унесрећио. Бог нека му плати. Он је, каже, стар човек, да још једном удаје ћер, коју је отхранио, са својом покојном Анђом, као што ласте свој пород подижу. Живот је људски кратак и неће ни он моћи дуго. Покушаће, иако је ситан створ Божији на свету, да учини чудо, да Трифуну врати жену и децу. Наговара ћерку да се врати, па ако успе, умреће мирно. То ће и његовом животу случит неки смисао. Неће отићи са овога света, док Трифуну не врати децу. То нек каже Трифуну.

Под дудовима, огрнут капутом, Гроздин остаде тако, и Павле га је, тако, последњи пут, видео. А кад је пришао кочијама, у капију, виде још како је госпожа Кумра покрила лице рукама, како остаде на зиду, а њена, права, висока, рамена, како се, од плача, тресу.

Тако је Исаковић, рано ујутру, оставио, са дудовима, Руму.

XV УМ ЧОВЕКОВ НЕ МОЖЕ ТО ВИШЕ ДА СХВАТИ

Према једном рапорту Синдика, полицајмајстора у Грацу, који се звао Франц Шрам, а који је то јављао Генералкоманди, неки, росијски, капетан, Исаков, стигао је, из Осека, у Грац, десетога септембра 1752, на пошти, из вароши Марбург.

Одсео је у кући гвожђара, који се звао Клајнштетер.

Шрам, у том рапорту, каже да је тај росијски капетан човек миран, уљудан, имућан, који се – осим кад излази у шетњу, по вароши – не миче из куће поменутог, угледног, грађанина Граца. Био је, два пута, у радионицама коса и српова, поменутог Клајнштетера. Збацивши свој официрски капут, опробао је мехове на ватри. А прегледа гвожђарију, која ће се у Росију слати.

Клајнштетер, каже Шрам – кога добро зна – тврди, у поверењу, да је тај официр у служби росијског посола и послат из Беча. То је бивши аустријски официр, отпуштен из војске, шизматик, који се сели у Росију, а који је био у Осеку, да своје имање распрода.

Капетан Изаков – јавља Шрам – отпутовао је тринаестог септембра за Леобен. Генералкоманда упутила је тај извештај у Беч. На извештају пише: Eingeschickt, Graz, den 14 Elapsi, 1752.

Ми данас знамо да су наводи, у том извештају, углавном, тачни.

Тачно је било да је Росија у то доба, нагло, куповала косе и српове у Грацу. Тачно је било и то, да је Исаковић одсео у кући поменутог гвожђара. Тачно је било и то, да је Павле шетао по Грацу.

Требало је само видети, куда?

Исаковић је стигао у Грац, из Марбурга, поменутог дана, кад је сумрак почео, да се спушта. Фењери су почели да се пале.

Са свог прозора, у кући поменутог гвожђара, Павле је гледао варош, коју је пресецала река, а која је полако нестајала у тами вечери. Још су се видели оштри кровови кућа, торњеви барокних цркава, али ма какви да су били, нису привлачили поглед капетана. Нису његов поглед привлачили, изнад вароши, ни далеки, штајерски, Алпи. Све што је Павле желео да види у тој вароши, било је на другој

страни, на брду, које се звало Шлосберг, где је био чувени затвор тога доба – казамати, у које су, из Бечког Нојштата, пребацивани официри. Славонски. Његови сународници, који су били ухваћени у росијској служби.

На мољакање Исаковичево, секунд-секретар грофа Кајзерлинга пристао је да Павле преноћи у Грацу, и Шлосберг види, па ће о Шлосбергу разговарати, кад се врати. Кајзерлингу ништа о том нису рекли.

Али, било је уговорено и то, да ће, ако се Исаковичу, у Грацу, нешто деси, росијски посол прати од Исаковича руке, као Пилат. Волков је, званично, дао пристанак само да Клајнштетера види.

О свему осталом, Исакович је имао да се, са Агагијанијаном, договори. Агагијанијан је, каже, експерт за српове и косе.

Клајнштетер га јако цени.

Тако је Исакович, стигавши у Грац, сматрао да ће бити најпаметније да се, прво вече, никуд не миче, из куће. Седео је у прозору гвожђара, у кошуљи до паса, са камишом у руци. У стаклету, да га сваки види.

Прекопута тог прозора, на троношцу, под капијом, на улици, седео је неки чичица, крпеџија, који је куцкао клинце. А на спрату, у прозору, у цвећу, сваки час се видела нека млада жена. Они су, обоје, радознало посматрали госта у комшилуку. Исакович се, међутим, склонио, кад је та млада жена, прекопута, почела да му се смеши.

Узана улица, која је протицала између кућа, нестала је затим у тами.

Исакович је имао неку, огромну собу, на ћошку, у гвожђаревој кући, са прозором, какви су у то доба били омиљени, а које су француски звали: „fenêtre en rotonde“, а на немецком: шпијуни.

То су биле читаве ложе, од стакла, откуда је могло да се види, и ко долази, и ко одлази, и ко куда улази.

И младе жене, и старе жене, уживале су у таквим прозорима у кући.

Клајнштетер није сметао Павлу.

Био је то човек зашао у године, али румен, глават, са лицем, какво имају, обично, под старост, гвожђари и ковачи. Румено, опаљено, носато, са чекињастом брадом, на образима, са закрвављеним очима, са кожном капом на глави. Иако је био имућан човек, Клајнштетер је радио, по цео дан, на ватри, а носио је огромне наочари, дигнуте на чело. Није их скидао, нити употребљавао.

Рекао је Павлу да у његовој кући може лепо да се одмори, а да му нико неће досађивати. Неће га, ни својој породици, представљати.

Чекао га је, каже, већ давно.

Благородни господин Анастас су му писали!

Према томе, изгледа, да Руси нису знали да Клајнштетер, о својим клијентима, даје извештаје, полицији. Његова адреса, у Грацу, дата је била Павлу, као човека, у кога могу бити сасвим сигурни.

Али, ни полицајмајстор Шрам, изгледа, није сазнао све о боравку капетана, који је био одсео у гвожђаревој кући.

Или Клајнштетер није видео, и знао, куд све Исаковић шета по вароши, или није хтео да види.

Идућег дана, Исаковић је почео, при својим шетњама по вароши, све чешће, да скреће у улице, које су водиле под брдо, на ком су били, у тврђави, казамати и затвори. Он је, истина, прекодан, радио, код мехова у гвожђарници, разноде ради, али је – већ друго вече – био на брду Шлосберг, у шетњи. Клајнштетер је тог дана, у част свога госта, лично исковао на наковњу срп и једну косу, какву су Руси били наручили.

Њих двојица су, затим, весело, ручали.

А после ручка Клајнштетер је дао Исаковичу пратиоца, да га по Грацу води и цркве са њим обилази.

Исаковић је приметио, већ првог дана, да га, по улицама, за време његових шетњи, жбири, прате. Кад би изишао, са човеком Клајнштетера, из цркве, или пивара, они су га чекали. Размештени по ћошковима.

Могао је да их броји. Била су тројица.

Били су пристојно одевени, у лицу различити, али сва тројица имали су на руци штап, од воловских жила. Гледали су га зажагреним очима. Стајали су, кад би пролазио, наслоњени о зидове кућа.

Међутим, после два-три сата ходања, ствар им је постала досадна.

Кад би Исаковић свратио у пивару, жбир би остао пред вратима.

Напољу би га чекао и човек Клајнштетера.

Павле онда зађе, у једној гостиони, у собу крчмарице, а из те собе изиђе на задња врата, поред плота, у башту. Није било тешко да нађе пут, кроз шумарке који су се пели, на брдо, Шлосберг. На врху брда црнела се, у сумрачју, тврђава. Чувена тамница.

Кроз сумрак и кишу, која је почела да пада, Павле је дошуњао се све до алеје, која је водила до капије стражара.

У то доба, у Неоплатенси – краљевској слободној вароши, однедавна – омладина је певала песму, у којој се каже да је драга магнет, за швалера. За Исаковича, магнет је била, на том путу, та тамница.

Исакович је био успео да допре до на десет, и мање, корака од капије, пред којом је видео покислог, аустријског, шиљбока.

У казаматима, у подземљу, није више било осветљења.

На спратовима, решетке, гвоздене, на прозорима, биле су још видне, уз светлост фењера. У алеји, која је водила до моста, улаза, није било живе душе, а стражара, под сводом тврђаве, била је осветљена, али скоро празна. Видео је у њој, како се крећу, као сенке, само два-три војника. У капији, изнад моста, чекрци су били непомични. Капија се, изгледа, ни ноћу није затварала, дизањем моста.

Мостобран су сачињавала утврђења, али су зграде на њима личиле на обичну, барокну, слику, кућа. Кад се привукао, ближе, стражари, могао је да чује, јасно, и песму, неке жене, која је, негде, иза неког прозора, гласно, певала.

Мост је пропуштао у авлију, која се видела, а која је, можда, била утврђена, али су и преко те авлије, прелазили неки људи, и неке жене, заузети, очигледно, својим, домаћим, послом.

У стражару уђоше нека деца.

Шиљбок, пред мостом, стајао је, као да спава.

Исакович није знао, није ни могао знати, колико робова, и колико његових сународника чами, тамо горе, иза решетака. О томе се причало, у Бечу, у Енгелбирти, па и у Темишвару, међу официрима, много штошта – што, можда, и није било истина – али што је било, као прича, грозна прича.

Међу онима, који су били у аресту, Исакович је имао и рођака. А за све, који су били одведени у Грац, причало се да живи одатле неће више изићи, ни после педесет година.

Причало се да има већ и обешених међу њима. Исаковичу се, у сумрачју, пред том капијом тврђаве, срце било стегло, не толико од мрачне слике тог затвора, колико од сећања на равнодушност његових земљака, према судбини оних, који су допали тог затвора. Стајао је и мрмљао, као омађијан, загледан у решетке, горе, на осветљеним прозорима.

Знао је да су неки сахрањени живи, тамо, горе, у ћелијама, само зато што су ступили у преписку са Русима, ради иселенија.

Ипак, оне, који су били одведени у Грац, заборављали су брзо.

Уздисало се, неко време, за арестиранима, жалили су их, шапутали о њима, али се живот настављао, као после сахрана. Неке су се жене, затвореника, преудале, а деца су расла и нису ни знала свог оца. Ту, горе, у затвору, иза решетака, међутим, у том тренутку, ти живи мртваци, спремали су се, ваљда, да легну, тражећи сна. Сан је једина утеха роба, Исаковић зна то. Многи ће ту провести десет, двадесет, па и више година. Претвориће се у живи скелет. Па и да их помилују једног дана, неће више хтети, ни да изиђу, из затвора. Одбиће. Куда да иду? Навикнуће се на своју ћелију, на корицу хлеба, на самоћу, на мишеве. Миш је ту једини пријатељ и посетилац човека.

Проћи ће много дана, недеља, месеци, година.

Неко време, још ће се и причати о њима, о арестиранима, у доњем и горњем Срему. Причаће се, како то нису заслужили, јер су служили верно царицу, годинама, и гинули, и рањавани, за царство.

За хришћанство. А сад су дочекали да их профози, ту, шамарају по образу и ударају ногом у стражњицу.

Помисли, шта би било, да се одатле, пред капијом, продере, и завапи, оно, њихово, отегнуто:

О... о... ој.

Можда би пробудио, тамо, иза решетака, неку, уплакану, сенку.

Можда би га чули?

Можда би испустили кору хлеба из руке, или уста, и престали да деле трошице мишевима, и растерали пацове, са пенџера? Можда би подскочили до решетака, да виде, ко их зове? Можда би поверовали да нису заборављени, да је неко, ето, дошао да им се јави, да их изведе? А можда би помислили и то, да је све то само сан, који вара, и приклонили главу, опет, у бунило, које је у затвору, у глави, стално.

А ето, требало би само да неко откључа ходнике и да ти несретници јурну на врата и дохвате се шумарака на падини, и долине, која се отвара у Аустрију, а води још даље, у Хунгарију. Требала би само десеторица, двадесеторица, споља, који су готови да мру, да упадну на тај мост, у који су укопане две топовске цеви – ваљда да спрече улаз колима. Да побију, за трен ока, стражу, па наставе преко авлије, са сабљом у руци и петардама, кроз ходнике, до соба гувернерових, где се налазе кључеви. Све би то могло да се сврши, за неколико минута.

На ходницима, где се двојица састану, само би један могао остати жив. На авлији би остали само мртви. Док би се аларм рашчуо, док би помоћ дошла, већина затвореника могла би да се разбегне. А јатаци би могли, лако, да их проведу, после, кроз Хунгарију, у Пољску.

Навикли да их употребљавају, у војсци, за препаде и заседе, сви су Исаковичи били готови, и на најлуђу војну авантуру, а Павле је био избезумљен немоћу, да ма шта

измени, у несрећи својих сународника, тако да је, пред том капијом, скоро викао, у немом монологу.

Они његови сународници, у Енгелбирти, отићи ће, ипак, а пре, а после, у Росију, па ће постати премијермајори, полковници, па и ђенерали, како ко. Постићи ће своје желаније, торжествено! Биће примљени у росијску армију! Добиће по један чин више!

Неки ће умрети као грофови и кнази. Па и они, који у Аустрији остану, ако се притаје и буду мудри као змије, завршиће лепо. Ожениће се, изродити децу, као каваљери ордена Марије Терезије, свечано. Постаће обрести, ђенерали, фелдмаршали!

Само ови несретници, ту, горе, који су се бунили, који нису, ни пред ким, сагли главу, ти неће више угледати Сунце, у Срему, ни изјахати на зелену траву. Ти више никад неће видети месечину у Варадину. Ни како жито расте, ни у житу црвену булку.

Ти ће, заувек, остати, овде, на Шлосбергу, живи, у гробу.

Завршиће, оседели, разбарушени, полалуди, у аресту!

Није чудо да је, то вече, Исаковић сишао до куће Клајнштетера, избезумљен, а да нико није знао, ни куд је ишао, ни где је био.

Облаци су се били спустили тако ниско, да га нико није видео.

А није могао да заспи, ни кад се осушио, и легао.

Прво је ходао горе-доле по соби, као дух, затим је мрмљао, разговарао са собом, избезумљено, а затим је и на Ђурђа викао, иако никог у соби није било, а његов братучед био, тако, далеко.

Ђурђе му се смејао и питао га: Је ли то пут, дугоњо, у Росију?

А Павле је викао: Број, дебели, број! Колико нас је у аресту? Број, дебели, број – колико нас је сахрањено? Можеш ли да ми кажеш главе дечице наше, поклане, које нико у твом хришћанству није оплакао, а којима би могао на начиниш пут, да се бели, од Вијене до Стамбола? Костима нашим да калдрмишеш друм у Венецију. Да се забели кад год сумрак пада. Пут да назидаш костима нашим, по плану грофа Мерци!

Шта велиш, дебели, колико је срамоте нама нането, колико баба наших и девојчица ускакавчено, силом, колико породиља тучено по трбуху? Сети се старица, које су стајале, плачући, и чекале, пред арестом, у Коморану, у Марбургу, у Солуну и Смирни, па је ли се ко смиловао? Син им се никад није вратио. Број, изброј их, ако можеш! Колико их је било? Колико је матера наших јаукало и кукало, па је ли ко чуо?

Служили смо, верно, хришћанство, аустријско, неки Венецију, други Турску, па се прочусмо, је ли, и нагиздасмо. Све је то наше славно Сербство обично ајлугџијство. Па

је л' нам је проврила памет? Ej, хej, има нас у аресту, чак у Ајфи, кажу. И Египту. Свуд ми криви!

Иде твој стражмештер, Пивар, чак у Тријест, да се причести, пре него што пођемо, па ни то не дају. Може, кажу, али да гречески појимо. Сви нас регулишу. Да куће и кућишта по концу набијамо и дудове садимо! Решили да чак и по црквама нашим, у нашој Сервији, гречески попови гречески завијају и славе Бога, а ми, сербски, само да аминујемо.

Тек да нешто и ми, Богу, ланемо.

Е мој Ђурђе, па докле ћемо тако?

Ето прошао сам и Шлосберг, у Грацу, да испуним серца жељу и отплачем над Јоановичем, што је Вука, у Росију, звао. Кажу да нећемо да се смиримо. Где да се, дебели, смиримо? Па нисмо то ми, ја и ти, који нећемо да се смиримо, него кости наше, што из земље искачу. Из Италије и Француске, из Прајске и Нидерландије, а сад ћемо томе да додамо и Росију. А ко нам је кости прелио – је ли ко арестиране помиловао? Ето Бугаре само Турци кољу, а Венгри, господа, па само за Марију Терезију гину. А нас свако коље и ми бог те пита за кога све гинемо. Па чак кажу, неверни смо, издаћемо! Ми смо, Ђурђе, чудо невиђено!

Наши мру на Рајни, у Ломбардији, у Шлезији, где их смрзнуте сахрањују. Зар се и ти ниси тукао по снегу, са Французима, у Прагу? Оставио сам тамо, незакопане, седморицу. А колико нас је још остало у жутом лишћу, и на снегу. Можеш ли избројати? Идосмо са аустријским ђенералима, баболичним, да Сервију нашу вратимо, па изидосмо, па опет уђосмо, па опет изидосмо. Лажу нас и варају! Треба мрети, кажу, за Христа.

Причају џелебџије Маленице, у Темишвару, да у Сервији нашој, сад, ни птице не певају. Да је тишина по попаљеним селима била толика, да се само сове, ноћу, чују. Пуста је Сервија, Ђурђе. Мараме се црне, у нашој Црној Бари, у гробљу не вију, него уз пут, по дрвећу. Лешеве не сахрањују, него их пси глођу.

Ej, хej, дебели, кад будемо пошли у Росију, треба да носимо, пред нама, не барјаке, него црну мараму.

Не кажем ја да нема несреће и другде по свету.

Али другима је дато да одахну, да забораве. Нама није дато, ни то.

Толика је пустош била у Сервији, причају, да си могао чути змију, чуваркућу, како пузи по згаришту, као једино што је живо остало. Јес, јес, идох, Ђурђе, и до Шлосберга.

Слушали смо царски бефел, покорни, Енгелсхофену и Сербелонију.

Бејах и у Бечу.

Молили смо и пресвијетлог принципа у Венецији.

Дворили смо и пашу у Београду.

Сад сам ти, дебели, на путу у Росију. Идем у Росију.

Повешћу и тебе са собом, и Ану, и Трифуна, и Петра и Варвару.

Руси ми кажу да имамо, одсад, да слушамо, и пазимо, шта радимо.

Одсад ћемо слушати: Јего Високопревасходительство Степана Феодоровича Апраксина. Јеја Императорскаго Величества високоповелителнога ђенерала и рикскомесара, лајбгвардије сименовскаго полка потполковника и всех росијских орденов каваљера и милостивог государа нашего!

Чујеш ли ти то, дебели?

Чујеш ли?

На путу до Леобена, Исаковић је дремао у коли*ма,* у неком стању које је личило на грозницу, од које су, у то време, у његовом завичају, сви, често, патили. Био је врео у глави и све је нешто мрмљао. Сам је са собом разговарао.

Коњушар Клајнштетеров, који га је возио, био је од оних кочијаша, какве гвожђари и ковачи имају – кад имају. Човек тежак, и невесео, који је ћутао.

Возио је узбрдо и низбрдо, преким путевима, и журио.

Поред Исаковича опет су пролетали стари храстови и младе букве, кестенови крај пута, а далеко, у даљини, остајали су снежни врхови брда. На видику. Зеленило шумарака било је, ту, густо, и све је чешће скривало кола, у неку брдску, тамну, хладну, сенку.

Поред пута, у високој трави, све је било зарасло у мирисно цвеће.

Кола би, каткад, мимоишла понеку кућу, и понеки воћњак, понеки челињак, у шумарку.

Као што то бива, на путу, Исаковичу се живот чинио, сад, као нека ветрењача на ветру. Иако се љутио на Кајзерлинга и Волкова, који га, на пут, шаљу, у росијској војсци налазио је, сад, за себе, једину утеху. Ма колико да је Аустрија била постала омрзнута, у последње време, у Срему, Исаковичи, као и њихови рођаци, нису се били лако решили на селидбу. Мисао, да се сви одселе, била је обузела сав тај погранични свет, али је била изазвала и забуну. Веза са аустријском војском, са којом су били напустили своју Сервију, и повлачили се до Будима и Острогона, није се прекидала безболно. Са њом су били надирали до Београда и надали се повратку, па су је омрзли тек кад су увидели да их лажу, а да то хришћанство и тај бечки рат значе само једну велику превару.

Росијска војска била се тек прочула у његовој младости, па је постала чувена, као и француска и прајска, а пошто је била православна, била је овенчана у то доба неким надземаљским ореолом, међу сиромашним, намученим, народима, на Балкану. Кад год би се сетио да је примљен у ту, братску, војску, Исаковић би се, на том путу, исправио. Честњејши Исаковић би подигао главу. Говорио је себи да је, ето, нашао у животу утеху. Остао је коњаник, а пут га, макар и заобилазно, ипак води у Росију.

На крају крајева, помисли, ако буде и погинуо, погинуће на неком славном, коњичком, јуришу – којима се Руси беху прочули у то време – а неће умрети, ружно, остарео, крезуб, усранко, као што ће се десити купецима и терговцима, и синдикусима, у Руми, Митровици, и Осеку.

Исаковичи ће умрети, сви, лепо.

При тој помисли, Исаковић би, кад би одмарали коње, крај кола, у трави, задовољно, спокојно, заспао.

Преноћио је у Леобену, и ујутру, рано, кренуо даље.

После Леобена путовао је рђаво, кроз неку дугу кишу, и морао је да застаје, приближујући се Бечу, по празним крчмама, што је нешто најтужније на свету.

У Леобену имао је опет један сан који је, после, будан, тако рећи, често сањао. То је било сећање на женин гроб, који је, при путовању у Руму, био посетио.

Он је у Неоплатенси био застао, на свом путу из Темишвара у Срем, и провео дан у кући сенатора Стритцеског, и Богдановича.

Прелазио је и у Варадин, да посети гробницу, коју су његови братенци били дигли, изнад гроба његове жене. Шпијун Генералкоманде, који га је пратио у Неоплатенси, могао је да јави само то, да капетан, у Варадину, није никуда ишао, сем на гробље.

Његов извештај су, са чуђењем, ставили ad acta.

Међутим, тако је то било.

Павле на женин гроб није био отишао из неких религиозних разлога, или по обичају, него у дивљењу, које га је било обузело према тој жени, коју је сад, мртву, више волео. Дуго се над њеним гробом, у летњем плаветнилу, тај човек, иначе тако тврд на сузи, од суза тресао. И сад, на путу, тако далеко од тог гроба, њега је прелазила језа.

Испод гласиса батерија, обасјаних Сунцем, он је, и у сећању, пролазио, ћутке, кроз узане улице тврђаве, кроз које ни кола нису могла проћи, а видео, већ издалека, гробље, и, у даљини, иза њега, Фрушку гору.

Гробница његове жене била је на једној хумци, у сенци једног шљивика и њен се плави, лимени, кров видео иза грања. Пред њом је била клупа, сред једног квадрата у шимширу, увек зеленог, а иза ње, поглед је пуцао у покошена поља и далеке шуме и долину Дунава. Имала је мало кубе на крову.

Павле је ту одстајао неко време, а затим је седао на клупу, да испружи ноге и затвори очи. Осећао је, како га ветрић, са Дунава, милује по коси и лицу. Имао је обичај, после, да каже да му је то била најлепша награда у животу.

Тресао би се од помисли какво мора бити сад тело његове младе жене, али му то није сметало да је грли и љуби, у мислима, више него што је за живота љубио. Кад би се сетио лешине – а много је лешина био видео – отворио би очи, и исколачио, али би се после смирио. Све би се чинило, око њега, прах и пепео, пролазно, као и то лето, што ће проћи, кад буде у Росију отишао. Гледао га је, те године, стално на путу, па је осећао како пролази, и преко покошених њива, и кровова у Варадину, и преко гробља, и преко Срема, и преко њега, кроз све земље и кроз сва царства. У тој његовој земљи, лето је још било жарко, али у ветрићу са Дунава било је већ јесење хладовине. Смрт његове жене била је сад помешана са општом пролазношћу свега што је било стварно у његовом животу. Темишвар, полк сирмијских хусара, грунт, куће, све је остављао, и само га та мртва жена прати, милујући га по коси и лицу. Његови братенци имају децу, па ће уобразити да се њихов живот наставља, у деци, да је то њихов живот, исти живот, који траје вечно. Он то уображење није имао. Њему се чинило да све што доживљује, доживљава у сну. Па ипак, он из Варадина није отишао плачевно. Напротив, однео је са собом, у ушима, песму момака, који су били по селима уобичајили, у то време, да се по месечини, у летње ноћи, водају, и певају. Те песме момака се, после, кад год би се жене сетио, сећао на свом путу.

Било је то нешто најлепше на свету.

Према хартијама, нађеним у заоставштини лајтнанта Исака Исаковича, рекло би се да је Павле био, опет, у Бечу, после свога пута у Срем и Посавље, седамнаестог септембра године 1752. Тај дан је био, у Бечу, посвећен св. Фрањи. Исти дан светковали су, православни, као четврти септембар, дан посвећен великомученику Вавили.

Срећом, и за једне и друге, био је петак.

Тако и ми знамо кад је било.

Исаковић се вратио у Беч, последњи пут, без непријатности на путу.

И у Леобену, показивали су му чудо: Матер божију, која сузи једног дана у години. Њено лице, од белог фајанса, допало се Павлу, као и круна од љиљана, коју су јој натакли на главу. Њене црне очи гледале су га немо. И он, и она, носили су у себи нешто свето.

И у Леобену, у трактиру у ком је преноћио, имао је да слуша како сат одбија сате, то јест дрвену кукавицу, која их је откукала, у мраку. И ту је помислио да време

пролази брзо, а да ће тај сат откуцавати сате, и кад он оде из Леобена, и кад га уопште више не буде било.

Друмови у Аустрији били су, тада, већ, у добром стању, па је брзо одмицао, а пртљаг су му прегледали свега једном, у Леобену. Његове одговоре на питања, куда иде, зашто путује, бележили су, и ту, у књигу путника.

Само је при изласку из Леобена, на тргу, доживео нешто што је, после, целог живота памтио. Вешали су лопова. Неког калфу, неког абаџије. Несретник је крао неку абу. Био је слабушан, ван себе, отимао се и урликао је, тако да му се глас чуо, и кроз лупу добоша, и плач жена. Светина је била напунила све прозоре на тргу, а гомила света стајала је и на тргу. Према обичају оног времена, да би обешени, што брже, скрхао шију, џелат је скочио на њега, са леђа, као мајмун, па се љуљао на њему, као да звони у неко велико, немо, звоно.

Павле је био сретан излазећи из Леобена и путовао је даље, према Бечу, са очима које су биле отворене, али нису виделе више јаву. Мумлао је и мрмљао; сам је, са собом, разговарао.

Путовање му се, међутим, у близини Беча, завршило лепо.

Силазио је на падине, засађене воћем, кроз Бечку шуму, а, око вароши, угледао је, најзад, као шарен ћилим цвећа, винограде и баште, са кућицама, које су биле беле и црвене, а имале гнезда рода на димњаку.

Одрастао у сиромаштву, несрећи, рату, дивљини, Исаковић је осећао да незнање, простота, неписменост, који су владали у његовом завичају, нису добри, и да је просвећена земља боља, иако у њој није све одобравао, и видео много штошта, што је било и гадно и глупо.

Био је задржан, при улазу у варош, али пуштен брзо.

Папири су му били у реду. Са великим печатима, који су висили на крају.

Неочекивано, при уласку у Беч, стигла га је била кишица и попрскала га, тако да је капала са кола, кад је из њих изишао – пред трактиром „Златно брдо“. Кад су слуге трактира прислониле мердевине, да са кола скину већи пртљаг капетанов, Исаковић им рече да га нема. Имао је свега једну кожну торбу, коју му је Агагијанијан био набавио, и сабљу.

Пошто је стигао непријављен и неочекиван, у тај трактир, рекоше му да у трактиру соба нема, да је све пуно света, али ако сачека, даће му се засад, једна мала собица, у продужењу доксата, изнад авлије. Поручиће му дотле перикмахера.

Авлија тог трактира била је поплочана црним каменом, а спуштала се у олуке, као нека преврнута, блага пирамида. Павле је провео неколико сати у великој кујни, која је била, уједно, и трпезарија, а у коју се силазило између гвоздених ограда, каменитим, стрмим, степеницама. Доцније је добио лепу, француски удешену, собицу, изнад улаза.

Имала је три огледала.

Павлу се учини, као да ће из њих изићи госпожа Божич, која чека.

Већ идуће јутро, Исаковић је ушао код секунд-секретара грофа Кајзерлинга. Поднео је, немецки написан, рогобатан, извештај о стању на јужним границама царства, који је барун Аш – секретар, првог секретара, Черњева – преписао, и стилизовао, за посланика.

Кроз два дана, био је одведен пред Кајзерлинга.

Гроф Кајзерлинг, овога пута, при аудијенцији, није био ни свечан, ни пун ордења, него је – на запрепашћење Павлово – био полуго у оделу болесника, у неким крзнима, свог јутарњег капута. Исаковић је доцније причао да је Кајзерлинга видео, са голим, маљавим, ногама у шафољу, да кија и кија. За све време те аудијенције, посланик је држао ноге у води, која се пушила, а лакеј му је брисао главу.

Кајзерлинг је овога пута примио Исаковића милостиво.

Одмах га је познао, каже, као старог познаника.

Рекао је Волкову и Исаковичу да могу сести.

Волков је на то сео, иза Павла, у рукама са пуно папира.

Кајзерлинг онда рече капетану да је видео његов извештај, и да је задовољан. Разумео је да капетан заступа два гледишта. Једно је, да је аустријска страна границе пуна војника, добро чувана, а да је супротна страна обале, турска, празна, тајанствена, слабо утврђена. Допада му се, каже, капетанов опис утврђења, на једном острву – чије је име заборавио – а допада му се и списак официра, са подацима о њима.

Има ли капетан нешто усмено да дода?

Исаковић му онда, устајући, рече, покорно, да би хтео да дода само то, да се њему чини да је и турска страна утврђена, на свој начин, иако је на изглед, празна. И она је, на свој начин, пуна војника, иако они не штрче, у униформама. А цела је, турска, полеђина Савуса, природна фортификација.

Хтео је само да каже да се дебаркација чини – на први поглед – лака, али да би десант, Аустрију, скупо стао, идућих дана, кад се дебаркација претвори у деплорацију армија.

Кајзерлинг је љубазно посматрао Исаковича, бришући зној са чела и свог великог носа, па упита: значи ли то – in ultima analisis – да капетан, као бивши, аустријски, официр, мисли да ће Аустрија – у случају рата са Турском – морати да изведе, на ту границу, мноштво трупа?

Исакович рече: „Ja, gnädigster Graf!“ Кајзерлинг на то заврте главом, па промрмља немецки: „Schön! Schön!“ А затим – погледавши Волкова: „Хорошо! Хорошо!“

Претурајући руком, по хартијама на столу – који му је био догуран надохват руке – Кајзерлинг затим рече да му се чини да у Исаковичевом извештају има и једна промена. Капетан је, до сада, увек тврдио да би се сва популација тих граничних крајева, заједно са својим официрима, радо одселила у Росију, а сад каже да селидба у Росију није више популарна и да ће само још мали број официра тражити пашпорт, за одселитсја. Откуд сад то?

Исакович на то помилова прстима врх свог плавог брка – намирисаног нарочито тога дана – рече да мисли да је то зато, што ти официри, сад, мисле, да, у Бечу, Митрополија има много више утицаја, него росијска господа. Официри су се тргли. Многи су у аресту. Уведена је смртна казна. А црква шири фаму да ће Србима, ускоро, бити боље, и да не треба да се деле од Беча. Треба у Аустрији радити на ползу сербског народа – каже митрополит – а цео наш живот дат нам је само за рад на општу ползу сербског народа. Велика селидба, која је била, као олуј, почела, претвара се сад у појединачна бекства официра, несретника, а мисија полковника Хорвата, која је из Росије послата, скупља људе, на аустријској страни, недозвољеним средствима. Официри сматрају, у Осеку, да би помоћ росијска требала да буде виднија!

Тек што је то изговорио, а Кајзерлинг тресну песницом по хартијама и дрекну да њему не треба, од капетана, савета! Него му требају гола факта! Капетан га је уверавао да би цела популација радо кренула, да ће стотине официра кренути, а сад исказ мења. Зашто?

Исакович осети тада како га, са леђа, дрма Волковљева рука.

Он онда устаде и раскречи ноге – у став слушања – а ноге су му биле дебље испод колена, па је стајао чврсто – па дода учтиво: да се у оним крајевима, на граници, јавља мишљење да је за њих била довољна несрећа што су морали да напусте Сервију, са Аустријанцима, али да ће бити још већа несрећа, ако крену далеко, у Росију, откуда се више не враћа. Ако његова високографовскаја екселенција дозвољава, казаће, нешто, што је чуо од свог бившег, врховног, команданта, фелдмаршал-лајтнанта Франца Карла Леополда баруна фон Енгелсхофена. Он му је рекао ово: да гроф Бестушев у Бечу чини услугу царству, кад Сербе исељава, и да ће Аустрија, кад граница према Турској остане празна, населити тамо, врло радо, Немце из Рајнланда и Лотарингије – а та су насељавања већ отпочела.

Међу сербским официрима, то је изазвало велику забринутост.

А у исто време, Аустрија је почела да им дарује имања, и титуле племства, ако се селидбе у Росију махну!

Кајзерлинг на то рече да је обавештен о томе и то зна.

Капетан сад може кренути из Беча!

Добиће све потребне папире, за себе и фамилију, од Волкова, а росијска мисија биће, у Токају, о његовом доласку, обавештена. Даће му препоруку на ђенерала en chef, Петра Спиридоновича Суморокова, члана Војене колегије, у Петерсбургу, а даће му препоруку и на ђенерала en chef, Стјепана Феодоровича Апраксина вицепрезидента. Нада се да ће се Исаковић, у Росији, показати достојан његовог поверења.

Росијски посол у Бечу давао је таква писма свим официрима, који су се селили у Росију, али је то Кајзерлинг изговорио Исаковичу као велику милост.

Исаковић је онда почео да се клања, и да излази, прописно, натрашке, из салона Кајзерлинговог, кад га гроф, још једном, задржа. Обраћајући се Волкову, рече му да, пре него што капетан отпутује, још једном, за сваки случај, консултује првог секретара, Черњева. Можда би капетана, ипак, требало упутити у Црну Гору?

Исаковић претрну, кад то чу.

Кајзерлинг га, затим, упита још и то: откуд на њега, Исаковича, толика мржња, код његових сународника? Канцеларија је пуна денунцијација о њему. Митрополитов секретар прети да ће тужити и њега, Кајзерлинга, што пушта у Росију фамилију која је издајица светог православља, а која је прешла у цркву унијата. Он, Кајзерлинг, желео би да заштити све њих, шизматике, али је то тешко. Много је, међу њима, денунцијаната. Нека му протумачи то.

Павле се осмехну на то, па рече да је ствар, уколико се тиче Исаковича, проста. Они су били примљени, као ајлугџије, у војску аустријску, у доба кад су били млади. Још нежење. А кад су се у Аустрији женили, они нису питали за религију жена, него за лепоту жена. Какво им је лице, и каква им је задњица.

Због тих мешовитих бракова, постали су омрзнути, и код калуђера, и код фратара. А што се тиче митрополита, он их мрзи због одселенија.

Од старина су, међутим, сви православци.

Кајзерлинг на то опет отпоче да кија, али је узвикивао весело да и он мисли, кад је жена у питању, да није важна религија, него – додаде смејући се – фигура. (Исаковић је хтео да каже фигура, али је рекао: Hinter.)

Жели му срећан пут!

Био се толико расположио, да је почео да млатара рукама и да маше Исаковичу пешкиром, који је био скинуо са главе.

Указа се потпун ћелоња.

XVI НИКО НЕ ЗНА ЈОАНА ТЕКЕЛИЈУ

Јесен године 1752, у руском посланству, у Бечу послове око преселенија Срба, из Аустрије у Росију, свршавао је Кајзерлингу – као и Бестушеву – премијер-секретар, Черњев. Међутим, преписку посланства са црногорским владиком Василијем водио је други секретар, Волков. Случајно, имао је да свршава и посао око исељења фамилије Исаковић.

После повратка Исаковича у Беч, Волков је тај посао свршио брзо и одлазак Павлов, у Росију, био је сад питање дана.

Добијање пашпорта, за све Исаковиче, прослављено је, у кући банкара Копше, торжествено.

Међу официрима у Енгелбирти, Волков се, после тога, прочуо, као нова сербска мајка у Бечу. Према Исаковичу, међутим, Волков се био тих, последњих дана, јако променио, а Исаковић према Волкову, исто тако.

Исаковић је сад био други човек.

Био се мало погурио, имао је замућено око, а говорио је тихо.

Кретао се уморно, па би, неочекивано, плануо.

Понављао је Волкову да је срамота, како се оба царства понашају, према официрима, који папире имају, и како им путовање одлажу и отежавају. Зашто да, данима, месецима, чекају? Папири су им у реду.

Волков је викао; да папире и Аустријанци имају.

Папири једни друге потиру.

И са уредним папирима може се завршити, у аресту!

Тог септембра, поменуте године, питање исељења Срба постало је све замршеније, па се и Марија Терезија, царица, била умешала у то. Дворска канцеларија почела је да пребацује, Србе, и Кајзерлингу. Позват је у помоћ, у Беч, тих дана, и митрополит Павао.

Што је било најлуђе, Павле је био, својим причама, о Грацу, о сународницима, у тамници на брегу, узбудио и неке официре у трактиру, па није напуштао мисао, да би Руси требали да покушају, помоћу једне десеторице официра, препад, ноћни, на тврђаву – да ослободе оне, који су на правди бога у затвору. Волков се био нашао у чуду.

Исакович је тврдио да ти људи нису криви и да су одведени на Шлосберг, само зато, што су се са Русима упустили у кореспонденцију, а Руси сад те људе напуштају. Einlass у тврђаву могао би се узети, препадом, лако, а ослобођени сужњи, пребацити, кроз Хунгарију, у Токај, у росијску мисију, појединачно, брзо, непримећено.

Исакович је показивао и неке цртеже које је направио.

Понављао је да би се до гувернера затвора могло продрети, лако.

А на дворишту тврђаве, непомични, остали би само мртви.

Волкову се то брбљање Исаковича било досадило и једва је чекао, да тог официра види да је отишао. Има росијски посол, говорио је Волков, друге путеве, да се помогну они, који због Росије страдају.

Нека капетан не брине за то.

Рекао му је већ да је план капетанов луд и да не би успео.

Исакович хоће да узима Einlass затвора, сабљом, а заборавља артиљерију, краљицу оружја. Не зна фортификацију. Изазвао би само узбуну. Био би убијен, већ на првом мосту а мостови се, уосталом, ноћу, дижу. Већ у првој авлији тврђаве, запао би у унакрсну ватру.

Долазећи да прими папире и уговори дан одласка, Исакович је, међутим, сваки пут, понова, брбљао о том свом плану. Он је удов, каже, за њим не остаје, да проси, нико. Не жали умрети. А нашао би још деветорицу, у Енгелбирти, за ту авантуру.

Са осмехом, дрско, Исакович је понављао Волкову да може бити да он, Исакович, не зна шта су енфиладе, не зна фортификацију, али да и он зна понешто. Није био глув у војсци, ни слеп, код очију. Научио је, на пример, да страже у Турској никад не спавају, а у Аустрији спавају. Видео је да Прајси, увек, капије затварају. А да их Аустријанци, често, заборављају. У ратовима, у којима је учествовао, неколико је аустријских ђенерала вешано, због капитулације. Него изгледа, да његово благородије не зна за петарду. Петарда, у доброј руци, отвара сва врата, у сваком ходнику. Са петардама у шакама, та десеторица, изненада, могли би да добију те сужње, сасвим сигурно.

Волков је срдито понављао да капетан не познаје Einlass у Грацу.

Не зна да је, само на изглед, запуштен, али зидан за унакрсну ватру, кроз коју још нико није продро. Исаковић је нешто много уобразио. Никад уображеније официре, од сербских, каже, није видео.

Исаковић му онда добаци, гладећи брк, да ће његовом благородију рећи, зашто. Зна ли, каже, Јоана Текелију? Је ли чуо за Јоана Текелију? Није? Чуо је, свакако, за великог дуктора војски, принца Еугена Савојскога?

Зна га цела Европа!

Чуо је, сигурно, да је то човек, који је спасао Европу од Турака! Спасао Беч!

Освојио Београд.

Умало није продро до Стамбола!

Чуо је, свакако, како је, генијално, уништио турску војску, код Сенте.

Али није чуо, сасвим сигурно, за Јоана Текелију!

Принц је био, заиста, потиснуо турске војске, из Хунгарије, и чинило се да ће их истерати у Азију, али, ето, принц је, код Сенте, био стао.

Ту и тутило.

Турске војске су биле, пре њега, стигле на Тису, и успеле да се пребаце у Темишварски Банат, и спасу. Турска је за тренут била спасена. Могла је да чека обнову рата мирно. Између јаросних, аустријских ђенерала, са нојевим перјем на шеширу, и турских армија, текла је, и шумела, разливена Тиса, трепериле су, ноћу, безмерне баруштине, простирале су се мочваре и блата. Није се могло даље.

Принц је био стао.

У данонођним, ратним саветима, решио је да чека.

А нико није знао шта носи будућност, идућа година.

Јоан Текелија, са својим сербским коњаницима, био је другог мишљења. Он је предлагао, да се пређе Тиса, да се прође кроз поплаве, уз трепет звезда, ноћу. Са својом коњицом ишао је испред аустријских трупа, које је, ноћу – према звездама – превео, кроз то море воде и блата.

Освануо је у леђа Турака.

Победа принца Евгенија била је потпуна.

Цео свет слави сада великога ђенерала, принца, бога рата, идола Европе, а нико не помиње, нити зна, Онога, који му је омогућио победу и који је, у тој страшној ноћи, кроз мрак и воду, према звездама, превео армију у леђа Турака.

Текелија је знао да нађе пут према звездама.

Савојски само према картама.

Текелија је препливао разливену Тису, на гривама.

Савојски је стао пред поплавама.

Да није било Текелије, Савојски не би био, идуће године, могао да сиђе до Турске.

Да није било Текелије, Турска би била трајала још столећа.

Па зар није неправда да се име Текелије не зна?

Аустрија Текелије никад није помињала. Ено Текелије сад у Росији. Али, ако име Текелије није знано у аустријским армијама, они, Исаковичи, носе то име у серцу свом и носиће га, док год и један међу њима, на овом свету, буде уседао коња.

Његово благородије сад зна, откуд у Срба, у сирмијским хусарима, та уображеност, међу кирасирима. Исаковичи су имали обичај, у Темишвару, кад пролазе крај кирасира, надодољених, са великим шлемовима на главама, да се плаше деца, да намигну Србима.

Да се подгуркују, да се накашљавају.

А његов братенац Ђурђе давао би тада, каткад, од себе, и друге звуке, као знак смеха, и презира, према лажљивцима.

Волков је тешио Павла да је свака победа, обично, дело онога чије се име не зна. А да ће Исаковичи у росијским армијама имати прилике, да своје име вежу, уз славу Текелија.

После те препирке, међутим, секунд-секретар је пожурио да сврши Исаковичу потребне папире, и да се, што пре, удаљи из Беча. Токајској росијској мисији, писао је да је Павле човек који неће имати много успеха, ни у Росији, јер је ноторни меланхолик, само то не зна.

И не показује одмах.

Та меланхолија га, међутим, сустиже, свуда.

Поучителан је, и уображен, пророкује, и хтео би да преуреди свет, а способан је само, и рођен, да јаше преко препона. Не уме да живи према примеру Вијене и Венгра.

Команданту Кијева треба скренути пажњу да су ти официри, који се исељавају у росијску војску, красни и поштени људи, али да не могу да забораве прошлост.

Чудни су! Кукају!

С почетка се радују, кад сретну своју браћу Русе, бог зна како. Желе да се приближе росијском стилу живота, да буду и они, као Руси што су. А затим, кад постигну своје желаније, кад постану росијски официри, охладе се већ у Бечу.

Не знају да живе у садашњости, у нашем времену.

Уочи Мале Госпојине, у среду, осмог септембрија, поменуте године, Исаковић је, са папирима Волкова у рукаву, пошао из Вијене, у Росију, торжествено.

XVII ОДЕ ИСАКОВИЧ ИЗ ЦАРСТВУЈУШЧЕ ВИЈЕНЕ

Бежећи од себе самога, и жене коју је на путу у Росију сусрео, Исакович је, приликом свог првог одласка из Вијене, у Митровицу, почетком августа 1752, отишао, од госпоже Евдокије, без збогом. Крио се од ње, и кад се вратио у Вијену. Кад је изишао из своје фамилије, туђина га је била сасвим збунила. Није више знао шта је добро, а шта зло.

Сад, кад је напуштао, заувек, царствујушчу Вијену, хтео је опет да оде, а госпожу Евдокију да не види.

Међутим, што се дан одласка, све више, ближио, све му се више чинило, то, без смисла, и лудо. У тој великој вароши, госпожа Евдокија била је једино људско биће, нераздвојно за њега везано, хтео он не хтео. Она је била, проформа – како би то Ђурђе рекао – жена мајора Јоана Божича, али, пред Богом, иако не пред људима, његова.

Осим тога, стидео се, и при самој помисли, да његови сународници, кад буду о том причали, кажу за њега да је побегао кришом у Росију, уплашен од мужа.

Тих последњих дана у Вијени, Исакович се кретао, међу људима, насумце.

Изненада, би му госпоже Евдокије и жао.

Осети према њој, и таквој каква је била, велику нежност.

Уочи свог поласка, онда, реши се да је посети, и да јој предложи да остави Божича, а да се врати, оцу, у Будим.

У нади, ипак, да га она, после онаквог растанка, и понашања, неће у својој кући примити, Исакович јој опет посла писмо, по Агагијанијану, а са писамцетом, и слаткише. На кутији слаткиша било је, у свили, израђено његово име. Молио је да му одреди дан визите.

Место Божичке, одговорио му је Божич.

Не жели, каже, које кореспонденције, непотребите, с њим имјети, него нека дође, под сумрачје, у његову кућу, у Леополдштату, у недељу, на дан великомученице Клеопатре, на вечеру. Биће мало фараона.

За Исаковича, та недеља била је дан мученика Автонома, али нити је Божич знао муке Клеопатре, ни Павле, муке Автонома. Муке се, и мученици, мењају, заборављају.

За обоје беше то недеља, за једног дванаести, за другог, по вијенском календару, двадесет и пети, септембриј, године 1752.

Дан врућ, запаран, облачан, који се завршио непогодом.

Агагијанијан одвезе Исаковича, тог дана, пред вече, код Божича.

Исакович је осећао да се, пре, кретао, као коњ, којег јашу, на команде немецке, а сад на муштру росијску. Волков му је слао и Агагијанијана, и своју карету.

Тог дана, пре него што крену Божичу, Павле је био на опроштајном ручку, код свог рођака, Копше. Свели су своје рачуне. Рачуни рођака били су папрени. Копша је жалио да толики сербски официри, напуштају царство, али се тешио, да ће они појачати царевину коју је Петар Велики створио. Копша је сматрао да су Грци највећи јунаци – Омирови. А да су Сербљи, Тројанци. Банкар је био болешљив, тих дана, и мудар, поучителан, као што су стари болесници. Причао је Павлу да му је нашао кола, и кочијаша, који ће Исаковича бацити до вароши Раб, а да ће га у Рабу, кола комерсанта Кречаревича чекати, да га баце, у Будим, Трандафилу. Све ће као намазано ићи. Точкови се, каже, у свету, окрећу, а пара, која се котрља, их врти.

Копша је Павлу причао и то, да се Божич распитивао за њега, Исаковича, кад је пуштен из ареста. А причао му је и то, да се међу официрима, у Енгелу, зна да га је госпожа Евдокија, кад оде, тражила у бирту, као луда.

Копша је саветовао Павла да се чува Божича.

Божич је човек који не преза, ни од убиства.

Кад се из ареста вратио, затворио је рођену ћерку у неки манастир папежника, јер је чуо да и она, за неким официрима, јурца.

А уобразио је, да је ареста допао, при повратку из Будима, на денонс капетана Дерунича, Јоана Рунича, па је тог несретника прегазио колима, кад се Рунич, враћао у Енгел, једном од оних уских улица око Енгела. Срећом, капетан је остао жив, али му је сломљена нога и пребијена су му и ребра. Рунич прича да је, у тим колима која су одјурила, препознао слугу Божича, али се Божич смеје, и каже да се капетану то причинило, а да је то била месечина. Копша је наговарао рођака да не иде у визит Божичу.

Пред вече, поменутог дана, Исакович је, ипак, кренуо.

Био је занемео, и једва је рекао коју реч Агагијанијану.

Возили су се ћутке све до зеленила Леополдштата.

Агагијанијан рече Исаковичу само толико, да је Божич бахатији, откад је пуштен из ареста, више него икад. Долази у Енгел, са своја два јолдаша, и подмеће ногу пролазницима, и изазива. Нема дана, да дође, а не дође до туча. Божич виче да је сербски национ, у својој великој несрећи, од Турака, Азијата, нашао уточишта у Марији Терезији, и срећу своју, у царствујушчој Вијени. И Кроација и Сервија и све словинске крајине и бановине, нашле су у Аустрији своју тицу Феникс!

Исакович није ни слушао Јерменина, него је био више жалостиван, него забринут. Није осећао страх. Сирмијски хусари били су, у прошлим ратовима, толико огрезли у крв да су били увек готови на тучу, па и смрт. Није им се више милило ни да живе. Али, ако и није осећао неки нарочити страх, Исакович је осећао дубок срам, да се они, сународници, туку по Вијени и вијају као жути мрави. Да су ту веселу варош, њих неколико стотина, претворили у праву лудницу. Да је весео, вијенски свет, почео да их се, као да су шугави, клони. Био је готов да Божичу погледа право у очи и да му призна, све, што се са Божичком десило. Хтео је да му каже да се то, све, десило, као што киша иде у пролеће. Није осећао према мужу никакву мржњу.

У његовој околини, много се официра, тако, спанђало, са туђим женама, на путовању, у неком трактиру – на послу, који су Сербелонијеви кирасири звали амур, а сирмијски хусари: ори, ори. Па су се, после, разишли, после неке бурне ноћи, као да су ватру, заједно, чаракали, преко ноћи – а ујутру зашли за кућу, па се разишли. Па шта?

Међутим, Павле је знао и то, да ће госпожа Евдокија, може бити, кроз девет месеци, ходати по Вијени са његовим дететом, под срцем. Јер, иако је, и тада, било много госпожа, у Вијени, које су знале да удесе да муж ништа не зна, и да не остану бремените, ни после такве бурне ноћи, међу његовим сународницама, такве су жене биле ретке. Иако је, и у то доба, већ, било знано да има средстава, разних, да жена не роди – међу његовим сународницама, такве жене, које су знале то, могле су се на прсте избројати.

Љубавне ноћи, у његовом национу, имале су за последицу, увек, пород. А нероткиње, несретнице, имале су тужан живот.

Исакович није намеравао да изневери ту упаљеницу, која му се тако бестидно обесила о врат – ако занесе и оцу се врати. Само, ипак, желео је да то, некако, не буде, и да она њега пусти, да он иде куд је пошао, у Росију, сам, без жене. Такви су удовци.

Исакович се, тако, возио Божичу, мање ради своје љубави, а више ради жеље да се не осрамоти, кукавички. Јер иако су ти официри, из пограничних сербских милиција, сад већ били надодољени, као и кирасири, па су били одевени у чизмице хунгарске, у беле, кожне, чакшире, као Прајси, у плаве куртке, а са француским трикорном на глави, у себи, у души, то су још увек били људи онакви, какви су били донедавна, у свом Поцерју и Црној Бари.

Није се смело под срамотом остати.

Они су још носили, на језику, песме, које су се међу њима певале, о томе, како су се Бакич и вицедуктор Монастерлија тукли са Турцима испред војски. Сваки, па и

најглупљи хусар у Ђурђевој швадрони, није знао за шалу, ако би му рекли, да не би и он Милош знао бити.

Иако ту лепу фразу они још нису знали, и они су већ понављали, дерући се тужно, оно отегнуто: Гуд'те гусле, Милошу за душу! Нико, међу њима, није могао да отрпи мисао да не би знао Милош бити.

То не значи да се Исаковић возио, Божичу, тражећи кавгу.

Напротив, његове мисли, изненада, одоше, као у неки жбун јасмина, у месечини. Сетио се био Текле, ћерке Божича, која му је постајала све милија, у успомени, с пута. Чуо је, иза себе, њен смех, али кад се осврте, дабогме, иза кола никог није било, сем идућих кола на друму, у даљини.

Агагијанијан му, пред једном алејом кестенова, рече да су стигли.

Божич је причао, за ту своју кућу у Леополдштату, да је купљена за његову жену, али је Агагијанијан причао да, у ствари, припада ветеринару грофа Пара, који се зове ди Ронкали. Божич и тај човек имају нека чрезвичајна посла, а ти послови су, заједнички, али нису чисти.

Павле онда угледа, на крају једне алеје кестенова, кућу, куд су ишли. Била је на дну те алеје, мрачне и на дану, сва осветљена. Са ње су, као гроздови, висили велики фењери.

Видик се, иза те куће, спуштао, према Дунаву, у даљини, у подножја брда, где је река, као да је већ у месечини, треперила. Тамо, на супротној страни, пружали су се неки, зелени, брежуљци и губили у тамном, још тамнијем, биљном свету.

Исаковичу се учини да, тамо, већ, кишу види.

Над Леополдштатом, међутим, још је било светло, последњи сунчани зраци још су га обасјавали, као неке стреле, на којима се капљице кише сјаје.

Сунце је над њима, кад су пред кућом Божичевом стали, још сијало, увис, кроз тушту и тму мрачних облака.

Агагијанијан рече Павлу да га је довезао, али, да му је наређено да не улази. Има да се врати по Волкова, који некуд излази. Доћи ће по Павла, кад то сврши. Тако му је наређено, росијски.

Павле онда стеже сабљу, и своју, огрнуту абу, па учини корак, два, према кући, која је била мирна, као да су у њој мртви, арестирани. Међутим, кад је пришао капицику, кућа као да, изненада, оживе – капицик се, сав обрастао у дивљој ружи, отвори, а пред Павла истрчаше Божичеви хусари.

Павле саже главу, да, о надстрешницу, теменом, не удари.

Хусар, који му капицик отвори, рече, да га већ чекају.

Улазећи, Павле, случајно, угледа руку тог човека, мањаву, огромну, а грбаву, чвораву, па помисли да би пристајала неком убици.

Павле је запамтио и лице у те слуге, дебело, кривих ушију, ситних, црних, прасећих, очију, са образима, који су као сланине, висили. Човек није имао косе на глави. Био је много нижи од Павла, а глава му је била крастава.

Унутра, Павла прихвати други хусар, који га је водио, уз дрвено степениште, које је било, од почетка, раскошно. Павле се сети да се прича да је Божич један од најбогатијих, сербских официра.

Хусар га је одвео на спрат, кроз кућу, која је била полумрачна и хладовита. У њој је било пријатно.

На спрату, Исаковић је уведен у једну просторију, која му се учини читава дворана, а коју је само један канделабар, са пет свећа, био осветлио. Имала је гвоздени балкон, изнад баште, из које је допирао мирис цвећа.

Исаковић је умољен да седне, и да чека.

Подметнута му је била једна столица, какву дотле није био видео, сва од свиле, на којој су биле извезене руже. Имао је на њих да седне. Виде само да ноге, у те столице, све четири, стоје, криве.

Све му се то учини туђе, лудо, шашаво.

Павлу се то чинило и сувише церемонијално. Нису га тако уводили, осим Енгелсхофену. Помисли да је Божич, од свогациона, далеко, одмакао.

Иако су и Исаковичи били почели – као и друга њихови сународници – у Темишвару, да набављају намештај у Бечу, намештај у кући Божича, Павле је посматрао презриво. Све је било кривоного. Пред њим, на столу, на ком су била четири чибука, угледа вазу, са цвећем, какву никад није био видео, а у једном ћошку огњиште, мраморно, са ражњевима и решеткама, у сребру. Највише га је зачудио зид, крај њега, који је био постављен кожом, а у тој кожи биле су израђене тице и воће и цвеће, у кожи и седефу.

Био се намргодио.

Њихови кућери, у Хртковцима, у Срему, гледали су у шуму, над његовим огњиштем висио је бакрени котао, а пенџери у његовој кући, у Темишвару, гледали су у жбуње дивљег лешника, и шталу.

Иако су их жене – сенаторске ћерке – натерале, да по собама спавају, Исаковичи су, кад год су могли, спавали под ведрим небом, испод настрешја, на кревецу, на пању.

Ђурђе је имао обичај да каже, да кад не спава на жени, сања да се дави у перју.

Павле је остављен да седи и чека, дуже, у том бечком салону.

Врата су у тој кући била постројена, у потиљак, у једном реду, а кад се отворише, Павле је угледао, не Божича, него Божичку. Она му је пришла церемонијално.

Била је лепа, још лепша него пре шест недеља, у кринолини, свиленој и црној, која зашушта. Око паса је имала жути ешарп. Груди су јој биле откривене, а очи велике, грозничаве.

Павле хтеде да је загрли.

Изненада, осећао је велику нежност према тој жени.

Његовој жени.

Она се, међутим, оте, и рече му, јетко, да ваљда зна да она није сама у њеној кући, да је Божич отишао у школу јахања грофа Пара, која није далеко, и да, сваки час, може наићи. Нека капетан седне и нека јој протумачи, зашто је отишао из Вијене без збогом, а зашто се сад појавио, понова, у Вијени. Где је био и зашто се није јављао, ако не због ње, а оно света ради. Морала је да дозна, неочекивано, у туђој кући, да је отишао, а исто тако и да је дошао.

Она додаде, тише, да га је тражила, у Енгелбирти.

Његови су манири, рече, коњушарски.

Све је покварио.

Исаковић онда рече, уврећен, да је тако морало бити.

Он је војник, њега шаљу на пут, а не питају, да ли му се путује, и кад ће да се врати. Па кад је тако, зар није боље отићи, и не осврнути се. Чему жалост, која ништа не може да измени?

Госпожа Евдокија онда рече да, у његовој фамилији, морају имати чудне појмове, о љубави, и жени. Биће да је капетан – како јој госпожа Фемка рече – вичан, само, анциларној љубави.

Госпожа Евдокија рече: ашчиларној љубави!

Исаковић се трже на то, али савлада, и рече, жалостивно, да је његов пут био војени. Ишао је у Митровиц. А био је и у Грацу. И да је хтео, није могао то да одложи.

Чуо је, каже, да је Божич пуштен из ареста и да се вратио кући, па није хтео да смета, у тој породичној срећи и радости.

Госпожа Евдокија рече да би га била пратила, на том путу, мада је војени, само да јој је јавио да одлази, и кад одлази. Има тетку, Ракичку, у Вуковару, а провела би била радо који дан, са њим, и у вароши Грац, иако тамо није била, и није намеравала, икад, бити. Она се надала да ће ово лето бити најлепше лето у њеном животу, а он га је претворио у пакао, несаницу и срамоту. Осетила је, каже, шта значи, кад се жена превари у нади.

Па додаде, јетко: Ипак, имала је, у Визелбургу, оно, што је хтела!

Исаковић јој онда рече да је ишао војеним послом, али тајно.

Покушавао је да је уразуми. Она му одговори, јетко, да толики, официри, путују, тајно, али их вољена жена прати. И она би била путовала, тајно.

Исаковичу онда, однекуда, паде на памет да јој каже да је он послат, на пут, изненада, а да су му издаци били велики, и да није био, да јој право каже, ни при новцу, у тренутку кад га послаше на пут. Није имао времена, да се спреми.

Госпожа Божич је, јетко, одговарала, и на то.

Међу онима, које везују љубавни ланци, не би требало тајити, ни такве ствари. Она може, и радо би била, у том случају, попунила капетанову кесу.

Исаковић на то одскочи.

Молио би, каже, да разговор прекину.

Он је дошао да се Божичу представи. Не мисли да крије шта се зби.

Ако је чиста, у свом серцу и намери, нек се врати оцу.

Кад буде чуо да је напустила мужа, он ће по њу доћи.

Неће је, са дететом под серцем, оставити.

Он нечасна дела не чини.

Госпожа Божич, међутим, устаде, и поче, задихано, да га моли, да ћути, да никако, ништа, Божичу не говори. Очекује од њега, напротив, да ће тајну њихову, као у гробу, чувати. Кад се буде решила на то, кад томе дође време, зна она и сама, шта треба мужу рећи, али сад, то време није. Није ово тренутак да Божича напусти.

Лето ће ускоро проћи, али је и јесен лепа у Вијени.

Ако капетан хоће, само мало, да њеном савету удовољи, могу јесен, лепо, у њеној кући провести. У љубави. Божич, ових дана, одлази, са ђенералом Монтенуово. А њена кћи, Текла, није у кући.

Нека је причека мало, месец, два – засада, не би могла, све, Божичу, рећи. Тек је изишао из ареста. Осветлао је образ и њој и себи. Не жели да наноси срамоту ни оцу, Деспотовичу, који мисли да је сретна, а који је остарео и живот му о концу виси.

Исаковић онда снужден устаде, па рече да је, тако, све у најлепшем реду, и да он онда сад одлази. А она може рећи мужу, да је био, и отишао, чрезвичајним послом, а ако га треба, може га, у трактиру Гулденперг, наћи.

Он, каже, ових дана, заувек, из Вијене одлази, па ће онда све бити свршено; жели јој сваку срећу, а не верује да ће је у животу, икад видети. Он се сели у Росију. А његови су путеви недоходи.

Госпожа Евдокија, која је седела пред њим, непомично, била је обасјана неком зеленом светлошћу која је допирала из баште. Она је нестрпљиво ударала, сандалом, на нози, по својој кринолини. Имала је сандалу, златну, какву Исаковић, дотле, никад није био видео, а гледала је Исаковића, не само јетко, него као да га мрзи.

А шта капетан мисли – питала је тихо – ако је она занела, па роди; шта ће са њом бити?

А кад то рече, постадоше јој сузне очи.

Павле је стајао пред њом, пренераженн, и није знао шта да одговори. Видео је само њено лице, које је на његову мртву жену личило, и њене очи, које су биле црне, али сјајне, као да горе, а видео је и како јој, тешка, бакарно тамна, коса, низ врат клизи, као да је хтела да још више на његову мртву жену личи. Он је у недоумици био опет сео, а затим рече да је готов да је собом води.

Увек је нагао – рече му онда она тихо, скоро шапућући – увек на своју, али не и њену фамилију, мисли. Божич се умилио њеном оцу, а Божич жели да, ускоро, уда ћерку, па се она дави. Зашто Исаковић, ако је частан човек, толико жури? Треба да је причека. Она ће Божича напустити, али се брак не раскида, лако, како он то мисли. Зар не може свој пут у Росију да, за мало, одложи?

Исаковић онда рече да то не може одложити. Нико.

То су путеви војени.

Него, биће да се њој, са њим, не полази, него ће га заборавити кад оде. Удате жене брзо заборављају своје швалере, које мењају по вољи, а другог нађу брзо.

Госпожа Евдокија се закикота на то, па рече да се види да је код коња одрастао, су чим се, толико, хвали. Нити зна да воли, нити жене, удате, заборављају брзо своје швалере, нити другог траже. Божич је хтео, кад је из ареста изишао, да јој учини визит, већ прве ноћи, али му је она рекла да је остави на миру, и да то не може бити.

Она је чврсто наумила да се оцу врати, али треба мало времена, да то удеси. Сав накит, скупоцен накит, који јој остаде од матере и бабе налази се код Божича. Божич

то под локотом држи. Зна она како ће то у Божича измолити, али јој треба мало времена да то удеси. Од тог накита, она и он, могли би, годинама, удобно, живети!

Исаковић се после сећао, како се и дотле, за време тог непријатног разговора, питао у себи, да ли сања, и да ли је та жена, у тој кући, она иста жена, са којом је путовао, и која је, недавно, лежала, тако лепа и гола, на његовој постељи, у трактиру, и клела се, да без њега више не би могла живети. Је ли то она иста, која га је, у загрљају, са сузама у очима, уверавала да никад среће у животу није имала, и да никад никог није волела, док њега није упознала. Да би ишла са њим у свет и кад би знала да ће, путем, да проси.

Сад је седела пред њим церемонијално и брбљала, као да се спремају да заиграју полонезу, а не да оду заједно у Росију, макар и невенчано – а занавек оставе царствујушчу Вијену.

Понављала је само да јој је покварио најлепше лето.

Он је већ био решио да је поведе собом, ако остави Божича и ако се врати оцу, а ето, она понавља само да не може сад оставити Божича, који се у аресту толико напатио. Понавља да, мало, причекају, да је лето прошло, али да је и јесен, тако лепа, у Бечу. Божич ће отићи. Текла није у кући. Њима би, ове јесени, могло бити, тако лепо!

Све би се то, међутим, било, можда, добро свршило, да она не помену тај накит који ће измолити од мужа.

Сећао се да је, на то, скочио, и да је опсова („какав накит, коме накит, душу ти женску?“). Зар је она мислила да му, ваљда тим накитом, купује чизме и нову, хусарску куртку, у Петерсбургу; да му се сирмијски хусари у Росији смеју и да га по Срему причају?

Био је оборио столицу, на којој је седео, и појурио на врата.

Сећао се како она врисну, како потрча за њим, како га је загрлила, а како одмах затим јаукну. Задржа га, као да је нека тичурина полетела на њега, којој је спустио руку у гнездо. Викала је, да је не срамоти пред послугом и да чује глас Божичев, на степеништу.

Он је луд, каже, и све што ради, ради лудо. Унесрећиће и њу и њену ћер – нека се смилује, и нека је не оставља, овако, Божичу. Треба да седне, треба да седну. А видео је како, брзо, намешта косу, убриса сузе и седе, и, како је и њега, као неком невидљивом руком, привукла, да опет седне. А мало потом Божич се, заиста, појавио.

Био је натмурен – посматрао је Исаковича мрко, али није викао.

Питао је капетана, мрмљајући, набусито, где је толико био. Црче му, каже, жена, за курмахером, кога хвали, свуд, по Бечу. Морао је, каже, да арестира и ћерку, која се заћорила у капетана, на путу, као и госпожа, која даје леп пример свом детету. Он се, каже, сав покривио, мучећи се да, некако, освоји ону лепу бабу ђенерала Монтенуово –

мучи се већ годину дана – а капетан је, сунце му јарко, зачас, код његове ћери, успео. Око капетана се купе лепе жене, као „лепе кате“, око „лепог човека“, у његовој башти, у Чуругу! Него ништа за то.

Треба да вечерају, а нека га Исаковић извини што га није, на вратима, дочекао – задржао се – а њему је, иначе, гостопримство свето!

Божич се, затим, грубо и промукло, обрецну на жену, да она изиђе, јер он и капетан има, нешто, да се питају, насамо.

Павле виде како се госпожа Евдокија диже и како одлази понизно, а у њега упире поглед, молећиво. Мислио је да ће Божич, сад, да га пита за своју жену.

Био је устао и одмеравао тог човека и меркао место, где ће га ухватити за гушу. Међутим, Божич приђе столу, где је било неколико камиша на сребрном тањиру, и поче да припрема два чибука, које је напунио и припалио. Принесе их, затим, Исаковичу.

Причао је како је арестиран био, како се препао, да ће га одвести у тамницу, у Грацу, откуда жив не би био више изишао. Причао је чак и да су га тукли на Хауптваху. Тукао га је, каже профоз, кога је запамтио. Тај профоз неће дуго. Нема му дугог живота.

Откад је из ареста изишао, мало се опоравио, али је изгубио свој философически мир, који је, у књигама госпоже Монтенуово, научио. А много је губио и на фараону. Нема среће на фараону.

Среће има још само у фамилији – у љубави.

Капетан је добродошао.

А има нешто да се питају!

Приносећи чибуке Исаковичу, Божич му рече да, иначе, пре вечере, ни он не би пушио, али воли чибук, кад се људи разговарају. Лепше је уз дим.

Дим је, каже, и све друго на свету!

И фамилија, и кућа, и гостопримство, и пријатељство.

Све постаје дим у аресту!

Био је бахат, у младости, кад је био у капетановим годинама, па је уживао да бије људе. Сад више за то нема руку. А кад то време наиђе, у људском животу, то је једина права жалост у животу мушкараца, не према мишљењу философа, него по његовом скромном мишљењу, Јоана Божича из Чуруга, мишљењу!

Нека му капетан, дакле, као њеном оцу, каже, је ли му покварио оно што му је још, једино, остало, мило и драго, у животу. Она клепетуша у Енгелбирти – жена оног ћосавог Марка Зиминског – прича да је његова Текла ишла у трактир, Енгелбирту, код капетана, у посету.

Шта каже капетан на то?

Павле је седео ћутке и чудио се мирном гласу Божича, и како обоје седе и пуше, мирно, а како ће, кроз тренут, два, да се зубима покољу. Исаковић помисли да тај човек – који седи прекопута, крај све те, много хваљене, просвећености, вијенске, којој њихове жене толико нагињу – има, свакако, нож, у чизми, уз ногавицу.

Он, Исаковић, га је имао.

Али требало је одговорити човеку, па му је, као омађијан, мирно, и одговорио. Одговориће му, каже, онако, како их је стари Енгелсхофен учио, за такву прилику. Речит није. Лажов није. Да је о удатој жени реч, не би одговарао. Матори Енгелсхофен им је говорио да пазе шта раде, код жена – а ако их ухвате, са удатом женом, да не говоре, него да замукну. Али ако би се десило да је у питању ћер нечија, онда да се жене, или даду главу. Он, нема шта да каже Божичу. Истина је да је Текла, кад је ишла код Зиминских, свратила к њему, али као што дете сврати своме рођаку. Срамота би била, да о том, ишта, даље говоре. Нема шта да крије. Само би луд човек, и крмак, могао да помисли да би он, Исаковић, ударио на јединицу свог сународника, која је још, тако рећи, дете. А сад, кад је одговорио на то питање, најбоље ће бити да он оде. Као неки страшан сан, чини му се то, за шта га сумњиче. И он, и њен отац, отац девојчета невиног и бајног, треба да се пробуде. Недостојно је, обојице, што слушају женско брбљање.

Божич му се смешкао, а гледао га је упорно, зрикаво.

Он и капетан се не разумеју, каже. Не сумњичи он капетана, да јаше децу, нити је посумњао, да капетан тражи пилетине. Него се боји шашавости своје ћерке. У њој се јавило пролеће. Жељна је да се, тако рано, уда. Па се не би био зачудио да је ишла капетану, у трактир, да га преже. А човек је слаб, на јагње и пиле. Зна он то. Свачега је било и у његовом животу. Кад чу да је Текла била у Енгелбирти, док је он био у аресту, помислио је да је пукла као пупољак, а капетан крив, и нехотице.

А он, отац, зна боље, шта је, и где је, срећа његове ћерке.

Божич је био почео да хода, као паун, испред капетана, и да шири руке, као да се извињава, што капетан седи, поливен, као додоле.

Био је тог дана у новој, новцатој, униформи, свог, хунгарског, полка, који је, као и остали, у Аустрији, те године, први пут, уводио исте војене одоре, за официре. Био је сав у срми и сребру. Све је на њему било ново, откад је изишао из ареста. Био је нафризиран и намирисан, јако. Арест је, међутим, очигледно, на Божичу био оставио видног трага. Лице му је било избледело, а коса курјука утањена, смешно. Уста, у којима је имао још само неколико зуба, била су отомбољена. Још увек је, међутим,

дизао рамена, сваки час, и исправљао се. Кад би сео, гледао би Исаковича са пуно мржње у погледу, али се трудио да седи, право, непомично. Међутим, десна нога му је, у чизми, стално, дрхтала.

Павле му рече да је луд, у томе, како говори о својој ћери.

То је девојче, чисто, мило, разборито, бајно.

Божич му рече да је све то лепо и красно, али да Павле брбља о деци, а деце нема и децу не зна.

Живимо, каже, у времена француска, голишава, па се капетани, на целом свету, па и у Аустрији, са женскињем играју, на постељи. Није ни он, Божич, иако је оматорио, бољи. Пре двадесет година, и пре четрдесет, наш је национ био огрезао у крви. То су била времена јуначка. Сад су времена танаца, минета, шпинета, парфема, лепеза. Штоно кажу, све што љуби, љуби лицемерно! Зна он какве су госпожице у Вијени, па и по Италији и Француској, а зна и какве су Сомборкиње, Варадинке, Будимке и Вуковарке. Све је то, чим одрасте, пробушено. Мило му је што је чуо да му дете није страдало. А да јесте, капетан сад не би жив, из ове куће, изишао – него завршио у ћебету, преливен кречом. А један би се бунар у Леополдштату био зазидао. Ко такне његову ћер, неће дуго!

Исаковић се сећао да му је, у току тог, скарадног, разговора, са човеком који је имао пијано око, било постало хладно. Да је био устао и да се продерао, да му је доста разговора. А да га је Божич задржавао. – Сад могу, каже, мирно, да вечерају. Извињава се, јер је домаћин, али се био препао, да му је капетан узео оно, што му је још једино остало у животу. Нема такве љубави на свету, као што је очева, за ћерку!

Божич је био пришао Павлу, па га је чак и загрлио.

Хтео би, каже, да уда ћер – и не би хтео.

Његов таст, богати Деспотовић, у Будиму, удов је и остарио. Хтео би да види своје унуче удомљено. Готов је да, при том, потроши много. Сваки живи божији створ има, тако, неку последњу жељу у животу. Текла каже, па ето, ако хоће да је удаду, Исаковић је добродошао. Његова жена, госпожа Евдокија, међутим, вришти – ко зна зашто – при самом помену да капетана, за зета, узму. Што се њега, Божича, тиче, он је за своје дете нашао прилику. Срећу. Господина Траушенфелса, брата госпоже Монтенуово, који је зјело богат. Има у Вијени четири коцкарнице. А зашао је у седамдесету. Кроз коју годину, оставио би жени безброј дуката на мртвачком сандуку. А има ли лепшег, и раскошнијег, живота, него што га богате удовице у Вијени имају? Он, Божич, један је од оних, малобројних, Кроата и Серба, који су примљени у високо, вијенско, друштво, а Текла би била прва, која би била представљена на Двору.

Он, Исаковић, све је то покварио.

Исаковић се тад већ јако кајао, што је Божичу био дошао, а дрхтао је, у себи, јер све то мора да слуша, као да о теткама и стринама причају. Он се био решио да сачека

и оно, што је мислио да ће Божич да га пита, за посету госпоже Евдокије, у Енгелбирти. А хтео је све да отрпи, ако буде могао, само да Теклу оперу, оставе на миру. Био је сав срећан, изненада, да се разговор о Теклиној посети у Енгелу, тако добро свршио. Нека нежност према ћерци госпоже Евдокије расла је у њему.

Привиђала му се, а чинило му се и да чује њен смех, весео.

Али, пошто таквог оца, дотле, никад, није био срео, у њиховом националну, Исаковић се Божича, све више, гадио, и све га је више презирао. А то се сад лако могло запазити. Из очију му је вирило. Божич је то ваљда и осетио, јер је почео да се шепури пред Исаковичем, предлажући му да сад сиђу.

Зна он, каже, шта капетан мисли, од тренутка кад му је у кућу ушао, а зна и оно, што оне рите, у Енгелбирти, о Божичу причају. Он, са своје стране, много је на капетана мислио, док је био у аресту. С почетка му се чак чинило да би радо био удао, за капетана, своју ћерку.

Божич се, кад то рече, насмеја, гласно, а промукло.

Зачудо, ни Божич, ни госпожа Евдокија, нису знали да се смеју.

Доцније му се учинило, каже, да капетан мисли да не треба имати икаквог обзира, према оматорелом Божичу. Може му се ударити, и на ћерку. Мило му је да се преварио, и да капетан не мисли тако.

Исаковић онда, у нестрпљењу, узвикну да зна он пут части, и, да је хтео да се жени, знао би како треба запросити ћер човека, који ужива углед у војсци и националну.

Божич га онда задржа и приведе вратима, показујући му башту.

Капетан га, каже, стално уверава, како живи онако, како нас десет божијих заповести уче да треба живети. Прича, као да је он, Божич, дете, које успављују, и као да он, Божич, никад, млад, и курвар није био. Види ли он, капетан, како се гране, ено, у башти, доле, од ветра, повијају. Тако се ето и ми повијамо, а капетан, чак и у сну. Божич је у младости био и пијаница, и курвар, и коцкар, има сто порока у њему; али се никад ником с пута није уклонио. Тако га је мати учила. Ни пред ким није главу сагињао. То су му, чак и Митрополија и општенародни секретар наш, Ненадовић, признали. Али, ето, све је то та ћерка изменила. Удаје ћерку, последњу своју радост у животу. А долазе, тако, незнанци из белог света, који, могу, само зато што су млади, да узму и последњу радост, остарелом човеку.

Божич је био утулио камише и Исаковић осети да му Божич држи, то, дуго, поучително слово, намерно. Да му нечим прети. Тако и убице, каткад, уживају да својој будућој жртви одрже, унапред, посмртно слово.

Невреме је, међутим, у башти, доле, било стигло.

Било се наоблачило, грмело је и ветар је дувао.

Павле је, у недоумици, зачуђен да себе види, таквог, у огледалу, дигао са пода своју црну, хусарску, попону, исправио се и смешкао. Посматрао је Божича са презиром, који сваки млад човек осећа, кад му матор човек попује и прети. Младост у нама, у таквој прилици, смеје се и кликће, као што олуја грми, у облаку.

Рече мирно Божичу да он, Исаковић, није ни на какву Теклу и женидбу мислио, нити мисли. Он се сели у Росију.

А жели да оде у Росију, без жене, сам, самцит, удов.

Павле тада виде како се Божич трже, као што се пси тргну – како застаде у вратима, која је био отворио, и како га посматра, својим лудим очима, искричаво, са неком неисказаном мржњом.

Божич се опет смејао.

Капетан, каже – сунце му јарко – хоће баш да ражалости госпожу Евдокију! Требао би већ да зна да госпоже вијенске, којима је муж остарио, не воле да свог курмахера пусте, далеко. Воле да је увек близу. А не да оде далеко, да се смрзне у снегу Москаља.

Међутим, сад бар знају, на чему су. Капетан, дакле, никад није мислио, ни на женидбу, ни на Теклу? То само алапаче брбљају? Исаковић је сад гост у његовој кући и нема више шта да се питају. Није се оваквом разговору, са капетаном, надао, кад му је, први пут, у кола ушао, али му је мило да се разговор овако свршио. Неће заборавити, то, што му је капетан казао. Неко други, на капетановом месту, пожурио би да запроси Теклу. Она ће бити добра и верна жена свом мужу. Исаковић је међутим крај Текле, као крај турског гробља, прошао! Е капетане, нисам знао, ко ми је у кућу ушао. Живе вас жене прижељкују, а ви сте загледан, у оно, што је у гробу! Некромант!

Божич је то тихо рекао, али га је Исаковић чуо.

Павле није знао шта та реч значи, али је осећао, кад га Божич поведе низ степенице, у полумрачном степеништу, као да га неки костури држе за руку.

Исаковић је, тог дана, код Божича, вечерао на некој веранди, из које се силазило у башту. Веранда је била осветљена, раскошно, а послуживали су Божичеви хусари, као неми. Пси Божичеви лежали су уоколо, не скидајући поглед са Павла, тихо режећи. У башти је, међутим, почела да пада киша.

Исаковић никад дотле није седео за трпезом човека, чију је жену имао, и није се никад, ни надао, да ће и то у животу доживети, иако је много штошта био доживео. Питао се: сања ли? Где је? Куд је то отишао? Ко су тај Божич и та жена, која га посматра хладно, а једе као што тице једу?

Исаковић је био навикао да једе као што сељаци на својој земљи, после рада, једу – мирно, ћутке, залогај по залогај.

Код Божича се, за вечером, брбљало, па је једва јео.

Да и он нешто каже, Исаковић онда поче да тумачи, да они одлазе у Росију, зато, што се тамо надају једном новом животу, а овде су изложени понижењу и неправдама. Терају их у паоре, да ију туђу земљу. Иако су шездесет година водили аустријску војску, верно и крваво, у ратовима, сад их отпуштају, као што се слуге – кад више нису потребне – отпуштају.

Божич му је, набусито, одговарао да не треба напуштати просвећену земљу. Одавде ће, са аустријском војском, можда и пре него што се надају, моћи да се врате у Сервију. Оданде, из Росије, јесте далеко. Ако се Исаковић реши да остане, у последњем тренутку, он, Божич, нашао би му протекцију. Оренги, господин Оренги, у Хофдепутацији, свршио би то, милостиво.

Не ваља бити удовац – што се не ожени у Бечу?

Рат са Прајском отпочеће, ускоро, понова.

Они, који се селе у Росију, хоће да искористе сажаљење које Москаљи имају, према нашем несретном националу, али није право да патњу читавог једног народа, појединци, претварају у камату.

Павле се био решио да ћути и трпи, ма шта Божич рекао, па му се чинило да су то некакије магије у људском животу, да се он тако са том женом, у Вијени, спанђао, и са тим Божичем нашао. Ускоро, моћи ће, заувек, окренути леђа, и том Божичу, и Вијени, и просвећености, и Хофдепутацији илирическог националу, и свему.

Божичка онда рече да официр, који из Аустрије одлази у Росију, у ствари, врши, издају. Такво мишљење има и господин Монтенуово!

Божичка је то рекла, брзо, дрско, а кад јој се очи сусретоше са очима Исаковича, учини му се да пеку.

Павле је био занемео, а чуо је још, како Божич каже да је наш спас у Марије Терезије трону. И Венгри тако мисле. Павлови јолдаши, гологузи, слегли су се у Вијену, у Енгелбирту, па траже неко право, своје неке новце, награду, а шуњају се у росијско посланство. Па се после чуде, кад их Бургваха вија по Бечу.

Треба бити захвалан аустријском трону!

То, да му Божич, Божич, кога је презирао, говори о трону аустријском, и просвећености, и срећи у Аустрији, тако преподобно, задржа Исаковича, баш у тренутку кад је хтео да скочи. Увиде да ће то, целог тог дана, ићи тако. Божич је понављао оно, што су они, Исаковичи, слушали, већ годину дана, и у Темишвару, и у Варадину, и у Осеку.

Па је било и добошима, по селима, обзнањено.

Хоће да нас пошокче! – викали су, Сомборци, на то.

Божич је, ваљда, и сам био приметио да његово слово поучително нема успеха, па узвикну да постоје два света. Свет Исаковичев, пун жеља и нада, свет човека који још није стигао ни четрдесету, и свет његов, човека, који је превалио шездесету. Он види њихову срећу у трону, у Вијени, у армији аустријској, као и Венгри, велику будућност национа у просвећеном свету – који ће царица предати свом сину. А Исакович иде у неку далеку земљу, варварску, у снегу, за коју кажу да је братска, истоверна, силна, а никад је нису видели, нити је знају.

Он је понудио своју помоћ капетану, али кад је капетан луд, неће да му и даље досађује. Предлаже да оду, у школу јахања, да капетан види, шта оставља за собом, да види како свет живи у Вијени, да види како је живот, просвећен, пријатан, леп, достојан човека.

Сећаће га се, кад буде стигао у варварско царство!

Павле онда, у неком чудном беснилу, рече да му до школе јахања, нимало, није стало, и да треба да се врати у свој трактир, где га чекају. Али, ако би му њен отац дозволио да се још једном појави, у ставу молиоца милости, за Божичеву ћерку, он би предложио да га одведу сутра до манастира, где се то невино девојче налази, у затвору. Да је види – па да је изведу.

Госпожа Евдокија, као да је змије уједају, узвикну да су то чудовишне жеље, па отрча од стола у кућу, као да је змије и вијају.

Божич се смејао.

Он, каже, разуме капетаново саучешће, радо би му жељи и удовољио, али, откад се из ареста вратио, учинио је са женом уговор, да, одсада, она брине за ћерку и да она обуздава ћерку. А његова супруга, при самом помену да је њена ћер намењена, од Бога, капетану, вришти до неба.

Поред света човека, који је прешао шездесету, и света како га човек замишља, кад још није узео ни четрдесету, има један свет, таман и непознат, мушкарцу, свет жена. Он би могао да ошамари госпожу, што скаче као коза од стола, али ни то не би помогло. Та жена би била у стању, ако би њих двојица, мушкараца, пошла, да доведу њену ћерку, да се баци, као Медеја у точкове његовом кочијашу. А то, као што капетан може замислити, није баш пријатно видети, кад је човек, са њом, дете родио.

Теглећи се, испивши своју чашу, Божич додаде: најбоље ће бити да они ипак, утроје, пођу у школу јахања, где их данас очекују, а да оставе његову ћер на миру. Текла је његова једина радост у животу. Ваљда ће дати Бог да и она нађе своју срећу!

Обузет као неком грозницом, неким беснилом, Исакович га онда упита, а да ли би му рекао, где је тај манастир, где је Теклу сместио – он би и сам, пут који тамо води, нашао. Не жели да оде, заувек, из Вијене, а да не види то дете, добро, бајно, ни криво, ни дужно, које страда само зато, што је дошло њему у посету. Нису они, њени

родитељи, затворили, у манастир, то девојче зато што треба да учи калиграфију, игранку, и остало, него зато, што се боје, да је он, Исаковић, курвар.

Он то није. Он их моли да, пре него што оде, врате своју ћерку у фамилију. Путовали су из Будима тако лепо. Чуће и Трандафил за његову срамоту – да од њега склањају децу.

Божич се смејао на то, а затим се уозбиљио.

Није он тај, који решава, ко ће се вратити, а ко неће, у фамилију. Него Евдокија. А није ни Текла отишла тамо да учи калиграфију, него да је – онако како госпожа Монтенуово саветује – васпитају. Он, Божич, и сам се жацнуо, кад је видео куда су одвели његову ћер. Маријахоф је читава мала варош на брегу, где Бечлије затварају оне своје ћери, које хоће, без родитељског пристанка, да се удаду. Беч сматра, да удате жене могу и да се акају, акају, али девојке треба, пре тога, да мужа нађу. Ако су тврдоглаве, онда их за Христа удају. Дуги су ходници, који тамо воде, а пуни штака, слепаца и болесника, који, тамо, на исцељење чекају. Има тамо и продаваца розарија, ако капетан зна шта је то. И педесет хаљина, у сребру и злату, за Богородицу. Има и лик Исукрста нашег, на платну.

Оно – рече Божич – што је највише запамтио, од свега, што је тамо видео, то су калуђерице, које пролазе, ћутке, и не одговарају. Гомиле сиротиње, на авлији, чекају. Просјацима тамо деле храну. А још више је запамтио једну икону.

На тој икони, Господина нашег, Исукрста, бичују.

А зна ли капетан какву одору носе војници, који га бичују?

Њихову – славонску!

Исаковић онда устаде, па рече да је њему лук и вода, све то.

Он одлази. Хтео је само да измоли помиловање за Теклу.

Не може, каже, да заборави, како се то девојче весело смејало.

Погрешио је што је њеном оцу, на вечеру, дошао.

Родитељи, као што су Божич и Божичка, то име не заслужују.

Сачекаће само да се госпожа Евдокија врати, из куће, па ће он отићи, а они нису требали, ни да га у своју кућу зову, кад је тако.

Божич се и на то смејао.

Божичка се, међутим, појави, понова, као да ништа није било.

Била је обукла другу хаљину.

Не само да није пристајала да Исаковић оде, него га узе, љубазно, под руку, као да се венчавају, око врбе.

После му рече, да он ништа не брине за Теклу, Текла је на добром месту. Много ће научити тамо.

Него сад треба да пођу, у школу јахања грофа Пара.

Да покажу капетану – са којим су путовали тако лепо – коње, какве никад пре није видео. Треба да испуни Божичеву жељу!

Исаковић, онда, пристаде да претрпи и то, а кад су пошли, и кад је ухватио Божичев поглед, виде, у Божичевим очима, само мржњу. И све остало, тог дана, у његовом сећању, било је лудо. Божича, и Божичке, па и себе, сећао се, после, као што се сећао и машкара које је видео. Оне су за њега биле нешто ново, као и додоле, у детињству. Возећи се у школу јахања грофа Пара у Леополдштату, Павле је, и за Божича, и за Божичку, и за себе, мислио да нису читави у глави.

Посматрајући Божича и Божичку, помисли да они једно говоре, а друго осећају. Каткад су, очигледно, били драги једно другом, а слагали се у много чему.

Њихова препирка утроје, при вечери, свршила се на томе, да је Исаковић обећао да ће запушити уста фамилији Зиминski, да не лаје којешта о Текли, у Енгелу.

Кад су улазили у Божичева кола, да се у школу јахања одвезу, госпожа Евдокија, добро расположена, узе бич, па их потера, обојицу, као од шале.

Кикотала се.

Њен муж, који је иначе псовао жену, и пред светом, био је сад питом, па је почео и да поиграва, па је и рзао. Исаковић јој, ћутке, узе бич из руке и погледа је мрко. Она га, смејући се, упита, да ли је његова покојна жена била послушна.

Исаковић јој није одговарао.

Седео је у колима погнуте главе, док је Божич брбљао.

Кроз мрачну алеју, у којој је било једва видно, они су се возили до школе јахања, која је била на три-четири стотине корака, а у којој је и прилаз, и улаз био осветљен, као да је неки трактир, или порта у неку цркву.

Та школа јахања била је нека врста мањежа и позоришта у то доба, у стилу Паладија, а имала је и куполу. Имала је штале у приземљу и гледалиште у мањежу, са венцем ложа, а ложа је било и на спрату. Ходници су служили за променад.

Све је на струготину и коње мирисало.

Увече је ту било и музике, а школа је имала и своју коцкарницу, на спрату. Из ложа, под решеткама, чуо се женски смех.

По осветљеним, и полумрачним, ходницима, нарочито око нужника, врвео је беспослен свет –официри, коцкари, собарице, глумице, играчице, а, по степеницама, било је и љубавних парова, који се, заиста, нису устручавали. Каткад се, у ложама, свашта дешавало.

Младићи, из богатих кућа – златна младеж, која је често била слабушна, и болешљива – долазили су, ту, да очврсну. Да науче да јашу, да пуцају из пиштоља, и да дижу, у галопу, шепут од велура, сабљом, шпадом, са тла. Собарице су – у то доба, сиромашне девојке, са села – служиле, ако су лепушкасте, у тим отменим кућама, за васпитачицу. Син домаћице, сваки, редом, ишао је, обично – са знањем родитеља – код њих, у школу.

Коњи, међутим, у тој арени, били су, заиста, племенити.

А многим Бечлијама, официрима, та зграда је била, и кућа и мајка. Гроф Фридрих Вилхелм Хаугвиц – према причању Божичевом – примао је, ту, и своју пошту.

Кад је уведен у ту зграду, Исаковић је био задивљен, не само многим фењерима, који су осветљавали спратове, као неко цвеће сјајно, него и безбројним канделабрима, који су унутрашњост те зграде претварали у нешто натприродно, трептаво – у бајку.

Са свих страна се орио пљесак, који је био намењен јахачима.

Ветеринар грофа Пара, ди Ронкали, имао је у тој згради своју ложу, у коју је увео Божичку, церемонијално, а чим је ушла, и села, око ње су почели да се скупљају официри, који су јој љубили руку, у пролазу. Двојицу је Божич задржао. Павле је обојицу знао, по виђењу, у Енгелу. Један је био неки капетан Бановаца, Лаћевич. А други, неки рођак митрополитов, лајтнант Филиповић.

Павле се изненадио да, прекопута ди Ронкалијеве ложе, у једној ложи, види и секунд-секретара грофа Кајзерлинга. – Његово благородије му је милостивно махало руком. А није скидало ока са госпоже Евдокије. Госпожа Евдокија запита Павла, ко је то. А затим дода да је тај господин Волков – леп човек.

Павле је, с почетка, седео, у тој арени, као да дрема.

Ди Ронкали се био населио, пред ложу, држећи у руци црну лепезу Божичкину, а сваки час је зват, да пипа чланке коња, који су узимали препону. Ветеринар је пипао ноге коња, и викао, немецки, да им није ништа, ниједан није чланак угануо, ниједан није оћопавио. А кад би се наљутио, почео би да виче, на свом матерњем језику: Кад кажем да није ништа, није ништа! Quando dico niente, è niente!

Павле је, за то време, први пут у животу, видео каприолу. Кад је шест белаца, у истом магновењу, скочило увис, подвијених ногу, као да су јарци, у пролећу, кад овце замиришу.

Јахачи на коњма, које је видео, нису за Исаковича били ништа нарочито, али коњи, ајгари, и кобиле – који су у арени играли, тако рећи, полонезу – били су чудо.

Ништа према томе није било оно, што су они изводили, у Темишвару, према Енгелсхофеновом наређењу.

Његово добро расположење, међутим, прошло је брзо, кад је, пред собом, угледао госпожу Евдокију. Била је лепа, и са леђа, и те како, али се понашала бестидно. Павле помисли, да је са том женом запао у неку несрећу, која ће се претворити, на крају, у срамоту. Пући ће брука о њој, а пре, а после, и у Темишвару, и у фамилији, у којој не би били веровали, да чују, шта се с њим збило. Постао је играчка у њеном крилу – није више онај Исакович који је био.

Он за ту жену, која има мужа, значи само једног швалера више, који има да одигра своју улогу. Такве жене не штеде, ни рођену ћерку. Оне се гризу, оне ржу, а хоће и њега да уједају.

Појешћу те!

Госпожа Евдокија имала је обичај да крикне, то.

Кад би јој неки тренутак у загрљају, нарочито, пријао.

Он луди од очаја, а њене се очи, кад се са његовим сусретну, смеју. Исакович је бежао, из те ложе, на ходник, да ту жену не гледа.

Кад су, међутим, почела клађења, на коње, на препоне, на јахаче, Исакович је морао натраг, у ложу.

Божич је хтео да се кладе. Кладили су се. Павле је добијао.

Божичеви пријатељи онда почеше да Исаковича задиркују и Павле је осетио да су за то и дошли. Исмевају га, намерно.

Никола Лаћевич, стасит, црн, са лицем као да је у мермеру, био је лепотан, али је то лице кварила црна, јарећа брада, коју је носио испод доње усне, кварили, подшишани, јако, црни брци, а највише, кргава бора, међу обрвама, на челу, која је била дубока, зла.

Божич је рекао да Лаћевич има главу као Аполон.

Исакович није знао ко је то, али није питао.

Знао је да је Лаћевич познат, у Енгелу, као човек туча, а пијаница. Био је чупав, а дугачког, црног, курјука.

Људи су га се клонили, а жене је тукао.

Теодор Филиповић, рођак митрополитов, био је, напротив, сушта нежност, млад, леп, као што су у цркви ђакони. Био је стално насмејан, а имао је плаве, детињасте, очи. Људи су, при фараону, склањали новац од њега, али су му жене зајмиле. Оне су му радо мрсиле косу.

Лаћевич је имао глас курјака и подсмевао се Исаковичевом трикорну, на који је био, тобоже случајно, сео. Филиповић, који је говорио само немецки, говорио је Исаковичу да се у Енгелу зна да је Исаковић, кришом, ишао у росијско посланство.

Павле му онда рече да се зато и иселио из Енгела, јер тамо и лаћмани лају. Тако је, у тој ложи, отпочела једна од оних сербских свађа, које чикањем почињу, а које се тучама завршавају.

Лаћевич се већ при првим, пријатељским, речима, Исаковича, обрецну. Он је заступао мишљење, да Исаковић нема права да вређа млађе од себе, и да лајтнанти, у Енгелу, имају право. Треба да се чују и они, који неће да се селе у Росију.

Филиповић се смејао.

Он, каже, иако је само лајтнант, зна да је капетан, кришом, од Руса, већ набавио пас. Нису ни лајтнанти слепи.

Виде они да Исаковичи одлазе, али шта ће бити, са онима, који остају, не питају. Упропастиће и оне, који на пас чекају.

Лаћевич рече да је партија, која је за одлазак у Росију, нагла у Росију, као во у купус. Исаковичи се надају да ће у Росији постати грофови, али то ће скупо платити, они, који остају – обичан сербски Soldatenvolk, у Карловачком генералату и Срему.

Те ће бити, али им неће дати плакати.

Филиповић додаде да му је мило да су могли, он, рођак митрополитов, и тај шишобрк, Лаћевич, да му то кажу.

Исаковић им онда, кроз зубе, опсова мајку.

А само је Божич, и вриска госпоже Евдокије, натерала та два официра, и Павла, да се, пред целим светом, не потуку.

Лаћевич оде из ложе, уз псовку, а Филиповић се кикотао.

Божич је све то посматрао, смејући се, а грлио Павла, и викао, да се, са млађима, не вреди препирати. Младо, па лудо. Исаковић ће сад, да се не би осрамотили у свету,

да сврати још његовој кући, да се мало прокоцкају. На фараон, и да нешто попију, а нема шта да брине, његова кола одвешће га, у трактир, у Бечу, пред зору.

Узалуд је Исаковић молио, и богорадио, није прошло ни четврт сата, а госпожа Евдокија узе га под руку.

Кад изиђоше, пред улаз у ту зграду, међу колима – и коњушарима, који су седели у колима, да се склоне од кише – Павле познаде једну људску прилику, као своју сенку.

Био је Агагијанијан, који му понуди кола.

Росијска господа га чекају.

Павле га онда, у недоумици, замоли да дође пред Божичеву кућу, кад буде одвезао господу. Хтео би, каже, да сврати, у Енгел, да нешто пита, неку сербску господу. Исаковић је беснео.

Возећи се, међутим, до Божичеве куће, седећи прекопута госпоже Евдокије, у полумраку, Павле је, за тренутак, сећао се, још, коњаника и коња, који остадоше у мањежу, да се, као играчи у полонези, поносито, обилазе, састају, и растају.

Како би радо, помисли, оставио те накараде, Божича и Божичку, и вратио се, да јаше, и узима препоне, које није прелетао већ давно. Божич му онда рече да је сад видео како је лепо живети у просвећеном, вијенском, свету.

Кад су стигли у Божичеву, осветљену, кућу, да играју фараона, за њима је стигао, ускоро, и ветеринар, ди Ранкали.

Док су их хусари послуживали, Божич је викао, да капетан мисли да је сва срећа у верности женској, и браку.

Ди Ронкали онда, примивши то за готово, поче да тумачи капетану лагано, немецки, да је срећа у науци, у анатомији, у посматрању лепих коња, и природе, у пријатно проведеном вечеру. Исаковић, каже, много тугује нешто. А то није добро. Душа је узрок жалости у животу.

Срећа је последица доброг васпитања.

Као што је у школи јахања, у узимању препона, у каприоли ајгира, у лепом касу и галопу. У здрављу коња је срећа. У здрављу.

Исаковић је посматрао тог младог човека, одевеног у црнину, и смејао се, као луд на брашно.

Божичка се била удаљила и вратила и пришла Павлу, а кад, за тренут, остадоше сами, она му шану да ће га сутра посетити у Гулденпергу, као што га је посетила и у Енгелу.

Павле је гледао, хладно, ту упаљеницу и није на то одговорио.

Ветеринар се међутим, ваљда зато, што га је мало знао, окомио баш на Исаковича, па му је доказивао, док су седали за шпилтиш, за карту, да је штета, што Исакович не остаје у Бечу, и што се не ожени у Бечу. Могао би да живи тако лепо.

Према мишљењу ди Ронкалија, сва мудрост овог света, могла је да се сведе на једну једину изреку, на његовом матерњем језику. На свету има, каже, само две врсте људи. Једна је мудра и лукава и проживи лепо, а друга је глупа и лаковерна и остаје стражњица.

Ветеринар се био исправио, пред Исаковичем, и понављао.

А и прстима је то тумачио.

I furbi! E fessi!

Као да је човечанство делио.

При фараону, Исакович је, ћутљив, натмурен, изгубио све што је, то вече, у џепу, при себи, имао.

Тек у неко доба, Божич је, церекајући се, пристао да пусти капетана, да се врати у свој трактир, у Бечу. Уверен је, каже, да Исакович неће заборавити, шта је у школи јахања грофа Пара видео.

При опраштању, госпожа Евдокија, сва измењена, сва нежна, сва успаљена, промрмља, опет, Исаковичу, да ће га сутра посетити у трактиру.

Исакович је био већ узео своју абу и сабљу.

Иза њених леђа, међутим – поред ди Ронкалија, који му се клањао – Павле примети како га Божич гледа, са мржњом, зрикаво.

Исакович тада, најзад, увиде да муж, или све зна, или је чуо шта му госпожа шапуће, или је то погодио.

Божич га је, међутим, испратио, љубазно.

Капетан му је, каже – сунце му јарко – за срце прирастао.

Чисто му је жао, што му није запросио ћер, Теклу. Добио би добру и верну жену, а капетан би је ваљда заволео. Текла би га волела као што би требало да супруга воли мужа свог – као што Исакович воли своју жену, иако је сахрањена у земљу. Сви ћемо у земљу.

Павле се био нешто разнежио, према том одвратном човеку, ваљда зато, што га Божич није ништа о госпожи Евдокији, и њеним посетама фамилији Зимински, питао. Или зато, што су били доста попили, при фараону, па их је вино веселило.

Тек Исаковић поче да тумачи Божичу, да није он ништа кришом радио. Писали су они, Исаковичи, и Хофдепутацији, и саветнику дворском Малеру, али све то није помогло. Његова партија, каже, која се сели у Росију, није кришом радила – подносили су они, и из Варадина, и из Темишвара, неколико пута, писмено. А знају да су слична гравамина слали и њихови рођаци, у Карловачком генералату. Писали су, и они, у Лици, и Банији, који се у Росију спремају. Писали су вијенском Двору (Исаковић рече: am Hof) и рекли да се туже, отворено. Туже се у име и великих и малих! Да се зна! Беч хоће да им узме оно, што су на сабљи добили (mit dem Säbel!). Да их претвори у злехуду паорију (Исаковић рече: vertauschen zu arme Bauern!). Њима, у Темишварском Банату, о празницима папежника, ни занат, ни трговину, радити не дају. Ни радове у пољу! Прешли су из Сервије, на велику превару.

Божич је, међутим, намргођен, псујући, изненада, викао да само у Аустрији на граници Сервије, на граници турецкој, њиховом национу има будућности, а не негде далеко, у снегу!

Божич је, затим, испратио Исаковича, до врата.

Није га испратио до свог капицика.

Није му понудио ни да остане код њега, и да код њега спава. У једном од оних фотеља-сандука, који се увече претварају у постељу за незваног госта. Исаковичу се и самом гадила, и помисао, да проведе ноћ у кући, у којој ЊЕГОВА жена – његова пред Богом – спава са Божичем, чија је пред људима.

Растао се, зато, брзо, од Божича, као да од њега бежи.

Хусари Божичеви испратили су Исаковича до капицика.

Напољу је још увек грмело и севало, и киша је падала. – Могла је бити поноћ.

Уз фењере, Исаковић је, погледом, тражио, пред Божичевом кућом, господина Агагијанијана, и кола.

Њих, међутим, нигде није било.

Хусари Божичеви тврдили су да је Агагијанијан долазио и отишао, и да кола чекају Исаковича, код школе јахања – чији су се фењери светлели, у мраку, на једно три-четири стотине корака, од куће Божичеве. Алеја је, иначе, била мрачна, и осветљена само мућама.

Пошто му се то, дотле, никад, није било десило, са Волковљевим колима, Исаковић се зачуди, разљути, и опсова. Имао је сад да бира: да се врати Божичу, да

тражи кола од Божича, или да пође, пешице, до коњског храма Паладија. Решио се да затражи само један фењер, па да оде, алејом, до школе јахања.

Мислио је да га, тамо, чекају, ваљда.

Тамо је, пред улазом, било читавих каравана кола из Беча, па се надао да ће га неко пребацити, до његовог трактира.

У тренутку кад је Исаковић отишао, госпожа Евдокија се сва промени, и рече да иде да спава. Нити је више узимала под руку Божича, нити се наслањала, бестидно, на ди Ронкалија.

Попела се, сама, на први спрат, где је била њена ложница.

Тамо је затекла своју спаваћицу, на постељи, која је била широка, француска, сасвим онаква, какву је, код госпоже Монтенуово, видела, а поред постеље, и огледала, горела су два венецијанска фењера, које је ди Ронкали био донео, из своје куће у Грацу.

У соби, кроз чије је прозоре мирисала покисла башта, била је пријатна хладовина. Грање липа, и кестенова, допирало је до првог спрата, а мање су осветљавале њену постељу, као да је неко, са облака, хтео да је види, док се свлачи.

На једном, сребрном, широком, послужавнику, горела је, у шандали, свећа, велика, у облику љиљана, белог, од воска, дело радионице њеног оца, Деспотовича, воскара.

Госпожа Евдокија онда, брижно, спусти, француску, резу, на локоту, на вратима, и леже на постељу. Затим се опет диже и остаде седећи, на постељи, гола. Нешто је размишљала.

Њено лице и груди, опаљени од Сунца, чинили су се као нека тамна маска. Сва је иначе била бела, као љиљан, од воска. Коса јој је, једино, била црна и висила низ врат, као црна грива. А била је обгрлила своја колена рукама, изукрштеним прстима, на које је спустила главу. Плакала је. У том тренутку, то је била госпожа Евдокија, какву није познавао ни Божич, ни Исаковић – какву је знала само њена кћи, Текла.

Има тако жена, непознатих, и најближима.

Та жена, која је сад, те ноћи, уз тутањ громова, и севање мања, сама, на својој постељи, плакала, била је, до своје тринаесте године сасвим онаква, какве су, у то доба, биле све њене сународнице. Босоного, девојче – са уснама црним од дудиња. Њу је њена теја, Ракичка, у Вуковару, успављивала, још увек, причама, о Настрадин хоџи, и дечјим бајкама. Евдокија – коју је Ракичка звала Евђо – обично би заспала уз бајку о медведу и лисици, о гостољубљу и добром срцу медведа, а лукавости препредене лисице. „Узми, лијо, кашику меда!“ била је реченица са којом је девојче, најчешће, склопило очи, кад би сан почео да је хвата.

Била су то безбрижна времена.

Рат је био прошао, кроз попаљена села, и прешао Саву, да опустоши Сервију, али је Срем, у то доба, био у дубоком миру. Воскар Деспотович, коме је била тада умрла жена, био се обогатио нагло, са својим свећама, које је радио према моделима из Беча, и продавао, на хиљаде, дуж Дунава. Почео је био, уз Георгија Трандафиловича, да купује и стоку, волове и коње, од џелебџија. Они су му стоку терали до Пеште, а он је живинчад слао, после, уз воду, до Беча. Док је са својим побратимом, комерсантом будимским, који се звао Георгије Ракосавлевич, био поштењаковић, и бринуо само о воловима, са својим компањоном, господином Трандафиловичем, почео је био да се бави и давањем, под интерес, новаца. Умножио је тако свој новац, три, четири, пет, и десет, пута, а почео да купује, од Копше у Бечу, низ за низом, дуката.

Кад су сербски камерсанти, у Бечу, године 1728, решили да Сербство треба, у царствујушчој Вијени, да има и онај углед, који даје своја церква, Деспотович је био један од оних чија се кеса тражила, у улози добротвора. Године 1733, Деспотович је већ имао свог кучера и каруце, а будимска црква умало га није венчала, понова, као удовца, фторобрачнога. Заручница му је, међутим, напрасно отишла са овога света. То је навело воскара да затражи своју јединицу, од своје сестре, а сестра му је онда, не само довела ћер, него је и она у Будиму била остала. У великом стиду – који је свака жена, пред мушкарцем, па и најближим, у то доба, осећала, или глумила – Ракичка је рекла свом брату да долази у његову кућу, да Евдокију уда.

Дошло јој је било време.

После тога почело је нагло припремање Евдокије.

Устремише се на њу, да научи да чита и пише, то јест шкраба. Почела је и да, немецки, штрбеца. А учила је и да игра. И у харфу да свира. А научили су је и штримфлама.

Није више трчкарала боса, а није више смела ни да се кикоће. Уђуткали су је на ходницима у једном, будимском, манастиру Клариса.

Била је седамнаест година кад су је удали за Божича.

Божич је те године, 1737, био најелегантнији официр једног хунгарског, хусарског, пука, који је, у доба кад га је Исаковић познао, вршио придворну, службу, око кола и вртова Марије Терезије, а био чувен са својих туча. Иако је Божич, сад, био само руина оног Божича, он је, у Бечу, још увек, имао приступа у друштво својих некадањих другова и познаника.

У том друштву, његова жена била се променила.

Својом безмерном грубошћу, Божич је – тек што је жена прво дете родила – ту жену отуђио од себе, засвагда. Својим, свакидањим, спомињањем, сваки час, своје прве жене, и њених врлина, он је жену био, не само отуђио од себе, него и уђуткао, тако, да му више, ни своје радости, ни жалости, није поверавала. Са сваком новом хаљином, коју је обукла, са сваким новим перикмахером, који јој је мењао фризур, са сваким новим удварачем, који је покушавао да је добије, као да се играју – према

обичају оног времена – пастира и пастирица, Божичка је све даље одлазила од свог мужа. Поред ње су пролазили, клањали се, кревељили, официри, људи млади, намирисани, који су јој говорили, не само да је лепа, и да је више него лепа – права полночна богиња – него су јој скретали и пажњу на жене у њеном друштву које су имале њеног мужа.

Евдокија Божич, у својој седамнаестој години, кад се удавала – четири године, после свог доласка у Будим, из Вуковара, пуног гусака – била је невина и није знала тачно, ни органе свог тела, иако је њена тетка, Ракичка, сад, са прича о медведу и лији, била прешла на приче о браку, о порођајима, и загрљајима, у бајкама, у шумама, где су краљице остајале саме, напуштене од злог краља, са дететом, на дојкама.

Божич се, међутим, према својој младој жени, понашао као што се понашао према лорфама, које је ујутру исплаћивао и избацивао из свог кревета.

Тако је и Евдокија Божич, једанпут, клонула, и попустила – у гостима, код госпоже Монтенуово – једно летње вече, једном свом удварачу. Врло младом, господину Волгемут, који ју је био затекао саму, при пресвлачењу. То је био намирисан, надодољен, официр, нежан и заљубљен, али уплашен. Она се дуго бранила. Она га је дуго мучила, док му није, најзад, дозволила да је, сасвим, раскопча.

Ваљда баш зато, што га је тако дуго мучила, тај њен удварач показао се слаб и немоћан. Њој се згадило, од свега тога, што је са њом покушавао. А при томе се од лепог младића био претворио у прасе. Она се питала: то ли је дакле, то што жене толико хвале и прижељкују? Са Божичем је бар знала, шта је чека.

Иако се и Божича гадила, због оног што је брбљао, у загрљају, и због његових простаклука, кад би се задовољио – морала је да призна себи да је Божич, све до своје шездесете, био снажан.

Трпела га је, јер је са њим имала утисак, да је силована, пријатно.

Господин Волгемут је био искористио тренутак њене слабости, жеље да види, како је, то – браколомство – о ком је слушала много.

Али се тај човек показао шепртља.

Никада више потом није дозволила да је намоле.

Било је, и после тог шепртље – који је једини могао да прича да је имао ту лепу дивљушу, странкињу, међу Бечликама – људи, који су се надали да ће се госпожа Евдокија дати намолити, ако не данас, онда сутра. Госпожа Евдокија, намирисана, нафракана, сваки час у новим хаљинама, била је, и после тог доживљаја, готова да се шета по месечини, чак и да се љубака – али се више дала није.

Научила је немецки, говорила као Бечлика, била је и раскалашна, али, ни са једним својим удварачем, више није пала.

Пријатељицама је имала обичај да каже: да чека оног правога! Који ће доћи издалека.

Ко зна, докле би, тако, госпожа Евдокија пролазила, надодољена, врло лепа, кроз куће и вртове својих познаница – међу којима је била госпожа Монтенуово из највишег друштва – да није била запела за око, баш тој госпожи Монтенуово.

Исаковић је мислио да све Бечлије мрзе његов национ, а нарочито они, око Двора, и међу аустријским ђенералима – али то није било тачно. Међу тим остарелим, заблесавелим, официрима, са успоменама из турских ратова, било је правих обожавалаца Исаковичевих сународника, које је дворски жаргон обухватао именом Кроата.

Матори Монтенуово волео је Божича, женскара, коцкара, са његовим џеповима, увек пуним дугова, много више, него многе друге официре свог познанства – који су били Немци. Госпожа Монтенуово, која се према Божичу понашала, као да јој је швалер, волела је Божича, и бранила га, а поред Божича и стотину сербских официра, које је Божич препоручио. Забуна је била настала тек откад се та, погранична, војска изјаснила за царство росијско, и почела да тражи отпуст из аустријске војске и дозволу одселенија.

Госпожа Монтенуово, која је, у то доба, била педесет година, била је у младости бојажљива и бојала се браколомства. Мислила је да ће одмах родити, ако изневери мужа, са којим није имала деце – а то су јој и пријатељице предсказивале. Љубав ван брака, мислило се тада, много је топлија, дубља, него међу брачним паровима. Много више бестидна, па зато и плоднија. Госпожа Монтенуово била је, због тога, класичан пример Бечлике, која даје утисак да је сто пута преварила мужа, а није никада. То је, међутим, трајало, тако, само првих година.

Кад је сама поверовала да је нероткиња, госпожа Монтенуово, видевши шта и друге жене раде, у кругу Двора, узе себи љубавника, па их је затим налазила, више него што је прстију имала, не само на рукама, него и рукама и ногама. Али, иако то није крила, нико то није веровао, у њеном друштву. Божич, међутим – тада већ и сам давно прешао педесету – са испалим зубима, са искричавим очима пијанца, није уопште био на листи љубавника госпоже Монтенуово. Она је Божича сажаљевала, јер је предвиђала крај тог мушкарца, тако лудог у биткама, тако оданог њеном мужу. Човека, чија је жена тако лепа и толико млађа од њега.

Госпожу Монтенуово није привлачио Божич – него Божичка.

Она је зажелела ту лепу странкињу, као мушкарца.

Кад се то, што причамо, догађало, владала је велика беда у Европи, у земљорадничком сталежу, а велика слобода у љубави, у вишим сталежима, а нарочито у круговима око Дворова.

Свака је жена, у животу, мењала, у том свету, неколико љубавника, а дешавало се и то, да понека, старија, лепотица, зажели љубав млађе жене, или девојке, из свог друштва.

Љубавницима се, крај све велике слободе, коју су мужеви признавали женама, дешавало да их прободу, кад их муж затекне, по спаваћим собама. Женама, које су биле љубазнице женама, није се дешавало ништа. Та врста љубави, иако врло честа, била је скоро увек, добро очувана, тајна. Па и кад се открила, била је нека врста игре, која се жени праште.

О младим девојкама, жртвама отмених баба, причало се тек кад би, понека, извршила самоубиство, или полудела.

Госпожа Монтенуово, кад је госпожу Евдокију зажелела, као неког мушкарца, још није била баба, иако је била прешла педесету. Могла је рећи да је десет година млађа, него што је била. Сваки би јој то био веровао. Имала је неку, непролазну младост тела. А била је позната лепотица.

Што је најчудније, све док Божичку није упознала, није ту врсту женске љубави знала, нити желела. Била је сретна и задовољна, крај свог отменог мужа, који је давно био престао да јој тражи икаквог доказа брачне верности, а мењала је своје љубавнике, више ради разоноде, него да нађе срећу у свом животу, или неки смисао живота. Божичка је у њој пробудила неку врсту беса, као кад се састану, изненада, две краљице. Кад први пут виде Божичку, својим пријатељицама није рекла да је то лепа жена, него куја. Посматрала је младу странкињу зажареним очима.

Госпожа Монтенуово, у својим раскошним хаљинама, била је, у то доба, необично љупка појава – средњег раста, лака, не само са ванредним, плавим, свиленим, ципелицама, него и ванредним грудима. Била је сва слична статуама свог времена, од мрамора, и порцелана тога доба.

Имала је велике, тамнозелене, очи.

Осмех необично топао.

А око лепог, бледог, лица, бујну косу, боје поруменелог сена.

Облачила се као баштованка Двора.

А само су њена уста падала у очи, црвена, са доњом усном, која је била пуна, чврста, шпанска.

Њен отац је био један од оних Баваараца, који је имао шпанске крви у себи – од оних Шпанаца, који су ратовали у немецким земљама. А мати јој је била чувена Пољкиња.

Њој је Божичка представљена, кад је први пут долазила ђенералу Монтенуово, да тражи милост, за свог мужа. Госпожа Монтенуово се сажалила на ту жену, која није

била из њеног друштва, ни елегантна, ни интересантна, али чудновато лепа. Села је са њом да разговара, да је теши, а није скидала, са њених груди, са њеног лица, ока. Своје познанице је упозорила, какве очи та Славонка има – крупне, тамне, луде! Тако крупне! Тако тамне! Кад би била мушкарац, рече, задавила би ту жену, у постељи, пољупцима, и загрљајем око врата, а сломила би јој и ребра, од уживања. Смејући се, госпожа Монтенуово скретала је пажњу својих познаница и на обрве, које та Славонка има, а каквих у Бечу нема. Оне дају њеним укоченим, мрачним, очима, неку страшну моћ погледа.

Упозоравала је пријатељице и на округлину груди, у жене мајора Божича.

На њен стас.

Сећа је, каже, на једног младог Талијана, официра њеног мужа, који је био у стању да прескочи коња, и кога је гледала, голог, како мутну и брзу Адиђе, за опкладу, у Верони, препливава.

Штета што Божичка, каже, није Бечлика из њеног друштва.

Међутим, Божичка је, одмах после тога, позвата опет у посету – сама. После неколико дана, Божич се дерао по Бечу да је његова жена једина, из нашег национа, коју је толика част задесила! Ни једна наша фесара, мајку им, није дотле стигла!

Божич није ни сањао, шта се његовој жени спрема.

А Божичка је, о оном што се десило, као гроб ћутала.

Већ при идућој посети, њу је госпожа Монтенуово, после обиласка у Енгелу – болесне деце сербских официра, којима је госпожа Монтенуово поклоне делила – задржала, да преноћи.

Божичка је била запрепашћена, и надула се, као ћурка.

Њу је била занела, не само раскош собе, у којој је госпожа Монтенуово спавала, него, још више, посета, коју јој је госпожа Монтенуово учинила, у соби у којој је она – поред собе госпоже Монтенуово – била смештена. Госпожа Монтенуово, у раскошној, провидној, спаваћици, дошла јој је, смејући се, тужећи се, да нема сна.

Предлаже јој да читају једну књигу лепих, голицавих, прича.

Ако би јој госпожа Божич дозволила, она би, крај ње, легла.

А приче, које су читале, биле су громке приче, које је била скупила, пре неколико столећа, једна француска краљица.

У њима су била описана чуда.

Госпожа Евдокија била је смртно пребледела, већ кад је та велика госпожа, Бечлика, у њену ложницу дошла, а била је занемела, збуњена још више, кад је крај ње легла. Пријатељице госпоже Монтенуово, које су је биле виделе голу, причале су да је у телу, зачудо, млада, необично допадљивих форама, бела. А мушкарци, који су били њени љубавници, причали су, после, кад би са њима прекинула, да је лепа, у загрљају необично извежбана, а да од мушкарца страшно много захтева. Тако се причало, у то доба, у отменим кућама, око Двора.

Двор је водио ратове са Прајском, припремао поделу Пољске, хтео је да на престо Саксоније доведе једног француског принца, али су жене, кад би дан прошао и ноћ се спустила, преузимале, и разговор, и уживања, иза осветљених прозора, по кућама, вртовима, павиљонима.

Госпожа Евдокија била је запрепашћена голишавошћу те лепе жене, која је за њу била исто што и царица, Марија Терезија, а која се и звала Тереза. Слушајући, шта јој госпожа Монтенуово чита, она је дубоко дисала, а кад је госпожа Монтенуово запита, да ли би јој дозволила да је једном пољуби, помисли да није добро чула, и да је с ума сишла. Међутим, госпожа Монтенуово је није, само једном, пољубила, него је поче љубити и по телу, које јој је била, смејући се весело, открила, и које је, као и њене очи, и косу, хвалила.

А кад је госпожа Евдокија, која није ни сањала да и тога на свету има, почела да дрхти, од руку, и усана, те жене, госпожа Монтенуово је изразила жељу да не љуби само она, него и да буде љубљена.

Молила је госпожу Евдокију да јој пољупце враћа.

Затим, да замисли, себе, у улози мушкарца.

Најзад је своју гошћу навукла на себе и под њом дрхтала.

Избезумљено је љубила њене груди, њена уста, а избезумљено је и викала, од уживања.

Са бестидношћу, која је за госпожу Евдокију било нешто нечувено и несхватљиво, госпожа Монтенуово је тражила све нова чуда, од госпоже Евдокије, која је била запрепашћена, и ван себе, а која се покоравала, не толико, јер је уживала, колико од страха, да се не покаже ученик, који не уме да понови, оно, што му показују.

Те ноћи, тек кад је Сунце почело, напољу, да се рађа, госпожа Монтенуово заспа, у загрљају госпоже Евдокије. Очи су јој, међутим, биле остале полуотворене, и у њима се видела беоњача, под очним капцима, које је била обузела нека дрхтавица.

Госпожа Евдокија, полалуда од свега што се дешава, сећала се јасно како јој је, пред зору, та жена – пред којом је стајала уплашена, и пред којом је, као пред неком царицом, савијала колена, кад ју је први пут посетила – сад, задихано тепала.

До краја свог живота, могла је, после, да понови, у себи, тај глас, који јој је те ноћи мрмљао, немецки јаучући, као од неког бола: „Боди ме, боди ме дубље – до срца – расеци ме, уби ме, да будем мртва, да будем мртва. Ти си дивна! Ти си силна! Ти си што ми треба.“

У тим јаловим, бестидним, скарадним, женским, загрљајима, у том лудачком трљању и уједању рвача, који имају тела нимфа, госпожа Евдокија учествовала је само као пијана, зачуђена, незналица, која је баш због тога била тим луђа, тим бурнија, тим снажнија, иако је била изнемогла, сатрвена, испијена, више него за сто дана свог брака.

Кад је госпожа Монтенуово скочила са постеље, па је и она скочила, госпожа Евдокија имала је несвестицу, од које је пала, али која је, после, била тако лепа, пријатна, дивна.

Госпожа Монтенуово је растала се, од ње, тек кад је своју гошћу наговорила, да јој остане верна.

Она ће, рече, удесити, не само да Божич буде ослобођен свих оптужби, него и да она, Божичка, буде одсада, чешће, њена гошћа. А биће и на Двору представљена.

Тражи само да остане тако чиста, невина.

Као што ју је нашла.

Тако је отпочела једна љубав, о којој госпожа Евдокија, дотле, никад није била чула, а која је трајала све дотле, док се госпожа Божич није вратила, са пута, на ком је срела Исаковича.

Кад се вратила, са тог пута, и отишла да своју познаницу мољака, да јој пусти мужа из затвора, госпожа Монтенуово цикну, кад је угледа. У њеним очима, каже, види мушкарца! Зна да јој је била неверна. Није, простакуша, велике, њене, узвишене, љубави, ни била достојна.

Божич је био пуштен после тога.

Божичка, међутим, није била више звата, у кућу Монтенуово.

Божичка није то нимало жалила – она је вриснула, уплашено, и хватала се за главу, тек кад чу, од ћерке, да јој је ћерка упознала госпожу Монтенуово, у школи јахања грофа Пара, и да је госпожа Монтенуово изразила жељу да упозна ћер Јоана Божича, која је тако добар ученик, на коњу, и тако лепа.

Била је лаж да је она, Божичка, тражила да смести ћерку у манастир, после њеног одласка у Енгелбирту, код Исаковича. Божич је био тај, који је то свршио, по савету госпоже Монтенуово. Он је на сва уста причао, после свог изласка из ареста, да ће његова ћер бити прва из нашег национа, која ће бити једног дана, на Двору, представљена. Кад је, међутим, чула, од ћерке, како јој је ћерку госпожа Монтенуово

позвала, у своју ложу, и помиловала, и, слатко, као девојчицу, пољубила, госпожи Евдокији било се срце стегло.

Осећала је, како је од неког страха прелази језа.

Али, на њену главу, били су се сручили толики неочекивани фторобрачни догађаји, тих дана, као да је била тробрачна.

Исакович, кога је зажелела од првог тренутка, кад је био ушао у њена кола, био је за њу доживљај, каквом се више у животу није надала, и какав није ни очекивала, ни разумела. Он је у њој, као из њеног детињства, пробудио неке успомене, босих ногу, гусака, пољског цвећа. Пробудио жељу љубави, онакве, какву је љубав очекивала кад се удавала. Он је за њу, већ од прве ноћи у Визелбургу, био постао оно, што је сан свих жена.

Мушкарац на чијој се снажној руци заспи, као да је меко узглавље.

Исакович је у њеном сећању имао снагу црног ајгира, доброту која све праштa, младост која је вечна, нежност према њој, коју ни њена ћерка није имала. Он није личио, ни на једног њеног удварача, а уживања, које је он изазивао у њеном телу, била су мање према слабој вртоглавици у њој, коју је госпожа Монтенуово изазивала. Госпожа Евдокија била је сва укруђена, од сласти, као мртва од сласти, кад би, сред бурног загрљаја Исаковичевог, у ком се превијала, угледала његове плаве очи. Биле су тако ледене, светле и мирне. Као да су хтеле да сагледају њено тело, њене мисли, њене осећаје, до дна. Као да је са леденим плавим погледом, стално, вребао тачку, где ће да је погоди, тако, да остане од сласти обезнањена. Лудела је од тог његовог мирног погледа.

Са својим, изненадним, скорим, одласком, далеко у Росију, покидао је био сву мрежу коју је била исплела, око оца, ћери, мужа, како да се ослободи свега тога – и брака са Божичем, и госпоже Монтенуово, и Вијене. Она је плакала, тако, сама, на својој постељи, те ноћи, јер Исакович неће да чека, јер ће их обоје упропастити, али је била чврсто решена да идућег дана оде до трактира, код Исаковича.

А није ни сањала шта се, напољу, у ноћи, са Исаковичем, збива.

Исакович је, за то време, био пошао – огрнут својом абом, са фењером у руци – алејом, средином, гацајући по блату.

Био је пустио сабљу, да му се вуче по земљи, а корачао је, као да се тоциља, љут и на себе и на цео свет. Пут је био засут шљунком, који је, од кише, био утонуо у земљу. До школе јахања није било далеко.

Иако је могла бити поноћ, иако је из мрачних облака грмело и севало, Исакович је ишао право, према светлости оних фењера у даљини, а није марио кишицу, која га је ударала у лице својим капљицама, јер је летње кише волео.

Иако је већ био септембар, у зеленилу Леополдштата било је још лето, а непогода је пролазила. Муње су још биле честе и грмело је још, али је киша била при крају.

Тишина је била глуха иначе, у вртовима дуж алеје куд је пролазио. Чуо је само, изненада, иза леђа, нека кола, која су јурила, некуд, бесно. Коњи, упрегнути у та кола, негде, у мраку, галопирали су.

Више нагоном коњаника, који је код коња одрастао, него слухом, Исаковић је осетио, запрепашћен, да су та кола, изненада, близу, да ти коњи јуре, са леђа, према њему, па се трже.

У тренутку кад се осврте, крикну.

Кроз мрак, и слабу светлост његовог фењера, који је био дигао изнад главе, угледао је силуету неких страшних, црних, коња, који јуре према њему, тако брзо, да је осетио да нема више времена да се склони, а, да се склони, није ни места било. Дуж реда кестенова, у мраку, ишао је и дуг низ баштенских зидова. Било је тек толико места, да једна кола прођу. Ипак је одскочио у страну.

Вранци су тад већ били, тако рећи, скочили на његову главу.

Био је ударен нечим, у слабину, тако да му фењер испаде из руке, и да се угасио, а сабља му је била захваћена нечим, тако да се, над њу, као да су му у ноге бацили тојагу, преврнуо.

Осетио је страшан бол у колену, а лежао је у блату.

Коњи и кола – тако му се бар учини – прећоше преко његове главе, и нестадоше, уз грмљавину, у мраку.

Све се то одиграло, муњевито, брзо, а Павле се, доцније, сећао само да је ударен нечим, да се преврнуо, да је лежао као онесвешћен, и да је, тек после дужег времена, имао толико снаге, да се ослони о једно дрво, као да је неко меко узглавље.

Био је свестан тога да је остао жив, само, случајно.

Међу ногама је нашао искривљену сабљу.

Била га је, као играчку, бацила, у јарак, главачке.

Тек после добрих пола сата, Исаковић се појавио, ћопајући, са великим болом у слабини, и колену, код уласка у школу јахања.

Ко је кога, те ноћи, возио, у чијим то колима, то је било замешатељство, које Исаковић никад није знао да протумачи јасно, ни да исприча. А није ни хтео да прича.

Он се, после те вечере код Божича, појавио, у свом трактиру, у глухо доба. А био је тако, блатњав, изломљен, ћопав, да је у трактиру настала узбуна. Звали су му фелчера.

Прали су га до јутра.

Исаковић је, међутим, рекао само толико, да је, при једној лудој вожњи, у пијаном друштву, испао, случајно, из кола. А да хоће да одспава.

Рано с јутра, мора, што пре, отићи из Вијене – требају му кола, бар до Швехата, а шта кошта не пита.

Био је још мрак у Бечу, иако је ван вароши, на брдима, већ свитало, кад је легао, изломљен од болова, а уморан од свега.

Његова соба била је над улазом трактира, над сводом, али је имала доксат, изнад авлије, око које је била башта.

Башта је, после кише, са својим позним ружама, још мирисала.

Заспао је одмах и лежао као клада. Стењао је нешто и мрмљао је, у сну, нешто. Кроз сан, међутим, чуо је да га неко дозива по имену и трже се, пробуђен, јер је чуо да неко, из мрака, испод његовог доксата, заиста, дозива. Глас је стизао, у собу у којој је спавао, као завијање паса, издалека.

„Исаковичу, курво, изиђи да се поразговарамо!“

„Ебу му мајку, бићеш књаз росијски!“

„Кажи, колико су ти дали, колико си примио, од Волкова?“

У први мах, Павлу се учини да сања.

Одмах потом виде да је будан.

Примети да му то довикују, са улице, иза баштенског зида, или из баште, која је још била, испод зида, мрачна. Онај ко је довикивао, морао је знати, добро, распоред соба, и прозоре трактира.

Познао је, по том гласу, Лађевича.

Одмах затим чу кикот из баште, човека који се смејао, као да га неко голица. Тај глас запева: „Швалер био, батине добио! А швалерка остала девојка! О-о-о-ј!“

Познао је смех Филиповича.

Неколико тренутака, Исаковић остаде, као укопан, на постељи. Одмах затим, једна, повећа каменица улете кроз његова, отворена, врата и разби му лавоар поред кревета. На то је скочио, и, онако го, сав измазан мелемима од фелчера, истрчао на светлост доксата. Псовао је, сербски, гласно, као џелебџија.

Чу како неко, испод доксата, прескочи преко баштенског зида, и како се церека, а чу, опет, и Лађевичев глас: „Нема, Пајо, пиле без батина! Ни ракова без мокријех гаћа! Изиђи, курво!“

Док се Исаковић поче облачити, наврат-нанос, и док је обукао чизме, и стрпао нож у чизму, у башти настаде тишина.

Чуо је нека кола, која пођоше иза зида, на улици, и смех, који се удаљио, и стишао, као што се лавеж паса стишава издалека.

Исаковић више није ни легао.

Тек што је Сунце било грануло, Исаковић је исплатио рачуне у свом трактиру и сишао, у кола, која су по њега била дошла.

Гостионичар је био поспан и клањао се и молио га да извини, што му је куртка опрана, али се није осушила. А блатњава му је остала и аба, црвена. Исаковић је одбаци од себе и она остаде, у Гулденпергу, као што остаје кожа змијска, кад змија кожу мења.

Отпутовао је, наврат-нанос, из Вијене, у недељу, то јест понедеоник, деветнаестог септемврија, према једном писму које остаде у фамилији, после смрти његовог болешљивог рођака. А можда је тај дан, из тог писма, дан његовог доласка у Будим? Реченица није сасвим јасна. Сигурно је само да је то у писму дан великомученика Трофима, за Исаковиче.

А други октобар у календару папежника.

Они су тај дан бележили као дан анђела чувара.

Руси су, у Росији, неколико пута, испитивали капетана, зашто је напустио аустријско царство и Вијену, и како их је напустио. А испитивала га је, о томе, и фамилија.

Исаковић је говорио о том смушено, а није никад, уз то, помињао Божича.

Вели, аустријско царство је просвећено, то је, тамо, просвећена Европа, а Вијена је варош велелепна. Весела. Сретна.

Аустријска војска, савезник Росије, силна је.

Једино, што му се није допало, код Аустријанаца, то је разлика, која постоји, између бечких госпожа, зашлих у године, и наших бака. Између аустријске господе и наших стараца. У нашем национу, каже, има мало курвара, међу остарелим људима. Наше старице сматрају да је старост од Бога, и да не треба жалити одлазак са овог света. Код Бечлика је ствар обрнута. Свака баба у Вијени хтела би да живи сто година, као млада, голишава, лепа, па да има швалера. Свака би хтела да се врати у своје младо доба и да се претвори у лепојку, понова. На њиховом лицу нема, ни смирености

старица, ни доброте наших старица, него гутају неке еликсире и клистире, који, кажу, подмлађују тело жена. А ни старци, међу Бечлијама, нису много бољи. И они се додоле, фракају, па иду у лов, на младо зверје! Хтели би да живе довека!

Да продуже живот човека!

Да буду млади понова!

Неки чак кажу и да ће се родити понова!

Кад је то причао о Бечликама и Бечлијама, у Кијеву, Руси су му се смејали. Веле, тако је то и у Санкт-Петерсбургу, код Руса.

А братенцима је Павле говорио, снуждено, да не жали што је напустио просвећену Аустрију, па ни своје сународнике тамо, међу којима су Исаковичи имали толико рођака, кумова, ланцмана!

Вели, досад мишљаше да смо сви ми једнаки, сви синови истог национа, привилегисаног национа. А научих, вели, у Вијени, да тога нема.

Него има мајора, ланцмана, комерсаната, шишобрка, коцкара, курвара, па и ждера, свиња, улизица, а поред безумних јунака, и много туроња, горостасних кукавица. Свом братучеду, Ђурђу, поновио је, неколико пута: „Научих, дебели, у Вијени, међу сународницима, разлику, између добра, и зла! Поноса и измета! А одсад, ако, у мраку, са сународником, ма куд будем пошао, све ћу натрашке ићи! Љубазни брате мој!“

Иначе Исаковић је слабо што знао да каже о царствујушчој Вијени! Још мање о народу који тамо пребива! Варош као варош! Видео је тамо, као и Ђурђе, једног мркова, каквог има и кум Малиша. А није смео, и није хтео, да прича да је угледао и ону његову Луну, што је у Темишвару, на пајвану, играла.

Иако му је та плавуша узела много новаца, за своју фамилију, Павле никад није посумњао да га је и волела. И да је отишла само зато, што је, пред његову женидбу, отпуштена. Међу кирасирима, у Темишвару и Осеку, било је много официра, већих парајлија, него он, који су били вољни да плате и више, за ту плавушу. Она му је, међутим, остала верна, докраја. А што је морао и њену фамилију да издржава, томе је сам био крив. Исаковичи су сами причали о неком, њиховом, великом, богатству, које су пренели у Срем, из Сервије. Као о неком Немањића благу. А све се то сводило на неколико женских појасева, од сребра и седефа, неколико сребром окованих пиштоља, сто-двеста дуката, и коње њиховог поочима Вука.

Трифуново богатство, пре него што је узео ћер капамаџије Гроздина, било је неколико сребрних кашика и златом накићена челенка. Неколико кандила сребрних, и чаша од злата, дата Шишатовцу.

На дну Ђурђеве љутње, на ту Немицу, која је била мила и весела, а која је, очигледно, искрено волела Павла, није била сумња, да се она спанђала са Павлом, због пара. Него Ђурђев страх, да не роди Павлу сина.

Па шта ћемо онда?

Да бива Исаковић, или да будет Бергхамер?

Таква су онда била времена.

Јер Сервија, Сербство, једини, били су увек присутни у сећању Исаковича, једини са којима се никад није терала шега. Једини, светиња.

Исаковичи су је били напустили, са војском, подунавске ландмилиције, пре тринаест година, али тај губитак није могао да преболи нико међу њима. Надали су се, да ће јој се вратити. То је била жалост њихова, од оних, о којима се не говори, али, што на срцу светле и пеку, као жеравица, испод хладног пепела. За Ђурђа и Петра тај губитак био је као прва љубав, несретна. За Трифуна, који је био напунио тада тридесет и седму, то је био доживљај, као оне ватре, у јесен, на обраном пољу, кад већ пада иње, које предсказује дугу зиму. За Павла, међутим, који је, при уласку Турака у Београд, био двадесет и четири, пун снаге, мушко, тај доживљај постаде осећај срамоте, неподношљив. Удар који се више не заборавља, као ни бич, у лице.

Аустрија остаде, за Исаковиче, туђа, непозната, вештица.

Надали су се, првих година, да ће са њом моћи да се врате, у Црну Бару, и своје Поцерје, у небесном плаветнилу! Кад су приметили да су преварени и да се варају, Вук им је оставио у аманет да се одселе у Росију, да нестану, негде, у даљини, у снегу. Тих година, сви су официри у шизматичком Подунављу омрзли Аустрију, а нарочито кад је, кроз те крајеве, прошао глас, како су деспота Георгија Бранковича, на превару, заточили, и, полако, тровали, у затвору, у Хебу. Национ њихов све је веровао.

Гомиле, које су биле пошле у Аустрију и Европу, зато, што су се надале, да ће се туђи са Турцима и вратити своју Сервију, употребљене су, лукаво, за гашење хунгарских побуна.

То је плаћено са око сто хиљада мртвих.

А кад је тим истим гомилама одузето оружје, и кад су њих и њихову децу почели да насељавају у паорију – која је радила за господу – почео је да се буни и тај национ, шизматички, па су његове побуне гушене хунгарском крвљу.

Вијена је била створила, у Подунављу, велику забуну.

Те сервијске гомиле мислиле су, при прелазу, да ће, дуж Дунава, добити своју, своју, земљу, коју ће бранити својом крвљу, наденувши Банату име Нове Сервије. Кад су морале да се селе и крећу, нису више ни једно своје насеље сматрали као своје, и носили су имена тих села са собом у Росију.

Исаковичи су волели шанац Варадински, јер су се тамо били поженили, а Павле је тамо и жену сахранио, Срем и Бачка им је била за срце прирасла, али ни то их није задржало, кад су провидели превару.

Павле се тако сећао и тог одласка из Вијене, и од Божичке, само као неког преноћишта у трактиру, тупог удара копита пред вратима, пред колима, која чекају. Кад га је кучер, који је био по њега дошао, питао, има ли још штогод што жели, или није свршио, Исаковић му подвикну да нема ништа, и да треба, што пре, да крену.

Путовао је после, до Будима, као што мртваци путују, немо.

Хтео је да се одмори тек кад код Трандафила стигну.

Стигао је у Будим, пети дан по одласку из Вијене, на миру.

Ушао је у кућу Трандафилову дозивајући домаћина, тихо.

Био је жељан мира, жалости, био је жељан да проведе, дан, два, у разговору са Трандафилом, који му је био помогао да сврши своје чрезвичајне послове у Вијени, и да пође у Росију. Хтео је да теши човека, коме су били отели жену, упропастили кућу, оставили болесну децу.

Кад је у Трандафилову башту улазио, зачуди га, међутим, да сва кућа трепери у светлости, и да Трандафил истрчава, пред њега, весело. „Та је л' ја вама рекох, да не треба бити злослут, молићу лепо! Та опет имам Фемку! Напустила је оног лолу. Тај јој је продао и бурму! Та није да сам га излемао! Бркича, молићу лепо! Оног што ми узе жену! Но!“

У грају и весељу, у кући, Исаковић затече и госпожу Фемку.

Била је лепа, гледала га је мило, а пољубила га је у уво.

Исаковић онда погну главу, замоли за преноћиште и рече Трандафилу да га моли да позове господина Ракосавлевича, да се опросте и обрачунају. Треба, каже, да, што пре, пође, у Токај, на путу у Росију.

Није хтео да гледа људску срећу.

Била му је постала одурнија, још, него да гледа несрећу људску.

XVIII БИВШИ СРБИН А САД РУС

Из папира, нађених, у заоставштини лајтнанта Исака Исаковича, Павловог рођака, у Новом Саду, не види се датум доласка Павловог, у Токај, где је, већ годинама, пребивала једна росијска мисија, која је набављала вино, за росијске војене болнице, и Двор.

Исакович је морао стићи у Токај, почетком октобра, то јест крајем септембра године 1752, по старом календару. Честњејши Исакович преноћио је прву ноћ, на слами, под колима која су га довезла, са празним буриħима Трандафила, из Будима.

Судећи према једном, доцнијем, писму Исаковича, варошица Токај мора да му се била јако допала. Изнад широких река, на утоци Бодрога у Тису, огледајући се у води, као у огледалима. У зеленилу, испод ониских брда, тиха, далека од света. Није никад намеравао да у Токај дође, а знао је да се у њу неће враħати, кад одатле оде.

Куħе су у Токају имале црвене кровове, улице беху кривудаве и празне, а изнад варошице штрчао је црквени торањ. На брегу, изнад кровова, црнело се утврђење, које је било чувено – зидано од белгијских и венецијанских инџилира – за Аустрију, а које је сад било рушевина. Хунгари су га, за време последњег свог устанка, били порушили, тако, да га нико више није оправљао.

Сва брдашца око Токаја била су засаħена виноградом.

Кад је ујутру поранио, Исакович виде да се варошица спушта пред њим на једно, зелено, полуострво, обрасло дрвећем, а да дуж реке, свуд, стоје високи јабланови, као неки стражари. Јесен је и те године, у Токају, била лепа и топла. Загледан у ту варош, пред собом, Исакович је имао онај луди осећај, који путници у туђини, првог дана, имају – да су стигли некуда, где је све мирно, и где је све сретно.

Неки други свет.

Росијску мисију у Токају заповедао је, у то доба – како је Исаковичу Трандафил причао – неки Вишњевски. Из папира Исаковичевих, међутим, не види се јасно, је ли то био Теодор Вишњевски, ħенерал, или Гаврило Вишњевски, пуковник. Отац и син. Може бити да је син заступао оца, а може бити и да је син, тек доцније, дошао. Сигурно је само то, да је тај Вишњевски, кога Павле у писмима помиње, био Србин. То јест сербског порекла, пореклом из села Вишњице.

Пошто се та мисија, годинама, бавила и шпијунажом, можда је Павла лагао, и Трандафил, можда и Вишњевски, један или други, а можда су тог шефа мисије, после, и у Кијеву, од Павла, крили. Павле се и није много распитивао, о томе човеку, ко је.

Исакович му се, просто, пријавио у визит кад је стигао.

Вишњевски му је одредио, за пријем, двадесет и осми септембар, по руском календару. Дан преподобног Харитона, исповедника. Вишњевски је Исаковича примио тог дана, пред ручак.

Кућа Вишњевскова личила је на мали двор у Токају.

Била је велика, под брдом, на крају вароши, крај друма којим се ишло у варош Ујхељ. Била је повучена у један шумарак, а имала је капију огромну, као торањ, и, пред капијом, чесму. Око те чесме, по цео дан, била је врева људи и животиња.

Цео је Токај знао ко ту станује.

Посетиоци су били пропуштени кроз ту капију, као у арест, у кућу у зеленилу, под кестеновима, у неком запуштеном, господском, парку. На тој огромној кући, међутим, било је свега два прозора.

Велика, у решеткама, у гвожђу.

Из тих, ноћу осветљених, прозора, орила се, свако вече, свирка и песма, јер је Вишњевски, у Токају, живео, à la grande!

Купујући вино за росијски Двор, Вишњевски је био успоставио срдачне односе са околним, хунгарским, светом, грофовима и племићима, а кроз варош пролазио је, сваки дан, на коњу.

Павла Исаковича примио је, у прву посету, у соби у којој је спавао. Пољубио је сународника, а брци су му били још влажни од умивања, а уста мирисала на вино.

Павле је, затим, имао да присуствује облачењу Вишњевског, кога су слуге облачиле у раскошну, росијску, униформу.

Павле му је био предао писма која је донео, од Волкова.

Вишњевски та писма није ни погледао, али је стављао свакојака питања, Павлу.

Као и већина његових сународника, Вишњевски је био стасит.

Висок, прав, иако је био узео шездесету.

Павла је, у први мах, подсетио на Божича, али је Исакович, доцније, запазио, међу њима, велику разлику. Вишњевски је био младолик у лицу, леп, румених образа, а зачудо лепо очуваних, бисерних, зуба.

Имао је необично румене усне.

Крупне, светле, црне очи.

Коса му је била везана, по француски, у кику, напудровану, повезану, црним шепутима. Говорио је немецки Павлу, а сербски, одмах, прекинуо. Држао се љубазно, просвећено, али и надмено.

У том човеку, који је био почео да стари, крио се, очигледно, човек који је мислио да још може бити млад и весео, а био је предусретљив према сваком посетиоцу, бар у почетку. Свака жеља Исаковичева, рече, за њега је као заповест.

Све је на Вишњевском било чисто, опрано, углађено, и образи, и руке, и чипке, и жабо. Углађени му беху и покрети, и удови тела, и његов осмех, који је његов говор пратио.

Павле је, после, кад је о Вишњевском, братенцима, причао, имао обичај да каже, Ђурђу: „Чувај се, дебели, Србина, који не псује, има беле руке и лице углађено! Курва је то!“

Кад су изишли, међу остале посетиоце, тог првог дана, Исакович није знао чему више да се диви: да ли стасу и појави тог човека, његовом отменом говору, љубазности према странцима, или његовом знању. Знао је Вијену, Санкт-Петерсбург, географију, грофове хунгарске, превоје Карпата, све, о чему год је говорио. За Кајзерлинга рече да пати од кијавица. За Волкова, да му је умро отац. За Трандафила, да има жену која је прави ђаво. Темишвар је описивао, као да је јуче у њему био.

Исаковичу рече да може бити, сваки дан, при његовом столу. Он при столу има, сваки дан, десеторо. Један више, или мање, свеједно је. Такав је био човек, о коме је Трандафил причао, да је неписмен!

Кад га Исакович упита, где би могао да се настани, да дочека караване својих братенаца, Вишњевски му рече да ће бити најбоље да позову постмајстера, Хурку. Тај човек, иако је Аустријац, ужива његово поверење и сваки задатак свршава: зна како се налази кућа, какво је време у Дукљи, при прелазу Карпата, а зна и како се налази женска. Вишњевски Павла задржа и на вечери.

Исакович се извињавао, да је мртав уморан са пута.

Вишњевски му одговори, руски, иако је морао приметити да Исакович не разуме тај језик: Треба да се одморите. Ја сам по годинама стар, али срцем, млад. Како рече: „Вам нужно отдохнут! Ја летами стар, а сѐрдцем мòлод!“

После тога, Вишњевски је позвао постмајстера, Хурку.

Тај постмајстер у Токају, човек блед, тих, као неки апотекар, онизак, у црном оделу нижих сталежа у Аустрији, избуљених очију, понизан и пажљив – који се, сваки час, клањао – нашао је, истог дана, Исаковичу, кућу у Токају.

Та кућа је раније била општинска.

У њој је становао, пре три године, синдик, са младом женом и малим дететом, које је, једне ноћи – ваљда у наступу лудила – убио.

Кућа је била будзашта.

Хурка је причао Исаковичу, кад су били сами, да је Вишњевски сушта доброта, просвећеност, уљудност, предусретљивост. Само, велики љубитељ жена. Има, каже, читав харем у кући. Четири жене. Врло лепе. Две су пред порођајем, па их не показује. Показује једну, црнку, као своју жену – са њом има синчића. А другу, плавушу, показује као женину сестру. Прву је купио – купио – од мужа, који је био на путу у Кијев. А друга је, тобоже, госпожица, али собарица њена каже да је и она затруднила.

Је ли приметио колико је Вишњевски леп?

Исаковић онда рече постмајстеру да је приметио, али да све то није достојно – да је то недостојно – официра.

Тек кад се сместио у своју кућу – изнајмљену будзашта – Исаковић је видео, колико је та кућа, општинска, лепа. Била је дугачка, ред соба, испод брда, а кроз сваки прозор гледала у покошену траву. Испред ње, био је врт, пун јесењих ружа, и стаза, покривених виновом лозом, са које су висили гроздови. Исаковић је дуго седео, на прагу.

Била је месечина.

Спавао је, после, у одаји, коју је био одабрао за себе, за ту ноћ, а коју је намеравао да преда Петру и Варвари, кад стигну. Сањао је госпожу Евдокију. Међутим, око поноћи, био се пробудио, као у лудилу и бунилу, а причао је, после, да је чуо, сам себе, како урличе. Осећао је, каже – осећао – како га је једна ледена рука зграбила за гушу и како га дави. Имао је још само толико снаге да се повуче до дрвених капака прозора, и да их отвори. Хладан га је зној био пробио. Међутим, у соби није било никога. Али, каже, могао би се заклети да је неког било.

Кад је то испричао постмајстеру, Хурки, постмајстер му рече да о томе Вишњевском не говори. Не зна, каже, какве је везе Вишњевски имао, са тим синдиком, који је убио своју младу жену, и своје мало дете, али се, о том, пред Вишњевским, никад не говори.

Идућег дана, при вечери, код Вишњевског, вечери су присуствовале и жена Вишњевског, и сваст. Она, коју је Вишњевски представљао као супругу, била је нека црномањаста, прегорела, витка, лепојка, која је личила на лепу Циганку, а која је Павлу рекла да је родом из Мохола, и, презименом, Бирчански. Вишњевски је о њој причао да је удовица младог лајтнанта, а да је тај лајтнант умро, на путу у Росију. За њега се, каже, удала, у Кијеву.

Она, коју је Вишњевски представљао као своју сваст – а која нимало није личила на своју сестру – била је плавуша. Необично обилних груди. Она је Павлу причала да су оне, обе, Бирчански. А да се њен вереник налази у росијској војсци. Имала је врло лепе, светле, граорасте, очи.

Исаковича је све то сећало на фамилију Божич, па је помислио да његови сународници мењају земље и вароши, али не мењају свој начин живота и не мењају своје нарави.

Он се, од почетка, према тим женама, држао хладно.

Било је очигледно да те жене нису, ни оне, које кажу да су, нити онакве, какве се претварају да су, али је било исто тако очигледно да се врло добро слажу. Хвалиле су живот у Росији, Кијев, Петерсбург, а нарочито живот сербских исељеника у Росији.

Упозорили су Исаковича да Вишњевски нерадо говори немецки, слабо разуме свој језик матерњи, а говори руски. И оне се труде да говоре само руски, иако слабо знају тај језик и често га забораве, сасвим.

При крају те прве вечере, у кући Вишњевсковој, Исакович виде да ће, до доласка своје фамилије, имати у Токају, да живи весело, да живи у веселом друштву, у ком су сви као фамилија, и сви безбрижни.

Вишњевски је, то вече, предложио, пред зору, Павлу, да не иде кући, која је на другом крају Токаја, него да остане код њега, да ноћи. Вели, сви ће стати у две постеље, у његовој спаваћој соби! Биће мало неудобно, али ће бити весело!

Кад Павле то није прихватио, Вишњевски је послао жене, да оду на спавање, а задржао Павла, да још мало поседи. Учтиво, он је Исаковича молио да му, још мало, прави друштво; жели, каже, да чује од Исаковича, из Беча, новости. Његов пријатељ, каже, у Бечу, није Волков, него премијер-секретар Чернљев. Кад је био у Бечу, лепо су се провели.

Не допада му се, што Исакович, са женама, стално говори сербски; не ваља то. Сербски официри, који се селе у Росију, треба да, што пре, забораве сербски, а што пре науче руски! Вишњевски је томе додао гласно: „Здес говорјат по руски! Слава Богу!“

Хтео би, каже, да понуди Павлу ту мисију у Токају, да га наследи у мисији. Да дође на његово место. Он ће то у Кијеву, са ђенералом Костјурином, удесити, лако. А у Петерсбургу свршити.

Исакович је удовац, мисли да је лако научити руски, има за то времена, а вара се: Баш зато, што су та два језика један другом тако слични и блиски, тешко ће научити добро руски, па ће му се Руси смејати. Он је млад, рече за себе, али само у срцу. По годинама, међутим, могао би Павлу и отац бити. Мисија у Токају није му више по вољи. Центар је у једном сталном, тужном пролазу, у сталној селидби. Пролази, растанци, одласци, нестајање, сузе, погреби. Три године већ, он гледа, своје бивше сународнике, како се селе у Росију. Две године му се то чинило весело, али му се

досадило. Има овде, у Токају, да гледа многе јаде и многу несрећу. Пролазе људи, жене и деца, па нестају у жутом лишћу. Толике је упознао, угостио; морао је да се растане и од оних, које је заволео, па сад не зна ни да ли су живи и где су. Отишли су. Нестали су. Чуо је њихов смех, а слушао и њихову песму, а сад се сећа само да су плакали у пролазу. Нестали су сви, у Росију, у снег, у тишину, као у неком великом, завејаном, гробу. Досадило му је да гледа то. Да ли Исаковић замишља, како је то тужно?

Треба неко млађи да дође на његово место.

Честњејши Исаковић стигао је у Токај, из Беча, са толико тужних успомена, тако збуњен, да је то врло добро разумео. Њега је Трандафил био отпремио у Токај, са неким скупоценим бачвицама, за вино, на којима је био портре царице, у дуборезу. Те бачвице је Вишњевски био поручио за транспорт неког нарочитог, токајског, вина, које је био купио, за Двор у Петерсбургу. А пошто су се кола, на путу у Токај, тресла, а та буренцета одзвањала, празна, Исаковић их је после сањао. Био је, стигавши у Токај, у чудном расположењу. Вишњевски је био љубазан, али је Павлу био досадио, брзо. Исаковић му рече, одмах, да се тог места у Токају, никако, примити не би могао. Жели, што пре, да пређе планине, Карпате, које деле земље, на путу у Росију.

Зачудио се, не мало, кад се Вишњевски, иако и даље љубазан, исправи, па му онако леп, висок, у раскошној униформи, рече, хладно: да не заборави да је на путу његовом, и његове фамилије, у Росију, он, Вишњевски, Карпати!

Исаковић, који је у Токај био стигао уморан, а обрадовао се тишини Токаја – на полуострву, у зеленилу, дрвећу, на води, у сребрном мраку, као на неком острву блажених – био је запрепашћен кад му његов сународник то рече. Питао се, у себи, опет, шта га је снашло.

Он није могао знати, ко је, и какав је, Вишњевски, ни колика је његова моћ, колики његов утицај у Кијеву, али му је, код Волкова, било речено да пази како се понаша, кад стигне у Токај. Росија, у то време, имала је, ту, већ годинама, ту војену мисију, која је куповала вино. Аустријанци су морали да трпе, савезничку, мисију, иако се знало да та мисија помаже и иселеније сербске милиције, у Росију. Па не само то, него да туда улазе и руски агенти и шпијуни, у Поморишје, Потисје, Подунавље, па сад и у Посавину. А крију се међу шизматике, као змија у траву.

Исаковић је знао да је кроз Токај, тих година, било прошло неколико стотина сербских официра, и неколико хиљада народа, селећи се кроз Пољску, у Росију. За Вишњевског, међутим, знао је само толико, да је то био Србин. Дакле брат. Па је, да се као брат и понаша, очекивао.

Поновио му је, мирно, да се не би могао примити места у Токају.

Противно његовом очекивању, Вишњевски није ни викао, ни псовао.

Он је, мирно, почео да доказује, Исаковичу, да је млад, па луд, а да је место шефа мисије, у Токају, уносно. Куповао би вино, за војене болнице, али и за Двор, а шта кошта, не питају. Овде би се, за годину, две, ако буде умео, обогатио. Околни,

мађарски, грофови госте и позивају, често. Ласкају. Никад у животу толико поклона није добијао. На крају, добиће и награду росијског Двора, за ревносну службу.

Исакович је Вишњевском говорио да му до награда, и богатства, није више стало. Стало му је, да не гледа више несрећу свог национа. Лаж, неправду, сузе. Зато се сели у Росију.

Вишњевски му је причао, са благим осмехом, очински, као сину, да би могао да се ожени у Токају. У околини има толико хунгарских баруница, које шефу мисије, у Токају, отварају своја врата, радо.

А ако неће да се жени, може имати, ипак, жена, колико хоће.

Сународница.

Толике остају, са мужевима, или без мужева, на путу, у Токају.

У пролазу.

Све оне, дабогме, кажу да другог мушкарца, осим мужа, не требају. Али, после, попуштају. Треба са њима само лепо.

Пролазе и толике госпожице, уз матере. Кажу да су невинашца, али нису. Са мало ласкања, са мало вина, и оне падају. Као тица на лепак. Овде, на преноћишту. Никад толике жене није имао.

Павле му онда исприча да је, пре годину дана, сахранио своју љубљену жену, која је умрла, са дететом, мртвим, на порођају.

Њу не може да заборави – друга му жена не треба.

Да би задовољио природу, и живинство у себи, наћи ће неку полегушу, кад буде требало. Жене га више не привлаче. Огадише му се и у Бечу. Чуди се, међутим, Вишњевском, што толико мисли на жене у Токају, место да мисли на несрећу свог национа. Зашто не узме једну, лепу, вољену, жену, а престане да излаже своју чест срамоти? Човек треба да воли једну жену, своју, а да не зна за другу. Он је у Бечу читао једну, немецку, књигу, у којој је описан живот на једном далеком острву, у океану. Тамо се жене и парови одређују већ у детињству, и заједно расту. Како је то невино и лепо!

Вишњевски се, и после таквих прекора Исаковича, држао отмено.

Исакович, коме су били рекли да је Вишњевски сеоског порекла, није знао чему више да се опет диви: да ли оделу тог официра, његовој коси, његовом лепом лицу, оку – како пуши, како говори, како дочекује, како одговара и како се смешка љубазно – или његовој кући, трпези, сребру, коњма, слугама, или његовом познавању толиких престоница.

Вишњевски је Исаковича слушао, пушећи, на камиш, замишљено.

Има, каже, Исакович, умногоме, право.

У сваком, и најбеднијем, човеку, постоји та жудња, за једном сретном, чистом, љубављу. Али, као што је и наш живот само дим и прах, и та прва, чиста, љубав, остаје, у детињству. А затим сви ми тражимо. Жену. Ону праву. Ванредну. Тражимо међу женама најслађу. Што, међу женама – као росијска царица, Елисавета, међу крунисаним главама – светли.

Зна ли Исакович како се куша вино?

А пре него што је Исакович могао да одговори, Вишњевски викну хусара, који му је пред вратима стајао, па му нареди да донесе вино, а викао је и које, рекавши сваком вину и годину рођења. Пред Исаковичем се, ускоро, појавише стаклени бокали, у којима су се разна, токајска, вина руменела, и жутела, као старо злато. Међу многим свећама на столу, многе чаше, које су трепериле, звониле су, кад би се куцнуле, мелодиозно. А Вишњевски их је, истеравши хусаре, размештао.

Наредио је Павлу да пијуцне, прво, једно, па друго, па треће, па четврто вино.

Сам, у трпезарији, са Вишњевским, међу раскошним намештајем – као да се опет налази у кући госпоже Евдокије, у Бечу – Исакович се био намргодио и онерасположио. Посматрао је Вишњевског љутито.

Мислио је да Вишњевски жели да га опије.

Да тражи кавгу.

Павле се био нашао у чуду. Вишњевски је био шеф мисије, а господар живота и смрти, тако рећи, на путу у Росију. Осим тога, Павле је био гост у његовој кући. Питао се шта ће и како ће.

У Павловој природи било је нечег поучителног, према људима, а велике нежности – душевне нежности – према женама, па је много праштао и био је стрпљив са њима. Осим, кад га обузме онај његов бес, кад ником ништа не праште. Решио се да се покори Вишњевском, и да пије, али је, у исти мах – иако се и он смешкао – ценио, и бирао место, где ће, Вишњевског, ако затреба, муњевито, зграбити за гушу.

Вишњевски га је, међутим, посматрао, доброћудно, и пунио му чашу. Питао га је, које му се вино највише допада, које му се чини најплеменитије, које га је најлепше занело.

Исакович му рече да је једно као друго.

Вишњевски га, на то, погледа, туробно, па му рече да капетан не треба да прими, на себе, оно што ће рећи, али да то није тачно, ни за вино, а камоли за жену, створење лепо, као цвет у пољу. Само свиње међу људима не виде, међу њима, никакву разлику.

То, што је, Исаковић, пио, из прве, и друге, чаше, обичан је, токајски, ordinarius. Он га даје при вечери, у обичне дане. Оно што је у четвртој чаши било, то је племенити, токајац, самородни. Даје га, кад слави дан Светога Александра Невског. Али, оно, што му је сипао у трећу чашу, на коју је Исаковича, после других, вратио, то је вино толчванско, које купује само за царицу.

Као росијски официр, бивши Србин, пије га, кад наздравља царици, императрици Елисавети.

Фратри су га, каже, у Токају, научили, шта је вино.

Тако је и са женама!

Треба упознати неколико, а не остати код прве, да би се нашла она, права, која ће да светли, као звезда на небу. Он је тражио.

Исаковић се онда, први пут, насмеја пијаном човеку, и упита: Па, је ли нашао?

А Вишњевски седе, одгурну све те чаше, па додаде, мирно, промукло: Јесте, али ту није добио; кад је дошао да је запроси, други је већ био, тог истог дана, испросио.

Да би се некако извукао из те куће, то вече, Исаковић поче да се извињава, да уверава Вишњевског, да ће Вишњевски, свакако, наћи неког другог, за наследника, у Токају.

Вишњевски је на то клањао се, љубазно: Нека капетан не брине. Иако му одузима последњу наду. Колегија у Петерсбургу не даје му премештај, иако га је, неколико пута, тражио. Траже му да, прво, нађе себи замену у Токају. Кад год, међутим, предложи, некога, они га одбију. Кажу, тај не би био, persona grata. Да је Павле пристао, он верује да би успео. Према папирима Волкова судећи, Исаковић би био врло погодан, за шефа мисије у Токају. Положај шефа мисије, у Токају, врло је важан.

Човек који се на том положају прочује, направиће сјајну милитарну каријеру. Упознаће једног дана и саму императрицу.

Павле онда понови, још једном, да он није за такво место.

Вишњевски му се искрено чудио.

Удовац је, каже, без жене, а у Токају би свега и свачега имао!

Могао би да живи неколико година, на овом свету, као краљ!

Павле му онда рече, погнуте главе, да се њему не живи већ одавно. После свега што су он, и његови братенци, видели, откад су изишли из своје Сервије, они имају још само једну жељу. Да се појаве именом својим и сабљом својом, у росијској армији, кад росијске армије у рат крену. Желе да живот заврше, а не желе да га понова отпочињу. То својој деци и свом национу остављају. За њих је доцкан да опет почну. Они желе

још само да своје фамилије населе, тамо, где се и други њихови сународници, у Росији, насељавају – у провинцији зовомаја Нова Сервија. Чују да је за њих земља већ изабрана, на реци, која се зове Донец.

Они га Дунавац зову!

Ништа друго они не траже.

Вишњевски се Павлу смејао.

Има времена, каже, капетан ће се предомислити.

Кад буде видео сербске официре, који су већ у росијској војсци. Одевени, плаћени, нагиздани, у сребру, у Петерсбургу, као да су књази!

За Павла Исаковича, тај Вишњевски, постаде, у Токају, као неко привиђење са којим се на свом гробљу састао. Такав ће дакле бити и он.

Ускоро.

Заборавиће своју милу Сервију, неће више никада видети свој Цер и своју Црну Бару, него ће шетати, како Вишњевски рече, одевен, нагиздан, добро плаћен, у сербском „гусарском“ полку, у Петерсбургу.

У Бечу, код Кајзерлинга и Волкова, Исакович је био наишао на неку раскош, на бацање, новца, сто пута страшније, него што га је, код Енгелсхофена, видео. Сви су, у росијском посланству, били пуни брилијаната, и Кајзерлинг, и Черњев, и Волков, па и њихови гости, који су обилазили Европу. Сећао се, како му је, један од тих господичића – Левашов – у гостима код Черњева, у Бечу – кога је Исакович, као „брата Руса“, ословио – рекао: да је њему брат све имање упропастио, љубазницу узео, очев тестамент фалсификовао, па, према томе, не мирише оне, који га братом називају. А што се тиче царствија славенског, о коме му је Исакович причао – да зна: он, Левашов, англичејски је путник на овоме свету, а нити зна Сервију, нити је ту турску провинцију видео, нити мисли да је види.

Официри сербски, које је упознао у Бечу – рече му Вишњевски – пре свега, треба, у Росији да протумаче, да су потребити, и да су дошли, да избегну сиромаштво, па да, онда, пробуде самилост росијску, и Росија поради да им се беда ублажи и Турци дозволе да своја згаришта и села подигну. Росијско је царство богато, оно би могло да помогне ту бедну сиротињу, коју Турци кољу, али за то би било потребно да се ти, који се селе у Росију, опамете, а не да о неком свом царству у Европи причају. О ком нико није чуо пре, и које можда само они знају. Мали су они за царство!

После таквих вечери, код Вишњевског, Павле је обично проводио дане, усамљен, у кући коју је био изнајмио од постмајстера Хурке. По старом календару, јесен је тада у Токају тек почињала, а, по новом, била је у јеку. Руже су још цветале.

Све је још било лиснато у Токају. И шумарци на брегу, и јабланови на реци, и дрвеће у врту. Под прозором, у кући, почело је да жути тек прво лишће.

Сунце је кроз грање још сваки дан сијало.

Павлу се чинило да није на путу у Росију, него да се вратио у свој мили Варадин. И тамо је било, често, тако, топло, и у септембру месецу. А кад се дешавало да изненада ударе – рано у јесен – неке луде кише, то је било неочекивано. Каткад је било и снега, изненада. А дешавало се и то, у Варадину, да град падне у месецу мају, крупан. Узалуд су, у такве године, Варадинци износили столице, превртуто, пред кућу, да би град престао. А узалуд и жеравицу уносили у кућу, на ватраљу, против раних снегова. Ни мађије у његовом завичају не помажу.

Неке веће силе, од човека, тамо, кроз облаке, владају. Зима не пита. Она би, изненада, била ту. Иза врата.

Исаковић се надао да неће, и у Токају, бити тако.

Руже су тамо цветале, и у октобру, а виногради су тек почели да се беру. Међу рекама је било топло.

Честњејши Исаковић проводио је дане – очекујући да му братенци стигну – лепо. Проучавао је, као што их самоуци читају, топографске цртеже о превојима Карпата, које је од постмајстера Хурке и Вишњевског добио. Био је снужден при томе. Није му излазило из главе, како се Вишњевски био уздигао пред њим и како му рече, да је он, за Исаковиче, Карпати!

Исаковић се у тим картама није сналазио лако, али их је у војсци био научио, па је, прстом, по њима, путовао, како је знао и умео. Дошао је био на луду идеју да не ваља, како исељеници из Токаја крећу. У јесен. Па их кише, олује, громови, провале облака, у планини чекају. Него би било боље да сачекају да падне снег. Снег све изравна. Кад снег падне, па се смрзне, све постаје мирно. На саонама се клизи, брзо. Овако, изложени су опасности поплава, муњама, пљусковима.

Стабла дрвећа леже на путу, камење се сурвава.

Вишњевски тај план није одобравао.

Биће онако, рече, са осмехом, Павлу, како је од старина остало.

Карпате имају да прећу, или пре него што падне снег, или ће Исаковић имати да сачека, идуће пролеће, у Токају.

Вишњевски је Павлу говорио да је човек усамљена креатура. Вишњевском, каже, само Вишњевски помаже. Да нема Вишњевског, никог Вишњевски не би имао. Павле, каже, све мисли на фамилију, на национ, на бог те пита кога. Све што је стекао, каже, Вишњевски, Вишњевски је сам себи стекао. То што се начинио, сам је од себе, без туђе помоћи, начинио. Као што је сам себи купио, и платио, раскошну униформу, тако је и

каријеру у росијској војсци, без ичије помоћи, чак и очеве, начинио. Усамљен је човек. Нема ни правих пријатеља. Бог ником не помаже, ако се не помогне сам. Ових дана, каже, очекује производство. Сам је себи израдио, и платио положај. Слава Богу!

Онако, како Вишњевски буде решио, путоваће, тако!

Павле је, тих дана, био видео и први транспорт својих сународника, који се селе у Росију. Били су то људи лајтнанта Петра Бојанца из Кањиже. Двадесет и пет људи, са седамнаест жена и много деце. А имали су само троја кола и девет коња. Била је то права сиротиња. Кретала се лагано. Напатили су се били, пролазећи Хунгарију, и одмарали, на супротној обали Тисе. Свет, куд су пролазили, сматрао их је за Цигане, који воде мечке по вашару. Било је и болесних међу њима.

Кад су их превезли преко реке, обрадоваше се виноградима у Токају, али су премирали од страха, кад су чули какве их планине чекају, које ће имати да прећу. А бунили су се, што их тако брзо, из Токаја, терају. Хтели су да се мало одморе у Токају. Болело их је и то, што их Вишњевски, за кога мишљаху да је прави Рус, тера, иако је то љубазно радио. Викао је да су пошли као гуске у маглу. Ни папири им, каже, нису у реду. – Он је говорио да им бумаги нису у реду, па нису знали шта ли то, код њих, није у реду. – Псовали су му, иза леђа, мајку. А он се смејао, кад му је то достављено. Рекао је да то није чудо. И он би псовао, да је на њиховом месту.

Вишњевски се био заценио, кад је чуо да се ти несретници, збиља, надају да ће у Росији упознати росијску царицу.

Њихова поворка наставила је, одмах, пут, онако, како је Вишњевски хтео, па је почела, истог дана, да се креће према Ујхељу. Кретала се лагано и немо.

Подофицир, који је тај транспорт водио, био се у Токају напио, али је уверавао Павла да зна, у Карпатима, све путе и богазе. Није их први пут прелазио. Само, каже, из Токаја у Јарослау, у Пољској, воде неколико путева, а још се није решио којим ће ићи.

Кад одоше, честњејши Исаковић није о њима, никад више, ништа, чуо. Ни кад је стигао у Јарослау.

Он се био сажалио на те своје сународнике и пратио је ту поворку, дуго, тужно. Преселеније своје, и својих сународника, у Аустрију, сматрао је као велику превару. Био је потиштен, кад је видео како се селе сад у Росију. Питао се: а шта је то?

Било му је пало на памет да те сироте људе задржи, неко време, у Токају, о свом трошку, иако се био истрошио. Хтео је да сачекају његове братенце, па да путују заједно. Причало се да је у Токају лепо, али да их, кроз Пољску и Росију, страшни сметови и снег чекају.

Вишњевски, међутим, одлагање пута није дозвољавао.

Транспорти су имали да крећу, онако, како је он решавао.

Па ни код Исаковича, сажаљење, према тим сународницима, није дуго трајало. Као код свих, богатих, људи, и удоваца, тај осећај је у њега био дубок, али га је пролазио. Никад се није претворио у прави, непролазни, огањ љубости, према сапатницима, него је био колебљив, као што се грање, старих, врба, лако љуља, на ветру.

Он је јахао, погнуте главе, неколико сати, за тим својим сународницима, а после се вратио.

Увече, кад је топло и светло, од Сунца, које залази, Исакович је имао обичај да седи, на прагу, своје куће у Токају. На каменитим степеницама, под виновом лозом, и ружама, под којима се улазило у кућу.

Два кокота, која је био купио, сујеверан, да му плаше духове, ноћу, тукла су се и черупала, свако вече, пред њим, одводећи коке да спавају на јаслима у штали. Од кад је те кокоте имао, спавао је мирно.

Они су кукурекали пре него што сване, а он се тек у свитање враћао из куће Вишњевскове, па је до подне, као и Вишњевски, спавао. У вину, које је сад пио – а на које није био навикао – њему се сад учини да ни у Токају нема неких острва блажених, него да је и код Вишњевског, и у Токају, све некако сулудо.

Павле је био жељан, пошто је био усамљен, пошто се био растао од заједнице својих сународника, у Бечу, да уђе у гомилу, у братство оних својих сународника, који се, као и он, селе у Росију.

Уживао је, при помисли, да ће, одласком у Росију, утонути у једну бескрајну нацију, која се простире унедоглед. Вишњевски му је, међутим, говорио да човек, сам себи, треба да створи срећу, моћ, углед, положај у свету, богатство – тако рећи, сам себи да стави на главу, круну.

Исаковичу се било брзо досадило да слуша то, па је бежао од Вишњевског, и крио се, одлазећи, чамцем, на реку, низ воду. Клизио је тако лако, и, каткад, далеко. А често се, у тој млакој води, пред вече, и купао. На запрепашћење и увесељење становника Токаја, који су се питали, шта тај росијски официр ради у води, и врбаку. На још већу муку шпијуна општине, у Токају, који су те росијске официре пратили, и, са обале, гледали како се Исакович праћака.

А кад Исакович не би сишао на реку, читао би књиге на свом прагу, што је било, исто тако, чудно. Књиге му је био дао Вишњевски. Вишњевски их је био добио из Беча и наредио Павлу да их прочита. Не зато, што је хтео да васпита Исаковича, него зато, што сам није добро читао, него сричао, па је хтео да му Павле каже, и толкује, шта су. Те књиге му, каже, шаљу Аустријанци, а намењене су за ратну Колегију у Петерсбургу. Али он, Вишњевски, мора да нешто каже, уз то, кад их шаље Костјурину, у Кијеву. Па нека их Исакович чита и каже, шта да допишу, уз пропратни акт, и писмо.

На тај начин, сасвим неочекивано, Исакович је имао у Токају доживљај, који је на њега много утицао. Који после никад није заборавио. Био је то свежањ лепо

укоричених књига, чувених војсковођа и ђенерала, који су, у тим књигама, записали, своје мишљење, како треба добити битку и како се побеђује у рату. Како се земље задобијају.

Да он, Исаковић, који је напустио своје отечество, и који се сели у даљину непознату, као што просјаци путују по свету – треба сад, у Токају, да чита и размишља, о томе, како се осваја Галија, то му се чинило сасвим чудно. Да чита, како се примењује тактика шведског краља, из тридесетогодишњег рата, а да неће моћи, ни малим прстом, да утиче на догађаје у Росији, и у свету, то се Исаковичу чинило, прво, жалосно, затим и страшно, а на крају смешно и лудо.

Те књиге су биле на немецком, а једна на француском, и он их је полугласно срицао, и кад их није разумео.

Исаковић је, и немецки, говорио слабо, смушено, рогобатно, а француски је чуо само од својих заробљеника, у околини Прага. Није имао ни појма о томе шта пише у француској књизи, коју му је Вишњевски дао, али је у њој загледао цртеже, дуго. То је била историја француског ђенерала, чије је име Исаковић само срицао: V-i-c-o-m-t-e T-u-r-e-n-e.

Немецке књиге ипак је добро схватао.

А највише му се допале, слепе, очи, на скулптури – која је била цртеж бисте римског ђенерала, који се Јулије Цезар звао.

Читао је, Паја, како треба освајати Галију!

Како је тај ђенерал народе у Галији уредио.

Уживао је и у књизи у којој је Монтекуколи описао како је битке добијао.

Све је то за Исаковича било ново.

Исаковић је највише проучавао цртеже у тим књигама, битака, а проучавао и цртеже превоја Карпата, које је Вишевски имао. Вишевски се Павлу, на крају, захвалио. Са очима Павловим, и ушима својим, каже, све је то и сам запамтио.

Тек књиге има да се повежу, у сандуку, и пошаљу оберкоманданту Кијева, његовом високоблагородију ђенералу Ивану Ивановичу Костјурину, који је бог за мисију у Токају – а врло образован човек. Он, Вишњевски, додаће уз то и једно буренце.

Павле, каже, мисли да се битке књигама добијају, а да књиге и ђенерале рађају. Вара се. Главно је, за војсковођу, да има добру нарав. Ђенерални чин добија се, преко везе, на Двору.

Царства, као и слава, пролазни су. Остаје, вечно, потреба да човек буде умешан, и да ласка, суверену. Будућност Исаковича зависиће од мишљења које, о њима,

Костјурин буде стекао. То је добар човек и весео. Има лепу жену и ћер за удају. Код њега се живи весело. Павле треба, згодном приликом, да исприча да је те књиге, Вишњевски, нарочито за ђенерала, набавио! И Колегију!

Вишњевски је тумачио Павлу да Исаковичи стижу у Росију, у једном великом, војеном, тренутку. Колегија има неколико младих, усијаних, глава, које мисле да коњица, у будућим ратовима, више неће моћи да туче пешадију. Ако је пехоти срце на месту! При нападу коњице прајска пехота сад направи кару и бљује ватру. Стоји непомично! Колегија сматра да је питање: хоће ли моћи Руси да створе пехоту, која ће, кад стане, стати непомично. Ако мужик научи то, Росија ће имати неисцрпан број војника.

Костјурин, са сузама у очима, тврди да коњица, росијска, још увек, решава битку. Нема те пехоте која ће издржати, на месту, кад росијски коњаници на њу јурну.

Колегија међутим ствара пехоту.

Исаковичу се може десити да, и у Росији, оде у пехоту!

Павле онда рече да Колегија у Санкт-Петерсбургу има право.

Али, да је он – коњаник – за Костјуринову методу!

Исакович је, у аустријској војсци, на маневрима, учио напад коњице, који није био ништа друго, него тактика шведског краља из тридесетогодишњег рата. Ту тактику, Петар Велики није више допуштао. Шведи, Французи, прилазили су, пехоти, на коњу, као зид, који се приближава, лагано, па, са блиског одстојања, из пиштоља, бљује ватру. Напада тек кад настане забуна.

Француска коњица употребљавала је и гренатире на коњу.

Маневар, прилаз, касом, затим сјашу, па бацају гранату.

Павле је нагињао хунгарском, и сирмијском, методу. Олују, јуришу, сабљи! Вишњевски се смејао и говорио му да ће се то допасти Костјурину! И Костјурин мисли тако!

Исакович је, у Бечу, у росијском посланству, у фамилији Божич, био изгубио наду да ће наћи неки смисао у животу, за себе, и свој национ. Вишњевски, пијаница, блудник, лутка, у Токају, пробудио је, још једном, ту надежду. Неће они, Срби, дакле, узалуд се одселити у Росију. Довешће они Русе, на коњу, као олују, у Сервију!

Вишњевски је Павлу саветовао да иде у пехоту, у Кијеву, јер је Колегија јача од Костјурина, а тим путем, Павле, може, једног дана, обрести се и у Санкт-Петерсбургу. Не треба противсловити, у војсци, онима на врху. Костјурин је добар човек, отмен, али оматорио.

Прошло је време коњици, сабљи, копљу. Он, Вишњевски, дивио се топовима које је Костјурин добио. А Костјурин још воли џиду!

Вишњевски је причао Павлу да он јавља Костјурину да француски и аустријски кирасири више успеха немају.

Павле онда рече да они, сирмијски хусари, сматрају да немају, зато, јер имају праву, и тупу, сабљу, којом покушавају да Турчина прободу, и којом не могу ни турбане да расеку.

Тамо где су венгерска коњица, и сирмијски хусари, јуришали, главе падају, лако, као кад бријач пресече длаку. Вишњевски је сматрао да је главно створити многобројну, росијску, пехоту, која ће стати, и стајати, као зид, кад Прајси нападну. Павле је пио у здравље Костјурина, чија би коњица, као олуј, могла да сиђе у Сервију и Турску!

Тако су мудровали, кад их је вино било захватило.

Вишњевски се смејао Павлу, што очекује да ће Руси кренути у Сервију, као што се смејао онима, који су се селили у Росију, а надали да ће, тамо, видети царицу и бити представљени царици.

Он, каже, остаје присталица пехоте и наду полаже, у Колегију.

Али ће Костјурину послати најбоље вино ове године.

Нек Павле, још једном, размисли, па нек запроси Костјуринову ћерку и дође у Токај и преузме мисију у Токају.

Понављајући то Исаковичу, сваки пут, кад би га сусрео, Вишњевски је наставио да долази код Исаковича, у посету, кад би се, са јахања по околини Токаја, враћао. Чуо је, каже, да лепушкаста собарица постмајстера Хурке пере Павлу пресвлаку. Павле би, ако би хтео, могао добити и бољу зверку.

Он, Вишњевски, би му је нашао!

Кад је Павле, доцније, у Росији, причао братенцима, како су му дани пролазили, те јесени, у Токају, све се сводило на то, на крају крајева, да су се он и Вишњевски вртели, као у кругу.

Вишњевски је говорио, немецки, нерадо, а Павле је росијски нагађао, па су обојица гледали један другог, смејући се, или севајући очима, као што се смеје луд на брашно.

Вишњевски је тврдио да је несрећа Срба, који се селе у Росију, у томе, да не виде да су стигли у Росију, кад стигну у Росију.

Говоре свима и свакоме да су дошли, зато, да Серби остану.

То је непаметно.

Треба да се пожуре и претворе што пре, у Русе.

Петерсбург је, каже, за странце, пакао!

Иако их је у Росији много!

Има их и на Двору!

Али сви су сумњиви, а неки су већ загатили врата у Сибиру!

Он жели својим бившим сународницима добро. Треба на њега да се угледају. Сви треба да се на њега угледају.

Национ сербски, као и остали мали народи, само су притоке, које би требале да се, што пре, сретно и задовољно, улију у велико море росијско. У силни, бескрајни, безбројни, росијски народ!

Слава Богу!

Исаковичеви сународници – говорио је Вишњевски – кад стигну у Росију, неће да говоре руски, него сербски заповедају и сербски тугују. Неће да се жене росијским дјевицама, него вуку за собом своје жене и насељавају се, кад у Кијев стигну, сви, у исту улицу. А после траже да их Руси населе, у исту провинцију. Држе се једно другога, као пијан плота. А што је најгоре, дојадили су већ Костјурину, изјавама, да Руси треба да свете Косово. Пут росијски, међутим, не води у Сервију – да извини Исаковић – него у Константинопољ, на Босфор.

Исаковић је, при тим разговорима, које је водио јетко, заступао мишљење да је природно, што несретни људи причају своју несрећу, и траже помоћ у силном, братском, царству. Ето и Црногорци шаљу у Росију владику црногорског Василија, о коме је слушао у Бечу.

Вишњевски му је, међутим, доказивао да није то главно; главно је да дошљаци, прво, једно друго помажу, а не да се свађају. Да почну, испрва, да хватају везе у Петерсбургу. Исаковић, на пример, кад стигне у Кијев, треба да хвали све, што је у Токају видео, а да прећути, ако му се по нешто није допало. Срби, на жалост, раде обратно. Тужакају се, па су досадили сваком у Кијеву.

Са једним мирним изразом лица, Вишњевски рече Павлу да зна да се, међу Србима, и у Бечу, прича о њему и његовом харему, али шта та смета росијском царству и православљу? То се оних, који кроз Токај пролазе, ништа не тиче.

Главно је, рече, Вишњевски, створити пријатно, лепо, мишљење, о Србима, на Двору. Сербски национ треба да изгледа, издалека, Русима, као неки витез, који ће помоћи да се Турчин истера из Европе, натраг, у своју постојбину. Треба правити каријеру, хватати места, говорити руски, заборавити Сервију. Било па прошло! Све

има да буде, од Леденог мора, негде тамо на врху Азије, па до Тријеста, о ком је Исаковић причао, росијско. Он, Вишњевски, осећа се Рус, а не Србин.

Србин је мало, Рус велико!

Исаковић је неко време противсловио Вишњевском, а затим се само тужно и горко од њега праштао. Није после таквих разговора, дуго, могао да заспи, и био је будан док Сунце није грануло.

Вишњевски му, међутим, опонирање није узимао за зло. Говорио је Исаковичу да ће о њему послати повољан извештај Костјурину, као и о свему оном, што је Павле причао, о Темишвару и Бечу.

Кад би Вишњевски, идућих дана, схватио, доказивао је Павлу да су Срби, баш они, криви, што су Руси почели да их са подозрењем гледају. Испрва је неколико Срба брзо напредовало. Има већ неколико ђенерала у росијској војсци, који су сународници Исаковича. Један је добио и грофовску титулу и имање грофовско. Прочули су се на Кавказу. Али, Срби, стално, траже, за себе, засебну територију, сербску провинцију, нову Сервију. Непослушни су. Туку се у рату добро; али чим рат прође, стварају у војсци забуну. Ето, Исаковић ће чути, у Кијеву – тек што су се населили, почели су да се свађају. Бунтовници су то.

Исаковић онда рече Вишњевском, снуждено, да је Србима, колико је њему познато, обећано, свечано, да ће добити засебну, сербску, провинцију У Росији. То им је било обећано и у Аустрији, па би им требало, ваљда, дати, бар у братском царству.

Вишњевски је сматрао да је то погрешно и доказивао је Исаковичу, да би било боље да се тога махну. Док се Срби свађају око тога, у росијској војсци други положаје добијају. Срби траже нову Сервију, а ето, гај проклети Хорват – који се издаје за Србина – Шаму – а који није хтео, кад је пролазио кроз Токај, ни да му учини визиту, успео је да добије грамату, да може основати, у Росији, свој нови венгерски полк. Па је чак предложио, да се оснује, и засебни, молдавски, македонски, блгарски и албански гусарски полк. Шта сад Срби на то кажу?

Хорват ће добити што тражи, јер зна своју цену, а Срби не знају. Улетели су на списак Шевичев, као мува на лепак, а нису узели росијски потпис, ни на то, да ће им се дати по један чин више, кад у Росију дођу. Костјурин је сад љут, као рис, кад му то помену. Њега, Вишњевског, Срби не слушају.

Исаковић је све то слушао, седећи са Вишњевским у башти, а признавао је, да му се већ и живети, због свега тога, досадило. А камоли слушати како њих Србе сви варају. Доцкан је сад, међутим, да кукају, он иде у Росију и ништа не тражи; Исаковичи желе да, као војници, погину, а да не морају гледати, како њихов национ, прешавши из Сервије, тоне у паорију и рије земљу грофовску и папежничку. Неће под иго паорства.

Вишњевски му онда рече да промисли.

Најбоље би било, да се ипак реши, и прими место у Токају.

По чему је лепше имати ту малу, засебну, Сервију, у Росији, па чувати ту пустињу и границу, од Татара и Турака, по чему је боље чувати пољску границу, да Украјинци не беже преко ње у Пољску, по чему, него утонути у море, силно море, росијско и постати Рус и живети весело? Империјална колегија, у Петерсбургу, очекује, од њих, да буду верни царству росијскому, али он, Вишњевски, мора признати да је у то посумњао. Народи који живе на граници, међу два велика царства, ретко су верни икоме, а увек готови на издају. Он види да Исаковић тешко подноси ту истину, али нека му опрости, што говори тако искрено. То је потребно. Налази међу официрима, који пролазе кроз Токај, и селе се у Росију, увек, исту тврдоглавост. Непослушност, жеђ за свађом и наклоност бунту. А он то мора да јавља Костјурину.

Ето и сам Исаковић прича, како су омрзли Аустрију.

А тражили су, и нашли, у њој, с почетка, уточиште и утеху.

Павле је на то љутито викао да Вишњевски не би требао да сумња у људе, који остављају своје отечество, јер им је зло и неће да трпе неправду. То су поштени и часни људи, и Руси ће увидети то. И војне власти у Кијеву. Аустрија је била велика превара. Никада неће они помислити да и Росија може бити то.

Вишњевски је умиривао Исаковича, али је тихо додавао да је истина, и то, да су многи, међу тим официрима, примили новац, и рационе и порционе новце, за своје људе, за селидбу, па су после нестали и вратили се у Аустрију. И Руси денги примају, али остају.

Исаковић је почео да губи стрпљење, у разговору са тим Србином, који је био први, кога је, у руској служби, био срео. Треба, каже, узети у обзир и то, да су ти људи продавали свој грунт, своје куће, будзашто, па су у очајању, за фамилијом. Напуштају своја места рођења, остављају родбину, па се селе, јакоже Цигани с чергами, па им није лако. А остају за њима гробља, где сродници њихови, оцеви, сестре, браћа, заувек, почивају. Па ти људи греше, можда, јер су као у бунилу.

Вишњевски је онда саветовао, још једном, Исаковичу, да остане у Токају. Било би му лепо.

Павле му онда – псујући му мајку, у себи – добаци да није отишао из Аустрије зато, ни пошао из Србије зато, да продаје и купује вино у Токају, и да на томе прави каријеру.

Очекивао је да ће бити белаја.

Вишњевски се, међутим, осмехивао, и на то. Павле му, каже, квари комбинацију, и мораће он, Вишњевски, остати, и – како је капетан изволео рећи – правити каријеру у вину.

Осим ако Костјурин не реши нешто друго!

После тог разговора, Вишњевски је, први пут, отишао из куће Исаковича нељубазно и хладно. Држао се отмено, али је било очигледно да се био снуждио. Хусар *му* приведе коња, а Вишњевски појаха тако чудно. Имао је обичај да уштине своју кобилу, која би се узнемирила и почела да врти, док би Вишњевски, елегантно, и лако, уседао. Затим би је уштинуо за њушку, и животиња би се пропела, али би затим пошла касом послушно. Павле се чудио, да животиња то трпи, и гледао је, зачуђен, како Вишњевски уседа, подижући сам себи ногу, у узенгију, врло високо, а затим скаче у седло, као да уседа змаја.

Исакович је дуго гледао за својим гостом, кад би Вишњевски отишао. Тражио је неку утеху, срећу, одлазећи у Росију, па ето шта је нашао и шта је, да ће наћи, чуо.

Међутим, после таквих дана, почеше да му долазе у визиту, и супруга Вишњевскова и сваст. Иако их Павле није звао, нити им се надао.

Пиле су манделмилх са Исаковичем, у врту.

Излазиле су пред вече, колима, да се провезу у околину, па би свратиле Исаковичу, уз гласан смех. А Вишњевски је то знао и одобравао.

Није био љубоморан нимало.

Само то није личило на понашање, какво је, према својој супрузи, Јоан Божич имао. Код Вишњевског никад није било, према супрузи – ни ма којој другој жени – ни псовке, ни увреда.

Понашао се, према свакој жени, онако, како се Божич само према својој ћерци понашао. А било је очигледно да Вишњевски има успеха и да га оне гледају, мило.

Вишњевски је говорио Павлу, да се Павлу даје прилика да проведе неколико дана, у Токају, у женском друштву. Удовци, каже, имају много успеха код жена, ако се само хоће потрудити, мало. Имају успеха, не зато, што су бољи од других мушкараца, на љубавном мегдану, него зато, што немају жену. Обично, жене воле да победе и напакосте жени, отимајући јој мужевљеву љубав. Али оне, још више, воле, кад имају и уживају наклоност човека, да нема жену – јер жене жени сметају.

Жене су то слушале, уз смех, у Павловом друштву.

А супруга Вишњевског рекла је, отворено, да жене, удовца, не узимају, никад, за љубавника, ни мужа, радо. Он увек упоређује прву и другу жену, покојну и садашњу. То ни једна жена не подноси, лако.

Она, коју је Вишњевски представљао као своју супругу, долазила је Павлу, очигледно, само зато, да мало прекрати време у Токају.

Није на младу, лепу, Циганку, личила само у лицу, него је као Циганка и играла, а имала је и циганске груди, тамне коже, чврсте, а врло лепу ногу. У црној коси носила

је, сваки дан, црвене чешљеве, а под свиленом, жутом, кринолином, мноштво, црвених, доњих, сукања.

Допада јој се Павле, каже, јер је тако висок и прав, а то јој се допадало и на Вишњевском, кад су се упознали. Да није Вишњевског, свашта би са Павлом могло бити, али, овако, тешко да ће бити.

Ако се Вишњевски шале ради женио, она се збиља удавала.

Исаковић треба, чешће, да долази, у њену кућу, показаће му свог малог сина. Док њега није имала, била је сама на свету.

Иако је презирао ту жену, Исаковић је уживао у њеној веселости.

Она је тумачила Вишњевског једноставно. То је, каже, један од оних људи, који се чине сретни, бахати, зли, а нису. Него је зло у томе, да Вишњевски хоће да добије све што зажели. Не може да поднесе мисао, да нешто, што жели, не може добити. Има вољу, и не подноси, да му се, ико, на овом свету, измигољи. А најмање жене. Међутим, то је ипак срце од човека, само треба са њим умети. Она уме!

Она, коју је Вишњевски представљао као своју сваст, имала је, очигледно – што се тиче Павла – друге прохтеве. То је била госпожица својих двадесет година, плавуша, раскалашна, упадљиво обилног попрсја. Покушавала је, од почетка, да са Павлом остаје насамо. Собарице у кући Вишњевског причале су, постмајстеру Хурки, да је та госпожица у другом стању, само се то крије. Била је то дрска, стасита, девојка, јаких ногу, које је показивала, скоро до кукова, кад би силазила из кола, или се пела у кола. Тражила би само – тобоже стидљиво – да се мушкарци окрену, и не гледају. Кад би играла, груди би јој се тресле у корзету, а имале су, као и њена гола плећа, боју бресака, са ситним, свиленим, златним, власима, на кожи. Стално је уздисала. Гледала је, кроз спуштене трепавице, својим бледосивим очима, Павла, као зверка. Имала је густу, жуту, као слама, косу. Две крупне, беле, минђуше, висиле су јој из ушију.

Не може њој, каже, ништа, Вишњевски.

Она мисли да се уда, на пролеће.

Иако се о тој госпожици, коју је Павле избегавао, причало да је бременита, она је била утегнута, око паса. Трчала је лако. Тада би њени, бели, ришеви, на њеном корзету, лепршали, као голубови, на њеним плећима и рамену. Дизали су се и спуштали, на њеном врату.

Вишњевски је причао, кад би мало више пио, да ће та госпожица, кад се буде удала, моћи да замори читав један полк. Да има снажно тело, а још јачу вољу. Она, каже, стално понавља, његовој супрузи: „Како ти, Јулијана, кажеш! Како ти, Јулијана, решиш!“

Међутим, бива онако, како госпожица Дунда каже, како госпожица Дунда реши.

Охол, раскошан, отмен, Вишњевски је желео да га, таквог, запамти и Токај. Његова супруга, према његовој жељи, обилазила је, једанпут недељно, болеснике у Токају, по сиромашним кућама, и носила им поклоне, хране, а остављала им и некакво сухо биље, које се употребљавало, скувано, као лек.

Тражила је од Исаковича да је прати.

Госпожица Дунда није посећивала болеснике, она је посећивала околне, племићске, хунгарске, куће, то јест госпожице. Недељом је ишла и у, папежничку, цркву. Тражила је од Исаковича да је тамо прати. Жалосно је, каже, да он неће у цркву.

Ни госпожа Јулијана, ни госпожица Дунда Бирчански, нису знале да јашу и нису јахале. Оне су, међутим, почеле да долазе, редовно, пред вече, по Павла, да се, по околини, провезу. А госпожица Дунда силазила је и на реку, па је пратила у чамцу Павлово пливање.

Имала би, каже, давно, нешто да му каже.

Обе су жене причале Павлу да је у Кијеву живот весео, али су га наговарале да остане у Токају. Вишњевски је, кажу, снужден, хтео би промену, производство. Он је силан, има веза у Кијеву. Ако би Павле остао, он би му осигурао лепу будућност. У сваком случају, док би се Вишњевски бавио у Кијеву, оне би остале у Токају.

Могле би, са Павлом, да прекрате време, лепо.

Ма колико да се трудио, Исакович, никад, није успео да сазна, и утврди, ни ко су те жене, ни ко им је муж, и отац, био. Њему се била допала супруга Вишњевскова и са њом је био склопио неко пријатељство, које је могло, очигледно, да се претвори у нешто друго. А сваст Вишњевскова му се наметала, као што се госпожице, које нису госпожице, намећу.

Обе су охладнеле према Павлу, тек, кад је постмајстер Хурка – иза леђа Павлових – почео да прича да капетан има своју собарицу, која му иде и доноси опрано рубље.

Исакович није успео да сазна, ни ко су оне друге две жене, које је Вишњевски имао у кући. Госпожа Јулијана рекла му је само толико, да су то туђинке, са којима, она, и сестра, никакве везе немају. То су, каже, врло отмене, красне, даме, које уче, музици, и страним језицима, Вишњевскову децу, из првог брака.

Павле је, од својих познаница могао да чује, о Вишњевском, само лепо.

Како је наклоњен Павлу, како је добар, како је фини, како је утицајан, у Петерсбургу.

Што су више одмицали у октобар, посете тих двеју жена, у кући Павловој, постајале су све чешће, и све дуже, и, ко зна, како би се све то било свршило, да једног дана постмајстер Хурка није дотрчао, да јави Павлу да је добио порук да му братенци

стижу у Токај. Да се титуларни мајор Јурат Исакович налази на свега дан хода од Токаја.

Идући дан, на дан светог мученика Харитина, то јест, за постмајстера, на дан Луке евангелисте, петог, то јест, осамнаестог, октобра, поменуте године, постмајстер Хурка довео је, пред кућу Павлову, његовог братенца Ђурђа, који је јахао коња, и водио са собом троја кола и пет хусара. Нити је Ђурђе знао мученика Харитина, нити Павле. Постмајстер је, међутим, знао ко је био евангелист Лука.

Тако је, све троје, записало исти дан.

Мајор Јурат Исакович стигао је у Токај, поменутог дана, поменуте године – са женом већ три месеца у другом стању – без деце. Путем кроз Хунгарију Ђурђе је јахао на коњу, а жену је возио у колима сенатора Богдановича, под црним, кожним, огромним, арњевима.

Ђурђе је био сав раскречен, од дугог јахања, и ходао је по земљи као да јаше, земљу. Ана је била лепша него икад.

По жељи своје таште, госпоже Агрипине Богданович, Ђурђе је морао да остави децу у Новом Саду, деди и бапцу. Госпожа Агрипина је пустила ћерку у Росију, само под условом, да оставе децу у њеној кући. Има прво да се види, где ће, и како ће, њен зет, у Росији, скућити кућу и да ли ће скућити кућу. Па после да му да децу. А нек води са собом њену, заћорену, ћерку, луду.

На пролеће, на годину, ако скући кућу, нек зет дође по децу.

Састанак између Ане, Ђурђа, и Павла, у Токају, био је срдачан, али невесео. Ана је, без деце, била снуждена и брижна, а имала је у очима неку чудну ватру и сузу.

Ни Ђурђе више није био онај стари, насмејани, безобразни, официр. Живот је, каже, луд, кад човек, поред жене, има и ташту, а још луђи, кад науми да се сељака и оде у непознату земљу. Оставио је, каже, јолдаше у сирмијским хусарима, оставио кућу, оставио своје, свакидање, друштво, а жао му је и што не види више Дунав, и Фрушку гору, и што неће више пити сремско вино. У Росији, кажу, којешта пију. Не ваља што се толико сељакају. Боље би било да су стали у Срему и Темишвару, па, на месту, упљескали Гарсулија. Пазећи, да га жена не чује, псовао је своју ташту, госпожу Агрипину, што му је задржала децу. Није он, каже, боже ме прости, децу, са таштом, него са њеном ћерком, изродио.

Ђурђе је причао да су имали муке, кроз Хунгарију, а још горе, кад су, у скели, прелазили Тису. Грдно су се намучили од крчме до крчме по Хунгарији, на путу. Нема ничег жалоснијег, него те хунгарске, сунчане, земљане, празне, крчме, на равници.

Једва је, каже, дисао.

Ана је, сва сретна, загрлила Павла, кад је стигла и видела пространу, пријатну, кућу, коју је Павле био изнајмио у Токају. Нарочито је била задовољна, кад, под својим

прозорима, виде цвеће и башту. Моћи ће, који дан, у Токају, да се одморе. Родила је била безбрижно и весело своју децу, али, сад, ни сама не зна зашто, нека потајна језа прелази је, при помисли да треба да роди, треће, негде, где нема ни матер, ни бабицу. Родила је, каже, оно двоје, поред матере, а сад ће имати да гледа, у порођајним мукама, у неки прозор у снегу, или неку непознату стреху.

Ђурђу је, постмајстер Хурка, зачас, разместио хусаре, и кола, по Токају, а Ђурђе је први пут у животу, без ценкања, плаћао. Нек иде, каже, све, и дукат, куд је и остало отишло. И он је хвалио Павлову кућу и башту, само му се није допадало, како у Токају супружници спавају. Посматрао је, по собама, брачне постеље, које нису биле широке, него уске, а све две и две, по неком чудном реду. Одељене педаљ, два једна од друге. – Зар у Токају леже супружници, као цепанице, једно крај другога, непомично, као у сандуку, ноћу, као у гробу?

Све је у туђини, каже, лудо!

Ана је причала да Петар и Варвара иду за њима, са свега два хусара, у колима сенатора Стритцеског, која су тешка, старинска, па су заостала. Варвари је, каже, на путу, два пута, позлило, али неће ни да чује да одустану од пута. Стритцески им је осигурао, унапред, преноћишта, по хунгарским варошима, па се Петар нада да ће сустићи, у Токају, брата. Генералкоманда је одобрила селидбу Петру, без даљега, али је Петар опет имао страшну свађу, са својим старцем, пре поласка. Стритцески никако није пристајао да у Росију пође и Варвара. Пун је Темишвар, и Варадин, прича, о несрећи, олујама, кишама, поплавама, шумама, планинама, које чекају путника на путу у Росију – па и разбојници. Прича се о стенама, небу под облаке, које треба прећи, при прелазу из Хунгарије у краљевину Пољака. А зна се и за гробља, која су, они, који се селе у Росију, напунили мртвима, дуж пута.

Петар се био поколебао.

Варвара, међутим, умолила је оца; – умрла би, рекла је, да одустане од тог пута. Хоће на пут, у нову земљу, непознату, да види како тамо свет живи, а неће од својих, од фамилије мужевљеве, од Исаковича, да се раздваја. Они, за њу, нити су туђини, нити шизматици, нити су криви, што им нема места међу кирасирима Сербелонија. Њу, каже, везују, за Исаковиче, јаче везе од потписа Стритцескога – везе, срца, љубости, сретних дана. А ако јој не буде било добро, са мужем, без оца, умеће она да се врати оцу, и сама. А кад роди, прво, у Росији, доћи ће да покаже деди, унуче. Није Москаљ преко мора. Иде на пут, док је млада.

Према Анином причању, Павле је стекао утисак да је сад у браку Петровом све као што треба. После оне свађе, између супружника, у трактиру, у Темишвару, међу њима влада, сад, најлепши мир. Живе лепо!

Много штошта се, у браку Петровом – рече Ана – променило.

Павле је све то слушао, као одсутан духом, и као да не чује, шта му прича Ана. Она га је посматрала пажљиво, испод ока, али јој је Павле помагао, при истовару

њених хаљина и лонаца, ћутке. Није рекао, ни шта мисли, ни шта осећа, док она то прича. Био је расејан.

Ана онда додаде, тише, да су то женске тајне, још, али да она зна да је Варвара, најзад, затруднела, и већ у другом месецу, само Петар то крије, стидљиво, као девојка. Али је сретан, пресретан, и само се смешка. Ћути, па се смешка.

Кад то чу, Павле се као трже.

Био је застао, исправио се, па се затим осмехну, кисело.

Мило му је, каже, да то чује – све је онда, сад, у фамилији, у реду.

Мир Божији.

Значи, и та сенаторска ћерка, која се толико мазила, и тужакала, у животу, показа се, најпосле, као плодно Адамско колено. Неће морати више да је сажаљевају. Баш му је мило.

Ана је, и после тог разговора, чкиљила, и посматрала, испод ока, Павла, али је најзад поверовала да у Павловом срцу, заиста, нема ничег тајног и недозвољеног, према жени свога брата. Обузе је онда веселост, толико, да, у један мах, заигра, и поче да се врти са Павлом, док јој муж не подвикну. Нема нероткиња код Исаковича – прошапута Ана – Павлу.

При заласку Сунца, у тој кући у Токају, док је Ана шила, а Ђурђе оправљао неко седло, Павле је, седећи на кућном прагу, причао о Бечу. Како је, најпосле, из Беча, пуштен, и отишао, како је Јоана Божича упознао, и како се у Енгелбирти провео. Причао је и о ћерци Божичевој, али ни речи о госпожи Евдокији, нити о оном покушају да га, коњма, прегазе, на друму.

О Петру и Варвари није више питао.

Ана је скретала разговор на јетрву, али је Павле ћутао.

Ана је била приметила да се, Павле, променио; био је на слепоочницама, још више, проседео, а често је и ћутао. Осим тога, почео је да понавља, сваки час: „Било па прошло!“

Што је Ану било највише зачудило, тај, иначе тако строг човек, кад је била реч о фамилијарном моралу, причао је сад, о браколомници, госпожи Фемки, Трандафилки, срдачно, радо: Јесте луда, Футошкиња и по, а онај враголан Бркич успео је да је обрлати, као ајгир ћору, али се ето вратила, ипак, деци и мужу, па ће сад опет живети лепо. Било па прошло, а као да никад ништа није ни било. Али се госпожа Фемка смеје тако весело. Ђаво је то. Кад би се женио, такву би жену узео.

Мрак је у животу – само је веселост што светли.

Ђурђе опсова Трандафилку.

Ваљда да прекине тај разговор, Ђурђе му је онда причао о несрећи, која је захватила свет, у Темишварском Банату, откад је дошла дозвола да се, они, који су се уписали на списак Шевичу, могу селити.

Скоро сви су окупљени око цркве у Мошорину, и крећу.

Више од две стотине полази, ових дана, у Тителу.

Иду – alle mit Familien – у Бечеју.

Иду и они, који су уписани, у Мартоношу и Нађлаку.

А у Глоговцу се народ поделио, у последњем тренутку, па је било и разбијених глава, при поласку.

Читава села хоће да крену, али су унтерофицири из Генералкоманде успели да направе забуну у народу, па се сад деле, они, који иду, и они, који остају, а не зна се, ни ко иде, ни који остају. Жене вриште, а деца плачу. Што је најгоре, нити имају, они, који иду, већину, нити они, који остају, него су се поделили, као јабуку, на равну полу, па се туку. Било је и пуцњаве, при поласку, у Мохолу.

Павле је то слушао, зачудо, као сањив, расејано.

Ђурђе је, љутито, одмахивао руком, а сматрао да је несрећа и поћи и остати. Што се људи не смирују, што путују, што, као луди мрави, трче, тамо-амо? Свуд је лепо, где је лепо друштво. Тамо где су наши јолдаши, тамо је добро. Ма где то било. Ма у ком царству.

Павле му онда добаци, да треба да се јави Божичу. Божичи су криви за сву ту забуну. За мајорски чин и душу дају. За полковнички би дали и своју жену. Нижу дукате на учкур, а не чују како вране, на гробљима у Сервији, гракћу.

Ваљда је затим осетио да вређа Ђурђа, у својој кући, трже се, па запита: а што му ништа о Трифуну не причају?

Како је Трифун? Шта код Трифуна има ново?

Кад то упита, Павле примети, како је Ана погнула главу, а Ђурђе утро нос у своје седло, и сврдло, кидајући, зубима, кожу.

Била је, за тренут, настала тишина, и супружници су се згледали, као да се бирају, ко ће да гукне о Трифуну.

Пред њима, у башти, први сумрак се тек спуштао, на кестенове, а иза куће, у трави, и покошеном сену, текунице су још биле видне, каткад, како истрчавају из својих рупа, па утрчавају у другу рупу.

Покошено сено мирисало је, опојно.

Голубови су још гукали, испод стреха, од црвеног црепа, а неки, бели, превртали су се још, у ваздуху.

Мир и тишина вечерња спуштали су се, све ниже, на кућу.

Ђурђе онда, као да питање Павлово није ни чуо, поче да прича своје муке, и женине, при поласку. Стритцески, каже, прети да ће Варвару избрисати у свом тестаменту, а његова ташта, госпожа Агрипина, виче да не дозвољава више мужу да плаћа дугове Ђурђеве, које буде начинио, кад стигне у Росију. Бабац се, каже, дерао: или да остави своју децу у Новом Саду, или више неће добити, из сенаторске куће, ни форинту. Пазећи, да га жена не чује, Ђурђе је, шапћући, додавао да његова ташта отвара кесу, и сенатору, женерозно, само ако се муж, претходне ноћи, добро покаже, у кревету.

Павле онда прекиде брбљање Ђурђево, па му подвикну, зашто врдају, а не казују ништа о Трифуну?

Ђурђе онда промрмља да је Трифун као полудео и да не ваља са њим сусрести се, ни дању а камоли ноћу. Жена га је, као што зна, напустила и вратила се оцу, капамаџији, у Руму, али сад сви већ виде да то није привремено. Не да му ни децу. Спанђала се – тако се бар чује, из Руме – са неким корнетом, који се зове Вулин, а коме тек што брци расту у њушку балаву. Обоје су, кажу, као омађијани. Није да се воледу, него само гучу и држе се за руке, као Тотице кад иду у цркву. Кажу да је леп као анђео, а да је четрнаест година млађи од Кумрије. Сва Митровица само о том прича, а лако је смислити, како је, кад то чује, Трифуну.

Није хтео да иде и види, пре одласка, ни децу.

А Кумрија неће, ни да чује, више, да се врати мужу, и пође у Росију.

Кад Ана, са сузама у очима, оде, то вече у кућу, Павле је дуго ћутао, а затим исприча Ђурђу, како је у тој, плавој, одаји, где спавају, муж заклао дете своје, и жену. Срећа је, каже, у несрећи, да Трифун није починио тако што.

Ђурђе, кад то чу, поче да посматра ту мирну кућу, у башти, и цвећу, разрогачено, и замоли Павла, да то не казује пред Аном. Она је у трећем месецу и не треба да јој такве приче причају. Не жели да му жена спава у тој кући немирно. А куд нађе такву кућу? Тај иначе тако пусти официр посматрао је стрехе, као да је очекивао да људска крв почне капати са таванице над њима. Том човеку, који је био, у рату, убио, неколико непријатељских војника, није ишло у главу, да муж може убити жену, коју је волео, а још мање, да човек може заклати своју децу. Боље да му Павле то није испричао.

Затим, снуждено, крију̂ћи очи, додаде, да би имао о Трифуну да исприча још нешто, али да ће бити боље да то остави, да исприча, Петру. Има у Токају, о Трифуну,

Павле, да чује још много. Павле га је узалуд питао, да каже шта је то. Ђурђе је мрмљао и одмахивао руком.

Павле онда поче да прича Ђурђу, шта треба да каже Вишњевском, а упознао га је и са својом теоријом, да намерава да пође преко Карпата, не ових дана, него кад снегови падну. Уверен је, каже, да ће путовати, и удобније, и брже, тако.

Кад је Ана после, у њиховој соби, пре него што су легли, испитивала мужа, шта је још причао Павлу, о Трифуну, муж јој рече да је оно, што је најгоре, прећутао. Затим јој каза, како му се чини да није добро растајати се од својих, у фамилији, али да је још горе састајати се, понова. Каткад се људска бића и наши рођени тако мењају, као што се измене годишња доба, у пролеће, и у зиму. Нађеш шипак, тамо, где си ружу очекивао. А што се тиче његовог братучеда, Павле им предлаже сад, да у Росију не крећу, док је овако, топло, и лепо, јесен, кроз лишће опало и пожутело, него да сачекају да завеје снег, и да, по снегу, путују. Каже, тако ће брже стићи у Росију.

„Ја сам мнио да, што пре, грабимо у планину и прођемо у Полску, а он каже, није, него све по снегу! А ти сад ачи, жено! Да се не породиш на снегу, док се из Хунгарије пребацимо. Хоће Паја да нас одсањка у Росију!“

Кроз три дана, једно пополдне мутно и облачно, постмајстер Хурка дошао је Павлу, да га извести да је и лајтнант Петар Исаковић, са женом, стигао. Ено их, каже, при улазу у Токај, пред крчмом – поткивају.

Он их је, каже, познао, иако их никад није видео.

Онакав шешир, какав госпожа, у тим колима, има, нема овде у Токају.

Нити официра, који јаше, на седлу, онако. Ено троја кола, поред ђерма, недалеко од чесме, која припада Вишњевском. Свет се око њих скупио.

Павле онда оде у сусрет Варвари и братенцу.

Сам, јер Ане и Ђурђа није било у кући, у том тренутку.

Сусрет је протекао срдачно, а Павле примети, од прве речи, да се Петар јако изменио – био је то сад човек ведар и весео. Био је опаљен Сунцем, али није био барусав, запуштен, као Ђурђе, кад је стигао. Петар је и сад, на путу, био сав плав, сребрн, нагиздан, а дочекао је Павла радосно. Скочио је и грлио га, кроз смех: „Куд се скиташ, дугоњо? Куд нас доведе? Где си, лудаијо? Ето и нас, дике ради, у Росију, твоју. Аха. Аха! Само дај да негде преноћимо!“

Варвара, међутим, није дочекала Павла, као у Темишвару.

Била је снажнија, видно, а није била весела. Загрлила је и пољубила и сад Павла, али у том загрљају, и том пољупцу, није било никакве плахости, па ни топлоте. Пољубила га је, сузно.

Била је бледа.

Осећао је само како га њене руке, нежно, милују.

„Павле, серце, ето, стигли смо. Уморни смо! Не знајеш како нам је било! Нађе ли Ђурђа и Ану?“

Иако је била пребледела, Варвара је била лепа, можда и лепша него у Темишвару – друкчија, тиша, очи су јој се чиниле крупније. Сва је била као да зраци Сунца кроз њу просијавају. Кроз њену риђу косу, кроз њене топле руке, кроз њене груди, које је Павле у загрљају њеном био осетио. Цела је та жена била мирнија, невеселија, него у њиховом ранијем животу. Мирним погледом пратила је, и све оно, што је Петар радио, и што је рекао.

Ту исту мирноћу, хладноћу, тугу, шта ли, Павле је имао да гледа на лицу Варварином, и кад их је довео у своју кућу, и кад су срели Ану и Ђурђа. Било је очигледно, да је Петар, сад, сретан, весео.

А да му је жена замишљена, тиха – као да није сретна.

То вече сви су говорили углас, док су причали једно другом, оно, што их је снашло. Петар је сад причао да му је жена у другом стању, као да је то новост, коју сви на свету, па и врапци на крову, треба да чују. А на његовој жени се видело, да јој то није мило. Била је сагла, ћутке, главу, као да слуша нешто, што није очекивала да чује, жељно.

Петар је сав сретан пиљио у жену.

Пазио је на сваки њен корак, а кад би је узимао у руке, узимао ју је као неку голубицу.

Вечерали су, затим, у башти, весело.

А при крају вечере, изненада, Павле запита: како је Трифун?

На то настаде тишина, као да им је неко реч пресекао.

Ућута и Петар, и престаде да се смеје и прича весело, а кад се прибра, он се обрати Павлу са неким, нелепим, осмехом, на лицу: „О том потом, апостоле! Да чујеш чуда о Трифуну! Да чујеш шта те је снашло!“

Глас Петров је био, кад то рече, толико промукао, подругљив, да се Павле трже, па понови питање и рече да је доста бапских прича, него нека му кажу, шта се то десило Трифуну, што од њега, очигледно, хоће да сакрију.

Варвара онда, милујући му руку, и премештајући свећу у шандали на столу, око које је врвео рој мушица и лептирића ноћних, поче да прича, тихо, како је дошло до тога, да су у Махали профози начинили читав покор. Хтели су да вешају. Како је

Кумрија одбила да се врати Трифуну, па је одбила чак и да му да децу. А шета се, по Митровици и Осеку, са оним балавцем, под руку, као да их је поп венчао. Поцупкује, каже, у женском друштву, и говори, како је и она млада, како је и он млад, како су млади, како се воледу, а како се, жива, неће вратити матором Трифуну!

Павле јој онда рече да је то већ чуо. Него они, нешто друго, крију.

Варвара онда погну главу и поче, тише, да прича, како се, после одласка Павловог, десило велико зло. Велико зло.

Трифун је данима урликао као полудео, а плакао као дете. Гледао их је све закрвављеним очима, а на Петра је био ножем насрнуо. Она млада жена, Ђинђа, коју је у кућу довео, а чијег су мужа, Зековича, потере убиле, у врбаку, на Бегеју, отишла је једно вече и није се вратила. Удавила се у Бегеју, тамо где је најдубље, где песак ваде. Нашли су је закачену за једну врбу. Имала је на себи само своју, сиротињску, црну, сукњу, у којој је Трифун беше довео у кућу. А не хаљине госпоже Кумре. Лице јој је било модро.

Павле је био, очигледно, толико згранут, том вешћу, да је био занемео. Седео је, пред њима, погнуте главе, и није ништа више питао.

Да би ваљда прекинула то ћутање, ту тешку тишину, у којој се свима чинило да чују јаук једног младог створења, што само себи узима живот, Варвара поче, пригушено, да прича, како се Трифун оделио од фамилије, како није хтео ни да пође са њима. Два-три дана није га нико ни видео.

Његови људи су причали да одустаје од одласка у Росију.

Међутим, неочекивано, после је ипак кренуо, али не иде за њима.

Чули су, да иде у Арад, а одатле у Дебрец, а одатле у планину.

Кажу да има са собом до две стотине душа.

Много је жена и деце међу њима, а путује дуг ред кола.

Велики је неред у Трифуновом транспорту, има туча и пијанки.

Ана је после причала да је Кумрију обузело право лудило. Сваки дан облачи варошку хаљину, игра, и иде, са тим балавцем, у шетњу. Понавља, да јој никад није било тако лепо. Млада је, каже, а млад је и корнет Вулин. Никад се неће вратити Трифуну.

Варвара је описивала тог младог официра, као неког дечка, коме је брк тек огаравио уста. То је, каже, најмлађи, и најлепши, официр, у Сан-Деметру. Цео свет гледа, како је заљубљен, загледан, заћорен, у госпожу Кумрију. Нема му, кажу, ни двадесет, а ашикује са женом која има шесторо. Прати је, кажу, као сенка. Све су то неке мађије у људском животу.

Ђурђе је почео да прича, до ситница, како су нашли ту несретницу, што је отишла у Бегеј. Како је њен муж, Зековић, из Махале, бежао. Како су га убили, у врбаку, на Тамишу, и како је Трифун довео ту младу удовицу у кућу. И њега је, каже, обузело, нако лудило, као и његову Кумру.

Зачудо, Павле се, брзо, променио.

После кратког ћутања, наставио је да се распитује, о онима који крећу у Росију, као да ништа није било. Само се, још једном, као прену, и рече, мукло, да ће, заувек, жалити ту несретницу, која оде у воду, оде на други свет, са дететом под срцем. Али је, после тога, наставио запиткивање, као да је, и то, било па прошло.

Петар му онда рече да би најбоље било да, неко време, не излази на очи Трифуну. Да би добро било да се Павле и Трифун не састану, у Токају. Петар се, кад то рече, осмехну.

А кад Павле упита, шта хоће тим да каже, Петар се насмеја и рече: „Питај ти, апостоле, Ђурђа. Нек ти он каже!“

Ђурђе се онда узврпољи, па поче да прича, како је Трифун, кад су нашли Ђинђу, почео да урличе име Павлово и да куне. Беснео је.

А кад Павле упита Ђурђа: „А шта сам му ја крив, дебели?“ Ђурђе поче да се снебива. Додаде, затим, да би то била дуга прича. Зна се само да је Трифун викао, да је Ђинђу, Павле, видео, последњи, у животу. Да је Павле био последњи, чије је речи слушала. Ко зна чиме јој је дугајлија претио? Ко зна зашто се, после тог разговора, избезумила?

Трифун сматра да је Павле Ђинђин убица!

Честњејши Исаковић на то дрекну: „Да?“

А Петар онда, кроз смех, додаде: „Аха! Аха! Ти, апостоле, ти!“

Први, међу Исаковичима, који је наставио пут у Росију, из Токаја, био је Ђурђе. Њему се са бременитом женом, журило да што пре пређе Карпате. Он је кренуо – судећи према једном запису у заоставштини Исака Исаковича – већ после пет дана боравка у Токају.

Десетог октобра, на дан мученика Евлампија. Ни Ђурђе, ни његова жена, нису, дабогме, знали, муке Евлампија, али су памтили, после, да је тај дан био недеља.

Они су кренули, према брдовитом пределу, иза Токаја, са двоја кола и са пет Ђурђевих хусара. Једна кола оставише Павлу.

Пред зору, поменутог дана, међу точковима тих кола, окупило се било неколико, уплашених, паса, који су дочекивали и испраћали те караване, које су пролазиле, кроз Токај, те године, целог лета.

Пси су лајали на кола која су се помаљала из даљине, код варошког ђерма, а после дан, два нестајала, у даљину, у шумарке поред друма, све до краја октобра. Кола су из Токаја одлазила, према толчванским виноградима, најчешће већ пре сванућа, а око кола увек су се окупљали пси, узнемирени тим људским сенкама, које су се спремале на пут, уз прву светлост свитања. Уплашене од људског бата, непознатих путника, и тупог удара копита пред кућама, кучке су се сакривале под кола, међу точковима. Њихов лавеж није престајао, све до одласка.

Јесен је, и те године, у Токају, била лепа и топла, као обично. Берба грожђа почињала је тек крајем октобра – по календару папежника – на дан Јуде, Симеона. А трајала би до краја новембра.

Пре почетка бербе, међутим, при таквим поласцима, Токај је обично спавао. И главна улица, и пољана при изласку из вароши, била је празна.

У колима, пред жућом Исаковича, те зоре, седела је Ана, жена Ђурђева, високо, на сицу, увијена у своје мараме, као нека була. У то време причало се о преласку Карпата, као о преласку неких Хималаја, па је, међу путницима у Пољску, било великог страха.

На Анином лицу, које је сад имало дивљу лепоту, здравих, црномањастих, зачетих жена, са крупним, сјајним, црним, очима, јасно се то јутро огледао, и тај страх, и велика туга. Страх од неизвесности у коју је полазила, а туга, ваљда, због тога, што је њен свет, у ком је дотле сретно живела, постао био, сад, све више, прошлост, и даљина.

Повучена, у полумрак, под црним, кожним, арњевима, на великим, тешким, колима, Ана је, као да јој је сад то кућа, још једном, гласно, пребројавала ствари: број јоргана, јастука, хаљина, опаклија, лонаца, сатова, огледала, мужевљевих пушака, чизама, као и џакова, смештених у другим колима. А сав тај списак и јадиковку завршавала је уздасима и питањем: шта ли сад раде, у Новом Саду, њена деца?

То је понављала.

Са својом главом, завијеном у беле ришеве, ћер сенатора Богдановича, у свом дугом, црном, путничком, огртачу, у тим колима, личила је пре на неку калуђерицу, на путу у Пољску, него на мајоршу, која, под тим огртачем, калуђерица није.

Анине црне очи су, то јутро, гореле, грозничаво, а усне јој нису биле, као у калуђерица, бледе, бескрвне, него румене, поднадуле, као у страсних жена, после ноћи проведене у мушком загрљају. Као што су у супруга, после брачне свађе, кад се супружници измире.

Извиривала је, испод арњева, и обухватала погледом брдовит предео, иза вароши, који је постајао видан, све више. А вајкала се, да ли их тамо не чекају непогоде, о којима се толико прича.

Затим би нагло окренула главу, према јетрви, која је седела, под капијом, поред кола, пред кућом, чекајући да Ану испрати. Ана није скидала ока са Варваре.

Већ ко зна који пут, тог јутра, она је понављала, полугласно, као неку опомену, својој јетрви: „Остајеш сама, сердце! Остајеш сама!“

Варвари је било, дан пре, позлило, по други пут, на том путу, па су решили да сачека са Петром, у Токају, да Ђурђе јави, како су прешли, и како је у планини. Варвара није била оболела, али се, откад је била затруднела, осећала као у некој несвестици. Била се ипак пробудила и поранила – од петала тако рећи – са жељом да јетрву испрати. Завијена у своју свилену кошуљу и свој свилен јорган, који је свуд пртила, да јој се нађе, седела је, као нека млада самртница, у јесени, пред кућом.

Њено лице није више било онако весело, као у Темишвару, нити су њене светле, плаве, очи мењале боју, до бледозеленог, онако дрско, и трептаво, као кад су Павла, из Беча, дочекали. Била је исто тако лепа као пре, имала је и свој, чудни, осмех, али је била постала бледа и ћутљива и оживела би тек кад би засијало Сунце, и почела врева по кући.

Није се више смејала, тако, да јој се тресу груди, нити је корачала брзо, као пре. Престала је била и да премешта ногу, сваки час, преко ноге, као да су нека ветрењача. Престала је и да брбља, онако безбрижно, као пре. Седела је, на троношцу, пред кућом, наслоњена на капију, уморно. Њено тело није носило више њену густу, рињу, косу, онако усправно, него је седела погнуте главе, као да јој се на главу читави слапови брига сливају. Била је прекрстила ногу преко ноге, мирно, и обухватила своја колена, рукама, као да има, на крилу, неку котарицу воћа, или голубове, или јагње, које је из раног пролећа, у јесен, залутало.

Ваљда да утеши и умири своју јетрву, одговарала је, запушивши уши да не чује псе како лају: „Ајде, ајде, сриће ти! Није ни Вишњевски двогуб! Нисам ни ја дитенце!“

Њен муж, свеж, нагиздан, сав у сребру и кићанкама, тако рано, обилазио је, дотле, кола, и довикивао је, кроз смех, Ђурђу, да је нашао једну левчу, на првим колима, напуклу. Смејући се, питао је брата, да није ноћас био у Иригу – који се био, са туча, прочуо. Аха! Аха!

Лепотан, Петар, завидео је, детињасто, на шаљивости, Ђурђу, па се трудио да и он буде шаљив. А био је сад, од јутра до мрака, весео, и сав је, од задовољства, сијао, кад би видео своју жену.

Оно што је, у том младом, уображеном, човеку било лепо, то и јесте била та веселост, која га није напуштала, ни кад је највеће тешкоће имао.

Петар је, једини међу браћом, јахао у Росију, безбрижно.

Био је заборавио чак и да га је Стритцески, у једном тренутку старачког беснила, проклео.

Смејући се, Петар је наставио да загледа кола и коње, копите, паоке, на сваком точку, као дете кад му даду играчку. „Крећи, дебели!“ довикивао је, све чешће, брату.

Хусари мајора Јурата Исаковича били су му неки, далеки, рођаци, бар су они тако тврдили, а били су нежењени, млади, скоро деца. Ђурђе их је био одабрао, не по неким ратничким способностима, него по том породичном стању. Тражио је људе који неће оставити у завичају, ни жену, ни мајку, а који се беху, у селу, прочули, по обешењаклуку. Сва петорица су била сиромаси, сираци, послушни, неуки, али жељни да се истакну. Сва петорица се стуштише, око левчи, кад премијерлајтнант викну, да је нашао једну левчу, напуклу.

Сва петорица подметнуше под кола грбачу.

Та момчад је била одрасла код коња, а брци су им били почели тек да ничу. Јахали су као медведчићи на коњу, а нису били дорасли оружју. Били су вични само бритви, а понели су били секирицу.

Мајор их је, уз пут, први пут, учио да препоне прескачу, и да, из пиштоља, пуцају. Сабљу им је обећавао тек у Росији.

Кад му се Петар смејао, што са собом води, у Росију, децу, Ђурђе је одговарао да он зна шта ради. Пре пет година, каже, пресадио је багремчиће, пред кућом, у Хртковцима, а сад их је оставио као багремчине, које су дорасле сваком ђерму. И његове ће слуге тако.

Све су то будући росијски полковници, иако сад, као магарци, њачу.

Пошто се био истрошио, у Темишвару, био их је одену у неку хунгарску, изношену, униформу, коју је, уз пут, куповао, а око које су се они отимали, као да је златно руно. Мајор им је обећавао, да ће их позлатити у Кијеву.

Кад би се та деца, на путу кроз Хунгарију, по варошима, забленула негде, загубила, мајор их је тукао, и претио им да ће их вратити команди у Варадину. Ђурђе је био дознао да се, тамо, кроје планови, о успостави једног новог, пехотног полка, који ће носити име „Petervardeiner National-Grenzinfanterieregiment“. Викао је да их он у Росију није звао – да могу ићи куд год хоће, куд их очи воде; он не мари, хоће ли, или неће, са њим, стићи, у Росију. Само да знају, ако осрамоте цара Лазу, који је за све нас положио живот свој, на Косову, он ће их вратити у команду, па ће загатити редут, где се облаче рекрути за поменути полк, који нити пева, нити говори сербски, а који, заувек, одлази, у папежничку земљу, у варош зовомаја Мантова! Откуда повратка Српчету нијема!

Иако они нису знали, ни где је та Мантова, ни какав је то полк, куд има профози да их отерају, разумели су да би, то, значило да их деле, заувек, од земљака. Па су се гурали око левче, и мењали левчу, као да желе да буду повезани један уз другог, и уз левчу.

Дизали су све до Росије паоке из блатишта, стењући.

Као све жене, које имају децу, а нарочито кад су бремените, и Ана је, у својој женској доброти, жалила те слуге свога мужа. Гледала је да их брани, кад би нешто

згрешили, кад би заостали, или се, по биртовима, уз пут, тукли, као што то раде одрасли. Иако је била само мало старија, него они, Ана их је, на застанцима, обилазила, као нека мати. Зашла би у крчму, да се лично увери, јесу ли нахрањени.

Они су се бојали мајора, иако би за њега били и живот дали, али су мајоршу обожавали. Пред Ђурђем би, као пред неким тешким, страшним, медведом, стајали укочени, као непомични, препавши се, али су мајоршу пратили очима, као да је нека небесна појава, какву пре никад нису видели. Била је нешто најслађе у њиховом, дотадашњем, животу.

Тек кад би је, каткад, видели како задиже сукње пењући се у кола, они би се, иза њених леђа, подгуркивали. Пазећи, при томе, да им се на лицу, оно што мисле, не види.

Ђурђе је после, у Росији, причао да никад боље хусаре није имао.

Он је то јутро кретао из Токаја, зловољан.

Дани, а нарочито ноћи, које су били код Вишњевског у Токају провели, били су Ђурђа отежали, подгојили. Уз трпезу Вишњевскову, према мишљењу мајоровом, много штошта се десило, што боље да се није десило, а много штошта су и видели, што боље да нису видели.

Ако се тако живи у Росији – а Вишњевски је тврдио да се тако живи – ако су такви бракови – а Вишњевски је тврдио да су такви – онда би боље било, говорио је Ђурђе, брату, и својој жени, да се врати.

Иако му је Вишњевски био од помоћи, у свему – а било је очигледно да се труди – Ђурђе је одлазио од тог човека, и његове фамилије, још више разочаран, него Павле. Јести, пити, ђискати, коцкати, пипати жене за стражњицу, је ли то тај живот у Росији, за којим су у Темишвару чезнули?

Иако му је Вишњевски слао перикмахера, који га је избријао, тако да су му остали на лицу само кратки брци, Ђурђе је полазио из Токаја барусав, не марећи како ће, кад стигне, изгледати.

Иако је о томе ћутао, није ни њему било лако да оставља децу, у нади да ће их на пролеће моћи видети, ако их види. А страх да му се жена на путу, ако негде заостану, не породи, без бабице, био је Ђурђу најтежи. Иако он није о том говорио, толико, колико Павле, тај дебељко није нимало мање, него остала браћа, мрзео неправду, развојачење, Гарсулија. Мрзео је и Аустријанце, који су их, из Сервије, прво позвали, да ратују, а после се сами са Турцима измирили. Кирасире, нарочито, који су им говорили да бране хришћанство, а сад, да могу ићи, па, ко хоће, и да се у Турску врате.

Само Ђурђе, у тој својој мржњи, није имао жељу да оде, и нестане негде у даљини. Он је живео, увек, за фамилију, у фамилији, у једном уском, свом, кругу, у ком су се кретали његови јолдаши, као да су на неком острву, сви, блажени. Да је било онако, како је Ђурђе предлагао, Исаковичи би били сачекали да, и Гарсули, и Сербелони, и

сав тај немир у Темишварском Банату прође, а они остану. Па да виде шта ће даље бити. Ни ноћ не може вечно трајати. А ако би та ноћ баш и постала неподношљива, требало је, неуморно, тужити се, и на своје заслуге се позивати, ићи на суд у Темишвару, у Варадину, у Осеку, у Бечу, туђи се са кирасирима, а не куће продавати, и селити се, као Цигани са чергами.

Боље би било да су остали, а Гарчулу, просто, упљескали.

Сад је, дабоме, било доцкан, на све то мислити.

Ђурђе се сећао, при том одласку из Токаја, како је себе уписао на списак ђенерала Шевича, за одселитсја, очаран причама о Росији, као занет неком фатаморганом. Морао је и сам себи признати да је био жељан, више него ма који други Исаковић, славе, успеха, виших чинова у Росији. А сећао се и како је, често, псујући, кроз смех, причао да је сањао да је добио ђенерални ешарп, и шешир, у Росији! Па ипак, да је пошао, томе је главни разлог био да је Павла видео у беди и неправди, и срамоти. То да их премештају, из коњице у пехоту, било их је погодило, као да су им гаће скинули.

Сад, кад је од Варадина, и Фрушке горе, под којом су се били поженили, и где су децу оставили, одлазио, све даље, и Ђурђа је била обузела нека бескрајна меланхолија. Луд се и њему чинио живот људски.

Ђурђе и Петар су се били договорили да Ђурђе сачека брата, у вароши Јарослау, на другој страни Карпата, где им је Вишњевски обећао да ће их удобно сместити.

У тренутку кад је, најзад, требало кренути, узјахавши, Ђурђу паде поглед на његове слуге, које је требало, распоредити. Они су се били окупили око њега и стајали, занемели, очекујући наређење и знак, да крену. У том тренутку, и тај, иначе груби, дебелько, био се сажалио на ту балавадију, која нема, сад, сем њега, никог, свог, на свету. Било му је жао тих сирака, који су радо са њим пошли, који нису питали куд их води, нити зашто су из Срема отишли. Ни шта их чека у Росији.

Загледан у њихова опаљена, груба, али детињаста, лица, у њихове широм отворене очи – а били су зинули – у њихове барусаве главе, јер су без шубара јахали, Ђурђе се питао шта ће са њима, убудуће, бити.

Осетио се, изненада, од њих много старији.

Питао се, каква ли их судбина чека, тамо, у далекој, братској, империји? Међутим, човеку није дато да будућност види, нити своју судбину, кроз коју годину, наслути.

То је једино блаженство, које је дато човеку – да оно што га чека, не зна. И боље тако.

Јер да је честњејши мајор Јурат Исаковић, при том поласку из Токаја, могао да сагледа, шта га чека, и шта ту балавадију чека, кроз коју годину, свакако би се био згрозио и окренуо главу, да не види.

Јер, као на некој морској пучини, видео би како, кроз пет година, јашу, у новој, новцатој, раскошној, росијској, униформи, и он, и они, у сербско-венгерском полку, код места Грос Јегерндорф, и како они прелазе у ситан траб, а кад његова сабља севне, у гранд галоп, на непријатеља.

Спазио би, идуће године, како стоје, непомично, и он, и они, у сербском, новосербском, полку, бр. 35, док, уз кикот труба, крај њих, полази први швадрон, на јуриш, према једној ветрењачи, око које се скупља, као са неба, прајска коњица. Код места зовомаја Цорндорф.

Где са коња пада, мртав, корнет Марко Зиминski.

Док на брежуљку блистају прајски оклопници.

А да је могао да себе види, још кроз две доцније године, видео би како се, и он, и ти младићи – сад већ бркати хусари, рмпалије – крећу, лагано, у коњици Тотлебена и Черњишева.

Кад је гроф Фермор решио да крене на Берлин, Ђурђе је већ био потполковник, дебели, центнер, како су то, росијски, звали.

Препознао би те своје хусаре, једно вече, и довикнуо би им нешто, по руски, јер су тад већ само руски говорили.

Али, идући дан, не би више могао да их чује како један другом довикују сербски, и како плачу, као деца, видевши како њега проносе, дуж првог ескадрона, онесвеслог, са расцепаном цеваницом, коју су му при заласку Сунца, тог дана, војени врачи, руски, до колена, одсекли.

Никад неће дочекати залазак Сунца, у ђенералској ешарпи, само то још не зна, док из Токаја полази.

Овако, пројахује, дуж кола, још једном, док крећу, а ти хусари јашу и ускачу у кола, по његовој команди.

Варвара је била устала, кад кола кренуше, и притрчала, у загрљај, још једанпут, јетрви, па су се држале за руке, док им се руке нису раставиле, кад кола пођоше брже, а Варвара поче клецати. Била би пала, да јој муж није притрчао, да је придржи.

Петар и његова жена још су дуго стајали, тако, на улици, загледани у мали караван, који одлази, све док није нестао у шумарку, дуж друма, у прашини, према виноградима и брдима у даљини. Петар и његова жена вратили су се, затим, у кућу, ћутке, сами.

Павле је био одјахао и испредњачио, пред Ђурђем, у жељи да све путе, из Токаја, што боље упозна и проучи.

Ђурђе је јахао, раскречен, поред кола Аниних, али су ћутали.

Иако је прошлу ноћ, Ђурђе био, силом, провео, на мајорши, супружници су се били завадили, последњих дана, и нису говорили.

Одлазили су, према брдовитом пределу, иза Токаја, без смеха, без речи.

Вишњевски је био снабдео мајора, не само потковицама, и вином, него му је дао и најбољег водича, који ће га до вароши Јарослау пратити. А дао је и нарочитог кочијаша, који ће Анина кола возити.

Вишњевски се био опростио од њих, као да су царичини гости.

Пре њиховог одласка, Вишњевски је био приредио, у својој кући, за Ђурђа и Ану, неколико седељки, и вечеринки, уз музику, и фараон. Уз трпезу је посадио и своју жену, госпожу Јулијану, нарочито надодољену у таквој прилици, и своју свастику, грудату, која би се распевала у таквој прилици. Вишњевски је, очигледно, био нарочито љубазан према Ани.

Варвара и Петар били су приметили да је Ану смештао, као неког црног пауна, крај себе, десно, при трпези, милујући јој руку, сваки час, као да је омађијан, а узимајући је, око паса, кад би у шетњу полазили.

Ђурђа је био посадио, у истом реду, лево, поред свастике, од чијих груди, и ришева, Ђурђе није могао да види, шта се са његовом женом ради. Видео је да се Вишњевски клања његовој жени, али није видео како јој шапуће, и забада нос, у косу.

Кад би Вишњевски изводио своје друштво, после вечере, да шета по башти, узвикивао је да је човек несретан, да је створење несретно, звер, коју само црне очи једне лепе жене могу припитомити.

Слава Богу!

У својој црној кринолини, Ана је била лепша него икад, али није губила главу, иако је тај човек, утегнут, витак, висок, леп, у својој раскошној униформи, био, заиста, заносна појава мушкарца, који је почео да стари, али који је имао, још увек, снагу и поглед звери. Кад год би корачала, поред Вишњевског, чинило јој се, да играју у некој, како то он рече: полночној, полонези.

Та страсна жена, међутим – која је била навикла на мужа и била са њим задовољна и сретна – успевала је увек, некако, да се Вишњевски, према њој, понаша као према некој царици. Да ли су томе допринеле њене снажне руке и њени змијски кукови, или њене очи, тек, Вишњевски никад није покушао да је, при тим шетњама, кроз мрачне ронделе и алеје, причврљи. Понашао се као у балској дворани, и на трави.

Каткад би се само чуо, како виче да дивно миришу „резедои и липои“, али, кад би му Ана рекла да је доста, и да жели да се у кућу врати, Вишњевски би погнуо главу и рекао: „Слушају!“

Све то његово лудило, међутим, прекинуо је тек Павле.

Једно вече му рече да му се повраћа, кад мора да гледа, како росијски официр, представник императрице у страној земљи, напада жену, која је у извесном стању.

Вишњевски је био пребледео и чинило се да ће скочити на Павла, али се те вечери сасвим промени.

За све то време, жена Вишњевскова, не само да није показивала знаке љубоморе, него је мужу, очигледно, ишла на руку. Удешавала је да Вишњевски и Ана остану сами, нарочито у башти. Кад год би Павле пошао за Аном, или питао за Ану, госпожа Јулијана би увек нашла неки разлог, да га одстрани, да га узме под руку, и одведе, смејући се гласно. А кад би се Павле љутио, она би тврдила да се тако шетају, и у Костјуриновој кући, у Кијеву, да се тако проводе, увек, весело, вечери, у Росији.

Павла је то, међутим, сећало на Беч и госпожу Божич.

Од свега тога, најмање је видео, муж Анин, Ђурђе.

Варвара, уплашена јако, чинила је све, да Ђурђа склони.

Да га задржи поред себе, да ништа не види.

А још више се, око тога, трудила свастика Вишњевскова, која је Ђурђа, кад су играли, привлачила на своје груди. Био се јако допао тој младој, грудатој девојци. Узалуд се Ђурђе отимао и кикотао, она се није одвајала од њега, ни у кући, ни у башти. Узимала је последње залогаје са његовог тањира, при трпези. Стајала је иза њега, при фараону, милујући га по коси. А кад би добијао на коцки, точила би му вино у чашу и висила му на врату, тако рећи.

Ђурђе се чудио шта га је снашло, али је сматрао да су сви, у фамилији Вишњевског, добри, а мало шашави.

Међутим, последње ноћи, уочи поласка Ђурђевог из Токаја, Вишњевски је предложио свом друштву да сиђу у његове, осветљене, подруме, где се вино држи, па се сви нађоше у подземљу, у мраку, и светлости фењера, који су се, као дан и ноћ, смењивали.

Као неко безобразно дете, госпожица Дунда села је тад на крило Ђурђу. Таман у тренутку, кад су Вишњевски и Ана, и госпожа Јулијана, случајно, наишли. Ана је била застала пренераженo. А одмах затим затражила да је воде кући. Нико није знао шта се зби.

Узалуд је, после, Ђурђе, својој жени – кад остадоше сами – до зоре доказивао да он томе није био крив, да се то десило, као од шале, да је та Бирчанска, Мохолчанка, Мохолчанка и по, коју је било ухватило вино. Ана му није одговарала ни речи.

Она је, два пута, угасила свећу, коју је Ђурђе, у свом очајању, два пута палио, да разговор са женом настави, да покуша да је убеди, да се сам себе стиди, да је та

проклета девојка то учинила, кад се он томе није надао, и пре него што је дошао к себи.

Ана је ћутала.

То је било први пут, после неколико година, непомућеног брака, да му је жена окренула леђа, пред свима, а да је сад стајала, сатима, непомична, са главом наслоњеном на прозор, као да напољу, у мраку, нешто види.

Рекла му је, хладно, ледено, на крају, да то не може заборавити и да ће то, што је видела, памтити до смрти.

Ни њихов брак више не може бити оно, што је био.

Ђурђе је, слушајући то, био занемео.

Посматрао је жену као да је полудела, пошашавила.

Затим је одстајао још мало, очекујући да она ма шта каже.

Питао се, да ли види своју жену, или неку сабласт, у ноћи.

Па је најзад изишао, без речи.

Павле га је ујутру нашао како седи, на прагу, на једном седлу, које је у Токају, пре неки дан, крпио, и зашивао. Није био ока склопио.

Кад га братучед упита, куд је тако поранио, Ђурђе устаде и промрмља нешто, па му окрете леђа и оде иза куће, на пољану, и пружи се, у сено.

Идуће ноћи, уочи поласка из Токаја – кад су остали сами – покушао је да се још једном извини жени, али му она окрену леђа, као и дан пре. Ђурђе је онда силом поче да гужва, у постељи. Она се прво бранила, дивље, поче да га шамара, а затим поче да уздише, и најзад поче, дивље, да га љуља, и љуби.

Али, сад, у колима, на светлости дана, кад су пошли, кад је Ђурђе почео да јој говори, као да ништа није било, као да никад нису били завађени, Ана га погледа, хладно, па рече да не треба да се вара, она зна да их везују деца, до смрти, али да је оно што се десило, њих, занавек, изменило. Она то никад неће заборавити.

Чаша која напукне, не може се никад закрпити.

Не звучи више као кристали.

Ђурђе се онда нађе у чуду, опсова је, а опсова и то што му жена рече, ту реч, коју је, први пут, од ње био чуо.

Није знао шта су то кристали.

Кад је њен муж, опсова, и кад удари коња и одјури, Ана погледа за њим, па поче да шапће сама себи да је досад, у браку, сањала, као што девојке сањају, пре удадбе, али да је ето дошло време да се пробуди. Све што је, досад, брбљала, о љубави, само су уображења, девојачки снови и мушке лажи. Тако јој је о браку говорила и мати.

Као да пати од неког лудила, Вишњевски се, после одласка Аниног из Токаја, није смирио, него се био окомио на Варвару. Било је очигледно да ту жену не намерава да пусти из Токаја, док је не добије.

Павле се згражао.

Опет је говорио Вишњевском да се стиди, кад види како се росијски официр, шеф мисије у Токају, понаша према жени младог официра, који одлази у Росију, да служи императрицу. Опомињао га је и да ће га муж Варварин убити, ако му нападне на жену. Хоће, каже, Србо! Бога ми!

Вишњевског је љутило, што му Павле стално говори сербске речи, које је био давно заборавио. Исакович је, каже, педагог! Прокљати педагог! Слава Богу!

Павла је опет доводило до беса то, што тај његов сународник, сеоског порекла, употребљава, често, стране речи, које је научио, а које Павле није знао. Није разумео реч педагог.

Као и за Ану, Вишњевски је, сад, приређивао, свако вече, вечеринку, за Варвару, па шетње у башту, по месечини, па вожње по Токају, и у околину. А трудио се, колико је год могао, да њеног мужа уклони, некуд.

Павле је, са гађењем, приметио да га, у томе, жена, госпожа Јулијана, помаже, и те како. Чудио се, међутим, да га сваст, госпожица Дунда, у том, не помаже, нимало – него да је, очигледно, љубоморна на Варвару – или да се, неочекивано, показује честитија него сестра.

Петар ништа није приметио.

Вишњевски је, дакле, увече, под звезданим небом, опет викао да су звезде лепе, да опојно миришу резедои, да је човек звер, кога само женске очи могу да укроте, и усреће, и оплемене. Само то сад нису биле крупне, црне, очи Анине, него очи Варваре, за које је тврдио да боју мењају, и да прелазе из небесног плаветнила у нежно зеленило, врба. Никад такве очи, каже, није видео. Ни такве тамне трепавице, тако дуге – ни тако дивну, густу, риђу, косу. Ни такве малене груди, које се од смеха тресу.

За Варвару би, каже, живот дао.

Варвара му се смејала и питала га: зар је тако брзо заборавио Ану?

А кад јој Вишњевски предложи да са мужем остане у Токају, гледала га је уплашено.

Тепајући јој, Вишњевски, при вечерњим шетњама – као са Ином – није ни речник мењао. Само, ни Варвару није покушавао да добије, грубо, силовито, него нежно. Као што и треба, каже – бојарку!

Кад год би успео да удаљи, некуд, Петра, и Павла, Вишњевски би долазио, код Варваре, у посету, на коњу. А долазио је и пешице, кришом. Искрснуо би, често, већ ујутру, из жбуња, у башти, док се на трави роса још блиста, а дошуњао би се, после, и у сумрачју. Узимао би Варвару, нежно, под руку, да јој, тобоже, прича како је за њу припремио дочеке по селима, у брдовитом пределу, куд има да оду, у Дукљи, у Комарнику, и квартир у вароши Јарослау. Њену љубав, међутим, желео би да добије, као анђеоску, да му као сећање остане, занавек, на срцу.

А кад би му Варвара, кроз смех, споменула, жену, госпожу Јулијану, Вишњевски би, опет, ступио у везу са Богом, и узвикнуо, извињавајући се, слава Богу!

Све би се било, можда, на том свршило, да Вишњевски није почео да долази и по мраку, тако, да би Варвара цикнула, кад би га сусрела, изишав на авлију. Крила је то од Павла, а није смела да каже ни мужу. Сретала је Вишњевског, као духа, и у кући, у ходнику, кад би остала сама. Једина разлика била је та, у његовом удварању, сад, да није покушавао да је загрли, на некој клупи, као Ану.

Његове слуге су, одјахавши, данима, стајале, као стражари, на све четири стране, око куће Исаковича, кад би Вишњевски долазио. Они су се јављали, један другом, као сове, кукавице, вране, свраке, па и као пси кад се људи приближују. Нико није могао прићи, неопажен, кући Исаковича. Само, док је Ану покушавао да ошамути загрљајима, Вишњевски је и при тим, вечерњим, посетама, покушавао да наговори, на љубав, Варвару, мазећи је, милујући је, као да хоће да је успава.

Говорио јој је да ће њен муж – балавац – проћи у Росији, рђаво. Слаб је он, нежног здравља, за војени посао.

Он, Вишњевски, могао би да јој осигура раскошан живот и пријем на Двору, живот пун провода, богатства, угледа, у Санкт-Петерсбургу. Исаковичи су, каже, очигледно, простог порекла. Она, међутим, кћи је бојара и заслужила је другу судбину. Она би, и трепавицом, могла да залуди мушкарца. Пољубац трепавицама последња је реч љубави, у Санкт-Петерсбургу.

Све му то, међутим, није помогло.

Сваког дана – он је то осетио – код Варваре није био ближе, него даље, од свог циља.

Петар је, међутим, и дан одласка био одредио.

Уочи поласка њиховог, Вишњевски је, ипак, успео да Петра упути на терен, у брдовити крај, иза Токаја, куда се улазило у долину Ондаве, на путу у Дукљу. Петар је имао да рекогносцира два дрвена моста, куда кола има да прођу. Вишњевски је Петру доделио транспорт, двоја кола винских буради, за које је тврдио да су купљена за

царицу. Рано, у зору, тог дана, Петар и његова два хусара одјахали су. Павла је Вишњевски упутио на Тису. Имао је извештај да неколико транспорта сербских исељеника иду, и да су стигли на Тису. Павле је имао да прегледа сваку скелу.

Иако је слутила да ће тај дан, са Вишњевским, бити најтежи, Варвара није, ни слутила, шта је чека. Знала је да може да јој се деси, да Вишњевски, опет, дође у посету, да се удвара, да је узима под руку, да јој предложи да нестану у жбуњу и дрвећу, али није ни сањала да би тај, отмени, намирисани, официр, према једној жени потчињеног официра, могао покушати да је добије на силу. А био јој је досадио.

Међутим, Вишњевски није дошао.

Дошла је, пред подне, његова жена, госпожа Јулијана, по Варвару.

Одвезла је Варвару у своју кућу, да ручају.

Тај ручак је протекао у гласном смеху.

Госпожа Јулијана – у црвеној кринолини, откривених груди, црна, весела – причала је Варвари, како она све тајне свог мужа зна. Како му, да добије и по неку другу, младу, и лепу, жену, не брани, нимало.

Љубав мушкарца, правог мушкарца, каже, само је, тако, вечна.

Иначе мушка љубав не траје ни три дана.

Варвара је све то слушала, као да су у некој крчми.

Што је било најчудније, та супруга, тог човека, чинила се потпуно сретна.

Петрова жена, која је била одрасла под строгим погледом свог оца, коме су се, често, тресли седи брци, није била навикла, ни на такве разговоре, а још мање, на пиће. Раскошна трпезарија Вишњевскова окретала јој се, као тумбе, око главе. Кад је рекла да јој се врти у глави, и да јој је топло, као у некој фуруни, госпожа Јулијана поче да се смеје, и предложи, да је раскопча. Даће јој пример, каже. Затим поче да збацује са себе сукње и остаде, тако рећи, само у својој, провидној, кошуљи.

Варвару је одвела, да прилегне, мало, на једну, француску, наслоњачу. Госпожа Јулијана показа својој гошћи чарапе, хаљине, шешире, које је тек била добила, а причала јој је, шта јој Вишњевски рече, о Ани. Вишњевски се, каже, према Ани – заиста лепој црнки – она зна – понашао, као што се, каже, понашају официри у Кијеву, у околини ђенерала Костјурина, коме ће Петар имати да се јави. То је весео свет.

Вишњевски је, каже, покушао да добије Ану – она зна – као што је добио оне које је хтео, и пре. Па се преварио. Не зато, што Ана – она зна – не би била топла, него зато, што су Ђурђе и Ана нераздвојни, па није било прилике. Свака се жена мужа боји. Њој се, на пример, допао Павле и она би радо, једном, кад је овако леп, топао, дан, заспала на његовој руци, али како би то могло бити, кад је Вишњевски, или Вишњевсков хусар,

увек, прати. Младој жени треба дати, каткад, прилику да се истутњи. Али тако, да буде сигурна да њену тајну нико неће моћи открити.

Варвари, коју је хватао сан, од вина, сва та прича, те жене, чинила се луда, и одвратна. Никад јој, нико, међу женама у фамилији, није причао, тако, и смејао се, тако. Покушавала је да разговор, са домаћицом, наведе на разговор о деци.

Госпожа Јулијана, међутим, стојећи чврсто, као да ће заиграти, насред те раскошне собе, навела је своју гошћу да пређу у друге просторије, које су биле пријатније – у хладовини, у полумраку, са прозорима у башту.

Све жене, каже, кажу да оне, никад, никад, никад, нису грешиле, у браку, али све оне, увек, увек, увек, на крају крајева, признају да је, једанпут, једанпут, и тога, било!

Тешкоћа Вишњевскова, код Ане, каже, била је у томе, што је Ана – и кад би успео да је усами – кукала, о својој деци. Вишњевски, каже, који и сам има деце, у чијој су кући пороћаји части, спласнуо је, тако рећи, кад га је Ана, баш кад би напао, питала о деци. А закукала би, о својој деци, коју је морала да остави матери.

Она, супруга Вишњевскова, сматра да јој муж греши.

Он, од сваке жене, тражи љубав, и, свакој жени, о љубави говори, као што то раде у Костјуриновој околини, официри. Греше и они. Љубав жену заплаши. Да је она, каже, мушкарац, она женама не би говорила о љубави, него би покушала да им да прилику да уживају, као што уживају у сну, и са непознатим. Она, она, на пример, данима, не жели, ни Вишњевског, ни другог – смеје се на страсне речи, и шапутање, мушкараца. А онда, дође овакво једно пополне, топло, лепо, па јој се онда прохте да се истутњи. Хај, хај! Да ли и Варвара каткад тако мисли?

Све дотле, Варвара се кретала по тој кући, са женом домаћина, у нади да ће и та посета брзо проћи, и да ће брбљање те жене – о којој је била чула, од Павла, да са Вишњевским, има сина – престати. Да ће се вратити на уобичајени разговор женски, о кући и деци. Да ће изићи у башту, и да ће се у околину извести, као што јој је Ана причала да су Вишњевскови уобичајили, при заласку Сунца.

Необична околина, необична кућа, необична домаћица, били су, за тренут, за сат, два, Варвару ошамутили. Као у неком сну, и она је била разголитила, грло, у врућини, а прилегла у једну наслоњачу, откопчавши корзет.

Изненада, кад јој домаћица предложи да све то збаци, она се као пробуди. Виде пред собом ту, скоро голишаву, лепу, црну, жену, која јој се учини сасвим непозната, па се трже, и поче, брзо, закопчавати. Узвикнула је да мора кући.

Неки лудачки страх био ју је обузео сад у тој кући, иако јој домаћица приђе, да је задржи, и пољуби. Неко неизмерно чуђење, где се нашла. Неко неизмерно гађење, да мора да слуша жену, која, тако, о љубави говори. Учини јој се да не зна, ни како су је довели у Вишњевскову кућу, ни зашто су, ни како, ручали, ни колико су пили. Учини јој се само, као да су, Вишњевскови, увек, пијани, и та супруга домаћинова лорфа.

Била је скочила, закопчала се и спремала да иде.

Мора, каже, кући.

Госпожа Јулијана, изваљена на фотељи, смејала се и привлачила је, себи.

У вратима, која се тихо одшкринуше, појавио се Вишњевски.

Кад виде тог високог, правог, лепог, али постаријег човека, у раскошној, руској, униформи, како улази, Варвара се скамени. Он је имао, учини јој се, тог дана, огромне очи.

Предлагао је да се госпоже не обзиру, што ће и он, мало, са њима, поседети. Овде је тако лепа хладовина, а напољу врућина.

Као да ће да играју полонезу, он је Варвари љубио руке, понизно.

Међутим, његова жена, онако полугола, насмеја се и замоли га да је прими у крило. Хоће, каже, да покаже, својој гошћи, каквог лепог мужа има, и како њен муж зна, шта треба младој жени. Нису се, заиста, устручавали, иако је Варвара стајала, сад, као кип, смртно бледа, а почела и да дрхти. Вишњевски је био почео да је привлачи, да и она седне крај њих.

А госпожа Јулијана устаде, пољуби своју гошћу, и рече, кроз смех, да јој уступа мужа, и да ће отићи, тако, да нико неће бити сведок њиховог уживања. Могу да проведу дан, као голубови.

Шта је после било, тада, у Вишњевсковој кући, то све, Варвара није причала, чак ни себи, али је испричала, по нешто, Ани. Причала јој је, како је покушала, кад је видела да жена Вишњевскова излази – а она са њим остаје сама – да јурне на врата. Причала јој је, како је Вишњевски покушао, грубо, да је задржи. Није више имао, нимало, обзира, према њој. Био ју је зграбио око груди, као да је била џак, и гурнуо на постељу, као да жели да је задави. Врискала је, али јој је он запушио уста.

Чула је како јој говори да је луда, и да се узалуд брани.

Пре ће је, каже, убити, него да је пусти.

Тек доцније, у вароши Јарослау, кад су остале саме једне ноћи, у постељи, Варвара је причала Ани, плачући, и то, како је била близу да попусти. У таквој прилици, жена има, каже, неку, дотле непознату, снагу, али колико то траје, колико може да траје, кад су мушкарци тако снажни? Није могла да макне у Вишњевсковој руци.

Оно, што ју је спасло, од Вишњевског, био је неки лом у кући, који је настао, у тренутку, кад је осећала да ће се онесвестити, и попустити. У вратима су се тукле госпожа Јулијана и госпожица Дунда – коју Варвара није скоро ни памтила дотле, и са

којом је била, дотле, измењала само две-три речи. Та грудата, плава, девојка, упала је у полумрачну ложницу Вишњевскових, као фурија. Урликала је најскарадније речи.

Госпожа Јулијана се мучила, да јој препречи пут.

Скочио је био, са Варваре, и Вишњевски.

И муж и жена трудили су се, дивље, да ту младу, али снажну, девојку извуку из собе, и одвуку, некуд. Она је урликала колико је глас доноси.

Варвара је памтила само да је Вишњевског називала курвом. Добра му је, каже, била, док није занела. Клео јој се да је воли. Сад би хтео Петрову жену, а њу да теслими. Курва, који краде новац императрици!

Још неко је био дотрчао, и зачуше се јауци.

А глас Вишњевсков, као коњушарски, кад побесне коњи.

Ломиле су се и неке ствари, намештај, огледала, шта ли?

Али туча није престајала, ни страшни пљусак скарадних, девојачких, речи – и клетви.

У недоумици, у страху, у ужасу, Варвара је, изненада, имала само једну мисао, само једну жељу, да изиђе из тог пакла, да се сакрије, да се склони. Насупрот вратима, на која су били Вишњевски, госпожа Јулијана, и госпожица Дунда, као да се јаше, излетели, била су друга врата. Кад Варвара притрча да их отвори, она се отворише, и она се нашла у некој, зимској, башти, кроз коју виде падину брда, иза куће, како се, покошена, жути. Истрчала је, тако, да јој се коса витлала за њом, као да је носе ветрови, у олују. А са те покошене ливаде, утрча у неку камениту авлију, на којој су, на њу, испод ње, и изнад ње, полетеле кокоши.

Коњушар, који је држао виле у руци, препаде се, код једног, огромног ђубрењака, кад крај њега протрча, као луда, ћерка сенатора Стритцеског, али је пропусти. У кући Вишњевсковој коњушари су, каткад, свашта гледали, и знали да је најбоље, у господе, ћутати.

Варвара је трчала бесомучно, све до најближих кућа Токаја, и тек се тамо, од умора, задихана, срушила. Дуго јој је требало, док је увидела да не сања, и да је нико не вија. Никога није било, ни у прашној, сиромашној, улици, коју није познавала, али којом је пошла затим према црквеном торњу вароши. Доцније су је људи, онако разбарушену, поцепану, одвели њеној кући – кући, у коју ни један становник Токаја није хтео да уђе. Јер се говорило да у њој, ноћу, шетају авети.

Сунце је залазило, кад се Варвара, понова, појавила пред том кућом, у башти. Била се смирила, преобукла, и села на праг, уплашена, да опет не заплаче. Питала се, шта од свега тога треба испричати мужу. А шта Павлу. Хоће ли изиђи из Токаја живи?

Тек пред вече, дошао јој је у посету, постмајстер Хурка.

Сав у црном оделу, тих, понизан, дошао је, каже, да их извести да ће и њихов рођак, Трифун (Хурка рече Трофим) ускоро стићи. Добио је о њему, каже, порук, из вароши Дебрц. Вишњевски му је наредио да, то, јави госпожи. Има ли госпожа нешто да му нареди?

Има ли нешто, његовом превасходију – seiner Eminenz – да поручи?

У заоставштини сенатора Стритцеског, остала је била једна забелешка, у којој се каже да је премијерлајтнант Петар Исаковић пошао у Росију, из Токаја, на дан преподобне и свете Параскеве, четрнаестог октобра 1752. Сенатор Стритцески љутио се на тај датум, у писму свога зета, јер је тај дан, за њега, папежника, био дан посвећен успомени св. Сабине, која је била велика мученица, истина пре хиљаду и више година.

Тај дан је био четвртак.

Била је последња четврт Месеца.

При свакој четврти Месеца, тих година, старији свет је, у Хунгарији, био уверен да је то, можда, последња кришка Месеца, који се светлео на небу, као жута лубеница. Да ће доћи, да је дошао, смак света.

Петар је, крај свега тога, полазио, пресрећан, из Токаја.

Ђурђе му је послао поруку из вароши Јарослау, у Пољској, да је сретно прешао Карпате и да је у брдима јесен, лепа, а пут, као код њиховог Варадина. Свуд су га чекала преноћишта, Вишњевскова, нигде није био задржан, људи су добри, уз пут, а нема харамија.

Тих година, многи су, међу тим исељеницима, одлазили, у Росију, кроз краљевство Саксона, па је Ђурђе био усхићен, да је, тако лако, прошао, у Пољску, ближе циљу, преко Карпата. Наилазио је – поручивао је – на траг њиховог рођака, ђенерала Шевича, и полковника Јохана племенитог Хорвата де Куртич. У Хорватовом транспорту било је много лопова. Срамоте сербски национ. Чека, каже, Петра, и Павла, у вароши Јарослау. Чека их и Ана.

Петар није ни слутио, шта му је, у Токају, доживела жена – она му је, све што се са њом десило, у кући Вишњевскога, пређутала. Петар, најбогатији, међу братенцима, надмен, весео, безбрижан, прошао је, и кроз Токај, као кроз крчму пуну кирасира. Њега, нико, није смео да такне, а то му је било доста. Крај тих лепих жена, у кући Вишњевскога, прошао је као крај турског гробља. Петар никад није, ни жмирнуо, на жене, кад му је жена била присутна. А кад се смејао, са женама, и у њеном присуству, побринуо би се да сваки осети, примети да је све то само шала. Кад му је жена била присутна, ни једна друга није постојала.

Сад, кад је, најзад, после три године у браку, зачела, бринуо је само, како да је доведе до Кијева. Био је пресрећан и није са жене скидао ока. Није био љубоморан на

Вишњевског – као што је, неко време, био на Павла. Вишњевски му се, прешав педесету, чинио матор, за жене, а његово удварање женама, јад и беда, као и несрећа Трифунова. Петар није могао, ни да замисли, да би крај њега, младог, лепог, човека, жена могла да погреши уз неког, маторога.

А кад би ипак приметио, у башти, при шетњи, како Вишњевски, пред Варваром, као и пред Аном, хвали ронделе ружа, траву, жбуње, свице који у ноћи трепере, и плаветнило неба, Петар би се кикотао, неким тихим, безбрижним кикотом, којим је трпео, и посматрао, и сажаљевао, и удварање – маторог Енгелсхофена. Петар је казивао жени да човек, ако је прешао педесету, ништа не ваља.

Кад се вратио са рекогносцирања мостова, уочи свог поласка из Токаја, беснео је, на Вишњевског, само због мостова – који су били у реду. Шта има да га шаље, каже, њега, премијерлајтнанта, за оно, за шта је могао слати хусара. Што се пак тиче транспорта буради вина, то је пустио, каже, на једно уво, а истресао на друго. На то просто неће да чека.

Иако је Павле био провео дан, на Тиси, код скела, бирајући место за Трифунов збег, он се вратио, пред вече, тек што се Варвара беше умила и смирила. Затекао је Варвару, како седи на кућном прагу, на степеништу којим се излазило у башту. Имало је ограду, дрвену, и са десна, и са лева, као пар препона. Изнад главе Варварине, на надстрешници тог степеништа, гукало је неколико голубова, који су укућане пратили по авлији и башти. Иза Варваре, десни зид куће био је у тамној сенци, у којој је још цветало жбуње јесењих ружа, а у коју је висило и грање са дрвећа, чије је лишће било почело да жути. Капци на прозорима куће, на спрату, били су широм отворени. Изнад куће, на брежуљцима, покошеним, и пожутелим, пасли су сапети коњи. Пожутели су били, и поруменели, и шумарци.

Око главе Варварине летело је неколико, задоцнелих, белих, лептирова.

Доста је било, међутим, да је види, па да Павле осети да јој се нешто десило, неко зло, нека несрећа. Кад је упита, шта јој је, она засузи. Треба, каже, што пре, ићи из Токаја.

Имала је свој чудни осмех на лицу.

Њен велики сламни шешир лежао је на трави као котарица са цвећем.

Она му онда рече да је била у кући Вишњевсковој, звата, а да је тамо са њом било свега и свачега. Дан се тамо завршио у тучи. Као у крчми. Она ништа није крива и нема чега да се стиди. Она је, каже, успела да побегне, неоштећена, на време, из те кућерине, али хоће, да му каже, да тамо не станују људи, и њихове сународнице, већ кобиле ждребне, и ајгири. Дуси нечисти, нечастиви. Нека је ништа не пита. А нека ништа Петру не говори, да не буде зло, још веће зло. Госпожа Јулијана, каже, није жена своме мужу, него сводница, без стида, и срама. Њу је спасла, она, друга, грудата плавуша, млађа, Бирчанска, нека јој Бог плати.

Павле је био занемео кад то чу.

Варвара га је преклињала да ништа Петру не говори – упрљао би Петар крвљу руке, на овом путу, а сви ће се унесрећити. Зар да она роди прво, а роди убици, оцу у ланцима, или покојнику, кога су профози оловом засули.

Треба што пре отићи.

Она је успела да се спасе.

Нека дакле не казује Петру ништа; њу, од саме помисли да Петар сазна шта су дочекали, прелази језа. Отац јој је, пред полазак, у свађи, проклео мужа, и Петар то носи на души. Нека их несрећа, од тада, свуда прати. Она не верује у чини, али Петар, иако то крије, не може клетву да заборави. Она га чује, ноћу, како се буди и уздише.

Тако му мртве жене, нека ћути, нека избегава Вишњевског.

Само да из Токаја изиђу живи, да се не унесреће, да не остану у срамоти, а кад стигну у далеку земљу, ваљда ће, и њима, боље бити.

Павле је био скочио, кад она рече да избегава Вишњевског и не иде Вишњевском, али се трже, и застаде, кад му она помену мртву жену.

Неком неизмерном нежношћу, помилова и пољуби Варвару, која му се била обесила о врат. Убриса јој сузе палцем, а поче да јој тепа, као што је и Трифуновој Кумрији тепао: „Утри сузе, Шокице! Ко нас је терао, да хитимо и овако путујемо. Нисмо ми, Исаковичи, као што знаш, ни у прошастим нашим местима срећни били и лако и совершено боравили, па смо, ипак, прошли. Не може нас ни Вишњевски, што прчевину мирише и императрицу хвали, да задржи. Дођосмо и у Токај. Проћи ћемо. Сад находим, за све ово, и своје погрешке. Нисам те требао Вишњевском пуштати. Али ти знајеш колико је у мени гордости, да не помислиш, е га се бојимо. Никад, да знајеш, нисмо били једно другом, толико мили и драги – твој ми образ, сад, на срцу лежи. Петрова си, али као и моја да си. Кад одете, путем, на миру и тишини, наћи ћу ја Вишњевског, и гледати, спутаног, како га хусар шкопи.“

Доцније, у Росији, у њиховој кући, у Бахмутској провинцији, Варвара је често причала, у фамилији, како се сећа сад, како је Павле тад, у Токају, први пут, имао неки поглед, сулуди, неки смех, сулуди, и неки глас, промукли, страшни.

Никад га дотле, таквог, није видела.

Исаковича је, при тој причи Варвариној, био обузео онај његов бес, кад се избезуми, али је грешио, што је мислио да је Вишњевски обичан јарац матори. Вишњевски је био много штошта више. Он је, пре свега, знао добро да са мужем те младе жене, ако муж нешто примети, неће бити шале. Да ће Петар, крај све велике разлике у официрском чину, насрнути на њега, да жену свети. Само, Вишњевски је, као махнит, кад би зажелео неку жену, био готов на то, да не само живот, него и све друго, изгуби. То бивше сељаче, из Вишњице, при свом нападу на жене, понашало се онако, како су се, у то време, понашали росијски официри, готови да мужа убију, али и да буду убијени. То нису били Божичи! Они нису подметали ногу. Гледали су, док се

може, да муж ништа не примети, али ако је приметио, нису одустајали, кукавички. Нису позивали своје слуге у помоћ.

Играли су полонезу, убијали, били убијени, све по једном реду, који је био познат, и одобрен, у Санкт-Петерсбургу.

Вишњевски се држао њих и угледао на те Русе.

Имао је хладан осмех, у таквој прилици, а понашао се, према мужу – не према жени – врло уљудно. Кад је видео да Павле зна да покушава да добије Ану, и кад му је Павле рекао да је срамота да напада жене официра, и то у таквом стању, Вишњевски се беше тргао, не зато, што се Павла био уплашио, или Ђурђа, него зато, што је имао тренутак слабости. Он је, тог лета, очекивао полковнички чин, и пријем на Двору, а тражио, од Војене колегије у Петерсбургу, смену, у Токају. Да спречи, на леп начин, одселеније Ђурђево, није могао – а да задржи жену, без мужа, на законит начин, није знао. Ако би дошло, до процеса, у Кијеву, три Исаковича, са женама, били би сведоци, против њега, једнога.

Његов пезевенк, постмајстер Хурка, није био Рус.

Кад му је Ана пробила уши кокодакањем, о својој деци, Вишњевски се решио да је пропусти – позвао је у своју кућу, и представио јој је, своју, многу, незакониту, децу. Деца су се обесила, непознатој, намирисаној, госпожи, о врат, задовољно. Ана их је изљубила и тиме се свршило.

Али, и другу, и Варвару, Вишњевски није намеравао да пропусти!

Он, ни за Ану, не би био никад признао, ни доцније, да ју није добио. Није могао да увиди да она, заиста, није хтела да му се да, и да му се не би дала, осим мртва. Вишњевски је тврдио да не постоји жена, која хоће само једног човека у животу, а тако су мислили сви, у Петерсбургу. Све оне, говорио је Вишњевски, желе да доживе бар још једног, или двојицу, у животу, иако то крију.

Вишњевски је то говорио, не само за туђе жене, него и за своју, госпожу Јулијану, па се томе и сам смејао, вадећи, сваки час, из свиленог џепа, и златну бурмутицу, и сат, и минијатуру императрице – која је била лепа, а чувена са снаге, о којој се причало, шапутало.

Тај Србин, син Србина, који је свој језик био заборавио, и говорио још само руски, раскошан, као неки гроф, сачекивао је своје, бивше сународнике у Токају и није могао ни да замисли да му се нека њихова жена успротиви.

Да му се ико успротиви.

Љубазно, удворно, он је опомињао свакога, да свет, људи, људски живот, дворци, баште, фонтане, брилијанти, у Петерсбургу, припадају императрици.

А у Токају, њему.

Мали цар.

Разлика између тог Србина, и осталих, таквих, малих, царева, у Росији, била је само та, да су они Руси, намирисани официри, били сретни и весели, при таквом животу, а овај потомак сељака, несретан и тужан.

С времена на време, Вишњевски је говорио да је људски живот, пакао. Крај све своје памети, недоучен, скоро неписмен, Вишњевски је онда, у то време, био уобразио, да би све било другаче, кад би успео да напусти то своје мало, фантастично, тужно, царство, у Токају.

Те бивше сународнике, које је дочекивао, и гледао, како пролазе.

Треба се трудити, мислио је, попети се још више, у рангу, до Двора. До императрице, око које се, као око краљице, у кошници, они, официри, ређају, и врве, у сећу, у меду, у сласти, пријатно.

Није ни сањао, да је он, за Павла Исаковича, био доживљај, који је Исаковича дотукао. Није му више била крива Аустрија, није му више био крив Беч, ни Божич, нити му је била крива Божичка, него они, сами, себи, Серби, и бивши Серби, сународници, зли дуси.

Иако је Исакович био видео, својим очима, свакојака чуда, која су, при уласку у освојена и запаљена села и вароши, са женскињем, и Турци, и Аустријанци, чинили, није могао, ни помислити, да би Вишњевски могао покушати да Варвару добије, силом. А још мање да му, у том, иде наруку и његова жена. Кад је наслутио да је Вишњевски покушао да превари Варвару, у својој кући – сретно удату, затруднелу, жену, још тако младу, тако нежну – Павле се сетио оних Црногораца, у Бечу, који су Михаилу Вани претили шкопицом. Помисли, да је тај Вишњевски човек, као пас на кучки.

Што је било најгоре, сећао се, како је тај исти човек, гостољубив, отмен, леп, разборит, поносит. Није то Божич. У мислима, Павле је видео Вишњевског, бледог, висока чела, племенитих црта, видео његов стас, тако прав, па му се чинило и да га чује, како говори о свом животу и људској срећи. И ето, такав човек, па јарац, пас, курвар.

У недоумици, тог дана, док су Петар и Варвара отишли да легну, Павле је, још дуго, мумлао, и ходао, по кући. Изишао је, затим, у башту, и прошао крај штала, где су спавали коњушари, а после је, и нехотице, кренуо према кући Вишњевског.

Она је, кад јој се приближио, стајала, бела и нема, у јесењој тишини. У провидном мраку, познао је торањ, над чесмом, при улазу, на друму, а познао и палисаде, које су се пеле, уз брдо, паралелно са боровином. Познао је и прозоре Вишњевског, који су били мрачни.

Срео је, пред кућом, неку сељанку, која је, погурена, прошла, са снопом, великим снопом, прућа, на леђима.

Срео је и њему знана три храста, пред кућом.

Један, при улазу у Вишњевсков парк, са ниским зидом, који се могао прескочити, а други, код савијутка алеје, која је водила у капију. Крај које је почињао висок зид, који је опасивао зграду, у којој је становао Вишњевски, и његов харем.

Иако је месечина била слаба, ту, пред том капијом, Исаковић је срео и трећи, стари храст, чије су жиле биле тако огромне и дебеле, да су се виделе, јасно, и у мраку провидном. Исаковић је намеравао да, у недолично, ноћно, доба, затражи, код шефа мисије, визиту.

Дошавши пред ту кућу, он помисли: ете, ту, ту, живи тај скот, човек, наказа, блудник, који је уобразио да је планина, која их од Росије дели!

Насмеја се, кад се сети, како Вишњевски, поносито, виче: „Ја сам ваш бог на путу у Росију! Ја сам, за вас, Карпати!“

Шта све нису, они, Исаковичи, преживели, и чули, на тим својим селидбама из Сервије. При тим збеговима до Тисе и Темишвара.

Чуо је – причао је после братенцима – да Цер, за њима, плаче.

Јес, брдо, Цер, плакало је, каже – чуо га је! Чуо га је!

Ђурђе се прво смејао, затим се прекрсти. А гледао је Павла, са страхом.

Баре су се, каже, од Црне Баре почевши, упутиле за њима, а они, Исаковичи, огледају се, од тог времена, у свакој води, као мртви коњаници. Где они преноће, где се пробуде, на хунгарским равнима, Месец личи на лице мртвог човека. Он види, то, каже, види.

Ђурђе онда поверова, на шта их је Варвара прва била, брижно, упозорила: како је у Павла израз лица, каткад, чудан, а кад прича, има сулудо, широм, отворене очи.

Павле је, међутим, и после, у Росији, помињао само оно, што је у Токају почео да им говори: Сетите се, каже, како смо и до Фрушке стигли, мртви уморни, гладни, сасушени, ритави. Бубњи су нам били неми.

Помрли су нам били, уз пут, и свирачи.

Па ето, пођосмо у Росију, и у Росију, с јесени, кад лишће жути.

А тај крмак виче: Ја сам ваш бог!

Бивши Србин, а дере се: Ја сам, за вас, Карпати.

Зар су се, за то, од Гарсулија избавили?

Тог дана, каже, био је дан кад је Урош Нејаки заклан, а цео се Токај упалио у јесени, лишће, дрвеће, шумарци, околна брда, све је почело да вене и жути. Кестенови, под којима је Варвара била прошла, били су црвени.

Тада се, каже, у њему родила жеља да га нема, да сконча удов, тамо, куд су пошли, у Росији. Да све заборави, да их све заборави, да се сви забораве, а да у Росију стигну измењени.

Нека неизмерна нежност била је обузела Павла, према Варвари, откад му помену, нежно, мртву његову жену. Страх за Варвару, коју је заборавио, кад је требало, да пољуби. Само, каже, то не би били никакви љубавни пољупци, à la grande, à la Вишњевски. Него, као да своју мртву жену љуби.

Кад је то причао, његови братенци су се згледали. Јер и та његова, мртва жена, није му се више јављала, у сећању, полугола, у месечини, као страсна жена, лепотица, нити у плавој кринолини, са црном лепезом у руци, него као дете у гробу, иза којег остају Дунав, и варадински шанчеви, у баруштинама, и даљини. Тиса, у врбацима, који се још зелене, уз Сунце вечерње, које залази.

Жена му се сад, у сећању, у Токају, поче јављати, онаква, каква је била, у причи, у њеној, сопственој, причи. Без матере. Без оца. Дете. Три, четири, године – седам, осам година, старости. Кад није могла да одоли, у кухињи, нагону, да не загризе погачице на ватри. Док је, једном, мати – у очајању да не може од тога да је одучи – не затвори у свињац, где је премрла од страха. Каква мати. Она му се јављала у сећању, на малој, дрвеној, клупици, коју је вукла за собом. На којој је седела, после материне смрти, сатима, и говорила сама себи. Види, каже, види, како су јој усне модре. Биле су модре и плаве. Кад су јој оца спустили, мртвог, у сандук, виде је, како се ушуњала, и легла, у сандук, у жељи да и њу сахране, са њим, јер га је волела, због његове доброте. Једва су је одатле плачући извукли. Није престајала да вришти.

Оно, што је било најчудније, у тој, доцнијој, причи, у Росији, све је виде, тако, како је причао, да је у Токају видео. Те успомене из њеног детињства, ништавне, којекакве, бесмислене, ситне, везивале су, сад, тог сујетног човека за његову мртву жену, много више, него кад би је се сетио, како му гола, задихана, лежи на руци, док јој од сласти цвокоћу зуби. Кад би је се сетио, као неке нимфе, у месечини, како га узима за руку, да са њим потрчи, постељи, у ту слику би му се мешала и госпожа Божич, бестидна, луда, госпожа Божич. Али, кад би је се сетио у њеном детињству, у тим успоменама обичним, ситним, били би сами, она би се батргала за њим, својим, ситним, дечјим, ножицама, а кад би га стигла, загрлила би га својим малим рукама и заспала би на његовој руци.

Дешавало му се, каже, да је сања тако, па да се пробуди, а у својој руци осети њену ручицу, хладну, ледену, како дрхти. Толико би ти снови били живи, да би се будио, као да га неко зове. Дизао је жижак, да те мале руке види. Чуо је, каткад, и детињи смех, па би скочио, посрћући, а кад би отворио пенџере, или јурнуо на врата, да их отвори, сусрео би Варвару и Варварине очи.

И Ана, кад јој је то први пут причао – доцније, у Росији – почела је да се крсти.

Павле је, међутим, тврдио да је то све доживео – доживео – у Токају. Али, кад би упалио свећу у шандали, видео би да никог нема у соби.

Никад није било јасно, куд је све ишао Павле, око куће, у којој је становао Вишњевски, нити се сазнало, на кога су, те ноћи, око куће Вишњевског, пуцали. Кад су, доцније, у Росији, братенци испитивали Павла, да ли је имао оружја са собом, те ноћи, он је тврдио, као унезверен, да се сећа само, да је имао нож у чизми.

Није му, каже, било, ни на крај памети, да ће наићи на затворене капије. Био је ухваћен несаницом, те ноћи, па је хтео Вишњевског да види. Сећа се, каже, да му је Варвара рекла да има, у трбуху, неке боли, и да је утекла од Вишњевског, трчећи. Он се онда сетио своје жене, умрле на порођају. Напад на њу, има Вишњевски, животом, да му плати.

Преизрјадне, прекрасне, преслатке – каже – чекају Варвару, радости. После дуге беде и многих страдања, родиће. А рекла је, да ако роди мушко, да ће му наденути име Павле. Тако му је и Петар рекао, при растанку.

И заиста, у Исаковичевој причи, то је било тачно.

У зору, на дан који је Петар изабрао за поћи – док су се обоје, из ведра, на авлији, умивали – Петар му рече да су синоћ, са Варваром, решили да свом детету, ако буде мушко, даду име Павле.

Постмајстер Хурка био је дошао, рано, да их посети.

Да им јави да је Вишњевски отишао некуд, и да не зна, кад ће се вратити. Узалуд би било, да га неко тражи.

А што се тиче транспорта буради, Вишњевски има другог, за то.

Не Петра!

Тако се, ето, десило да су се, око подне, поменутог дана, Петар и Павле, недалеко од изласка из Токаја, растали. Код првог дрвеног моста, на друму који улази у долину, која се, између брда, после, полако, пење.

Хурка је Петру довео, и препоручио, истог водича, који је и Ђурђа водио до Дукље, и чак у варош Јарослау. Кола Петрова била су кочије богатог човека, а обоја су била крцата сандука, џакова, намештаја.

Коњушара је, Петар, имао три, а сва три су били Стритцескови.

Хусара је имао два. Обојица, били су из Хртковаца.

То што је Варвари било, опет, позлило, Петра је убило – био се променио, и снуждио, за један једини дан, као да је био тужан у целој години. Покушавао је, истина, да се насмеши, дрско, али је признавао Павлу, да му се срце хлади, кад чује, да

му је жена слаба, а кад се сети, како га је таст проклео, у бесу и свађи. Сећа се тога, при свакој непогоди, грмљавини, на свакој скели, на свакој води, сваки пут кад му Варвара пребледи. Аха! Аха!

„Ти, дугоњо!“ каже, „гледај шта ћеш и како ћеш. Мени се чини“, каже, „да пут који нам предњачи, ласно можемо прећи – ако прећеш и ти, преко два-три потока, пре него што буду набујали.“ Виде, каже, долину љупку, зелену, која га Цера сети, а која се зове – каже Хурка – Ондава. Крај пута, тече речица, бистра, као суза. Иде, трезвеним смиренијем, не себе, него своје жене, и детета, ради. Где је Соломон Куртич прошао, ваљда ће и они моћи проћи. А све му је већ, иначе, тамно, и невразумително. Аха! Аха! Али неће од пута одустати.

Варвара је извиривала, испод арњева, бледа, завијена у свој свилени јорган, који је и у Росију пртила. Трудила се да чује шта јој муж и Павле говоре, али није све чула. Њено лепо лице било је бледо, а испод свилене мараме, којом је била забрађена, светлуцала је, од Сунца, њена златна, рибља, коса. Није скидала ока са Павла и није покушавала да се у разговор умеша.

Светлеле су само њене сјајне, зелене, очи.

Кад би се кола наерила, у тим, великим, очима јављао се страх.

Била је сва шашава, тих дана, од страха, да не побаци.

Муж јој је јахао, поред кола, лако, по турски, трудећи се да је насмеје и да је охрабри. Кад би кола прилазила неком јарку, он би скакао са коња и подупирао, са својим коњушарима, кола. Придржавао је левче, као да се спрема да дочека жену, на руке, у загрљај. Кад би угледао њене уплашене очи, спустио би своју руку, на њену, као да топлота једне шаке људске може да ублажи страх. Петар је, одлазећи, из Токаја, био сретан и задовољан. Иде некуд, где не постоји Стритцески. У Росији, он и жена, биће сами, једно другом сасвим довољни.

Кад би споменуо Трифуна, говорио би Павлу, срдачно: „Ниси ти, дугоњо, ни за шта крив! Зна то и Трифун! Рекох му, сто пута! Нико не може самртника, који се решио да иде са овога света, задржати, и на своју страну привући. Без љубљене жене, ето и ти си.“

Кад су одмакли од Токаја и дошло време, да се растану, Петар је загрлио Павла, а Варвара га је пољубила.

Уоколо су сад били, све гушћи, шумарци, у даљини све виша брда, а на врховима тих брда, по неко усамљено дрво. Далеко, виделе су се шуме, које су се чиниле непроходне.

Поред једног, дрвеног, моста, са крстом, и малим, сеоским гробљем, где је, украј друма, белела се и једна крчма, Петар, са својим колима, изиде на широк, каменит, пут, који се, после, белео, и сужавао, у даљини.

Туда су исељеници ишли до превоја Дукље.

Шапућући, са сузама у очима, Варвара је, ту, предала Павлу писамце, још топло од њених недара, намењено Трифуну, кога нису могли сачекати. Она је Павлу дала то писамце, као аманет, да би их измирила. Надала се да ће бити присутна, кад Трифун стигне, па кад није, хоће да му пише.

Тако им матера, нека се не срамоте. Нека се не потуку, кад се сретну. А што се Петра тиче, то је добро дите, али она ће бити насмејана, опет, тек кад њега, Павла, живог и здравог види.

Нису, каже, муж и жена, али, ако он не стигне жив у варош Јарослау, да зна, она неће преживети.

Павле није знао, да ли да јој се насмеје, или да је укори. Видео је само њен чудни осмех и њене сјајне очи, и помисли да је, тој жени, била довољна једна једина ноћ, да све гадости, које је доживела са Вишњевским, заборави, и да свог мужа наговори, да крену што пре.

А у тим очима, видео је, сасвим сигурно, да ту жену, онакав човек, као Вишњевски, нити је добио, нити би икад могао добити.

XIX СЕЛЕ СЕ, ЈАДНИ, У РОСИЈУ, А СМЕЈУ СЕ, И ПЛАЧУ

Те јесени, године 1752, последњи транспорти оних, који су се селили у Росију, пролазили су кроз хунгарску земљу и прелазили Тису, као што сербски сватови, и сербски погреби, иду. Уз лелек и смех, уз плач и кукњаву, и смејуријy. Водили су их официри, као пре, у рат, а брТјала их је, и јављала, у Кијев, росијска мисија, у Токају. Само, нити је ко имена њихова знао, тачно, нити ко иде, а ко остаје, ни ко их креће, ни ко задржава. Него су личили на олују, и поплаву.

Као што јесењи ветрови носе, кад духну, свело лишће, са дрвећа и грана, дуж пута, па подижу, високо, оно, које је опало на земљу, тако су и те гомиле исељеника у Росију, из Бачке и Баната, пролазиле, те јесени, кроз хунгарску равницу и брдовиту Словачку, а нестајале на превојима Карпата.

Неке су пролазиле весело и тражиле, по селима, вино – друге, по хунгарским насељима, нису хтеле, каткад, да плаћају, ни храну. Веле, крвљу је њиховом све то плаћено, и преплаћено. Неки су, у тим гомилама корачали као на погребу, а други као да играју. Коло се тресло, на сваком преноћишту.

Неки су спавали по крчмама уз пут, а већина под ведрим небом.

Идући дан су настављали да корачају, крај кола, снуждено, неиспавано, а одлазили, са корицом хлеба у руци, у даљину. Кад би били већ недељу, две дана на путу, а чули да до Росије има још, недељама, да иду, псовали би, и дерали се: Та докле ћемо?

Били су се најели, пре поласка, на пут, као сирочад на задушнице, али их је глад, сад, пратила – изели би били масно ћебе, да га нађу.

А добијали су, без новаца, само воду, пијаћу.

Најодрпанији и најжалоснији били су они, који су се одвајали и застајали, изнемогли, или оболели. Они би, после, као и појединачно лишће свело, трчали, да свој транспорт стигну. Ти су, усамљени, уплашени, сами, у туђем свету, највише плашили, уз пут, жене и децу. Ћопали су, као просјаци, мумлали су, кад би се изгубили, и повијали надувене ноге, у крпу. А каткад урликали и колутали очима, јер их нико није разумео.

Свет би се, пред њима уклањао, као пред суманутим, кад би завитлали своју тојагу.

Многи су, између Темишвара и Дукље, остајали, заувек, уз пут, у неком сеоском гробљу, да се одморе и мирно одспавају. А још више их је остало, после, између Дукље и Кијева, у снегу.

Сав тај пролаз, који је трајао већ трећу годину, био је нешто, уму људском неразумљиво.

Међу тим транспортима био је и Трифунов (Вишњевски рече: Трофимов) који је Павле, у Токају, чекао. Поморишје је било, већином, те године, већ прошло, али се народ из Бачке и Баната, из Потисја, још селио.

Каткад, међу тим транспортима, било је људи и из Лике, па чак и из Паштровића, и Арнаутлука.

Зло је било у томе, што су те селидбе у Росију, испрва, биле одобрене у Бечу, као неки егзерцир вођени, између савезничких империја, у рату. Међутим, поменуте године, биле су већ забрањене и кажњаване смрћу.

Последње гомиле, које су још могле да оду, према одобреном списку, држале су читаве саборе, да ли да иду, или остану, па су се прегласавале, као да депутирце за саборе, бирају.

Најзад су се, те селидбе, каткад, те јесени, претварале у несрећу, међусобну тучу, у побуну. Росија се била, за те несретнике, претворила – како неко рече – у Италију, плаву, сунчану, топлу. У њихову фатаморгану.

Цео један народ био је жељан да напусти Европу, збуњен, увређен, раздражен, полудео, а задржан у неизвесности, од оних дупета на Двору – како је фелдмаршал-лајтнант барун фон Енгелсхофен саветнике дворске, тог времена, звао, и јавно, у Темишвару. Двор је био створио толику забуну реорганизацијом администрације, исушивањем бара, зидањем канала, насељавањем људи из Елзаса и Лотарингије, да нико жив више није знао: ко иде, ко сме да се сели, ко остаје, која су села која одлазе, а која су што остају. Добоши су лупали по Бачкој и Банату, целе те године, патенте су читали гласно и јасно, али нити их је ко више слушао, ни разумео. Пред јесен су нека села отишла, дрско, силом, без обзира на патенте, као на параду. Чак су им и звона звонила, при одласку.

Људи су били изгубили веру у памет оних који управљају.

Ада је, тако, пре тридесет година, још цветала, и била пуна становника, као што су кошнице пуне чела. Па је све више почела да пусти. Те јесени, у тим селидбама, при свадбама, или погребима, кад би човек срео човека са именом Ађански, почео би да се цмаче, плаче, пита: Зар нас још има из Аде, да плачемо у подстрешја туђа?

Бију нас, а не дају плакати – што рекао преосвећени Живановић, у то доба владика арадски.

Главну забуну, заиста, били су направили те године, они, Марији Терезији најближи.

Почетком те године, за посланика њеног, у Санкт-Петерсбургу, постављен је био барун Претлак – а тај аустријски фелдмаршал био је велики дедак, и у дипломатији. Он је, први, јавио да се селидбе сербске, у Росију, могу мирне душе забранити. Императрица росијска, Елисавета, за Србе више не пита, и не мари. Тај извештај је највише охрабрио, и навео, царицу, у Бечу, да те селидбе сасвим, и заувек, забрани.

Да нареди да им се једном учини крај.

Међутим, као што то бива, на дворовима, сербски православци постали су били росијској императрици, баш тих дана, јако интересантни. Росијска дипломатија је од свог савезника аустријског тражила, више него икад, слободу вероисповести, у Трансилванији. Па је почела да тражи „liberum exercitium religionis“, и више грчких цркава, и у Турској. Па је питала и за православне у Аустрији.

Она дупета на Двору дала су, годину дана раније, пашпорт из Дворске канцеларије полковнику Хорвату де Куртич, за двеста осамнаест душа, а с тим да што пре иде.

Па је и отишао, певајући.

Његов транспорт је марширао кроз Хунгарију, певајући чувену песму из француског рата, у ком је Хорват имао команду:

„Бог живео нашег Соломона (Мађари су звали Хорвата „Шамуел“)

Који с нама лепо комендира.

Солнце јарко, на високо ти си,

Моја мајко, на далеко ти си.“

Хорват је гледао да у Росију одсели пушконоше, а није примао у транспорт, радо, ни жене са децом, а камоли старе мајке.

Сад су, међутим, саветници Марије Терезије дали оберкапитену Јаники Антоновичу 145 ланаца плодне земље, и племство аустријско, само да се одрекне селидбе у Росију, и остане.

Што рекао поменути владика Живановић: узврда се свемогући канцлер у Бечу, од нас, сиротиње, као ђаво од грома!

Ништа то, међутим, онима на Двору, више није помогло.

Истог тог дана, кад је Јаника Антонович примио племићку титулу и спахилук, капетан Сима Рунич, из Сентамаша, затражио је пасош од Дворске канцеларије, за себе, фамилију, и 73 душе. Капетан Георг Голуб, за себе, фамилију и 50 душа, а тражио је пашпорт и за свог лајтнанта, Бодерлицу. За све, „mit Familien“! И за свог лајпнанта Брановачког, и Тешича. Дао је, уз то, за одобровољење (captatio bonevolente) и аков карловачког бермета, и аков карлованког шилера.

Поменути фенрик Јоцич, са својим људима, хтео је да, из цркве, понесе, и путире, и поповске епитрахиље. Па је почео, нагрнувши на цркву, да скида и звона. Има, каже, пашпорт, да се сели, па ће и цркву да сели. Викао је: „Људи црква јесу, а црква у којој се Богу служи, зидине!“

Тај урлик су, после, прихватили, по свим селима у Потисју, где су год они, који су се селили у Росију, били у већини, па је било белаја.

Енгелсхофен, који је из Беча стигао у Варадин, боље је, дакле, знао, какви су Срби, него Гарсули, који је пошао из Крфа, а стигао до Беча. А лудило одласка, које је било обухватило Поморишје и Темишварски Банат, и Бачку, и те године, није било, ни ново, ни пролазно, ни кратко. Као што није било, у Срба, ни памћење неправди, и увреда, а није било ни сећање на лепу реч, помоћ, доброту, правду. Свако добро, тај народ је памтио, неком лудачком захвалношћу, нарочито туђину.

Није тај национ, ни пре, ни сад, кад се селио, престао да пише Марији Терезији – не би ли силне и моћне овог света опоменуо, уразумио.

Писали су они већ и Леополду I.

Како још нису, ни за недавне мртве своје, сузу отрли – за синовима, за браћом, палим за Аустрију – већ им нове мртве ишту, и чека их, опет, сиротиња, беда, и туга, и старост.

Нису Исаковичи били први који су наумили да се одселе.

Павле је слушао, још пре четири године, да одселеније траже, у сирмијским хусарима, и Атанас Рашкович, и најмлађи син Монастерлије, вицедуктора, Јосиф.

А тражили су, и ти, који су се селили, и од Руса, своју Нову Сервију!

Не утеловљује народ, него и територија!

Док је Павле чекао Трифуна, у Токају, пролазили су транспорти, тих исељеника, стално. Неке је Павле и сам видео, а о некима је само слушао, али је граја, и те јесени, била, велика.

Први збор исељеника, пре две године, био је у Бечеју.

Ешкути и депутирци исељеника викали су, већ тог септембра, пре две године, да хоће на свом грунту остати, зашто им није могуће од многих година муком стечене виртшафте своје и домове оставити. Одбијају да иду на земље хершафта!

А нису само прости војници викали и кукали.

Кукали су и официри, давно пре Исаковича.

Да је, то, што се са њима ради, великое нечаствије!

Да се томе од Двора нису никад надали.

Њихови су дедови, кажу, оцеви, браћа, крв проливали и нису је штедели, па су ова места, где су се сад нашли, својом крвљу, и десет пута, искупили. Није им познато – писали су, Марији Терезији – да су икакву кривицу учинили, каково неверство, срамоту, и поругу, царици.

А кад одговора није било, настаде јагма за места у транспортима који су били, те године, последњи.

То јест одговор је дошао: био је рескрипт, да ће они, који остану, добити земљу, ако се у цивиле, провинцијале, претворе. А и то се обећавало само официру.

Људи се онда поколебаше, па да би своје фамилије усрећили, почеше да се бришу са спискова оних, који су се били уписали, за селидбу.

У Новом Ковиљу, тако, исписаше се, да остану, лајтнант Петар Рајковић, и фенрик Периша Гошић, а у Старом Ковиљу, капетан Михаил Проданович, али из Мошорина, нико!

У Тителу се исписао, да остане, лајтнант Иван Антонович, упркос фенрику Влашкалину, кога изабраше да их води у Росију. У Сентомашу, лајтнант Жива Николич – окилавио. А са њим и фенрик Марко Радишич, због једне удовице, коју је био ускакавчио, па му је, тих дана, родила, мушко. У Чуругу је остао капетан Арса Булинац, болешљив, и обневидео. А у Бечеју, капетан, богати, Петар Зако, који је викао да се он није родио да буде Циганин, и живи под чергама, и проси у страном свету, него да хоће да буде господин, што је и досад био.

У Мохолу остаде, то јест у Мохол се вратио – у договору са Вишњевским – лајтнант Драгич Каракашевич, са својим јолдашем, који се звао Остоја Кубурин, бивши фенрик. Они су се вратили у Мохол, весели, цврцнути, пуни сребра, а причали су, смејући се, да су видели росијску царицу и све росијске свеце на небу. Остају, кажу, да живе у Мохолу. Нигде није тако лепо.

У Кањижи је остао капетан Стеван Зако, човек блед, тих, који је био са собом, из ратова, донео неку француску књижурину, коју је, кажу, читао. Као и сенатор Стритцески, као и његов рођак у Бечеју, и тај Зако је говорио да му се срце цепа, за онима који одлазе, али да он остаје, јер је свуд добро, где може да чита књигу. Код

њега су се скупљали и остали официри, у Кањижи – изузев неколико, који одоше – па су гледали како се игра, француски, минет, и како, при игри, треба држати неку француску штапину. Клањајући се, на пету.

У Мартоношу остаде капетан Лазар Вуич, коме је жена, тих дана, родила, по други пут, близанце. Са њим оста и лајтнант Иван Жегарац, који је био пао с коња, то лето, и скрхао ногу.

Остаде, у последњем часу, њих још 40 официра, у Потисју.

Из Поморишја оде све што је обећало. Не остаде нико.

Титуларни мајор, Јурат Исаковић, имао је обичај, после, у Кијеву, да виче, како је, у Потисју, остало четрдесет курви нашег национа, али да је у Поморишју све честито било.

Много се, после, у нашем националу, око тих селидби, викало.

Међутим, кад је дошло, из Беча, да они, који су се раније уписали, и дозволу добили, могу ићи, много их је било, који одоше.

Сви су пошли са својим војницима и сви са својом фамилијом. Alle mit Familien.

Из Старог Ковиља оде лајтнант Арса Станоевич.

Као у сватове.

Из Мошорина, капетан Максим Зорич.

Из Тителa Михаил Пешич, иако је транспорт изабрао његовог фенрика за вођу. Пешич се на том путу разболео, па се вратио.

Из Бечеја пође капетан Сава Ракишич.

Из Мохола лајтнант Неда Марковић.

Он се на путу оженио, отео туђу заручницу, која се породила, пре времена, у Кијеву. Дете није на оца личило. Неда је то и сам био приметио, али је ћутао. Љубав, свемоћна, била га је обузела, за ту жену. А дете је било лепо – што Неда није био.

Његови јолдаши, сирмијски хусари, свиње, подгуркивали су се, на то, и намигивали. Довикивали су сиротом лајтнанту, од кога се љубав показала јача: „Недо, твоје дете, а не личи на тебе. Ej! Како то?“

У Потисју се, за милитарни статус, и одлазак, тог лета, било изјаснило: хиљаду деветсто и седамдесет душа.

А све је то и отишло.

Из бивше поморишке милиције оде хиљаду осамсто осамдесет душа, то лето.

Кад је у Бечу, господин Оренги, сербски агент Хофдепутације, о том извештај подносио, имао је обичај да каже да је Беч, са Србима, упрскао. Ja mit den Serbien haben wir's verpatzt!

Да те селидбе, те јесени, буду тако честе, допринело је, дабогме, и то, да су, из Росије, у Банат, стизали емисари, тајно, и писма која су писали рођаци, који су већ били тамо.

Не дај да те упропасте тамо! – писао је свом брату, у Темишвар, секундмајор Петар Марианович, из Кијева. За ову годину, царица росијска дала је досељеницима сву зоб и све сено, а на њихову молбу још и шест хиљада рубаља, за порције, у готову.

При томе је свима њима дала и куће подићи.

Каквих наша нација никад није имала!

Брат је лагао, брату.

Није било онда чудо да је, те јесени, навала Срба, кроз Карпате, била још једном, велика, и да је, у Токају, врева пролазника у Росију, била стална. Није чудо ни то да је, у јулу те године, према свом казненом патенту, Двор претио смртним казнама, а Марија Терезија решила – без обзира на свог, росијског, савезника, императрицу Елисавету – да се тим селидбама, на крају крајева, једном заувек, начини крај.

Пропуштани су још само они, који су већ раније били добили пашпорт.

Тако је тим јадницима било тешко, већ при поласку.

У Тителу, једна мањина, чији је подстрекач био фенрик Влашкалин, није хтела, никако, да одустане, од одласка. Тај транспорт исељеника изишао је из Тителa, кришом, крадом, као да је крив, као да односи неку срећу осталима. Влашкалин је одредио, за полазак, једну ноћ без Месеца.

Тај млади човек, за кога се зна само да је био врло високог стаса, био је тих дана љут, избезумљен, дреком жена, и матера, оних, који су са њим одлазили.

Он и његови људи искрали су се по ноћи из последњих кућа Тителa.

А као сенке, међу сенкама, сишли, до утоке Тисе.

Он и његових седамнаест јолдаша, кренули су Бачком, без песме. А нико их није испратио, сем клетви, за сретна пута. Носили су свега један фењер пред својим колима.

Нису ишли – ни кад одмакоше од Тителa – као шајкашка, војена, рота, него, као кад се коло прекине, па се разиђе, са рогља.

Влашкалин, тад, запева, а певао је као с неба.

Он никако није могао да се отресе своје кучке, која је била пошла за њима, а која је трчкала преплашена, међу ногама, тих људи, натоварених оружјем и алатима.

Влашкалин је, на дому, остављао остарелог оца, који је био стар за толики пут, па му је остављао и свог пса, али кучка није остала са старцем, него је пошла са сином, на кога је била навикла.

Влашкалин је тако осећао под ногама, кучку, за својим корацима, а да уђутка своју жалост и грижу савести, певао је колико га грло доноси. Пошавши, изненада, није знао, ни како се иде, ни куд се иде, до Токаја, и није имао, нигде, припремљена и пријављена преноћишта. Није имао ни хране довољно, ни новца.

Тај транспорт је пошао био, насумце, тако рећи, према писмима и причама, ових, који су отишли. Кад је командант Тителa, Пана Божич – пре четрдесет и осам година – пошто је узалуд ишао у Беч, да измоли да пусте из ареста грофа Ђурђа Бранковича – отишао Петру Великом.

Пана је био сад мртав, у Росији, већ тридесет и четири године, али је ето, и мртав, мамио људе у Росију.

Како су људи Влашкалина стигли, од Тителa до Токаја, то ваљда само Бог зна, али је Влашкалин, у пролеће идуће године, са својим јолдашима, био у Кијеву. Само су двојица из његовог транспорта умрла.

Од срца.

Тако се то звало, у оно време, али то није био бол срца, него пролив, дизентерија.

Нико није био тужан у групи Влашкалина.

Одрпани, сасушени, поцрнели, као Цигани, голих груди, из којих су вирили читави бусени црних длака, Влашкалин и његови људи ушли су у Кијев, весело, али нису били дочекани, лепо. Свет је трчао да их гледа, али је био запрепашћен, кад чу да су то војници, царице – издалека.

Ученици Богословије бацали су се грудама земље, за тим људима.

Најгоре се провела Влашкалинова кучка, Моча.

Она се звала тако, од милоште, у Тителу, јер се цео дан скитала око чамаца, и враћала, увече, сва мокра. У Кијеву је њено име значило: мокраћу. За њом су трчала деца – вичући њено име – са штаповима. А јурили су је и сви гарови, у предграђу, које се звало Подолија, иако је сирота животиња била, од дуга пута, сва чупава, прљава, изнемогла.

Она је тужно завијала, подвијеног репа, и склањала се под ноге онога, кога је, верно, у далек свет, пратила.

Сасвим је другаче, међутим, путовао транспорт из Мошорина.

То је била већина тог села, те године, а путовала је под командом капетана Максима Зорича. Зорич је био кривоног, тежак човек, али лепог лица, са великим, округлим, детињастим, очима. Оне су се смејале, на све и на свакога. Са њим је пошло пола Мошорина.

Кад му је стигла дозвола, из Генералкоманде, Зорич је приредио, пред црквом, неку врсту народног збора, уз велику вику, и много смеха. Пошто, за жене, каже, нико не пита, може их поћи, колико год хоће. Прочитав списак пашпорта, рече да од жена тражи само једно: да ни једног његовог човека не оставе без опране пресвлаке, и онога, што иде уз то.

Ко хоће, може да остане.

Ко, међутим, буде хтео да остане, на путу, ко покуша заостати, на путу, да зна да за њега нема суда, ни мушкета. Он ће га, својеручно, упљескати, наочиглед целог транспорта.

Кад је збор почео, неки су хтели још нешто да питају, још по нешто да чују о Росији. Зорич је одговорио, два-три пута. Одмах затим повика да је збор завршен, и да нико више нема шта да пита. Крећу наксутра.

И заиста, наксутра, Мошорин оде, уз свирку и песму, као да су селидбе, у далеке земље, неки празници, и срећа. Зорич је имао коњанике, преднике, који су сачекивали главнину на преноћишту, храном. Његови казани су се увече пушили, а ујутру цаклили од прања и трљања песком.

У парадној униформи, са надодољеном женом, он је правио визите, кроз сву Хунгарију, у свакој вароши, командантима, и цивилним властима, и ствари представљао тако, као да се ради о договору између двеју госпожа, царица, да Срба буде у обема, савезничким, војскама.

Гурао им је, под нос, пашпорт са огромним, црним, аустријским, печатима, а што је било најсмешније, нико му не затражи да тај папир прочита. О његовом пролазу писани су извештаји, у суперлативима.

Зорич је био описан као велики каваљер.

А Зоричка као велика госпожа.

Пред његовим транспортом ишли су, све до Токаја, свирачи и певачи. Певали су чувену песму оног доба, из француских ратова, која је почињала речима: „Тиса се мути!“

А која се завршавала речима: да иду у помоћ пемској краљици, славној Немици – Марији Терезији.

Од Токаја, међутим, Зорич је наредио да се и даље пева та песма, али да се, сад, каже да иду у помоћ росијској царици, славној Елисавети! А кад га је жена, уплашена, питала, зар не би могао да сачека, до Кијева, а не да певају росијској царици, већ кроз земљу, која је још хунгарска, муж би јој се грохотом смејао. Па би јој подвикнуо: „Дајана, Тодо, дајана. Нит ко разуме шта ми певамо, нит за то пита. Ешкути, јудекси, команданти, само што ме не пољубе, после визита, кад чују, да одлазимо. Знам ја шта мени желе, они. А шта ја, њима, желим, од како сам сазнао за се, то ти знаш, а не могу рећи пред децом.“

Зорич је немилосрдно трошио, путем, а наредио да троше и његови људи. Све су по селима и варошима, уз пут, плаћали. Зорич је викао свом воктмајстеру, Давидовцу, који је носио касу: „Сам ти то, драг драгићу, запиши! Све запиши! Све ће то Москаљ платити!“

Он је стигао у Кијев, још исте јесени, пре него што путеве завејаше сметови, а није оставио, путем, ни једног мртваца. Био је кажњен у Кијеву, јер су, и он, и његови људи, при улазу у варош, шенлучили. А што је било најлуђе, уз попратни акт ђенерала Костјурина, Колегија је решила да му се сваки рачун, који је поднео, плати.

У његовом транспорту, кад је стигао у Кијев, све су жене биле зачете. А у његовим актима, први пут, писало је, за гајде: „die serbische Geige“!

Оне, који су, међутим, из Бечеја, пошли, пратила је нека несрећа, од почетка, до краја. Те исељенике био је уписао капетан Сава Ракишич. А тај сухоњави, мрки, увек намрштени официр био је, тих дана, остао удовац, са седморо деце, и није радо пошао.

Пошао је зато, што их је био уписао.

Био је то стасит, црн, ћутљив, човек, леп и још млад у лицу, необично чист, очешљан, допеглан, сав у сребру. Омиљен код војника, јер се за њих увек старао. Само, кад би кажњавао, кажњавао је плахо, сумануто. Пред полазак у Росију, људи су се били препали, уплашили, од одласка у непознато, и тражили да их брише са списка.

Он је, место одговора, викао: „Повали!“ И батинао.

Па је још додавао: „Што га дечеш? Удри!“

У свом очајању, неко, једне ноћи, уочи поласка, опали му пиштољ у лице, у мраку. Њега није погодио, при тој гурњави у помрчини, али му је изгорео целу десну страну лица, зулуфе и браду. Целог су живота, после, у Ракишича били образи црни, смежурани, модри.

Стари Бечеј био је, тих дана, сав нестао, у кукурузу, а шанчеви Ђурђа Бранковича, у купину. Место је, баш пре годину дана, било постало главно место коморског, крунског, округа, па се нагло богатило. Неки су хтели да се одрекну пута у Росију. А

против капетана, који мами људе на клизави пут исељенички, викали су, не само аустријске војене власти, већ и сербски трговци, занатлије и попови. Ракишич, међутим, није попуштао. Он је одговарао, мрачно, набусито, женама оних, који су се били уписали а сад хтели да остану, а које су му долазиле, место мужа, плачући, пред кућу: „Не може! Обећање је дужност!“

Његова упорност, међутим, направила је велику несрећу.

Био је арестиран.

А дошло је до страшних туча, између оних, који иду, и оних, који остају.

Најзад је пуштен и отишао. Одвео је са собом седам кола и четрдесет душа. Његов поглед, при полазу, није више гледао у Бечеј, него некуд у облаке, мрко.

Већ до Токаја морао је да прода коње, које је водио у поводу. Имао је тридесет болесника, који нису могли да корачају. А имао је и болесну децу. Вишњевски, у Токају хтео је тај транспорт да врати.

Викао је: „Шта ће горе, голићи, у Росији?“

Због неких денунцијација, Ракишич је арестиран, и у Токају.

Најзад је пуштен, и стигао, некако, пред нову годину, у Кијев, смрзнут, завејан, са болесницима, који су помрли ускоро.

Био је, међутим, лепо примљен, у Кијеву.

Оберкомандант у Кијеву, Костјурин, наредио је да се саслушају, не само Ракишич, и лајтнанти, него чак и воктмајстери. При крају пролећа, затим, Ракишич је добио одштету, за све, што је његов транспорт претрпео. Одређено им је и земљиште, куд ће их населити.

Већина је, међутим, помрла у Кијеву, и није претурила зиму.

Капетан се био у Кијеву понова оженио, изненада, неком Рускињом, која је била удовица, а млада, лепа, и богата. Била је права мати његовој деци, од првог дана у Кијеву.

Кад је пролеће грануло, тај официр се могао видети, сваког дана, у прозору своје куће, како седи, и посматра, оне своје сународнике, који су били задоцнили и презимили у Пољској, а сад стижу. Седео је непомично.

Био је навукао црни, руски, трикорн, на очи, тако, да је на очима имао као неку мрачну сенку.

Занимљиво је да ни транспорт, који је из Кањиже Петар Бојанац довео, а Ракишич, у Кијеву, преузео, није добро прошао. Ти људи су насељени брзо и земља им

је била додељена, већ у фебруару, на Донецу. Међутим, некако се после рашчуло да је у Кањижи владала куга. Власти су на то похватали све те исељенике, које је Ракишич био преузео, и послали их чак на грузинску границу. Узалуд је, после, Ракишич доказивао да је куге, можда, било у Новој Кањижи, а да су ти људи из Старе Кањиже, која је лепо и уредно трговиште на Тиси, у Бачкој, где куге нема.

Док се то извидило, и утврдило, људи Петра Бојанца држани су по пећинама, у планини, међу форпостима, где се и дању и ноћу пуцало, а пуцало тако, да нико није могао да помоли главу, над плотом, и оде по воду.

Кад их је Ракишич опет вратио, имао је, преосталих, седморицу.

Тражио је да га преместе, на татарску границу.

Сасвим је другаче, опет, капетан Никола Штерба дошао.

Тај је извадио маршруту и добио водиче, кроз Хунгарију, од самих аустријских власти. Одвео је својих педесет душа, као у шетњу, по Кијеву. Он је пуштен, као да води исељенике које је у Росију сам гроф Мерци упутио.

Штерба није са својим транспортом ни путовао.

Он је ишао, на дан хода, пред њима, и путовао, у кочијама, удобно.

Међутим, био је дочекан славно, дирљиво, у сваком сербском месту.

Однекуда се био распростро глас да у Росију носе руку цара Лазара, који је, за све нас, дао главу, на Косову, па су сербски комерсанти у Будиму решили да Штербу финансирају.

Испод Пеште, пре него што је скренуо ка Токају, Штерба је угошћен царски, иако руку цара Лазара није имао. Добио је на поклон чадоре за своје људе, који су уживали у тим покровцима, што не пропуштају кишу. Штерба је, и у Токај, ушао, à la grande. Вишњевски га је свечано дочекао. Они су, много, нешто, ћућорили, насамо. А Вишњевски је, после, о Штерби, послао, нарочиту, препоруку, у Кијев, по улаку.

Штерба је тврдио, путујући, да је од полковника Хорвата, Хорвата фон Куртича – који је у међувремену у Росији већ постао ђенерал – добио право да непослушне мође у гвожђа. А уједно и то, да официрима може, још на путу, дати по један чин више.

Иако је тамо, у северној Хунгарији, наилазио још само на ретка насеља, својих сународника, који су га дочекали плачући, Штерба је говорио да је то, око Дебрца, зна се, земља деспотска, Стефана Високог, а тамо све до Егре, земља Бакичева. Власти су толико биле збуњене, и уплашене, да су, чим је прошао, арестирали свештенство шизматичко, у Егри.

Умало није арестиран и Штерба, кад је пошао за Дукљу.

Он је, међутим, протумачио да је целој тој узбуни крива лаковерност, у несрећи, која је главна црта карактера, каже, у његових сународника. У његовом транспорту, каже, људи су упртили и носе са собом, пред собом, некакие икони и рипиде, па је ваљда, отуда, тај глас, да носе руку Лазареву у Росију. Није он крив што се човек, у несрећи, хвата, као дављеник, за фаму, као за сламку.

Штерба је био донео Вишњевском дуг списак официра, који су се били уписали за одселеније у Росију, па су задржани, а неки у аресту. Вишњевски је тврдио да је то главно знати, да је то врло важан документ, да ће то Штерби донети један чин више, а можда и представљање императрици Елисавети.

Чудновати су путеви судбине.

Картографски материјал, који је Штерба израдио, у то време, код Вишњевскога – и, за време боравка у Камиенецу, за Костјурина – лежао је под прашином, архива, у Кијеву.

Кад су, међутим – после сто година, године 1849, росијске трупе улазиле у Мађарску, да угуше мађарску револуцију, улазиле су, преко Карпата и силазиле до Арада, тачно по Штербином картографском материјалу.

Сви официри, који су, са Штербом, стигли у Кијев, добили су по један чин више. Против његовог транспорта није било ни једне тужбе, од стране аустријских власти. На његовом путу није било ни једног несретног случаја. Није изгубио ни једну душу.

По злу, највише се памтио, године 1752, пролаз оног транспорта, који је ишао из Глоговца, а који је водио капетан Георг Филипович.

Филипович је био, иначе, добар официр, наклоњен гојењу, обријан на темену, беле браде, иако је био тек превалио педесету. Имао је врат као у бика, али лице малог детета.

Он је у Глоговцу био оставио жену – коју је волео – која је била пред порођајем и молила га да је остави у очевој кући. Филипович је, путем у Росију, сам себи прао обојке, сам себи шио дугмад, а при томе, увек, мислио на жену, и бринуо. Прекрстио би се, кад на њу мисли. Био је права добричина и његови људи зајмили су у њега новаца, а ретко су враћали, у нади да ће да заборави. Тако је и било.

А зајмили су од њега не само лајтнанти, него и воктмајстери.

Прошао је кроз Хунгарију у највећем нереду.

Било је туча, отимања, силовања, куд год је прошао.

Били су арестирани, штрапацирани, протеривани, али ништа није помогло. Они су хтели да се освете свету, за оно што беху претрпели, док им је дошао пашпорт, да могу отићи. Тукли су, кога год су могли да ухвате, негде, у неком мраку. Тукли би се по

крчмама, и на преноћишту, просто да се туку и да истуку. Били су уобичајили да стану у нека врата, у неку капију, да препрече пут људима, па да бију.

А жене су силовали чим би Сунце зашло и мало се смрачило.

Крај све дреке Филиповича, морао је да преда властима једног од својих воктмајстера, Паликућу, који је био изударао судију у Ујхељу, а о коме, после, никад више ништа није чуо.

Његови људи смирили су се, тек, кад су прешли у Пољску, у туђину, у зиму. А стигли су у Кијев, по зими, мирни, неми, уздишући, као да се ничег не сећају.

Филипович је био ослабио.

Његове мисли биле су, стално, у Глоговцу.

Костјурин је имао о њему најгоре извештаје, највише притужби, више него о и једном сербском дошљаку. Његов први састанак са капетаном прошао је врло бурно. Међутим, Филипович се није ни бранио. Рекао је његовом превасходству да су се они наплатили, и вратили мило за драго, при пролазу кроз аустријско царство. Ето.

Зачудо, Костјурин је то разумео, и на томе се свршило.

Од свих извештаја, које је Вишњевски слао у Кијев – о пролазу сербских исељеника – најчуднији је онај, који је послао о Мартоношу.

Мартонош је у Росију водио капетан, Петар племенити Вуич.

Командовао је његов млађи брат, аднађ Макса Вуич.

У свом извештају о њима, Вишњевски каже да воде само једна кола, интов, и у њему лепу, бледу, госпожу Бисенију, супругу капетанову. Других жена у транспорту нема. Остале, према изјави капетановој, сели у Росију, другим путем, поп, из Мартоноша.

Пола Мартоноша је пошло, пола остало.

Остао је и један други Вуич, капетан.

У свом извештају, Вишњевски каже да је Вуичев транспорт састављен од младих, нагизданих, уредних, коњаника, који штеде коње, који нити певају, нит се смеју, нити дижу грају. Иду тихо. Не улазе међу људе. Нису ушли ни у Токај. Вуич је одбио да му представи жену. Одбио је и његове савете и наређења. Каже, он је још аустријски официр, племић, а росијски официр ће постати – по својој слободној вољи – тек кад стигне у Кијев. Вишњевски може бити виши по чину, али му није претпостављени.

Капетан је, каже, одбио да прича о прошлости. Није хтео да говори, ни о Марији Терезији, коју, сви остали Серби, псују. Служио је, каже, госпожу, а служиће опет

госпожу. О госпожама се не говори, кад се остављају, ружно. Ћути се. Одоше, каже, из Сервије, јер неће у Турке. Иду из Аустрије, која даје племство, за курварство. Неће да буде племић, међу таквим племићима. Његови људи неће да буду слуге. Да је могао, отишао би био – као један хунгарски, хусарски, полк – француском краљу. Да није вере православне.

Вишњевски је упозоравао Костјурина да му се, ти људи из Мартоноша, чине непоуздани. Са добитком, Срба, каже, Росија чини опасну аквизицију. Вуич истина каже да ће, сад, у Росији, служити верно, али, каже, кога служи, све му је свеједно. То је човек леп, уљудан, али надмен. Кад немају своју земљу, каже, немају чему да се, у другим земљама, надају, осим обећања, која су лудом радовања. На својој сабљи, а ничијој милости, он је племство добио, па га тако мисле добијати и у Росији, а не треба им ни љубави братске, ни сажаљења. Нико њима није, већ стотину година, ништа добра учинио. Несрећа их прати. А на несрећу, каже, Вуич, презиром одговарају.

Вишњевски је упозоравао Костјурина да припазе у Кијеву, јер не иду ови Серби у Росију, што православље, и братску сузу, очекују, него славу и по један чин више. Са Вуичем је, код скела, Исаковић, о ком је извештај, већ раније, послао, дуго разговарао. Бунџије су то.

Вишњевски је тражио, од Вуича, да му каже, тачно, како је Мартонош оставио. Вуич му, каже, рече да је Росија преполовила његову породицу, а преполовила и Мартонош. Збор, пред црквом, уочи поласка, завршио се, тако, да је половина решила да иде, а половина да остане. Брат један је остао, други пошао. А кад га Вишњевски упита, а шта је на то рекао, Вуич му рече: „Бем га, ко остане!“

Вишњевски је вртео главом, са неверицом, кад то чу, и кад му је Вуич то протумачио. У свом извештају, тај куриозум, није поменуо. Изоставио га је, што је лако разумљиво, пошто је писао, лично, за Костјурина – високородному, превасходительству, господину генерал-лајтнанту, государствене Војене колегије члену, санктпетербуршкој крепости и каваљеру, Ивану Ивановичу Костјурину.

Међутим, иако се Вуич, иначе, врло уљудно, хладно, разборито, понашао, тачно је било да је, тако, збор завршио. Та његова реч се, после, прочула, по Банату, и постала узречица, коју су, и на самрти, понављали.

Узалуд је госпожа Бисенија, фина, бледа, лепотица, рођака патријархова, преклињала свога супруга да ту реч не изговара, пред њом, бар не пред светом, да је некако обиђе, изостави, Вуич је одмахивао.

То је, каже, његов одговор, философически, на све несреће, које прате његову нацију, и њега лично, а тако ће одговорити и кад му буду рекли да му је самртни час дошао.

Вуич је стигао на миру, у Кијев, седамнаестог новембра 1752, на дан Григорија Чудотворца. Није ништа тражио. Одбио је сваку, понуђену одштету. Није, један виши, чин примио. Тражио је ратну расподелу.

Тако је записано у једном протоколу Костјуриновом.

Трифун Исакович је стигао, на скеле, на Тиси, код Токаја, долазећи из вароши Дебрц – како пише у једном писму Трандафила – деветнаестог октобра, на дан посвећен преподобном Јовану Рилском. Датум се може утврдити из једне реченице тог писма, где се говори, о томе, како се Трифун јавио у Будим, писмом, о новчаним стварима, али пуним и клетви, госпоже Фемке, рођаке госпоже Кумре, која му је децу одвела.

Биле су то страшне, и дирљиве, клетве, једног оца, који је остао сам, на путу у далеки свет, из ког повратка нема. Транспорт Трифунов, један од највећих, стигао је развучен, и прошло је неколико дана, док су се сви опет окупили, око скела. Трифун је имао у свом збегу много деце и жена. Много болесника. Много сиротиње. Много просјака.

Пролазио је, тако, да се, издалека, чинио пролаз просјака.

Међутим, и најгоре пијанице Трифунове биле су сад тихе пијанице, његови болесници били су неми болесници, а прошао је и без туча. Тај транспорт се много намучио при преласку Тисе, скелама. Коњи су се били узнемирили, падали у воду. Жене су врискале. Деца плакала. Трифун, на коњу, уморио се грдно, а прешао, тек кад је мрак почео да пада.

Вишњевски му је наредио да настави пут одмах, идући дан, без задржавања. Снабдео га је храном, потковицама, вином, јер је вода пијаћа, те године, била нечиста.

Постмајстер Хурка нашао је преноћиште за Трифуна, у једној кући на крају Токаја, али је Трифун остао, код кола. Тих, одевен сав у црно, понизан, постмајстер је дошао Трифуну, са порукама Вишњевскога и Павла Исаковича. Од стране Вишњевског порука је била да ће, идући дан, доћи, да визитира. Од стране Павла, да је Трифуну, његова кућа у Токају увек отворена. А да има писмо, које му шаље снаха, Варвара. Постмајстер му је испричао да су га чекали, али да су Ђурђе и Петар, због позне јесени, већ отишли из Токаја. Павле га чека.

Хурка је, вративши се, из те визите, причао, Вишњевском, да је тамо, на скелама, много јада, да Трифун не разуме ништа, ни немецког језика, да личи на разбојника, а да има много болесника.

Хурка је, као чудо, саопштио Вишњевском, и то, да Павле није ишао да види брата, а да је Трифун дрекнуо, при самом помену Павловог имена. Писмо које му је донео, од фамилије, спустио је у чизму, и не прочитавши га, а ништа није питао за Павла. Питао је само за ковача.

Ватре горе на обали Тисе и логор је сав жалост и несрећа.

И Павле је саслушао постмајстера, мирно, са неким чудним осмехом, кад му постмајстер описа Трифуна и кад му рече да писмо није хтео ни да прочита, а да за њега, Павла, и не пита. Хурка је прећутао, да га је Трифун опсовао, при помену

Павловог имена. Хурка, који је код Вишњевског, увече, свирао у флауту, а говорио немецки, могао је само да нагађа, колико су Трифунове псовке, при помену Павла, тешке и ружне. Трифун их је био изговорио славонски.

Хурка је био зеленаш, пезевенк, подлац, а виђао је, и у своме свету, мржњу, и брата, на брата, али у његовом свету, све се то збивало, као што се, у цркви, папежничкој, тихо, преподобно, чита молитва.

И шири благо рукама – а празнина затим склапа.

Трифунов поглед, закрвављених очију, при помену Павла, и Павлов осмех, чудан – Боже ме прости, као у лудака – били су неразумљиви, за тог бледог, понизног човека, који је живео сам и није имао фамилије, никога.

Вишњевски му је наредио да се, у Исаковиче, даље, не меша.

Одјахао је сам до логора Трифуновог, сутрадан, и присуствовао поласку Трифуновог збега, према вароши Ујхељ.

Трифун је тамо имао да сачека даља наређења.

Вишњевски, тог дана, нити је звао Павла, нити је сврађао Павлу.

Исакович је, после Петровог одласка, нестао, као да је у земљу пропао, а у његову кућу није више долазила, ни госпожа Јулијана, ни госпожица Бирчански. Кроз башту, у кућу, улазила би, пред вече, праља, млада, лепушкаста, коју је Павлу био нашао Хурка. А на прагу, кад Павла не би било, седео је само стари слуга, који је чекао, да Исаковича одведе, до Јарослау, а који је говорио само хунгарски и ни једну реч другог језика. И њега је Павлу био нашао Хурка.

Трифунова сиротиња, при пролазу, туда, била је тим упадљивија, и тужнија, што је јесен у Токају, баш тих дана, била као нека небесна ватра. Сунце је сјало топло, блештало, трептало. У куће се увлачио, и људе опијао, мирис грожђа, из винограда.

Околна брда и шумарци у даљини били су црвени, као да су, заувек, преливени бојама залазећег Сунца.

Ноћи су на водама, око Токаја, биле пуне звезда.

Павле је, сутрадан, на коњу, сачекао полазак Трифунов, украј једне шуме, поред друма, који и није био друм, него крчевина, која је била пробијена, између два брежуљка.

Хтео је да види Трифуна – кога је јако волео – како одлази.

Да га види, иако је знао да га неће моћи видети, изблиза.

То је био, за Павла, завршни доживљај, при одласку из Аустрије, који се у његовој кући, доцније, у Росији, често препричавао. Да Трифун неће ни да види, очима, свог братучеда, била је, за све Исаковиче, велика срамота, и несхватљива. За Павла, доживљај, којем се, заиста, није надао. Који га је као дотукао. Да се то догађало у Темишвару, или Махали, разумео би био Трифуна – било је таквих свађа, и пре, у њиховим фамилијама. Али да сад, у туђини, на путу у неизвесност, после толиких несрећа, брат неће, ни да види, брата, то је за Павла, који је био поносит, била нека змија у грудима, која за срце уједа, нека ватра у глави, која ствара мрак у очима. А није Трифуну био ништа крив.

Да је Павле могао да прочита писмо, које је Трифуну Варвара послала, био би се још више збунио, јер је сирота Шокица покушавала да одобровољи Трифуна, дирљивим речима и сузама.

Пише, каже, 1752, лета господњег месеца октомврија 26 ден. племенитородном господару, шогору свом, са сузама у очима молећи га да у Токају заборави гнев свој на брата и несрећу своју која се и Павлу десила. Смерт оних које смо љубили треба да нас учини мека срца према свима који су страдални. Павле за покојном Ђинђом не мање от њега, Трифуна, слези пролива. Сам самцит по свиту лута. Зар да изгуби и фамилију и сладост љубави оних које мутна Тиса носи са истога сплава и скеле ко знаје куда? Нека се сети мајке своје која је над њима, обојицом, руке у плачу ширила, и нека опрости Павлу и да је крив, а знају да није. Она, која је уљез у њиховој кући, па види боље, преклиње га, тако јој живота и поноса имена њиховог ради које носи сад светом тајном венчања, да пружи руке своје и пољубац братски Павлу који сриће нема ни деце ни игде икога. Трифуне брате, молим те, учини тако па да се сви нађемо опет у Кијеву да бисмо људски живели и да и Бог и људи виде да смо у љубави којој само смерт може учинити краја.

Коњ којег је Павле јахао – а био позајмљен – застао је био, фркћући, поред једног пања, на измаку шумарка, под којим је, на једно двадесетак корака, пролазио пут. Павле је био, изнад пута, и нехотице, прикривен у жутом лишћу које је опадало. Врева је на друму била велика.

Кола су цврчала, пси су лајали, коњаници су се довикивали, а људи трчкарали око точкова, кочећи, цепаницама. Павле познаде Трифуна, у кошуљи до паса, на коњу, на другој страни друма. Јахао је укорак поред редова кола, која су се настављала и белела, својим, од киша опраним, арњевима. Са Трифуном су јахала два хусара.

Испод старих храстова, изнад јарка, из седла, Павле тад викну, ни сам није знао зашто, име Трифуна. Било га је обузело неко сузно сажаљење према старијем човеку, са којим је био одрастао.

Трифун се трже и заблену у шуму. Коњ поче да се врти под њим.

Забленула су се била и два хусара.

Глас људски је одјекивао у тој крчевини, надалеко, и са далека.

Један од слугу Трифунових примети, у зеленилу, изнад друма, коњаника, а ваљда познаде Павла. Узвикну, испруживши руку, и показа га. У том тренутку, Павле је, разнежен, угледавши Трифуна, скупио узде, и хтео да окрене коња, и да га потера, низбрдо.

Коњ фркну, при обиласку пања, па застаде, изненада.

Павле је тад већ видео, јасно, лице у Трифуна.

Виде како се то лице мрачи и како га братучед гледа, као вук, закрвављеним очима. У идућем тренутку примети како Трифун трже пиштољ из седла. У магновењу угледа и пламен из пиштоља.

Осети, као неки бич, ветар, који му скиде трикорн с главе. Трикорн му паде у траву, а он, на темену осети још, као удар бича.

Трифун га је гађао право у главу и промашио је с прста.

Пуцањ је био тако страшан, неочекиван, брз, да Павле превуче руком преко чела, да збрише крв. Левом руком је једва задржао коња, да га не преврне у јарак. Видео је, у исти мах, и то, како хусар зграби за руку Трифуна и како се око Трифуна учини велика гра̑ја. Трифун је, очигледно, покушавао да опали, и из другог пиштоља. Павле, и нехотице, не знајући ни сам зашто, стеже коња и стаде Трифуну на мету, мирно, као Турчин од дрвета, на ком је сирмијска хусарија вежбала пуцање из пиштоља.

Из гужве, међутим, која је око Трифуна настала, Павле виде како се Трифун отима, како му се коњ пропе, и како га Трифун удара, песницом, па одјаха. Слуге су нешто довикивале Павлу, млатарале рукама, а затим одјурише, и оне, за Трифуном. Дуг ред кола није био чак ни застао, него је наставио да се креће, као нека гусеница.

Вика је била велика.

Павла је била обузела нека неизмерна жалост, и тишина.

Није више видео, ни како се Трифун удаљава, ни како мили дуг ред кола, ни њихову сиротињу из Махале, како, уморно, крај кола, корача. Видео је – тако му се причини – себе самога, како изиде из себе самога, и одлази и нестаје за Трифуном, за колима, за дугим редом кола.

Коњ под њим је био стао, дрхћући, устукнувши.

Павле тек тад склизну из седла и подиже свој трикорн.

Виде да има опрљену рупу.

Паде му на памет да је исто онаква, каква је била она, кад му је, на оном пропланку, Текла, трикорн на ватру бацила. После оног силаска из шумарка, куд га одведе, да хватају лептирове.

Павле је дуго седео на прагу своје куће, погнуте главе, у шакама, тог дана. Имао је на лицу онај чудан, лудачки, осмех, који је Варвара у Токају прва приметила, а који је зачудио био и Ану и Ђурђа. Мумлао је и мрмљао је самом себи.

Сутрадан, помоћу постмајстера Хурке, Павле је набавио неколико рифа свиле, коју је, са нешто талира, оставио за собарицу Хуркину, која му је прала пресвлаку, односила је на прање и доносила.

Хурка је чак нашао и неке, сребрне копче, за појас, које је Исаковић послао за госпожу Јулијану и госпожицу Дунду, са неколико речи поздрава.

Два дана после одласка Трифуновог, обрачунавши са постмајстером, Павле је отишао из Токаја, без збогом од Вишњевскога.

XX ПУТ У РОСИЈУ ВОДИО ЈЕ У ВИСИНУ

У породици Исакович, причало се да је – са поласком у Росију – Павла Исаковича, настала, у њему, велика промена. Променио је био и своју нарав, и своју душу.

И осмех је свој променио. Смешио се безумно.

Траг јего благородија, и његовог живота у Росији, остао је, донекле, у писмима која је писао, из Росије, свом поочиму Вуку, и свом болесном рођаку, Исаку Исаковичу, у Неоплатенсу.

Ми сад знамо шта је, после, са Исаковичем, у Росији, било, како се у Росији провео, и како је завршио.

То је чудновата и невероватна прича.

Дан, када је из Токаја пошао, његов рођак бележи – по старом календару – као дан мученика Аверкија, а то је био 22. октобар године 1752. Папежници су тај дан светковали, у Неоплатенси, као дан неког Светог Карла Боромејског, кога – као и Аверкија – нико није знао.

И за једне, и друге, то је био петак.

Уочи тога дана, у Токају, Месец је био пун.

Исакович је тог дана био поранио и кренуо у зору.

Вишњевски му је био, преко постмајстера Хурке, нашао кола, да му пртљаг одвезу, а послао га на једну адресу, у Ујхељу.

Од Ујхеља је, затим, Исакович јахао, на коњу, брђану, који је био кротак и личио на мирну мазгу, то јест, пошто мирних мазги нема, на мирног магарца – какви су магарци, на брду. Пред Павлом је јахао водич, Хуркин, који га је водио до вароши Јарослау, у Пољској. Као што је био и Ђурђа и Петра одвео.

То је био Словак, човек брз, а ћутљив, који је ћутке јахао, ћутке јео, а Павлу, ћутке, кад испредњачи, руком махао.

Исаковић је, тако, имао осећај да, ћутке, одлази у планину, да га, ћутке, воде некуд у висину.

За Павлом су се кретала, лагано, кола, која му је братучед оставио.

И човека, који је крај тих кола корачао, нашао је био Хурка.

До Ујхеља је Павле путовао лако. Од Ујхеља је пут био тежи и много је, до Дукље, кривудао. Ишли су и неким шумским, попречним, путевима. А тај друм, у Карпатима – тек назидан – личио је више на крчевину, него на пут царски.

У позну јесен, са свих страна, из Хунгарије, путници, који су ишли у краљевство пољско, скупљали су се на Дукљу, а сви су грабили да, Карпате, што пре прећу. Били су уплашени да их не стигне невреме, о ком се причало, да је, у Карпатима, страшно. Олуји, провале облака, поплаве – према причању путника – ређају се тамо. А знало се и то, да ће кроз месец дана, тамо горе, све бити у снегу.

Мртво, пусто, завејано, непролазно.

Медведи ће силазити на друм, дању.

Чопори вукова почеће да прате путнике урликом, у сумрачју.

Пролаз Исаковича, међутим, није забележен, по тим брдским насељима, ни у књигама постмајстера на том путу, ни у књигама свештеника по селима, који мртве записују, на гробљу. По крчмама, нико није памтио човека, који је путовао усамљено.

Коњаник усамљен, прошао би, и никаквог трага за њим не би остало.

Једна кола, више, или мање, на друму – нико није памтио.

Ако би неки путник задоцнио, а снег га завејао – кад отопи, у пролеће, путници би, каткад, угледали, крај пута, људске кости, или пар чизама, које је вук оглодао.

Никад се није знало, после, ко је то, тако, у Карпатима, завршио.

Међутим, Павле је, из Ујхеља, био пошао, у природу скоро питому, скоро идиличну, у зеленилу, крај пута који се у даљину, и планину, пео. Све је жутело, црвенело, сјало, блештало, на јесењем Сунцу.

Јесен је, и те године, у том крају, била лепа и топла, а Сунце се тог дана рађало, изнад Ујхеља, велико, светло, на небу тако ведром и плавом, као да је увек тако плаво, и као да ће вечно бити плаво.

Само је у даљини, у планини, неколико облачића скакутало.

Иако су аустријски талири, Марије Терезије, у то време, били, свуд у Европи, примани, радо, а имали добру, познату, цену, Хурка је био Исаковича наговорио да му

дозволи да му он припреми, и накупује, ствари, које у Росији имају још бољу, двоструку, стоструку, цену.

Сав у црном оделу, тих, понизан, постмајстер се, пред одлазак Павлов, у Токају, потрудио да, по околини, по осиромашеним, племићским, кућама – осиромашеним у рату – покупује Павлу сијасет ствари, које су се продавале боље, далеко боље, у Росији, него сребро.

У колима, Павле је тако вукао за собом читаво благо: нове, хусарске, росијске попоне, куртке, чакшире, чизме, мамузе, какве је само Вишњевски имао. Неколико нових пиштоља, међу којима су била два француска. А поред тога и сијасет сребрних дугмади, копчи, ножева, камиша. Било је у колима, и Павлових кошуља и гаћа, обојака, а купио му је био Хурка – то јест продао – јефтино, као да је крадено, и неколико скупоцених бурмутица, прстенова, медаљона, за које му Хурка рече да се у Кијеву плаћају, међу официрским женама, баснословно. Све је то, каже, у околних хунгарских племића набавио.

Кола су, осим тога, вукла, за Павлом, и неколико бурића чувеног, толчванског вина, али не Вишњевскових, него купљених за Исаковича. Ти бурићи, говорио је Хурка Павлу, отвориће му, у Кијеву, врата, и она врата, која ни сузе људске, па ни злато, не отварају.

Исакович је, све то, примио, као под морање, и исплатио Хурку.

Доцније је увидео да му је постмајстер, ко зна зашто, учинио велику услугу. Исакович се, кад је стигао у Кијев, рашчуо, по богатству.

Безбрижност Павлова, ведрина, на души, кад је из Ујхеља пошао, имали су, међутим, сасвим друге разлоге, него то. Ти разлози нису били куповине, ни ствари видљиве, ни стварност, него неко уображење. Павле је био уобразио да некуд, навише, на висину, иде. Његов пут, који се пео у даљину, на планину, водио је у Росију.

Сунце је над тим висинама сјало, тако светло.

Као и Гарсули, онај Крфљанин, кригскомисар, у Темишвару, и Павле је, изненада, спазио велику светлост, силину, моћ, дивоту Сунца, које нас све греје у животу. Само док је ушкопљени Гарсули обожавао Сунце, јер му је грејало његове поднадуле ноге, пуне воде, Павле је осетио Сунце, да му блиста, као нека сабља, на челу. Био је подигао главу, јашући, погурено, у даљину. Ишао је дигнуте главе у сусрет Сунцу.

После сат, два јахања из Ујхеља, Исакович је почео да залази у шуму и да мумла коњу, и самом себи, у својој самоћи. Приметио је био да је зашао у један свет, који није знао, који дотле није ни гледао, а који му се сад чинио још чуднији, него свет у ком је дотле живео. Као и остали сународници Павлови, ни Исакович није размишљао, никад, о природи, нити загледао шуму. Шума му је била, као и сва природа, близу. Шума као шума. Сад, јашући тако, у туђину, зачуди се, како се пред њим отварају,

велики, као цркве, шумарци храстова, букве, са испреплетаним грањем, са огромним, чворноватим, стаблима, са огромном кишом жутог лишћа, које вене и које је опадало.

Прво га је зачудило Сунце, тог дана, тако огромно, светло, велико.

Затим та шума, која се учини непроходна, кроз бескрајно зеленило.

А био је тог дана замишљен, и зато, што, ето, помисли да, иако путује сам, није више сам, него само један од оних многих, који у Росију иду.

Павле је заиста био, за неколико месеца, у Бечу, на слепоочницама, оседео, а онако висок, уморан, мало се и погурио, иако још није био стигао ни четрдесету – али се на том путу у Росију још једном исправио.

Одлазио је, осећао је, заувек, из једног света, у ком је дотле живео, у ком оставља, не само своју кућу у Темишвару, не само рођаке, који остају, не само женин гроб у Варадину, него и читав један народ, ком је припадао. Са чуђењем је улазио, све дубље, у ту шуму, испреплетаног дрвећа, које се црнело, грања, које се над њим надносило, чворновато, а које беше, за њега, нешто ново, чудно, сад, као да га је први пут у животу угледао. Јесењи зраци Сунца, кроз ту шуму, изазвали су били чудно шаренило, у зеленилу, и жутом лишћу, које је опадало, а и то жуто лишће било је шаренило жутог – мање, више, црвено, мрко, мртво. Над Павлом се било склопило, место неба, јесење дрвеће, које се, безбројно, ширило, све даље у брда, све више, у висину. А кад би се у седлу осврнуо, чинило му се да се, сад, ваљда, шири, доле, не само по Токају, откуд је био кренуо, него и по околини и крововима Беча, где је био, и по Дунаву, који није заборављао. Да се шири, кроз целу раван хунгарску, а пада и на Будим, и на Раб, и на Визелбург, куд је прошао.

Та светлост јесењег Сунца није се пробијала само кроз крчевину, пред њим, него и кроз његов трикорн, његову куртку, кроз његове груди и кроз очи, кад би их склопио.

Његов коњ, брђан, није журио, љуљао га је равномерно, као што децу у колевци љуљају, али је одмицао у брда, лако, кораком, брзо, сигурно. Пањеве је обилазио. Дугим репом их је само додирнуо.

Није само збрка и замршеност грања и стабала била чудна, у тој шуми, него и сенка свега тога, на тлу, куд је коњ пролазио. Читав један свет сенки, на трави, у шипражју, који никад дотле није био запазио.

Кад би склизнуо са седла, да испружи ноге, и почео да пешачи, још чуднији је био шум лишћа свелог, које је, корачајући, пред својим кораком, дизао. Лишће би узлетело пред њим, залепршало и падало, као безбројни, жути, црвени, мрки, мртви, лептирови, које ветар подиже, али који крилима више не машу.

Што је друм даље одмицао, од Ујхеља, у брда, лишће је било све гушће опало и лежало, на земљи, увело. Шумско дрвеће, гране као неке руке, све су биле више испреплетане, у мраку шуме, у који је улазио. А у даљини се појавише планински врхови, и сувати, на којима је све било празно.

Иза далеких врхова било је само небо.

Чудан је био тај осећај да пут у Росију иде све више у висину.

Да ли под утиском љуљања у седлу, кад би опет узјахао, или сањивости, јер је био неиспаван већ давно, Исаковић је, одлазећи у Карпате, имао осећај, да се растаје, све више, од свега што је прошло.

У његовим мислима, као у том шумском мраку, као у том шумском, испреплетаном, покрханом, грању, међу тим сенкама, кроз које га је коњ носио, а којима краја није било, прођоше, још једном, људи и жене, од којих се недавно био растао.

Виде, у црном сомоту, у црним колима, кригскомисара, Гарсулија, онаквог, какав беше у Темишвару – кад га је оковао. Он га је у Бечу дуго тражио, помоћу Агагијанијана, али га није нашао.

Виде и намћора Копшу, како седи на троношцу у свом comptoi-ry, а чинило му се да га види у стакленом излогу, у ком је, на црвеном сомоту, талире, који се беле, изложио.

Јави му се у сећању Агагијанијан, сав тужан, јер га је Волков био, штапом, одаламио, и јер му се то први пут било десило, откад је Руса служио.

А јави му се и Волков, кога је, зачудо, увек уз госпожу Евдокију замишљао, са којом се слаже „совершенно“! Учини му се, да га чује, како му опет довикује, своје, уобичајено: „Но, капетан! Не грустјите по прошлому!“

Кад му се Вишњевски, блед, отмен, леп, указа у сећању, окрете главу.

А скоро се насмеја, кад, у мислима, угледа Кајзерлинга, велеможног господина, који пати од кијавице и држи ноге у шафољу.

Божич му се учини, честита старина, злочинац, у ком је први пут видео, колико зла има у човеку – и у сународнику.

Божич га је пратио очима, зрикаво.

Зло, у његовим сународницима, зло, учинило се Исаковичу, на том путу у Росију, главни узрок, да толико несреће има – у свету, у ком је дотле живео.

Најзад, угледа, у мислима, и Божичку, голу, луду, лепу, дивну, бурну, црну, задихану. Учини му се да чује, како она, испрва, уздише, а затим крикне, од уживања. Од те слике у сећању, погну главу.

Међутим, њеној ћерци довикну, весело: Стој! Стојко!

Тако је то девојче почео да назива, јер се увек журила!

Њен смех је осећао, још увек, као неки мелем, утеху, а ослушкивао, из прошлости, као неку фонтану.

Питао се, да ли ће видети фонтане у Петерсбургу, које је Петар Велики толико волео. Фонтане су се Исаковичу, на његовом путу, у Бечу, учиниле нешто најлепше, на свету.

Помислио је да би смех ћерке госпоже Евдокије тако радо чуо, још једном у животу.

Није било прошло ни пола године, откад тај, иначе тако охоли, крути, а строги, морални, Исакович, из Темишвара, крену, а колико се био променио.

Сетио се, у том свом дремежу, и Трандафила, у Будиму.

Мрмљао је нешто, при том сећању, а госпожи Фемки је сав њен неморал опростио. Весеље, у животу, учини му се да је, једино, човека, достојно.

Кад је о својој фамилији размишљао, било му је жао таста Петровог, који је, сам, у Новом Саду, у својој великој кући, остао. Павле је замишљао сенатора Стритцеског – бахатог, надменог човека – како неће ни са својим слугом, који је исто тако остарио, да проговори коју реч. Него седи, сам, крај свеће, у сумрачју, са својим керушама, а мисли на своју ћер, Варвару, која је отишла далеко.

Није, дабогме, ни у његовој фамилији, све, било, увек, тужно.

Сети се – прекопута куће Стритцескове – куће Ђурђевог таста, сенатора Богдановича. Анин отац имао је у кући весело друштво. Из те куће су често излазили, о поноћи, сирмијски хусари, који су долазили, код сенатора, на вино, али и да се удварају сенаторки, госпожи Агрипини Богданович, која је тек била прешла четрдесету, а била лепотица, на гласу.

Ти млади лајтнанти, и секундмајори, долазиће, тобоже, да се за свога јолдаша, Ђурђа, распитују, али, у истину, да мало сенаторку потпале и загреју. Све, разуме се, толико, колико је национални морал дозвољавао. Кад би сенаторка синула, а лајтнанти почели да уздишу, била би већ поноћ, и време да оду. Лајтнанти су се онда праштали учтиво, љубили домаћицу – која је превртала очима – у руку, а сенатор би их испратио.

Кад би се вратио у кућу, затекао би сенаторку, замишљену.

Она би га узела под руку и прошаптала: „Јашо, серце, мази ме мало.“

А сенатор – прешао шездесету – нашао би се онда у чуду.

Ђурђе би се тресао од смеха, кад би то Павлу, пазећи да га Ана не чује, причао.

Јашући тамо, изнад вароши Ујхељ, у брда, у жутом лишћу, Исаковић се, кроз те успомене, заувек, од свог Срема, праштао.

Све је то била прошлост и све је то било, заувек, прошло.

Оно, што би га поразило, кад би се тога сетио, била је променљивост људске среће, и у том, прошлом, животу. Срећа је људска била тако нестална. Довољна је била нека, изненадна, селидба, нека болест у кући, нека несрећа фамилијарна, нека свађа, неки дуг дужнику, несташица новца – да о несретним љубавима и не говоримо – па да сретан човек постане несретан, као да сретан никад није ни био.

Људи су губили срећу, као просјаци, кад их пси повијају, торбу.

Сетивши се Трифуна, Павле је био сагао главу.

Сећао се, како је старог капамаџију, Гроздина, Трифуновог таста, оставио, у Руми. Пред полазак, Гроздин је признао Павлу да зна да му је Трифун упропастио ћерку, и да га је Кумра оставила, иако су у браку имали шесторо и живели сретно. Старац је остао, заогрнут капутом, испод дудова.

Рекао је Павлу да му се и не живи више.

Павле се питао, у том сећању, где је утеха за човека, кад га такве беде снађу? Он је себе тешио мишљу да је за себе, утеху, ето, нашао, у тој Росији, куда сви они иду. Почеће – помисли – неки нов живот, тамо. А што је прошло, заувек је прошло.

Павле је имао прво преноћиште, на путу за Дукљу, крај једног бедног, русинског, насеља, у једној брвнари, кроз коју је Месец просијавао. У шумарку, уоколо, зраци Месеца створили су били читаво чудо.

Чинило се да, и околна брда, и небо, сијају.

Као и свако вече, од неког времена, ноћу би се сећао своје жене, коју је сахранио. Тек сад, у сећању, он је разумео, колико га је то људско биће волело.

Помешана са лицем и стасом госпоже Евдокије, у сећању, од којег је бежао, његова, мртва, жена враћала му се и на том пењању у Карпате, на путу у Росију, кад би заспао.

Лежећи на слами, под колима, Павле би – кад би му се она јавила у сну – шапутао нешто, превртао се немирно, и, мада на дану ни за шта не би сузу пустио, имао је, кад се пробуди, у очима, сузу.

Виде, као да је ту, на измаку шумарка, у месечини, капију сенатора Богдановича, Ђурђевог таста, у Новом Саду, кад му је у кућу ишао. А прекопута те куће, капију сенатора Стритцеског, чија је ћерка била тада замакла за око Петру.

Једном, у пролазу, у тој капији, Павле је био угледао Варвару, са суџуком у шаки – која се препаде од високог, нагизданог официра и остаде тако, непомична, загледана у њега, као да ју је омађијао. А у идућем тренутку побеже, као да ће да је однесу.

Павле, у том тренутку, зачу нечији смех, и угледа, у прозору, лице једне младе жене, и озбиљно и тужно. Видео га је само као у магновењу, јер је то лице одмах затим нестало.

Сад је сваку црту тог лица памтио и видео га у Месецу, видео у води, видео, каткад и у стаклету, свог прозора, по кућама, где је живео. Чело те лепе појаве било је бледо и ледено, а уста, међутим, весела, као да једе црвену трешњу. Очи су биле тамне, толико, да су се, под дугим трепавицама, чиниле да гледају укосо. На њима опази неку таму, као маглу, жалосну.

Кћи чувене лепотице, Петричевичке, имала је нежну лепоту дугуљастих глава, са огромном, густом, црном, косом. Лице жена, које дуго чекају, али кад заволе, воле безумно и немо.

Кад је Петру о том причао, братучед му рече да је то видео пођерку Стритцескову, која се ближи тридесетој, коју би радо да удаду, а која је и лепа, и добра, али нема мираза, кажу, а мало је наглува.

Петар Исакович био је, у то време, први, ушао у шокачку кућу.

У сећању, на том преноћишту, Павле се сећао и како угледа, први пут, своју будућу жену, врло допадљиву, и по стасу.

Била је прешла улицу.

Нестаде, као што срне, кад претрче, нестају.

Павле виде само витку, брзу, младу жену, лепих ногу, која је била задигла сукњу, јер је, тог дана, била пала јака киша, и оставила за собом баре, и блато. Иако није био женскар, осети како је то створење плахо, лако, а лепо у кораку и трку. Претрча из једне куће у другу, као што сенке преко сокака претрчавају.

Павле је могао да запази само вртлог сукања, око њених ногу. Њена су рамена, тог дана, била гола, у летњој хаљини, а поцрнела од Сунца.

Она га није била опазила и уђе у Анину кућу.

Он је ту Варварину рођаку видео, први пут, изблиза, тек кад је први пут ушао у сенаторову кућу, са Петром. Но и тада није још, са њом, ни речи проговорио. У кући је било, тог дана, пуно, а сиромашна рођака сенаторова изишла је, кад сирмијски хусари уђоше – да остави Варвару и сенатора саме – јер официри беху дошли да Варвару, а не њу, гледају.

Међутим, Павле је запази, како седи, крај зида, у недоумици.

Седела је, испод једног огледала, у плавој кринолини, а држала у руци црну лепезу. Груди су јој биле откривене много, према оновременом обичају. Гледала га је, нетремице, кад је ушао.

Иако Исаковић није био женскар, његова ноћна богиња, и Луна, из театра, набрбљала му се много, показујући му, шта је у којој жени добро, а шта ружно. Која жена има лажну косу, и зулуфе, а која има јастуче на туру. Кавалјери су, у то доба, носили, око цеванице, чак и лажну мускулу, а жене, које нису имале груди, испод ришева, клупче.

Разлика, међутим, између његове богиње ноћи, у театру, чију је фамилију издржавао и плаћао, и ове сиромашне рођаке, била је велика. Исаковић је то, иако није био женскар, запазио. Његова плавуша, Бечлика, била је расположена, за љубав, увек, али ништа више, за њу, није било ново, ни пољубац мушкарца, ни уздах при уживању, ни љуљање страсно, у мушком загрљају. Давно се та Бечлика беше наљуљала, гола, у театру који је плаћао неки гроф Дурацо.

Кирасири су је знали, и голу.

Ова црномањаста, витка, девојка – која се ближи тридесетој – била је нетакнуто злато. Била је пребледела, смртно, кад јој рекоше да је тај дошљак, из сирмијског полка, доведен у кућу да је види.

При самој помисли да ће, за тог човека, да је удају, њене су ружичасте ноздре стегле се, тако да је једва могла да дише.

Стајала је као укопана, кад је пролазио, а истрчала сва сретна, кад је сенатор махнуо руком. Срце јој је куцало, тако, да га је чула у свом уху, а била је поцрвенела, јако.

Кад се Варвара удавала за Петра, а она за Павла, Катинка је причала својој рођаци, у стиду, да јој колена дрхте, кад јој Павле прилази и да ће то тако бити и у браку. Стритцески, који је био решио одмах да проводаџије одрже први састанак у Варадину, био је приметио да његова сиромашна рођака не скида ока са Павла.

Са тог првог преноћишта у Карпатима, Исаковић је, после једне непроспаване ноћи, кренуо рано.

Успомене на његову жену, биле су се, пред зору, помешале са успоменама на госпожу Евдокију. Стидео се тога. Желео је да, што пре, оде.

Дан је био опет топао, јесењи, али је сад јесен била утонула у неку маглу, која је имала скоро ружичасту боју. У тој магли биле су, и шуме крај друма, и брда, која су била све виша, и залазила, у даљину, у неко невидљиво руменило. Кроз ту маглу лишће је, сад, опадало.

У тој магли цветало је још и зимско цвеће, по баштама, у једном малом селу, кроз које је прошао, уз вику коњушара и туп удар дрвосеча, који су крчили шуму.

Планина, шуме, дрвеће, које је било близу, друм, кола, све је било утонуло, пред њим, и иза њега, у ту чудну, провидну маглу, у којој је јесењи предео мењао, сваки час, боју.

Био је румен, па жут, па мрк, па црн на врху, а у долини, доле, плав, као неко небесно плаветнило, које је пало на земљу. Долину реке Ондаве, тако, Исаковић је памтио, као неко чудо.

Виде сребрну јасику.

Виде лишће у злату.

Виде камење, по врховима, као да је драго камење, устрептало.

А кад се магла разишла мало, виде снег на једном врху.

Кроз ту чудну маглу, он је скоро плачући пролазио.

Сећао се како га је жена гледала, на самрти, сузно и немо.

На том путу Исаковић, први пут, поче да се пита, куд ли сад, и он, и његови братенци, иду? Каква ли судбина чека, и Ђурђа и Ану, и Петра и Варвару? Трифуна није био омрзнуо – само, кад би га се сетио, превукао би руком по челу, као да жели да скине неку копрену са очију.

Исаковић је знао да их, у Кијеву, већ чекају, њихови рођаци, Шевичи, и да је Кијев пун њихових сународника. Он је, све док није пошао, у Карпатима, уз брдо, искрено био жељан да и они, Исаковичи, у те своје сународнике, у Кијеву, утону, да деле њихову судбину, да се населе са својим рођацима у истом насељу.

Сад, изненада, на том путу, Павле осети да се на том свом лудом путу у Беч, Бестушеву, и Кајзерлингу, од својих, откинуо.

Желео је да оде некуд у Росији, где неће хтети, опет, да га жене, и да, за њега, своје ћери, и свасти, удају. Да га оставе на миру и да га не питају, како је, без жене, удовцу. Њему је било добро.

Желео је да га одведу императрици, да пред њом приклони колено, да је пољуби у руку и да јој каже, шта је све његов, сербски национ препатио. Па да је замоли да се росијске трупе појаве у њиховој Црној Бари, или бар на путу у Сервију. Аудијенција, код императрице, била се рашчула, код оних који су се селили у Росију, као највећа милост, коју је жив човек могао да доживи, кад стигне у Росију.

Вишњевски се смејао, кад му Исаковић, то, помену.

Код Павла то није била, ни жеља да се прочује, ни жеља да се, међу сународницима, истакне, него последња нада да, у Росији, сербске јаде чују, и то на највишем месту.

Петога дана, по поласку из Токаја, о Митрову дне, Исаковић је био, са својим колима, стигао на превој Дукље.

Пут којим је ишао у Пољску, кроз Карпате, показао се лакши него што је очекивао. Лакши него што се причало.

Осим цепаница, којима су кочили кола, на низбрдицама, и узбрдицама, ништа на том путу није било тешко. Пут је благо вијугао у планину до пољске границе.

Могао је, да је хтео, ићи и брже, али није хтео да мучи своје људе, ни туђе коње, који су били навикли на лагани ход. Тек, приче о вртоглавим урвинама и пењању небу под облаке, показаше се приче.

Пред вече тог дана, друм, који је био сад тврд и каменит, изишао је на неки пропланак, на ливаде, испод једне стене. Исаковић виде, у даљини, аустријски форпост границе, а у једној удољини, сеоце, са дрвеним кућама, из којих се дизао, колутао, дим. На трави, пред тим насељем, пасло је мирно стадо. Овце су биле чупаве и мрке. Јеловина је мирисала на зреле шишарке.

Неко је нешто довикивао из тог насеља.

Његов водич, који је, све дотле, јахао пред њим, на сто-двеста корака, давао му је знак, да стане. Био је устао у седлу и махао руком.

Исаковић задржа коња и окрете се у седлу, да види своја кола, која су ишла за њим, подаље, а крај којих виде како корача, лагано, коњушар, кога му Хурка нађе. Иако је на тим колима возио, тако рећи, читаво благо, Павле их је био скоро заборавио. Сад му се приближаваху као да миле. Коњи, на последњој узбрдици, набрекнуше.

Иза својих кола, Павле угледа, на видику, у даљини, високе врхове и стене Бескида, које су се дизале до неба, али, у близини, брда су била нижа и врхови благи. У дубини су се плавеле долине. Међу шумама и пољима у долини, кривудала је Ондава, бистра и брза, као горски поток.

Био је необичан мир у земљи откуда се попео до Дукље.

Сунце је, са десна, залазило над тим крајем.

Био је то пожар до неба, у ком су се црвенели врхови високи, а зеленели, кроз руменило, четинари, на планини. У долини, шуме су биле црне и чиниле су се непроходне. Руменило заласка Сунца падало је, у долину Ондаве, као неки златни прах, који је провидан, и кроз који цео свет трепери. Тај залазак Сунца, полако, изазвао је и у Исаковичу, на том путу у Росију, неки, свечан, мир.

У том пожару нестајала је, заувек, за њега, земља, из које одлази, а са њом и сва сећања његова, на његов живот дотадашњи. Није се надао да ће, икад више, угледати госпожу Евдокију, како му долази, ни Божича, како га гледа и зрики. Неће више

сусрести, ни Волкова, нити ће ићи Кајзерлингу. Све ће то, заувек, остати, у тој руменој, вечерњој, тишини.

Пошто је, сад, у седлу, био окренут Сунцу, оно га је грејало у груди, па му се учини да и он гори, и да ће и онај дотадашњи Исаковић изгорети и нестати у тој вечери. Претворити се у пепео, који ће Сунце, у опало лишће, на путу који је прешао, расути.

Неко време, као омађијан заласком Сунца, Исаковић оста тако, издигнут, у седлу, окренут прошлости. Сунце, које је залазило тог дана у Карпатима, у ведром небу, пробудило је, и у том путнику, слутњу да је на свету сиђушан, као сиђушно зрно песка у тој бескрајној румени. А доцније, у Росији, у својој кући, у Бахмутској провинцији, често је причао својим братенцима, како је, тамо, у Карпатима, напустио сваку наду, да би могли, у оном што све њих чека, ишта, изменити.

Павле трже коња, тек кад га његова кола стигоше, и одјаха у жбуње, да их пропусти. Прошла су крај њега, тихо, а тишина је била толика, на том пропланку, сад, да му се учини да чује како један од четири точка, опасно, цврчи.

Коњушар Хуркин, који је сад ишао пред коњима, убриса зној са чела, рукавом, и довикну му да су, најзад, стигли.

Исаковић му се осмехну, задовољно, јер на људе Хуркине није имао, на целом том путу, никад, да се пожали. Били су троми и мирни.

Његов водич му је нашао преноћиште у једној дрвеној кући, испод аустријске стражаре, на граници. Кућа као кућа, али кад Павле диже главу у ниској, али пространој, избу, у којој су били високи, бели, кревеци, виде над главом, у дрвеној греди, четири слова, која су била исписана на крсту на Голготи. Коњушар му рече да, по том, може познати да су већ у росијској кући.

Иако није разумео ни речи, од онога, што му људи, довикиваху, и жене, које су га дочекале, пред кућом, клањајући, виде да је то неки миран и питом свет – људи крупни, високи, а жене румене. Паде му, после, у очи да су људи у чизмама, али да је оно, што му се учини чизма, на ногама жена, само траг блата и земље, на босој нози.

Никакво прање није више могло да скине са њих тај траг, ропски.

Кад су братенци, доцније, о том причали, Ђурђе рече да се био зачудио колико су беле, мало навише, кад задигну сукњу, и вежу чвор на сукњи. Тамо, каже, немају траг ропски.

Исаковић је провео вече у свађи, са сержаном, који му дође са водичем, да каже да ће морати, ту, код форпоста, неколико дана, причекати. Има, каже, наређење да га задржи. Његов официр сишао је у варош, у тој ствари. Причао је да су Петар и Ђурђе прошли, али о Трифуну није знао ништа рећи. Ни Трифун, ни његови људи, нису се, каже, појавили у Дукљи. А тешио је Павла да није Дукља једини прелаз, куд у Пољску путују путници.

Павле је прво, у беснилу, био шчепао, тог сержана, за груди, али се после сети да свађа може све да поквари, па се смирио. Аустријски стражари били су опколили кућу, али су се после, по мраку, разишли.

У тој русинској кући, као у некој медвеђој пећини, Исаковић је провео скоро две недеље, гунђајући, ноћу у бесаници, а спавао прекодан, иза куће, под четинарима, на трави.

Иако су сви људи, око њега, говорили, неким, њему сродним, језиком, нити је он њих разумео, нити њега, они. Кад би заподео разговор, да време прекрати, они су га слушали, понизно, смешећи се, неми.

У свом беснилу, да мора да губи време, у тој пустоши, иза леђа божијих, Исаковић после, данима, није хтео ни да излази. А кад би изишао, водао је коње, да време прекрати. Почео је свог брђана да учи, да на две ноге стоји и много се смејао животињи, што се отима и дури.

Војници из стражаре долазили су му и нудили, на продају, дивљач, коју су, по околини, ловили.

Од њих је Павле чуо причу, о том, како су његови братенци пролазили.

Ђурђа је, кажу, официр, пропустио, после неколико речи.

У дангуби, Павле је највише заволео једног старца, у том насељу, који је долазио да му показује, како се дрво реже, и праве руже у дрвету, на постељи, и слика Сунца, на капији.

Тврдо, тешко, дрво, после неколико дана, постаде меко у Павловој руци, и, пред полазак отуда, био је у стању да, за тили час, истеше Сунце – које се плази – у дрвету, лако, као да ножем, не дрво, него јабуку, љушти. Тек на дан мученика Онисифа и Порфирија, деветог новембра те године, Исаковичу дође официр, сав намазан лојем, по чизмама, и каишевима, у тамној, плавој, бунди, да му каже да је све у најлепшем реду, и да границу може, идуће јутро, слободно, прећи.

Био је то неки лаћман Игнац Штуцен.

Човек јако израстао, рошав у лицу – из којег су вириле жуте очи пијанца – који је замуцкивао и климао главом, при свакој својој реченици.

Извињавао се. Росијски капетан, каже, треба да извини.

Много се протува мува на граници, а већ му се било досадило и то, да му јављају да ће опет неко, са именом Изаковиц, проћи. Куд нађоше да буду, истог имена, толики. Ни он није знао ништа да каже, да ли су, кад су, и куд су, Трифун Изаковиц и његови људи, прошли.

Павле је био плануо, у први мах, кад му тај простак дође, али се одобровољи, кад Штуцен додаде да га је опуномоћио и Вишњевски – да му се нађе.

Што је било најлепше, нити је тражио да Павлова кола прегледа, нити да, у росијског официра, папире види. Павле му је ређао, по столу, своје фрајпасе, на којима су били велики, аустријски, црни, двоглави, орлови, али је Штуцен тврдио да му сад више никакви папири нису потребни.

Зна да је Павле висока личност у росијској служби.

Растао се од Исаковича задовољан. Примио је чак и талер терезијански, да га раздели, за пиће, стражи.

Павле је, тако, дан преласка границе, утврдио на дан уочи своје славе, које су се Исаковичи, од старина, држали, иако нису знали, ни ко је био, и какав је био свети Мрата. Ноћ, уочи поласка, Исакович је провео у сновима, којих се сећао после, а који су били горки и тешки.

Иако је на том пропланку, код Дукље, било захладнело, Исакович је спавао го, као што су сви Исаковичи спавали, у постељи. Лежао је потрбушке, отежао од ваљушака домаћина, који су били са сиром, а пливали у масти. Мумлао је целу ноћ и навлачио јастуке на леђа – који су му спадали. Будио се хладан у ноћи.

И ту, на том преноћишту, и те ноћи, наставила се игра, коју су са њим играли се неки ђаволи, на том путу у Росију. Од неког времена сањао је своју покојну жену, голу, како она плаче, а он је љуби.

Он је њу почео да сања, први пут, у затвору, у Темишвару, кад га је био оковао Гарсули, и кад га је само депутација сербских комерсаната код Енгелсхофена – депутација сенатора Маленице – спасла да га Гарсули не обеси.

Ту младу жену, коју је био заборавио, тако рећи, а која је била тада већ годину дана мртва, почео је, у затвору, да сања, како му долази, како га милује, по потиљку, по коси, како га љуби.

На целом путу до Беча, куд оде да тражи пашпорт у Росију, мучили су га слични снови. Па и после оног лудог, нехотичног швалерства, према госпожи Божич, у Бечу, ти снови нису престали. Напротив, његова мртва жена посећивала га је, у сну, све чешће, све лепша, све примамљивија у телу, све страснија, у тој ноћној љубави, од које је био, на слепоочницама, почео да седи, а о којој ником није смео да говори.

Иако се каткад њено лепо лице мешало, у сну, са лицем госпоже Евдокије, као и њене тужне очи, иако се каткад њено, голо, витко, тело, мешало, у сећању, са снажним, дивним, ногама Божичке, та мртва жена би изишла, и из те мешавине, бела, лепа, и остала сама са њим, у зору, кад се буди.

Била је тако дивна, тако страсна, у тој лудој љубави, у сну, да се Исакович стидео, да је лудео, премирао кад се пробуди ујутру.

Седео би са погнутом главом.

Био је ужаснут том потпуном сличношћу, истоветношћу, сна, и јаве.

Ту, на том, последњем, преноћишту, у Карпатима, Павле је, први пут, помислио, да му, његова мртва жена, долази, као и да је жива, у сновима, који су сад постајали све новији, а дивни.

Долазила му је, издалека, а нечујно, у провидној плавој кринолини, а силазила као неким слапом, у румени залазећег Сунца. Имала је увек своју црну лепезу у руци.

А тај слап сласти био је, као водопади нечујни, а хладни, пријатан.

Њен корак провидни, није се чуо, видело се само како му се ближи, и да се смеши. Кад би, затим, почела да му нешто шапуће – чега после, ујутру, није могао да се сети – почела би да бива исто онако стидљива, а страсна, као кад су се узели.

Гледала га је очима тужним, тамним, које уживање упали.

Иако се Исаковић, прекодан, мучио, да све то заборави, иако је почео већ да помишља, и то, да су то, на њега, неке, ђаволске, чини, морао је, у сну, да види да је она лепша, далеко лепша, него она његова Бечлика, што је на пајвану представљала богињу ноћи, и лепша, него Божичка, која му се наметнула, онако, бестидно, кад су у Визелбургу преноћили. Пољупци те мртве жене били су све страснији, и слађи, а нека опојна светлост избијала је, у загрљају, из њених груди.

Њена ребра су сијала, као што сине муња.

Дрхтао је цео, кад би га телом покрила.

Ујутру, кад би дошао к себи, помисли да ће с ума сићи.

Покушавао је да не заспи, да је заборави, али је она долазила, сад, скоро сваке ноћи.

Ту, на том преноћишту у Карпатима, имао је, први пут, и један нов сан, који је био још лепши, још заноснији, него пређашњи.

Била је дошла и почела да га грли и љуби, па се уз њега приби, а он осети, изненађен, да више нису на земљи, него лете.

Летели су, над долином Ондаве, над стенама Бескида, далеко изнад Дукље, а тај лет је био тако пријатан, нечујан, лак, као да нису имали крила, а нису морали крилима ни мећи. Дизали су се у висину.

Летели су у некој топлој месечини, и прелазили лако – као жут лист на ветру преко друма – планинске врхове у плаветнилу, изнад земље, која је остала, са својим

брдима и шумама, у долини. Тај лет, са врха на врх, био је нешто најлуђе и најпријатније, што је Павле доживео, у животу.

Према Сунцу које залази, преко стена високих, у шуме, у којима опада пожутело лишће, они су нестајали, као неки облаци. Павле, у сну, примети да су загрљени, да га она милује, у неком безумљу, а он осећа, пренераженн, само то, да лете, и да нису више на земљи. Страх, који је осећао, потмуло, да ће са њом да се стрмоглави, у мрачну долину Ондаве, која је била, доле, у све већој дубини, престаде, кад виде њене очи. Била је од уживања забацила главу.

То, да је тако летео, било је за њега нешто ново, у тим сновима, а тако опојно, да није знао где је, кад осети да се буди. Да се био пробудио на брегу, на ливади, на стени, био би се сигурно стрмоглавио, као да се сан наставља, и да му се ништа не може десити, и не може пасти.

Међутим, и на том преноћишту, нашли су га били неки зли дуси. Уочи поласка, Исаковић усни и један други сан, који га је сасвим дотукао.

Сањао је жену на самрти.

Са неким ужасним криком, она му је довикивала: „Не дај ме!“ А понављала, плачући, да је све било исувише кратко, да је живот кратак, да се нису још ни, једно на друго, навикли, да жели да роди.

Све до њених, болних, јаука, кад је почела да се порађа – после тек седам месеци бременитости – све до њеног пада, кад поче да се превија, на земљи, Павле никад није био, пред светом, у присуству других, мек, нежан, према жени, и није хтео, пред светом, ни да је загрли, ни да је пољуби.

Исаковичи се нису показивали.

Тек кад је подиже, пренераженн, и понесе у кућу, поред Варваре, која се као скамени, и Ђурђа, који дотрча, Павле поче жену да умирује, и љуби.

У то доба, жене су, често, биле саме себи бабице, а порођај, иза куће, био је познат, и у имућној, угледној, кући.

Павле није ни слутио да ће му жена умрети.

Она је, међутим, од првог тренутка, кад јој се то деси, наслутила да је то крај, и да јој иде смрт. Гледала је мужа, немо, разрогаченим очима, а пред зору, после једне страшне ноћи, поче да га стеже за руку и да му шапуће и да се грчи. У мукама, док јој се тело напрезало, да прерано роди, уз јауке, које више нико, сем Ђурђа, није могао да слуша, она је, кад би болови само мало уминули, понављала своје луде реченице Павлу, да је живот исувише кратак, и да су, у браку, исувише кратко, заједно били. У сећању, сад, те њене речи, ти њени шапати, ти њени јауци, нису више личили на људски глас, ти јауци нису више били јасне речи, него као неки шумови у шуми, и

лишћу, које жути, и опада, па шушти под ногама. Остао је, затим, само један страшно убрзани дах, а после, само муцање помодрелих усана, без речи.

Док ју је муж држао у рукама, шапћући јој, и љубећи је, пред свима, као да су његови пољупци могли да умање болове, који су били грозни, она, пред вече, роди. Дете је било мајушно, сиво, модро, мртво.

То јој нису рекли.

Била је изгубила свест и из ње је крв, као поток, липтала.

Ту крв више нико није могао да задржи.

До последњег даха, међутим, кад би се опет освестила, она му је неким, једва чујним, гласом шапутала да је све било тако ужасно кратко, тако мало, тако брзо пролазно. Да су се тек узели, да су тек годину дана заједно проживели.

Тај њен шапат, испрекидан крицима, да је било мало, да је сувише кратко, толико су се Павлу, после, у мозак зарили, да је лудео, кад би остао сам, у ноћи.

Кад се женио, исплатио је, и испратио, своју Бечлику, као да су полонезу играли, па се разишли. Кад је остао удов, покушао је да задовољи природу анциларном љубављу, да се смири. Али и то је био прекинуо, јер му се згади. Божичка га је била преварила, као што се здрав, снажан, мушкарац – на сваку лепу полегушу – превари, али, кад је виде у фамилији, кад је почела да му се намеће, остави је, као што се окрене глава, од пијаних другара, кад започну урлати, ухвативши се за уши.

То, да је живот кратак, да су тако мало били заједно, понављао је себи, после, и сам, у безброј различитих, а истих, речи, гунђајући, али је први пут чуо, то, као са другог света, у сну, на преноћишту у Дукљи.

Тај припрости, охоли, ајлугџија, навикао на живот међу хусарима, и на коње, у штали, ишао је по свету, после тог преноћишта у Дукљи, осетљив, на сваку појаву јесени, на сваку жалост, коју види, а увидео је, колику снагу имају, у људском животу, љубави, и смрти.

Док је у Темишвару, и међу хусарима у Варадину, сматрао жену, и љубав, неком врстом потребе, као парење, и довођење ајгира кобили, на том путу у Росију помисли да би љубав људска требало да има трајање вечности, а да је та жена, коју је имао, и сахранио, онаква, какву више никад не може имати.

Сећао се како је, са њених усана, које су имале тако љупке, узвијене, крајеве, као да једе трешње – док јој је брисао зној са чела и лица – уз последњи шапат да је све тако кратко, кануло неколико капи крви.

У мукама, њени су се зуби били, у те усне, дивље, зарили.

Тада су се болови већ били стишали и муке су биле прошле.

Лице јој је добило неку лепоту, као кад су били сретни.

Крупне, светле, сузе, остале су биле на њеним трепавицама.

Неко Сунце, које је залазило, видео је, иза ње, у сну.

А њена глава, која беше клонула са јастука, сети га, црвена и бела, да виси, као неки велики цвет, сличан једном малом цвету, који су у башти имали, а звали у Варадину смешно и дирљиво: минђушице.

Био је сасвим миран и није дозволио да је жене припреме.

Окупао ју је сам.

Уз трептање мртвачке свеће.

Из тог сна, Исаковић се пробудио, на дан свог одласка из Дукље, као да је смрзнут, хладан, лежећи непомично.

Кад се освестио, осетио је да је напољу, мора бити, свануло, иако је у смрадној избу, у којој је спавао, било мрачно. Жижак се био угасио, а кроз дрвене капке прозора, без стакла, запушеног овчијом вуном, светлост зоре просијавала је, тешко.

Кад се обукао, међутим, и истрчао, застаде засењен.

Било је толико видно и светло, као да се цео свет био изменио.

Ливаде, овце, његова кола, шумарци, шуме у даљини, врхови, стене Бескида, све је било бело, иње м попало. Као да је цео предео покривен неком мрежом паучине, која је од снега. Све је било у леденом цвећу.

У шумама где је, дан пре, опадало жуто лишће, где је све било у јесењем црвенилу, у испреплетаном грању, иње је било засуло грање као звездицама белим и све је треперело.

Нека безмерна чистота била је покрила сву земљу.

Исаковић је и сам, кад је пошао са тог преноћишта, био чудан, и као да се изменио. Његов коњушар, и свет који се био, из кућа, око њега, окупио, посматрао је зачуђено, како се прашта од укућана и сељана, пре него што је појахао.

Мумлао је нешто, и, са свима се изљубио, као да је и он неки коњушар и водич, у варош Јарослау.

Караула, на граници, била је у утврђеном јарку, на пропланку.

Исаковић застаде за тренут, код својих кола, да прегледа чворове, које је сам био везао, па кад виде да су нетакнути, оде.

На сто, двеста корака, одатле, крај друма, у једној дрвеној изби, била је стражара пољских граничара, које виде, како се око његових кола врзмају. Имали су плаве шињеле, црне шубаре на глави, чизме на ногама, сабљу криву, а груди, међутим, раздрљене, са чупавим жбуном длака, у њу. Официр њихов смејао се Павлу, кад му Павле поче да ређа своје пасоше и папире, искићене црним, аустријским, и росијским, орловима.

Све то, каже, није потребно.

Чуо је већ о капетану.

Неће да га задржава.

Срећан му пут у Јарослау.

На двеста, триста корака одатле, пред Павлом пуче широк видик, који је нестајао у магли, а спуштао се у долину. Тамо, испод мокрих шума, текла је Јасиелка.

Отпочео је био тежак силазак у Пољску.

Уз велику вику, и стењање, његови људи морали су, сваки час, да коче кола уз низбрдицу, па је и сам Исаковић одјахао.

Коњи, који су дотле били троми и мирни, али вукли добро, узнемирише се и почеше да се дуре, тако, да је постојала опасност да све изврну. Коњушар замоли Павла, да просто стану, и чекају Сунце.

Тек кад је Сунце растерало маглу, путовање се наставило.

Павле је био, неко време, одјахао и легао крај пута, под дрвеће које иње беше попало.

Иње је било почело да се топи и његов сан се, као сузама посут, завршавао.

Иако се снова сад већ грозио, Исаковић се сад већ био навикао да на путу проводи, време, у неком болном дремежу. Женину смрт је сматрао за велику неправду, па иако Исаковичи нису били баш религиозни, јако, ту вољу Божију, да му је узео жену, Павле је над собом видео, као неку свињску главу, која ждере све шта нађе. Кроз мозак му, зачас, протрчаше његови коњи, које је у Темишвару био оставио Трифуну, на продају, новци које му је Трандафил дао и узео, и кућа коју му је богати Маленица откупио. Све то, заједно са Кајзерлингом, са Божичком, оде некуд из мозга, у неку маглу.

Људи и жене, из његовог дотадањег живота, прелетали су у сећању тог човека, на том путу, као што слепи мишеви, увече, у Темишвару, пролећу. За тренут падају на лице, сенком својом, али без трага нестају.

Зачудо, тај иначе тако тврдоглави Исаковић, прелазећи Карпате, зажеле да се и он измени, да заборави све што је било, а стигне, измењен, у Росију, куда је пошао.

Само, та жалост за умрлом женом, није се мењала у њему.

Све се више навикавао да мумла, на том путу. – Уобичајио је био ружан обичај, да говори, сам са собом, као у неком безумљу. Сетивши се преноћишта са којег је био пошао, и сиротих сељанки, које чизме немају, као мужеви, него босе иду по блату, Исаковић је мрмљао о томе, Ђурђу, који је међутим био тако далеко.

„Не знајем“, каже, „ко им је опанке изео, али мужеви само носе чизме, а рођеној мајци не дају. Ето то ти је свет. Мене самог мука подузе, дебели, видев колика је у Карпатима сиромахом несноснаја бједа.“

Ђурђе му се, кад је о том причао, смејао.

Међутим, у Исаковичу се, на том путу, јави мисао да на целом свету, за њега, среће је могло бити само у том једном једином људском бићу, у тој жени коју је сахранио.

О неком сретном животу, убудуће, за њега, не може бити више ни говора. Кратак је живот за то, понављао је оно, што је у сну чуо: „Мучимо сја, сви се мучимо, дебели. Толики људи умиру, тамо, у Дукљи, на зими, у невољи. А жизн наша је кратка. Узела ми је, једнаго љета, срећу сву. То, дебели, то, бар то, да заборавим, дошав у Росију.“

Тако је био, опет, задремао, и тргао се тек кад је Сунце грануло.

Водич његов, на коњу, у седлу, стајао је пред њим у блату и посматрао га. Приведе му, затим, коња, и Павле опет узјаха.

Пут се био отопио и претворио у кањугу.

Исаковић онда одјаха у Пољску, као да је мртвац, привезан за седло. А тако се и клатио.

Знамо да је стигао у Јарослау, пред вече, петнаестог новембра поменуте године. Био је понедеоник. Почетак великог поста.

Јарослау је, у то доба, на реци Сану, зими, предвече, тонуо у мрак и блато, али је имао неколико богатих комерсаната, крijумчара, у чијим је кућама, кад заваје снег, било весело.

У тој вароши, становало је и неколико хунгарских госпожа, удовица, које су некад у Хунгарији имале дворце, и спахилуке, а чији су мужеви били ђенерали у Ракоцијевом устанку.

Неки су отишли у Турску, да тамо умру. А неки у Пољску, ближу.

Вишњевски је, у вароши Јарослау, имао неку прихватну станицу, за људе – и буриће вина – које је у Кијев слао. Њих је дочекивао неки стаклар, по имену Јозеф Пфалер, који је довозио, прво, венецијанско, а однедавна, неко тријестинско стакло. Стакло је било у то доба ретко и скупо. Пфалер је био Бечлија.

Он је био дошао, пре две године, са једним транспортом свог стакла, Вишњевском, у Токају, па је – ко зна зашто – остао, а затим се у Јарослау населио. Ту се лепо снашао и био је чувен са кристала, који је довозио. Кристал се тада много тражио.

Пфалер је, као странац, испрва, имао много муке, у Јарослау.

Али га је околна шљахта заволела, а уживао је и заштиту црквену. За његову везу са Вишњевским, то јест Хурком, мало је ко знао. Био је купио неку, запуштену, комерсантску, кућу, на реци Сану. А држао је у вароши и једну локанду.

Кућа му је била пуна жена, и весела.

Пфалер је већину кола и путника брзо отправљао, у Краков, или Кијев, а у своју кућу примао само оне пролазнике, које му је Вишњевски, то јест Хурка, препоручио. Тако је и Павле одведен, по мраку, у Пфалерову кућу, где је преноћио. Хтео је да најми коње у Јарослау.

Кућа тог стаклара била је право чудо.

Била је од камена, у приземљу, а од ораховине, на спрату. Домаћин је говорио да човек треба, од хладноће, да се склони, у ораховину. Пре него што је почео трговати кристалом, каже, правио је ормане у ораху.

У тој кући, у врту, који се до реке спуштао, био је павиљон. Сав у стаклету. Имао је два излаза. Један у кућу, а други на реку.

Кроз Пфалерову кућу били су прошли, и Ђурђе, и Петар, за које је Пфалер тврдио да, су већ прешли пољску границу и да су стигли у неко место, зовомаја Желеговка, где сви путници у Росију чекају.

О Трифуну Исаковичу није био ни чуо.

Павла је наместио, да преноћи, у павиљону.

Преноћиће, каже, као гроф.

Послаће му и своју собарицу. Лепу.

Исакович се, међутим, брзо опростио од тог човека, који се кретао, као и постмајстер Хурка, клањајући се, умилно, понизно, одевен у црно одело постмајстера, свештеника, музиканата, тога доба.

Тражио је само да види коње, Пфалера, за које му је Хурка био рекао да су чувени. Хтео је да настави пут идући дан.

А није хтео ни да чује за собарицу.

Навикао је, каже, да сам себи припрема лежиште, а не потребује жену. Пфалер се на то смејао, љубазно, али му је ипак послао собарицу, која дође, да намести постељу и узме Павлову пресвлаку. А постеља је, у том павиљону, била велика, широка, у завесама од свиле и стаклета. Те завесе се Павлу учинише као чудо – нису биле завесе, као другде у свету, него од стаклета, дугачког као пруће, а кад би кроз њих – кроз врата – прошао, зазвучале би, као звонцад у харфи.

Бацивши кесу са новцем и накитом, који је уза се носио, под јастук, Исаковић отера Пфалерову собарицу, која се зачуди да је терају.

Исаковић затим дуго није могао да заспи, на том преноћишту у вароши Јарослау. Напољу је дувао ветар, у мраку, а у павиљону звучале су завесе, као да неко заиста дира, прстима, у неку харфу. Тек је пред зору заспао. А пробудио се у некој, необичној, великој, тишини, тако, да се од те тишине тргао.

Снег је био завејао сасвим, преко ноћ, Јарослау.

Тако се ето Исаковичу наслутило да ће у Росију отићи по снегу.

Ујутру, ковач је – уз ритмичне звуке чекића – спустио кола са точкова, на саоне. Домаћин је био пристао да изнајми три вранца, из штале, које је Исаковић био запазио, и зажелео. А био је занемео, кад му Павле рече да је купац тих коња, а готов да плати добро. Узалуд се домаћин вајкао, да су то, у ствари, Вишњевскови коњи, да их је Вишњевски купио, да су то татарски коњи, чудовишта, Павле је платио.

На дан пророка Авдије, деветнаестог децембра, Исаковић је јављен Пфалеру, из вароши Броди, а дан после тога, из вароши Кременец.

Иако су Исаковичи, у својој Србији, знали, и за оштру зиму, и мећаву, они су били навикли да живе, да се крећу, да ратују, у пролеће и лето, и у јесен, да се, на зимовање, враћају. Ледене ноћи и бескрај зиме, Павле је био доживео свега једном, у гоњењу, Француза, из Прага.

На свом путу у Росију, сад, Исаковић је проводио дан за даном у снегу. А у саонама, као да је летео.

Пред њим је трчала бескрајна зима, у белом, у леду, у плаветнилу, а први пут је сад упознао и росијску тројку. У својој Црној Бари, Исаковичи су, и сами, презали по три коња, али је тај трећи коњ, у њих, логов, сматран за ленштину, за обешењака, који се претвара да вуче, а само трчи, уз осталу двојицу. У Руми се говорило: отоболио усну као логовски ам. Овде, међутим, на путу у Кијев, тај трећи коњ вукао је, као и она друга два, бесно. А сва три су јурила, тако, да им је грива, пуна снега, лепршала, као неко

бело крило. Иначе тако охоли, хладни, Исаковић, био је као полудео. Узео је био узде у своје руке, устао, заурликао, певао!

Срце му се, после толико тужних година, смејало.

Снег се пред њим, као ћилим, пружао, бескрајан, као неко бело небо, куда се попео, по ком се вози некуд, у висину.

Човек, кога му је Пфалер био нашао, а који није знао ни речи другог језика, него русиноког, и сам је скочио, и сам је почео да виче, па је и певао и клицао.

Коњи, који Павлу беху запели за око, у вароши Јарослау, били су врани, црвених ноздри, а на бескрајној, белој ледини, и то вранство допаде се Исаковичу. У замрзнутој равни није више било пута, куда је пролазио, све је био пут, свуд се пролазило.

Преко поља, крчевина, пропланака, па и замрзнутих река. У јурњави.

Да прелази мост познао је само по томе, да протутња.

У тој јурњави, пратио га је, сребрн, глас звонцади.

Крај све буке и хуке, тај глас је, непрекидно, понављао се, као да га је све даље звао, мамио, прожимао му тело. Осети као да је, са саона, сишао, па да и он јури на снегу, велики, порастао – јури, јури, некуд, у снег, у даљину, у радост неку, у небесно плаветнило на видику.

Кад су га братенци, са торња форпоста, у Желеговки, угледали, мислили су да га вуци вијају, да је од чопора вукова побегао.

XXI У РОСИЈИ У ПАВЛОВОМ СНУ

У једном протоколу штапсквартер-бригадира Витковича, у Кијеву, остало је записано да су Исаковичи стигли, у Кијев, месеца децембрија године 1752. Прво Ђурђе и Петар, а за њима и Павле. Ту се ништа не налази о Трифуну.

У заоставштини Вуковој нађено је и једно писмо, у ком Виткович каже да су кола Петрова довезла лепоту и тугу, а Ђурђева, будалу и убојицу. За Павла се каже, у том писму, да је пун новаца, и накита, а долази, уз прапорац, на три вранца, у штапсквартеру.

Виткович каже, у шали, свом рођаку, да су Исаковичи дошли у Кијев, уз остале Србе, да би било и лудих фамилија у Кијеву.

Ана ће се, каже – тако му жена прича – породити, у априлу.

Вук је тад живео, у пензији, у Митровици, а слабо је у фамилију излазио. Излазио је још само у манастире, да разговара са светим Стефаном Штиљановићем, а није више марио за свог свеца, светог Мрату. Није више марио ни за Исаковиче и није њихова писма ни чувао. Патио је од болести, која се тада звала загуш. Видео је да мора умрети, остарео, онемоћао, а неће никад угледати Росију.

Оберст Волфганг Исакович, разудавши ћерке, удов, чекао је смрт, са једним тихим гађењем од људи, па и фамилије, које сви они, који су прошли ратове – и који су сипљиви у старости – имају.

У то време, сви путници, који су ишли у Кијев, имали су да одседе, шест недеља, у карантину – или у месту Желеговка, или у месту Васиљков, или неком другом росијском форпосту. Како је Ђурђе стигао, са братом, и братучедом, без карантина, нико није знао. Страх од куге – која је, на југу аустријског царства, на турској граници, била честа – био је захватио целу Европу. Како су Исаковичи стигли, преко границе, тако брзо, није се објаснило. Ђурђе је, кад су га о том, доцније, питали, одмахивао руком. А додавао: мајку он свакоме, ко помисли да он доноси кугу!

Било како било, тек, у штапсквартери, примише сва три Исаковича, лепо. Знало се да су били задржани у затвору, као и шидски капетан, Пишчевич – који нам је све то, доцније, описао – и као и толики други, у Срему.

Виткович је, рођацима, нашао, у Кијеву, кућу.

Исаковичи су, те зиме, становали у кући трговца Жолобова.

Међу њима, Ђурђе је био онај, који се најбрже, и најбоље снашао. Тамо, каже, где је лепо друштво, тамо је наше царство. Живот је тежак само за оне, који друштва немају. Он је већ првог месеца, у Кијеву, три пута кумовао. Све српске куће почеле су да га позивају. Ђурађ се цмакао, весело, и са сином бригадира Витковича, и са сином ђенерала Шевича, и са сином ђенерала Прерадовича. А цмакао се, као да им је брат рођени, и са женама тих младих официра, чији су оцеви били завађени, у Кијеву, намртво.

Ана га је каткад посматрала, љутито.

Крај све промене, која је у Павлу била настала – после његовог боравка у Бечу и одласка у Росију – Павлу, који је стигао два-три дана доцније, него Ђурђе и Петар, Кијев се јако допао.

Учини му се као место куд је отићи желео и у ком је, некад, живео.

У снегу, варош и њена околина, личили су му на Белград, на његов мили Варадин, а дуж обале Дњепра, на Црну Бару.

Кијев је био место, које, и непознато, дочекује, као познато.

Исаковичу се указа као нека фатаморгана, лепа, у снегу.

Смрзнути, широки Дњепар, који му је личио на Дунав, одлазио је некуд из Кијева, још даље него што је он ишао, а Кијев је треперео са десне обале, на брду, као нека бајка, на облаку. Претварао се у варош чистих, завејаних, грађевина, које као да силазе, смрзнуте, на воду. А дуж леве обале, простирао се у раван, као у поплављену Бачку.

Кубета која је на брду угледао личила су на кубета у Срему.

После оних колиба, и росијских стражара, са кровом од сламе, под којима је ноћио, на путу, за Кијев, на брегу, тврђава, цркве, грађевине горње вароши, чиниле су се, трептаве, као нека росијска царска круна, која се, у то доба, међу тим отпуштеним официрима, замишљала, сва у драгом камењу.

Софијска катедрала, Андријевска црква, Печерска лавра, Златна капија, у снегу, на брду, учинише се тим досељеницима, првих дана, као грађевине, не људских руку, него као да их је нека луда уобразиља градила, у снегу, и леду. Павле није ни чуо, ни знао, да, те вароши, росијски инџилири граде, према плану грофа Растрели, Италијана, који је био дошао у Росију, а желео да оствари неку Италију, у снегу.

Тим страшније изненађење било је, за Исаковиче, кад видеше како у Кијеву њихови сународници, исељеници, станују.

Неколико хиљада, људи и жена, било се разишло и насељавало, у Кијеву и околини, до Миргорода, а чекало да види шта ће са њима бити. Они који нису умели да се снађу, и они који су чекали да буду примљени у војску, живели су испод брда, у Кијеву, у предграђу Подољу. По кућерима, по земуницама, по шталама, а било их је и под ведрим небом.

Испод оних трептавих, раскошних, црквава, на брегу, то предграђе било је насељено Литванцима, Јеврејима, Јерменима, и није било богато, него сиромашно. А дошљаци, насељени у том предграђу, нису знали, ни куд ће, ни шта ће. Чекали су, пролеће.

Многи су били запали у жалост, свађе, беду, и пијанку.

Тек што су се били населили у кућу Жолобова, Исаковичи су имали да чују, како њихови сународници, у Кијеву, иду пред команде и вичу, а ноћу нападају касапнице, и краду, код богатих трговаца.

Исаковичи, снабдевени новцем, који су донели у појасу, а нарочито Павле, који је распродао, брзо, своје благо, нису били умешани у интриге и свађе, тројице ђенерала, који су ведрили и облачили у Кијеву и гледали, да милом, или силом, што више душа окупе, или купе, или вежу, на своју страну.

Те зиме, интриге, свађе, између Хорвата, Шевича, и Прерадовича, биле су толике, да су биле загорчале живот оберкоманданту Кијева, ђенералу росијском, Ивану Ивановичу Костјурину. Ретко је коју ноћ мирно проспавао. Будио се у мраку, псовао, и чудио, шта га је снашло. Срби су од Кијева направили били гнездо зоља.

Костјурин је имао да реши њихово питање армијско.

Али није било лако ни артиљеријском ђенералу Ивану Феодоровичу Гљебову, који је имао да решава молбе за насеља.

Хорват је био добио дозволу да оснује један Хорватов хусарски пук. Шевич исто тако. Прерадович исто тако.

Хорват се био повукао у шанац Крилов. Његов брат, Михаило, сачекивао је и мамио досељенике, тамо. Исаковичи су били одбили да иду тамо. Они су чекали на повратак ђенерала Шевича, који је био отишао да се тужи, као и Прерадович, у Москву, где се задржао. Они су били уписани, у Срему, на његовом списку.

Ђурђе и Петар, са својим женама, нису излазили из куће, али су саоне Павлове пролетале кроз предграђе Подоља, весело, уз вику пролазника, који су застајали, и гледали, за тим саонама. Вранци Исаковичеви се прочуше у Кијеву. А прочуло се и да је удовац.

За женидбу.

Павле је, међутим, већ првих дана, изгубио веселост, коју је био са собом у Кијев донео. Кроз улице Подоља, пролазили су његови сународници, у ритама, које су се црнеле у снегу. Чудновата одећа њихових жена изазивала је подсмех, балавадије, у предграђу, а нарочито су се млади богослови церекали, кад видеше шта све носе жене тих досељеника, на глави. Уборе, шарене, учвршћене дугим иглама, као забоденим у главу.

Почели су да им довикују, да им се смеју, и да их Циганкама називају. Сироте жене бежале су, од тих безобразних балаваца, у сумрачју, а Исаковичи су се, као и мужеви тих жена, чудом чудили, шта их је у братском, православном, царству, снашло.

За све то време, у Петерсбургу, трајали су преговори око насељавања тог света, који је Бестушев послао у Росију, а који је упорно тражио своју, засебну, територију – и војску. У том су се слагали, и Хорват, и Шевич, и Прерадовић. У том су се слагали, једино.

Тражили су да се та територија назове: Нова Сербија.

А у молбама је писало и, Нова Мезија, како се Србија звала, у доба римско.

Из куће трговца Жолобова, која је била уз брдо, Исаковичи су, као из неког тичијег гнезда, могли да догледају далеко. Све је било у снегу. Бастиони, и рушевине, на брегу, цркве на стени, а у том снегу могли су да виде и своје сународнике, као црне мраве, како за хлебом трчкају по подољском предграђу. Исаковичи су се у тој кући крили, да не буду умешани у свађу. А било се рашчуло, да су са собом довели једну папежницу – жену Петрову, Варвару. Митрополија је послала абер у Кијев, да су Исаковичи прешли на унију.

Опозицију, против ђенерала Хорвата, водио је у то време прота Булич. Он је поручивао Исаковичима да му јаве, које је вере Варвара. Је ли православне? Прота је био завађен намртво, са Хорватом, који га је био денунцирао, па му је прота сад, двоструко, враћао, где год је могао.

Са сербским официрима, који су се, из Аустрије, тих година, иселили у Росију, пошао је и мали број католика, кад се чуло да у Росији, досељеници, добијају по један чин више, одмах.

Ударајући на ђенерала Хорвата, прота Булич, из свог Миргорода, поче онда да удара и по њима. Папежници се, ни криви ни дужни, нађоше у Росији у небраном грожђу.

Хорват је, код Руса, грмео, да је довео сто официра.

Прота – да у његовој партији гласају, и цар Константин и царица Јелена, и благочестива царица Пулхерија, и Ирина. Са сто православних мученика. Овде је наше царство – довикивао је Хорвату, прота.

Где су заслуге ваших предака?

Као што је у папежничком Бечу, сваки православни официр био сумњив, у Кијеву је био сумњив сваки папежник.

Прота Булич је тврдио, да Јохан Хорват де Куртич никад Србин није био, него се само оженио Српкињом, да заташка траг свог порекла. Хорват, отврднуо у ратовима, груб, зао, одговарао је на то, да Аустрија нема бољег пријатеља, од сербског митрополита, и да би још хиљаду официра било са њим дошло, да није попова.

Хорват се затим вратио у Кијев и отишао у шанац Крилов, где је био оставио свог брата, Михаила, за команданта. Предложио је да се нови, сербски пукови, не зову сербски, него пандурски, као у Аустрији, а за команданта новог пука наименовао је свог сина. Дечка од шеснаест година. Прота Булич скретао је на то пажњу, Русима.

Фамилија Хорват постала је, тако, привремено, Србима, бог и батина.

Хорват је био добио дозволу да врши вербунг, за своје пукове, и у краљевству Пољском, и у Болгарији, и широм целог света.

Шевич је, међутим, поручивао у Кијев, својима, да, на велики обешењаклук Хорвата, треба одговорити тражењем засебне територије, и за Шевича. Он је предлагао Русима да се та територија не зове Нова Сербија, него Славеносербија. Тако је и било.

Шевич је, тих дана, хтео да уда ћерку за мајора Петровича, који је тврдио да је родом из Чрне Горе, и да зета упути у Чрну Гору, да тамо, за Шевича, пушконоше, скупља. То је био Шевичев одговор Хорвату.

Русима се брзо досадила сва та Нова Сербија. Она је, кроз дванаест година, цела, назвата: Нова Росија.

У својој кампањи, прота Булич дотаче се и фамилије Исаковича. Какве је дакле вере жена, коју су Исаковичи довели? Варвара? Је ли православна, или римљанка?

Ђурђе је викао да ће проти поломити ребра, али, у фамилији, био је мишљења да би Варвара требала веру да мења. Петар је претио, јавно, да ће пиштољем, свакога, ко му буде расплакао жену. Павле је тешио Варвару, лепим речима:

„Не плачи, Шокице, ниси ти ништа крива. Пусти нек лаје прота. Ја ћу да ти кажем, шта је воља Божија. Воља Божија је, наша љубва, према теби, и твоја љубва, за Петра.“ – Причао му је, каже, Текелија, син капетана Ранка, а унук чувеног Јоана, како му је отац причао да му се дед клао са Мађарима, годинама. Зарицао се да ће мађарског принца, Ракоцаја, ако га ухвати, одерати жива. А није ни Ракоцаји имао намеру да га, ако се Јоан зароби, храни, смоквама. Па шта је била воља Божија? Изгубише Серби диштрикт белиградски и поараше Турци всју краину, а ни Ракоцаји није боље прошао. Изгуби Хунгарију и оде Турцима, да једе горак хлеб изгнаника и сузом га залива. Па ето, прође много година, и, једног дана, кад Јоан оде путем у Турску, чу да принцип, крвник његов, живи, на обали мора, у вароши, зовомаја Родошто. Оде Текелија да учини визит Ракоцају. Не да га вређа и исмева, него да

поседи са њим и поразговара, о данима који прођоше, и мржњама, срамним, као лудила. А лепо га је принцип примио. Два стара крвника седела су, мирно, у сећању на прошла времена, која су бесмислена, и слушала, шта море говори, из вечних таласа, пред њиховим ногама.

Ђурђе, који поучителни начин причања Павловог никад није волео, покуша да прекине тропар свог братучеда. Насмеја се, па рече да су та два крвника седела, као бабе, зато, што су били остарели и заблесавели, а да не би били седели тако, да им је младост још севала из очију. Нека уосталом Паја каже: шта говори море?

Павле му онда, мирно, рече да не ваља смејати се старцима.

А шта море говори, још ни једно људско уво није разумело, у младости.

А у старости, доцкан је.

Тек, истина је да су два стара крвника седела, всеусрдно.

Наочиглед свију, Павле тада помилова Варвару:

„В љубве си се ти са нама везала и са нама пошла, а љубву не может прекинут, ни цела росијска армада. Него само смерт наша!“

После те забуне око Варваре, и њеног крста, Исаковичи су се били, у Кијеву, склонили од света, у кућу коју беху изнајмили.

Фамилија Исакович почела је да живи, и у Кијеву, онако, како је, и у Варадину, и краљевском слободном граду, Неоплатенси, живела.

У слози и љубави.

Бар тако се чинило онима, који су у ту кућу залазили, споља.

Ништа се, међутим, целог тог децембра месеца не чу, о Трифуну. Као да се заувек био изгубио, у снегу.

Почетком јануара, године 1753, штапсквартера бригадира Вигковича добила је акт, којим се од ње тражило да испита Исаковиче, о њиховој служби у аустријском царству и њиховим официрским чиновима.

Кад Ђурђе чу да ће морати, и у Кијеву, да пише, акта, он се раздра. А пошто је, у међувремену, учио, напамет, титулу команданта Кијева – спремајући се за пријем код Костјурина – опсова, матер, високородному, високопревасходителному, господину генерал-лајтнанту, государственој Војеној колегији члену, санктпетерсбуршкој крепости и каваљеру, Ивану Ивановичу Костјурину.

Узалуд га је Павле опомињао да ће га Руси, ако то чују, оловом засути. Ваљало је, мирно, стењући од муке, у штапсквартери, протумачити, на папиру, каква је разлика

била, у Потисју, између статуса Срба, који је био, пре, милитарни, а одсад требао да буде, провинцијални. Шта то значи, да су Серби, пре, били Austrico Politicum, а сад од њих траже у Аустрији да буду. Hungaricum provinciale!

Док су три Исаковича, у тој завејаној кући, у Кијеву, у неизвесности, шта ће и куда ће, чекали на расподелу у новоосноване сербске пукове у Росији, снег је вејао.

Свађа, међутим, између сербских ђенерала, Хорвата, Шевича и Прерадовича, била је све већа.

Хорват, после свог повратка из Москве и Санкт-Петерсбурга, био се толико осилио, да са осталом двојицом није хтео ни да се вађа, ни да кореспондира.

Разговараће, каже, одсада, само са Русима!

Са росијским ђенералима и сенаторима.

Отвара у тврђави Крилов своју, Хорватову, канцеларију.

Имаће шест одељења!

Код њега – поручивао је Исаковичима – има места!

Даје по један чин више, одмах.

Хорват се, мало, спласнуо, тек, кад из Санкт-Петерсбурга стиже вест да је царица, на заједничкој конференцији Сената и Војене колегије, а под датумом од 20. новембра, ђенерални чин потврдила, не само њему, него и Шевичу и Прерадовичу.

Исаковичи се онда, у штапсквартери, уписаше за Шевича, или Прерадовича. А потом је настало и неко затишје међу ђенералима.

За то време, сад се пукови Шевича и Прерадовича почеше да свађају око официра. Ко ће више дошљака да примами на своју страну? Ти су пукови били, сад, под командом ђенералских синова: Шевичев под командом његовог старијег сина, а Прерадовичев, под командом Прерадовичевог премијермајора, Георгија.

Тихи рат, међутим, водио се и међу њиховим женама.

Испитивале су, која је официрска жена добра мајка, а која није, која се показује хоћка, према Русима, а која је срца као стена.

Ђурђе је псовао и Хорвата и Шевича и Прерадовича, а псовао и Кијев, и све светитеље Кијева.

А кад га Павле запита, шта му Кијев смета, Ђурђе је викао: Кијев зато, што је у Кијеву бабица ретка.

Тих дана, Варвара се била опоравила и синула је, онако лепа, зачета, рињокоса, од неког унутарњег задовољства.

Петар је, као петао, шетао, око ње, и трубио, на сва уста, да му је жена зачета, и да ће, према боји лица судећи, родити сина!

Варвара се била приљубила уз мужа, док је страховала да ће побацити и умрети од побачаја. Сад, кад је била опет снажна, здрава, опет је подругљиво посматрала мужа, као неког ћурана. То је, каже, дите, дитетина! Она је, очигледно, уживала у Петровој младости, која је била већа него што би требала да буде, према његовим годинама. Она је уживала, очигледно, и у његовој лепоти, мајских ружа. Очигледно је било и то да у Петру има младог љубавника, супруга, али и то, да је жељна нечег другога, неког другога. Она се заценила једног дана, смејући се весело, кад Ђурђе рече да не ваља понашати се према жени, као према неком цвету, који и ветрић прелама. Петар и Варвара су се заволели, каже, као јагањци. Не ваља! Он зна да су се Трифун и Кумра волели као два рвача. Тако ваља!

За све то време, Павле је, међу Исаковичима, живео, као да је туђ и да му то више није фамилија. Да се јако променио, приметиле су биле, и Ана и Варвара.

Прекодан га никад није било у кући, него се скитао некуда.

А кад би га питале, куд се то скита, и шта тражи у Кијеву, Павле би им одговорио да тражи једну жену са зеленим очима и трепавицама боје пепела!

Ана је, са слушкињама, за све њих кувала и често видела, како Павле, неким лудачким осмехом, гледа, у ватру огњишта, сатима, кад би седео код куће, очекујући официра из штапсквартере, Витковича.

Видела је и то, да је Варвара сад, према Павлу, врло мирна, каткад би га само, по потиљку, помиловала, али га више није љубила. Међутим, нека велика нежност, према Варвари, била је сад – са стране Павлове – исувише очигледна. Иако није била скарадна, иако Петар није био више љубоморан, Ану је, од те нежности Павлове, према Варвари, прелазила језа. Било је нечег шашавог у тој нежности, тог, иначе тако хладног, охолог, удовца. Брбљају, каже, да је жена цвет, па се свет смеје томе. А ето, и он мисли тако. Цвет је жена!

И слепац је могао да примети да, између Павла и Варваре, нема ничег скарадног, али кад би видела Павла, како Варвару гледа, како је мази, Ани би било хладно око срца.

Кратка радост, међутим, између Варваре и њеног мужа, била је прошла. Љубав, топлота, која се била међу њима у Токају појавила, опет је уступила некој хладноћи, у Варварином држању, према мужу.

Срећом, Петар је видео само, да му је жена трудна, а није видео, како га, често, са досадом, посматра, испод ока.

Павле је, највише, гледао, да то двоје приближи, као да је он крив хладноћи тог брака. Мирио их је, увесељавао, хвалио, као да су пример сретног брака, и као да им је он, и брат, и сестра.

Кад би Петар, или Варвара, сетили се нечег, из првих дана њиховога брака, што није било добро, ни весело, Павле би им довикнуо: Било па прошло! – А кад би се сетили нечег, што је било добро, весело, он би изненада сагао главу и рекао, и на то, тихо: Било па прошло!

Цела је фамилија Исаковић почела да се крсти, кад би Павле, каткад, у њиховом друштву, седео, ћутке, као да нешто, издалека, слуша, па се осмехивао, као луд на брашно. Ана је, једно вече, рекла да би Павла требало одвести до манастира, да му се очита молитва, а требало би, кришом, наћи и неку прилику, да га понесу на бајаче, да га обају. Неке жене су га урекле, рекла је Ана, једном приликом, Павлу.

То се дешава удовцу.

Али се сви запрепастише кад се Павле насмеја и узвикну: „Тако је! Не једна, него две – а мати су и кћи!“

Прекодан, Павле би био, међу њима, као што су и други људи, али увече, уз огњиште, имао је поглед безуман, Боже прости, као што га имају сулуди! Каткад би се насмејао, и ведро, и весело, а кад би га Ана питала, смеје ли се то у сећању, на ту матер, и ћерку, Павле би одговарао: „Не, него Бркичу, враголану!“

Фамилија се на то, уплашено, згледала, и разишла на спавање, брижно.

Једно вече, тако, смејући се, Павле рече да му се чини да су, осим њега, сви људи, које је на путу у Росију срео, шашави.

Један је, каже, уобразио да је он: Карпати! Једино га, каже, Росија није разочарала. Њему се чини, сасвим друкчија, него што је био Срем, Темишвар, Варадин, где су дотле живели. Росија је као нека велика зима, а у сну му се претвара у неку, огромну, реку, са којом, ноћу, разговара. Тај горостас, тај див, који му се сад јавља у сну, долази му кад оду да спавају, па му каже да се у Темишвар, и да хоће, више не може вратити.

Тај огромни Рус, са којим разговара, у снегу, каже да су њихови домови сад, тамо, опустели. Ваш дом, каже, „пустој дом“!

Тај див, који има облик великог медведа, каже му да су они, сад, туђи у свом завичају: „Ви иностранец там!“

Али га теши – да је он, Исаковић, сад, свим људима, брат овде. „Ви брат мој, здес!“

Исаковичи су, већ у јануару, били проговорили, неколико речи, руски, па је око тога било много смеха, међу њима. Кад је Павле, у том причању о својим сновима, почео да уплиће и неке руске речи, сви су се смејали.

Само га је Ана запрепашћено посматрала.

Она је, после, причала да јој се тад, први пут, причини да су ти снови, које им Павле прича – тако весело, безбрижно – утваре човека који је поремећеног ума!

Само, она то није смела да каже, фамилији, тако.

Павле је, међутим, причао да Росија има, у сну његовом, лице, не само тог огромног Руса, него и Месеца – ледено.

Кућа трговца Жолобова била је испод брда, на ком су се белеле цркве у Кијеву, па је Павле имао да слуша звук звона сваки час, и дању и ноћу. То брујање звона допало се било Павлу. То је био његов први, незаборавни, доживљај, у Кијеву.

Та јека звона била је дубока, а љуљала је, не само њега, него и Подољ, цео Кијев, цео свет, и земљу и људе, у сан, као неко море.

Други његов, незаборавни, доживљај био је снег.

Снег свуда, снег бескрајан, на Кијеву, у даљини, дуж Дњепра, снег. А веје и веје, као да никад више неће престати.

Са њим настаје велика тишина.

Ноћ је нечујна, дан постаје тих, а као да се и људски живот и људске патње стишавају, у снегу. Стишавао се и корак људски. Пролазници су се, поред куће, једва чули. Пролазе тихо, рече Павле, па били весели, напити, или очију сузних. Не чује их нико.

Први пут је, каже, у Кијеву, погледао, под снегом, и јасике.

Како су мирне, смрзнуте.

Најзад, имао је и један трећи доживљај, али тај је причао само братенцима, не Ани. То је био доживљај са слушкињом Жолобова, коју им је Жолобов био оставио, да их служи.

Павле је спавао у једној изби, у којој је Жолобов држао неке кантаре, али која је била удобна и топла. Ватра, у великој земљаној пећи, почела би, тек пред зору, да се гаси. Жар би тада покрио слој пепела, као брдашце. Ујутру би долазила слушкиња Жолобова, да ватру потпали.

Првог јутра, кад се Павле био пробудио, зачуђен, виде да је то млада жена, која се смеши и понизно га гледа. Виде њена широка плећа и чу како пири ватру и у пепео дува. Имала је дах као да је олуја. Павле никад није ослушнуо толику снагу дисања.

Био је занемео од чуда.

Луч је букнула, од њеног даха, после два-три тренутка.

У полумраку она је, затим, изишла, али Павле тај дах није заборавио више, никада. То му је био трећи доживљај у Русији.

Тих дана, у штапсквартери, речено им је да поднесу, писмени, извештај о свом животу, искуству, и чиновима, у Аустрији.

Бригадир Виткович саветовао им је да учине росијској војсци што више комплимената, а да им не падне на памет да величају Француза, или Прајса. Капетан Марианович, из Чанада, добио је за секундмајора, само због таквих комплимената, и зато што је, у Росију, дошао са шест синова.

Ђурђе, који је мрзео да пише акта, уопште да пише, рече да ће навести, како је ушао у аустријску војску, за корнета, и како је брзо напредовао у ратовима. То је све. Петар је био мишљења да треба истаћи каријеру њиховог поочима, Вука. Он је био депутат при изборима митрополита. Ишао је у рат на Француза и Прајса. За себе ће навести, колико је заробио непријатељских официра. Не намерава да мољака.

Павле је говорио да ће написати да је аустријска војска добро наоружана, рђаво командована. Неће прећутати да су Французи, код Прага, задали сирмијској милицији много јада. Неће прећутати, ни лепоту њиховог мундира и храброст њихових официра. А о Прајсима ће рећи да иду у битку, као зид, и не окрећу, никад, непријатељу, леђа.

Ђурђе се љутио на те родомонтаде Павлове, и говорио да ће Павле да поквари односе са Русима, од почетка. Ако буде толико хвалио непријатеља, Костјурин може помислити да има посла са шпијунима.

Помислиће да Исаковичи предсказују Росији пораз у ратовима.

Павле је, међутим, са осмејком, побијао разлоге Ђурђеве и говорио да он мисли да каже, оно, што је корисно да Костјурин чује, и што је истина. А није Ђурђе био ни онај, који Гарсулију каза, што треба. Него је он скресао Гарсулију место братучеда.

Росија не може бити побеђена!

Могу армаде прајске, француске, шведске, турске, војевати колико хоће против Руса, могу и битке добити, кад су Руси без доброг оружја, али ће, на крају, победа бити росијска.

Ђурђе му онда љутито добаци питање, је ли то прочитао у звездама?

Није, каже.

Него је ослушнуо како слушкиња Жолобова потпирује ватру, изјутра.

Дише као олуја.

Е тај ће дах однети све непријатеље Руса, као снежна олуја.

У фамилији Исаковић се онда поче шапутати, тог дана, да, у Павлу, нешто кроз главу дува. Спомињао је, опет као пошашавио, и неку Чрногорку, лепотицу, са зеленим очима, и трепавицама боје пепела!

Крајем фебруара зима поче мало да попушта. У заветрини, у заливу Матвејева, лед је почео да пуца. Исаковичи су, тих дана, добили наређење, из штапсквартѐре, да отпочну са визитом росијским официрима, кијевскаго, домаћег пука. Костјурин је желео да, дошљаци, официри, пре него што им се да чин, упознају Русе.

Момчад је имала да буде упућена у руске хорове, да пева.

Домаћи пук, у Кијеву, био је, тада, гренадирски, број 5.

Био је основан године 1700, и један од најстаријих пукова стајаће војске. Његов, први, инхабер, књаз Рјепин, Николај, прочуо се био, не само по јунаштву, него и са богатства, балова које је приређивао, и маскерада.

Исаковичи, дабогме, нису ни сањали још да ће, поред тог пука, кроз седам година, гинути, испред Берлина.

Међу Исаковичима, Ђурђе се највише свидео Русима.

Међу женама росијских официра, Ана је била највише омиљена.

Варвара је постала врисак официра.

Петар је имао, код Рускиња, много успеха.

Али се о Павлу било рашчуло, оно, што је Вишњевски рекао о њему, у свом извештају, за Костјурина. Наиме, да је тај Исаковић педагог. Прокљати педагог!

Павле то није знао.

Неуки, снуждени, Исаковичи су, тако, први пут, у Росији гледали лепе фајерверке, ишли на игранке, и вечеринке. Збунило их је било, нарочито, неко шашаво, росијско, гостољубије, каквог нигде није било. Довољно је било да похвале неку бунду, неке коње, саоне, да им Руси кажу: ваши су!

Кад се возило, возило се вратоломно, и по мраку, и снегу. Кад се јахало, узимала се, као препона, и тараба и капија. Кад се ћискало, ћискало се три дана. Кад се

коцкало, све се губило, и кеса, и кућа, па и љубазница. А кад се пило, пило се до бесвести.

Ђурђе се прочуо као рвач.

Њега нико, међу гренадирима, није успео да бречи, а он је сваког обарао, појаске. У Ђурђа је било једно уво као ровашено, и једна књагиња је помислила да су му уво секли Турци. Ђурђе јој рече, озбиљно, да нису. Гувернеса, каже, кад је био мали, није га чувала добро, па је, једног дана, онако мали, отпузио, случајно, у кочину. Крмача му је одгризла пола увета.

Павлу понудише да ступи, право, у росијски пук, али је одбио.

Пропустио је срећу.

Идуће среде, осмога марта, те године, уочи празника главе светог Јована, Исаковичи су били позвати бригадиру Витковичу да чују имја и чин којим су примљени у Росију.

Ђурђу је признат само чин капетана, а не титуларно мајорство, које је у Варадину био добио. Костјурин је на његовом акту, својеручно, записао да је и капетанство, за тако младог човека, много.

Петру је дат чин лајтнанта, који је давно имао. Павлу је признато капетанство. Само је Трифун био записан као мајор. О Трифуну су, тек тад, чули да се био, при прелазу Карпата, изгубио, а залутао на молдавску, турску, границу, где је, у једном росијском форпосту, чак и у некој чарки – у којој је било и мртвих – учествовао. Лично је био повео атаку!

Исаковичи су били занемели, и поцрвенели, кад им је чин саопштен.

Петар је акт потписао – Ђурђе и Павле су одбили да потпишу. Виткович их је тешио, да се све то може, и хоће, поправити, кад у своја нова места определенија стигну.

Оно што је Исаковиче, највише, заболело, било је, да им је речено да им је то њихов рођак, секундмајор Живан Шевич, удесио, који је, у одсуству свог оца, ђенерала, командовао, у Кијеву.

Били су сасвим заборавили, сербску, завист, рођачку.

У кући трговца Жолобова, после тога, неколико дана, у фамилији Исакович, само се о том говорило, снуждено.

Била је настала тишина, као да им је неко у фамилији умро.

Петар се, једини, смејао и говорио гласно, да треба прећи преко тога и да је он већ прешао. Потписао би и да му је само за корнета дато. Не треба се тужити, у иностранству, већ на првом кораку.

Тражи од Ђурђа и Павла да потпишу, и да се не туже.

То је у интересу фамилије.

А чуо је у штапсквартери да је Костјурину наређено да припрема трупе, које ће ићи у рат, на Прајску. Има изгледа да се тај рат настави, ускоро. И Хорватове, и Шевичеве, и Прерадовичеве трупе почеће, чим пролеће гране, да маневришу и вежбају. Треба се стрпити.

Кад рат отпочне, падаће чинови, виши, официрски, на Исаковиче, као кад кускуни с неба падају. Он се био, као баба, уплашио да ће га стићи тастово проклетство. Сад је решио да ћути, и да тасту покаже да и без таста, са својом женом, у Росији, и као лајтнант, може живети, сретно, и лепо! Причекаће да га Костјурин прими, па ће тражити да буде представљен царици у Санкт-Петерсбургу.

Што је било најлепше, Петар, кога дотле у фамилији нико није слушао, успео је, заиста, да брата и Павла наговори да акт потпишу.

Ђурђе је псовао. Био је, каже, уз Пају, у Росију нагао! Ето му сад.

Павле је ћутао, али је и он потписао.

Да ли се Петар, онако детињаст, какав је био – иако је био узео тридесету – после тога, осетно осилио, па помислио да може, он, да буде глава у фамилији, као што је Белград национу, или је било случајно, тек он одржа Павлу још једно поучително слово.

Чуо је, каже, у штапсквартери и то, да је Трифун у Кијеву.

Има логор у Подољу, а одсео је у кући Шевичевој – неће у фамилију. Он, Петар, мни да треба да оде до Трифуна и да му каже да не срамоти фамилију, и да треба да се врати у фамилију! Треба и Ана и Варвара, па и Ђурђе, са њим да пођу.

Павле би требао, дан, два, да остане у прикрајку.

Да се са Трифуном не сусретне.

Какав је Трифун, могло би да се деси и да се потуку.

Немају права да срамоте, у Росији, фамилију. Толики се налазе – њихови сународници – у Подољу, у беди, немаштини, па трпе, избегавају, међу собом, тучу. Они су, официри, те јаднике, довели у Росију, па, место да о њима брину, траже кавгу. А зна се да је њихова, Исаковичева, фамилија, имала срамоту, у прошлости, кад је брат рођеног брата, из пиштоља, упљескао.

Трифун не може да прежали швалерку.

Иако Павле није ништа крив, и Трифун би могао да потегне пиштољчину. Оће Србо, богами!

Зато он предлаже да Павле, неко време, не излази на очи Трифуну.

Исаковичи су саслушали, снуждено, Петрову орацију, уз свећу која је треперила, у шандали, у полумраку. То, да су при добијању чинова, већ на првом кораку у Росији, доживели неуспех, неправду, целу је фамилију било ражалостило и снуждило.

Ћутали су.

Очекивали су да ће Павле примити к срцу Петров савет.

Догодило се, међутим, неочекивано.

Павле је, с почетка, слушао Петра, намргођено, ћутке, затим је почео да се смеје, јетко, па поцрвене, и лице му се смркну, као безумно.

Одгурнуо је тањир од себе, тако да се преврнуо.

Он је, каже, отишао, из Темишварског Баната, да не гледа како његове хусаре под иго паорства терају, да не гледа курве, трговце, сенаторе, како се богате, јер њих, официре, више не требају.

Него земље, куће, пустаре, спахилуке купују.

Он је њих, Исаковиче, у Срему, гледао, кроз сузу, али сад их гледа кроз њихову душу. Зна их. Па зашто да се крије од Трифуна? У буџаку?

„Је ли ти је, Петре, сврака, мозак попила?“

„Ти си, дијете, брат Трифуну!“

„Ја нисам! Вас сте, двојица, исту матер сисали, блаженопочившу. Ја нисам! Ја постадох ајлугџија и немам ни куће, ни кућишта, а сахранио сам жену. Немам фамилију! Било па прошло! Што бих се ја Трифуна клонио? Ако је Трифуну стало, да се не срамотимо, ја сам за то. Али, ако Трифун раздрјати сја будет, на мене, у Кијеву, ашче господ Бог кое чудо не сатвори, убићу га, као курву. То ти кажи своме брату! Оће Србо!“

Иако је Павле отишао из собе, после тих страшних речи, мирно, фамилија Исакович је наслутила да, у Павлу, имају безумника у свом кругу.

Његове благе, хладне, плаве очи, биле су, сад, луде.

Почетком марта године 1753, у Кијеву отпочело је и насељавање оних који су били стигли у Росију, из Темишварског Баната и Срема, прошле јесени и зиме.

Костјурин, оберкомандант Кијева, имао је много главобоље око тога. Несретни род сербски желео је помоћ Росије, и о том тамо трудити се отишао је, али само људи могу одселитсја, отечество се одселитсја не может. Међу досељеницима било је, крај све добре воље Костјуринове, много беде, много незадовољника, много проливених суза. А чула се, на мукама, и сербска, срамотна, псовка, колико је на небу бесчислених звезд.

Жудња за Росијом, код тог света, није била нова – речи око тога имао је већ, росијски посланик у Бечу, Нефимов, још за време патријарха Чарнојевича, који је кукао да је његов национ, на бурном мору, у мрачној ноћи, лађа, коју олуја љуља. Старац је, видев како национ лута, а Господ не помаже, посумњао био, у својим писмима, у Бога.

Кад росијски посланик, у Бечу, Вожњицки, није успео да ослободи грофа Ђурђа Бранковича, Серби посумњаше и у росијског посланика. Бранкович је умро, у затвору.

Пећки патријарх, Атанасије, није више имао наде у идућег руског посланика – Бестушева – па му није више писао ни писма. Ућутао је и митрополит Аксентије Паликућа. Нису могли да спрече, ни реформу инфантерије, у којој је Аустрија почела, Сербима, да сече косу, украс главе, кад је дуга.

Тим већа беше радост, која је национ обузела, са доласком Бестушева у то време – кад се фамилија Исакович иселила – јер је било очигледно да су Серби, у Бестушеву, росијском посланику у Бечу, стекли, неког, ко уме да им буде и отац и мајка.

За време Бестушева национ је најзад кренуо, као што се река разлива. Серби су се дивили Бестушеву и благосиљали га, и мислили да је промена на добро, његова заслуга. Нису знали да је тај, привремени, успех, омогућио случај, да је Бестушев, у Санкт-Петерсбургу имао још једног Бестушева, као кеца из рукава. Рођеног брата, канцлера императрице, Алексеја Петровича, који је фактически решавао, годинама, са којим ће народом Росија бити у добрим односима, а са којим краљем, у ратовима.

Тако се ето десило, да је један Бестушев почео да шаље у Кијев, на хиљаде, пушконоша, тог национа, а други решио да те људе насели на границу царства, према Турцима и Татарима. Хорвата је намеравао да насели на границу према Пољској, куд је бежао свет, из росијског ига паорства, не знајући да га други иго чека, у Пољској, на земљи шљахтића. У сваком случају, са насељавањем дошљака, у први мах, ишло је брзо. Хорвату је, указом од 20. новембрија 1752, дато чак и то, да се, са територије коју насељава, Сербима, имају иселити сви Малоруси и Козаци, као да је то сербска земља од памтивека. А дошљаци се учинише, у први мах, као читава аваланша и поплава, из Кијева. За Хорвата је гласало, у отечеству, за селидбу, године 1751, око три хиљаде душа, за Чарнојевича, из Арада, око седам стотина. Тек доцније се испоставило да је са Хорватом стигло свега 218. Оберстлајтнант qua оберкапетан је то тумачио задржавањем народа, преко попова. А оберстлајтнант Јоан Чарнојевич није ни питао како се насељава – него где је пут који води у лајбгвардију, Двора.

Таман кад су Исаковичи дошли, и Костјурин имао да их расподели у насеља, Костјурин је био почео да псује, кад је била реч о Сербима, а да се преврће, ноћу, без сна.

Колико је год било могуће, пребацио је ту бригу, са себе, на артиљеријског ђенерала Иљу Александровича Бибикова.

Бибиков је имао да брине о насељавању Шевича и Прерадовича.

А седиште му је била тврђава, Бахмут. Ђурђе и Петар добили су земљу у рејону Шевичевом, близу Донеца, а Павле, у рејону Прерадовича, близу Бахмута.

У очекивању да се тамо одселе, имали су да гледају јад и беду, која је била много већа у њиховим ротама, међу обичним војницима и њиховим породицама, него међу официрима и ђенералима. Предграђе Подоља, у Кијеву, одјекивало је, почетком тог марта месеца, од песме тих дошљака, али и пригушеног плача, нарочито жена.

Та гомила, по кућерима, шталама, земуницама, која је прошле године била напустила своје отечество, била је снуждена и очајна, после те зиме, коју је провела, у мраку, немаштини, болестима, свађама. Била је то велика сиротиња. Таква скука как пучина морска!

Општи јад био је ударио и на појединце, нарочито жене тог света, које су имале тежи живот, више брига, мање разоноде, тежи рад, од мужева. Било је по Подољу много цике, вриске, шамара и батина, а било је и много покварених бракова.

Општа несрећа претварала се у сто личних несрећа.

Чак и у фамилији Исаковича, почетком тог марта, није, међу супружницима, било све као пре. Ђурђева жена, на пример, била је начула, да у Кијев долази, или је дошао, Вишњевски, а са њим и његова жена, госпожа Јулијана, и његова свастика, Бирчанска, Дунда.

Па је ходала по кући, боже прости, и она, као шашава.

Дунда јој се привијала, на коленима мужевљевим, а пошто је била у осмом месецу бременитости, сиротој жени се, сваки час, пило сирће и јело лимуна, а љубомора је у њој расла.

Тих дана, иако је зима била при крају, изненада, било је и, јаких, претпролетних, ветрова, тако да су Исаковичи морали да пењу цепанице и камење на кров, над својим главама. А било је и неколико страшних, последњих, мећава.

У њима, као да се и нарав Анина и Варварина мењала.

На изглед, и мајор Јурат Исакович чинио се онај стари, иако, сад, још крупнији, још снажнији, још прсатији. Ипак, то није био више онај човек, кога су у Варадину и Темишвару, његови јолдаши, знали, као срце од човека.

Ђурђе више није могао да спава, на мајорши, али је лежао, ноћу, на татарским јастуцима, на земљи, код жениних ногу, као да му је, боже прости, мати. Био је престао да се, често, смеје, и био је мање весео, него у свом отечеству.

Ни чин, који је у росијској војсци добио, ни насељавање на Донецу, нису му се допали, а био је забринут, за жену. Био јој је нашао бабицу, росијску, једну омалену, округлу, женицу, која је тврдила да у њеној руци ни једно новорођенче није умрло. У штапсквартери се причало, међутим, да, каткад, при крштењу деце, има изненађења. Смрзну се руке у попова, па испусте дете.

Иако је то била глупа шала официра, дошљацима се чинила вероватна, јер се препричавала, са озбиљним изразом лица.

Ана је очекивала порођај идућег месеца.

Није ни она била она Ана, која је била у отечеству, тако весела.

Чак ни онолико заљубљена, после пет година брака, у који је ушла, кад јој је било седамнаест година. А у ком је била сретна, пет година.

Непрекидно, пољубљива, као да је мужу, швалерка. Иако бременита, била је и сад лепа, са својим дивљим очима, и устима, али није више била извор веселости, у кући.

Била се уплашила порођаја у туђини.

Кад би јој муж, увече, долазио, из штапсквартере, па, после вечере, легао крај њених ногу, она би га гледала, неколико тренутака, а затим би окренула главу. Као да су туђи.

Ђурђе би је, често, затекао, да седи код замрзнутог прозора, који беше у немецком стаклету – ретком, у Кијеву – и топи лед, дахом, и брише прстима. Вирила је напоље у снег, у зиму.

Узалуд би је супруг питао, куда то гледа и на шта мисли?

Кад јој је једном, тако, пребацио да се променила, да према свом мужу није више онаква, каква је пре била, она се осврте, као да је збиља у њој сакривена нека тигрица, и цикну:

Шта би хтео?

Ваљда би требала да се ухвати за уши, па да игра, од среће, у својој немоштi? Да буде весела што неће видети децу своју, коју је оставила у Новом Саду, и коју ће видети ко зна када!

Он зна, каже, како је, у отечеству, у фамилији, код матере своје, лако рађала. Њен синчић и ћерка излегли су се као пилићи. Ко зна шта је сад, у туђини, чека.

Идући дан, док је фамилија Исакович седела при столу, при вечери, уз слабу светлост свећа, Ана је то поновила, пред свима.

Ђурђе, који није волео да му жена говори о свом браку – иако је он о браку, и свом, и своје браће, говорио без устезања – подсети онда жену да она, у Кијеву, крај себе, има свог мужа, који је воли, који ће је бранити од свакојег зла, и чувати, и за време порођаја, као што муж, и иначе, жену, чува. Ана је, међутим, и на то цикнула:

„Гле, гле“, каже, „како се сад преподобио! Прави светац! А заборавио си, дебели, шта видесмо у Токају? Есмо ли видели ону Бирчанску, или нисмо – како ти на крилу седи? Ваљда си код ње велики огн распалио – сам знаш.“

Честњејши Јурат Исакович нашао се у чуду, кад му супруга то очита, пред свима, а једва је успео да је некако смири.

То вече, кад одоше да спавају, нису више ни проговорили.

Међутим, то се, идућег вечера, опет, понови.

Варвара, сирота, покушала је да јетрву одобровољи, и да Ђурђа похвали, као доброг супруга, али је Ђурђе и сам био приметио да Ану, заиста, нека подмукла жалост и срџба обузима, према њему, кад год јој се приближи.

Он је био давно заборавио и како су, у кући Вишњевскога, у подрумима, међу бурадима, лутали – и ту, грудату, Бирчанску, која му седе на крило, цврцнута, у шали.

Покушао је да своју жену уразуми.

Мислио је да је све то последица младости и њеног страха у туђини. Била је седамнаест кад су је удали, као што су се и друге ћери, из имућних кућа, удавале. – Остала је без матере, сад, да се, у страном свету, породи, нашла се у непознатој вароши, па су је неизвесност, снег, зима, збунили.

Све ће то проћи.

Пошто више није могао да заспи на мајорши – која више и није била мајорша, него капетаница – Ђурђе је почео да се умиљава жени, пред свима, прекодан, па је на сва уста уверавао целу фамилију, како на свету и нема, не може бити, такве љубави, као што је његова према Ани. Како ће та љубав вечно трајати! Како љубав између мужа и жене ништа не може прекинути, док је не прекину старост и смрт!

Али ни то није Ану смирило.

Она је постала дурљива и прекодан.

А посматрала га презриво.

Ђурђе је имао обичај да, при свакој игранки, игра полонез, са својом женом, пре него што пођу кући. Ђурђе је играо полонез као у колу. Поцикујући, подврискујући.

На крају је имао обичај да жену, парадно, пољуби у руку.

Довикнув гласно, тако да сви могу чути, да нико такву жену нема, у Неоплатенси.

Кад је, међутим, идући дан, при вечери, покушао и то, Ана му, јетко, добаци: „Гле, гле! А оно што у подруму би, заборавио си? Ја ни перчатку не давах Вишњевском, да ми је пољуби, а ти? Сећаше ти, кô молован Турчин, на колени. Да знајеш, ја то нећу заборавити!“

Ђурђе, који је у Росији почео да свом имену додаје „Зеремски“, покуша да, упозори фамилију, како почињу да у говор мешају и росијске речи. Перчатка, каже – коју Ана помену – значи рукавицу.

Хтео је да се фамилији учини да је оно, што му Ана рече, речено узгред, као у некој фамилијарној шали.

Ана, међутим, оно што је рекла, још једном понови.

Ђурђе онда престаде да једе и поче да прелеће погледом по фамилији као да, у борби са неким змајем, од хришћана, заштиту тражи. Посматрао је присутне, молећиво, тако рећи, али њихова лица, уз светлост свеће, која је треперила у шандали, остадоше нема. Ђурђе је осетио да је усамљен у фамилији, при тој вечери, при тој свећи.

Он онда опсова – што пре никад није чинио у присуству жене.

Само, све се то, идућих дана, још једном понови.

Па не само што му је ту грудату Бирчанску поменула, при вечери, него му Ана све то и понови, и у оној изби у кући Жолобова, у којој су спавали. Почела је при том и да сузи.

Ђурђе онда поче да се крсти.

Није могао да замисли да би његов брак, који је тако лепо трајао пет година, у љубави, могао да се помути неком таквом ситницом. Да би могао да се поквари, зато, што му је једна госпожица, цврцнута, узјахала колена, у једном тренутку кад су сели, међу бурад, у подруму, сами. Та то је била шала! Није Дунда села њему у крило, у кошуљи! Није он могао, није имао ни времена, да то спречи.

Откуд би било могуће да таква једна подскочица може брак да поквари, љубав мужа и жене, који су изродили децу, у љубави, који осећају једно према другоме љубав, супружничку, бескрајну.

Није ни та девојчура у Токају зло мислила.

У сваком случају, сад, у Кијеву, Ђурђу се учини да је ово чудо, које Ана од тога сачини, нешто неземаљско. Да су то неке мађије у људском животу.

Да се то, са њима, игра онај крвник стари, свих људи.

Нечастиви!

Покуша дакле да освести жену, да увиди да то нека мрачна, зла, виша сила хоће да их завади. Поче да се умиљава Ани. Да тумачи то што се у Токају зби.

Али му то ништа није помогло.

Ана га је посматрала тужно и окретала главу, тако, да се Ђурђе пренерази. Она му рече да је она добро видела, шта је видела. Није она каприциоз, него ни њихова љубав није боља, него све друге на свету, љубави. Она, или та Бирчанска, њему је свеједно!

Сукња као сукња!

Боље би било да су тамо, међу бурадима, у Токају, умрли.

Узалуд јој је Ђурђе говорио да се сети, како су, пет година, лепо живели, без и једне ружне речи, како су се волели. Ни једну другу, за тих пет година, није зажелео да уштине, или причврљи.

Нема он шта себи да пребаци.

А цео наш национ зна да су пијаној снаши мили, и ђеверци.

Она, Ана, Ана, је та, коју ће он, на веки, волети!

Жена му, међутим, плачући, одговори да јој је жао што не може, сад, одмах – као Кумра, Трифуна – да га остави, и да се матери врати.

Госпожи Агрипини!

Поче затим да јеца, гласно, као да су јој јавили да јој је мати, госпожа Агрипина, на самрти. А кад Ђурђе чу име своје таште, оде, и залупи врата.

Три дана, после те свађе, ни пред фамилијом, нису говорили. Четврти дан, међутим, при вечери, Ана је још више уједала. Сви су мушкарци, каже, Турци. Да не каже, ајгири. Ни тај мајор, ту, при столу, њен супруг дражајши, није ништа бољи. Мушка љубав – све што се о мушкој љубави прича, све што се о јединој љубави мушкараца прича – само су приче, као калабалук турски, уз тамбуру. Њен Ђурђе би само у харемлуку био сретан, као и сви мужеви. Да може да бира кад очима зажагри. Данас ову, сутра ону. Валахи!

За тренут, око стола, настаде тишина.

А чинило се да ће је муж ударити.

Њене су очи гореле, као у грозници.

Ни Варвара, ни Петар, ни Павле, нису то од Ане очекивали, па су били занемели и носеве у тањире заболи.

Међутим, Ђурђе се савлада.

Устаде од стола и погледа жену, мучки, али се затим окрете и оде из собе, без речи.

Граја је била, после тога, велика, у фамилији.

Ана је гласно плакала.

Петар оде да спава, чим су се мало утишали.

Павле је седео још неко време, загледан у Ану, која се тресла, ридајући. Варвара остаде, једина, са Аном, и дуго су нешто ћућориле у полумраку и тишини.

Ђурђе се, међутим, вратио, после поноћи.

Био је посут снегом.

Ана га дочека са сузама у очима и упита, куд се скитао? Да није ишао у визит Вишњевсковој свасти, Дунди? За коју рече да је тотски анђео. После оног што се у Токају десило, њихова љубав, њена и њеног мужа, оно што је била, не може више бити. Нек отпада, каже, оно, што као крпа виси!

Честњејши Јурат Исакович, међутим, не рече жени, те ноћи, ни једне ружне речи. Помагао јој је, онако тешкој, да легне, на татарске јастуке, на којима су спавали, па је чак и помилова, по лицу, као што је децу миловао.

Само је страшно ширио црне очи.

Ана није била навикла, осим кад су се љубили, да те очи, такве, види. Било је у њима нечег тупог, као да Ђурђе присуствује некој сахрани, у фамилији. Његов поглед био је мрачан и тврд, у својој црнини.

Ана, у једном тренутку, помисли да ће, уз миловање, и да је удари.

Ђурђе је, међутим, смести, на јастуке, и покри, као да дете покрива. Говорио јој је као да жели да је успава:

„Кад те узех, мних да си већ жена, ал' ти жена ниси. Него девојчурак у жени. Треба ето да родиш и треће, а још ни од двадесете одмакла ниси! Преварих се, душо, у теби! Содјеловах не малу бригу себи! А зановеташ, серце, јер си сенаторска кћи!"

Жена му, јетко, добаци да јој се клео на вечну љубав, кад су се узели.

Расплела је била своју густу, бујну, мирисну косу, и подигла се – није хтела да заспи.

Ђурђе је спусти на меко узглавље.

„Ајде, серце, ајде, лези, спи, и не тропари! Нисам ти ја мати, а пребезмернаја нужда теби, није муж, него – мати. Госпа Агрипина! Дете јој њено!“

Ана му онда рече да је госпожа Агрипина имала право, кад је тврдила да је он бик, сремски, а не човек нежан, који уме благ са женом бити.

Ђурђе је понова покри.

„Многи наши, видиш ли, и овде, у Росији, хлеба лишајутсја, на снегу и зими, за жену своју и децу. А ти кукаш! И ја се, го, осиромашио, реших да кренем, да ми твоја мати не тропари. Нађох се са браћом овде у помрчини, у нади, да ће боље бити – а вичу богат сам зет. Па ћутим!“

Жена му рече на то да би све било добро, у Росији, само да нису ту Бирчанску срели.

Муж јој онда подвикну да, ваљда, ни та девојчура није најгора! Чему тај разговор? Толики људи њихови, овде, у зими, прозебли, у невољи, а она, ето, само мисли на ту Бирчанску, а за свог мужа – да се батрга по свету, само да би могао швалер Дундин бити. Е јес, женска памети!

Жена га онда запита, а зашто би Вишњевски, и та Бирчанска, и у Кијев долазили? Он једва чека, свакако, да их види. И посети!

Ђурђе је помилова.

Поче мирно, и нежно, да је у образ љуби:

„Ти знаш шта те чека. Да родиш. Па у памет се. Да нас, на веки, Нечастиви, не разлучајет! Па ћеш рећи, гле! Спавни сад мало, опамети се! Заборави ту Бирчанску, заборави шта је било, а кад осване звезда, сјутра, заборави шта смо рекли, и крчаг који смо разбили. Па прст у уши, па ћемо запевати. Како смо били сретни и како смо се волели. Ономлани.“

А кад Ана настави да плаче, Ђурђе је узе на крило, као да жели да је, на крилу, успављује. Њен плач је био све тиши. А кад се умирила, или претварала да ће заспати, он утрну свећу.

Затим је легао, код њених ногу, очекујући да и он заспи.

Идући дан, пред вече, неочекивано, код Ане, започеше болови.

А на појутарје пачисте недеље, Ана је родила, лако, ћерчицу.

Те ноћи је Месец био пун, сав од сребра, светао, у Кијеву.

У то доба за децу, која су се родила при пуном Месецу, веровало се да ће бити, или славни ђенерали, или принцезе – или луде.

Те недеље, Исаковичима је било наређено да рано ујутру буду у штапсквартери Витковича. Костјурин је желео да их види.

За време тих селидби, у Росију – средином осамнаестог столећа – ти сербски официри, који су из аустријске војске ишли у росијску, о росијској војсци, мало су знали.

Нису много знали ни Исаковичи.

Само су патријаршије, и манастири, знали да је са Москвом било сербских веза, већ неколико стотина година. Кад су Исаковичи полазили, на прсте су се могли избројати, они, који су били срели у животу неког, живог, Руса. Трговце, који су из Кијева долазили, животе светаца продавали, калуђере, који су се до Хилендара скитали и опет у даљину, у снег, нестајали.

Петар Велики, цар росијски, био је први, кога су Исаковичи, у фамилији спомињали. Велики – као неко привиђење дива – три пута виши од обичних људи. Свемогући. Њему су, први пут, са Балкана, лелекали, да пружи своју моћну десницу (замишљали су је толику, да може читаве земље дохватити) и прими под своју заштиту, и њих, који су у ропству, у беди, и несрећи, а мали, и усамљени.

О Москви су причали само они чрноризци, који су ишли, далеко, у то огромно царство, и, за цркве, просили. Све док росијски посланици, из Беча – за време турских ратова – нису Срем посетили, нико није мислио да се у Росију сели. Да ступа у росијску војску. На прсте су се могли избројати они, који су, пре тога, отишли. Тек за време Петра Великога, хтели су да оду читави пукови, и цела Чрна Гора – а официри почеше да сањају, како се шећу, и како им се сабља вуче, по калдрми, али не у Бечу, него у Москви.

Гњаватори – који су били стихотворци – химне су о Петру писали.

У црквама су цара росијског, уз Бога, помињали.

Нису знали да Петар Велики, за то време, као неки горостас, дрвени, оболео, са наочарима на носу, седи, у својој Росији, као на некој безмерној лађи, која у небеса плови, кроз ледена мора, и види пред собом смрт, а за собом празнину, велику, као и Росија.

Питао се, кад он оде, шта ће од оног што је створио остати?

На то питање, међутим, никад одговора нема.

Иако су, у то време, краљевства европска, па и царство аустријско и росијско, већ били почели да стварају, стајаће, војске, сви су официри доба рококоа – па и неуки Исаковичи – знали да су, и они, и њихови пукови, приватна својина својих пуковника и ђенерала, који су били већином грофови, маркизи, баруни, кнази.

Нижи официри били су ајлуґџије, као и жбири.

Оно што је лајтнант, чак и у најраскошнијој, француској, војсци, могао, као сигурно, да очекује, за себе, дневно, била је овчија плећка.

Све друго – виши чин, орден, брилијант – добијали су маркизи.

Будућност нижих официра није зависила, ни у рату, од јунаштва и рана, него, много више, од неког познанства, са неким грофом – од неке госпоже, очаране, у постељи.

Иако је милиција, на турској граници, у аустријској војсци, била различита, донекле, од тих европских војски, Исаковичи су знали да и њихова будућност зависи, од милости.

Неке накараде, са нојевим перјем на шеширу.

Који са собом, у битке, доглед носи.

А који нове официре, у пуку, при представљању, гледа, кроз лорњон.

Припремали су се, дакле, снуждено, и на то, да их Костјурин види.

Као што су у свој говор, у Кијеву, марта месеца, већ почели да мешају руске речи, у њиховој глави почеше да се мешају, у Витковичевој штапсквартери, и приче о росијској војсци.

За бригадира Витковича, штурм на Перекоп – иако у њему није учествовао – био је као мирођија, у свакој чорби, при ручку. А команданти војске, за време бившег суверена – Миних и Остерман – туђинци, који нису били православни, него сотонини емисари!

Ђурђе их је, слушајући Витковича, псовао, као да их види.

За Петра, међутим, имена битака и места, које је Виткович помињао, из кримског рата, постала су била шале, и надимци. Кад би Петар поменуо реч Ставучан, или Бахчисерај, то није значило место где су Руси гинули, у турском рату – него Витковича.

Виткович је био: Ставучан.

Петар се томе – како битке постају комедијанти – грохотом смејао.

Павле је био замишљен, док је бригадира слушао. Иако је и такве приче већ био чуо, иако је био самоук, у војеним стварима, Павле је био запазио, разборито, мотив који се у причању бригадировом стално понављао: епидемије. Росијске победе у рату против Турске, на граници Молдавије и татарског Крима, завршиле су се епидемијама, од којих је помрло на стотину хиљада руских војника. Зима и силне епидемије кварише су све победе, које су Руси имали, у рату.

Павла је то изненадило и снуждило.

Виткович је обично своје приче, о рускоj војсци, завршавао причом како је владајућа императрица, Елисавета, дошла на престо.

Гардијски корпус, у Санкт-Петерсбургу, преображенски и семјоновски пук, јашућа лајбгвардија, и измаиловски пук, носили су – како Ђурђе рече – de facto, росијски престо, на својим раменима.

Царица је била свемогући аутократ, али је, својеручно, служила официре, гардијске, вином. Све до пре дванаест година, ти гардијски пукови решавали су, ко ће сести на престо Петра Великог. А командовали су ђенерали, који су били Немци. Виткович је, кад би се поднапио, викао да Исаковичи треба да знају да је томе, заувек, учињен крај!

Православље има да влада!

Сад руски ветар дува кроз војску.

Костјурин му је то неколико пута рекао!

Пре дванаест година, једне новембарске ноћи, кћи Петра Великога, лепа, снажна, млада, дошла је у бараке преображенског пука, гологлава, са оклопом кирасира на грудима, као богиња Палада, и повела војнике и узела Зимски двор.

Елисавета, царица свих Руса, свих Росија – vivat!

Виткович се био и сад вратио из Санкт-Петерсбурга и трудио се да Исаковиче посаветује, што боље, како да се понашају код Костјурина. Причао је, шапћући, да сад у војсци росијској има страшна строгост да завлада, и, ко год буде лануо, доживеће усековање језиков. Причао је како је страшан, богат, раскошан, Петар Иванович Шувалов, гроф, од кога сад у војсци све зависи, па и судбина Срба. А како је генералфелдмаршал, Александар Иванович Шувалов још страшнији. А његова тајна канцеларија да све зна.

Иако Павлу није било сасвим јасно, зашто су Миних и Остерман, пророци Антихриста, иако је о Шувалову био запамтио само, да Виткович прича да има дебео подвољак, лепа, као женска, уста, и велике, лепе очи, Павла је Виткович био сасвим сневеселио, јер је све то било толико слично оном, што је, о аустријској војсци и царствујушчој Вијени, слушао. Много невеселији, него Ђурђе и Петар, Павле се

припремао за аудијенцију код Костјурина, не знајући шта би одговорио, ако га питају, зашто је дошао, шта тражи у Кијеву, ни чему се надао, кад је пошао.

А ко је та богиња Палада, није знао – али није питао.

После свих тих прича и добрих савета, бригадира Витковича, Исаковичи остадоше сами, у кући Жолобова, да се припреме за аудијенцију код Костјурина – у пачисту недељу, те године, по руском календару. Време је, тог дана, било лепо – снег је, напољу, под Сунцем, блистао.

Дете, које се те зоре било родило, отплакало је и заспало.

Ђурђе је ходао по кући и мумлао.

Откад је и треће дете имао, био је још љући што један чин више није добио. Павле је био исто тако огорчен, али је ћутао. Петар је био сањив, па је зевкарио и посматрао, сањив, како му слушкиње Жолобова дугмад глачају. Сва тројица, Исаковича, била су поранила.

Несрећа, међутим, никад не иде сама, него у друштву. Кад стигне вест о једној, сигурно ће стићи и друга. Истог дана, кад су извештени да нису добили чин више у Кијеву, примили су, из штапсквартере Витковича, и прву своју пошту.

Сенатор Стритцески претио је ћерки, у свом писму, из Неоплатенсе, да ће брисати, ако му не дође ускоро, све, њено, у тестаменту. Очекује је на лето. Не може без ње. Умреће ако му не дође!

Варвара је са досадом читала фамилији, то писмо.

Оно, што је таст писао, из Неоплатенсе, Ђурђу, било је неочекивано. Сенатор Богданович јављао му је да су му деца добро и да за родитељима не плачу. Размажена су. Онако, узгред, додао је и то, да му је жена, госпожа Агрипина, Анина мати, у другом стању!

Ана је то чула сва црвена у лицу. После више од двадесет година, њеној матери, требало је још само то! Ђурђе само одмахну руком.

Павле је, преко мисије у Токају, примио писмо Агагијанијаново. То писмо је било писано немецки, а дуго је лутало, а било је и отварано. У њему је, кир Анастас, својим, калиграфским, рукописом, јављао да је господин Копша, од констипације, умро. Да је секунд-секретар, Волков, незадовољан оним што је Вишњевски, из Токаја, о Павлу, премијер-секретару, Черњеву, писао. За себе је, Агагијанијан, јављао да је успео да се умили грофу, нашавши му, у једној бечкој апотеци, неку маст, за коју кажу да лечи ћелавост. Жали, каже, што му Исакович никад није писао! (Ohne Nachrichten, Ihro Gnaden, geblieben zu sein!)

Као узгред, и кир Агагијанијан је нешто додао.

Сербске су фамилије, каже, у Вијени, пренеражене оним, што се у фамилији мајора Јоана Божича, десило. Јоан Божич је ударио жену ногом у трбух. Избацио је, затим, на улицу, па се госпожа вратила оцу.

А повела је са собом и ћерку.

Јоан Божич је, опет, у аресту, али не због тога, шта је жени учинио, него због неких коња, које је ђенерал Монтенуово купио. Неки новци су у питању.

То писмо је било адресирано на Токај.

Тамо је неко написао: Zu der kazserlichen reussischen Aemée, Kijev, abgegangen!

Кир Агагијанијан је био, о госпожи Божич, још нешто написао. Па је неко, можда сам Агагијанијан, то, после, пребрисао.

Официрима, који су излазили на рапорт, ђенералу, у то време, ни иначе није било лако. За једно дугме, неуглачано довољно, за мало мрља на куртки, ишло се у затвор. А тешко је било набавити углачану чипку, или бео жабо. Цела росијска армада имала је, тих дана, кројача, тако мало, да их је било још мање, него бабица, у Кијеву.

Петар се једини, полако, био расположио.

Почео је да прича Павлу, како зна да ће и Трифун бити тамо, кад у штапсквартеру стигну, па се нада да ће Павле имати обзира према Трифуну, како га је већ неколико пута молио. Павле је удовац, па може лако разумети, како мора да је тешко, Трифуну. Изгубио је швалерку, која му је била за срце прирасла, толико.

Та њихова сирота рођака, коју је Павле последњи видео.

Пре него што се удавила у Бегеју.

Павле, каже, зна да Трифун није никад имао среће у животу, па му треба прогледати кроз прсте, много штошта. Трифун је узео педесет и трећу – старост, и смерт, су близу, па је лако схватљиво да је Трифун угледао, ту Личанку, као неку Луну, на пајвану, као Месец кроз јелово грање. Он се нада, каже, да ће Павле избегавати свађу!

Павле, коме је Петар био давно досадио, тутну му онда у руку крпу и лојаницу, и замоли га да му чисти сабљу.

А ништа не показује боље запт, који је у фамилији, још од Вука, био остао, него да је тај млади, уображени, лепотан, послушао.

Дода̂де само да је он, Трифуна, у штапсквартери, већ сусрео.

Павле је Петра посматрао хладно, док се облачио, и рече да се он од Трифуна осећа старији, иако је млађи од њега тринаест година. Трифун, и он, могу проћи,

мирно, један крај другога, као да никад нису сузу пролили, за оцевима, заједно. Он ће поздравити Трифуна, као да је у касарни виртембершкој, у Белграду.

Било па прошло.

То јутро, бригадир Виткович, њихов рођак у Кијеву, био им је и перикмахера гренадирског пука послао.

Петар је морао да се склони, у један мрачан угао избе, па да тамо риба Павлову сабљу, а перикмахер је за то време, насред собе, почео да размешта своје лавоаре, а Павла да окреће на једном троношцу, као да ће да седи на престолу.

Ђурђе је био сео и чекао на свој ред.

Перикмахер је радио мирно, а брзо, свој посао.

Павлу је био дигао браду и главу, као да ће да гледа неког у облаку. А себи је стално задизао килоте и задевао маказе, у косу, а чешљеве, за уво.

Павле се, међутим, био завалио, на столици, и предао своју главу у руке берберину, склопивши очи као да ће мртвог да га фризирају. Он је био сав потресен оним што му је Агагијанијан јављао.

Питао се шта се то морало збити, у Вијени, да Божич избаци жену?

Тресао се, у себи, при помисли да је ту лепу, ванредну, упаљеницу, муж ударао ногом, као неку дрољу, у коњушарском бирту. Иако о њој, откад је из Вијене отишао, није често мислио, Исаковић је осетио, при помисли да ту жену ударају, избацују, на улицу, као неке сузе, што под очним капцима, суво, горе.

Откад је био добио Агагијанијаново писмо, Павле је све мање сањао своју покојну жену, а све више госпожу Евдокију. Његова жена, у сну, стајала је каткад још, за тренут, као нека бела сен, у провидној хаљини, у мраку, у позадини, у сну, а госпожа Божич, лепа, обесна и гола, у његовом загрљају.

Иако су личиле, и у сну, једна на другу, Исаковић је био свестан да представљају анђела и ђавола у његовом животу. Једна је била сушта невиност и стидљивост, друга бестидност. Једна нежност, друга је, сва, показивала похоту.

Бар се њему тако чинило.

То тело његове жене, које је било васкрсло у сну, било је мило, хладно, пријатно, успављујуће, као нека хладовина у врту, а светло, као што је пена шедрвана коју у висину бацају. Тело госпоже Евдокије, међутим, било је мрачно, врело, младићко, зверско, снажно, тврдо. Иако су обе биле сличне, и по стасу, оне су му прилазиле тако различито. Очи његове жене гледале су га на његовом путу, тужно, мутно, а очи Божичке, зажарено, непомично, као да желе да устреле и убију. Очи његове жене синуле би тек у загрљају, а госпоже Евдокије трептале су пожудно и дању и ноћу, са

дугим трепавицама, као црни лептирови чија се крила склапају. Госпожа Евдокија имала је обичај да, и у загрљају, тражи да види очи Павлове и отварала их је, прстима, нежно, и кад би их он склопио, дремљив. Дрхћући од уживања, међутим, није дозвољавала да и он њен поглед ухвати. Викала је само његово име, бестидно.

Измучен тим успоменама, Исаковић је био, заиста, задремао и његова глава клону.

Да није, случајно, баш био спустио руку, перикмахер би га био, нехотице, заклао.

Човек очајно крикну.

Не жели, каже, да га вешају, за убиство.

Показивао је капетану своју руку, како још дрхти.

Иди, бедо!

Он је, наврат-нанос, удесио Павлову кику, веза му шепуте у косу, а узвикну да ће наставити свој посао, на Ђурђу, само ако пристану да на двориште изиђу. У тој избби је загушљиво и топло.

Заспаће му на ножу.

Павле се извињавао, а Петар му се смејао. Она, што му потпирује ватру из пепела, уморила га је ваљда? „Треба да се жениш, апостоле, а не да живиш као пас. Удовац трчи за сваком сукњом, као кад кучке репом махну. Аха! Аха!“

Петар Исаковић је хтео да покаже Павлу да и он зна да разговара поучително. Признао је био да је у штапсквартери Трифуна већ видео, а сад поче да прича, кад перикмахер изиде, шта рече Трифуну. Питао га је, каже, сад, кад су од Махале тако далеко, да призна, зашто је ту покојну жену у своју кућу довео? А Трифун, каже, и сад још тврди да није он ту жену у своју кућу довео. Него Бог!

Петар је причао да Трифун сад већ мирно помиње, оно што је било.

Видев да Павле наставља да се спрема и да га слуша, ћутке, Петар онда, ваљда да би га одобровољио, стаде да прича, како Трифун тврди да је – што се одселише – добро. Сви су, каже, изгубили наду, у Темишвару, да се Банат може уредити према плану грофа Мерци. Кад је Трифун полазио, све је по старом остало, а немир је по селима сербским био све већи, не мањи. Каже да је чуо да је било лома, и у Араду, и у Сомбору, и у Земуну, а зна се да је пала крв у Карловачком генералату. „Имао си, апостоле, право! Да смо остали у паорији, ко зна шта би и са нама било!“

Само, то, на жалост, не иде у Стритцескову главу.

Петар се затим хвалио, да је сасвим сигурно да Трифун неће насрнути на Павла, кад се у штапсквартери сусретну.

„Па шта?“

Петру се на то осу неко руменило по образима, па викну:

„Ама, апостоле, шта, па шта? Па казујем ти лепо да се матори Трифун смирио. Што се на ме издиреш? Нисам ја крив. Ми стојимо под путом, ја и моја жена. Сачекајте да из Кијева одемо, па се играјте фуса по Кијеву, колико вам драго!“

Петар Исакович беше, док је Варвара побољевала, уплашен да му жена не побаци, па је био више мртав него жив. Одлазио је у штапсквартеру ослабео, избледео, расејан. Двапут му се десило да га умало не прегазише саоне у галопу. Коњи су му се, тако рећи, већ били попели на главу. Официри росијски, који су се нашли, извртути, у јарку, викали су и псовали, а Петар се тужно смешкао и извињавао. Откад се, међутим, Варвара беше опоравила, оснажила, Петар је био не само живахнуо, него и помомчио. Као да га је неко невидљиво Сунце обасјало, кроз сиву, снежну, маглу.

Ништа њему клетве Стритцескове не могу.

А није био више љубоморан на Павла, али га није ни поштовао.

Спремао се, и тог дана, да се у штапсквартери појави, нагиздан, сав у сребру, а викао је то јутро и на Ђурђа и на Павла: шта кукају? Лепо је у Кијеву! Камо среће да су дошли овамо, пре две године, кад су први исељеници кренули у Темишвару, а Тешо Кијук, у Глини и Костајници, народ бунио. Шта су имали да се туже толико и пишу и мољакају? Боље да је ногом, Гарчулу, у кесилку!

Павле није знао шта је кесилка, али није питао.

Петар онда исприча, како му је Живан Шевич помогао да састави протокол, и каже, шта је све у Аустрији видео и доживео, па се и сам чудом чудио, колико је отрпео. Зар није, сваки, ко им је из Осека долазио, долазио са малоју багажу, једна кола највише, в пришествију? А во изшествију својем десјат кола тражио, за своје ствари. Шта су имали да кукају и чекају? Он се у Кијеву осећа добро. Ако му жена роди мушко, неће никад пожалити што је свога Новаго Сада оставио. „Имао си, апостоле, право! Требало је кренути, давно. Али, досад сам те, дугоњо, слушао, јер је тако од Вука остало. Одсад ћу све како ми моја тиква буде дошаптавала. Не бојим се ја тастове клетве. Аха!“

Павле је, међутим, Петра једва и слушао.

Све се нешто лудо смешкао.

Павлу, тог јутра, није било лако. Кад и Петар оде, да се преда перикмахеру, Павле је опет, неко време, седео, погнуте главе. Био је уморан и као пребијен, откад је оно писмо Агагијанијаново дошло.

Био је тог јутра, онако, неиспаван, мучен несаницом, поранио, да опере ноге и обуче чисту пресвлаку, а седео је дуго и на постељи и нешто мрмљао. У тој изби

Жолобова, у којој је сад у Кијеву живео, Исаковић је осећао да тоне у неку дубоку тугу, а не мржњу.

Осећао је, међу братенцима, који су били жењени, своју, све већу, удовичку, самоћу. И та изба га је сећала затвора у Темишвару. А није се више могао надати да ће тамо, једног дана, моћи да стрпа, и он, Гарсулија. У свим варошима дакле, у свим трактирима, па и по кућама у Кијеву, има, увек, по нека, таква, изба, у којој се осети та страшна самоћа. Самоћа, и тамо, где је много света – у Бечу – самоћа у мору људских лица и гласова, међу безбројним главама људи и жена, па и дуж ланца безбројних прозора, врата и ограда.

Док се Ана порађала, синоћ, у кући пуној запаљених лојаница, Павле је долазио да провири кроз завесе и гледао, како се ужурбано крећу по собама, Варвара и бабица. А кад се вратио у своју заложену избу, која је мирисала на брашно и жито, учини му се да га на широкој, росијској, постељи, на банку, чека покојна жена, бела, гола, и тужно га гледа. Њихово дете – каже – родило се, али је мртво. Питала га је куд је све ишао и зашто се вратио?

Ујутру, сад, са главом спуштеном у шаке, уморно, Павле је видео само сто, од липовог дрвета, на ком је било нешто остатака јестива, око којих је један миш трчкао. Улазио је и у његов официрски трикорн, који је био поред тањира остао. Миш је, после, опет, истрчавао, као да Павлов трикорн има рупу. Најзад, у тој игри са човеком при столу, мали миш беше застао и загледао се у Павла, својим, малим, црним, очима. А каткад би му, из шешира Исаковичевог, само реп вирио.

Павле га није ударио.

Он се затим облачио, мирно, у своју, парадну, куртку, а у белом, окреченом, зиду Жолобова, у дрвету, није више видео своју покојну жену, него госпожу Евдокију и њену кћер, Теклу.

Отмене, великосветске, заводнице – које је био заборавио.

После тог Агагијанијановог писма, то јутро, спремајући се у аудијенцију Костјурину, Исаковић је, према госпожи Евдокији, и њеној кћери, осећао сажаљење, неизмерно. Божич је био рђа, која продаје ћерку, и која баца на улицу жену, миражџику. За тренут – у Кијеву – Исаковић је ту матер, и њену кћер, сматрао несретнима, а добрима, па пожеле да им се врати. И једна и друга била је весела и чинила се задовољна на овом свету, али је он, сад, замишљао, како им је тешко у животу.

Обе су се смејале, често.

Али он је, сад, знао да у мраку, ноћу, после, крију да плачу.

Пате од жеље за оним што немају, и имати не могу, иако прекодан понављају толике лажи, за које, да су лажи, и саме знају. У мраку, каткад, кад се ваљда сете да су мати и кћи, признају једна другој горку истину. Живот њихов, на изглед толико је лак

и пријатан, али је пун притворства и пролази у јаду који се крије. Крај све телесне лепоте, госпожа Евдокија није била успела да у његовим сновима истисне из сећања и суза, његову покојну жену. Та жена – невидљива више међу живима – живела је са њим, сад већ годину дана, у сну, као нешто лепо, што се чини тим лепше, јер је неповратно.

Честњејши Исаковић био се тако, у сну, понова заљубио у своју покојну жену, иако је недавно имао једну другу.

Помислио је зато, први пут, да би између живота и смрти мужа и жене требало да постоји више веза – требало би да се роде истог дана, а истог дана и умру.

Ипак, после тог Агагијанијановог писма, успомене на госпожу Божич није више могао да истера из главе, као што се ласте, из гнезда у које се у пролеће враћају, не истерују. Осећао је, да се те жене и њене ћерке није, заувек, ослободио и да се није од њих заувек растао. Случај који га је на путу са њима упознао, није био случај, него судбина у животу.

А још нико никад није избегао своју судбину.

Те недеље, пачисте, пред Ускрс, у Кијеву, Исаковић се дакле био опет збунио, иако тај свет у Вијени, из кога беше изишао, није нимало жалио. У његовом свету, у Сервији, знало се добро у свакој фамилији, шта је срећа, и шта је дозвољено у људском животу. Шта је лепо, а шта је срамно. Шта радост, а шта жалост. То двоје се није мешало, ни брљало. Ни мушко, ни женско, у животу, није се неочекивано мењало, знало се ко је ко и какав је ко. У свету госпоже Божич све је било тако променљиво!

Као да су сви на лицу носили маску!

Она није хтела да пође са њим у Росију, јер се, очигледно, бојала да не остане на друму. А ето сад, њен отмени мајор, сав у сребру, удара је, ногом. У трбух. Као кобилу.

То јутро, кад саоне, из штапсквартере бригадира Витковича, дођоше по Исаковиче, Павле се беше, мислећи на госпожу Божич, јако снуждио. Био је, на тренут, два, ушао у кућу, да види Ану. Она је спавала. На њеном лепом лицу блистале су капљице зноја, од порођаја, као роса. И њено детенце је спавало.

Кад су Исаковичи, на двориште, седали у саоне, Сунце се помаљало. Небо је било ведро, снег се топио, било је топло.

Павле је приметио да је Ђурђе изишао из куће, и не свративши да још једном види своју жену, породиљу, и пољуби ћерчицу коју је добио.

Павле му то пребаци.

Ђурђе је ћутао.

Петар му подвикну: „Има да частиш, дебели! Никад лепше дете нисам видео! Направио си, кад је Бог дао, лепотицу!“

Ђурађ је међутим, полугласно, зловољно, грубо, додао: „Шта брндаш, шта сам направио? Дете? Да ти из душе кажем! Да сам теле направио па да се дивиш! А дете? Толика се деца рађају! Има их колико бесчислених звезд! Не имамо тогда што да се шепуримо!“

Тако су Исаковичи, у недељу, пачисту, године 1753, пошли ђенералу Костјурину, у аудијенцију!

Кад су, доцније, три братенца Павлова, Ђурађ, Петар и Трифун Исаковичи причали о томе, како их је Костјурин примио, у Кијеву, и како су насељени у своју Нову Сербију, те приче никад нису биле исте, нити се чинило да икаква смисла, и краја, имају.

Ни у Павловим причама о томе, боље, није било.

Штапсквартеру бригадира Витковича описивали су, на брду, изнад Подоља, међу бастионима, и рушевинама, поред такозване Златне капије, као да је у Варадину. Павле је причао, да му се учини да улази Енгелсхофену.

У штапсквартеру се улазило, између два донжона, који су били нови, а не из старих времена, а чији су, шиљати, плави, кровови, капали од снега, на Сунцу.

Оба шиљбока, на капији, имали су одрпану униформу. Иза капије, пред стражаром, скинути су из саона, и одведени, преко дворишта, које је било калдрмисано, у команду. Двориште је било празно, јер су роте Витковичеве биле рано одведене, у цркву. Исаковичи су били навикли, по сирмијском, хусарском, обичају, да пусте да им се сабље по калдрми вуку, па их је тај звек, домаћи, развеселио.

Витковичи су имали лепу команду.

Ђенерал Хорват, Шевич и Прерадович, свађали су се око тога, и денунцирали, ко је у Аустрији био виши и ко је више војника довео. Витковичи се нису мешали у ту свађу. Нису имали потребу. Они су били дошли, пре те тројице, па су имали већ утврђен углед у Кијеву.

На ходницима њихове команде, Исаковичи су морали да причекају, а са њима је чекало још много официра, досељеника, које је Костјурин хтео да види.

У тим, прихватним, командама, у Кијеву, тих година, сахрањивали су једну војску. А припремали другу, која је била недавно рођена.

Она коју су сахрањивали, била је сербска милиција, која је ратовала у турским ратовима, уз Аустрију, то јест, како јој се говорило, уз Христа и хришћанство. Она, која се била родила, била је негдашња армија Петра Великог, коју је Петар Велики био створио.

Првој су аустријски цареви слали захвалне грамате, јер је помогла ђенералу Пиколоминију, да продре до Скопља, у Турску. Другу су почели, тих дана, да стварају, на ономе, што је Петар био створио, и да је према примеру својих „јаничара“ – гардијских пукова у Санкт-Петерсбургу – припремају, за рат у Европи. Та армија ће, после седам година, ући у Берлин и нарасти на 300.000 људи. За оно доба, невиђену војску. Могла је тада да освоји Европу.

Армија из које се Исаковичи, и многи други, иселише у Росију, тражила је Росију већ давно. Већ године 1710, Јоан Текелија, Хаџи Рашковић и Вулин Потиски, нудили су 10.000 Срба, Петру. Ни после шездесет година, откад се тај несретни народ, са Балкана, селио, та армија није хтела да се претвори у кмета и да дозволи да је разоружају.

Чуруг је овако Вијени отписао: Сви ми једном засвагда, један за све, и сви за једнога изјављујемо, да тражимо, да останемо војници и ради нашег имена и части, ни најмање воље немамо, да одбацимо од себе пушку, и постанемо паори! А није то значило, да су били пустахије, бећари, нерадници, нити да су земљу мрзели. Него су знали добро да ће наступити велика промена, за национ, кад буду били без оружја.

Писали су Леополду I: Није нам познато какву смо кривицу учинили, да та промена наступи.

Укрепљена места, утврде, опкопи, били су оно, што нису хтели да даду и претили су, селидбом у Росију, већ пре десет година, кад су их из утврда, не само у Чонграду, Чанаду, Араду, Заранду, терали, него, и из укрепљених места у Поморишју и Потисју и Бачкој, исељавали.

Чега су се бојали у Европи?

У просвећеној царевини, која има суд и судије?

Викали су: Судије су наши гониоци!

И као Сунце јасна факта, негирају! Доста ће бити да будемо одбијени, и још ће нас онда жупаније затварати, и бити!

Чим прође рат, земља се имала – и милитарна – враћати!

Чим наступи мир, оружје, добијено, вратити!

Имање за порезу продати!

А продају обавити за 6 недеља!

Зашто су викали? Одговорили су: Немогући зла терпјети!

Шта је било узрок, да су се и толики сиромаси селили? „Сиромахом несноснаја бједа!“

Кијев, у ком су их дочекивали, био је, тих година, под утиском промена, које су се биле и у Росији догодиле.

Петар Велики дао је рођеног сина убити, само да га не наследи неко, ко хоће све што је створио да промени. Једна од последњих реченица његових, у старости, била је: Чему закон? – узалуд их је писати, кад их се нико не држи!

Његов престо наследиле су жене! Свака је имала своју партију.

А њих су смењивали, и на престо дизали, официри, гарде.

Министри су се, кажу, окретали само да виде, што пре, шта би могли украсти.

Као што то бива, у таквим приликама, у лудилу огорчености, које обухвата свакога, плаћали су главом, они, који су, као високо дрвеће, били изнад осталих древоња, израсли. У војсци су то били Немци. Миних, који је сањао да за Росију узме Константинопољ, Остерман, који је сањао да Росији створи морнарицу, која ће и шведску флоту моћи туђи – завршили су у тамници, у Сибиру, мучени.

Остао је свега један Шкот, Лаши.

Један међу тим странцима, међутим, осетио је, где је чир у Росији. Бирон, дука Курланда, сматрао је да су то дворјански пукови, преображенски, семјоновски, измаилски. Бирон их је назвао: јаничари. Нека буду војници, као и остали пукови, као и остали официри, па ће Росија ратове добијати!

Костјурин, оберкомандант у Кијеву, био је један у тој фракцији.

Рус, медвед росијски.

Исаковичи су то брзо осетили, на својој кожи.

У ствари, тај медвед росијски, указа се Павлу, те недеље, као човек лак, плав, са проседом косом, у кики, која је била јако напудрована. Костјурин је тада био почео да стари.

Павле помисли да му може бити шездесет година.

Падале су у очи, његове, праве, танке, ноге, у раскошној, француској чизми, и белим, кожним, утегнутим, чакширама. Корачао је лако, али круто, као да су му ноге, држалице на пуковској застави, која се уздиже и високо носи.

Међу официрима, који су, иза њега, пратећи га, услужно, скакутали, да му остану, у потиљак, било је гренадира у плавој униформи, пешадијских официра у зеленој, са црвеним реверима, и белим кокардама. Костјурин је био у некој црној униформи, тесној, као француски фракови. Био је прав, очигледно снажан, витак, али нежног здравља. Капут му је био извезен златом, дуж ивица ревера, и на рукавима,

украшеним, крупним, сребрним дугмадима. Чинио се сав као посут цвећем од злата. А дугмад су му била зашивена ритмичним редом, као да су војници на егзерциру.

Костјурин је био леп човек, иако остарео.

По носу судећи, то је био сеља.

По очима, зеленим и благим, судећи, неки књаз.

Над очима је имао страшно густе обрве – једино медвеђе на њему. Оно што се памтило, из његовог лепог лица, била је кожа лица. Сва у борама, сва тврда, ветровима и зимом тучена, опаљена и зими, као од неког вечног Сунца и сталних олуја.

То лице падало је у очи нарочито зато, што је око њега био бео жабо, сав у веловима, и уоквирен црном, свиленом, огрлицом.

О Костјурину се причало да је необично добар супруг и отац, али да, у егзерциру, и на маневрима, кажњава, неком, језивом, строгошћу. Та лудачка, росијска, строгост, била је заплашила и сневеселила Исаковиче, као и остале сербске официре у росијској служби. Била је неочекивана, несхватљива, страшна.

Они су, тих дана, са ужасом, слушали приче, о том, како чланови царске фамилије Петра Великог, из Зимског дворца, прелазе у тамнице тврђаве Светога Петра и Павла – како су, смењени врховни команданти војске, Миних, Остерман, мучени, и отерани у Сибир. А занемели су, кад су чули да се секу језици, и да је и жена Бестушева загатила Сибир.

Ђурђе је тих дана био донео у кућу кнут.

Та строгост била је тим несхватљивија, што је ишла уз необичну нежност, и људи, и жена, у причама које су Варвара и Ана биле чуле у Кијеву. О царици се шапутало да је прва њена љубав био један обичан козак, који је лепо певао. Госпоже, које су се биле вратиле, те зиме, из Москве, причале су да је, приликом игре театра, један мали кадет у гардероби заспао, и да га је царица, својеручно, свукла и однела у постељу.

А што је било луђе, за такве приче – и шапатом – ишло се у тамницу.

Из салона команде, на ходнике, украшене заставама, Костјурин је изишао у пратњи бригадира Витковича. Сербске официре представљао је син ђенерала Шевича, Живан, дерући се гласно, имја и чин.

Виткович је желео да Костјурин, Исаковиче, прими лепо.

Живан Шевич трудио се да их прикаже, као лоле, и бећаре, и глупаке. Шевич је, за време рапорта, прво, сместио Исаковиче у један буџак, а после их обилазио и крио. Списак официра, које је Шевич представљао, водио је официр, кога је Павле, из Осека, знао. Неки Шејтани, Албанез.

Са Србима се, кад је аустријска војска почела да се повлачи, од Скопља повлачило и доста Албанаца, који су се населили, међу Србе, у Срему, а пошло их је доста, уз Србе, и Хорвата, и у Росију. Јоан Албанез, иселио је 459 људи.

Шејтани, тог јутра, Исаковиче, на свом списку, није ни имао. Шевич, који је био леп, стасит, плав официр, смешкао се, а имао је дрзак осмех, који му са лица није силазио.

Прву четворицу, коју му је Шевич представио, Костјурин је свршио за два-три минута. Док је другу четворицу прегледао, у једном, непомичном, реду, у мртвој тишини, на ходнику, Павле само чу како Шевич узвикује имја и чин лајтнанта Бурке Гајича и Михаила Гајдаша, а за тренут му се причини као да сања, као да је у Темишвару, као да је, у касарни, дошао Енгелсхофену.

Гајич и Гајдаш су се тужили да им је, код Хорвата, ускраћено неко, њихово, официрско, право, и неки новци, које су имали да добију. Костјурин је наредио да тужбу поднесу на папиру и да има да се да, на увид, прво Хорвату. Уопште, да му материјалијама не досађују. Он је, каже, одсад, код куће, само за оне Србе, који војене ствари уносе у кућу. За материјалије, и легалитарије, надлежан је ђенерал Бибиков.

Промениви глас, рече двојици официра, пријатељски, да то не значи да се њихове жалбе одбијају. Нека сваком у Кијеву кажу да он зна, врло добро, да младим официрима, досељеницима, не може бити лако. Нарочито онима, који су довели и породицу. Ипак, нека не губе наду, и не брину за будућност њихову. Брине за њих царица.

Два официра, које је Виткович био довео, капетан Павле Кнежевич и лајтнант Станиша Кнежевич, тражили су дозволу да могу поднети молбу, за одлазак, да доведу породице у Росију.

Костјурин је то одобрио, с тим да се папири пошаљу у Санкт-Петерсбург, на адрес генералпрокуратора Никите Јурјевича Трубецког, да се затражи мишљење, прво. Неколико таквих официра, из Аустрије, било је, при одласку у Аустрију, ухапшено.

Капетан Гаврило Новаковић и лајтнант Георгије Новаковић тражили су, покорно, одобрење да могу поднети молбу, за премештај. Имају жељу да служе у сербском, хусарском пуку у престоници.

Костјурин се окрете Витковичу и насмеја, кисело.

Господа су, каже, у малом задоцњењу!

Сербски хусарски пук у Санкт-Петерсбургу служио је већ царицу Ану. Постоји већ скоро педесет година. Господа су требали похитати у Росију раније, па да служе у престоници, у том хусарском пуку. Требали су доћи, кад је Божич, Пана, дошао и други!

Сад могу причекати мало.

Наредиће се истрага, да се види, нису ли господа склона безобразлуку. Разговараће са њима, кад буду на идућем рапорту.

Живан Шевич је, очигледно, желео да Костјурин обиђе Исаковиче и нестане у гомилу официра, који су још чекали у ходнику. Виткович тад рече нешто Костјурину и показа прстом, Исаковиче.

Шевич им на то притрча, брзо, и подвикну, да ступе, напред.

Павле је тек тад спазио Трифуна, кога Шевич гурну, и приведе, тако, да је стао раме уз раме Павлу.

Четири Исаковича, стајали су, непомично, неколико минута у реду, корак испред осталих. Виткович је нешто о њима мрмљао Костјурину, а Костјурин их је посматрао, немо.

Павле је, све дотле, био чуо скоро све, што се говорило, али није све разумео. Сви су официри, које је затекао у Кијеву, говорили руски, и Костјурин је са њима, за све то време, говорио руски.

Само тај руски говор, којим су ти официри говорили, и није био језик руски, него неки накарадни говор сербски, мешавина, у којој су на површини пливале и руске речи. А што је било смешно, Костјурин, који је у разговору са тим људима говорио руски, почео је и сам да, у свој говор, меша по неку реч, као сербску. А кад би то запазио, тргао би се, и разљутио.

Кад му је Трифун пришао, и не погледавши га, и стао поред њега, непомично, Павле виде да се и Трифун беше променио. Био је сав нагиздан и био се подмладио. На лицу му није било, ни трага, неке мржње, на Павла. Био је, крвнички, избријан. А приђе свом братучеду мирно. Стаде уз њега, без речи, тако, да су му сабља, и рука, додиривале Павлову слабину.

Честњејши Исакович, који је Костјурина, и Кијев, сасвим другаче замишљао, и коме је било мрско да га Шевич хвата за рукав и гура, у линију, ни сам није знао зашто, помисли да је све то, што се око њега збива, као да су дочекали Гарсулија.

Стаде сасвим нехатно и чак је и брк погладио.

А затим, поче да шапуће, и мрмља, Трифуну: „Е никуд и никамо далше на коју страну, без тебе, Трифуне! Премда во Банату и у Токају остави х те, за изгубљеније наше части и овамо дошао си. Гађаш, курво, у главу, доброродни и мње љубазни брате, ал' не погађаш!“

За тренутак ништа се не чу.

Затим чу како Трифун застења и како му одговара, мрмљајући, као да се напрегнуо: „Сићи ми с душе, слуто! Наслутићеш! Дечице своје ради отидох из

отечества, а ни овде стајати не имам за чим, на чему, и при кому. За мене сва земља запустела. Па пушчи ме, несрећо, и не лај!“

Ко зна, можда би Павле, који се закикота, тај разговор наставио, да им Костјурин није пришао. Био је пришао, не са стране Трифунове, најстаријег по чину, него са левог крила, где је Петар, најмлађи по чину, стајао. Павле чу, како Костјурин – који је ваљда био упозорен да Исаковичи, руски, још не знају – каже, Шевичу:

„Кажите им, да је задовољство видети такву појаву, као они што су. Лепи људи! А све је на њима чисто и уредно!“

Костјурин, лично, поправи Петру попону, која му се била накривила.

Хорват је – и официре – за тако што, шамарао. „Кажите му да знам да је, на заседи, ноћу, у снегу, заробио два официра и да се, том приликом, ранио. Млад је, далеко ће дотерати!“ – Руски официри, који су знали Костјурина, зачудише се. Костјурин је иначе био познат по томе, да од младог света тражи премного, а не даје ништа, за све то. Имао је, према младости, неку прикривену мржњу, коју многи старци имају, и крију.

Ђурђу је наредио да се каже да је чинове добијао и сувише брзо, а да то није добро. Међутим, кад стигне Шевич, и кад стигну на Донец, капетан може тражити своје право. Један чин више. Чуо је, каже, да се добро рвао.

Кад је пришао Павлу, Павле виде благе, зелене, очи, тог лепог, остарелог, човека, како га, са задовољством, посматрају. Био је виши, главом, од Костјурина, али, онако лак, танак, са погледом који је сад био сетан, сањалачки, Костјурин се чинио врло лепог стаса, и врло лепих очију. У том тренутку – Павле то није знао – Костјурин се сећао своје младости. – „Кажите капетану“, рече Костјурин, Шевичу, „да за таквог красавеца имам увек премештај, у хусарски пук у Санкт-Петерсбургу. Ако поднесе молбу, даћу му.“

Шевич је то, дрско, превео, нетачно.

Завист, према свом рођаку, била је толика, да је био сав пребледео.

Павле, међутим, склизну, случајно, са лепог лица Костјуриновог, на његову руку, којом је био извукао марамицу, из рукава, да обрише обрву. Та рука у чипкама, била је сва квргава, ружна.

Пошто се Шевич био – трудећи се да умањи љубазност ђенералову – у преводу, збунио, и пошто је замуцао, Костјурин запита Павла да ли зна руски? Примио је, каже, извештај, о њему, и из посланства у Бечу, и из мисије у Токају.

Павле је питање разумео сасвим добро.

Али, у неком чудном раздражењу, одговори, надуто: „Само сербски знам!“

У фамилији Исаковича се причало да је то једном Јоан Текелија рекао.

А честњејши Исакович – пошашавио – био је уобразио, не само да у себи носи душу Бакичеву, и нерођеног сина Вуковог, него и језик, охоли, којим је Текелија, и пред царевима, брбљао.

Костјурин се насмеја, и рече да Павлу кажу да у Росији, у његовој команди, нема места удовцу. Нека се капетан ожени. Нека узме неку росијску госпожицу. Она ће га научити руски, на врло пријатан начин, брзо.

Као да му је неки рођак, Костјурин, стаде, затим, пред Трифуна.

Кад год хоће, кад год му буде било потребно, Трифун може да му пише, лично!

Тиме је аудијенција, код Костјурина, за Србе, завршена.

Сви су после морали у цркву, на службу божију.

Иако је и Костјурин, као и многи други на Двору, био атеист, није смео ни да помисли да то каже. То је била смртна опасност. Као што је Петар Велики био општи отац, главни администратор за целокупно, росијско царство – Бог је био званично за цео свет.

Као што је, међутим, и императрица Елисавета Петровна имала обичај да, у цркви, употребљава оне исте, украјинске, певаче, који су јој певали, дотле, циганске песме, и Костјурин је, после цркве, хтео да разоноди своје официре. Они су, после ручка, били позвани на његово стрелиште.

У његовој резиденцији.

Костјурин је имао ћерке за удају.

О резиденцији Костјуриновој, Исаковичи су, доцније, причали читаве бајке. Био је то, кажу, дворац, недалеко Печерске лавре, а изнад Подоља. Са његове терасе могло се догледати далеко, преко Дњепра, у раван, иза острва Туркханов. Видик је био огроман, одатле.

Пред дворцем је било вештачко, француско, језеро. На језеро су силазиле, мраморне, степенице.

Бежећи из друштва, Исаковичи су на тим степеницама радо седели, загледани у мраморне нимфе и сатире – статуе, које су се у води огледале. На води, у том врту, јављали су се први знаци пролећа. Снег се топио, а Сунце је било све топлије.

Тог дворца нема више. И он се огледао у води и нестао, као да је био назидан на води.

Као што је владао општи страх од Бога, у кога, ни царица, није смела да сумња – нити да то каже; у Кијеву је, у то доба, била општа жеља да се оствари сан Петра Великог – тестамент – да Росија буде као што је остала Европа. Као што је Санкт-Петерсбург био, на финском заливу, и на Неви, зидан, да буде сличан Паризу и Лондону, оног времена, тако се и Костјурин трудио да му кућа личи на петроградске дворце. А дворци су били зидани онако, како су то саветовали француски посланик marquis de La Chétardie, царичин миљеник, и талијански архитекти, који су били у Росију доведени.

Костјурин је желео да има резиденцију, која ће личити на летњиковац, какав су краљеви Пољске имали.

Царица, која је била у Версају, сећала се, Версаја. Желела је да ту своју успомену оствари, у својој росијској зими.

Они, који су је били дигли на престо, једне новембарске ноћи, желели су да буду једнаки са Европљанима, и по ношњи. Чинили су се, по оделу, Французи.

И Костјурин је имао мундир, који је личио на фрак француски.

Крај свега тога, царица је била остала Рускиња, а Руси су остали и ти, који су је на престо подигли. То је значило и, не по један, него по много чинова, више. Први љубавник, царице Елисавете, ако је веровати историји, био је, како рекосмо, прост козак. А син једног другог козака, Алексије Разумовски – љубав до гроба. Њен супруг, тајни. Његов брат, Кирил, постао је био президентом Академије наука у Росији.

Потпоручник Шувалов постао је генералмајор.

Поручник Разумовски генерал-лајтнант.

Сержани су постали полковници.

Каплари капитани.

А да су сви ти људи – који су мајмунисали Французе, као што је Двор мајмунисао Версај – умели, и те како, да чувају Росију, и наметну је Европи, показали су и браћа Бестушев, Рјумини.

Канцлер Бестушев уклонио је са овога света лајбдоктора царичиног, који се звао Леток, а који се беше осилио на Двору. Бестушев је успео и то, да дешифрује писма, која је писао маркиз Шетарди, и није пропустио да их покаже царици. Да види шта о њој Француска мисли.

Стил је после тога, и у архитектури, постајао, све више, руски.

Те недеље, међутим, кад су Исаковичи, са многим другим официрима, позвати у резиденцију Костјуринову, све је на дворцу још било француско, и статуе на крову, и статуе у врту, и ронделе у башти, и прозори који су били велики, а до патоса допирали.

Луле – из доба Петра Великог – нису се више пушиле, ни у Костјуриновој резиденцији, него су сви виши официри, бурмутице, међу прстима превртали, бурмут у ноздре пуне дугих длака трпали – па кијали.

Исаковичи су ходали по тој кући као да су поспани.

Павле је сасвим другаче замишљао команданта Кијева, у Росији.

Међутим, Костјурин се трудио да, што лепше, угости бригадира Витковича, који је за њега припремао један пук хусарски, сербски. Па је хтео да прими лепо и Исаковиче, који су били бригадирови рођаци.

Костјурин је имао, иза куће, иза врта, који је био уређен француски, стрелиште, на које се силазило, између два реда јабланова, у удољини, до једног бастиона, где су били циљеви.

Дрвене фигуре, које се Исаковичима учинише моловани Турци.

Протумачено им је, међутим, да су те даске пљунути мамелуци Ибраима Кахије, египатског емира. Ибраим је био, помоћу своје партије, и народа, побио противнике, чија се партија звала Квазимија. Држао је већ пет година власт у Каиру. На челу своје партије, која се звала Факарија, а коју су Руси надали се да искористе, против својих Турака и Татара.

Исаковичи од све те приче нису разумели ништа.

На фигурама, циљ је био означен носевима, црвеним, као црвен кец.

А пуцало се међу очи, означено црно, као црни кец.

Сав врт је одјекивао и трештао од пиштоља.

Пуцало се на четири фигуре, са двадесет корачаји, а пуцао је и Костјурин. Погодио је два пута и промашио два пута. Смејао се себи и викао, да ни он више није, што је био.

Поготке је бележио и јављао, вичући, весело, Шејтани.

Секундмајор Живан Шевич, међутим, није се од Костјурина одвајао. Он је трчкао, за ђенералом, а носио му троножац, који се, кад се на њему не седи, склапао. Шевич га је Костјурину, услужно, подметао, брзо, кад би Костјурин седао.

Исаковичи су се згледали и смејали свом рођаку.

Павле је био сетан и невесео, видев, колико је слугерањство, у понашању према Костјурину, не само код Шевича, него и свих других, присутних, сербских и руских официра. Да су и руски официри понизни, толико, кад их Костјурин ослови, још више га је болело.

Сматрао је да је све то, исувише претерано.

Енгелсхофен је сад, у Павловим очима, у сећању, растао.

Костјурин је желео, дабогме, да и Исаковичи пуцају, па је Ђурђе, као из топа, палио, гађао, погађао, промашио. Петар је био добар на пиштољу. Трифун, ко зна зашто, био је погнуо главу.

Павле му је довикивао: „Пуцај, матори! У главу!“

Трифун је свега једном промашио.

Костјурин је, очигледно, њега, међу Исаковичима, највише заволео, а понудио га је, у току те пуцњаве, двапут, да седне крај њега.

Са њим је о нечем разговарао.

Бригадир Виткович је тумачио, иако је Трифун већ, руски, знао.

Сред те пуцњаве, Павле је стајао загледан некуд далеко, а Костјурин је то био приметио, и упозоравао Витковича, на његовог рођака, како се нешто замислио. Вдовец! – Удовац, каже, па се замислио!

Пиштољи су били поређани на једном баштенском столу, поред којег је Костјурин, са Витковичем, на клупи, седео. У пролазу официра, у грају, и пуцњави, Исакович није чуо, кад га је Костјурин позвао.

Шевич га је привео.

Кад га Костјурин упита, зашто не пуца, Павле одговори да је навикао да пуца са коња, у седлу, у галопу, а то није исто. Пуца, у покрету, на циљеве који су у покрету.

Ко зна зашто – Костјурин онда запита, шта аустријски капетан мисли о гађању његових официра? Зар не гађају добро?

Да Костјурин, у разговору, није Павла Аустријцем назвао, можда би Исакович, мирно и услужно, нешто одговорио; овако, Павлу то би непријатно. Осетио је бес, због тога, да мора, толико, да полаже, у Костјуриновој околини, на понизност, на комплимент, на удворство.

Помисли да каже шта је мислио, слободно.

Њему се, каже, чини – ако му је то дозвољено да каже – да се пуца онако, од ока, брзо, олако. Можда је то овде обичај, али у војсци, њему се чини да није добро. Требало би пуцати мирније, пажљиво.

Костјурин на то рече Шевичу – који је стајао уз Исаковича и понављао и тумачио – да каже, капетану да је о њему већ стекао мишљење, према ономе, што му је Вишњевски писао. Зар Исакович не би потврдио да Руси добро гађају, од ока?

Нека му каже како у Аустрији пуцају.

Павле онда рече да се, у сирмијским хусарима, учило да и од школе гађања зависи много. Да се нико није добар стрелац родио, него је то постао, ако је вежбао, француску, прајску, или аустријску, школу, па је свакако и у Росији тако. Оно што је он хтео да каже, то је, да је запазио да се пуцало безбрижно, весело, од ока, на снагу. У сирмијским хусарима се то није сматрало добро, па се и кажњавало.

Шевич, иако га нико није питао, убаци, како сви Руси добро гађају, како од ока погађају, како је то дар Божији, а сви Руси имају тај дар Божији.

Костјурин, који се беше намргодио, окрете се Витковичу, па рече да онај, ко не уме да погоди, брзо, од ока, не би, ни да пуца, требао. Уосталом, нек припази, показаће му, како његови официри пуцају.

Костјурин је био викнуо једног, пешадијског, капетана, који се гласно смејао, а стајао, на два-три корака, у групи, око стола. Његов се смех прекиде кад чу глас Костјуринов.

Дрекнуо је громогласно: „Слушају!“

Костјурин му рече да напуни пиштољ и гађа прву фигуру, брзо.

Официр беше зграбио пиштољ са стола и поче да га пуни, држећи, при том, цев, безбрижно, прво ђенералу у груди, затим Витковичу, најзад себи у главу. Окрете се и опали. Погодио је фигуру.

Костјурин се насмеја и запита Павла: шта веле Аустријци на то?

Павле онда рече да би тај капетан, да је сирмијски хусар, и пунио пиштољ, како га је пунио, добио двадесет батина на стражњицу.

Костјурин је био устао, љутито, али рече мирно да се капетану Исаковичу каже да је много људи од пиштоља погинуло, али при пуњењу пиштоља, врло мало. Његова примедба је плод цепидлачења, које не доликује официру.

Господин Шевич, секундмајор, има право: добро око је дар Божији.

Не треба да пуца, ко се није за стрелца родио.

Онај, ко се за доброг стрелца није родио, узалуд би учио.

Исаковић се на то дрско осмехну и рече да је он, у сирмијским хусарима, многе научио. Они, које је данас видео, много погађају, али и промашују. Много би бољи били, кад би, мало више, пажње обратили, пиштољу.

Шевић је то врло радо и гласно преводио.

Чак је понешто и додао. Исаковић, рече, каже да није човек, него пиштољ главно. Па се церекао.

Око ђенерала, док је тај дијалог трајао, било се окупило више официра, који су се смејали Павлу, доброћудно. Сматрали су да се ради о куриозуму, о Србину, који се збунио, који није добро разумео, што му се, на руском, говорило. Нико није, ни помислио, да је оно, што Исаковић одговара, дрско.

Костјурин, међутим, почео је да хода, горе-доле, што је код њега био знак да га је капетан наљутио. Виткович је хтео да га одведе, али се ђенерал још једном обрати Павлу. Капетан, каже, има луде мисли, али, пошто је странац, треба да га саслушају, мирно. Нека каже, како би он, да то од њега зависи, свој будући ескадрон, подучавао.

Пошто су се ти пријеми код Костјурина, недељом, сматрали као милост и разонода, официри, који су пуцали, почеше се окупљати, све више, око стола, крај којег је Виткович седео, натмурено, не скидајући поглед са Исаковича, док је Костјурин ходао и стао.

Павле, онда, премештајући се, са ноге на ногу, рече да се код сирмијских хусара велика пажња обраћала, пре свега, пиштољу.

Он, иако је био већ давно капетан, морао је да развади, на делове, пиштоље својих хусара, па да их затим, опет, састави. Да је човек све, а пиштољ ништа, не би, сви, чувени, стрелци толико тражили пиштољ, за своју руку, за своју шаку. Да је то могуће, тражили би пиштољ по крају. Да је човек све, а сваки пиштољ добар, не би први пуцањ из чистог пиштоља био бољи, него остали, а седми, осми, не ваљају. Много зависи од чистоте цеви. Много зависи и од тога, како су танад изливена. Треба сачувати калуп, форму. Рука људска се, у олово, не сме мешати. Пуцањ зависи и од тога, како ороз пали.

Костјурин узвикну да све то није важно.

Важан је човек, који гађа брзо, и време не губи.

Исаковић је сматрао да хусар увек има времена, да гађа, и погоди. И кад јаше, и кад одјаше. А, ако има пиштољ швајцарски, или француски, лакше ће погодити. Чак и да је око, добро око, дар Божији, ни Бог не може тај дар, као из вреће, расипати. Стрелци од ока могу бити појединци. Али, кад коњица одјаше, или застане да опали, победиће онај, чији ескадрони буду добрим оружјем снабдевени, и пуцали, као зид огњени. Са добрим оком, хусар је усамљен стрелац. Са добрим оружјем, и школом, као град, који жито обори.

Није човек све.

Добар стрелац, ако продре у неку запаљену улицу, зна да каже непријатељском официру: Стој! Метком у чело. То јест да погоди из пиштоља, на двадесет, па и четрдесет, корачаји. Сирмијски хусари, изузетно, погађали су и на осамдесет. А пуцали, у формацији, као пешаци у кумпанији.

Пиштољи су почињали, а људи, са сабљом у руци, завршили.

Павле је све то избрбљао, сербски, мешајући у то руске речи, а хтео је само да покаже Костјурину да Руси, са сербским хусарима, не добијају аквизицију без вредности. Мислио је да су, и он, и они, који су га слушали, искрени. Исаковичи су били навикли, у сербској милицији, и међу сирмијским хусарима, да опсују матер, и владици. Да Костјурину нико не сме, ни у нос, нису разумели. Доцније су и сами увидели да је боље, тако, по руски, слушати, али кад су стигли у Кијев, с почетка, још су се, као коњ под првим јахачем, ломили.

Павле није намеравао да Костјурина љути.

Шевич је, међутим, преводио, по нешто и додајући.

Исаковић није ни сањао да му се смеју, и да се направио смешан.

Око њега били су се сад окупили официри, који су му се смејали.

Ђурђе му је довикивао: „Та ћути! Шта има да лајеш, обаче разговора ради, како прде сирмијски хусари! Прди по руски!“

Зачудо, једини га је Трифун бранио. Трифун је највише знао сад руски, па је гласно говорио, онима, што се око Павла беху окупили, да Павле хоће само да каже, како су они, у Аустрији, пуцали, а не да Русе омаловажи.

Костјурин, међутим, повика да је сад доста и да се прелази на коња. Иде се у школу јахања. А австријски капетан имаће прилике да увиди да Росији не требају ковачи оружја, нити мајстори, бравари, него официри, који знају како се атакира!

Костјурин је, затим, кроз једну ронделу, у којој беху закопане руже, на које је било, лопатом, набацано коњско смеће, пошао са стрелишта, у школу јахања, која није била далеко. То је била арена, опкољена дрвеним плотовима, а над једним делом арене био је шатор, као што су у Азији.

Место струготине, арена је била посута песком, који се, као пешчани шедрван, бацао увис, са копита.

Препоне су биле у великом кругу.

Биле су добро постављене и лепо израђене, у шибљу, и балванима, над јарковима пуним воде. Последње две биле су тешке и високе, више од висине човека, а окречене, смртоносне.

Шесту препону, официри су звали „зид“. Стена!

А седму: „гроб“. Гробница!

Прекопута тих препона, било је неколико, дрвених, ложа.

При поласку са стрелишта, Исаковичи су се били снуждили.

Мислили су да их је Павле осрамотио, пред Русима.

Шевич и руски официри су потрчали за Костјурином, који је ишао пред њима, као онај што води стадо. Био је затим узео, под руку, бригадира Витковича, који му се, гласно, извињавао, због критике Исаковича. У руској војсци, у то доба, за тако што, добијала се кнута, а најмање: тамница.

Костјурин, међутим, није био човек који не размишља.

Већ после неколико корака, застаде, па као да је хтео да извини Павла, рече да, капетан из Аустрије, треба да зна да и у Росији цене официре, који се труде да упознају делове оружја, да продру у тајне механике, и прочаја. Не треба, каже, заборавити да је и протектор њиховог пука, његово превасходство Петар Иванович Шувалов велики познавалац оружја и фабрика. Кад је он, Костјурин, био код њега, у посети, видео је, у његовој радионици, права чуда. Топове, какве никад није видео – хаубицу, коју је његово превасходство, лично, измислило!

Према томе, треба саслушати свакога, а нарочито дошљаке из Аустрије, јер су они дошли да служе, верно, царици, после не малог труда око исељења. Ако Исакович буде научио да слуша, а мање зановета – помоћу свог знања аустријског наоружања, може, јадног дана, стећи, и те како, благонаклоност својих, росијских старешина, и више чинове.

Треба само да му језик буде краћи.

Исаковиче, у Росији, очекује, сасвим сигурно, лепша будућност.

Павле је, међутим, ишао, за гомилом официра, као да сања.

Био се снуждио и он, видев себе усамљенога, и како сви официри, сад, избегавају да корачају крај њега, да се нађу крај њега.

Костјурин га, међутим, милостиво, осмејкујући се, погледа, а затим уђе у свој мањеж, са групом својих официра, као у цркву.

У школи јахања припремало се јахање препона.

Костјурин и бригадир Виткович заузеше своја места, у једној ложи, а официри, руски, растрчаше се, по арени, до коња и коњушара. Сунце је просијавало кроз мањеж и коњи су прескакали препоне, уз гласне узвике јахача. Руси су јахали, као да их носи олуја, или као да су деца. Један пуковник, из лајбгвардије – који је био у гостима код Костјурина – командовао је листу руских официра и намештање препона, а Шевич је имао листу сербских официра, Витковичевих.

Исаковиче је био оставио на крају.

Павле је стајао снужден, и усамљен, недалеко ложе ђенерала, посматрајући јахаче на препонама. Као сваки добар коњаник, нарочито кад већ давно није јахао на препонама, он је, са мање пажње, посматрао јахаче, а са много више пажње, карусел коња.

Међу јахачима, скоро сви су били добри, али су јахали на снагу.

Каткад су узимали препоне, као да су напити.

А били су груби и немилосрдни према коњима.

Било је то јахање, младих, обесних, богатих, официра, међу којима је већина била из кнежевских породица, иако то није истицала. Исаковичи су, за тај млади свет, били куриозум.

У росијском посланству, у Вијени, смејали су се капетану, који не зна, ко је била Психа. У Кијеву су се Исаковичима смејали, јер нису знали, ни један родослов европских принчева, и грофова, него су стално причали о фамилији неког кнеза Лазара.

Нико, међутим – ни ти обесни кнезови – није мислио да их вређа.

Много се више, Исакович, чудио лепоти коња, који су прескакали препоне тог дана. Били су то Арапи, какве није био видео нигде, до тада. Нарочито је био запазио једног, огромног, црног, пастува. И једну снажну кобилу, која више није била млада, али је била лака. Имала је чудну боју, кулаша.

Праћена Шевичем, група официра, после јахања, обилазила је арену и гласно довикивала јахачима, који су јахали на препоне, као да их неки демон тера, а кад би се неки међу њима искривио, изнад виших препона, и треснуо као клада, устао би и уседао, понова.

Зачудо, међутим, ни један коњ, тог дана, није хтео да узме препону која се звала „зид“, а још мање ону, коју су били назвали „гроб“.

У последњем тренутку, сваки коњ, јурнув на те препоне, скренуо би, кад је требало да прескаче, и помамио се. Није хтео да слуша, ни под бичем. Кнута је узалуд шибала.

Ђурђе је, кад је на њега дошао ред, прескочио све препоне, до „зида“, али је три пута, узалуд, покушавао да натера кобилу, која је имала боју кулаша, да прелети преко „зида“.

Граја и вика била је велика.

Петар је јахао дрско и дизао се високо, на препонама, са седла, тако, да се чинило да ће се стрмоглавити. Узео је све препоне Ђурђа, али се и он намучио, узалуд, испред „зида“. Пастув, којег је јахао, стао би, као укопан, испред зида, или скренуо, тако, да је Петар чучао тренут, два, у ваздуху, изнад грива.

Група росијских официра учтиво му је пљескала.

Трифун је био величанствен на препонама.

Био је миран и јахао је прав, уштогљен, онако, како је учила аустријска, то јест шпанска, школа. Чинило се да јаше, као да се, на коњу, у паради, по мањежу, шета. Клатио се јако, на препонама, али није пао.

Костјурин је похвалио задиханог Трифуна.

Пошто је то јахање било нека врста разоноде, тог дана, а необавезна, Павле није сматрао да треба и он да појаше, међу осталима. Био је тог дана, надодољен, у официрском реденготу, као да је Костјурин, сав у сребрним дугмадима, а високим, аустријским чизмама. И у трикорну.

Коња није имао, свога, за препоне, а допао му се био само онај црни пастув – и она кобила, боје кулаша. Стидео се да моли, да их јаше, пред толиким гледаоцима.

Сматрао је себе за просечног јахача, на препонама.

Шевич је, међутим, скренуо био пажњу, Витковичу и Костјурину, на Исаковича, који квари друштво, и није уопште, ни пришао препонама, ни пројахао, надмен, међу друговима.

Он је гласно викао име Павла.

То да је Исакович био тако дрзак, према Русима, од првог дана, а ипак задобио, очигледно, наклоност Костјуринову, тако брзо, није давало мира том младом, плаховитом, човеку, кога је морила незаситљива жеља да задржи команду очевог пука.

Као да је био неки Француз, Шевич је сматрао да је пук његовог оца, у Росији, његова, лична, фамилијарна, својина. Био је уклонио, пред Костјурином, и два своја рођена брата.

Пошто се Павле није одазвао на узвике Шевичеве, Шевич му је добацивао низ громких шала, које су у ствари биле низ увреда. Непомичност и надменост Исаковичева, који га није удостојио ни погледа, била га је помамила.

Исакович је, међутим, блиставим очима пратио коње.

Већина јахача, који су направили неколико кругова, на препонама, била се окупила, око ложе ђенерала. Препирали су се, око тога, зашто данас коњи, тако упорно, одбијају да узму препоне, које су биле опасне, али нису биле изнад моћи доброг скакача.

Сви су се трудили, слугерањски, да омаловаже коње ђенерала Бибикова, а уверавали су Костјурина да би његова два коња – чија су се имена помињала – сигурно олако прелетела преко тих, и највиших, препона.

Павлу се гадило то понизно притрчавање људи, Костјурину, после јахања, као да су коњи, који прилазе да добију, из руке, грумен шећера.

Стајао је дрзак, ћутљив, усамљен, и збуњен, на неколико корака од Витковича, и питао се докле ће тако – што је кавалкада дуже трајала. У једном тренутку, помисли да се искраде, и оде до штала.

Исакович је сасвим другаче замишљао свој први дан, код Костјурина. У тренутку, међутим, кад је пошао да оде до штала и пролазио испред ложа, Костјурин га беше опазио и довикну му, весело: Шта је то са сербским кнезом, зар неће да покаже како се јахало, у сирмијским хусарима? Что с Вами, кназ?

Костјурин је то рекао, у шали, случајно, али је то било опекло Исаковича, јер је то била глупа шала Шевичева, који је био, тако, назвао Павла, приликом првих, фамилијарних, посета.

Шевич, кад то чу, добаци да је његов рођак чудан светац, а научио је да јаше – у својој Црној Бари – на голо, на грбачи кобила, кад их је водио на воду. Па се сад препао.

Виткович је, смејући се, тумачио Костјурину, и јахање на голо, у Мачви, и географију Црне Баре. За Костјурина, то је било непознато место, као да је на Месецу.

Одобровољен, он ипак нареди да се Исаковичу каже да није зло, што се капетан толико поноси својим, бившим, отечеством, и пуком сирмијских хусара, у ком је служио, али да треба да заборави Аустрију и гледа оно, пред носем – Росију!

Лепо је да не заборавља своју земљу, али није лепо да толико воли, једну јединицу, један пук, а не армију, а место великог росијског империјума, Сирмију.

Него да сад сиђе у арену. Да покаже како сирмијски хусари јашу!

Иако је то Исаковича изненадило, он дрекну: „Слушају!“

Затим рече да моли само да му се дозволи да јаше оног црног пастува, или ону кобилу, боје кулаша.

Он је уверен да су те животиње способне да узму и највишу препону, само их добро не јашу.

Пошто је, међутим, пуковник, његов гост, из лајбгвардије, већ био узјахао црног пастува, Костјурин нареди Павлу да узме кобилу. Почела је да стари, каже, и не скаче, као што је скакала.

Исаковић онда стрча у арену.

И пастув и кобила били су се узнемирили и коњушари су једва успевали да их утишају. Пастув је пошао на препоне, као у олују, прешао све, али кад га јахач натера на препону, коју су звали „зид“, скрену, а кад га јахач поче ударати у слабину, бесно, јурну на идућу, и тресну јахача, колико је дуг, на препону.

Пуковника изнеше. Био се јако угрувао.

Коњушари су једва успели да пастува одведу.

Био се помамио.

Кобилу су коњушари били, међутим, склонили у страну.

Сва је дрхтала.

Исаковић, прилазећи животињи, скиде свој трикорн, и официрски реденгот, а кад је пришао, поче, својеручно, да је вода. Кад јој је прилазио, животиња га је гледала дивље, својим црним очима. Он је помилова по гриви и коленима.

Била је почела да се смирује.

Запита коњушара како се зове кобила. А коњушар му рече да се зове Лиса – лисица. Рече да је прошле године још одлично скакала, али да је ове године, као луда – мења галоп, мења корак, љуља се као пијана, а чим пође на највише препоне, скрене – као да би села.

То је проклета женшчина. Опасна.

Шевич је пратио Исаковича и пребацивао му да не пуца, а соли памет другима. Прича, а даје мало доказа. Шта хоће он у Кијеву? Куда циља? Откуд, на основу чега, то дизање високо, носа, то хвалисање сирмијских хусара? И целог тог нашег, многохваљеног,ациона? У росијској војсци имаће да ћути, сусрешће људе, и хусаре, којима није дорастао, ни до седла. А колико је њему познато, сем очевог, Шевичевог пука, Прерадовичева коњица није, нигде, забележена, у биткама аустријског царства. Били су обична погранична стража.

Секундмајор, Живан, који је замењивао оца, ђенерала, био је дубоко увређен, што се Павле у Кијеву јавио у пук Прерадовича, а не његовог оца. Осим тога, њему је био дат, на читање, рапорт, који је Вишњевски послао, у Кијев, о Исаковичима. У том рапорту, Вишњевски је описивао Павла, као уображенка, хвалисавца, удовца, који живи са слушкињама.

Шевич је мислио да Павле слабо гађа.

А да ће сигурно пасти с коња.

Исаковичи су иначе свађе решавали, просто, тучама.

Шевич је био, у Росији, већ више од годину дана, ожењен богато, зашао у виша друштва, а Русе је, заиста, сматрао, не само као браћу, него и као нека виша бића. Сусрет са Павлом, после неколико година, чинио му се као несрећа, брига, брука. Павле је Живана Шевича знао, из детињства, из Варадина, из Темишвара, али је сад мислио да има пред собом човека, подлог, без срца, коме је свака реч злурада, а осмех, заседа. Било му је дошло да удари, обори, цакне, тог кађипера, пред свима, али се уздржа. Он је – сетио се – већ имао једног крвника, Божича. Рече Шевичу само толико, да је уверен да би њега, Шевича, погодио, у главу, сигурно, са педесет корака.

Нуди му опкладу: Ако падне с коња, Шевичево је све што има.

Ако узме препону, да га Живан, пред женом, пољуби у врх чизама.

Затим му окрете леђа.

Поче да скида седло са кобиле и да јој нешто мумла.

Као да је животиња, за њега, нешто, што другима није била.

У том тренутку, тог дана, та кобила, заиста била је ближа Исаковичу, од свих тих људи у школи јахања. Био је заборавио где је.

Коњ је за Исаковича увек био нешто друго, него за друге људе.

То је, за њега, била животиња, чију је дивљину волео, чији је јуриш волео, чији је поносит корак волео. Чију је дрхћућу гриву волео, као неку женску кику. Животиња умна, верна, која уме бити нежна, и страшна, брат и сестра човеку, која га износи из битака и не напушта га, ни у часу смрти. Исакович је јахао, као што нам ветар јаше, за вратом, насумце, полегавши по коњском врату, како је био научио, у детињству. Шевич је био добар јахач, али је коња сматрао, за најлуђу и најглупљу животињу. Пристаје, каже, одлазећи, да пољуби чизму Исаковичеву, ако прескочи последњу препону.

Шта жели да докаже – питао је Павла подругљиво – тим лудилом, да нуди све што има, за кобилу, и препону? Да је исувише добар за пехоту?

Сви ће они, из Прерадовичевог пука, бити премештени у пехоту.

То је, каже, од Костјурина, чуо.

Исакович му онда подвикну да се склони, ако не жели да се ту потуку. А што се коња тиче, каже, Исаковичи су, здје, в Кијев, пришли, јер, каже, хоштемо име и род свој прославити, а не да национ срамотимо, као некакије Шевичи, профијантофицери!

Та увреда била је тешка.

Тих дана, на денунцијацију Хорватову, против ђенерала Шевича водила се нека истрага, око неке краће зоби и сена, и неких других рачуна. Иако је Шевич изишао чист и прав, из тога, сви сербски досељеници веровали су оно, што се шапутало, да је хтео да покраде неки, руски профијант.

Тако се, ето, почастише и поразговараше два рођака, исељеника, сербска, у Росији, па се, заувек, разиђоше.

Само, док је Ђурђе – у тучи – свог противника, гужвао, до несвести, а Петар га једном, али сабљом, ударао – а Трифун главу гађао – Павле је, оног тренутка, кад би ујео, ударио, онесвестио, поломио, расекао, одбацио од себе човека, коме је гркљан био стегао – као лешину, којој се смејао, доброћудно.

Шевич оде са црвом у срцу.

Исакович се, као дете на играчку, кикотао.

Миловао је своју кобилу, брисао је, намештао јој, понова, седло, и говорио јој нешто и гукао, нежније, него што је госпожи Евдокији тепао. Коњушар, Рус, који је ту кобилу тимарио, причао је, после, да је Исакович био напит, кад је узјахао.

Давао је од себе некакве гласове, као да је кобили певао.

А гугутао њено име, Лиса, као да се животињом женио.

Као увек, кад би се на нешто лудо решио, Павле одстаја тренут, два, са прекрштеним ногама, замишљен, загледан некуда, далеко.

Шевич, помисли Павле, нема појма о коњу, али Руси, шта је коњ, знају.

Видеће, разумеће, шта је сирмијски хусар подузео.

Прве три препоне, од шибља, у мањежу, чиниле су се Павлу лаке, одстојање, међу њима, добро. Два јарка, са водом, исто тако. Више препоне нису биле више, него Енгелсхофенове, у Темишвару.

Зид, међутим, штрчао је увис, вратоломно.

А гроб, на крају, гробница, био је толико висок, да је сваком морало се причинити невероватно да би то коњ могао да прескочи.

Павле је, међутим, и такве препоне узимао.

Кад узјаха, официри, у мањежу, наслутише да се спрема нешто лудо.

Шевич се побринуо да разгласи да се спрема нешто смешно.

Да ће Павле покушати, са том кобилом, и седму препону.

Гробницу.

Оба ђенерала била су поустајала у ложи. Виткович је био забринут. А Костјурин уверен да кобила неће узети, не може узети, ту препону.

Павле, међутим, узјаха, као да се следио – није више ништа питао, ништа говорио, никог није више ни погледао.

Осећао је, као увек, своју самоћу.

Сећао се како је пастув ишао, као да има неку болест дрхћућу, а кобила прелазила у галоп, мирно.

Сећао се да су обе животиње, малопре, узеле, све четири препоне, сасвим лако. Пету је пастув узео немирно, дижући јахача високо, а кобила, јурнувши, изненада, спустивши дубоко главу при галопу. Прешла је препону, тешко, нерадо.

Кад су ти коњи пошли на шесту, Павле се сећао, како је пастув јурнуо уплашено, под кнутом, а кобила скренула у страну, тако, да јој се јахач нашао скоро на глави.

Сећао се и тога, да је он, на путу, отежао.

Да нема на себи лаку, хусарску, чизму, него високу, немецку. Удисао је, међутим, мирис песка, и животиње, коју је био узјахао, а сетио се како она, кад јој приђе, фркну.

Били су се погледали у очи, право, и Исаковић се осмехну.

Он је, лично, био осушио ознојену животињу, а затим јој намештао жвалу, неком чудном нежношћу, као да милује неко лице, женско. Сад је, под њим, ишла мирно, и весело, као да играју. Он јој је мумлао и тепао.

Лиса, Лиса!

Док је прикупљао узде, Исаковић виде лица официра у амфитеатру, остарелог Витковича, и Костјурина, који му је нешто довикивао, и своја три братенца, који су били зашли у гомилу, као да се крију. Кобила је прешла, и у траб, мирно.

Било је доцкан, сад мислити на то, шта се све у Бечу збило, са госпожом Евдокијом, па и на то, шта ће све с њим бити, у Кијеву. Ово није била Росија којој се надао, то је био неки огромни Гарсули, који је имао лице, сад Шевичево, сад Косгјуриново, сад Трифуново – али чији се страшни, црни, поглед није мењао.

Сети се црног пастува, Јупитра, како је цркавао.

Павле задржа још једном кобилу. Поче да јој гуче на свом матерњем језику, гласом, каквим је покојној жени, сад, у сну, говорио.

Животиња га је ослушкивала и стригла ушима, као да разуме то.

Затим је потера у прву осмицу.

Пошла је, као ветар, весело, сасвим другаче, него што ју је, малопре, гледао, и он осети, у њеном лаком љуљању, као неку нову вољу, да човека понесе и слуша. На сваки његов, и најблажи, стисак колена, одговарала је вољно, брзо, као што жене на пољупце одговарају.

Исаковић онда осети да та животиња, кад хоће, још увек има у себи снагу и младост, довољну, да узме препону.

„Лиса!“ – узвикну, тако да се чуло.

Она се тресла, под њим, ритмично.

Кад би је, у кругу, окретао, она се, нагонски, нагињала, као на његову руку, десно и лево, а нагињала је, тако, и своју лепу главу. Сад на једну, сад на другу страну.

Као да играју полонезу.

Павле је онда потера, у лаком галопу, на прву препону.

Животиња је пошла радосно, и Павле осети, како граби, и баца под себе земљу.

„Лиса, Лиса!“ одјекивало је у мањежу.

У том човечјем гласу, са сикћућим акцентом, одјекивало је нешто као крик.

Човек је затим додирну у слабину.

Она узе прву, другу, и трећу препону, као да ју је неко препородио.

Прескакала је радосно, као да диже у ваздух само копита.

Кад је пошла на четврту – повисоко шибље и воду – гледаоци приметише да је кобила променила своју ћуд, и запљескаше јахачу.

Више јахачу.

Исаковић је, на тој, високој, животињи, чудне боје, јахао врло лепо.

Кобила, кад се пљесак зачу, пође у галоп, још брже, фркћући весело.

Павле је осећао како га носи, она, по својој вољи, на пету.

Три балвана, кроз које је видео дубоку воду.

Није имао више времена да мисли.

Она прелете преко тога силно, беспрекорно.

Све што је јахач могао да учини, било је, кад она диже задње ноге и сувише високо, да се издужи уназад, на леђа, у ваздуху.

Гледаоци запљескаше задовољно.

Тек што животиња понова потрча, брзо, Исаковић виде шесту препону, високу – зид – који му се учини немогућ, а који му се вратоломном брзином приближавао.

Кобила је грабила према њему као да се сударају.

У гледалишту све је викало.

Павлу се чинило да му се кобила отима из руку, и да јој, скоро немоћан, чучи на врату. Његова глава била се сама спустила, удесно, по њеном врату, као да су у неком загрљају, који је био диваљ и врео.

У одсудном тренутку, он јој даде знак у слабину и она се диже увис, као неко крило, из неког ветра, у ком је осећао да полећу. Кобила, стигавши у једном лудом трку, пред баријеру, прелете, у једном високом дивном скоку.

Све је пљескало.

Пре него што је могао ма шта да помисли, осети како животиња јурну, на седму препону, коју су називали „гроб,“ а који је био још виши зид, у воденом јарку, тако, да је човеку изнад темена стизао. Јуриш кобиле био је сад такав, да не би био могао, и да је хтео, да је обузда.

Чуло се само како крикну: „Лиса!“

Официри видеше како јој диже предње ноге у висину, као на неком таласу и како животиња спушта те ноге, у ваздуху, преко воде, на земљу, као да је била у лету. Скок је био тако страшан, да се, за тренут, чинило да ће обоје пасти, на главу. Међутим, кобила се спусти сасвим лако, машући дивље главом, као да је хтела да покида узду, да збаци са себе и седло и човека у седлу.

Павле чу само да све утону, у вици и пљеску.

Павле је, после тога, једва, успео да обузда животињу, у галопу. Тресла је главу и махала, главом, све док јој није легао на гриву, милујући је по врату и шапћући јој.

Са осећањем велике радости, у себи, Исаковић објаха, још једну осмицу, у лаком галопу, кроз пљесак, а затим заустави, пред ложом, пред коју је Костјурин био изишао.

Шевич је био притрчао као да је јахачу хтео да помогне, да га са кобиле скину. Павле му полугласно опсова, на матерњем језику, мајку.

Кобила је била, најзад, стала.

Сва у пени.

Павле склизну са ње на земљу, као у неком слапу.

У њеном врућем испарењу.

Док ју је Исаковић брисао, и миловао, она је подрхтавала.

А кад коњушар приђе, да је одведе, животиња окрете главу и погледа за јахачем, својим крупним, црним очима.

Као да жали што се растају.

Коњушари су довикивали капетану, да она припада Бибикову, и да ће његово превасходије бити очарано, да чује, шта се збило.

Кад је Павле пошао Костјурину, између официра, који су се окупили око њега, њему се чинило да пролази, онако, како више никад пролазити неће, а како је, кроз сирмијске хусаре, пролазио – као кроз неку маћију.

XXIII РОСИЈСКА КОМАНДА БИЛА ЈЕ: АТАКА, АТАКА, АТАКА!

Поменуте године, у суботу, уочи Крстопоклоне недеље, на дан 42 мученика у Амореји, почео је био, за Исаковиче, и њихове сератлије, досељенике, у Кијеву, и парад, који су звали у Аустрији: Fassung. Примање хране, порционих новаца, оружја, росијске униформе – и росијских, пуковских, застава.

Била је то велика свечаност, пред баракама штапсквартере Витковича. Костјурин је, лично, присуствовао паради оних Срба, који су били сад већ распоређени, у пукове Шевича и Прерадовича.

Око тридесетак људи имало је да оде у козачки пук, у Чернигов.

Већина досељеника дошла је са својим униформама.

Са својим коњима и својим оружјем и децом и женама.

Онима, који дођоше без оружја, Костјурин је раздавао оружје и коње, као и одела војена, сакупљена, због, здола.

На пољани, у четверокуту штапсквартере, очишћеној од снега, била је, за Костјурина, подигнута, од дрвета, мала трибина, где се командант Кијева, окружен кијевским гренадирима, кнежевима и грофовима, сместио, да види Србе.

Био је врло добро расположен тог дана.

Прелетао је погледом, стојећи, испред своје сјајне пратње, са Витковичем – који му је стајао у потиљак – шаренило дошљака, који су имали да буду одведени у Миргород, у Крилов, у Бахмут, да их разместе по насељима, с тим, да се, те јесени, појаве на маневрима.

Слика, коју је Костјурин имао да гледа, била је шарена.

Надесно, испред њега, видео је више од двеста досељеника, који су били уписани у пехоту. Ти људи су стајали тамо, тог још зимског дана, од раног јутра, већ сатима. Налево су били поређани ескадрони коњаника, уписаних у хусарске пукове ђенерала Шевича и Прерадовича. Коњи су били назебли, уморни, и људима је било дозвољено да их водају, али су заустављени, у формацију, при појави Костјурина и његовог штаба.

Редови коња трзали су узде и махали главама, а добри коњи копали копитама. Коњаници су били добили бољу одећу од својих сународника у пехоти, па су се дизали у седлу, одвикнути од седења, и исправљали, као да су хтели, што више, да надвисе оне своје земљаке, који су стајали, мирно, на земљи, у пехоти, раскреченим ногама. Пехота се црнела и зеленела.

А коњица црвенела и плавела.

На десном крилу стајале су три роте кијевског, гренадирског пука, које је Костјурин извео ради употребе, контра оних сербских пехотних редова, које је хтео да испроба. На левом крилу, на немирним коњима, са копљима у десној узенгији и руци, била је формација козака, који су били додељени у Чернигов. По њих је био дошао капетан Укшумовић, који се вртео, у круг, на вранцу, испред ескадрона, псујући коња и ударајући га, у главу, песницом.

Из тих формација, Костјурин је видео падине под снегом, разливени Дњепар, који је носио санте отопљеног леда, а преко реке, бескрајну раван, још белу, изукрштану дугим редовима врба и јабланова.

На дну видика небо је треперило, од Сунца, као да се смрзнута и завејана земља светлуца. А над тим светлуцањем, издалека, плавело се небо тога дана, тако плаво, као да се Росија у Италију претвара.

Костјурин је мирно одстајао читање записника, протокола, и спискова, нових формација, са пописом броја војника и официра.

Док се то читало, наредио је Витковичу да одобри став, вољно.

Костјурин је знао, из извештаја, које му је слала канцеларија грофа Кајзерлинга, и Колегија из Санкт-Петерсбурга, да Аустрија – предвиђајући наставак рата са Прајском – врши реорганизацију сербских пукова, у Аустрији, на пограничном подручју, дуж турске границе, и да уводи, не само униформе аустријске, него и немецку команду. Знао је и да се команда даје, у Аустрији, сад – колико је год могуће – само Немцима, папежничке цркве, а знао је и за низ побуна, Срба. Иако није знао детаље, о томе, како се сад, тамо, успоставља и униформише Личка регимента, Оточанска регимента, Огулинска, Слуњска, Првобанска, Другобанска, Костјурин је знао да се тамо ради на сахрани једне сербске армије, која је ишла испред аустријске, кад је Аустрија у Турску улазила, а иза аустријске, као заштитница, кад је аустријска бежала.

За Исаковиче, који су сад пред собом видели остатке те армије која се пресвлачила, слика пред њиховим очима, тог дана, била је још тужнији доживљај исељеника.

Армија, која је гинула, не само на Рајни, него остављала своје мртве и у Прованси, Оландији, Италији, била је сахрањена и нестала. Они су, овде, у Кијеву, били, као неки дуси из гроба, прешли Русима.

Аустријски император, Фердинанд, ословљавао је главешине тих армија, као хришћане, пречасне, велеможне, племените, благородне, њему, каже, од срца драге! Тако је писало у царским рескриптима.

Њихову смрт и војевање, уз Аустрију, уз хришћанство, називао је лепим примером. Примером, који је, каже, вредан за углед, и који се не да доста нахвалити! Тако је писало у писмима, из Беча.

Тако се говорило сербској милицији, и на општенародном конгресу у Карловцима, године 1731. Тако им је говорила и жена гувернера Србије, Александра Виртембершкога, принципеса, која је, те године, примила 150 дуката, као поклон. Тако им је говорио и гроф Георг Оливие, Валис, који је командовао приликом повлачења пред Турцима. Тако им је некад писао и принц Евгеније од Савоје, освајач Београда, маршал. Сербска мајка, коме је Текелија отварао капије рата и Турака.

Александар Карло, принц од Виртемберга, који је постао командант у Србији, године 1720, са разлога – како је писао у молби – да би се материјално помогао, примио је – кад му је жена примила 150 дуката – 300 дуката. А ђенерал господин гроф Марули, исте године, 200 дуката.

Сви су они, о Сербима, лепо говорили.

Али, док је Костјурин знао само за неколико таквих, и сличних, података, који су до њега стизали, на папиру, као ситница, међу, многобројним ситницама, аката и извештаја, о Србима, Исаковичи су пресвлачење тих трупа гледали са много дубљим сазнањем и слутњом, онога, што се целом њиховом национу догађа – као судбина. Костјурин је мислио, размишљао, у глави, о прошлости тих трупа.

Није их био *видео*, у прошлости.

Исаковичи су ту прошлост носили у *очима*. *У* сузама.

Иако је та балканска гомила Срба, при повлачењу Пиколоминија, била само огромна гомила одрпанаца, на коњима, са копљима турским у рукама, то је била, ипак, страшна коњица, која је, као ветар и олуја, залазила, и клала, у турским провинцијама, испод Београда и Темишвара.

Као чопор курјака пратила је Турке при повлачењу од Будима.

Кости су се људске белеле, њиховим трагом, педесет година.

А њихова црвена аба пролепршала се, после, и свим европским бојиштима, па се памтила. А памтила се, у туђим земљама, и лепота, и мушкост тих коњаника, који су долазили, однекуда, прошли, и одлазили некуда, без смисла, са неразумљивим говором, и тужним песмама – без трага.

Исаковичи су, из детињства, памтили ту војску.

Кад је Аустрија скинула ту армију, са коња, она им је била оставила ту црвену абу, у пехоти, па је тај црвени гуњ – ротмантлера – прошао, и пешке, кроз Европу, и остајао, на мртвима, на свим бојиштима.

Црвени, сербски, гуњ, памтио се, неко време, у свим војскама.

После су, међутим, толике пешадије имале црвене шињеле.

А та пехота, већином у опанцима, и у ратовима, са два пиштоља и јатаганом у појасу, памтила се само по стаситости и голим грудима, зараслим у траг рана и читавих жбунова маља. И по калпацима, који је и најсиромашнији, међу њима, носио, са, у њега, заденутим краставцима, ротквама, репама, шљивама, жутим лишћем, и цветом сунцокрета.

Памтили су се по покољима, у француским и прајским ратовима.

А памтили и по музикантима, фрулашима и гајдашима, који су ишли, са зурлашима, бубњарима, и диплама, на челу трупа.

Последњих година, међутим – после француских и прајских ратова – изменише се, и појавише, као да су васкрсли из неких давних, њихових времена, у сребру и чохи, у скрлету. Њихови официри, са сребром окованим сабљама, сребрним дугметима, са зубунима сребром ишпартаним, и са бисерима, а било их је и са златним наруквицама.

Били су високи, прави, са челенкама као перја паунова.

Жене, у царствујушчој Вијени, почеше причати о њима, као и о Венгрима.

А пошто их је било много из Хорватске и пошто су били помешани са хорватским трупама, и слични Хорватима, звали су их Рацима и Кроатама. Сад, кад је Аустрија почела да их облачи у једнаку униформу, са аустријским трупама, утонули су у гомилу војника, који су се распознавали само по бројевима, и лицима, и говору.

Али су се, још увек, распознавали ударом о земљу, цокула.

Сваки је аустријски официр знао, кад је Првобанска, или Другобанска, пролазила, ко пролази, и чији је то корак, што, по калдрми бечкој, одзвања. Одузеше им заставе, које су, тобоже, биле црквене, одузеше копља, јер су у Европи била застарела, одузеше сербске команде, јер је немецки језик постао језик свих аустријских армија. А нису ни сањали да су ти, што неће у пехоту, и што се селе у Росију, знак, да је једна велика армија заувек сахрањена. Они су се после појавили, као васкрсли, још једном, у аустријској војсци, за време Наполеонових ратова. О њима се говорило као о чуду и тада. Али то више није био народ. Под оружјем.

Него регименте најамника и слугерања. Који се, и тада, прославише, својим јуришима, и бајонетима, али који више нису знали, шта је то отаџбина.

Било је, међу њима, баруна, грофова, ордена Марије Терезије каваљера, аустријских ђенерала и фелдмаршала, али је песма њихова била замрла. Трупе више нису певале о биткама, него о сукњама. Ђенерал Давидов, један од најелегантнијих, аустријских, коњаника, долазио је у своје село, у Банату, да летује, место да се у царској бањи, Ишлу, купа, али, кад би одлазио од своје мајке, сељанке, праштао би се, као да се од Марије Терезије и принцеза праштa: Кистиханд!

А мати га је гледала, као суклату, сузним очима.

Ђенерал који је носио име Пувала, почео је да једе слова свог имена, и да га пише: Пухало. Стидљиво.

Једини понос, који су били још сачували, и у који нису смели да дирну, од срамоте, пред ландсманима, било је име њиховог села, родног места, порекла. Кад су добијали племство, од Аустрије, барунство, узимали, су, за предикат, име родног села: па су били племенити „от Брлог“.

Будим, Гран, Темишвар, Липа, Сента, биле су битке оне прве армије, победе читавог њиховог национа. Последње, после сто година – Кустоца, Солферино – нису биле више битке национа, него аустријске битке, са употребом сербских солдата.

Костјурин је, тог касног, зимског, дана, године 1753, у Кијеву, желео само да се увери у могућност претварања тих досељеника, у ритама, у стајаћу војску, коју је Росија, тих година, стварала, и за рат припремала. Он је зато, тога дана, замолио бригадира Витковича да му само покаже, какви ће изгледати ти људи, барусави, дугих бркова, у униформама. Био је зашао у гомилу, која је испред трибине стајала, непомично, са коњима и заставама. Стављао је људима питања.

Са трибине, затим, ослушкивао је, како се крећу, према првим росијским командама, и како вичу, и јављају се, росијски, воктмајстерима.

Кад се цела та гомила продера: „Да здравствујет његово високоблагородије, високопревасходителни, високородни господин генерал-лајтнант, каваљер и бађушка наш, Иван Иванович Костјурин!“ – он се насмеја и остаде насмешен, задовољно.

Иако тај поздрав није био тачан, према росијском егзерциру, њему би мило. Потапша, окренувши се, Витковича, по рамену.

Официри кијевског, гренадирског пука, који беху присутни, смејали су се исто тако, и подгуркивали, међусобно.

Били су срећни да та шарена гомила одлази из Кијева.

Серби су били почели да уносе немир у гренадирску касарну.

Псовали су официрима мајку.

Костјурин се тог дана, на паради, појавио у бунди.

У њој, тај човек, чинио се још блеђи, уморнији, још нежнијег здравља, иако је био широких рамена, и стасит. Његове бледе, зелене очи гледале су тог дана сетно и замишљено.

Егзерцирао је трупе пред својом трибином, као да су играчке.

Срби нису ни сањали да их је жалио. Знао је да ће све то изгинути у ратовима, ускоро, а били су му се допали, јер су били, већином, високи и лепо израсли, а егзерцирали, поносито.

Кад је са Витковичем сео, дизао је, с времена на време, руку, показивао му нешто у даљини. Затим је опет устајао и стајао, ћутке, замишљено.

Иако је био почео да стари, његово лице, наборано од ветрова и избраздано од зиме, било је, ипак, као да је опаљено од неког Сунца, које је на њега, невидљиво, увек сјало.

Док су те, новообучене, дошљачке, трупе, заузимале своја места уз гласну, сад већ росијску, команду, Костјурин се окретао своме штабу и говорио официрима, поучително, али лежерно. Круг официра, чим би Костјурин говорио, окупљао се око њега, и трудио да чује.

Као да му је до тога јако стало.

Слушали су га и они који су стајали испод трибине.

Међу њима су били и Исаковичи.

Према Костјуриновом мишљењу, радило се о томе, да се новодошле, сербске, аустријске, трупе, што пре, навикну на росијску команду. А у ширем смислу, ради се о томе, према плану Колегије, да се створи, што пре, што бројнија, росијска, пехота, која ће се супротставити, Прајсу. Мужик, каже, има да се научи да стане и да гине, у месту!

Према извештајима шпијуна, које је био примио, Прајси се опет припремају, а њихов краљ, прави Сотона у људском облику, ко зна какве ће опет уловке, стратешке и тактичке, измислити, у идућем рату.

Кажу, да вежба једну нову атаку, опкољавањем, с бока.

Кажу, да артиљерију шаље чак у претходницу.

Кажу, да му пехота пуца, по један плотун, у сваком минуту.

Колегија, рече Костјурин, сматра да је росијска атака тамо, где је била шведска, у тридесетогодишњем рату. Неке усијане главе у Колегији траже да коњица напусти и одбаци росијску џиду. Главни је задатак његових официра да пазе да редови пехоте не пуцају високо. Зато ће им бити додељени штапови, англијски, да плотун поравнају, ниже, право! Француски пук, који се зове chasseurs de Grassin – (Костјурин је, то,

француски рекао) – спречио је, плотунима, и ловачком ватром, маневар опкољавања, читаве једне бригаде. Погрешка је била што је армија, у Криму, застајала, око укрепљених места. Треба их обићи. Ићи, ићи!

Укрепљена места падају, после, као зреле крушке.

Колегија жели већу брзину у маневру, а нарочито у пехоти.

Битку у пољу! Атаку, атаку!

За све време те орације ђенералове, официрски круг је ћутао, иако је Костјурин, не само праштао, него и тражио критику.

То је официрима било изричито речено.

После те орације Костјуринове, неколико официра вршило је вежбе, са ротама кијевских гренадира и козацима сербским, по које је био капетан Укшумович дошао. Међу официрима Шевича, први је дошао на ред Петар.

Он је, пред хусарима Живана Шевича, дојахао пред трибину.

Био је врло леп на коњу.

Био је заборавио Стритцескову клетву, био је провео ноћ поред Варваре, која је била у седмом месецу бременитости и која је сад Петра волела, као што се сестра окреће брату.

Тешила га је да ће родити у Кијеву и да се навикава, полако, на живот, у Кијеву. Петар је био устао, сав сретан – и заљубљен, у своју жену – то јутро.

Костјурин му довикну да жели да чују његову, руску, команду.

Петар онда ободе коња – неку, немирну, луду, артиљеријску, кобилу – па показа неколико егзерцира у швадрону. Људи Живана Шевича – који је био строг – изводили су покрете, као да их Петар води на неку шаховску таблу. А Петар је росијску команду већ знао.

Костјурин је био задовољан.

Кад је Петар завршио егзерцир, и дошао, на коњу пред трибину, Костјурин га запита, гласно, шта би било команда, кад би му се, с бока, појавила пехота, гренадирска, уз пуцњаву?

Петар, збуњен, одговори да би атакирао.

Костјурин га запита још по нешто, а затим рече Витковичу да је то официр врло лепог понашања, и да се, и његовој жени, и ћеркама, допао. Чули су да има, за жену,

неку бојарку. Намерава, каже, да Петра задржи у свом штабу, кад се врати са насеља, на Донецу.

То је, каже, лепотан.

Красавец!

Петар Исаковић, међутим, одјаха, међу воктмајстере и коњушаре, који су били довели артиљеријске коње и који су стајали, иза трибине, у блату и снегу. Кобила се узјогуни, кад јој је коњушар пришао, а коњушар јој запрети кнутом. Ваљда уплашена црвеним рукавом, пред очима, животиња се, изненада, пропе, тако, да се Петар накривио. Он је онда удари шаком по врату и хтеде да сиђе, из седла.

Није знао кога је ударио.

Та кобила имала је обичај да, изненада, легне на леђа, са јахачем у седлу. Петар је, главачке, пао на земљу, а она га удари, копитом, у главу. Иако тај ударац није био јак, него узгред, у трзању, Петар дрекну, па се затим и онесвестио.

Коњушари, који су били притрчали, морали су да га однесу.

Фелчер, који је био позват, наредио је да га кући однесу, у постељу. У саонама, Петар се освестио, па кад чу, шта би, и куд га возе, поче да моли да га не носе кући, где има жену бремениту. Уплашиће је јако. У замешатељству, око њега, нико га, међутим, није слушао, а затим се опет онесвестио. Само је јечао.

Ни Костјурин, ни Виткович, па ни Исаковичи, нису видели, шта се Петру било десило, нити су на то обратили пажњу.

Пад са коња, на паради, иначе, строго се кажњавао, али не у оваквој, незваничној, прилици, коју је Костјурин сматрао за разоноду.

Костјурин је знао да дошљаци јашу на позајмљеним коњима, који су били доведени из артиљерије, али Костјурину, сад, није било више стало да види, како дошљаци јашу, него да чује њихову команду.

Коњи, које је артиљерија позајмила, међутим, били су праве бестије, са чупавим, погнутим, главама, тврдим жвалама, трбушати, дуга репа.

А под новим јахачем су се ритали, као чопор маторих магараца.

Шевич је, пред трибином, наставио да официре позива, са свог списка, као што је хусаре позивао, на чишћење латрина – преко својих воктмајстера.

Кад је дошао ред на Јурата Исаковича – сада Георгија Исаковича Зеремског – Ђурђе дојаха, леп, као лепи Циганин, пред Костјурина.

Имао је да егзерцира, са две роте гренадирског пука, који су имали нож на пушци, бајонет, који је тек био уведен, тих година.

Пехота је, маршира, чврсто, право на Ђурђа.

Ђурђе је, као што је био научио, на парадама, полазио, укорак, према њима, и трудио се да своје хусаре поравна, у два реда. Као зид, који се светлуца, он се кретао, мајестетично, на пешаке.

Дошавши ближе, хусари су, на команду, откочили пиштоље, па су опалили на пешадију, тако да је сва била у црн дим завијена.

Затим су, на Ђурђеву команду, повадили сабље.

Костјурин је наредио да стану.

Окренувши се својим официрима, рече да је то, што су видели, прошлост. Колегија је такав егзерцир забранила. До недавна, чак и гренадири, прилазили су непријатељу, каже, на коњима. Сјахали, тек пред непријатељем, припремили, пешице, гренаду.

То је била тешка операција.

Тога више ни у Росији нема.

Коњица, која би пехоти прилазила, као та, тешко да би победила.

Капетан је егзерцир, каже, извео добро, онако, како му је наређено. Он, Костјурин, хтео је да им покаже, како нема, за коњицу, победе, осим кад се употреби козачка џида! Он је за џиду, али није Колегија.

Нека господа, дакле, запамте, ово, што су видели, и да му ни један официр, на маневрима које спрема, не доводи коњицу, која не зна шта је џида!

Костјурин се, затим, ваљда, био сетио да је тај, дебели, официр, добијао чинове, за заробљавање непријатељских официра, у заседама. Тек, он се, изненада, продера Ђурђу, да притера коња, ближе. А кад је Ђурђе пришао ближе, довикну му да добро отвори очи и да се осврне и погледа, доле, предграђе Подоља, па реку, па и раван преко Дњепра.

Тамо, на равни, прилази реци, штаб једног ешалона, који је на маршу према Кијеву, а чија је извидница у варош већ ушла – и заробљена. Штаб то не зна. Прилази, у саонама, са пратећим хусарима, реци.

Где би била капетанова заседа?

Ђурђе, који се не би био препао од непријатеља, био се препао од тог моћног и великог господина, од кога му је – тако је мислио – судбина у Росији зависила. Не само његова, него и женина, и дечија.

Ђурђе је мислио да је, егзерциром на гренадире, показао како коњица јаше, неустрашиво, на пешака, како пуца, плотуном, из пиштоља.

И заиста, његов прилаз, у два реда – као неких кентаура – била је слика, која се не заборавља. То је био зид, шума, коња и јахача, која бљује ватру, а којој – тако му се чинило – никаква пехота не би могла да одоли.

Сад, кад му Костјурин даде нов задатак, Ђурђе се трже.

Ободе коња и окрену га, па виде пред собом зимски дан, Дњепар, и раван у снегу, који се топио, и ишарао цео простор црним дрвећем и чамцима. На реци, код острва Туркханов, виде на обали неко лико залеђених скела, а на једно триста корака, одатле, да има, завејана, црна, мрачна, шумица.

Он се продера: „Там! Ваше Високоблагородије!“

Иза те шумице, каже, чекао би, да се штаб укрца у скеле, и да скеле ослободи санти леда. Нашао би тада и побио пратеће хусаре, а официре штаба, трудио би се да добије живе.

Костјурин виде дебелог Ђурђа, како се беше дигао у седлу – а гузица му је, очигледно, била тешка – па се насмеја.

Ђурђе му се био допао, како прић̀е, као зид, гренадирима. Кавалкада коњаника, малопре, у плавим и црним хусарским курткама, са белим, росијским кокардама, била је марцијална. Чинило се да пехота неће моћи да издржи прилаз, те коњице, која је јахала право на њу, неодољива. Сад, кад Ђурђе, тако брзо, изабра заседу, Костјурин је био опет задовољан.

Окренув се официрима, рече да тај дебељко није тако глуп као што изгледа. Добар је то официр. Могло би да му се деси да штаб, који прилази Дњепру, изашаље неколико пратећих хусара, да виде, не крије ли се нешто иза тог шумарка, али то није вероватно. Капетан има право. Решио се за ту шумицу, која је једино згодно место за заседу. Иако је оголела, мрак је, и снег, испод њеног грања. Изненађење би било велико.

Једино не ваља што капетан узима, као сигурно, да би добио живе официре штаба. Не ваља рачунати на предају непријатељских официра. Официри, који су размажени, који воле живот, можда се и предају. Росијски – узвикну Костјурин – никада!

Кад је дошао ред на Трифуна, очигледно је било да Костјурин, међу Исаковичима, највише воли Трифуна. Одобравао је сваки покрет и сваку команду Трифуна. Најзад га је позвао к себи, на трибину.

Окренувши се официрима, кијевскаго, гренадирског, пука, Костјурин им довикну да добро погледају овог официра, који има неколико рана, који има шесторо деце, и љубљену жену, а све је то напустио, само да би дошао у Росију, па је, још на путу у Росију, учествовао у нападу на непријатеља – пре него што и стиже до Кијева.

Нема – повика Костјурин – веће светиње, веће тајне, него то, да је, ето, сигурно да Росија има, у свету, пријатеља и брата свог, о ком није знала. Трифун Исакович ће служити на част, сасвим сигурно, ахтирском коњичком пуку, у који мисли да га пошаље, за заменика команданта, кад се сврши насељавање Исаковича. Парцела, за њихово насељавање, већ је одређена и одобрена. Измерена је земља плодна, црна, дуж Донеца, у пределу зеленом, идиличном.

Коју тамо називају Рајевка!

Трифун – у некој, недоличној, старој, росијској, униформи – није баш био, тог дана, елегантна појава, али је, у црнини око врата, и белини свог жабоа, са мрким лицем, носат, бркајлија, крупан – са росијском, белом, кокардом, на трикорну – био права војничина.

Стајао је раскречених ногу, у ставу мирно, испред Костјурина, загледан у Костјурина, својим крупним, воденим, очима, боје сребра, уморно, и као празан. Није могао да протумачи себи, откуд толика предусретљивост, толика љубазност, према њему, већ на првом кораку, код тог велеможног, иначе тако строгог, човека.

Костјурин му међутим рече да појаше, јер жели да росијски официри чују, како је лепа, у Трифуна, већ, росијска команда.

Трифун онда отрча, узјаха, па поче да егзерцира хусаре, као да није ни кренуо са темишварског егзерцириштa.

Викао је при томе росијске команде из свег гласа, промукло.

Костјурин је сваку одобравао.

Кад је Трифун завршио, и кад га је Костјурин позвао на трибину, понова, упита га: шта би била команда, да је наишао на коњицу, која је, два пута, бројнија, него његова?

Трифун – који је ћутке слушао, кад је Живан Шевич причао, како Костјурин увек хоће да се напада – продера се сад: „Атака!“

Костјурин га упита, а шта би била, ако би, при упаду у Кијев, у запаљеним улицама, натрапао на пехоту гренадира?

Костјурин је то питао смешкајући се.

Трифун се продера, опет: „Атака!“

„Лепо“, повика Костјурин, „а ако би се појавила артиљерија?“

И не чекајући да Костјурин изговори, Трифун дрекну: „Атака!“

Костјурин му приђе и гласно се насмеја.

Тако треба! Таквог официра треба!

Официри гренадирског пука, иза леђа Костјуринових, подгуркивали су се, кикотали, тихо. (Они су имали обичај да се изненада питају, и код жена, и при игранкама и пијанкама: „Но, књаз, что будет команда?“ Тако је то причао Живан Шевич Исаковичима.)

Тек при крају егзерцира, кад се Костјурин спремао да иде и да руча – подне је било давно прошло – Виткович успе да га подсети на Павла, који је стајао у гомили официра, испред трибине.

Виткович се, после оног јахања препона, поносио Павлом.

Желео је да истакне свог рођака, кога је сматрао за разборитог и врло уљудног официра, а ценио, и као посинка, свог рођака, Вука.

Костјурин онда нареди да Павле узјаше коња и покаже шта хоће, што мисли да је научио добро, из австријског, егзерцира.

Павле онда отрча и узјаха и дође пред трибину.

Он је, једини, међу Исаковичима – иако то није било наређено – сад довео свог коња. Јахао је вранца, којег је био купио од Татара, на сајму Подоља. Костјурин је задовољно посматрао тог коња.

Исакович је тог дана био у новој, росијској униформи – која и није била росијска – него набављена, на брзу руку, у штапскварτери Витковича. Била је, међутим, раскошна.

Била је црна, а личила је сад на француски фрак Костјурина. Узана у пасу, тесна у раменима, крилата низ кук. Имала је широке ревере, оперважене, росијским, ширитима, а огрлицу, високу, која се пела под кику, испод трикорна.

Исто је тако била сва сребрна, на рукавима.

Павле је јахао у белим, кожним, чакширама, а на грудима, у тој црнини капута, имао је бели прслук и свилени жабо.

Његова дугмад, сребрна, у два реда, светлуцала су, тупо.

У црнини, оковратника, Павлово лице чинило се као од злата, са брцима, и увојцима косе, боје старог злата. Исакович је имао плаве очи, које су тог дана биле

тамне, боје љубичица, а црте оштре, немилосрдне, као да ће да гледа смрти у очи тог дана.

Костјурин је, зачуђен, посматрао тог дошљака.

Павле је на коњу, прав, миран, био врло лепа појава.

Костјурин није био оценио добро тог Исаковича, о коме је имао неповољан извештај од Вишњевскога. Да је Павле, надути Аустријац, уображен, свађалица, коцкар, који спава са слушкињама.

Волков, то јест Кајзерлинг, је, међутим, био препоручио тог Исаковича и Костјурин није хтео да га вређа, или запоставља. Костјурин је био добар јахач и није био превидео Исаковичево добро узимање препона. Он је мислио да је тај официр прост, сељачког порекла, завидљив – нити зна да игра, нити да пева, него само да коцка. Костјурин није мрзео Павла, али га је оценио у себи као дрског, брбљивог, официра, који је жељан да се истакне, да се покаже учеван, па, као ћорава кока, нађе каткад и зрно бисера.

Павлу Исаковичу, међутим, чинила се, сва та церемонија, сав тај егзерцир тога дана, та парада, досадна, смешна, па и глупава. Пратио је сва питања, и слово поучително, Костјуриново, које су официри, око њега, понављали, као да је евангелија. Костјурин му се чинио педант, као нека дрвена лутка, а његов егзерцир, као игра играчкама. Осим тога, било га је раздражило и то, што је Костјурин, у своја питања, уносио неку врсту чикања, детињастог, неку врсту стављања смешних загонетки, које су се Павлу чиниле, мудрост, плитка.

Јер, иако беше самоук, честњејши Исаковић није био глуп, па је о многим, и вођеним, стварима, размишљао, у последње време, као што учени људи седе па размишљају. Као што пастири, и сељаци, често, изненаде, питањима, и својим мислима, о звездама, о животу људском, и смрти, школована лица – тако је и Павле, у последње време, размишљао, не само о својој селидби у Росију, и судбини својих братенаца, него и о великој господи, и великим догађајима. Зашто да читав његов национ буде тако несретан? Чему људска нада? Зашто толика неправда у свету? Зашто толико жалости и у животу Трифуна, и Петра, и Ђурђа? А нарочито га је вређао Костјурин, што је око себе волео да види сва та лица, тако ласкава, тако снисходљива. Он је сасвим другаче замишљао свет, који ће срести код Костјурина, команданта Кијева.

Павлу се његов братенац, Ђурђе, са својим егзерциром тога дана, чинио права чизма, на коњу. А Трифунови одговори, комедија.

Црвенео је, кад чу како Трифун одговара.

Павле се сетио онога, што му је Вишњевски причао о Костјурину и схватао је, добро, потребу, руске војске, коју је Колегија хтела да задовољи својим наређењем да се створи, што пре, бројна, росијска пехота, у којој неће парадирати само гренадирски пукови Санкт-Петерсбурга, него стотине хиљада људи са села – велика армија руских

мужика. Исаковић је увидео, иако је био самоук, и то, да је џида, азијска, слабо оружје против француских ловаца и прајске пешадије, која може да опали плотун сваког минута. Коњаник, међутим, у Исаковичу, није пристајао на нестанак коњице из армија.

Кад га Костјурин запита: виде ли егзерцир Ђурђев, Исаковић замоли да се, његовом благородију, преведе да је он учио, у сирмијским хусарима, да француски прилаз коњице пехоти, и парада, лаганог јахања, на редове пешака, може уплашити децу, али не пехоту, која је готова да мре, на месту где је постављена. Слушао је да се, у последњем рату, дешавало да пехота пође трчећим кораком на коњицу и да она напада. Њему се маневар Ђурђев не допада.

Костјурин се насмеја и запита, а како би, он, да напада? Нека каже слободно! Зато и јесте приређена ова парада. Сваки дошљак из страних армија има да изнесе своја искуства. Има да се саслуша!

Исаковић је онда изразио мишљење да сирмијски хусари, и Венгри, у Аустрији, нападају у гомили, као олуја. Не носе више копља, оружје им је сабља. Пиштољ је само помоћно оружје, у борби око застава, у гужви по улицама. Пехота се ломи јуришем без застанка. Таквим јуришем ломио се отпор и најбољих пукова ловаца. Пролазило се кроз сав дим плотуна. Коњица је била, у прошлом рату, још увек, краљица битака! Он је видео хусаре, који, једним ударцем, замахом, сабље, скидају главу човека. Видео коњанике, који, и коњанику, у галопу, док пројахују крај њега, у осврту, натрашке, десном руком, одсеку главу, као да је длака испод бријача. Имао је људе, у свом швадрону, који могу сабљом, без муке, да преполове човека!

Он би молио да му се дозволи да демонстрира јуриш сирмијских хусара, који су сад росијска аквизиција.

Костјурин онда викну Шевича: да преда капетану коњицу!

А Павлу рече да може почети! И он је, каже, коњаник, и он мисли као капетан, сумња само да између онога што су видели од Георгија Исаковича, и онога, што каже Павел Исаковић да ће показати, може бити велика разлика. Колегија је изгубила веру у коњицу, иако је коњица трећина росијских армија. Жељна је да се створи бројна пехота, по прајском примеру, и артиљерија. Било како било, да чују бар каква је капетанова, росијска команда. Бар то!

Иако се спремао да оде, Костјурин је још једном сео и почео, са бригадиром Витковичем, да ћерета. За њега је тај егзерцир био, не само разонода, него и пун успомена, и анегдота.

Био се решио да сачека, као неки театар, и егзерцир Павла.

Костјурин је себи, од Павла, створио играчку, тог дана – Србина, који је дошао у Росију, са гомилом својих сународника, а као паун по Кијеву шета; удовац, у нади да га у Росији очекује богатство и слава.

У то доба, у Росију су били дошли Славонци и Венецијани, са грофовоким титулама, купљеним у Рагузина, па узеше неколико руских књагиња и одену̏ше се у беле прслуке, са брилијантима.

Санкт-Петерсбург је, међутим, после, прокљувио да су та грофовства, купљена од Рагузина, лажна, и да су та браћа, шпијуни које плаћа Данска, Шведска, Француска, Венеција.

Костјурин није сумњичио ничим сличним Павла.

Али га је сматрао за полтрона Аустрије, који не може да заборави своју императрицу, и коме се Вијена чини центар света.

Пошто су осећали да је егзерцир Павлов последња тачка дивертисмана у програму тога дана, и булумента официра, око трибине Костјурина, била је добро расположена, иако је била нестрпљива.

Официри Костјуринове команде, и штаба, као и кијевскаго гренадирског пука, сматрали су да им је дужност да се покажу љубазни према тим официрима из стране војске, које је Колегија насељавала.

Били су љубазни и према Исаковичима, с почетка.

После месец, два дана, међутим, нису позивали Трифуна, човека, очигледно, сиромашног стања, ћутљивог и брижног, а нису позивали у своје куће ни Ђурђа, чија жена није више долазила у друштва. Највише су сад волели Петра.

Павле је, ипак, успео, тог дана, да пробуди њихову радозналост, више него ма који од његових братенаца, јер је од њега увек долазило нешто ново, нешто лудо, неочекивано, и на пиштољу, и на препонама, па су се питали, неће ли нешто смешно, ћораво, искрснути, и сада, у егзерциру, који се са тим надутим, надменим, Србином, завршава. Они су му довикивали да буде разуман (Буђ разумен!), и, као у шали, гледали да га задрже, при извршењу задатка, који му је Костјурин дао. Довикујући му да остане међу њима (Оставатсја! Оставатсја!). А Живана Шевича су задржавали и питали, је ли то последњи Србин егзерцира.

Исаковић међутим одјаха, за Шевичем – и не погледавши га – до на крај егзерцириште, које је било дуго неких пет-шест стотина корака, и које се завршавало топовским шупама Костјурина. Пољана је била још под танким покровцем снега, који се топио, а који је био залеђен, на страни, према падини брега. Павле изабра леву страну поља и сачека окупљање коњаника, око Шевича.

Већина тих досељеника знала га је, и памтила.

Неки су међу тим, сирмијским, хусарима, били одјахали.

Други су седели у седлу и причали један другоме, о својим мукама, оставши без кућа, жена, па и редовних порциоих новаца. Сваки дан се чуло да је царица дала

велику своту злата, чуло се да им је додељена земља, да ће добити оружја, али све се свршавало на томе да им је дата росијска униформа, да се обуку, и гомила татарских, бесних, коња, онима, који су били доселили се без коња.

Једино што је било добро, од оног што су добили, била је сабља, Светла, оштра, нова, китњаста, чудна, крива, азијска.

У том се зачу Павлова команда: „По коња!“

Исаковић, на свом црном коњу, издалека, био је видан јасно, на тврдој ледини, под покровцем снега. Он је имао глас, који одјекује, као глас пастира, глас какав се често чује, у сервијским породицама, и кад више нису породице пастира.

Био је тако јак да га и Костјурин чу.

Подигао је био свој дурбин – који је у то доба био последња мода међу ђенералима – и посматрао скупљање коњаника, око капетана.

Није му било јасно шта Исаковић спрема.

Павле је водио групе коњаника чак иза топовских шупа, где се егзерцириште спуштало, благо, низбрдо, према долини Дњепра.

Пре него што је Костјурин могао да дозове Шевича и да га запита, шта тај Исаковић хоће, и да ли мисли да одведе хусаре кући, и да руча, Павле се појави, у лаком трабу, на челу гомиле коњаника, који нису јахали у два реда, него као гомила. У истом тренутку зачу се: „Атака!“

Из једног лаког траба, цела та гомила хусара, са обнаженим сабљама, прешла је у лудачки галоп, право према трибини Костјурина.

Костјурин је опазио само Павла пред њима, на црном коњу, његову сабљу, која се витла и сева, а иза њега лудачку масу коња, и људи који урличу и витлају сабљама. Ура! Ура!

Чинило се да земља тутњи и да се тресе, под копитама коња.

Та страшна гомила јурила је право на њега, на трибину, као нека олуја која ће однети, као поплава, и њега, и официре, који су стајали испред трибине. Није било могуће да неко задржи ту лудачку гомилу коњаника, са голим сабљама у руци.

Костјурин је био спустио дурбин и зграбио рукама ограду трибине. Уста су му била отворена, али није пустио ни гласа. Гледао је у коњицу која је јурила на њега, исколаченим очима. То је била његова младост. То је била његова сабља. То је био његов јуриш, за време последњег турског и прајскаг рата. То је била росијска коњица.

Тај сирмијски хусар дочарао му је, још једном, његову прошлост!

Кад је тај луди талас људи и коња био већ на неколико десетина корака, од трибине, међу официрима који су стајали испод трибине наста комешање. Чинило се да ће Исаковић претурити, и трибину, и официре испод трибине. Да ће се, све, завршити једним лудачким ломљењем, и људских удова, и коњских ногу, и дрвета и дасака.

Било је срамота устукнути, али, у последњем тренутку, смејући се, официри испред трибине почеше да се склањају и да се пењу чак на трибину, код Костјурина.

Нико није могао да замисли да та бујица коњице може стати, на неких двадесет корака.

Али је стала, сасвим близу, испред Костјурина.

Коњ, црн, са Исаковичем који је урлао команде, зауставио се, и пропињао, на неколико корака од трибине. А око Павла се пропињала, пушила, вртела, сва та гомила коња, и људи са високо уздигнутим сабљама у руци.

Све се свршило добро, у смеху, у вици, у тупом удару копита о земљу, која је летела увис, под зауздaним коњма, помешана снегом.

У општој веселости, на трибини, и око трибине, чуо се глас Костјуринов, да су господа, сад, видела једног лудака, али чија је команда одлична и који заслужује да му се да један чин више. Њему је мило да је тај дошљак показао да коњица још није неупотребљива. Још ће се, на бојиштима, овако, видети, росијска коњица.

Исаковић је затим, кроз гомилу официра – који су се смејали, тапшали га, и ударали га, у леђа – доведен пред Костјурина.

Костјурин је, окренувши се Витковичу, похвалио Павла, а гласно додао да Хорват и Шевич и Прерадовић предлажу формирoват четири пука од досељеника, по два пехотна, по два коњичка, и да ће он, Костјурин, предложити да се Србима да коњ.

Али, ђенерал је, у исти мах, као нека машина, почео и Исаковичу да ставља питања, иако је капетан стајао пред њим задуван, са досадом која је била очигледна. Лепо је то јуришати, али, да је, ту, на месту трибине, стајала пехота, у два реда, и пуцала: шта би била команда? Атака?

Исаковић онда поче да врда, како је он учио да, коњици, треба моменат изненађења, па је он изабрао да се појави иза топовских шупа – па да пехота, која пуни пушку, у два реда, и треба јој, већ за први плотун, два-три минута, сигурно не би била издржала.

Уосталом коњица се употребљава да заврши битку.

Лепо, лепо – било је мишљење Костјурина – али, шта би капетан био урадио, да му се, поред пехоте, пред њим, појавила пехота и са бока?

Павле онда узврда, како се коњица употребљава у пољу, па би он био, свакако, морао видети, ту пехоту, која му долази с бока, пре јуриша, па имао времена, да се решава.

Лепо, лепо – али, шта би било да је, изненада, добио ватру и у леђа?

Исакович на то заћута.

Костјурин се на то насмеја, па рече, још увек је команда требала да буде, атака!

А шта би била команда капетанова, кад би, поред пехоте пред собом и с бока, и са леђа, пехота спреда пропустила и артиљерију, да пуца? Шта би била команда? Что будет команда?

Павлу се, у том тренутку, тај човек, са лицем избораним ветровима, зимом и биткама, учини као неки Вишњевски, који каже да ће пред њега стати, и уздићи се, као Карпати. Све је то глупа игра судбина, са њим, која га је, и пред овог Гарсулија, довела.

Све је то његова несрећа која га прати и не напушта.

Он је сасвим другаче замишљао да ће са њим говорити Росија.

Костјурин је, међутим, био добро расположен, па понови питање.

А Павле онда рече, да би команда била: Молитва!

Кад Исакович то рече, настаде тишина, али се чуо кикот једног младог прапорчика кијевскаго гренадирског пука.

Костјурин је био отворио уста, разрогачио очи, и није скидао поглед са Павла. Чинило се да је у недоумици, шта да мисли. Је ли то што је капетан рекао, немоћ, или глупост, или шала? Шала на рачун његовог питања? Костјуриновог питања?

Србин је, међутим, стајао пред њим, вољно, хусарски, са прекрштеним ногама. Из Павлових очију, бар се Костјурину тако чинило, избијала је нека неизмерна туга, а затим као нека мржња.

Костјурин није знао да су ти прости људи, официри сервијске милиције, осетљиви јако, и без страха пред силнима и моћнима. Да су били навикли, очајни, обесни, распуштени, да опсују, не само владике, него и њиховог митрополита, па и грофа Мамулу и грофа Валиса.

Костјурину се, у том тренутку, чинило да је то, што Павле рече, увреда за њега. Он се, као опарен, окрете Витковичу, па рече да се каже капетану да је егзерцир, у росијској војсци, не само зато, да се чује команда, него испроба и карактер и нарав официра. Послушност официра, према старијем, ма каква он стављао питања. Он, Костјурин, неће капетану ништа. Неће да га казни, да му затвори врата, у Росији, већ на првом кораку. Зна да је удовац, да је био у затвору, и да је задовољио грофа

Кајзерлинга. Али, каријера његова – нека чује ако има уши – завршиће се усековањем језика, кнутом, и караулом. Он неће да га кажњава. Нека иде куд га очи воде и нека му се више не појављује пред очима. У његову кућу капетан више приступа нема!

У општој тишини, која је била настала, а која је била све официре око Костјурина укрутила, као да су лутке од дрвета, Костјурин Павлу окрете леђа, и потрча, са трибине, као да га је змија ујела. Виткович је ишао за њим, млатарајући рукама, а Шевич се трудио, услужно, да ђенералу отвори пут, кроз гомилу, која је била збуњена – и да му доведе кола.

Са том гомилом одоше и Трифун и Ђурђе.

Око Павла Исаковича, који је стајао и даље, на трибини, вољно, са прекрштеним ногама, не остаде нико.

Чуо је само како одјекује, у пољу, росијска команда, и коњица одлази, са егзерцириште, као и пехота гренадира.

Подне је било давно прошло и Сунце је почело да силази на раван Дњепра.

XXIV РАЈЕВКА ЈЕ БИЛА ПУНА БАГРЕЊА И ЗУЈАЊА ПЧЕЛА

Пред Ускрс, на дан уласка Господина Исуса Христа у Јерусалим, 28. марта, по старом календару, поменуте године, мећаве су се претвориле у кише. Почињало је пролеће у Кијеву.

Снег се био отопио, а Дњепар, уочи тог дана, разлио, тако, да је поплавио доње улице у предграђу Подолу. Око поноћи бујица воде продрла је била и у куће и испретурала кревеце, столове, однела и понека врата, а понела и по неку шупу, па и кров.

У шталама је уплашила и помамила коње, толико, да су фрктали, пропињали се, вриштали, рзали, кидали штрањге, прескакали плотове и јурили по авлијама, у бари и узбрдо.

Дњепар се био толико раширио да је прелио обе обале, а ваљао се, одлазећи према мору, хучећи, као да се претвара у море. Односио је са собом, у вртлогу, ишчупано дрвеће, чамце и скеле, а носио је и мртва говеда, и јагањце, па и по неку, мртву, удављену, надувену, набубрелу, старицу, коју је био окинуо са банка, при спавању.

Рик говеда, мук крава, завијање паса чули су се у мраку, а затим и дерњава људи у Подолу, који су се били слегли у Кијев, пред сајам који се очекивао. Кад је почело да свиће, лелек жена, са кровова, мешао се са страшним шумом прљаве, разбеснеле, воде.

Срећом те ноћи Месец је био пун, па су се становници у доњем предграђу спасавали, из воде, у брдашца изнад вароши. Чамци су, међутим, рибарски, пловили по улици. То су били рибари који су спасавали, са кровова, децу и жене. А чакљама скупљали подављене, који су се вртели по води као мешине.

Већ пред подне, идућег дана, вода поче да опада, поплава да се смирује и сину Сунце.

Кућа трговца Жолобова, у којој су Исаковичи живели, остала је, међутим, мирна, јер је била узбрдо и до ње није стигао талас и муљ те стихије. Белела се, и ослушкивала тутањ, хук, вапај суседа по кућама које су биле наниже. Слушала је, дуго, очајно, промукло, дозивање, у помоћ.

Идући дан, са својих малих и уских пенџера, Исаковичи су могли, мирно, да посматрају последице и рушевине те поплаве.

Подоље, у ком се беху населили дошљаци из Аустрије, из поморишког и потиског, сербског диштрикта, личио је на згариште. Било је кућа, не само без крова, него и капије, а у њима није било живе душе. По улицама су гацали људи, по води, која је још допирала до колена, и тражили своје укућане. А по муљу су тражили своје покуће.

Испод цркве Светог Андреје, низбрдо, долазиле су две роте кијевског гренадирског пука, као да иду на параду. Официр је ишао пред њима са исуканом сабљом у руци. Клобуци гренадира – који су личили на главе шећера – белели су се и љуљали, кораком.

Поред тог полувода гренадира, ишао је бубњар.

Оглашено је било да ће сваки, ко се у пљачки нађе, бити стрељан, на лицу места.

Сви, који су затечени на улици, имали су да правдају своју својину, ако су је нашли.

Исаковичи, тог дана, нису ни излазили из куће.

Били су се окупили, као покисле чавке, у полумраку, у кући, око оне избе у којој је лежао Петар, а у коју је залазила само Варвара, као неко привиђење, риђокосо.

Петру је долазио фелчер штапсквартере, Грк, са Крфа, који се звао Спирос Трикорфос. Човек ситног раста, глават, макрокефалос, који је био забранио да, код болесника, ико, сем жене, улази.

Болесник, каже, треба да спава.

Сан све лечи.

Тај врач росијски, кога је Костјурин послао, тешио је Исаковиче, да се за живот Петров не треба плашити. Живеће!

Него оно лево око. То га брине. Да не изгуби то око.

А може бити и других последица тог пада са коња и ударца копитом. Фелчер је понављао, кад би Варвара изишла: „Сирота млада жена! Сирота млада жена!“

У кући је била настала, затим, велика тишина.

Већ кроз дан, два, међутим, напољу, слика, која се Исаковичима указа, на Дњепру, била је сасвим друга. Блештала је пред њиховим очима.

Река, широка, разливена, отицала је, мирно, испод Кијева, а бескрајна раван, на левој обали, била се скоро сасвим осушила. Понегде, крај реке, светлуцала је само још понека бара, од снега, као огледала.

Преконоћ, дуж обале, врбе су биле, благо, озеленеле.

То нежно зеленило било се појавило свуда, по дрвећу у Кијеву и испод Кијева, а простирало се, доле, унедоглед. Широка река и вода поплава, имале су и даље неку страшну снагу, која се чинила да ће однети и Кијев и брдашца на десној обали, и раван, и целу земљу уоколо, али та снага није више била онако дивља, као оне ноћи, пре неки дан, него као насмешена.

И Сунце је сад било млако и благо, а земља хладна, али се иза цркава, бастиона, егзерцишта, људских насеља, у тишини која је била настала, чуо, однекуда, цвркут тица. Те тичице су биле невидљиве, ситне, али су биле ту негде, у грању и на трави, на земљи, на којој су се белеле висибабе, као звончићи.

Звона у Кијеву беху замукла, али су, као ударци неких, огромних, детлића, одјекивала, са цркава, ускршња клепала.

Сунце је било обасјало и Дњепар и Кијев и Подоље.

Обасјало и кућу трговца Жолобова сграђену од липовог дрвета.

После своје посете код болесника, на дан мученика Артемона, који је уједно дан и других мученика, Трикорфос је дозволио Исаковичима да улазе, код Петра. Он је, каже, свој посао, свршио. Остало ће учинити, младост и природа. Ако би Петар имао несвестице, или напад беснила, треба да га позову опет, одмах.

Петар је био, после свога пада са коња, донет, кући, у саонама, које су изненада стале пред кућом, доносећи официра у несвести са Костјуриновог егзерцишта. Унет је на постељу, уз врисак Варварин, која се беше уплашила, да не остане, пред порођајем, без мужа, и удовица.

Дрхћући над животом Петровим, његова жена је признавала Ани, јетрви, да осећа да је све то последица клетве њеног оца.

А доцније – после неколико година – признала је, шапатом, Ани, да је тада, у Кијеву, као луда, била сањала, да се – ако јој муж, крај све њене неге, и крај свег њеног плача, умре – уда за Павла, кога је као брата, кога није имала, већ давно, волела.

Знала је да је то немогуће, а ипак је то била помислила.

Ана се на то, и после неколико година, крстила.

Петрова браћа, међутим, вратила су се, тога дана, доцкан, из штапсквартере Витковича, а нису ни слутила да је коњ ударио у главу Петра. Мислили су да је Петров

пад са коња обична ситница, у животу коњаника. Тек пред вече дотрчао је био и Трифун у фамилију, кад су послали по њега.

Још доцније се вратио Павле.

Није ни сањао шта га чека.

Кад се он појавио, настаде у кући као нека забуна и трка.

А није био пуштен болеснику, одмах.

Трифун му је био препречио пут, са лицем курјака, а погнуте главе, као да му је несрећа у фамилији села за врат.

Хватао је Павла за рукав и рамена.

Притискао га је на троношце, да седне.

Не би требао, каже, да улази код Петра.

Он, Павле, био је тај који је фамилију наговорио да се исели у Росију, али, ето, шта им се у Кијеву дешава.

Грк, фелчер, истина, тврди, да падови са коња нису ништа, и да, ни ти ударци у главу, нису ништа. Све то прође. Видео је, каже, многе, који су падали са коња, видео и такве, који су били ударени у шталама, па су опет јахали, као да ништа није било.

Стање, у ком се Петар налази, дабогме, није пријатно, за младог официра, али ће проћи. Треба му само мира.

Узбуђење може, много више, нашкодити Варвари и њеном детету које има да роди идућег месеца. Трифун је био мишљења да разговор са Павлом може раздражити Петра. Петар се, подстреканијем Павловим, уписао на списак Шевича, а дочекао, ето, да га, у Кијеву, пишу, још мало па за корнета. Тешка је и тастова клетва.

Никаква писма Варварина нису могла да умилостиве сенатора Стритцеског, који грми – и проклиње, из Неоплатенсе, као баба.

Павле је мирно саслушао Трифуна.

Затим га лагано одгурну и уђе код болесника, а ушао је са изразом лица, као кад се улази, жалостан, код самртника.

Пре него што је ушао код Петра, Павлу прићоше и Ана и Ђурђе, а виде, изненада, и Варвару, која је била уплакана. Она приђе Павлу плачући, па га је загрлила и нежно пољубила. Била је бледа, разрогачених очију.

Кад сви уђоше код Петра, Павле угледа свог братенца, како га није био никад видео. Био је подигнут на јастуке, а блед, а чинио се, у први мах, да спава. Имао је израз самртника.

Као да се налази већ на другом свету.

Светао и непомичан.

Трже се, међутим, кад му Павле приђе, па задиже мало леву руку, као да је хтео да да доказа да му се миче рука. Кад се Павле саже и кад га пољуби у образ, Петар га ухвати за рукав том руком.

Чуло, се, сасвим јасно, оно, што рече:

„Что ми приступи, апостоле, као некој баби на самрти? До јуче сам још уста кривио и фантазирао, али ето, скончаније моје запрто есте! Аха! Аха!“

А кад га жена помилова, додаде:

„Не бој се, Шокице, данас сам први чибук у устима имао.“

Павле се био прибојавао да га Петар неће хтети ни да види. А бојао се и да Петар не каже нешто, што би и другима открило да се они не трпе. Међутим, Петар га је, очигледно, дочекао, срдачно, као да међу њима никад свађе није било.

Што је било још лепше, кад се сви разместише око њега, да седну, уплашено, болесник поче да ћерета, весело, не скидајући ока са Павла, а то лево, поднадуло, крвљу поцрвенело, око, гледало је, као заувек укочено. То око је Павла посматрало, страшно.

Павле је тек доцније приметио како је грозно то око, као искривљено, а тешио је, ушепртљивши, свог братенца, да ће оздравити, сигурно. То је и кир Спирос Трикорфос рекао.

Чинило се да се и Петар беше, на то, одобровољио, још више.

Није имао прилике, каже, да исприча Павлу, како су се он и Ђурађ, код Костјурина, провели – који је био упиљио очима у Варвару, као мачак. Аха! Пита их, каже, надугачко и нашироко: – „Ej како то, да дођосмо у Росију, само са пет кола, а наш брат Павел, дражајши, прича по Вијени, да ће кренути, у Росију, и Дунав и Саву. Прича да цео наш национ црче од желанија, да се пресели у Росију. А ја онда чекам да чујем шта ће рећи, дебели, памтило материно. А Ђурђе ни у нос, него гура мене: Кажи му, вели, да нисам ја Мојсије! Кренуло је нашијех, у Росију, на хиљаде, па што да ја марим, колико их је још на путу, колико? Нигде то не пише да Георгије Исакович Зеремски има да брине, за своје земљаке! А Костјурин га пита: Ej, како то, да има титулу секундмајора, а нигде не пише, у папирима Шевича, ни то. Аха! Вели, екселенцијо, то је дуга прича. Али онај наставља, те пита ли, пита. Пита и мене. Ја му рекох да сам ја писан за корнета, на Шевичевој листи, а било ми обећано, капетанство,

у Осеку, а мом брату, мајорство. Лагали су нас, тако, у име императрице, аустријске, па неће ваљда и у име императрице, росијске, да нас лажу, превасходство? Те онај уђута. Аха!“

Као да га је било уморило, и то мало разговора, и Петар је опет уђутао и лежао занемео. Глава му клону налево.

Само оно поднадуло, као искривљено, поцрнело око, посматрало је, све у соби, дивље и страшно.

Пре него што је болесник, понова, заспао, трже опет своју леву руку и промрмља, полугласно, али чујно.

Док је, каже, још в целом разуму, хоће из душе да каже Павлу, желаније своје:

„Шокица моја да, по смерти мојеј, иде у кућу, не теби, него Ђурђу, или Трифуну. Да име моје не срамотимо. А ти, дугоњо, да им, по смерти мојеј, на досаду не идеш, нити у госте, нити на посјешчениje. А отити во своје отечество, ни по смерти мојој, желатељ нисам. Него ту, где ми жена есте, и дете буде, пребивати, и мртав.“

То наређује, каже, као аманет да се обдержит.

У потпуној тишини, сви су чули шта је Петар изговорио.

Све се било као скаменило.

Павле онда устаде, нагло, наже се над братенца, и пољуби га, као што га је, и кад је дошао, пољубио.

Затим се окрете, ћутке, и изиђе из собе, лагано.

За њим су били истрчали, и Трифун, и Ђурђе, и Ана, који су хтели да се са њим договоре, о осталим својим јадима, јер су их имали много – али их Павле није слушао.

Као да ништа Петар није био рекао, као да ништа чули нису, он је, мирно, тумачио, како му Трикорфос рече да пред болесником треба бити весео и да не треба показивати, ни љутњу, ни срџбу, ни увреду.

Грк му рече да Петар и није био за Росију.

Зна он, Трикорфос, Москаље, добро.

Дивљи су и необуздани, а још луђи кад јашу.

У Кијев, каже – нек извине Исакович – треба само дивљи да дођу.

Петар је танак у пасу, као девојка, а леп као девојка.

Грк каже да ће оздравити, ускоро, али да не би требали да на насеља крену, пре него што буде лето. Мостова нема, него се колима и скелама прелазе, реке. Требали би да оду на насеља, тек у јулу.

Ако баш мора да иду, нека, каже, мушки иду, а жене остану.

Он не би пустио да прелази Дњепар, или Ингул, већ сад, жену, своју.

Што се пак њега, Павла, тиче, треба да знају, да се носи мишљу да се врати у Токај, па да тамо узме мисију. Нудили су му то.

А готов је и да тражи апшит и напусти војску росијску.

Тражиће од Витковича инвалиду.

А кад се Ана заплака и упита га, шта би у Токају – Павле се насмеја, па рече, ићи ће да тражи по свету, ону матер и ћерку, а можда и ону жену са трепавицама, боје пепела.

Као што то бива, у младости, Петра је била обузела, тога дана, слутња смрти, и љубомора, према ономе, ко поред његове љубљене жене остаје, жив. Та подмукла љубомора, према Павлу, није био страх, скарадни, да ће му се жена, иза његових леђа, са његовим братучедом, спанћати. То је био неки страх душевни, да тај дугајлија, некако, отима, њима свима, нежност у фамилији, да га и Ана, и Варвара, воле, некако, чудновато, да су га жељне, иако су верне мужевима. То је Ђурђе пропуштао, као да се Ани, поред њега, живог, човека, допада неки вранац, пастув. Петра, међутим, та наклоност женина, према другом човеку, иако није била скарадна, дубоко је вређала. Кад би на то мислио, горко би се осмехивао.

Трифун то уопште није осећао.

Сматрао је, просто, да се жене аче, и теше удовца у фамилији.

Петру Исаковичу се десило, међутим, као и толиким младим људима, да је и после такве слутње блиске смрти, дуго живео, а да се и од удара копитом у главу, брзо опоравио.

Већ после неколико дана, око му се отвори, несвестице престадоше, па су га браћа износила, на авлију, да лежи, на сунцу.

Као што је Дњепар био страшан, оне ноћи, кад се разли, кад је цела та бескрајна раван, испод Кијева, била полудела, ужасна, смртоносна, пуна муља и грмљавине, тако је сад та река синула, носила последње остатке снега, муља, поруменела, насмејана.

Зеленило равни, траве које су биле преконоћ никле, пружале су се, у долини, далеко, као неки ћилим до небеса, коме краја нема. Букнуле су биле на земљи тој, црној, масној, плодној, не само врбе дуж реке, која је сад била, и у своме кориту, голема и силна, него и јабланови, багремови, и воћке, око вароши и у вароши. Сунце је

ујутру излазило на раван као буктиња, а увече залазило изнад вароши, цркава, торњева, брдашца, црвено као ломача.

Пролеће је у Русији дошло као на некој тројци.

Као да су Сунце три вранца довезла.

Све је треперило, све је шумело, све је листало, све је било топло, све је играло. Вашар у Подољу претворио се у неку игранку, тезга, трговаца, купаца, Кијевљана, Јермена, Јевреја, Татара, па и сербских досељеника, који су, тих дана, на своја насеља одлазили.

Зима је била заборављена.

Сунце је било тако топло, да је пролазило кроз земљу, реку, брдашца, кровове, плотове, одећу, кости.

Исаковичи су били потресени огромношћу пролећа у Росији.

Са авлије куће трговца Жолобова, видик је био безмеран и Петар је са свога кревеца могао да догледа, далеко. Са псима трговца Жолобова – који су Исаковичима били, у кући, остављени – код својих ногу, Петар је лежао на татарским јастуцима, са главом дигнутом високо, као мртви. Имао је, међутим, широм отворене очи.

Биле су загледане у бескрајни простор кијевски.

Само је његова жена, Варвара – која је добро познавала те плаве очи – могла да примети да Петрово лево око, каткад, остаје као укочено, и гледа, у небо, чудно, укосо, као разроко.

Већ после четрнаест дана, Сунце, које је сјало сад сваки дан, толико је било оснажило болесника, да се Петар једног дана диже, као што се покисло, ветром савијено, грање, подиже – као што се ледом бијено класје, придиже. Па је проходао.

Варвара врисну кад га виде како коракну са постеље на авлији, али јој се муж насмеја и настави да иде право, дигнуте главе.

Викао је да му ни клетве ништа не могу.

Кроз дан, два, на дан Појаве Часног Крста, појавио се у штапсквартери.

Па не само то, него и појаха.

Оде до топовских шупа, и измоли од официра, артиљераца, ону кобилу, која је имала обичај да са јахачем легне на леђа, па је изведе на егзерцириште, тамо, где га је била збацила.

Коњушари су били згранути кад видеше како јој тесно, гадно, стеже, жвале, а кад узјаха, и она поче да показује зубе, како је кнутом удара, по њушци, како клизи са седла и понова узјахује. Неколико пута је, мучки, изударао животињу, која је дрхтала.

Била се избезумила, али, после, стаде.

Петар је понова узјаха.

Била је мирна.

Он онда одјаха, као да је одгурну од себе.

Фамилији ништа није рекао о томе.

Као да је неко, невидљиво, огромно, уво, чуло, како сад Исаковичи, откад Сунце грану, о Кијеву, о Росији, о Костјурину, лепо говоре, из штапсквартере Витковича почеше да падају, као кускуни са неба, не зле, него добре вести на Исаковиче, неочекиване више.

Петар је, у пуку Живана Шевича био означен, на место, које се иначе капетану даје. Ђурђе је имао да оде у Миргород, у Шевичев пук, као секундмајор. Трифун у ахтирски, као премијермајор. А Павле је био кажњен само укором, и одређен у штапсквартеру Витковича, као капетан, с тим, да годину дана, тражити, виши чин, не може.

Костјурин је лично потписао те папире.

После огромног ускршњег звоњења звона, у Кијеву, Исаковичи су, тако, доживели, и сами, неко пролетно, изненадно, васкресење. Развеселило их је Петрово, нагло, оздрављење, исто толико, као и то чудно безмерно, руско, плаховито, пролеће, које није личило на оно њихово, у Срему, и Варадину, где је било, и краће, и нежније. А понова оживеше и зато, што је Петар, кад је проходао, потражио Павла, пре свих других, и загрлио га, као да ништа ружно међу њима, никад било није. Усхићена Варвара, понављала је, смејући се, њено: „Дите је то, дитетина!“

Она је, као да је и Петар њено дете, сад, пред својим првим порођајем, била сва сретна да јој је муж остао жив, и читав, па је према њему била нежна, мила, како само жена, кад је матерински расположена, уме. Седела је, крај мужа, ћућорећи нешто, као да су младенци.

Исаковичи су, доцније, често, препричавали како је то њихово, прво, пролеће, било, у Росији, лепо. Како су у Кијеву, и они, као да су били никли из неке траве, из неке, нове, земље, доживели, васкресење. А то васкресење није било обухватило само њихову фамилију, него и остале досељенике, сербске.

Подоље се орио сад, увече, од сербске песме.

А скоро сваки дан одлазили су, из Кијева, они, који су се били обукли и добили оружје, па и порционе новце. Официрима су додељене приличне своте новаца, за претрпљене штете, селидбене трошкове, губитке, и као заостале плате. Исаковичи, па и сви остали, чудили су се, шта их снађе. После толике немаштине, забуне, све се свршило, као да су дошли у неке луде сватове, у сроднике, који не штеде.

Који не броје.

Костјурин, као да је и сам био васкрсао, из неке строгости, прегледао је, насмејан, скоро сваки дан, лично, обучене трупе, које у Миргород одлазе. А те трупе, као да су пробуђене из неког тешког и ружног сна, у неко весеље, и саме се појавише, као измењене.

Биле су утегнуте, чисте, углачане, ухрањене.

Веселе.

И сами ти људи, који су дотле чинили чуда по Подољу, пијанице прегоркије, свађалице, претворише се као у борове. Костјурин је усхићено поздрављао трупе које су одлазиле, а које су биле стасите, мрке, озбиљне, и, као да су браћа – сложне. Од оног тренутка кад се обукоше и добише оружје, ти људи су, без команде, имали поносито држање и поносито понашање. Жене и деца су слати за њима, у колима, под арњевима, и око тога било је доста муке и дреке, али, трупе, нове трупе, биле су неме, послушне, нагиздане, торжествене.

Међу њима владала је љубав као да су од једне мајке.

Није било више ни једне свађе.

Отишли су из Кијева певајући. На своје заставе, које су биле руске, били су натакли неке своје везове, као да заиста полазе у сватове, а Костјурин је – кад му рекоше да су то ствари црквене – дозволио, привремено, и то. Оно, што га је било одобровољило, највише, била је стаситост и висина стаса у тих људи. У то доба то се највише ценило, у војсци. А допало му се било и то, да те трупе, и без официра, са својим воктмајстерима, одлазе, на марш, као да их неки, невидљиви, ђенерали, воде. Није могао да верује да гледа оне исте људе, који су се тукли по Подољу, нападали месарнице, денунцирали се.

Они који су пратили Костјурина, причали су, после, да су му, док је посматрао одлазак тих нових трупа, „чудо“, и „чорт“, биле сталне узречице, које је довикивао Витковичу.

Живан Шевич, који није волео коње, улизица, услужан, дрзак, завидљив, појаха на свом коњу, прав, строг, поносит, са сабљом у руци – појава као из приче. Кићанке су му падале на раме, као прве висибабе, тог пролећа, беле, сребрне.

Костјурин је, маја месеца, године 1753, обукао и населио, на насеља, дуж границе татарске и пољске, много официра и досељеника, Срба, из Поморишја и Потисја, и Темишвара. Три хиљаде и сто дванаест војника и официра. Међу њима и Исаковиче!

Међу тим сербским насељеницима било је, нешто, и Кроата, и Мађара, а, поред насеља, Нова Сервија, простирала се и територија, Арнаутка. У њу су насељени Албанци из Арнаутлука, који су пошли били у Срем, са Чарнојевичевим војскама и селили се, са Србима.

Нико међу њима, ни у Росији, није знао шта им носи будућност.

Нису то знали ни Исаковичи, кад је и њима, тог пролећа, додељена земља. Човек не зна шта га чека.

И добро је што никад не зна.

Исаковичи су, тих дана, пре свог одласка из Кијева, били занети величином и снагом росијског пролећа, које им се учини да је безмерно и, као да ће бити, бескрајно. Они нису знали, у то време, много географије, или историје, али су, тих дана, у штапсквартери Виткович, према наређењу Костјурина, имали да проучавају географске карте на којима је била нацртана Росија. Колико је било могуће, њима су протумачене величине и пространости руске земље.

Павлу Исаковичу се, тада, учини да пролеће, које је било грануло у Кијеву, мора бити, прелази и кроз Сибир, и да се пролеће, у Росији, протеже, ваљда, чак до Леденог мора и Кине и Камчатке.

Били су као ошамућени.

Васкресење и пролеће у Кијеву, тако, у мозговима тих сербских исељеника, постаде неко велико привиђење, једно уверење, да постоји земља, толико огромна, да краја нема. Честњејши Исакович, Павле, нарочито, осети радост што живи, кад је то видео. Радост, да је дошао у ту Росију и да ће, та, и таква Росија, једном, кренути.

У Сервију!

Ђурђе му је сад признавао да је имао право, кад их је наговарао да се из Аустрије иселе, и да није погрешио, кад им је обећавао да ће се, из Гарсулијевог Темишвара, навести на бескрајно, росијско море.

Васкрснуће!

Петар и Трифун су ћутали, али нису хтели да Ђурђу противрече.

Ђурђе је био први, који на своје насеље пође.

А при његовом одласку, још су, сва четворица Исаковича, били уверени, да су, доласком у Росију, стали на праг једне велике среће.

Јурат Исакович – сада Георгије Исакович Зеремски – пошао је на своју земљу, која му је била одређена на Донецу, код ђенерала Бибикова, у мају, на дан, кад је Павле, пре годину дана, пошао из Темишвара.

Сујеверје, ишло је, код Исаковича, уз слатко православље!

То је био дан преподобног Пахомија Великог.

Мај петнаести.

Ђурђе је одлазио, са својих пет хусара, а имао је троја кола, која су сад вукла три коња – тројке. Кола су била пуна креветског покућа, хаљина, узда, оружја, намештаја.

У првим колима, под арњевима, нагнута над колевку своје ћерчице, седела је Ана. Била се опоравила од порођаја и била је опет лепа, црна, савитљива, као тигрица.

Њено лице, међутим, било је бледо, и на њему је био траг мале промене. Није више било онако ведро и весело.

Као да је било и мање, него пре, младо.

Њене очи нису биле више онако радосне, него су, под густим обрвама, као црним гусеницама, које су биле срасле, црниле се, дивље, крупне, тамне. Усне су јој биле црвене и мирне.

Та млада жена, удата у седамнаестој, сад шесте године у браку, имала је, после толико година велике топлоте према мужу, неку хладноћу према Ђурђу, коју стран човек не би могао да примети, али коју су, у фамилији, били, сви, запазили.

С почетка, фамилија, сводила је ту хладноћу на набуреност, јер је Ђурђе, кад јој се девојчица родила, једва погледао дете, а није га ни пољубио. Ђурђе је то, љутито, тумачио, забуном, због брига, које је тих дана у Кијеву имао, али Ана му то није праштала. Била је увређена, до срца.

Ана је сама дојила своје дете – иако је имала дадиљу, у кући, коју је Ђурђе био нашао – а муж јој је, опет, са њом спавао. Ана се, тако, у тим пролетним ноћима, кретала, између свог малог детета, које је и ноћу дојила, и између тог лепог Циганина, са којим је затим, у загрљају, уживајући, као луда, лежала.

Али је једног јутра, са сузама у очима, признала, својој јетрви, да ни то више није она срећа, каква је пре била. У Ђурђевој љубави било је сад нечег хладнијег према њој, без оног обожавања, оних усклика, дивљења, на које је била навикла и којима се смејала, задовољна. То је, још увек, била бурна страст, тог лепог, црнпурастог, младог, дебелька, који је био снажан и весео, али то више није била она дивота његове задивљености према својој жени, она необична љубав, која је ноћ претварала у чудо, светло, као кад сија месечина.

Ђурђе би, и сад, каткад, заспао, на њој.

Већином је, међутим, задовољен, уобичајио, сад, да оде и спава чак на другом кревецу, татарском – у мрак, где му свећа није сметала. А ни колевка није била близу.

У први мах, Ана је и сама била охладнела према мужу, уочи свог порођаја. Дунда Бирчански није јој из главе излазила. Прекид, који је био настао у њиховим брачним загрљајима, уочи порођаја, био је Ани чак и пријатан, добродошао. Није мужа тих дана ни трпела.

Међутим, сад, кад је приметила да је, и он, према њој, охладнео, некако нехатнији, обичнији, Ана се с почетка томе чудила, а полако је то претворило се, код ње, и у неку врсту страха.

Питала се да ли то значи да је онаква њихова љубав, каква је пре била, заувек прошла? Значи да је умрла? Значи да се само то мажакање наставља? Значи да му је постала као и свака друга жена?

Ту младу жену је, при тој помисли, језа прелазила.

Она је много штошта, тада, и Варвари признала, као да се за сламку хвата.

Остали у породици, дабогме, нису могли да примете, те ситне знаке хладноће, која је, међу супружницима, била настала, али су и Петар, коме је жена понешто испричала, и Павле, били запазили да у браку Ђурђевом није више љубав онако топла, као што је била, пет година. Петар је покушавао да се нађе, око Аниног детета, а Павле је покушавао да Ђурђа испита. Трифун није хтео у то да се меша.

Пред полазак из Кијева, дошло је, међутим, између Ђурђа и Ане, до неких ситних али видних свађа. Ана је пребацивала мужу, не само да није хтео новорођенче да погледа – јер је желео сина – него чак да и не показује много љубави, за ту девојчицу, која се тек била родила.

Петар, каже, понавља, да никад лепшег детета није било.

А отац детета ћути и није ништа слично рекао.

Варвари је Ана, са сузама у очима, причала, пред полазак, да јој муж, нехатно, пристаје да овог лета, она, оде до Новог Сада, по децу, коју је код мајке и оца оставила. А кад га она пита: како ће да га остави, самог, у туђем свету, у ком се тек насељава, он каже, па снаћи ће се. Има он, каже, и друга посла, а не само да буде дадиља.

Ана се тужила Варвари да је Ђурђе, у Кијеву, као оглувео, као занемео, нити мази, нити тепа, него је само посматра, из прикрајка, као да је нека додола, или лутка, од крпа. Пре је своју жену дизао у небеса и хвалио се њом, и пред страним светом, сад јој се више, ни кад су сами, не удвара. Њој се чини као да је била на крушку попета, обожавана, а да сад Ђурђе не мари, ни што је са крушке спала. Њихова љубав је сва у фронцлама, рече Ана. Отрцана. Она то преживети, отрпети, не може. Осећа да јој је, у Кијеву, дошао Нечастиви и однео срећу живота. Ђурђе је оставља саму, на крилу са главицом свог детета.

Узалуд јој је јетрва говорила да булазни којешта, да Ђурђе брине само о кући, у коју ће населити њу и своју децу. Узалуд јој је Варвара скретала пажњу, на то, да тај човек, ни једну жену, у штапсквартери, не гледа, онако, како мушкарац гледа туђу жену, него пита само, где је његова жена, је ли дошла, где је села? Свима другима говори, као да му је, свака, сестра. Нема бољег супруга у Кијеву, од Ђурђа.

Ана јој онда рече да се не разумеју.

Њена је љубав била, каже, као ватра, светла, врела.

Сад је као поливена. Као мокра слама. Дим, без пламена.

Кад јој муж легне у постељу, и кад одлази из постеље, она се осећа као да је, она, Ана, нечија замена. Осећа се понижена.

Нешто се десило међу њима, на овом путу, и овде, где има да живе одсада. Нешто је, не зна зашто, на овом путу, изгубила, Живот се наставља, они ће отићи из Кијева, на насеља, али права њихова љубав је умрла и није више оно што је била.

А кад Варвара поче да је теши, да је сретна жена, да има децу, доброг и лепог мужа, Ана се горко осмехну, па рече јетрви да се, у сваком браку, као у ноћи, не види, шта се крије, ни пред нама, ни за нама, него жене покушавају да скрију, оно, што је у браку било, па и оно, што се збива. Она, каже, одлази, у Миргород, у један нови живот, који је чека, и који се на прошли наставља, али сад зна да оне велике љубави, о којој је сањала, између мужа и жене, нема. Та љубав мужевљева, коју сад има, није велика. Нема велике љубави на свету! Њена љубов ће се наставити у деци и живот се наставља у деци, али њену љубов према мужу пресече велика печал. Имала је надежду, али је разочарана и биће разочарана, до смрти.

Ана је желела да сачека, у Кијеву, порођај своје јетрве, али је Ђурђе био решио да иде у Миргород, што пре. Има он, каже, и других брига. У војсци. Не мисли да остане, довека, секундмајор. Он је, каже, решен да добије један пук, и за себе, и неће да служи, довека, ни Шевича, ни Хорвата, ни Прерадовича.

Полазак Ђурђев и Анин, из Кијева, одиграо се, тако, брзо.

Без обзира према осталој фамилији.

Рано, тек што свану, Ђурђе је, са својих пет хусара, и троја кола намештаја, кренуо, из авлије куће трговца Жолобова.

На небу је тек било свануло, али је било још пуно звезда, а пси су на авлији, уплашени, лајали.

У првим колима, заогрнута, црним, путничким, огртачем, седела је Ана, наднета, над колевком, у којој је спавало, увијено у бео јорган, њено детенце. Варвара је, иако је очекивала порођај сваког дана, била изишла, да јетрву испрати, са сузама у очима.

Трифун и Петар су помагали Ђурђу, око коња.

Кад Ђурђе узјаха, Павле му пребаци да је груб према жени, па и то, да јој није дозволио да остане у Кијеву и сачека порођај Варваре. Ђурђе му, међутим, одговори, на растанку, тако, да су то после у фамилији препричавали.

Вели, нека му апостол, Павле, не лаје. Удовац је и не зна какве су жене! Шта би та сенаторска ћерка хтела? Да јој се клања, као да је икона? Он, каже, своју дужност зна, али није дадиља. Видела је та, шта њена мати, госпожа Агрипина, начини, од оног шмокљана, њеног оца, па се и она сад успија, и покушава, да мужа претвори у ђакона, који ће да пред њом кади, као да су жене сишле са неба. Има њен муж и других брига. Он своје бриге зна, њему друга жена не треба. Прти ту лутку већ пет година, из Новаго Сада, па ће и даље, по свету, на рукама, да је носа. А она има да чува своју децу и свог мужа. Али, ако се Ана нада да ће, од њега, начинити Јашу, као што је њена мати, од свог мужа, Јашу начинила, е неће, то, да се зна. Много је Ђура научио, каже, на путу у Росију. Кажу, да му је жена лепа, и мирише, као цвет који зову мајкина душица. „Лепо! Само, да простиш, апостоле, лепо мирише и туђа жена. Нису ни друге горе од ње, нека се изједначи са осталим женама. Право је. Шта би хтела? Да буде једина на свету и да никоја друга не буде, ни лепа, ни честита? Е тога нема! Зар не види, да смо, на изгнанију, скупно са другим женама, и дети своими несретници!“

Чекаће их, каже, у Миргороду, па шта им Бог да! Дан изгледа да ће бити леп и топао, а имаће и ветр прохлаждајући!

Ђурђе затим ободе коња и одјаха, не осврнувши се.

Кад је мала каравана кренула, са татарским водичима, уз лавеж паса, из авлије трговца Жолобова, међу онима који остадоше у Кијеву, највеселије је, Ђурђа, испратио Трифун.

Трифун је и сам, после свог, дугогодишњег брака, био приметио да је у Ђурђевом браку настала нека, злослутна, тишина, и да се, између Ђурђа и Ане, нешто дешава. Пошто је, међутим, имао својих брига, и није становао, са браћом, у кући Жолобова, Трифун је мислио да је туга, у заједници Ђурђевој, пролазна појава, која се, каткад, при порођајима, у браку, јавља, као и веселост велика.

Петар, који је очекивао само једно, тада, од живота и Бога, а то је био порођај Варваре, мислио је да су нови јолдаши, у фамилији Шевича, које је Ђурђе био у Кијеву нашао, покварили Ђурђа. Брат му је био огрубео, у Кијеву, почео све више да иде у друштва, а све мање да се појављује тамо, где му је фамилија. Чак је, једно вече, нехатно, добацио, Павлу, и то: „Море, апостоле, тамо где су јолдаши и весело друштво, тамо је фамилија. Фамилија која је слинава није фамилија, него гура на леђима. Нема у Кијеву госпоже Агрипине, да ми дрњоче и кука. Росија игра и пева! Па са њом и ја!“

Ђурђе је био, у последње време, једини, који је могао да развесели Петра, и Петар се, тих дана, ослањао на Ђурђа, премревши од страха, у очекивању женинога порођаја. То, да Ђурђе није хтео да остави Ану, да се нађе Варвари, при порођају, ујело га је за

срце. Била је новост у братској љубави – која је код Исаковича била дубока – новост, која је вређала, ражалостила.

Павле је био ћутке испратио Ђурђа.

Откад је Костјурин, неочекивано, почастио његову фамилију вишим официрским чиновима, новцем, и парцелама земље, која им је, на Донецу, била додељена, Павлов углед у фамилији понова је био велики. Слушали су га, јер се, ето, показало да је имао право, кад је, први, по савету Вуковом, предлагао да се напусти Аустрија. Павле није хтео, у присуству Петровом, и Трифуна, да се са братучедом свађа. Гледао је само тужно за том младом женом, за Аном, која је била удата, пре пет година, у својој седамнаестој години, а која је мислила да њена удадба није као што је и свака друга удадба, него нека надземаљска срећа. Нека љубав, какве иначе у свету нема. Омања, црномањаста, а савитљива, као тигрица, та млада жена није му била мање драга, него Варвара, иако му није, ни близу, толико тепала, као та њихова, лепа, рифокоса, Шокица, која је у фамилији била странкиња, као и његова, мртва, жена. Ана је, нагнута над колевку свог детета, у колима, са својим, црним курјуцима, широм отвореним, тамним очима, била, после недавног порођаја, опет лепа, са лепотом велике нежности, коју само млада мати има. Павле је осећао да Ђурђе греши, кад не види да је та жена једина, права, срећа, за њега, а за коју је љубав – љубав вечна. Павле је разумео, једини, да за ту жену, ни онај једини, мали, загрљај, са оном девојком код Вишњевског, није ситница.

Најдуже је за колима, Аниним, гледала Варвара, са сузним очима, јер је осећала да је та њена јетрва отишла, из Кијева, са нечим тамним и црним у очима, као да је, у Кијеву, неког, или себе саму, сахранила. Међутим, и кола, и црн огртач жалости, и Ана, брзо су нестали у полутами улица.

Очекујући порођај целог тог маја месеца, у Кијеву, Варвара је, најзад, на сам духовски понедељак, у зору, родила Петру Исаковичу, сина.

Само, док је порођај Анин био лак, Варвара се мучила целог претходног дана и целе те, духовске, ноћи. Њени јауци и њен врисак били су избезумили Петра. Био је уобразио да је и то клетва његовог таста, сенатора из Новаго Сада, и премирао је од страха да се дете не роди мртво.

Кад је видео дете, живо, играо је, држећи се за уши, не само по загушљивим одајама куће трговца Жолобова, него и по авлији, тако, да је изазвао смех слушкиња, а поплашио краве у дну Жолобовљевих авлија. Оне су га гледале – дижући главе – својим крупним, црним, очима.

Око тог порођаја било је, доцније, у фамилији Исаковича, много прича, а остало је много трагова и у њиховим писмима.

Ана, која је у завичају, у материној кући, родила двоје, ћерчицу и синчића, дрхтала је од страха, да ће имати у туђини да се порађа, где матере нема. Међутим, њен порођај је прошао, са мало стезања Ђурђевих мишица, са два-три јаука, са мало зноја, који јој је муж брисао са лица.

Родила је девојчицу, која је била сва бела и румена, са чуперком црне косице, изнад чела. Упадљиво здрава.

Варвара је, целим путем до Токаја, жеднела, од гађења, а од Токаја до Кијева путовала, као никад уморна. Често је повраћала. Она није знала ни кад је зачела, ни кад ће родити, а, кад је болови заокупише, није знала шта се то са њом догађа. Лежала је као у несвести, рвала се са бабицом – коју је Ђурђе био у Кијеву нашао – и урликала је од мука, полумртва. Очи јој беху широм отворене, разрогачене, упрте у греде таванице, у које су била урезана, ножем, слова, имена, Христова. Њој се чинило, у бесвести, да њу притиска цела кућа, цео кров, цела таваница, а, при крају, цео Кијев, цела земља. Гушила се и чинило јој се, да ће дете родити из ребара.

Очи су јој, кад јој дете показаше, биле пуне суза.

Она је, једина, запазила, колико је новорођенче ситно, слабо, голо, ружно, као што су голупчићи у голубарницима.

Та млада мати, првоторка, слутила је, одмах, да том детету дугог живота нема. Ћутала је, није то ни Петру рекла, остала је дуго, тако, загледана у таваницу и Сунце, које је било, у дрвеној грађи таванице, уцртано, а имала, и очи, и уста – која су била велика.

Сасвим изненада, и врло чудно, Варвара је, при свом порођају, имала помоћ једне жене, којој се заиста није надала. То је била госпожа Јулијана, жена Вишњевскова.

Исаковичи су били чули да се у Кијеву налази шеф росијске мисије из Токаја и да удаје сваст, за једног, досељеног, официра. Чули су и то да је Вишњевски чест гост код Костјурина, али га, неким чудним случајем, никад нису срели, приликом росијских вечеринки. Као да је удешавао, волшебно, да дође, кад они оду, да оде, мало пре, него што они стигну. Петар, који није знао шта се његовој жени десило, у кући тог бившег Србина – који је сад био Рус – распитивао се за Вишњевског. Ђурђе се бојао да не сретне Дунду и ратосиљао се тог друштва, у ком је био, у Токају. А Павле је шкргутао зубима, при самој помисли, да сретне Вишњевског, а да га неће моћи зграбити за гушу. Кад је госпожа Јулијана, у друштву Петровом, једног дана, изненада, дошла, у посету, весела и насмејана. Павле је био занемео.

Варвара га је молила да ћути, о оном, што је у Токају било.

Имаће времена да врате Вишњевском жао за срамоту.

Доста је несрећа и јада, у фамилији, било, и толике бриге их у Кијеву и Миргороду, чекају. А кад буду спустили корене у росијску земљу, нек се са Вишњевским обрачунавају. Изненађена, Варвара је пристала да прими, у посету, госпожу Јулијану. Била је чак и љубазна према њој, онако, како су љубазне жене, кад морају да ослове лорфу.

Госпожа Јулијана, међутим, рече да је чула да у кући очекују порођај и да је јетрва оставила, јетрву, саму. Дошла је да, код породиље, замени матер и сестру и јетрву и пријатељицу. Све су жене, каже, сестре, на овом месту.

Оно, што је Варвару, највише изненадило, та жена, које се гадила, унела је била неку веселост у кућу, које дотле у кући није било. Њен смех се, неколико дана, чуо, у кући, као да је ушла у фамилију.

А чудно је било и то, да је та, намирисана, раскошно одевена, жена, бдила, целе ноћи, уз Варвару, свршавала, са бабицом, око ње, послове, који нису били, ни пријатни, ни мирисни, а које ни муж није знао. Ма колико да јој је то било непријатно, Варвара је, после, причала, да верује, да јој је само та жена помогла, да роди, само та жена олакшала патњу, а да ње није у кући било, нашли би је, каже, и поред бабице у кући, мртву.

Госпожа Јулијана, сву умешност при порођају, тумачила је самоћом у којој се она, годинама, налазила, у животу. Њој, каже, кад је рађала, није био дошао нико. Сама је прегризла пупак детету. Сама је лежала, са својим дететом на грудима, у мраку. Вишњевски ју је, тек после месец дана, удостојио своје посете. Она, сем свог сина, нема никог на свету.

Одлазећи из куће, после порођаја, госпожа Јулијана, оставила је за собом траг неке рођене, опасне, заводнице, за којом мушкарци мора да лудују. Та витка, прегорела, црномањаста жена – која је личила на лепу Циганку – била је, у својој, раскошној, зеленој, кринолини, врло љупка појава, већ рано ујутру, а заносна увече, уз фараон и смех. Ујутру је полугола седела, на постељи породиље, и откривала своју, ванредну, чврсту, као циганску, ногу, из жутих, доњих сукања, а увече је откривала своје, лепе, груди, тамне коже, кад би, кроз смех, намештала своје црвене чешљеве, и косу. Варвара је лако могла запазити да јој до Петра није много стало, али да на Павла баца своју мрежу, марама, конаца, па и руку. Павле је морао да јој огрне, и скида, мараме са плећа, да јој седи, крај ногу, док одмотава клупче, да трпи, кад му обгрли врат, прилазећи му са леђа, и покривши му очи рукама, дугих, кошчатих, тамних, прстију. Докле ће тај човек ићи, удов, по свету, пун притворства, кад наиђе на жену? – питала је, гласно. Варвара има право! Требало га је оженити, понова, давно!

Да та жена, међутим, није била дошла баш сасвим случајно у кућу, то се показало, при њеном одласку, али Варвара то није знала. Госпожа Јулијана била је удесила, то послеподне, да са Павлом, при растанку, остане, мало, насамо.

Била је отишла у избу, у којој је Павле становао, тобоже да види, како Исаковичи станују, у кући, коју би, каже, изнајмила, за Вишњевског, радо – кад Исаковичи оду. Петар је ту жену пратио весело, захвалан за њену помоћ при порођају. Уосталом, тај Исакович, није, кад му је жена присутна, другу жену, никад, ни овлаш, погледао. Трифун је са госпожом Јулијаном склопио, брзо, неко необично пријатељство. Она га је била натерала чак и да играју.

Павле је ту жену, крај све њене веселости и љупкости, презирао, и, да је могао, био би је, из куће, просто, као кучку, истерао. Њему је био отужан њен смех, њему је

њена лепота била досадна, а разговор са њом му се гадио. Хтео је да изиђе на врата, кад остадоше сами, за тренут, два, али је она стала пред њега, испружила руку, и препречила капију. Стајала је као сен на зиду, јер је тог дана била дошла у црној хаљини, која је личила на свилену, а била утегнута у пасу, јако. Гледала га је очима које су биле укочене, као кад змија дигне главу. Хоће, каже, да му каже, нешто, јер му је наклоњена.

Зна, каже, да је био, куд год је ходио, честан и поштен. Вишњевски је међутим, синоћ, рекао да има намерение, да га затвори у караулу, откуд га не може спасти, ни Костјурин, ни Виткович, нико. Вишњевски је силан и моћан, а подмукао и подао. Курвар, иако је отац њеног детета, иако је и њену сестру имао. Сестра јој се сад удала. Нашла врећа закрпу. Нека се дакле узме на ум. Нека се чува Вишњевског. Ако га Вишњевски буде у арест сместио, неће му помоћи ни Бог, ни њен велики плач и прошениje. Боље би било да се пред Вишњевским поклони. Ако се не поклони, неће бити први, кога је Вишњевски упропастио. Вишњевски, о њему, има мишљење, високо. Јако га цени!

Павле је стајао пред том лепојком, под сводом капије, пред улазом у своју избу, занемео. Она га је сећала на Божичку, као што га је Вишњевски био Божича сетио. Али тај Исаковић није био човек који се сенке на зиду, плашио.

Да је Вишњевски курвар, каже, то је знао, иако се пред њим, у Токају, био испрсио, и тврдио да је висока планина, Карпати. А да је и она курва, то је дознао. Подводница је своме мужу. Додола, коју облаче у свилу, па изиграва госпожу. Него, ко ће завршити у аресту, то још није решено. Нека Вишњевски припази да не омасти омчу. То нек му каже. А он, Исаковић, није се зато избавио од једног тиранског ига, да га у други везују. Ситни су за то Вишњевски, и да су тројица, а не један, који му шаље жену, да га заплаши. Нека дође персонално. Није светлост царска позвала нас, Вишњевском, у Росију, нити предобила национ наш од Аустрије Вишњевском, курвару, већ целом роду нашем, крштеном, пружа своју силну заштиту.

Пребледела, као крпа, госпожа Јулијана онда рече да ће Вишњевском рећи оно што је рекао, али што је, о њој, рекао, ником неће рећи, јер говори као ћуран помодрео, навикао да га мазе оне, које му перу пресвлаку. Зна она, од постмајстера Хурке, у чијем је загрљају, у Токају, љубост налазио. Није њу Вишњевски добио, као дрољу, него кад је њеног мужа упропастио, и, у арест отпратио, а њу, у Токају, без заштите, задржао. Ишла је она, од јутра до мрака, поред реке, и тражила место, где су вирови најдубљи, плачући над самом собом, али, ето, није јој се ишло у воду. Млада је. Није имала субштанцију, да заврши живот у бунару.

У тренутку кад то чу, Исаковић је био почео да гура госпожу Јулијану – уз реверенцију – на улицу, али претрну. Пред очи му искрсну Ђинђа Зековића, коју је у Бегеј отерао, кад је, тако, и њену љубав, прејудицирао. Устукну, дакле, као опарен, а затим узе госпожу Јулијану под руку, па изиђе са њом из куће, тако, да га је, Петар, и Трифун, тражио. Куд је отишао?

Госпожа Јулијана се нађе, при тој наглој промени Исаковичевог понашања, према њој, у чуду. Није знала шта га снађе, али јој је било мило. Исаковић је отпрати,

под расцветаним багрењем у Кијеву, као да прати Кумрију, у театар Енгелсхофену, пазећи, онако кракат, да иде укорак са женом коју је пратио, а којој је, кад она застаде, при растанку, чак и руку пољубио. Био је до тог дана сасвим заборавио ону Трифунову сиротицу, покојну, која је завршила у Бегеју, а кад се сад сетио те жене, у Кијеву, клањао се и госпожи Јулијани, као да су ону Махалчанку, у госпоже Јулијане кринолини извукли из воде, јадну, младу, удављену.

Госпожа Јулијана рече капетану да је Вишњевски пред путом и да хоште у Санкт-Петерсбург, ових дана, поити, а да ће она у Кијеву остати.

Моћи ће да се договоре, насамо, у њеној кући, шта би требало, за Исаковиче – код Костјурина – порадити. То је можно, јер она често одлази госпожи Костјурин, у персони.

Исакович се једва отргну од њеног веселог смеха и стиска руке.

Очи су јој се смејале од среће, слушајући, како јој Исакович рече, све оно, што би био оној несретници, Трифуновој, рекао, да је могао, да је поврати, из смрти, у коју је била отишла, кроз врбаке и воду Бегеја. А те речи су биле лепе и нежне, утешне.

Вишњевски је тако, преко своје жене, пријатељство са Исаковичима, опет, успоставио.

Варвара се била, крајем маја, придигла, и била је, иако јако ослабила, опет лепа. Ана је, пред порођај, имала пеге на лицу, као жене које девојчицу рађају, али је лице у Варваре било чисто.

Кад би седела, на кревецу татарском, на ком је, до пре неки дан, њен муж, на авлији, лежао, на Сунцу, имала је обичај да расплете косу, испрану, па да суши косу. Та коса, рића, златна, падала је, густа, до на земљу, тако, да су простирали чаршаве под њу. А кроз ту осунчану косу, као да је тој младој жени, Сунце, све топлије, снагу враћало.

Петар није ни сањао да пролазници, пред кућом, застају, и кроз плот провирују, да виде ту косу, која се била прочула у Кијеву и о којој се причало.

Петар је, тих дана, од радости, од весеља, био као полудео. Није дозвољавао жени да му сина повија. Каже: „Шта ти знаш, дете сенаторско? Ја ћу да га повијем, како се деца наша, от вароши Савске у Белграду повијају!“ Петар је доносио, жени, синчића, да га подоји, и ноћу, а да би Варвара могла, мирно, да спава, односио је дете, на рукама, у другу одају, далеко, па га успављивао. Носио га је, на рукама, љуљушкао, спуштао у колевку, као кап воде на длану, па му је мрмљао, мумлао, певушио и шаптао.

Ходао је горе-доле са дететом на рукама и дању, неуморно.

А дете му је често плакало и врискало.

Мати је детенце посматрала, кад би га дојила, забринуто.

Петар, сиромах, није видео, колико је слабашно, жуто, ситно, збрчкано. Бабица га је, првих дана, завијала у црепове, топле, а крстила се над дететом – кад је отац не би видео.

Почетком јуна месеца, на дан Тимотеја Бруског, стигао је у Кијев неки фенрик Симеон Хрнич, рођак мајора Феодора Чорбе, па је дошао и у штапсквартеру Витковича. Пошто је путовао, из Срема, знао је да прича новости. Причао је да му је речено, да да на знање Исаковичима у Кијеву, да је таст Петра Исаковича, премијерлајтнанта – ожењеног ћерком сенатора Стритцеског, у Новом Саду – умро, напречац.

Први је ту вест чуо Трифун.

Он је, са тим фенриком, отишао Павлу, иако је иначе Павла избегавао, а Павле је дуго оклевао, да ли да то Петру кажу, а кад да му кажу, како да му кажу? Кад су рекли Петру, Петар се пренеразио.

Тај тридесетогодишњи човек, официр, који је двојицу био, својеручно, убио, из пиштоља, који је можда и друге убио, вртећи се, око њих, у седлу, на коњу, у вејавици и снегу, у облаку дима, пуцњаве, коња, у сумрачју – који је имао две ране – стајао је сад, пред братом и братучедом, као занемео. Сва његова радост оде, као да је, неко, Сунце у Кијеву угасио – сва његова веселост се прекиде, као да му је неко, грло, при смеху, пресекао.

Преклињао је да ништа Варвари не кажу.

Као да се боји да му мати дете не узме из руку, однесе сина, у колевци, чак у Павлову избу. Молио је да заговоре Варвару, да је лажу, док не смисли, шта ће и како ће. Био је решио да, то, од Варваре, уопште, прикрију. Узалуд му је Трифун доказивао да то није право, да се смрт не сме крити, нити да од њега, Трифуна, траже, да лаже Варвару. Узалуд је Трифун доказивао, да треба да јој кажу. Отац јој је био.

Петар је онда сео пред њима и заплакао.

Он је, каже, Стритцеског, убио. Ето, каже, какви смо. Долазимо, тако, из белог света, уђемо у непознату, туђу, кућу, па односимо ћер оцу и остављамо старца, да цркне, међу псима и слугама својим, без игде иког свог, у том тренутку. Таман се спремао да пошаље епистолу, тасту, у Новом Саду. Жена ће му свиснути, кад буде чула, да јој је отац, у даљини, у самоћи, умро. Поквариће јој се и млеко.

Павле је ћутао и није Петра наговарао, ни овако, ни онако.

Трифуна је, међутим, слињење Петрово било разљутило.

Шта би, каже, хтео?

Хоће ли да ћер, тог покојника, хода, по Кијеву, и да се кикоће, као луда на брашно, не знајући да јој се отац охладио, и да је на други свет отишао? Је ли то зетовљево право – је ли то саосећање мужевљево? Он, Трифун, не може да гледа, ни слуша, то, он ће Варвари рећи, истину.

Петар је, међутим, и даље кукао. Сећа се, каже, како је, први пут, у сенаторову кућу ушао, како га је Стритцески лепо примио, како га је молио, да не иде Москалу, да се не сели у туђину, да му не одводи ћерку. Она му је једина утеха у животу. Шта ће му кућа, богатство, ако ће са ловачким псима да леже, при Сунчевом заласку, и са њима да се буди, ујутру. Зар није доста што му је ћер од стола одвео, њен смех у кући ућуткао, зар да је више не виђа, ни с времена на време, ни једанпут у години. А зашто?

Зар не може чекати да бар очи склопи мирно, па нек онда иду.

Зар да остане сам, и сам да пали свећу на женином гробу. У том гробу, њему је само жена, али је њој мати тамо.

„Не ваља, не ваља“, мрмљао је Петар, „шта радимо. Упадосмо, сирмијски хусари, па се поженисмо, док су села још горела у Посавини и људске кости белеле се, на друму према Белграду. Узео сам му ћер, па сам старца натерао, и да ми игра у сватовима. А ја, ето, одведох му ћер, да му се није могла наћи, ни при издиханију.“

Кад се смирио, и Петар, и Трифун, поверише Павлу да Варвари каже да јој се отац упокојио. Петар је понављао, да би, да он то каже, било опасно. Како би јој то могао рећи, кад су, колико накључе писали Стритцеском, писмо, цепали написано, јер им се није чинило довољно весело и лепо, па писали понова, како му се унуче, у Кијеву, родило, и како ће доћи, да му га покажу, чим мало буде порасло, на јесен, или на годину.

Петар се сећао како му је Стритцески понављао, при растанку: „Лепићеш ти мене од блата, кад би то могао, проклет, да знаш, био!“

Павле онда, у страху да Варвара не наиђе на Петра, у таквом стању, па да буде још горе у фамилији, него што је већ било, узе на себе, да он саопшти ћерци Стритцесковој да јој је отац, у Новом Саду, преминуо.

Павле је, тих дана, у Кијеву, био постао ћутљив, упорно, а није се више уопште смејао. По цео дан га у кући није било, а ни увече није долазио, и није код Варваре залазио. Она се стидела да дође пред њим.

Али је Петар, сав сретан, посматрао, како му Павле љуљушка сина, коме је, изнад колевке, био наместио, у малом, црвеном кавезу, тичицу, која је скакутала и цвркутала весело. Чак је детету и пелене прао. Док је бабица завијала дете у црeп топао, Павле је стајао и присуствовао томе, као занемео. Својим је лактом, топлоту црепа, испитивао.

Као да је наслутио, шта ће Петар имати да чује, о тасту, Павле је неколико пута, при том повијању детета, мрмљао, нежно, како једни Исаковичи умиру, али се други рађају. И тако се настављају, вечно.

Око колевке тог детета, кад би је износили на авлију, честњејши Исаковић се, и са Трифуном, разговарао, уљудно, мирно, помирљиво, као да се никад у животу ни једном речи трактирали нису.

Трифун му се смејао.

Е, каже, шесторо је имао, зна и како их је направио, али, да се тако роде, из матере, мали, јадни, које сваки ветар може да однесе, а после да израсту, људи буду, да човека преполовити могу, ипак је то чудо, несхватљиво! Да се, каже, она његова, из Руме, није са оним балавцем спанђала, и да се то није чак и у Омолу, у Банату, рашчуло, чини му се да би могао да заборави шта је било, кад би му вратила децу, шесторо. Ко зна где ће оставити кости, овако, јалов, у свету.

Варвара је тог дана била прилегла, уморно.

Није се осећала добро.

Кад јој је Павле поручио да долази и сачекао да отпусти слушкињу, нашао је Варвару, дигнуту на узглављу, код прозора, под којим је, на низбрдици, шаврањика цветала и багрем мирисао.

Била је расплела косу.

Иза њене главе, кроз отворене пенџере, видео је реку, која је сад текла мирно, и острво, чији су се јабланови огледали, у води, непомично. Изнад скела, на том острву, Туркханову, дрвеће је било озеленело, и, по неко, било је у цвету.

Надесно, узбрдо, стајали су зидови цркве Светог Андреје, коју је Кијев – по талијанском нацрту – већ годинама, зидао, а још није био довршио. Њени доњи прозори сјали су се и блештали на сунцу.

Иза тих зграда, горе, на брду, са златним кубетима, дан се губио у неку румену маглу.

Иако је кућа трговца Жолобова имала сиромашне прозоре, са дрвеним капцима и дрвене доксате, који су личили на страћару, и шталу, испред ње је природа била тако лепа, у пролетном дану, да је тај дан, после, Павле, дуго, сасвим јасно, памтио. Па и Варвару.

Кад је код ње ушао, она се смешила.

Он се сетио, како је, тако, затицао, ту рињокосу, са тим осмехом, који је имала и у сну – бар тако је њен муж тврдио – а која га је тако сачекивала, и у његовој кући, у Варадину, кад би његова жена, или кад би Петар, некуд изишли, случајно, а он наишао.

Нека блиска веза постојала је између те жене и његове мртве жене, у његовом сећању, која га је, иако није била страст, везивала и за ову, нераздвојно. Он јој рече да има нешто да јој каже, а помилова је по лицу.

Иако је у Варварином погледу, већ неколико месеца, било све мање љубави, оне врсте, којом га је гледала у Темишвару, кад је сео крај њених ногу, осети, у њеном гласу, у миловању њених руку, да та жена, и сад, има неку наклоност према њему, коју, ни он, ни његова фамилија, нису могли да разумеју, па ни да одобре.

Варвара му рече како јој је било тешко, кад би Петар и он гледали се као вуци, и срамотили, као луде, и њу, и њену фамилију, а како јој је мило, кад види, сад, да је Петар све то, опет, заборавио, и да се обраћа њему, Павлу, и да одлази њему, и да га тражи, кад се Павле не врати, увече на вечеру.

Павле јој добаци да је сад често са капетаном козачким, Укшумовичем, од кога је коње купио, а који му је обећао, у Бахмуту, кућу. Чудну кућу, за какву никад досад није чуо. Од липовог дрвета. Коју тамо, целу, тесле, израђују, тако, да, после, само балване састављају и кров на њу дижу. Па готово. Као голубарник.

Укшумович му се куне да ће га, кућа, чекати, идућег месеца.

Као да ју је од рођења наручио, у Росији.

Варвара му онда, весело, скрену пажњу на то, да их је он и у Токају, и овде, лепо населио, да без њега, сасвим сигурно, не би имали крова над главом, ни у Токају, ни у Кијеву.

Ни Петар, ни она, кућаник и кућаница нису.

Бољи су кад ђискају и играју полонезу и очеве дукате расипају.

Павле на то саже главу.

Варвара му онда рече да не треба узимати Петра озбиљно.

То је лептир, врабац, петлић, који је уочљив јако, који би на Вишњевског, сигурно, ножем био насрнуо, али који има дечје срце, добро и слатко, које не може, дуго, да буде тврдо. А кад се љути, то је само зато, што је она била луда, у својој искрености, па је причала, како у оно време, кад су је удавали, и кад је Петар био испросио, она и није знала много, брак – шта је то – осим оног, што јој је покојна Катинка казивала, увече, кад би легле да спавају. Петар је био лепотан, мио, проводација га је у кућу довео, али онда, из душе да каже, није, у први мах, ни знала, за кога Катинку удају, да ли за Петра, или њега, Павла. А није знала, ни то, да ли се она испросила, за Петра, или је, за њега, Павла удају. Тако јој матере у гробу, неколико дана, то је све било помешано, неизвесно, нерешено. У глави јој се – сад се сећа – вртело. Она, ето, сад има сина, и сретна је, али, зашто да крије – зашто би то било срамотно – и њега, Павла, воли као да има у себи још једну Варвару. Она, и Кумрија,

су, често, помињале судбину, која се тако игра са нама, у животу. Мало је требало, увек су то признавале, смејући се, па да се једна, или друга, за њега, Павла, удаду.

Тако то бива у женском животу.

Варвара се гласно смејала у том тренутку.

Сетила се тога сада, кад јој се дете родило, и кад јој се нашла та подводачица, коју презире – али да мрзи не може, јер и она има сина, од онога, кога јој судбина изабра, а не она сама.

Хтела је то да му каже, да зна.

Била је на прагу гроба, док се порађала, и вратила се са тог прага, ни сама не зна зашто, ваљда зато, што се његова жена није вратила.

Сад кад има сина, ваљда ће и Петар престати са увредама, сумњичењем, па увидети, да му је она добра и верна жена.

Ваљда је више неће срамотити пред светом, као да је јаловица.

После првог детета – тако јој кажу – доћи ће, лакше, и друга, па ће и она наставити живот, овде, као што и друге жене настављају да живе, после првог порођаја, али док год буде жива, наставиће се – она то не крије – у њој, и та наклоност, коју према њему осећа.

Преклиње их обоје, и њега, и њеног мужа, да се не срамоте овде и да не срамоте, ни њу, љубомором, као да је она кобила, која се као нека полегуша добија, па је треба чувати. Треба да их је срамота. Треба да чувају чест имена свога.

Она је Шокица, уљез, међу њима.

Пошла је, са њима, као што гуска пође у маглу, али, сад, кад има сина, неће више трпети увреде Петрове, због њега, Павла – вратиће се оцу, сенатору, Стритцеском, у Нови Сад, ако само још једном у фамилији, око ње, буде, скарадних речи, и свађа. То да зна!

Павле, који је био изненађен, и збуњен, оваквим дочеком, и оним, што је тако мирно, насмејано, брбљала, устаде, па рече да је дошао, не да слуша женске разговоре, него са злим вестима.

Она се сећа, како су они, Исаковичи, при прелазу из Србије, видели, и оставили за собом, лешеве матера, и попаљена села, а он, ни за гроб свог оца не зна. Смерт је то што нас, познанике, и фамилије, највише, везује и зближава. Ушепртљивши, додаде, да мора бити спремна, сад, кад је родила, кад има дете, да све подноси у животу, ради тог малог, немоћног, створења, коме је живот дала, а које не би могло да преживи, ни кад би га од сисе своје одбила.

Нека дакле буде чврста и не срамоти смрт, неког њој драгог бића, којег више нема, и чију успомену не сме вређати, узалудном виком јаука.

Варвара се на то промени у лицу и уздиже на јастуцима, пребледела.

Је ли донео вест смрти оца њенога?

Павле јој рече, мирно, да је био у штапсквартери Витковича и тамо чуо неког фенрика Симеона Хрнича, који је тек стигао у Кијев из Варадина. Он је донео вест, да је њен отац преминуо.

Павле се бојао Варвариног плача, и крика, и безумља, али се она само трже, као ударена од бича, и устаде, нагло са лежишта.

Бризнула је у плач, али није викала.

Не рече ни речи, него леже опет и зари лице у косу.

Тресла се од плача.

Ни сам није знао зашто, и откуда му паде на памет, то, али Павле промрмља да треба да се сети свога детета и да не сме плакати.

Па, замуцкујући, додаде да су му слушкиње (а не рече Петар) рекле да жалост, и плач, матере, квари млеко и дете убија.

Она онда диже главу, као да ударац бичем и не осећа, па поче, плачући, да му прича, како је оца, сањала, у последње време, неколико пута, и како ју је стално миловао, и говорио јој, као да је благосиља. А није смела ни да помисли да мужу исприча да се свака посета очева завршавала клетвама, за зета. Колико накључе, каже, писали су писмо, са Петром, које су хтели да пошаљу, преко лајтнанта Бојанца, који се у Темишвар спрема. Плачући, затим, све тише, Варвара рече Павлу, како је смрт очеву у последње време слутила, и како се спремала, још ове године, да му оде у посету, кад буде родила.

Ућута, неко време, па затим, тихо, као да неког држи на крилу, прошапта, да је она била постала, откад се удаде, и у Росију спремала, том старом човеку, сасвим туђа. Али, ето, био је ту. Имала је неког у кући чија је лула, из друге собе, мирисала, чији су се пси умиљавали њој, и сада, кад би га посетила. Био је ту. Био је жив. Увек је могла на њега да рачуна. Последњи пут ју је гледао дуго, сузним очима. Рече јој да личи на своју матер, коју је једва и памтила. Имала је на свету неког, свога. Сад ће јој се чинити да би могла да га сретне, кад буде ишла улицама Кијева. Да позна, издалека, његов ход, момачки, а старачки, у који се штап његов уплиће, као нека трећа нога, али који је брз и чврст, тако, да може рећи, и међу стотину људи: Ено мог оца.

Неће га, сад зна, срести тако, више, никада!

У браку Петра Исаковича, тог лета, у Кијеву, дете које се било родило, изменило је много штошта. Варвара је седела, код колевке, и није скидала, са новорођенчета, ока. Петар је ходао по штапсквартери, као буновaн, потписивао хартије, припремао свој одлазак у нова места свог насељења, али је у мислима био, цео дан, код свога малог сина. Да би брже стизао кући, јахао је коња. Свет се на улицама Подоља склањао, од тог лудог јахача.

И Трифун, и Павле били су као приковани, уз ту колевку.

Дете је било постало круг, око којег се вртео свет, у кући трговца Жолобова.

А плач и врисак тог малог створења постајао је све гори.

Ни мати, ни дадиља, ни Трифун, ни Павле, нису успевали да успавају то детенце. Оно је врискало, као од неког невидљивог бола.

Отац га је носао, љуљушкао, мазио, љубио, целе ноћи, као нека сенка. Петар није свлачио са себе, гаће, недељама.

После тако пробдивене ноћи, неиспаван, често се, ујутру, видео, са сузама у очима. Дешавало се да не оде ни до штапсквартере, иако је тамо имао посла, него да остане, на авлији, на кревецу, татарском, у травама, испод багрења, и седи, сатима, погнуте главе, над колевком детета, које би целу ноћ плакало, а заспало од свежег, летњег, мирисног ваздуха, у сенци, кад би Сунце одскочило и престао лавеж паса. У таквим тренуцима, Павле би га затекао, са трикорном навученим на очи, са сенком на лицу, са погледом уморним, као у ноћника, коцкара, удовца, коме није више стало до живота.

Живот је, међутим, текао даље, а тај млади официр био је и сад висок, леп као ефеб, прав као јела, са лепим лицем боје мајских ружа. Али му ноздре нису више дрхтале од љутине, од подсмеха, него је често дисао тешко, као да га гуши неки страх.

Варвара је приметила, на детету, главу, која је расла брже од тела, била је уплашена, ужаснута, али је ћутала. И Петар је био запазио то, али је и он крио, од жене, слутњу, која га је била обузела.

Стискао је на груди свог малог, збрчканог, сина, као да покушава, да га сакрије од некога. Био је, сваким даном, све нежнији, према том мајушном створењу, које га је гледало, ситним, празним, бледим, очима, и зевало, загледано у псе, код ногу Петрових, или сунцокрете, дуж плота, или у, понеког, белог лептира, који је долазио и над колевку детета, изнету под дрвеће, иза Жолобовљевих магаза.

Иза куће, ту, било је неколико авлија, и амбара, а узбрдо, воћњак и травњак, пун мирисних жалфија, кукурека, са два реда сунцокрета, поред плота. Пред шталама, поред једног ђубрењака, путељак је водио до једног багрема, пред којим је била клупа. Непрестано се чуо однекуда оштар звук оштрења коса, а над главом Петровом гукање голубова, једнолично, и без краја. Као да никаквог другог посла на свету нема, Петар је

ту, седећи на јастуцима, као да су седла, седео данима, иако га је жена терала да изиђе, да оде до Витковича – а да га крај колевке замени дадиља.

Кад би га Трифун, или Павле, нашли ту, у сенци испод дрвета, непомичног, ћутљивог, па почели да га коре, и наговарају, да се остави детета, Петар би набусито дигао своје танке, извијене, лепе, обрве и почео да чкиљи и зева. Нико, каже, не треба да га теши, ни заговара. Нема за њега среће, зна. Ма куд да оде, ма куд да се сакрије, стићи ће њега тастова клетва.

Као полулуд од страха, зграбио би дете, после тога, и дигао га и почео, понова, да повија. А кад би га открио и подигао, његов брат и братучед могли су да виде, колико је тело, у тог малог створења, смежурано, јадно, слабо, жуто.

Тешка, као пуна воде, била му је само глава.

Подигавши га, неизмерном нежношћу, љубећи га, у ситне ножице, и колена, Петар би тада стајао, тепајући синчићу, као да га показује, и брду, у травама, иза леђа, и кући, и кућерцима низбрдо, и Подолу, доле, и Дњепру, и врбацима, и целој степи у даљини, под облацима.

У очима тог младог, стаситог, човека, била је, у таквим тренуцима, толика нежност и наклоност према том малом, људском бићу, да је неко слободно могао помислити да би за то дете, тај човек, био пристао да да, и ту кућу у којој са женом живи, и то предграђе, доле, насељено његовим сународницима, и све те скеле, чамце, житарице, магазе, на реци, па и ту реку испод Кијева, па и ту раван, која се, у бескрај, пружала, па и сву лепоту тог летњег дана, са небесима, па и свој живот.

Ђурђе је говорио фамилији, пре него што је отишао, из Кијева, да он, и он, воли своју децу, али да је срамота и лудост волети своје дете онако, како Петар, каже, да ће га волети, ако му Варвара роди сина. Има на свету толики број деце, толиких родитеља, број толики, колико је зрна песка у реци Непр (тако је Ђурђе звао Дњепар). А његов брат, Петар, хтео би да његово дете буде, као на небу нека, усамљена, звезда.

Е тога у људском животу нема.

У људском животу деца су безбројна.

Почетком јула тог лета, међутим, слутња Петрова као да се обистинила. Његово дете почело је да се тресе, у плачу, од неких страшних дрхтавица. Петар га је грлио, а Варвара, плачући, бежала – и није могла то да гледа.

Петар је био, таман, одредио дан њиховог поласка у Миргород, у жељи да прими команду над једним ескадроном Шевичевих хусара и учествује и он, на маневрима, које је Костјурин био наредио, за септембар, у околини Миргорода и Кијева, кад је та дечја дрхтавица почела.

Цело се лице грчило и тресло, а уста, језиво, дрхтала.

Неки страшан плач пратио је ту дрхтавицу главе и лица.

А сваки пут се чинило да је то крај живота тог малог створења.

Кад би се дете смирило, ужасним, уплашеним, загрљајима Петровим, отац га је држао у руци, и успављивао, као да успављује неко жуто, збрчкано, јагње, одерано, или неког малог, одераног, зеца.

Било је страшно гледати, са дететом у наручју, Петра.

Приликом једног таквог напада, те дрхтавице, детета, Петар је дуго покушавао да, тресак главе и удова тог малог тела, смири, пољупцима, загрљајима – подизао је дете увис, као да очекује неку милост са неба, а затим клечао са њим, стискајући га, на својим грудима, као да очекује да их земља прогута. Трифун и Павле су, једва, успевали да смире Петра у дане кад би та дрхтавица детета била све јача, а тог, поменутог дана, Павле се рвао са братенцем, дивље, док је успео да га савлада и да му Петар дете преда.

Узалуд је покушавао да га уразуми.

Петар је стискао дете на груди, уверен да, једино на његовим грудима, та страшна болест може да се стиша, а није осећао колико је диваљ и очајан, тај његов загрљај, којим дете стиска на грудима.

Павле је Петра видео, после битке, на коњу, у снегу, пре седам година, после једног јуриша на хусаре ђенерала који се звао Шевер, а повлачио, кроз једну страшну зиму, из Прага. Није било хладнијег, храбријег, мирнијег, поноситијег, официра, међу сирмијским хусарима, у тим окршајима, од тог младог корнета, Петра.

Сад је морао да га гледа, избезумљеног, уплаканог, на земљи, на коленима, са дететом подигнутим према небу, које је псовао, хулио, заједно са Богом у небесима. Урликао је од бола.

Росијски, пуковски, фелчер, Трикорфос, кога је Трифун довезао, пред вече, у кућу, тешио је оца детета да та дрхтавица, иако је страшна, није ништа. То је, каже, траг пакла. Жиг нашег порекла.

Шала Нечастивог са људима.

Предлагао је пуштање крви, Петру.

А кљукао дете, неким прашковима, и давао му мака да спава.

Није то, каже, ништа! Проћи ће то!

Насамо, међутим – са Павлом и Трифуном – фелчер је признавао да, за забринутост, има места, да се боји да дете не остане, са главом, као водењача, а може бити не дочека ни ласте, идућег пролећа.

Грк, одлазећи из куће, остави за собом језу смрти, и мирис прашака из апотека, а понављао је, као да само њу жали, за Варвару, тихо, да га не чује: „Сирота млада жена!“

За то време, Ђурђе је јављао, из Миргорода, да је земља, која је додељена Петру, њему, и Трифуну, одлична, а парцела, све тројице, огромна, као у спахија. Простире се, каже, поред Донеца, једна до друге, тако да ће моћи да наставе живот у Росији, као једна фамилија, или да се посећују. Цео тај њихов крај толико је леп, толико у њему има, дрвећа, цвећа, тица, што певају, да се зове: Рајевка.

Дању успављује зујање чела. А ноћу мирис багрења!

Одумио је, каже, што је био наумио – да се тужи. Добиће, за секундмајора, сасвим сигурно. Иако Миргород личи на селендру, врло је убаво место и у њему се живи, док им се куће спремају, весело. Царица је била, ове зиме, у Москви, а говори се да ће, овог лета, доћи до Кијева.

Ана је добро и почела је да свира у харфу, као у Неоплатенси.

Харфу су морали да дају на оправку.

Била је препукла на путу, при сељакању. Ваљда је била притиснута на левчу? – Рукопис Ђурђев личио је на сврачије ноге, у блату.

У међувремену, поред посета госпоже Јулијане Вишњевскове, и сам Вишњевски поручивао је да би желео да своје драге познанике из Токаја посети, у Кијеву. А почео је и да позива, Петра и Варвару. Виткович им је причао да је тај човек моћан, и да се умилио Костјурину. Чуо је да је Костјурину поднео молбу да му се, у Токај пошаље, кад му већ Колегија не налази замену, неки, млађи официр, да му помогне при отправљању сербских каравана, исељеника, који се селе у Росију. А у штапсквартери се причало да је Петра предложио.

Вишњевски се спрема, хитно, у Санкт-Петерсбург, па му се журило.

Павле му је поручивао да ће га он чекати, у кући, кад буде дошао у посету. А Варвара, кад све то чу, наговори, преконоћ, мужа, да из Кијева, што пре, оду. Једва чека, каже, да види своју јетрву.

Изгубила је оца. Сад има, поред свог мужа, само једног, правог, пријатеља на свету, Ану. Петар онда реши да оде, да пође, у четвртак, четвртог августа, на дан светих, седам, отрока, у Ефесу. Тако стоји записано у једној читуљи, у којој је Варвара, доцније, записивала своју живу и умрлу децу. Та читуља је, после дужег лутања, стигла у заоставштину једне њене рођаке, у Сомбору, која се била нашла, Стритцеском, око његове сахране, а којој је Стритцески био сав намештај Варварин, то јест њене, покојне, матере, оставио. Та рођака, госпожа Емилија, била је удата, у Осеку, за граничарског капетана, који се звао Кузман племенити Гвозденац.

Одлазак Петров, из Кијева у Миргород, са свега двоја кола и два хусара, одиграо се, поменутог дана, још брже него одлазак Ђурђев.

И не знајући зашто тако журе, Трифун је Варварину жељу одобравао.

Не ваља, не ваља, што толико чекају, у Кијеву. Треба се населити, што пре, на ту руску земљу, коју добијају, јер може Костјурин и да се предомисли, па да наставе живот, гологузи, у Росији, са свега два-три дуката у силаву. Срећа им се осмехнула, па треба да је шчепају.

Он не мисли да прима, натраг, жену, курву, али ће тражити децу своју. Не носе они, шесторо, име капамаџијино, Гвоздиново, него Исаковича, који су крв проливали. А проливаће је, и за Росију, на ту земљу, а не на чоху, абу, и иглу. Виткович му је, каже, обећао да ће Руси тражити, његову, а то значи и своју, децу. Под јајца ће он митрополиту.

Павле је говорио братучеду да не би требао да пође, кад је Месец ушао у последњу четврт. Не ваља путовати уочи Преображења.

Трикорфос је, међутим, снабдео Петра свакојаким прашковима, које треба детету да дају, а дао му је и писмо на једног фелчера, кога је Хорват био довео, и населио, у Миргороду. Фелчер је опет тешио Исаковича да тај тресак у детету није ништа, а, уосталом, и кад би то прво дете умрло, Петар не би требао да хули Бога, него да пусти живот, да настави своје, а госпожа Варвара – после првог детета – имаће и другу децу.

И да умре то прво, нанизаће их, можда, и седморо, осморо.

Петар је Грка посматрао, чкиљећи, пребледео.

Ноздре му се беху тако скупиле, од беснила, да је једва дисао.

Ако му дете буде умрло, каже, неће бити дуга века, ни Трикорфосу.

Грк је на то отишао, преплићући ногама, чудећи се шта га је снашло, и са каквим се то људима, и народом, састао, у Кијеву.

Нека нова љубав, нека велика нежност, била се, тих дана, појавила, у браку Петра Исаковича и Варваре Стритцески, око тог детета, у Кијеву. То двоје је сад живело, као што живе голубови, у голубарнику. Додавали су једно другом дете, на крило, на раме, под грло, као да неку лопту додају. Обоје су своје лице гурали, у исти мах, у лице детету, које их можда није ни видело.

А кад се једном насмешило, или им се тако учинило, почеше око детета да играју.

Варвара је говорила Павлу да има једног сина у колевци, а другог, сиротог, намученог, у браку. Било је очигледно да јој је Петра јако жао. Миловала га је, кад би погнуо главу, по лицу.

Отац се детета, сиромах, у страху да дете не умре, у дете претворио.

Премире од страха, каже, шта ће са Петром бити, ако би тај мали луткач пресвиснуо. Питање је да ли ће она рађати и даље, или је родила само то једно.

Једва чека да види Ану и да уђе у своју кућу.

На сам дан њиховог поласка, из Кијева, међутим, тај трус, у детињем лицу, појавио се опет, уз вриску и дрхтање лудо. Срећом, и то је брзо, тог дана, прошло, и дете је, надојено, заспало.

Сунце се рађало, иза Дњепра, кад је Исаковић прешао Дњепар, на леву обалу. Трифун и Павле пратили су кола и Петра, на коњу, све док није одмакао далеко. Друм који је за Миргород водио и није био прави друм, него неки широк пут у прашину, кроз травуљину и баруштину.

Иако су знали да ће и Трифун, кроз који дан, па и Павле, ускоро, бити у Миргороду, Варвара и Петар су се опростили од њих, са неком зебњом у срцу, која им је била видна, на лицу.

Петар се пољубио са Трифуном, а пољубио и Павла, топло, па као да је заборавио свој живот, своју бригу, добаци им, да се нада да се неће поклати, кад остану сами, на повратку. Нека, каже, сачекају, да се сви смире, на свом насељу, па нека се после, до миле воље, кољу, и играју из кола кучке, у Миргороду.

Трава је била толика, на том путу, куда су, с времена на време, пројахали неки коњаници – који ваљда у Кијев иду – да су се шарена кола Петрова, са својим белим арњевима, дуго видела, у зеленилу.

При растанку, Павле осети да Петар не верује у дуг живот свог синчића и да се прибојава да му не умре, на путу. Био је трикорн натукао на очи, али не да би се бранио од Сунца, него да би прикрио, у очима својим, своју несрећу. Зна, каже, да је све узалуд, ма шта радио – клетва оног маторог Шокца, стићи ће га.

Кад се растадоше од њега, Трифун викну хусара, који га је пратио, па добаци Павлу да се жури да се врати. Оставља га, да јаше укорак, јер шта би разговарали, њих двојица, после свега што се међу њима десило? Зачудо, међутим, Трифун, не оде љутито, нити са мржњом на лицу, него рече Павлу да му завиди, што је тако сам у свету, без деце. Има тренутака, каже, кад му се чини да би радо каква арамија био, сам самцит, овако на друму, да га нико нигде не чека, да нигде никог нема, него да може да окрене, коња, на коју год страну света.

Неочекивано, тако, Павле се вратио, сам, у Кијев, кад је Петра испратио.

Трифун је откасао, као да пред њим оде у степу, у извидницу.

XXV ТРОФИМ ИСАКОВИЧ ТРАЖИ У КИЈЕВУ СВОЈУ ДЕЦУ

Иако су Варвара и Петар били натерали Трифуна и Павла да се помире, то примирје трајало је само пред светом. Кад би остали насамо, Трифун и Павле би се разилазили, псовком.

Трифун је био попустљивији, Павле дрзак и увредљив.

Сажаљевао је Трифуна, али га је и презирао.

Било му је жао Трифуна, само кад би га видео, како по Подолу задржава понеко дете, па га милује и мази. Личи, каже, на његово, које је оставио, тамо, у даљини, у Срему.

Кад остадоше сами, после одласка Ђурђевог и Петровог, из Кијева, Павле и Трифун су се сретали, само у штапсквартери Витковича, добацивали један другоме понеку реч, па пролазили, као да никад нису плакали, на крилу матера, које су биле јетрве.

Што је Павла највише заболело – Трифун се био, кад је Вишњевски дошао, прикључио Вишњевском, а пратио, као сенка, Дунду Бирчански, око које су се тискали млађи официри. Трифун се, међутим, очигледно, био спанђао са том, грудатом, младом, девојком, која је била и жена, и оставила дете, у Токају. А кад би га питали, зар га није стид, маторог, да смета млађем свету, Трифун би одговарао, да се решио да одсада удара само на младоње. И њихове жене.

Живео је у кући, коју му је Живан Шевич био оставио, у Кијеву, код неке госпоже, удовице, капетана, која је имала младу, врло младу, ћерку. Чуо је, рече Варвари, да Павле брбља, о некој матери и ћерци. Његов братучед, подли, преподобни, удара, у тој причи, на матер. Он, Трифун, решен је да удара на ћери. Кумра, његова, суруткa, дала му је добар пример, кад је оставила мужа и узела, оцу, децу, а вуцара се, како се чује, са неким фенриком, балавцем. Е, и он ће тако. Све што је прешло тридесету, офуцано је. Не вреди много. Имаће, каже, све те, старије, са собом, и на другом свету. Него да ухвати нешто, док још може, што ће остати за нама, овде, на земљи, у пролећу, видно и мило Сунцу, кад он буде био већ у гробу.

Једном речју, Трифун је у Росији тражио само младо!

Био се прочуо и срамотио је фамилију.

Павле га није више виђао, само је о њему слушао.

А чудна и невероватна је била та промена, заиста, која се збила са Трифуном, на путу у Росију, и у Кијеву. Он је довео скоро све своје људе, сератлије – који су са њим, и попом Тодором, прешли из Србије у Хртковце. А био је омилио Костјурину, јер је, случајно, и пре но што је у Кијев стигао, тукао се и крв својих људи пролио, залутавши чак на молдавску, турску, границу. Трифун је, од првог дана у Росији, почео да тече, сјајну, војену, каријеру.

Нехотице. Слава Богу!

Био је попео себи педесет и три године, на своја леђа, али се тај маторко, који се под њима, у Темишвару, био погурио, сад, у Кијеву, исправио. Био се у Кијеву, као и Ђурђе, још више раскрупњао, а корачао је, као да му ноге расту. Дугим корацима, које није могао да ухвати, у ходу са њим, нико.

Трифун се био у Кијеву прво појавио у росијској, пехотној, униформи, зеленој, украшеној црвеним реверима. Вишњевски му је, међутим, набавио, за одлазак у Миргород, плаву куртку, по моди књаза Рјепина, сребром накићену. Редов је, у то доба, у Кијеву добијао, седамдесет копејки, на месец. Капетан петсто, а полковник рубаља осамсто, годишње. Костјурин је Трифуну исплатио, за порцију, пут, и одштету, три пута толико. Трифун је све то потрошио, на коцку, на коње, на женске. Његова мисао, каже, биће сад, до смрти, она, која се може изразити формулом, којом је Вишњевски изражава: У се, на се и пода се!

Трифун се у Кијеву био променио, и у лицу.

То лице је сад било тврдо, као сребро за медаљу, израђену у камену опалу. Није више личио на оматорелог коња, ни овна, него на неку звер, грабљиву, носат – са очима, не више у пепелишту сивом, него у неком сребрном сјају. Био је намирисан и мирисао је и брке, које је помадирао. Нису више висили, у чорбу.

Чак се и својих, крупних, жутих, зуба стидео, па их је, пепелом, белио, и карамфилчићем мирисао. Није више седео у облаку дима. Него је и он, бурмут, шмркао, и громко кијао. А кад би кихнуо, додао би, пред госпожама, уљудно: „Но! Извињат. Простите!“

Тако се, вели, каже, у великом свету!

Тако му се причинило да је, од Вишњевског, чуо.

Трифун је имао да иде, у Миргород, према наређењу, августа, дванаестога, на дан Светог Фоте. Добио је парцелу земље, као и његова браћа, на Донецу. А на маневрима, на јесен, имао је да се појави у ахтирском, коњичком пуку.

Али, иако је – судећи по писмима Павловим, његовој браћи – Трифун живео у Кијеву, пуст, неморално, Павле је, доцније, признавао да је тог лета, Трифун, у Кијеву, отпочео, одмах, процес, да добије од жене своју децу. Тражио је и развод од Кумрије.

Његов поп Тодор, и прота Булич у Миргороду, тврдили су да ће, можда, црква помоћи да добије децу, али да не може бити, ни говора – док му је првобрачна жена жива – о дозволи, за другу женидбу. Виткович, па и Костјурин, били су обећали Трифуну, сасвим сигурно, децу. Вишњевски је саветовао Трифуна да оптужи жену, да му је покрала кућу, а да децу тражи, на основу свог пасоша, који му је аустријски Двор одобрио. Не може његова жена да задржи децу, која су у руском пасошу. Која су Руси, од оног тренутка, кад их је у пасош унео.

Костјурин је обећавао да ће се писати у Вијену, у тој ствари, Кајзерлингу, па је уверавао Трифуна да му Аустрија мора издати децу.

Што је било најлуђе, Виткович је причао да штапсквартера зна да је фенрик, или корнет, Вулин, Кумру напустио, а да је Кумра у другом стању. Такво је, каже, писмо дошло у штапсквартеру и фамилију, у одговору на молбу Трифунову, Генералкоманди у Осеку. Виткович и Костјурин су били вољни да помогну Трифуну, али су морали да воде рачуна о отмености Вулина. Његов дед, Вулин Потиски, добио је био медаљон од Петра Великог, кад је 10.000 Срба, цару росијском, нудио. Истина, тај медаљон је био украден Вулину, и Шевич га је – као да је његов – у Кијев донео, али је, све то било јако замршено.

Има да се пази, да се питање Трифунове деце не умеша у то.

Тим више, што је госпожа Кумра била изјавила, у Варадину, у Генералкоманди, да је она вољна да децу доведе, оцу, у Росију.

Уочи свог одласка из Кијева, онда, Трифун је поручио госпожи Кумри, са којом је десет година живео и шесторо изродио, да би најбоље било да се дави у Бегеју! Желео би да је види мртву, а не да му она доводи децу у Росију. Даће она децу, профозу!

Честњејши Павел Исакович чуо је о свему томе, не само згражајући се на гадост људску, него и на брзину, којом је Вишњевски успео да Трифуна – кога у Токају није ни да види хтео – обрлати, и ошамути, као да су сисали исту мајку.

Тих дана је Виткович имао и од Вука Исаковича писмо, који је јављао да је болан, и да жели, пре него што умре, да чује, да Павле не хода као пас, по свету, него да се оженио. То, да му се каже, да је аманет, и последње, што му је поочим тражио.

Павлу ни иначе није било, тих дана, лако.

Ђурђе, који је у првом писму описивао насеља куд их шаљу као рај земаљски, спахилуке, лепоту, где цвеће мирише и чеде зује, поручивао му је, сад, да зна, да одлазе на плодну, али пусту, земљу, где није сигурно, ни то, да ће имати кров над главом, за зиму.

А околни, запорошки, Козаци, прете им.

Пукови, који се формирају, изгледа, биће употребљени да се крве, на граничном подручју. Костјурин спрема, Хорвата, на пољску границу, а њих, да нападају кримске и оџаковске Татаре. Нека то каже Витковичу.

Виткович је, тих дана, био зловољан, и тврдио је да, већ осам месеци, није примио плату, па је био љутит, да му Павле долази и доноси рђаве вести. Викао је, ако нема да му јави нешто лепо, да му не излази на очи, у његовом дому и фамилији, него нека иде у штапсквартеру.

Павле се онда махнуо, и Трифуна, и Витковича, и Костјурина.

Повукао се, у кући трговца Жолобова, у ћутање и самоћу.

До њега више и нису допирале вести, о насељима према Турској и Татарима, на Криму, чак није знао ни за указе, који су стизали у штапсквартеру, а који су, јасно, наговештавали да ће њихов задатак бити да поставе straже на границу Пољске, јер Украјинци беже у Пољску, мада их спречавају.

Павле је чуо, тамо, да се зида тврђава, недалеко Миргорода, која ће носити име царице и да ће они, и њихове сератлије, заузети места, од ушћа Коварлике, до извора Тура, па до ушћа Каменке, па до извора Березовке, па до ушћа Амељника у Дњепар.

Павле је пролазио у штапсквартери, поред тих, географских, цртежа, који су се радили, за Костјурина, као да се њега то ништа не тиче. Као да неће, ни да чује, куд се, и он, и његови братенци, насељавају и нестају. Чуо је само да није баш сигурно да ће добити земље, колико спахије, него да ће им бити дато, колико и росијској ландмилицији и војеним пензионерима.

Грамата, међутим, о зидању тврђаве, према плану артиљеријског генералмајора Ивана Феодоровича Гљебова, заиста стиже. Као и донација Хорвату, шанца Крилов. Као и донација Славјано Сербије, Шевичу, са шанцем, Донецкоје, под датумом маја петог, и указа, двадесет и деветог.

Императрица је дакле била одржала обећање.

Сербске молбе стизале су, после тога, Костјурину, целог лета.

Већина је почела молбом за виши чин, и одштету селидбе, јер су, при отходу, распродали своје имучество, ни за половину цене. Костјурин је, у свакој молби, имао да чита: Исхођајте мења!

Хорват је, пре годину дана, викао, пред Сенатом, у Санкт-Петерсбургу, у фебруару, да су народи, православни, сербски, македонски, бугарски и влашки, жељни да Росију служе оружјем и крвљу. План његов је био: по два хусарска и два пехотна пука, од досељеника, сваки по 4.000 људи и 1.000 гренадира.

У мирно доба, дозволу трговине, по Криму, Молдавији, Пољској, Росији.

Тражио је да никакав други народ не живи, од Камиенеца до пољске границе, и да свака хусарска и пандурска рота има права на механе и месарнице и друге трговине. Тврђаве да се зидају, кулуком.

И успео је.

План је био потписан.

Они, који нису имали оружја, добијали су, уз то, карабин, и два пиштоља.

Гљебов је добио инструкције да план оствари.

Зло је било само то, што је Хорват обећавао све нове хиљаде, које ће се доселити, а већ године 1753, у летиште и прихватну станицу, у Кијеву, није долазио нико. Или тек понеки појединац, који је, као пуж, носио са собом, на леђима, и своју кућу.

Аустрија је била забранила тог лета, селидбу.

Оберстлајтнант из Чанада, Јован Шевич, водио је, већ 1742. године, депутацију у Бијену и покренуо питање исељења у Росију. У новембру 1750, дозвољен је био прави плебисцит народу, у Моришкој и Потиској крајини. Генералаудитор Харер узалуд је подносио тужбе, против Шевича.

Исељеници, у Росији, већ године 1723, ишли су у рат на Персију.

Четири године пре Исаковича, оде и Петар Текелија.

Али се и Аустрија била пробудила, сад.

Почела је да задржава исељенике, и ружним, и лепим.

У штапсквартеру Витковича стизали су официри, који су доносили вести, о онима, који су решили, тог лета, да остану, па су награђени, богато. Фенрик Никола Дудварски, у Ади, добио је 44 ланца земље. Фенрик Гаврило Илијевич, 44 ланца. Исто толико и фенриси, Максим Мирилович и Вуја Воинович. Сва тројица у Фелдвару.

Лајтнант Сава Карапанџич, Макса Нинчич, Лазар Мађански, 58 ланаца. Сва тројица, у Кањижи.

Крај свег савеза, који је Аустрија имала са Росијом, од године 1746, империје су се, тако, отимале о плаћенике једног малог и несретног народа, који више ништа, сем своје крви, није имао, да даје.

Императори аустријски – да би их из Турске примамили у Хрватску – писали су им да ће им предати, и драге воље даровати, сваком посебице, према заслузи, колико се освоји поља, котара и каштела, као заслужену награду! Agris, pagis, et castellis, con dinga praemia! Дозволили су им да и своје литије обносе – али само кроз црквену порту. А плаћали им и попове, који ће их причешћивати, самртнике, на ратишту.

Аустрија је, тако, била стигла, још године 1718, у Србији, на Мораву, а у Влашкој на Алуту.

А кад је склопљен мир, забранише им да зидају цркве, а ко је умро, без наследника, имање му је ишло царству.

И кад су селидбе у Росију биле у пуном јеку, Марија Терезија им је попуштала, јер је начинила савез, са царицом росијском, која је, каже, такође те вере, коју и они исповедају. У исто време, међутим, у њеном кабинету, израђен је елаборат, да их од руске вере преведу у унију. – Das Elaborat neben den Plan einer verbesserten Einrichtung der Unionwerkes. Кроз коју годину и то се заборавило.

Ударише сто батина попу Алекси Гаћеши, на клупи, у Огулину!

А да им, овај свет, улепшају, ђенерали су садили дудове поред пута.

Дудове у Банату.

А батине: „an der Unaischen Grenze“!

Али ни батине нису шкодиле том народу; и личка, и оточка, и огулинска и слуњска и банијска регимента аустријска, долазиле су, са Унске међе, у Вијену. А ко год их је угледао, на песму се њему дало.

То што је и тог, офуцаног, капетана, титуларног мајора, граничарске милиције, Трофима Исаковича, у Кијеву, толико изменило, ни то није било ништа друго, него тај нагон да се живи – који је у њему проклијао као једно зрно, из безбројног класја, живих и мртвих, у том народу. На Трифуновом месту, хиљаде и хиљаде, његових сународника, оживели би били, исто тако, као из мртвих, само да је неко над њима испружио, да их заштити, руку, и дао им храну.

Узалуд му је Ђурђе говорио да је, у старца, млада жена, биједа готова. Трифун му је одговарао да се жена смиче и намиче, и да ће се, одсад, па до издиханија, држати, не оних што имају шесторо, него оних, чије дојке расту, а прслуци пуцају.

Шта је Вишњевски, са Трифуном, хтео, то је Павлу постало јасно, тек кад чу да сад постоји молба Вишњевскова, Костјурину, да Трофима Исаковича поставе, за шефа мисије, у Токају. То је, каже, кавалјер, из чувене фамилије, зна Аустрију, а разуме се и у вину.

Чим се буде ослободио брачних ланаца и добио децу своју, мисли да узме његову сваст, госпожицу Дунду, Бирчански, от Мол.

А кад је Павле пребацивао, бригадиру Витковичу, њиховом рођаку, да мирно гледа сву ту срамоту, Виткович му, туробно, одговори да је немоћан да се хвата појаске, са Вишњевским, који се умилио Костјурину и може, једног дана, и Костјурина, заменити. Сву ову долину дуж реке Дњепра, кажу, држали су неки Вишњевецки – као

владари – пре сто година. Вишњевски сад прича да су то његови преци. А показује и неке папире, као доказ, да је тако.

Сви му верују, чак и Костјурин.

Исакович се на то згражао.

Зна се, каже, ко је Вишњевски, знају и два брата Ракосавлевича у Будиму и Трандафил. По оцу је Србин. Из села Вишњице. Дошљак у Росији, као и сви други. То треба Русима рећи.

Речено им је, али не верују.

Примају мито, денги.

А ко год је зуцнуо, нешто слично, међу његовим сународницима, Вишњевски га је у арест сместио, где ће отрулити у гвожђу. А кад Павле поче да виче, како је срамота о томе ћутати, и да треба, истину, рећи, Костјурину, Виткович му подвикну: „Иди, па му кажи!“

Није, каже, Вишњевски, ни први, ни последњи, међу њиховим сународницима, који у Росији прича лажи. А објављује себе племићем, шљахтићем. Има и других, који су набавили атестате от Рагузијан, за новац, да су грофови венецијански, па се, као грофови, шетају по Москви и Санкт-Петерсбургу – а прима их и царица.

Исакович на то занеме. Зар је и то могуће у тако силном, великом, царству, где језик сасеку, и кнутом бију, за ситницу?

То значи да, кад буду пошли, да свете Косово, у росијској армији, на челу њиховом јахаће неки Вишњевски, кукавица, лажов и блудник. Он је тај, дакле, коме је поверено да сербску милицију, у Росији, сахрани, да јој скине црвене гуњеве и да јој росијски мундир обуче? То је дакле крај, у који су, одрпани, стигли, они који су били, крвави, допрли, до далеких земаља, које се зову Прованса и Ешпања? Тако се дакле свршава слава армије, која се тукла, сирота, али чесна, и славна, по Оландији, по Прајској и на Рајни?

Још се, ни сузе, на њиховим лицима нису сасушиле, ни замукнуо јецај матера и сестара, а ето ће, опет, кренути, и водиће их, и обући, Вишњевски.

Још пре неколико година, со се у Кијеву плаћала један копејак, а тог лета су је, шест копејки, плаћали.

Тако се дакле припремају ратови?

Исакович је, међутим, узалуд кукао. Вишњевски је био пред путем у Санкт-Петерсбург, а поручивао је Павлу да ће га – ако не дође да му се поклони – стрпати у арест, за увреду Величества, у арест, из којег га нико жив неће моћи извући!

А као да је хтео да пуној чаши дода и једну кап смеха, Вишњевски је, за Трифуна, који је полазио у Миргород, и поред свасти, Дунде, нашао лепо друштво: госпожу Андреович, капетаницу, за сапутницу. Чијег је мужа задржао себи.

Трифун заиста крену, из Кијева, за Миргород, весело се кикоћући.

Дан када је пошао, са госпожом Софиком Андреович, и њене две ћерчице, био је, тог августа, дан последње Месечеве четврти. Трифун је поручивао Павлу да је то тренутак за удовца. Кад на првом преноћишту, госпожа успава своје мале ћери, он ће, каже, доћи, да јој помилује децу, као да су његова. А госпожа ће то, вели, једва дочекати!

XXVI ЧУДА ПРИРОДЕ И ЉУДСКОГ ЖИВОТА

Честњејши Павел Исакович – сада већ Волкович – остаде, после одласка Трифуновог у Миргород, сам, самцит, у Кијеву. За њега је, међутим – навиклог да целог живота живи у заједници, у фамилији Исаковича, као што ласте, као што стадо, као што курјаци живе – та самоћа постала још тежа, него бивша његова самоћа у фамилији.

Кућа трговца Жолобова остаде сад сасвим празна, у њој се чуо још само тих ход слушкиња и слугу, али смех, не. Павлови кораци, у чизми, тупо су одјекивали на поду од липовог дрвета, као да неко лупа на капији.

Август месец, те године, у Кијеву, и изнад Подоља, био је врућ, па су сви пенџери на кући били скинути. Куд год погледао, ходајући по кући, или седећи у хладовини, Павле би гледао у поље, видео реку, врбаке, шумарке, редове јабланова, ред скела и чунова, и бескрајну раван у трави, доле, на другој обали.

Било је право чудо, како Дњепар трепери, ноћ и дан, ујутру, у подне, увече, а сваки пут другаче, и у другој боји. Као посребрен, као позлаћен, на сунцу, на месечини, а тече мирно и одлази. Само кад му се приђе, сасвим близу, чује се да хучи и шуми.

Шта прича? – помисли Исакович, једно вече, загледан у реку. На шта сећа? На кикот људски, или плач?

Чудо је било и како, из дана у дан, толике скеле и толики чунови, са једрима, миле по води, као бели лептирови. Како, дуг, дуг, ред јабланова, непомичан, стоји. Како степ бескрајни, украјински, зелени у вечерњој румени, у којој се све смири.

Све су то – помисли Павле, замишљен – неки Исаковичи, и они. Па се крећу, иду, пролазе, кикоћу се, плачу, а не би знао рећи, ни ко их тера, ни шта траже, ни како налазе свој пут, тако мирни, а већи него људи, велики, огромни.

Беспослен неколико дана, Павле је тако седео по кући, као што је његов Трифун седео и пушио, у Махали, кад му се брак почео да квари. И Павле је сад био стално у друштву својих чибука и видео се само у облаку дима. И кућа се била око њега стишала и нико му није долазио, док је проводио дане са камишем у руци.

Све се било у његовом животу смирило.

После толике жудње, хуке, буке, толиких свађа, и растанака, разговора, и молби, ето, постигао је био, што је желео, и нашао се у Росији, куд су, и он, и сви Исаковичи, већ годинама, тражили да буду пуштени. А све што је себи назидао, за то време, у ветар, ето, све се руши. А те рушевине су жалосне, иако су невидљиве, као што се и ветар не види. Подстрекао је братенце на селидбу, из отечества, а показало се да је тај пут у пребезмерне жалости водио. Петар, од љубоморе, срамотне, ето, као луди, губи све што му је жена имала, а Варвара је дошла да неко полумртво дете мужу роди. Ђурђе се променио сав, а за виши чин официрски, ваљда би и децу и жену оставио. Ана ће до смрти за љубављу да жали и за својом Агрипином плакати. А Трифун, стреле га, маторог, убиле, онако добар отац, онако просед, поштован, сав се поајгирио на путу у Росију.

А шта он?

Неки дед и отац његов у њему живи, из Сервије, коју су са Аустријанцима напустили, па се буни. Не трпи лаж вијенску, свет хришћански, који није хришћански, не трпи ни Турке у својој Мачви, а плаче за својом Сервијом, коју више, откад се и из Срема иселише, и не види. Па шта? Је ли се несретни национ њихов дигао из оног јада и мрака, или је утонуо у она блатишта у Бачкој, у Сирк-бари, куд су попа Тодора населили? Је ли се Сирк-бара, у хришћанској земљи, претворила у неки предео бајни, у ком цвеће цвета и чеде зује, булке црвене и тиква жута зри?

Кад ратови прођоше, понудише им да буду паори.

Јесу ли се обукли у светло оружје, и вратили се, у оклопу, сребрном, на ратишта своје земље, победоносни, као архангели?

Врага!

Дођоше овамо у гомилици, одрпани, као просјаци.

Виткович, ето, бригадир, а чека на плату, осам месеци.

А Сервија?

Долазе људи са Саве, у штапсквартеру, а кад из Токаја стигну, причају, како је сад мир у Сервији, али за њих, који су Вијену бранили и последњи се пред Турцима повлачили, који су први из Сенте, крвави, под Белград били стигли, повратка нема.

Бубњеви јаничара су ућутали, али су Турци у Сервији остали, а кад Сунце зађе, певају тамо, Богу, мујезини, опет, као што су три стотине година певали. Њихови сународници опет су се у земунице сабили, а села су у згаришта утонула и ни једно звоно не звони. Нема ни попова, кажу, да самртнике утеше, и сахране оне, који су умрли. Неки нови попови дођоше, гречески, и молитве читају и живима, гречески.

А цеде пару од сиротиње, и кад се роди, и кад у зној у лица свог, издише, на самрти.

Нико их, међутим, овде, у Кијеву, за Сервију не пита.

Него да чувају пољску границу.

Чак се и то шапуће, да ће књаз, велики, Петар, прајски да их командира и да ће их прајском краљу одвести.

Све се дешава другаче него како човек науми.

Све се збива другаче него што је очекивао, и овде, у Росији.

Виткович, који му је био рођак, обећавао му је да ће му помоћи да из Кијева оде, чим се Костјурин мало одљути. А дотле му је био удесио, преко фелчера, Грка, инвалиду, до јесени.

Бригадир му је тражио само једно: да се ожени.

Нису то само писма Вука Исаковича тражила, која су у Срему писали, него су то Павлу, сви, а пре, а после, тражили. Чинило се да су сви жељни, да желе, да се веза између њега и његове мртве жене прекине. Треба, кажу, треба да је заборави.

Треба да се ожени.

Чим би чули да је удовац, и гренадири, и сународници, и Подоље, и Кијев, и штапсквартера, и госпоже, сви би га женили.

Као да су се сви живи створови око њега у проводаџије претворили. Није могао проћи, стати, сести, крај неке девојке, а да је не почну хвалити, подметати, нудити.

Грех је, кажу, против Бога и људи, удов бити.

Виткович је тврдио да Костјурин брзо заборавља, и прашта, иако је лудачки строг кад казни. Кад отпочну, септембра, кијевски маневри, Виткович је обећавао Павлу да ће га представити понова Костјурину и све ће се добро свршити.

Тако је август месец пролазио, а Павле се трудио да што мање излази бригадиру, или Костјурину, на очи. Постао је био редак и у штапсквартери. Редак и на сајмовима Подоља, који су били чувени. Седео је код куће и проводио највише времена, код својих вранаца, у штали.

Слушкиње су га увече виделе, како, уз свећу, пиљи у неку књигу.

Био је то живот Јована Златоустог.

Књигу му је био послао Вишњевски.

Иако је, и фамилија Исакович, у Темишвару, имала, у свом пртљагу, и неке срамотне, немецке, књиге, са цртежима француским, над којима су жене цикале и

врискале, а које су кирасири, из Вијене, набављали, нарочито, нежењени, Исаковичу се Јован Златоусти допао.

Није књигу Вишњевскову бацио.

Фамилија Исакович, а нарочито Павле, иако су и онакве, немецке, књиге срицали, волели су све што је свето, надземаљско, чудновато.

А чуда највише.

Иако је Павле био узео тридесет и осму, стасит, рмпалија, он је, као и његови братенци, био детињаст, нежан према женама, а жељан неког лепшег живота, него што су га имали. Радозналост, за чуда, и светитеље, за све што је натприродно, мешала се у тих грубих, једва писмених, охолих, официра, у свакидањем животу, као што се у њих, у православље, сујеверје мешало.

Веровали су да се мати, кад угледа мртве синове, може, од бола, распући. Иако је тај свет иза амбара свршавао нужду – и жене – сви су они били жељни неких, дирљивих, љубави, доброте код људи, а кад су волели, волели су и у гробу. Као што су, за лепу бурмутицу, у емаљу, или лепа дугмета, за леп, вијенски, камузил, за неки појас од сребра и седефа, за бечке, мирисаве, сапуне, давали, све, из џепа, тако су и за љубљену жену, кад би се занели, били готови да живот даду.

У страху да му жена не умре, на тешком порођају, Петар није могао да је гледа, како се мучи, него је викао да Бог да умро он, а она нек му живи.

Трифун, који је пуцао на Павла, није био, у рату, убио ни једну жену. Нити су то радили, ни његови хусари.

Тај исељеник, Павле, у Елисаветску Росију, није живот Златоустога читао као богословско дело, него као чудо, у људском животу, као неку бајку. Вишњевски му је послао ту књигу, да му се наруга, али је Исакович, у том животу људском, уживао.

Кад би га слушкиња трговца Жолобова – која је имала дах као олуја – затекла, са том књигом, и свећом, увече, он би је погледао, као да је неко провидно привиђење, па би наставио да чита.

Окренуо би главу од ње, а она би онда, тихо, изишла.

Кад би му се лојаница угасила, Исакович би из мрачне ноћи, доле, угледао Дњепар, како трепери, и предграђе Подоља, из којег се орила, до зоре, песма његових сународника.

Небо би било осуто звездама.

Павле би онда размишљао: где ће, и како ће се завршити и његов живот, који нимало не личи на живот Златоустога. Чудо је било у томе, како се никад не зна, шта будућност носи, ни у животу најскромнијег и најсиромашнијег човека.

При крају августа, Месец је, у Кијеву, те године, био све светлији, а у суботу, двадесет и седмог, на дан преподобног Пимена Великог, пун.

Уочи тог дана, Павле усни да му је дошла жена – и да га милује нежно, нежније него што га је икад миловала. Рече му да га она воли, а да га воли и Варвара, која плаче, јер је изгубила синчића.

Коме је била наденула име Павле.

Иако Исаковић није веровао у сне, а говорио, као и његови сународници, да је сан лаж, а Бог истина, Исаковић се пробудио тешко, из тог сна. Обузе га нека слутња. Његова фамилија никад, није била сретна.

Кад се трже из сна, на небу, изнад Кијева, било је још много звезда, а и оне су сјале и трепериле, у геометријским формулама, као неки ескадрони, који егзерцирају на небу, само што нису састављени од људи и коња, него месечине и бисера. Познао је ону међу звездама, која је зорњача.

Најежен и ражалошћен од сна, који је те ноћи имао, питао се онако неиспаван и ужаснут, што се звезде, каткад, толико сјаје, тресу, зашто трепере? Је ли могуће, да, кад падају, неко, негде, у том тренутку, одлази са овог света? Зар смерт – коју му је поп Микаило протумачио, утешно, као ситницу, као зрно песка у мору – има толику цену, и кад је само смерт једног, јединог, људског, бића, зар је то толики догађај, да га звезде обележавају на небу?

Пред вече, тог дана, дође порук у штапсквартеру, да је дете премијерлајтнанта Петра Исаковича, у Миргороду, умрло.

Павле је био као громом поражен, да му се сан испунио.

И њихов живот, живот Исаковича, прекидаће се и продужиће се, дакле, заувек, ту, у Росији, где, шта их чека нису знали, и не знају. Другаче него што је намеравао и очекивао. У неизвесност и даљину.

Фамилија Исакович, која се беше разишла из попаљене Сервије, а разишла и у Срему, и Темишвару, разићи ће се, дакле, и у Кијеву.

Његови братенци, Ђурђе и Петар, и њихове жене, млади су, па ће имати, поред мртвог синчића, ваљда и живу децу, па ће се смејати, једног дана, и Месецу, на небу. Једино ће он, међу његовим братенцима, остати, без деце, сам, удов.

Са њим ће изумрети једна грана Исаковича, у Срему.

Жену, коју воли, има мртву.

А њихово дете, исто тако, није живо.

При смрти Петровог синчића, тако, Исаковичу се, први пут, причинило да је удовиштво недостојно човека, велика несрећа, беда.

Сећао се како парови његових братенаца крећу, полазе, селе се, и кад им није лако у животу, са неком веселошћу. Одоше из Темишвара, Ђурђе и Ана, Петар и Варвара, смејући се злим сновима, па и Месецу.

Смејали су се и томе, да одлазе, по Ђурђевом календару, у јулу, а по Варварином, шокачком, у августу. И то им је било смешно.

Павлу се међутим, тих дана, ти одласци његових сународника, кроз свађе, пијанке, сиромаштво, псовку, учинише нешто грозно.

Он је био задржан у Кијеву, као у неком апсу.

Ђурђе и Ана, Петар и Варвара, па и његов луди Трифун, одоше, као да у неке сватове иду. Дан је био леп, кад су полазили. Уседали су коње и пели се у кола, са оним лаким, иако тужним осмехом, којим млади парови одлазе на пут, или у селидбу.

Исакович је, при крају августа, проводио дане само у штали.

Иако је имао неколико слугу, сам је чешљао, својеручно, репове својих вранаца и њихову црну гриву. Дуги репови Исаковичевих вранаца прочуше се у Кијеву.

По цео дан, тог августа, Павле није у Кијеву напуштао кућу.

Његов живот био је као стао.

Међутим, као што то бива, често, у људском животу, изненада је, опет, и кренуо.

Сасвим случајно трећега дана, после оног дана, кад је примио вест да је Петру, у Миргороду, синчић умро, Костјурин је цео гарнизон, у Кијеву, на дан Александра Невског, отерао у цркву.

Сасвим случајно, Исакович је замолио да му се дозволи – иако је био стављен на инвалидску листу – да присуствује параду. Костјурину се то допало. Наредио је Витковичу да Исакович има да јаше међу официрима у њиховом штабу.

Тако се десило да је Павле видео, и маневре, у околини Кијева и Миргорода, које је Костјурин почео у среду, седмог септембра, те године, на дан Светог мученика Созонтија. Видео је и своју кућу, готову, састављену, од липовог дрвета, у Бахмуту, коју му је капетан Укшумович био спремио, са којим је коње, од Татара, куповао, и по Кијеву продавао. Кућа је била у једној удољици, која је сва била у багрењу.

Кукуруз и сунцокрети, око ње, имали су висину човека.

Бахмут се, са њеног прага, цео видео.

А видик, одатле, нестајао у безмерну степу.

Павле се спремао да у тој кући проведе идућу зиму.

Приликом преноћишта, и парада, у Костјуриновом штабу, Павле је, уз Витковича, присуствовао и неколиком театру напада трупа, у читавим облацима пушчаног дима, на Ингулу, на притокама Дњепра, Глубочици и Љубеду. Костјурин је на тим речицама вежбао судare, на понтонима, и јурише на нож.

При једном таквом каруселу коњице и пехоте, Павле виде и Трифуна, са одстојања од педесет до сто корака.

Био је одјахао, и, са сабљом у руци, водио, на јуриш, булументу гренадира, коју је био, у току битке, то јест маневра, уз своју ахтирску кошицу, узео под своју команду.

У прашини, у знојy, у страшном, летњем, запарном, дану, Трифун је корачао, уз удар бубњева, као на параду. Био је негде изгубио клобук, па му је коса, риђа, расула се, на чело, а кика савила о врату. За њим је гацало, ритмично, урличући, триста војника, као у неком лудилу. Ура! Ура! Улазили су, као неки зид, који све пробада, у неку шумицу.

Трифун никад није био чистији, сребрнији, накићенији.

Корачао је, као да игра, у тесном, белом, кожном, килоту.

Чизме су му светлеле.

Сабља му је севала.

Изгледао је двадесет година млађи, него што је био.

Официри су, после, причали, Павлу, да има младу љубазницу, госпожицу, коју је, на фараону, добио, а коју крије, са собом, у шатору.

Костјурин је поменуо ахтирски пук, двапут, у свом билтену за Колегију.

Павле, при прелазу Ингула, на једном газу, виде и Ђурђа.

Његов ескадрон био је изненадио пехоту, из шанца Крилов, утерао их у реку, и пехота је трчала – пошто није могла дубље у воду – дуж песковите обале, као стадо оваца. Ђурђе их је немилосрдно гонио, јашући кроз ту збуњену гомилу људи, који су се саплитали. Па иако је то био само маневар, мучки их је, пљоштимице, млатио.

Павлу се згадило велико задовољство Ђурђево, који је на коњу, онако прсат и дебео, имао фигуру, издалека, не човека од тридесет година, него пуковничку.

Костјурин је сматрао да би Ђурђе био сву ту пехоту исекао и подавио. Ни један не би био главу изнео.

Петра је Павле угледао, тако, да се ражалостио.

Новосербски пук Прерадовичев био је изненађен, у једном селу, и Петров полуескадрон нашао се опкољен, међу плотовима, и кућама, са тим пуком, у безнадежној ситуацији. Хорватова пехота, коју је Хорват називао молдавска, била је изненадила коњанике, на спавању, крај једног рудника угља, који се копао. Живан Шевич дерао се да је Исаковић крив, јер није имао извидницу, а Костјурин је грмео да ће сви официри бити кажњени, а предложиће и деградацију.

Павле виде Петра, како стоји, са још три официра, уз један плот.

Шевич их је био довео, пред Костјурина, који је, код дрвене, мале цркве, био одјахао, да руча у пољу.

Петар је стајао блед, ослабео – напит, очигледно.

Смешкао се блесаво, и тужно.

Павле га никад таквог није био видео.

После тих маневара Костјурин је, са ђенералом Бибиков, за све официре, у Бахмуту, приредио критику. А идуће вече, у Миргороду, чрезвичајан бал.

Све су жене официра, из околине, имале да присуствују.

Према крутом запту, који је у војсци руској, тада, владао, Исаковић није могао, тих дана, да виђа своју фамилију. Могао је да их посети само врло кратко, у пролазу.

Имао је да буде стално присутан, у штабу, међу официрима Костјуриновим и Витковичевим, а ноћу, у постељи – и то, сам.

Та његова прва посета Бахмуту и Миргороду остала је у његовом сећању, као неке слике у калеидоскопу. Хорвата, Шевича, Прерадовича, видео је само у пролазу.

Са својом фамилијом провео је само неколико тренутака и могао да проговори само неколико речи. Као у неком сну.

Ану је, тако, срео, уз стару госпожу Шевич, у Миргороду, у Команди, на неким, дрвеним, степеницама, које су водиле у дворану, где се јело, пило и играло. Све је било искићено пољским цвећем. Било је чак и увелих, опалих, булки, у зеленилу. Ваздух, у дворани булки и пољског цвећа, није био пријатан, него устајао. Једва се дисало.

Ана му се указа лепа, опорављена од порођаја давно, али, нимало весела, уз ту, поменуту, бабетину. То је био први излазак Анин у друштво у Миргороду, а морала је и да игра – полонез.

А Ђурђе није са женом играо, него са госпожом ђенерала Бибиков. Кад је Павле ограбио прилику да са Аном остане насамо, мало, на дрвеном доксату, изнад глава

играча, у ложама, где је било много смеха и парова – скривених у балустради, која је била сва у сунцокрету, увелом, који је личио на низ малих Сунаца, Ана га узе под руку и убриса сузу у оку. Бојала се да ће заплакати.

Рекла му је да јој је ћерчица добро. Видеће је, кад се буде населио, у својој кући, у Бахмуту. Дете је тако лепо, да цео свет у Миргороду понавља да никад лепше дете није видео.

Бибиков понавља да треба погледати и матјушку!

Ђурђе је добио папире од Шевича, из којих се види да је њен отац, сенатор Богданович, из Неоплатенсе, већ тражио дозволу да јој доведе децу. Идућег пролећа видеће своју децу.

Сад ето има троје.

А са једним, чудним, осмехом, који није био весео, додаде да ће их бити и више, свакако. Сви јој кажу да је то воља Божија. Да родитељи треба да буду сретни, јер се, тако, у својој деци, настављају. Она, што се ње тиче, не види, ни да се Ђурђе наставља, ни да се њихова љубав наставља, онаква каква је била, у Срему.

Нема дана да је Ђурђе не оставља саму – или се коцка, или је у лову, или у друштву официра који, са госпожом Бибиков, јашу. Тај човек, који није хтео, пре, да дозволи жени, ни да други са њом игра, полонезу, сад, у Миргороду, једва чека да је утрапи неком официру.

„Играј“, каже, „док си млада и докле се ние извернуло време. Нећеш кад ти деца узрасту!“

Није њен брак, да зна, оно што је био.

Павле је покушао да теши Ану. Ђурђе, види се, осећа да је засновао породицу и пустио корен у земљу росијску. Населио се и мисли на будућност, а није то зло. Брине за своју децу. Добар је отац!

Ана, међутим, на то цикну: је ли?

Све што Ђурђе брине, то је војено, а не фамилијарно, ни женино. Има, каже, Бибиков, лично, да му донесе, из Санкт-Петерсбурга, кроз коју годину, пуковничку, па затим и ђенералску ленту. Хоће и он да буде као Руси што су. Да бисмо, каже, жено, људски живели, а не да останемо празднима шакама!

Ето ти добар отац!

И муж!

Она би дала, све те ђенералске ленте, у Росији, за један једини осмех Ђурђев, да га види над њеном ћерчицом. Али он хрче, кад узме дете на крило. Дала би целу

Росију, да га само једном угледа, како љуби, нежно, ту малу дечју ручицу, како је некад децу своју љубио. Да га чује, још једном, да каже: Некакие су враџбине, уроци, мађије, на капетану Радоевич. Сања, каже, неке Француезе, које је поклао, па му у сну долазе, да га везују, и кољу. Буди се сав у зноју и виче: Не, мене! Не, мене!

Он, Ђурђе, каже, заспи, као дете, чим спусти главу, на крило Ане.

У својој црној кринолини, са црвеним, сомотским, шепутима, на грудима, Ана је стајала, тако, пред Павлом, неколико минута. Њени су дуги, црни, курјуци, били омотани око главе, у сребрну мрежу. Њене су очи биле црне, дивље, и гореле у неком, угашеном, сјају. Личила је на Татарку.

Павле јој обећа да ће им доћи, из Кијева, чим буде могао.

„Оде ти, серце, далеко!“ шапутала је Ана. „Доведе нас овамо, и остави, па шта им драго, с нами.“ А имала би да му прича, и више, што нитко не зна што е и како е. „Ја, за ђенералство, не мислим много, а, Боже ме прости, да знајеш, мање и за децу. Удадох се, јер ми је љубав била највећа мисао! Шта ће ми он, ако то нијема.“

Павле је желео да, Ани, протумачи да он, ту ништа не може, да живи у Кијеву, као у неком апсу, него треба стрпљиво чекати. Стара Шевичка, међутим, дозивала је Ану, гласно, и Павле је морао да се растане са Аном без речи. Она га погледа тужно и оде.

Шевичка је била окупила официрске жене, насред дворане, око једног официра, у гунгули, који је, раскреченим ногама, са штапом у руци, који се завршавао букетом, уз вику и добацивања људи, показивао, кревељећи се, неку нову игру.

То је био први минет у Миргороду.

Павле то није знао.

Виде још једном Ану, упадљиво младу, и бледу, у том друштву, па се, затим, изгуби у гомилу.

Идућег дана, увече, по провидном, летњем, мраку, Павле је успео, помоћу козачког капетана Укшумовича, да пронађе кућерак, у ком је Петар Исакович, у Миргороду, становао – очекујући да му спреме кућу на насељу, за зиму.

Петар је, као и Ђурђе и Трифун, био добио велику парцелу, толико земље, као у неком спахилуку, али је тамо било пусто. На тој земљи, на Донецу, сем мирисне, високе, траве, багрења и липа, није живе душе било. Каткад би се само неки коњаници појавили, на видику. Сви су се официри били сабили у дрвене куће, у Миргороду, где су Хорват, Шевич и Прерадович настављали свађу.

Судећи према писмима Ђурђевим, тасту, Миргород је тада морао бити лепо и пријатно место, са својим дрвеним црквама, утврђењима, баракама, и Командом, зиданом у камену. „Велика селендра“, писао је Ђурђе, „у којој књази и књагиње стануједу.“

У центру, Миргород је био као у неком парку.

А што се Павлу било допало, под липама, у багрењу, било је неких чесама, за које се причало да имају лековиту воду – која је била чиста као суза, и у пролазу, за свакога.

Те чесме су шумеле и пљускале целу ноћ у провидном мраку.

Миргород је, у септембру, мирисао, сав, на опалу липу, на шебој и жалфију.

Петар Исаковић био се населио у кућу, која је била кућерак, који је припадао Шевичу. То је у ствари био кућерак у Шевичевој авлији, која је била огромна – кућерак Шевичевих слугу. Стара Шевичка дала је Варвари, коју није трпела, мало намештаја, тек толико, да имају на чему да ручају и спавају.

Павле је затекао Варвару у том кућерку, на прозору – једином, који је кућерак имао – а било је очигледно да је Варвару затекао, како посматра слуге и слушкиње Шевичеве, који су били у дну авлије наложили ватру, око које се играло и певало.

По наређењу, у част визите, Костјурину.

Павле је, у пролазу, угледао шаренило сеоско, које је прескакало ватру, весело, и вртело се, као сремачко коло. Паде му на памет, како су они, Исаковичи, дошли у Росију, како се врте око Костјурина у Кијеву, а још нису видели, сем слугу и слушкиња, Русе, о којима су толико брбљали, у Темишвару. Чуо је песму, која је сасвим личила на оне, које је у својим Хртковцима слушао.

Кад га Укшумович потапша по плећима, и остави, и кад је пришао, ближе, Варвара окрете главу, и крикну, радосно.

Пала му је, плачући, око врата, док га је водила у кућу.

Кад је подигла свећу у шандали, да му нађе место, да седне, Павле виде, тужно, да се сва завила у неку црнину, која му се учини још црња, кад угледа у дну избе кандило, које је горело.

Све што је видео, јасно, било је само њена рића, златна, расута, коса, а у бледом лицу, њене велике, ужаснуте, очи.

Није знала да је дошао. Није га очекивала. Петар се још није био вратио.

Павле је, доцније, причао да је очекивао плач и кукњаву.

Та млада жена, међутим, са исплаканим очима, брзо се смирила, па је говорила са њим, мирно, тужно, али разборито.

Каткад би само засузила и понављала да је то, што се на њу, тих дана, као камење, сручило – много, много!

Питала га је, зашто се, толико, задржао, у Кијеву, кад ће и он доћи, да буду опет сви заједно на насељу, али је све то питала, разборито, а не са дреком, кукњавом, избезумљено. Смешила се тужно.

Није била изгубила ни своју лепоту.

Напротив, у ту црнину, у коју се сва била повила, није била завила своју риђу, златну, косу. Само су јој очи биле, изблиза, модре, необично. Причала му је, тихо, како се Петар беше избезумио, кад је једно јутро, после тог ужасног дрхтања, плача, зацењености, од које је дете патило, нашао да је дете, које је био загрлио, и на грудима носио, мртво.

Било је тешко са Петром.

Није хтео да поверује, цео дан, и целу ноћ, да је дете мртво.

Грлио га је, стискао, љубио, викао.

Једва га је прота Булич наговорио да допусти да му дете узму.

Од онда, Петар једва је што јео и пио као човек.

Напио се, кад га је Ђурђе, на коњу, одвео.

Осмехну се, кад је причала, како је погреб дечји страшан, како је Петар, сандучић, са синчићем, морао да понесе, под пазухом.

А она морала да слуша, како Булич теши Петра, да је то тек дете, прво, а прва деца често умиру. Како, и другима, умиру. А како ће му Бог, свакако, јер има младу и лепу жену, дати да роди још шесторо. Има времена.

Она се, каже, држала, добро. Сад зна да никог немамо, кад је смерт у кући, ко се не би, уз плач, и церекао.

Павле је упита, зар нису могли да нађу кућу, па да са Аном буду заједно? Варвара му рече да нису, а и боље је овако. Она не жели да њеног мужа ико гледа, оваквог, какав се начинио. Не жели да га показује чак ни Ђурђу, рођеном брату. Петар се сасвим изгубио. Ђурђе је исувише весео. Највише јој Трифун помаже, он јој се, најбоље, нашао.

Павле је, зачуђен, упита, како?

Па ето, Трифун је сакрио пиштоље Петрове, чим је дошао, а није га са очију својих пуштао, чак је са њим и плакао, иако је било очевидно да не уме плакати, него се само изркњавао.

Петар, као безумник, сад, прича да је он њена несрећа, да жели да отпусти жену и да је врати у фамилију. Понавља, како је он њу унесрећио, он крив свему, како, он, Петар, и није био за њу.

Ето, каже, нека иде, нека оде, слободно, нека се врати у Неоплатенсу, очевом гробу, а ја ћу остати овде, на дечјем гробу. „Дочекала сам нешто“, рече Варвара, са једним врло чудним осмехом, „чему се никад нисам надала. Муж ми сад каже: Иди, па живи, да Бог да, сретно, у свом богатству, у Бачкој. Куд ћеш са мном? На мени је клетва! Нећу да ми кажу да сам те ја унесрећио!“ Трифун га онда кори љутито да ће свет, кад то чује, викати, не на њих, Исаковиче, него на њу. Зар јој, то, жели муж, ту срамоту, у тренутку кад жена излази са њим на гроб њиховог детета, до у шесту недељу?

Њено је место, ту, у Миргороду!

Шта би хтео? Да је тера од гроба њеног детета? „Ако има клетве, а ти“, виче Трифун, „ори, не преноси на њу. Држ’ што је на теби. Не срамоти фамилију. Бог ти је дао жену као лепи цвет! Сто клетви бих ја понео за такову жену одволно!“

Је ли му то Трифун рекао?

Јест, то му је матори рекао. Још је додао: да јој је он, Петар, сад и место оца, и матере, и детета. Где има нешто лепше на свијету?

„Чувај то“, каже, „такве жене, са неба, као кускуни, не падају, будало! Зар не видиш да те сенатор куне, а Бог, као никог међу нама, усрећио? Одсели се одавде и живите негде сретно, на другом месту.“

Павле онда понуди Варвари кућу у Кијеву.

Варвара га, међутим, одби, благо.

Не зна, он, удовац, ћуд женску, сад кад је дочекала и ово у животу. Није се никад надала, чак јој је сад и смешно, да јој муж каже да може отићи. Она зна да би он, кад би отишла, не као човек, овде, као пас, за њом, скапао. Трифун лепо прича и показао се нежан, кад јој је то највише, у фамилији њиховој, требало, али не зна Трифун да није Петар онај, који може жени заменити оца и матер, него замењује дете само. Она има да замени сина, Петру. Не може да га гледа, да га у инвалиду метну, а толико се Росији обрадовао – да падне на терет Шевичу, или завршу у пијанству, коцки, пропао. Сећа се како је тај човек био леп, млад, весео, кад јој је дошао. Мучила га је љубомора, годинама, детињасто, у браку. Дитетина је то. Никад неће заборавити, оно његово лево око, како је синчића тим оком, мртвог гледао. Мислио је да њу може везати за себе, љубављу, ако јој дете начини. Везани су они сад, много јаче, том смрћу. Неће она отићи. Куда би без њих, Исаковича? Неће се она вратити мртвом оцу. Свет ће нешто разнети, разграбити, из кућа, у Неоплатенси, у Варадину, Суботици. Родбине, при смрти, краду. Има тога доста. Митровачки фратри знају, сачуваће остало. Неће Петар, док је она жива, просити по Кијеву. Видеће она још свога мужа, на коњу, како се жене, за лепим хусаром, окрећу.

Варвара је плакала, кад је Павле полазио, хитно, а кад га испрати у авлију, у дубоку траву, за њом остаде само она свећа и трепет кандила у кући. Зашто плаче, тихо – честњејши Исаковић није, нити разумео, нити питао. Он је са ужасом посматрао ту лепу рођаку, тако далеко од места, у ком је први пут виде, и у ком ју је, толико пута, видео. Била је јако различита од оне, коју је, некад, као неку млађу сестру, гледао, како, трчкара, кроз Варадин, кроз јесен и пролеће, уз његову мртву жену. У тренутку кад се растадоше, Варвара му, као и Ана, рече да ће га, они, чекати, и да је опет отишао, а њих оставио. Пољубивши га нежно, она му рече да зна да смерт, њу, раставља, од њега – мислећи ваљда на смрт његове жене. Е сад, да зна, смерт њу, са Петром, саставља, тако. Дите је то, дитетина, али и то је, у животу једне жене, нешто.

Исаковић се, доцније, увек, сећао само да га је Варвара збунила, приликом те посете, и да је осетио, и у њој, у Росији, неку промену.

Он је, исто вече, сусрео Ђурђа, који се коцкао и добијао.

Мајорство му је сасвим сигурно.

А Бибиков му је, лично, дозволио да дометне пет година, у своју крштеницу. Бибиков, матори, не пита за године, него само за Ану.

Сав је пошашавио.

Ђурђе је, међу братенцима, најлакше, и највеселије, прешао границу њиховог бившег, и њиховог садашњег живота. Он се у Миргороду, као и прота Булич, осећао као у Срему и Банату. Иако тај дебељко није знао, оно, што ће, о Петру Великом, написати официр Ђулинац, нити оно што ће, о Украјини, као колевци славенских народа, написати учени архимандрит, Рајич, Ђурђе се, у Росији, осећао као код своје куће. Сервија, или Росија, брзо му је постало свеједно. Све до Кијева пролазио је кроз насеља, која су имала имена из Бачке, имена из Срема, имена из Славоније. Куд год је пројахао чуо је сербску песму, па је налазио познанике, из старог краја, и у Арнаутки.

А багрем је био, и на Донецу, и на Бегеју, исти.

Ђурђе је становао у Шевичевој кући, као да је за њега била поручена, кад се родио.

Стара ђенералица Шевич – једна суха, седа, роспија – која је владала гвозденом руком у фамилији, хладним погледом жутих очију, бела као да је устала из гроба, са црним, сомотским, шепутом, око врата, једино је, са Ђурђем, била готова на, сваку, шалу.

Ђурђе ју је био научио да игра полонез.

Исто је тако тај дебељко, био омиљен и међу млађим женама у Шевичевој кући. Иако никад није хтео да им каже, ни једне скарадне речи, нити да се према њима понаша ружно, имао је обичај да свакој шапне – да му није род, да би свашта било. „Анице, Смиљана, Савко, Алко, да ми ниси род, свашта би било.“ Тај човек, који није

био баш много писмен – мрзео да пише, и кривио уста, ваљао језиком, кад је писати морао – писао им је, шале ради, писамца, која су налазиле под јастуком, као да их је, тобоже, неки њихов познаник, официр, писао, а сва су почињала овако: „Седох, серце, на клупицу, узех перо у ручицу...” а зашто у ручицу? Па зато, да би оне ухватиле да не пише мушко, то јест да ухвате да је то, он, писао, па да се смеју.

Ђурђе, који је мрзео Аустрију, због много чега, али јој је пребацивао само то, да се у њој све ради писмено, у акту, био је онај, који је највише трчкао, мољакао, ургирао, акта, која су требала да омогуће да Трифунова деца дођу у Росију. Он није веровао да је све истина, што из сенаторске куће у Неоплатенси, о његовој снаји, брбљају. Трифунова жена је, према његовом мишљењу, хтела да се свети Трифуну, па се са фенриком Вулином, мало, као лолају, али то је дим, а не гори фуруница.

Да је хтела, не би Кумра узела балавца. Да се прочује.

Него је хтела, сирота жена, да се прочује до Трифуна.

Не ваља сад тражити да и децу своју да.

А кад се чу да је Кумра напуштена, а брежна од Вулина остала, Ђурђе је, неколико дана, био као занемео. Томе се није надао.

Као и његова браћа, био је осетљив, на све, што се о њиховој фамилији прича, па се кретао, зазирући, од сваког новог досељеника. Није му се, међутим, ишло на насеље, на пусту, тек узорану, земљу, него је чинио све, да га Бибиков задржи у Миргороду, а његов спахилук – како је ту земљу звао – нека ору ланцмани, које је Трифун довео.

Љубав према ближњима, кретала се, код Ђурђа, само у једном, уском, породичном, кругу. Нигде то не пише да он треба да се брине за туђу фамилију. Све до Кијева, Ђурђе је ишао, као да се креће према Павловом наређењу, и плану. У Кијеву, престао је да се сећа Гарсулија и да спомиње Гарсулија. Његове успомене, на Срем и Неоплатенсу, свеле су се на псовку, кад би споменуо своју ташту, госпожу Агрипину, која је бабац, а још рађа децу, и смањује његов тал у Анином миразу. Нити је више говорио о Дунаву, или Црној Бари, или Церу, нити помињао Сервију, њено небо, њене шуме, шљивике, па ни рођака, Исака Исаковича, кога је у Неоплатенси оставио. Помињао је још само таста, кога је сад јако ценио и сажаљевао.

Јашу, сенатора, а шмокљу.

Ђурђе је Павлу говорио натмурено, и о Петру.

Сав се, каже, изгубио, откад му је дете умрло. Нашао да преноћи, на маневру, са коњицом, у селу, међу плотовима, оштрим – као на коцу. Ни један коњ их не би прескочио. Ушао у мишоловку и дао се ухватити, од подофицира, на спавању. Волео би, он, да види, тог подофицира, који би се усудио да, њега, зароби, на маневрима. Разбио би му главу. А Петар је био будан. Мучен несаницом. Није се ни за пиштољ машио. Као јагње се предаде. Осрамотио фамилију.

Толикима је прво дете умрло. Нек запне мало. Са тим првим дететом, није, Петар, са његовом Шокицом, Војордање завршио, него тек почео. Он је, са њеним дететом, добио први бефел, дала му је знак, да може. Одсад ће деца, као што је и у Трифуна било, испадати, као пилуле из апотеке митровачких фратара.

Петар би требало, према његовом мишљењу, да оде у Кавкаску армију. Тамо се живи лепо, а виши, официрски чинови падају, са неба, као што кускуни падају. Петар Текелија био је оберлајтнант, кад је, пре четири године, тражио пашпорт у Бечу, па ено га куд је већ дотерао, на Кавказу. Шта ће овде?

Ако је до Кијева ишао, имена Исаковича ради, за Павлом, Ђурђе је од Кијева до Миргорода ишао, јер је његов национ тамо насељаван. Од Миргорода почев, Јурат Исакович имао је само једну мисао: ђенералску ленту!

Павле је видео Ђурђа, у једном ћошку, у споредној дворани, поред оне, у којој се играло, и у којој је, окружен дамама, ђенерал Иља Александрович Бибиков седео и игранку посматрао. У тој, споредној дворани, коцкало се, увелико, а у њој није било, ни зеленила, ни пољског цвећа, ни сунцокрета. Једино су, по патосу, били посули зелену траву. Шпилтиши су били постављени у форми звезде, а на улазна врата неко је био навукао тешку, татарску, завесу. Скоро сви, који су играли фараон, имали су, крај себе, женску – жену, или туђу жену – али официрску. За све време, док је Павле, у тој соби, стајао, са Ђурђем, и мрмљао и шапутао – при игри је владала мртва тишина.

Зидови су били окречени просто, бело.

Павле и Ђурђе су се видели, на том кречу, као две црне сенке.

Све што се догађало, у тој соби, видело се као сенке на зиду. Кад би неко на столовима премештао свеће, све би се те сенке премештале на зиду, као да су зазидана бића, претворена у људску сенку. Павле је, доцније, сећајући се како је Ђурђа у Миргороду видео, само то и памтио.

Растао се са братенцем, у Миргороду, прилично хладно.

Ђурђе му је обећавао да ће га, на насељу, представити Бибикову. У дворани, у којој се играло, у загушљивом мирису пољског цвећа, а по којој су се ђенерали, сербски, Хорват, Шевич и Прерадовић, сакривали, од Костјурина, као зечеви, који од трма до грма претрчавају, Костјурин је пролазио као мали цар.

За њим је, као река, текла гомила официра.

То јест она је текла за његовим ћеркама, које су биле лепушкасте, али које је отац држао врло строго. Сваки официр, који је са њима заиграо, имао је прво да добије дозволу од оца, уз вику, као да тражи артиљерију.

Међу официрима се знало да Костјурин сматра за простаклук, кад неки млад официр затражи његову жену, да играју, али да му је мило, кад му неко тражи ћерку.

Официри су пратили те девојке, као што голубови прате голубицу.

Њихов отац би, кад би се уморио, сео, скинуо перику, али не би одлазио са бала, све док не сване.

Имао је обичај да, у такве дане, кад му фамилија оде, не леже, него да узјаше и оде право да настави маневре, или параду.

У Кијев се из Миргорода враћао, у екипажу, а пратио га је читав ескадрон драгуна, и штаб. Официри су се отимали да, у тој пратњи, јашу. Трифун је био ушао у то друштво, случајно, само због те наклоности, коју је Костјурин према њему показивао.

Трифун је тражио Павла, кад је чуо да је присутан, а кад га је нашао, одвео га је, држећи га за рукав, у малу башту, у мраку, у позадини штала, у Команди, које Павле није ни видео.

Павле је, од првог тренутка, осетио да се не ради ни о каквој тучи, или мржњи Трифуновој, него, напротив, да га Трифун води да се мирно разговарају, у сенкама, далеко од пролазника. Трифун му рече само да има да му каже, нешто, важно.

У пролазу, при светлости једног фењера, Павле виде, опет, колико се Трифун подмладио, колико је утегнут, накићен, колико је кику намирисао. Сва се светлела. Чак је и брке обријао, тако, да је био прави Француз у лицу. Оно што је био од бркова оставио, било је танко, као нека, француска, четкица, за зубе, а десно и лево рашчешљано. Преко груди, Трифун је имао, плаву и белу, свилену, ешарпу, помоћника команданта, ахтирскаго, пука.

Кад су сели на неку клупу, Трифун запита Павла, зна ли Вишњевског? Вишњевски му је, каже, смртни непријатељ.

Павле му мирно одговори да зна Вишњевског, добро, и је ли га зато звао, да му то каже?

Ко је коме смртни непријатељ, никад се не зна.

И он је смртни непријатељ Вишњевском.

Ко ће кога, да труни, под земљу, видећемо.

Трифун му онда рече да нема времена да много прича, хоће да му каже само да је чуо, из женских уста – али мисли да је вероватно – да му Вишњевски спрема превару, да би му скинуо, не само сабљу и образ, него и главу. Шта је то, не зна, не зна ни та женска, али је нешто у вези са неким путом, у Санкт-Петерсбург, и Чрну Гору.

Павле му онда рече да нити се он спрема на неки пут у престоницу, нити у Чрну Гору. Ништа о том не зна.

Трифун је тврдио да му је та женска, која му то рече, сасвим сигурна, а опасност, у којој се Павле налази, смртна, па је и даље тртљао о томе, узбуђено, задихано.

Павле осети да се не ради о некој шали, или мунитви, Трифуновој, него да му је братенац забринут, искрено.

Тешко је дисао.

Или нек се поклони Вишњевском, каже, или да се у Кијеву састану, па да га претуку. Иако је Вишњевски прељубазан према њему, Трифуну, он је Исаковић, и готов да тог великог господина удесе, тако, да га ни рођена мати, да га узме на крило, не би могла препознати.

Павле онда, набрзо, исприча Трифуну, како је Вишњевски атакирао Варвару. А Трифун се на то зграну и сав се помами. Павле, који је, у опасностима, као и Петар, увек био заједљив, подругљив, а весео, поче онда да задева Трифуна, поучително. Ej како то? Трифун би Вишњевског на ражњу пекао, што му је снајку напаствовао, а он? Шта би са госпожом Софиком Андреович, на првом преноћишту, кад је Трифун одлазио, да јој милује и успава децу?

Трифун на то поче да виче да то није исто.

Вишњевски је, курварски, нападао, на туђу жену.

А он, без жене, бели удовац, отац шесторо, радио споразумно.

Прво треба кажњавати смрћу.

А друго дође, као кишица у пролећу – нико не зна како.

Видев да се Павле развеселио, Трифун, ваљда, да покаже да није само за то тражио брата, поче чаврља, како тражи децу. Како је тешко то, да нису само његова деца у росијску пасошу, него је, на несрећу своју, и госпожу матер њихову био уписао.

Вишњевски му је причао да Павле може, у тој ствари, бити од помоћи, ако пристане да упути молбу Русима, у Вијену, које зна добро.

И прочаја.

У тренутку кад су се растајали, Трифун стаде, заиста, снуждено.

Доћи ће он и појавити се у Кијеву; ако треба, удесиће он и Вишњевског, ако дирне у њихову фамилију, сви ће они опет бити заједно, на зиму, кад се скупе на насељу, у Бахмуту. Костјурин је њега високо дигао у ахтирском пуку, а још ће га дићи више, кроз коју годину – али, шта то вреди, ако не добије, од оног капамаџије, децу?

Кад год метне залогај у уста, па хоће да похвали јело, залогај му застане у грклјану, јер се сети деце своје, шесторо. А кад уђе, иза Коетјурина, у цркву, сети се

оног, што је још сисало, мало, кад га је последњи пут видео. Да може, побегао би од њих, у Сибиријy. Али не може. Долазе, да му леђа грејy, у сну.

Није знао шта га чега кад их је правио.

Петру је Бог узео сина, Петар се са Богом рвао.

А њему? Ћерка капамаџије Гроздина, и Гроздин, узеше му децу!

Шта каже Бог на то?

После чрезвичајног бала Костјуриновог, његов штаб и пратња разишли су се, у Миргороду, да спавају – где је ко знао и умео. Већина његових официра спавала је у дворани у којој се дотле играло.

На столицама и патосу.

Знало се да ће сваки ко преспава покрет Костјуринов, идуће јутро, заувек затворити себи врата, у његовој кући. А да ће ићи и пред суд, према маневарској етикецији. За спавање, на стражи.

Исаковић је легао, са седлом под главом, на траву, на улици, пред Командом, крај потока који је, ту, кроз траву, жуборио. Његов хусар, пробуђен, крај коња, био се испавао. Покрио је официра ћебетом, којим је дотле себе покривао.

То ћебе је, том човеку, у Срему, било кров над главом. Једини који је имао, кад се женио. Сад га је вукао са собом, по свету, као и своју жену и децу, које је био доселио, са Исаковичима, у Росију, у Подољ.

Звао се Маринко Мојсиловић, а био је из Голубинаца.

Те ноћи, пред зору, Миргород је био осветљен, новом, првом, четврти, Месеца.

Све се било стишало.

Хусар је, дотле, код коња, очекујући Павла, мирно, као заклан, спавао, а после је, вртећи главом, посматрао официра, коме је био додељен, као коњушар – како се трза, мумла и преврће, у сну. Тек што беше свануло, приметио је да Павле лежи непомично, са ћебетом до носа навученим, али да не спава. Лежао је отворених очију. Пиљио је у Месец.

Маринко је, после, у Подољу, причао да он зна да Исаковичи, отворених очију, спавају.

Костјурин се из Миргорода, у Кијев, није на коњу враћао, него је путовао са својом фамилијом, у екипажу, четверцу. Официри су га пратили, на коњу, понизно, као што је Маринко Павла пратио, а гунђао, на путу.

Команда у Миргороду, у то доба, била је на главном сокаку, који је био прав и дуг, а сав у липама и багрењу, под којим се ређао низ дрвених, шарених, кућа, у ладолежу и сунцокрету и трњу. Све је било почело да вене, а спржено у врућем, дугом, лету.

Чкаљ, читав жбун чкаља био је ижђикао из земље и улазио у сваку авлију. Ујутру је, сад, цео Миргород мирисао на краве. Насред тог сокака, међутим, велики догађаји у Росији оставили су траг, који је био непролазан, а знак, да се човек труди да не заборави што се целом једном народу, целом једном крају, десило. То је била велика рондела, са шишаним дрвећем, као да су у Версају, а у тој рондели, била је нека врста сувог бунара, у форми барокног, воденог сата, клепсидра, у камену. То је био споменик, стар сто година, који је овековечио – требао да овековечи – тренутак, кад су Руси добили Украјину.

Испраћај команданта Кијева, велика церемонија, одигравала се, ту.

То јутро, код те ронделе, код тог споменика, испод једног јарбола, са којег је висио, на свили, двоглави, црни, царски, росијски, орао, стражу је давао пековски драгунски пук, у ком је било Срба.

Гомиле досељеника у Нову Сервију, па и росијски мужици из околине, скупљали су се, кад Сунце грану, ту, да виде одлазак Костјурина, и параду. Било је у том свету и Татара и Козака.

Кад Исакович устаде, оде прво у Команду, да се умије, на бунару. Затим у зграду, да га очеткају, очисте, намиришу и да му повежу кику.

Костјурин се још није био појавио на прозору.

Док су Павлу везивали кику, Мојсилович му дође и јави да га чека брат, да треба да изиђе пред капију.

Кад је Павле изишао, виде Петра, како стоји, наслоњен, код његових коња, о дрво, као изнемогао. Био је барусав, блед, утањио, као да се целу ноћ у грозници тресао.

Трикорн му се био накривио, куртка му је била раздрљена на врату, чизме су му биле прљаве, а био је и напит, очевидно.

Није имао сабљу, ни официрску ешарпу. Кад му Павле притрча, Петар узвикну да га је синоћ тражио, а да је дотрчао, да га замоли, нешто, набрзо, јер је у кућном затвору.

Његове иначе тако плаве очи, севале су у неком, зеленом, бесу.

Стајао је као да се нечим поносио.

Павле га ухвати за рукав и одведе, испод грања, у сенку.

Петар му рече да је жељан да отпусти жену. Моли га да му помогне и наговори Трифуна и Ђурђа, да и они на то пристану и не срамоте фамилију, у туђем свету. Варвара има у Бачкој своје богатство. Има и тетака и стрина у Славонији. Неће просити.

Млада је, удаће се.

Њихово је дете умрло.

Таст га је проклео.

Та клетва га стиже, ма куд отишао.

Неће да води са собом жену, из несреће и јада, у несрећу.

Што је било било, али жели да остане сам на свом погребу.

Не треба му жена за милостињу!

Павле покуша да га прекине и нудио му је, да тај разговор наставе у Кијеву, или кад он буде дошао на насеље, а доћи ће ускоро.

Петар му, међутим, подвикну, љутито, да је дошао да га моли, и то, да поради код Витковича, да га не суде и не изводе на суд, као мечку. Нека га деградирају, нека му даду апшит, али неће да га саслушавају и о њему брбљају и да га сажаљевају. Не тражи им ни земљу.

Само да га оставе на миру.

Није, он, него Шевич имао команду, Шевич је изабрао терен за коњицу, други су решили, преноћиште, у селу, други су га послали у мишоловку. Зна се како би он ратовао. Увек је, због других, страдао. Корнети, лајтнанти, премијерлајтнанти, капетани, секундмајори, премијермајори, потпуковници, пуковници – све то, врти се, у кругу. Командује. А ђенерали нас воде, десно, па лево, па напред, па натраг, па пуцамо, али не мећемо олово. Да је њему дато, само једно слободно козачко село, и команда, он, Петар Исакович, нуди им опкладу, клео би се, да би до Азова јахао.

Не може њега нико учити, шта је рат. Они би требали да иду, код њега, у школу. Него су га везали за лајтнантску шаржу, као за клепетушу, па је овако завршио. Једва чека да скине хусарску куртку.

Зна он да Живан шапуће, како није читав, откад га је коњ ударио, мало, у главу. Није цео човек, ни код жене више, кажу. Нека, нека – неко ће загристи, на крају, у

траву. Кажу да он, Павле, има опет уво Костјуриново. Тражи му само да му изради апшит у Кијеву, а то ће бити и последње, што му је тражио.

Павле га је пригрлио, и молио да му да недељу дана.

Да да дишкрецију. Даће мито. Ни говора о неком суђењу.

А дотле, Петар треба да ћути, као да је омутавио.

„Кад би се, уосталом, на суду прочитало, шта си, Петре, био, у сирмијским хусарима, застидели би се. А што се тиче Варваре, не дај, Петре, такву жену. Ником Бог, међу нама, није такву жену дао. Слеп си код очију. Осврни се и погледај, како је прати сто мушких очију, како за њом гледају. Цео Кијев би пред њу, да може, велур, простирао, да не гази по блату. А ти си је једини добио. Па зар ти, муж, сад, кад јој је твоје дете умрло, другом да је нудиш, и подводиш? Је ли ти је сврака, Петре, мозак попила?“

За тренутак се чинило да ће га братучед, Петар, у беснилу и очају, ударити.

Да ће Петар насрнути на Павла.

У том тренутку, међутим, дотрчаше кола Костјурина пред капију и застадоше пред капијом Команде, да Костјурина сачекају. Коњи се беху узнемирили и почеше да се пропињу. Слуге поскакаше, да их смирују, а једна рота пехоте поче да потискује, на другој страни сокака, пред кућама, гомилу.

Павле је видео само како пред њим Петар саже главу.

Био је трикорн натукао на очи, као да му сунчани зраци сметају.

Онако блед, као изнурен неком болешћу, Петар је пред њим стајао и тужно га посматрао. Затим рече брзо: „Ајс, дугоњо! Ти си ме овамо довео, па се, као у Вавилону, више, иако смо браћа, не разумемо! Аха! Не терам ја жену, брате љубезњејши, што ми је мило, него док је још време едно! Још смо млади и на путу! Нека иде, док је млада, док је, до смерти њене, још, далеко!“

Петар се затим окрете нагло, као да се бојао да ће сусрести Костјурина, па оде, као да је неки коњушар, који је код коња био.

Павле није могао, ни да га задржи, ни да пође за њим.

Него је узјахао и потерао коња у гомилу официра, која је уседала пред Командом и окупљала се, око екипажа Костјуриновог.

Павле је у том друштву јахао међу последњима.

Све што се, затим, још одиграло, у Миргороду, доживео је, као у сну.

Топови су грували негде, иза варошице.

Команде су одјекивале на сокаку.

Хусари појахаше уз лупу бубњева и песму.

Костјурин се, код кола, праштао, од Бибикова и Гљебова.

А затим поздрави, и Хорвата и Шевича и Прерадовича.

Само, док је Бибикову гласно изговарао титулу и одао по правилу, салут, за Хорвата и Шевича и Прерадовича додирну трикорн, прстом, као да се почешао по глави и забо кажипрст у перику.

Хорват му нешто довикну.

Шевич се испрсио и стајао, матор, раскречено, чврсто.

Прерадович је Костјурину, у колима, намештао ешарпу, која му је висила из кола, у точак, на екипажу.

Честњејши Исаковић вратио се у Кијев, са својих, првих, маневара у Росији, уморан и утучен.

Пре три године, Павле је присуствовао маневрима, под Пештом, које беху посетили и Њихова Величества, Франциско први, император римски, и Њено ц. к. Величество Марија Терезија, императрица римска и краљица хунгарска. Ови маневри у Росији били су, међутим, у животу Исаковича, сасвим различити.

После оних, под Пештом, враћао се својој кући, млад, задовољан, весео, јашући, у седлу, по турски, сред гомиле распеваних, сирмијских хусара.

Јахао је великог, тешког, неуморног, зеленка.

Био је сретан, ожењен, женом која га је волела и која је имала, кроз месец, два, да роди.

Био је безбрижан.

На ноћишту, виђао би своје братенце, који су били исто тако сретни и весели, па су ђискали у колу, сваке ноћи, и подврискивали.

До на крај видика, где год би преноћили, крај села, у врбацима и бари, гореле су ватре подунавске коњице.

Били су добили похвалне грамате, а исплаћени су им били заостали, порциони, новци.

Живот им се чинио пријатан.

Иако, и тад већ, њима, у души, до тих величества, није било много стало, иако је Павле Марију Терезију видео само са одстојања, као и хунгарски официри, који беху пуштени да се приближе трибини, на којој је, у цвећу, лепа и дебела, императрица седела, са својим мужем – кога је звала Францл – сјај аустријског Двора био је толики, да су били очарани. Трифун, сиромах, мислио је да је цела хаљина Марије Терезије, сухо злато, а безбројни каменчићи, који су на њеној хаљини и њеном шлепу блистали, брилијанти. Таква је, каже, морала бити и царица Милица, императрица Срба.

Ђурђе је описивао, загледан у Марију Терезију, са једно педесет корака, њене телесне чари. Хвалио их је тако, да је могло да му се деси – да га је ко чуо – да прође као Јоан Божич. Петар је једини, и у то доба, кад се очекивало да Варвара затрудни, имао брига, са својим тастом, али се тешио да му је жена, ето, исте вере, као што је и императрица њихова била.

На обзорју живота Исаковича, није још било црних облака.

Били су накићени, нагиздани, охоли, а мада су турски ратови били прошли, још им се чинило да су, у свом националну, први. Својим хусарима били су блиски, више него што се данас мисли – кумови, рођаци. Све што није ратовало, међутим – занатлије, комерсанте, бирове, па и сенаторе у Неоплатенси – дубоко су, ћутке, презирали. На Косову – имао је обичај Ђурђе да каже – терговци, нису били. Торбоноша није било у Лазаревој војсци.

Повратак са тих маневара чинио им се, као непрекидни сватови, свуд куда би пролазили – као сербски сватови у Бају, у Сиригу, у Сомбору, у Ади, Мошорину, тако да се тек у Варадину братија разилази.

Иако је та земља била у туђем царству и краљевству, они о таме нису много знали, они су је, сву, својом сматрали, добивену од Турака, „mit dem Säbel“!

У њиховом незнању, та земља је била, свуд, сербска, њина, а пружала се далеко, бескрајно. Многобројне женидбе и кумства, толико су били, те официрске породице, повезали и помешали, да се сваки међу њима, у Араду, у Темишвару, у Вуковару, у Шиду, у Митровици, осећао као да су ту рођени, ожењени, сахрањени, па васкрсли. То не значи да ти досељеници из Сервије, међу Муцулама, Копшама, Трандафилима, Дарварима, нису своју немаштину осећали! Злато и дукати били су јачи, у војсци, и Вијени, од сабаља. Само, иако су сиротињу своју крили и са њом се спрдали, они су богатство, чак и својим женама, као нешто горе од сабље, пребацивали, подругљиво. Уображени Петар чкиљио би пред својом женом, сенаторском ћерком, кад би она хвалила Стритцеског. Рекао би: „Отац ти је, Шокице, сриће ти, шта ћеш, али није царевац!“

За Петра Исаковича само је ратник био цео човек.

Трандафили су били, за њега, ћифте, бакалаћи.

За Павла Исаковича, губитак коњице, њихових застава, цркава, укрепљених места, били су као поновно усековање цара Лазара.

Силазак са коња, у пехоту. Пропаст!

При повратку са маневара, сад, у Кијев, честњејши Исакович био је у много различитијем расположењу. Сви су, у фамилији његовој, у Миргороду, сад, били приметили, како му слепоочнице, све више, седе, иако је био тек тридесет и осам година. При одласку из Миргорода, кад се растао са Петром, видео је, при испраћају Костјурина, само Трифуна. Пришавши му, Трифун је могао да му каже само неколико речи. Опет о својој деци.

Павле је био толико снужден, уморан, неиспаван, жалостан, да је једва и чуо шта Трифун говори. Није знао, чак, ни који је дан, тог јутра, док не упита Трифуна. Трифун му рече да је субота, дан Свете мученице Софије и кћери. Сетивши се онда госпоже Софике, са којом је Трифун путовао, и поред његове Дунде Бирчански – и жалости за децом – Павле се намргоди. А после, и нехотице, осмехну.

Трифун се хвалио да ће, наксутра, преузети команду, над ахтирским пуком, као заменик команданта. Некакве су мађије на њему, каже, јер наксутра је понедељак, а дан Светог Трофима – као наручен.

Чега све нема – рече Трифун – у Росији!

На том повратку из Миргорода у Кијев, Павле се био сневеселио, и због велике разлике, у самој земљи, видицима, поднебљу, између његовог Срема и те земље у којој ће одсад живети. Та земља, кроз коју је пролазио, путујући у пратњи Костјурина, била је, на почетку јесени, врела и запарна. Личила је на Бачку, али је за њега била ипак тужан доживљај. Кад би се осврнуо и погледао уоколо, помислио би: они ће се дакле населити ту, живети и живот свој завршити, ту. Његовој селидби дошао је дакле крај?

Та земља, равна, бескрајна, чинила му се плодна. Црна, масна. Сух штап да у њу засадиш, кажу, проклијао би. Била је, међутим, пуста. Дрхтала је још од успомене на Турке и Татаре. Понегде само понека шумица. Понека речица. Понеко брдашце. Понеки багрем, понеко насеље, у сунцокретима, а затим свуд опет трава, трава. Док не претрчи понека лисица. Понеки зец.

На видику се појави коњаник, па нестане.

А Сунце гори, гори, огромно, а личи на сунцокрет.

Кроз ту велику празнину, Павле нигде не чу песму, а кад би се зачула, јављала се са топотом коњаника и прошла са њима. Досељеници нигде нису сусрели росијски народ – безбројни, росијски, народ – о ком су толико слушали у Кијеву. Оно што су сусрели, били су појединци, крај неког кућера, крај неке речице, понеки старац брбљиви, који је, сам, живео у својој колиби, крај свог челињака. Понеки млађи човек, који је био расплео рибарске мреже, на крову свог кућера, пуног деце, а који их је гледао, са мржњом.

Што је било најлуђе, за Исаковиче, они су, приликом тих маневара, међу официрима, сусрели неколико Немаца, који су, са највећим дивљењем, говорили о Прајсима и краљу прајском. Отворено, без устезања, не кришом. А кад су се Исаковичи распитивали, ej, како то, речено им је, да ћуте. Будући владар свих Руса и свих Росија, Прајс је у души, и прајски муштра своју гарду. Мислили су да сањају будни, кад су то, од Витковича, чули.

То никако нису разумели.

Међу официрима, међутим, кад је била реч о ђенералима, који су се, у ратовима, били истакли, и који ће доћи да виде идуће маневре, око Кијева – много веће, на пролеће – спомињали су се странци и страна имена, каква су Исаковичи, и у аустријској војсци, били чули, а која су била ирска, шкотска, француска, само они то нису знали.

А што их је, још више, било зачудило, сви ти Немци, и међу нижим официрима, које су у Миргороду, и Кијеву, упознали, говорили су, не немецки, него руски. А они нису руски знали.

Рус је, мислили су, сваки, ко руски говори.

Официри, многобројни, које су сад већ знали, чинили су се Исаковичима као неки зид, пред народом, руским, који су, радознало, тражили, а нису налазили. Павле је сасвим другаче замишљао, како ће се, са росијским народом, састати, кад се у Росију одсели.

Уоколо у тој земљи, чуо је, да већ многа села имају сербска имена, да су већ многи његови сународници ту насељени, али су та насеља ипак била ретка, далеко, у тој великој празнини.

Нигде није налазио сватова, рођака, кумова, нигде није било ни Сирига, ни Тителa, ни Овче, ни Борче. Само су ватре компанија, које су се враћале са маневара, гореле, и ту, доцкан, у сумрачју, на видику.

Исакович, иако то не би био знао изразити, данашњим речима, иако није био нарочито писмен, а од књига памтио само једну, немецку, у којој се описивао свет на једном острву, блаженства, далеко, у Океану, није био без мисли, ни без осећаја.

Наслутио је, ноћу, крај ватре, откуд та страшна и тужна разлика, између оне веселости, после маневара, под Пештом, и те жалости, овде, и велике утучености.

Они нису били рођени на овој земљи.

Они су, и тамо, у Срему, били дошљаци, из Сервије, из Црне Баре, али су били међу своје сународнике дошли. Затекли су, у новој Србији – како су Срем и бачку земљу били назвали – као и у Темишварском Банату, свуд, на обалама Саве и Дунава и Тисе и Мориша и Бегеја, хиљаде и стотине хиљада својих сународника.

Овде, у Росији, нису никог затекли.

Били су, неколико хиљада, расути, у огромној празнини.

Скупили су се били, мало више, око земље, која се звала Криви Рог.

За време тих маневара, Исаковичи су сазнали, не само да их има мало у тој огромној земљи, него и то, да терају, са својих огњишта, оне, које су били затекли, а који су били ретки и сами, у тим цветним долинама, где је трава мирисала тако опојно, сунцокрети били тако огромни, а челе зујале, где год се човек настани.

Терали су са његове земље свет који се беше ту родио.

Павле је видео гомилице тих мужика, који су стајали, дуж пута, забленути, док војска пролази и пева, сербски.

Кад би прошао кроз неко њихово насеље, видео би опет те ћутљиве људе и њихове, лепооке, босе, жене, како ћуте и како су руке прекрстили преко груди. Жене су, опет, имале те снажне, лепе, ноге, које су биле голе и црне од блата, до колена, које више никаква вода не може да спере.

Стајали су пред њим, као што су и на превојима Карпата, стајали.

Команда у Кијеву почела је, дуж татарске и пољске границе, да расељава становништво, према тражењу ђенерала Хорвата, Шевича и Прерадовича. Досељеници су тражили своју земљу, засебну територију, у тој туђој земљи.

Они су не само руку цара Лазара хтели да селе, него су мислили да се и земља цара Лазара може селити.

То исељавање урођеника, да би се населили Хорватови људи, доцније, престаде, кад су и тамо турски ратови прошли – али је у тренутку тих маневара Костјуринових, још било на дневном реду. Кад је Хорват, човек силовит, почео да глоби и узима новац од својих официра, пао је под истрагу и завршио у аресту. Тек тада су и евакуације престале. Али је честњејши Исакович још видео, то.

Исакович се, међутим, у кући трговца Жолобова, био спанђао са његовом слушкињом, која је била лепа, пуста, а имала ону чудну моћ руску, да, речима и причама и песмама, ражалости.

Она није била, ни тако намирисана, ни тако умешна, у љубави, као што је била госпожа Евдокија у Вијени, али је била страсна, а силна, па је Павлу, у постељи, причала, и о својој фамилији, и целом том крају куда су се сад Исаковичи насељавали. Те приче су биле жалосне.

Они су, један народ – и тако већ намучен – исељавали.

Као што је оно насељавање Немаца, са Рајне и из Лотарингије, у њихову земљу, било несхватљиво, збркано, а велика неправда, у крајевима које су крвљу својом били натопили и откупили – Исаковичу се није чинило право, ни то њихово насељавање, у миргородској околини, и код Елисаветограда, који су против Турака зидали.

Ђурђе је био, уз секундмајорство, добио, на Донецу, толико земље, колико у некој недогледној, банатској, пустари.

Петар Исакович је, поред њега, добио једну благу низбрдицу, за коју му је требало пола сата, да је објаше. Свет, који је имао већ, на тој падини у долини, своје кућере, имао је, или да се исели, или да падне, са својим кућерима, од липовог дрвета, са нешто оваца и обора за свиње, под иго војеног паорства. А тај јарам био је тежи, него онај, који је развојаченој милицији сербској, министар Коловрат, у Вијени (– за Србе је тај министар био њихов сународник, одрод, Кољиврат –), решио да се по Темишварском Банату раздели.

Трифун је, недалеко Петровог насеља, добио – како рече – биће неких триста ланаца, пет воденица и читаво село руских паора, међу које је насељавао своје сератлије, који су са њим били дошли, а створили читаву трговину по кућама, ашова, коса, мотика, гвоздених, које су са собом били донели. А биле су на цени.

У целом том крају, где је било и гвожђа у земљи, секире су биле ретке.

Павле, који је у Кијеву имао највише новаца, остао је, при расподели земље, најсиромашнији.

Он се у Кијеву, при коцкању, био спријатељио са једним од највеселијих и најомиљенијих коцкара у Кијеву, који је био козачки капетан, а звао се Укшумович.

Тај млади официр, земљак Исаковича, сељачког порекла, био је добио богату жену, Рускињу, при игранки. Прескакао је два коња. Био је леп, лак, са очима, које су се смејале, а знале да, женској, говоре.

Он је Павла био наговорио, да наручи кућу, као што се голубарник наручује – од липовог дрвета, готов. Кућа је била готова и чекала је Павла, при изласку из Бахмута. Сви, који су, из тог укрепљеног места, излазили, морали су да пројашу крај дрвеног моста, откуд је један путељак водио према Исаковичевој кући. Била је сва у башти, пред једним шумарком – који је припадао Павлу, на цртежу парцеле, коју су му дали, а која се благо спуштала, кроз траву, према варошици.

Укшумович је говорио Павлу да ће ту, на путу у Бахмут, и из Бахмута, кроз годину, две, све бити у воћкама. А населити се тесле, и населити се ковачи. Бахмут ће, каже, постати његов гарнизон.

Тај млади капетан – који је прескакао коње – чинио се детињаст, неозбиљан, расипник, коцкар. А говорио је Павлу да има само једну жељу у животу, да му жена купи четверац и да узме узде, за четверац, у руке, као Рашковичи. Показаће Русима, каже, да возити, на три коња, не вреди. Него на четири.

Укшумович, скоро неписмен, био је поднео један елаборат Костјурину, да све досељенике, у козаке, претвори.

Посинка Вука Исаковича поштовао је јако и покушавао да га неком Рускињом ожени. Добре су, каже, не могу боље бити.

Честњејши Исакович имао је чудан осећај кад је, за време тих маневара, отишао да обиђе ту кућу, и да види, где ће одсад живети.

Кућа, сама по себи, није се ни у чему разликовала, од осталих кућа у Бахмуту и Бахмутској провинцији. Била је од липовог дрвета, чврста, још мирисна, а на њој није још било врата, нити су били прозори.

Белела се и жутела, прекодан, изнад друма у Бахмут, пред шумарцима, који су били почели да жуте. Први листови, са дрвећа, већ су опадали, спржени, а увели. Кућа као кућа – али сасвим празна.

У њој није било ни намештаја, ни живе душе.

Укшумович је Павлу нашао две слуге, сународнике, који су имали жене, Рускиње, и населили се, пред кућом, на пољани. Они су били почели да, земљу Павлову, опкопавају, да је омеђе. Павле је обишао своје имање јашући. Крчевина око куће била је пуна веверица.

Црвендаћи су скакутали све до руке Павлове, кад је сео на праг.

Помисли, дакле, да ће, ту, провести прву зиму.

Да ће ту, одсада, живети.

Та празна кућа, која није имала пенџере, а која је сва још била у дубокој трави, била је тужан доживљај за Павла, у Росији.

Он је, као изгубљен, обилазио избе, у тој кући.

У њој није било никога и његови су кораци, на поду, дрвеном, тупо, одјекивали. Као да, са њим, још неко хода по кући, али тај други, увек у другој просторији.

Честњејши Исакович застао је и код празних прозора.

Испод њега била су поља, варошица, а изнад њега, шумарци пожутели и посечено дрвеће и пањеви, у трави.

Није било комшија, нигде, у близини.

Кад би се нагнуо, из тих, празних прозора, у сумрачју, после, све би нестајало у тој пољској помрчини: и Бахмут, и друм, и путеви и шумарци пожутели. Не небу су се,

рано, јављале звезде, али бледе. А, тих дана, био је нов Месец у Росији, и у Бахмутској провинцији.

Под утиском свега тога, Исаковић је, после, вративши се у Кијев, осећао да се крај, једном животу, и његовом и његових братенаца, ближи. Отпочеће неки живот нови. Ђурђе ће – Павле је то слутио – све више живети за војску, за свој пук, а враћаће се само, ноћу, Ани. Трифун ће се, све више, изменити, и сачекаће смрт, у том новом, бећарском, животу, који Павле није водио, пред светом, али који су удовци у то време, не кријӯћи то, сви, водили. Кад се Андреович буде појавио у Бахмуту, место госпоже Софике, Трифун ће већ наћи нешто ново, али исто тако младо.

Док једном не изгуби главу, или га не пребију намртво, сународници.

Павле више није хтео о том да мисли.

Он се, после тих маневара, вратио у Кијев, са осећањем узалудности, које осећају, обично – привремено – људи, кад им нека намера не може да се оствари. Него све испадне другаче, него што су желели. Павле је мислио да је он, а не неки случај, и судбина, покренуо Исаковиче да се селе у Росију, па је сад био невесео, кад је видео, како ће се населити и где ће живот завршити. Тај охоли, ушепртљени, удовац, није ценио, нимало, парцеле, земљу, богатство, које су, по плану ђенерала Бибикова, добили. Сујетан, тај Исаковић је био жељан нечег другог.

Да се истакну. Да их саслушају о Сервији.

Да се освети Гарсулију.

Да у Вијени увиде шта су изгубили!

Као и Петар, Павле је носио у срцу неугасиву жеђ да, у Росији, буде представљен росијској царици, Елисавети. Неки су, међу досељеницима, и пре, у томе успели, и Павле се надао да ће и он успети.

После неприлика, које је имао да гледа око Костјурина, био је почео да губи наду да ће, икад, до Санкт-Петерсбурга, стићи.

Та жеља, тај сан, му се неће остварити.

Умал' не остаде, додељен на инвалидски протокол.

Са пензијом од триста рубаља годишње, за капетана.

Будућност му се сад указа у силуети Бахмута. Живот, како га је Укшумович водио, безбрижан, у коцки, у јахању, у лову, у маневру.

Ко то не жели могао је сићи на Азов па се ноћу клати са Татарима.

Петар Текелија изабрао је био Кавказ, у снегу.

За време тих маневара, у околини Миргорода, честњејши Исаковић је, у сваком случају, могао рећи да је научио нешто, иако није био нарочито писмен, ни начитан.

Увидео је какав ће крај сви они имати, и у философическом смислу, у Росији – крај који ће и он имати.

Био је исти, који би и у Аустрији имали.

Неки ће бити граничари, на пољској граници, где ће, као жбири, хватати мужике, који беже испод ига паорског у Украјини. Други ће отићи на молдавску, турску границу, па ће тамо оставити своје кости. Руски народ, Москву, Санкт-Петерсбург неће ни видети, нити познати. Између њих и росијског народа, као да су некакве маћије, неки зид – они ће бити ајлугџије и неће га ни сагледати, ни пољубити. Комшије су им Козаци и Татари.

А много су даље од своје Сервије, него што су од ње, у Срему, и на Моришу, били.

Даће своју крв, па ће, у јесени, у степи, у Азову, нестати.

Ни један жив човек, међутим, још у пуној снази, не одриче се, лако, наде, сна, мисли, које је на срцу носио, у младости. Пливач, који је запливао далеко, ка другој обали, не може више да се врати, кад је далеко отишао, иако осећа да ће га дах издати, па ће клонути. Зато је друга половина живота тих Исаковича била, као што то обично бива код мушкараца, дубља, дирљивија, него прва. Дирљивија од младости.

Само ми ту другу половину живота Исаковича не знамо.

После тих маневара, у документима тог времена, још се помиње, два-три пута, па ишчезава, као што су толики, који се одселише, из свог отечества, ишчезли.

Знамо само да се Исаковичи, ни кад су своју судбину већ увидели, на својим насељима, на Донецу, Росије нису одрекли. Москаљи их нигде нису забележили, да су се опет вратили. До смрти су били дакле решени да остану верни свом росијском сну.

Иако је у росијској армији, тада, настала права литија дошљака, странаца, који су били у Санкт-Петерсбург нагрнули, сербски досељеници били су лепо примљени. У аустријској војсци, која је почетком XVIII века ослобађала Сервију, окупирала Сервију, губила и предавала Сервију, исто су тако странци командовали, Савоје, Лотаринги, Хамилтони, Марули, Хоенлое, Валиси, Сукови. Тако је било и у Росији. Честњејши Исакович ипак није био изгубио наду да ће се све то свршити појавом Руса, у Сервији и Црној Гори. Ни Хорват, ни Шевич, ни Прерадович, заиста, нису се могли потужити на то, како су били примљени у Миргороду и колико су добили.

И они су били странци, али странци, који су били, Русима, браћа, рођаци, па су их тако и мазили. Иако је у росијској армији, у то доба, била завладала страшна строгост, и према странцима, планови и предлози Хорвата, Шевича, владике Василија, па и Бестушева, одбачени су тек после неколико година – као, за сада, неостварљиви.

Тестамент Петра Великога, који нико није био видео, али сваки знао, није био заборављен. Знали су га и на Двору, знала га је и царица, и Шувалови, па и Костјурин.

Царица је, те године, 1753, још потписивала, сваки акт, који јој је поднет у корист сербских насељеника у Росији. То јест потписивао их је канцлер Бестушев. Царица је била толико лења, на писању, иако је писала и елегије, да јој је требало, три године, да напише писмо, кад се накани.

Честњејши Исаковић је, крај свих неприлика, које је у Кијеву имао, морао осетити да је он крив, а не Руси, што није успео да стигне до Санкт-Петерсбурга, носећи у свом пртљагу, Сервију.

Он није крио да жели, као и његов брат, Петар, да буде примљен у аудијенцију код царице и да јој напуни уши, причом о свом националу, који чека на њу, у Турској, у ропству, плачући.

Други, његови, сународници били су примљени и код царице Ане, и код Елисавете. Па ако и не буде стигао он, па ако он и заврши у кући без пенџера, у Бахмуту, са слушкињом Жолобова, у самоћи, други његови сународници ће стићи. Постао је био већ познат у штапсквартери, по томе, па су сви официри знали да тај Србин жели да разговара са императрицом, као да им је императрица обавезна да буде, за њих, нека мати. Која има, не само безброј брилијаната, него и земаља, до Камчатке, и армију која је безмерна, као Сибир.

При свом повратку у Кијев, из Миргорода, при почетку јесени, Павле је био наслутио још нешто, што су и други његови сународници били наслутили, у Росији – иако су такви били ретки.

Неће, не може успети, није то у његовој моћи, да своје братенце и њихове жене, усрећи, иако их је он у Росију довео.

Нити зна, нити ће моћи знати, нити то од њега зависи, како ће Ђурђе, или Петар, или матори Трифун, завршити. Сви су сад они утонули у неко огромно море и сви су сад само зрно песка, на обали. Појединци су само, у судбини велике заједнице сербских насељеника, па, осим тога, и у још већој заједници, руских армија.

Кад је једном, за време тих маневара, разговарао, са протом Буличем, у Миргороду, прота му је рекао: Прича о теби, синко, овде, у Росији, претвориће се у причу о многима. А слушајући проту и Павла, стара Шевичка је додала: Романца о њему, о Ани, о Варвари, претвориће се у романцу свих, који су се доселили.

Иако Павле није знао шта је то романца – није хтео да пита – он је знао да се, о тој бабетини, прича да зна француски, па је слутио да је то, што каже, нешто из малог у велико. Наслутио је шта баба хоће да му каже. Није једна веверица, у шумарку иза његове куће, верала се, за лешником, на грани. Многе су долазиле и седеле на свом репу. Чинило се, каткад, да мора бити да су на свету безбројне.

Појединачне судбине Исаковича, њихове љубави, њихове сахране, неће више бити, као што су, у Срему, или Темишвару, биле, појединачне среће, појединачне жалости. Него је Исакович разумео да ће све то утонути, у неки нови, заједнички, исељенички живот, који ће све њих, заједно, као повезане, усрећити, или унесрећити.

Кад је угледао Дњепар, код Кијева, при повратку из Миргорода, честњејшем Исаковичу се учини да се он, Исакович, не враћа, исти. Живот му је био, до Кијева, удовички – био је човек усамљен, курјак, лептир, намћор, поток – а одсад ће морати, да се изгуби, у неки заједнички Дњепар, маторе Шевичке. У реку живота, која, почев од Кијева, па све до мора, све са собом односи, и лето, и почетак јесени, и лишће које жути, и које је било почело да опада, у авлији Жолобова, на једној јасики.

Маневри сербских, новоуспостављених, пукова, у Миргороду, насеља која је видео, све је то Павлу показало једну војску, која није била, ни близу, онако раскошна, као што беше аустријска. Изузев пети кијевски, гренадирски, пук, књаза Рјепина – који је био чак и раскошнији. Та нова, руска армија, међутим, била је, очигледно, тврђа, бурнија, силнија, него она, коју је имао на расположењу Енгелсхофен, или она, кирасирска, којом је командовао Сербелони. Као што су овде, и Сунце, и олују, и Дњепар, били махнитији, него реке, регулисане према плану грофа Мерци.

Маршеви су били дужи, команданти немилосрдни, коњи дивљи, сан краћи, јело шта се нађе, а кад се маневрисало, ишло се, до глади. Па, иако је била забрањена, теоријски, у маневрима, борба прса у прса, било је и рањеника, у тој ратној игри. Геометријски замишљени напади и судари, на мостовима и при прелазу река, били су тако снажни, да је било и мртвих, у тој гужви.

А чинило се, пет дана, да топови Бибикова не пуцају, већ шенлуче.

Дим пушчани и топовски лебдели су над Ингулом, као облаци.

У гренадирском пуку књаза Рјепина говорило се, у шали, да се од топова Бибикова не може мирно поседети, ни на латрини.

Бибиков, кажу, пуца, и на појединца, из топа.

Не може, кад се нешто миче, да одоли.

Под утиском похвала, вике, славља, којим су се маневри завршили, у штапсквартери Витковича завладало је весеље, па се шапутало да ће маневри, на пролеће, године 1754, бити још већи, па ће, и царица, у Кијев, доћи.

Теза ће бити – причао је Виткович – да ће идући рат бити прајски.

Иако се идући рат предвиђао, као рат прајски, Виткович је тешио Павла да Срби, то јест Турци, нису заборављени, и да ће неки, сербски пукови бити изведени на молдавску границу, чим пролеће гране.

И заиста, крај свега тога, што је, међу официрима росијским, било говора, у Миргороду, скоро увек само о коцки и жени, или о Костјурину, крај свега тога, што су му се, ти млади кнази, Руси, чинили лакомислени, надмени, тискајући се да што више јашу уз екипаж, у ком су Костјурина, у Кијев, враћали, сви су се ти млади официри уозбиљили, кад им је Павле говорио о Турској. Нису знали, ни Белград, још мање о Сервији, а врло мало и о народима на Балкану.

Међутим, кад би се поменуо тај рат, са Турском, који мора једном да се продужи, сви би ти млади Руси, као и он, имали једну исту мисао, једну исту слику у уобразиљи. Она им је била урезана у памети, жигосана у чело, а на дну очију, иако је нису видели.

То је била слика коју је Петар Велики оставио армији.

Она је треперила, и кад се о њој није говорило, на дну свих тих пијанки у Миргороду и Кијеву, којом су гренадири маневре прославили.

Она је светлела у њиховој свести, као што у мраку светле далеки вулкани. Кад би се поменула, сви би се уозбиљили. Није имала хришћански, ни верски, смисао, као што су то доцније, при крају XVIII века, на Западу, философи мислили.

Него је то био симбол, знак, руски, војени, велики.

Крст на Аја Софији!

XXVII ЧЕСТЊЕЈШИ ИСАКОВИЧ КОД ИМПЕРАТРИЦЕ

Према протоколу инвалида, у штапсквартери бригадира Витковича, Исакович се водио на списку инструктора једне полукомпаније гренадира у Кијеву – после маневара у Миргороду.

Та полукомпанија вежбала је атаку, под ватром.

Рота, која је ишла на непријатеља, имала је да корача, стане, и пуца плотуном, а десно и лево од ње, роте су имале да, у исто време, пуцају, с бока. Костјуринова идеја била је да се пехота навикне да куршуми лете око ње, а она да корача и даље, све док не дође до судара, прса у прса, на бајонет.

Бибиков је предлагао Костјурину да његови топови прате те маневарске формације и пуцају, преко њихових глава, све док пехота не стигне, сасвим, до непријатеља.

Да ће, при тој вежби, убојним мецима, бити и мртвих глава, то је предвиђао, и Бибиков, и Костјурин. Али, тако је морало бити. Човек се учи док је жив.

Обојица су свој предлог поднели Колегији.

У штапсквартери се, тих дана, био појавио Вишњевски. Он је предложио да се, уз инспекторе росијске, додели и неки официр, који је дошао из Аустрије, на пример, капетан Исакович. Он, каже, зна, тог официра, из Токаја. А тај капетан је, у Аустрији, проучавао унакрсну ватру, у тврђави, зовомаја Грац.

Иако је Виткович знао да су сви сирмијски хусари напустили, Аустрију, кад су их скинули са коња и претворили у пехоту, он је Исаковича доделио тој полукомпанији, дневном заповешћу од 20. септембра 1753. Павле је, после маневара у Миргороду, био поднео молбу, за аудијенцију, код царице, а Виткович, који је био остарио, а није био у аудијенцији код царице Елисавете, никада, сматрао је Павлову молбу за безобразлук једног уображеног рођака.

Пошто је Павле имао писма, препоруке, од грофа Кајзерлинга, из Вијене, на général en chaf Петра Спиридоновича Суморокова, члена Војене колегије, у Санкт-Петерсбургу, и на général en chaf Стјепана Феодоровича Апраксина, вицепрезидента Колегије, Виткович није смео да Павлову молбу затури, ad acta, него је морао да је саопшти Костјурину – али је и Костјурин сматрао да то није потребно. Чак се и

насмејао тој жељи Павловој и правио шале на рачун Павлов, и свих тих Срба, који, сви, хоће да виде царицу, и да буду примљени, у аудијенцију.

Има, каже, времена за то. Кад ђенерали постану!

Доделу Исаковича, у инструкторе, међутим, Костјурин је одобрио.

Тако је честњејши Исакович, место да отпутује у Санкт-Петерсбург, прелазио, скелом, на другу обалу Дњепра, иза острва Туркханов, где је та полукомпанија гренадира вежбала, ту пуцњаву.

Убојним мецима.

У облацима дима, барута, који је мирисао.

Рано у зору, Исакович се, тог септембра, будио, прао и пиркао, сјахао до скела, прелазио реку, па је, у групи официра, пратио два реда гренадира, од којих је први пуцао, а други пунио.

Павле је ћутао.

Пуњење предњача било је операција, која је компликована, а цепање, зубима, вунице, која се набијала у пушку, ствар, коју војник, често, никад није, добро, научио.

При томе је гренадир и корачао, ритмично.

Било је много смеха, кад би рота, са бока, узела нишан мало ниже и прошарала јутарњи ваздух, мецима, пред носем инструктора. После две-три недеље, међутим, све је ишло, као да ти тешки гренадири, играју балет.

Пошто је Исакович учтиво поздрављао, љубазно разговарао, рекао и неколико руских реченица, које је био, од слушкиње Жолобова, научио, инструктори су се, према њему, понашали пријатељски, и навикли на тог страног официра, који је међу њима јахао и ћутао. После неколико дана, нико га није ништа питао.

Исаковичу је било тешко, само кад би угледао Вишњевског, који је, тих дана, требао да пође, у Санкт-Петерсбург, а који је, као за пакост, однекуда, долазио, на коњу, да види ту вежбу, а кога би Исакович морао да поздравља, иако му се Вишњевски, очигледно, смејао.

Павле се онда реши да Витковичу исприча, шта је све, у Токају, са Вишњевским, било, па је тражио боловање, дотле, док Вишњевски не оде у престоницу. Старац је, међутим, иако је био згранут, оним што је о Вишњевском чуо, наредио Павлу да ћути и трпи.

Павле, каже, треба да пази, да се не упропасти, коначно. Има већ неколико непријатеља у Кијеву. Већ неколико страница, денонса, поднетих, против њега, Костјурину.

Исаковић онда реши се да ћути, и трпи, а слутио је да се та мржња између њега и Вишњевског не може свршити добро. Нож који је у чизми носио, као да му је шаптао, и певушио.

Трудио се да издржи до краја, мирно, па је сјахивао и ишао, са ротом, која је корачала ритмично, примала пушке, пуцала, плотуном, а покушавала да, испред носа инструктора и роте на маршу, створи унакрсну ватру – као неку завесу, смрти. Још се више допало Павлу, да стоји на страни рота које су имале да издрже атаку, а које су пуцале, изнад глава нападача, па правиле кару, са ножем на пушци, у последњем тренутку. У тој комедији, Исаковић је заволео пехоту и уживао у тренутку, кад би, са гренадирима, стао, да се не помакне, да сачека атаку, на нож. Стати, и не одступати – иако се, у то време, одступало, уз плотун, ритмично – учини се Исаковичу тајна победе. Он је осећао како му се кика тресе, кад би, у диму, у лудилу, сачекали нападну формацију, све до на два корака, непомично, непомично.

Виткович га је зачуђено посматрао, кад му Павле, једног дана, рече да је готов да иде, из коњице, у пехоту.

Средином октобра, међутим, Костјурин је усвојио предлог да се та вежба, убојним мецима, покаже на маневрима на пролеће. Специјална компанија одређена је, за демонстрацију те вежбе, као што бирају балетску трупу. Исаковић је враћен на инвалидску листу.

Павле је, ту јесен, у Кијеву, у пољу, свако јутро, доживео, у сети, која пада на душу – кад се зна да се из једне вароши одлази, ускоро, а још има да се живи, у њој, неко време.

Он се последњи пут јавио, поочиму, Вуку Исаковичу, на дан Светог Стефана Штиљановића, миљеника Исаковича, међу светитељима, на небу. Обећавао је да ће испунити сваку Вукову жељу.

Ожениће се, опет, чим нађе неку добру прилику.

А да би Вука, болесног и остарелог, тешио, јављао је и да се нада да ће видети царицу. Доконао је, каже, и то, да има кућу, у Бахмуту, где је земљодржац, са дост части и весеља.

То писмо, никад није стигло, из штапсквартере Витковича, у Неоплатенсу.

Павле је, дакле, октобар месец још провео у Кијеву, у кући трговца Жолобова, из које се већ селио, полако. Ти последњи дани, у тој кући, морали су бити невесели за њега, као и та јесен, јер је тешко бити весео, кад се напушта кућа, у коју се радосно дошло, а која се напушта, тек што се на њу навикло. Ни јесен, међутим, није била у Кијеву онаква, на какве је био навикао, у Варадину. Тамо је све било топло, благо, светло, тихо, а јесен је пролазила, једва чујно, у шушњу жутог лишћа, које је опало. У Кијеву, све је било огромно, пожар који је горео, а око куће Жолобова руже су цветале, и у октобру. Сунце је залазило изнад Дњепра, тако, да се чинило да ће ноћ остати осветљена.

Као што то бива са варошима, које су на води, и брду, Кијев је имао, у себи, неке црте, које су се чиниле, нешто, што није стварно. Те цркве на брегу, чији су торњеви сећали манастира, које су били пренели из Сервије, у Фрушку гору, као и руку цара Лазара, биле су толико пуне златних икона, драгог камења, боја, шара, да су личиле на бајку. Зато што су биле на брду још су више сећале на причу. А све је то горело у жутом, увелом, поцрвенелом, лишћу.

И острво у Дњепру, куд су прелазили на пуцњаву, на средини реке, чинило је јесен, чудном, провидном, као у стаклу. Ред јабланова дочекивао је, на том острву, а дрвеће се пело, уз брдашце, као да врши неку, милитарну, вежбу, ритмично. Свега неколико колиба затицали би на том острву.

Исакович је и ту осећао своју самоћу.

Сва та сета која му је била пала на око, била је последица потпуног неуспеха у приватном животу, његовом, и његових братенаца. У том буктању ваздуха, изнад Кијева, који се из даљине чинио, као да ће изгорети, са својим крововима, кућама, Исакович је, те јесени, сахрањивао сваку наду, са којом је био пошао, уколико се нечем бољем надао, за Ђурђа, Петра, или себе, лично.

У приватном животу, он, удовац, који се стално сели, није више имао да се нада, ничему. Упознао је неколико људи, на свом путу – Трандафила, Божича, Копшу, Агагијанијана, Зиминског, Волкова, али, ни један од тих људи не остаде у његовом животу. Изређаше се и несташе без смисла. Упознао је и жене, на путу, више њих, него целог живота, пре – госпожу Фемку, па Евдокију, па госпожицу Теклу, да друге и не спомињемо, али није ни једна, ето, остала у његовом животу, него ућоше и изиђоше, као и те слушкињице, које је имао.

У Кијеву, поменуте године, Исакович је свој приватан живот сматрао проигран, заувек, као талер изгубљен на фараону – а не би био много дао, ни за живот, који је видео да имају, они, које је волео, и које је у Росију доселио.

Ни Ана, ни Варвара, ни Ђурђе, ни Петар, нису били сретни, па ни Трифун.

Тај човек, који је, при поласку, на пут, у Темишвару, корачао тако охоло, сигурно, знајући шта хоће, и куд је пошао, био је сад, кад је, ето, био, у Кијеву – слабе воље, без наде, а збуњен толико, да је све чешће муцао. Није реченице више завршавао.

Имао је неке осмехе, који су се чинили бесмислени, саговорнику, а поглед уз тај осмех, као што гледа луд на брашно. Оно, што је његова фамилија била приметила, у кући трговца Жолобова, почели су, те јесени, и у штапскварери да примећују. Тај официр, који је био постао тако снужден, миран, љубазан, тих, био је упадљиво, исувише рано, на слепоочницама оседео. А очи су му биле поплавеле, тако, да је то плаветнило морало да се учини људима неприродно, лудачко.

Дешавало се да је Виткович морао да му понавља, оно, што му је већ био рекао. Павле би се тргао и извињавао.

Као да је и њега нека кобила ударила у главу, Исаковић се тужио, на главобоље, које га буде, ноћу. Трикорфос, Грк, медикус, штапсфизик, у Кијеву, који је неко време живео у Италији – са Русима, са Крфа – говорио је Витковичу, поверљиво, да је Павле оболео, као што се то дешава, каткад, удовцу, од меланхолије. А кад му је Витковић тражио да му објасни ту бољку, за коју је мислио да се, ваљда, налази у урину, Грк је вртео главом, и тврдио да је тешко објаснити то. Али је Витковичу написао, крупним, калиграфским, словима: MELANCHOLIA.

Они, који пате од те болести, каже, могу да буду одлични официри, нарочито за атаку, на јуришу, али су, сасвим, неспособни, за параду, а губе на картама, па често завршавају, или скоро увек, у самоубиству. Ако тог официра, његовог рођака, обузме, једног дана, беснило – говорио је Трикорфос, Витковичу – ухватиће Костјурина, за гушу.

Најбоље би било, што пре, послати га у Бахмут, али не у сербски, сербсковенгерски, пук бр. 35, него у инвалиду, пензију.

Такви су људи, каже, опасни, за жену.

Не би га требало представљати ћеркама Костјурина, никако.

Противно очекивању протофизикуса Витковичевог, Исаковић је, међутим – навикао на селидбу, као и тице селице – брзо и мирно, посвршавао своје послове у Кијеву, пред одлазак у Бахмут. Ствари, које је био накуповао у Кијеву, селили су његови хусари, с дана у дан, као да је то неко наследство, од неког ко је умро. Међу тим јастуцима, ловачким пушкама, ћилимовима, посуђем, били су и пенџери у немецком стаклу. А са стварима је отпослата, у Бахмут, и слушкиња Жолобова.

Исаковић ту снажну, пусту, девојку није ником показивао.

Али је био заволео ту своју полегушу.

Као да се био подетињио, она га је успављивала, бајкама, о неком принцу, који се, са неким аждајама, борио. У тим бајкама Павле је, као дете, највише волео неког чичу, са седом брадом, који седи у дворцу и мота конце, а ти су конци били конци ноћи. Свануће, причала је она, кад тај старац буде ноћ, до краја, намотао.

Иако се тај нагиздани официр био повукао из друштва, у Кијеву, и проводио време, са књигом о Златоустом, и том слушкињом – ћерком сиромашног рибара у Подољу – која га је успављивала, свршио је и ствар Петрову, брже, него што се надао, и лакше, него што је очекивао. Петар је био кажњен, као и Павле, са годину дана застанка, у чину. Костјурин је, кад чу да је риђокоса бојарка Петрова сахранила своје прво дете, говорио да је и то много.

Исаковић, жив човек, и укрепљена места, Бахмут и Донецкоје, живели су, те јесени, два живота. У два света.

Један свет је био обичан свет свих људи у околини Миргорода. У том свету живели су – тужни, или весели, у сну, или будни – сви његови сународници, у својим компанијама, кућама, са својим женама, децом, са слугама, са коњма, кобилама, ждребадима, онако, како се, у јесени, у месецу октобру, у Миргороду, и на Донецу, живело.

Павле их је био у Миргороду видео.

То је била стварност у сербском насељу.

Али, сав је тај свет, сва су та жива бића, постојала, и у протоколу штапскварте у Кијеву, у актима, у мастилу, у параграфу. И према тим се параграфима тај свет мењао, смејао, плакао, сахрањивао. Бог је над тим светом, кроз те фасцикуле, кроз та акта, кроз те параграфе, кроз те папире, који су долазили из Санкт-Петерсбурга, владао.

Ту, на папиру, сви ти живи људи, стајали су мирно, уписани под датумом, од кога су зависили, сад, од дана протокола, па до смрти. А живот се продужавао.

Поплава, талас, насељеника, међутим, из Аустрије био је пресахнуо.

Енгелсхофен је, у Темишвару, апсио, а одлив официра, крви сербске, за крвопролитија, за рат, био је Марију Терезију пробудио. Крајем септембра 1753, у Кијеву, били су увидели да ће, после неколико хиљада исељеника – alle mit Familien – доћи још која стотина, свега, а можда, ни толико.

Бајка о преселенију Црногораца свршавала се, тих дана, јадно.

За то време, иако је живот Павлов био, тако рећи, у Кијеву, стао, Исаковић је имао неколико доживљаја, које је, те зиме, после, препричавао, а који су, у фамилији, после, заборављени, као што је и сам Павле, после неколико година, у фамилији Исаковић, у Неоплатенси и Руми, заборављен – као да никад није ни постојао.

Почетком октобра месеца, док се Павлу чинило да му је живот стао, и да ће завршити, просто, тим одласком у Бахмут, који је припремао, прорадили су, међутим, папири, које је о њему био разаслао Волков, за Костјурина, и Колегију.

Вишњевски, за време свог боравка у Кијеву, читао је то.

У тим папирима, секунд-секретара грофа Кајзерлинга, господина Алексеја Степановича Волкова, реч је била о исељењу, Црногораца у Росију и о владици Василију, и Исаковичу – поред других официра, који су радили на том послу. Волков је предлагао да Исаковича упуте за Црногорцима, у Москву, и да га саслушају: има ли вести о капетану подунавске коњице, Ивану Подгоричанину – кога је Кајзерлингу препоручио. Венецијански амбасадор, у Вијени, био се, те јесени, још више, забринуо, а исто тако и провидур Венеције у Котору, Гран Антонио Моро. Провидур Далмације, Гримани, писао је писма, у Вијену – како су, и православни на млетачкој страни, жељни да се селе у Росију.

Исаковић је био ситна зверка у тим актима и интригама, али је био поменут, поред осталих, зато, што се – погрешно – тврдило да је одлично упознат са планом владике Василија. Неко је, на том, путу аката, из Вијене до Петерсбурга, био дометнуо, и то, да је Павле упознат са утврђењима, аустријским и венецијанским, по плановима, које је израдио Матеус Јохан гроф Шуленбург.

Владика Василије, међутим, те јесени, није више стајао, у Москви, у миру, и рахатлуку, него је имао за вратом полицију. Док су Дробњаци, Васојевићи, Морачани, Пипери, Кучи, Цуце и Ћеклићи, чекали на вести о Василију, жељно, Василије је био потпао под невољу, јакоже и прочаја Сербија. Био је уморан, разочаран, осиромашио, па је, јануара 1753, био поднео молбу, Колегији, да се Колегија заузме одсада, за Црногорце, и узме Чрну Гору под своју протекцију – да им да помоћ. А њега пусти кући. А том молбом, да иде, учинио се сумњив, и упропастио.

Неки његови људи, изгладнели, напали су – прича Пишчевич – дом удовице, спахинице, Строганов, па је из тога произишла велика забуна и дрјака. Официри, око владике, у Москви – Антон Орлович, Сава Барјамович – наговарали су, високопреосвештеног, да не трпи даље срамоту, коју му наносе, и да се врати, у Чрну Гору.

Исаковић је био саслушаван у штапсквартери, о Василију.

Павле се сећао лазарета, у ком је транспорт Василијев био видео, па му је, у ушима, неколико дана, одјекивао говор, који му се чинио лепши него његов, тако, да је те речи, сам себи, изговарао:

Оруже, наруче, крчиште, брчиште, каза, миши, па кијат, па пунут, па ћерат. Па како су остали под пут. За бријег. При врховах. Па како је бијо причан, па бијо викан, па пјеван.

А све се свршило, тиме, да се данима за Црногорце распитивао, и за неку Јоку Стана Дрекова. У штапсквартери Витковича, међутим, нико није знао, где се, сад, тај транспорт исељеника, налази. Сви су мислили да је отишао, за Василијем, у Москву.

Нико није био видео, у Кијеву, жену, која има крупне, зелене очи, а трепавице, као у пепелу.

О Исаковичу се, после тог саслушавања, почело причати да је пошашавио. Приликом тог саслушања, у канцеларијама Витковича, дошло је до немиле сцене, између Исаковича и неког лајтнанта Гаврила Божича, из Тителa, који је био у посети фамилији, у Аустрији, па апшен, у Аустрији, а који се тек недавно био вратио, у Кијев.

Излазећи из једне канцеларије Витковича, Павле чу, како тај млади официр каже да је он, та лонција, тај Исаковић, који је хтео његовом рођаку, Јоану Божичу, да одведе супругу, а који је, у Вијени, ударао и на Божичеву ћерку.

Која је тако рећи још дете.

А миражџика.

Исаковић га је био шчепао, онда, за гушу, и био би га стровалио, кроз прозор, са другог спрата, под платане, у башту, да га нису савладали. А што је било најчудноватије, од некуда, и Вишњевски се био, ту, затекао. Он је чак био, онај, који је забранио да се да следства том случају.

Уклонио је Божича, а наредио да се пусти Исаковић.

Још луђи беше случај, који се Павлу десио, у кући Витковића.

Исаковић је одлазио у кућу свог рођака, на коцку. А стара госпожа Виткович била га је заволела, јер јој је помагао, при фараону. Тој седој, малој, увек уплашеној, старици, вид је био јако ослабио, а Виткович је говорио, пред свима, да бабе треба да штрикају, а не да картају.

Једно вече, почетком октобра, око поноћи, гости у кући Витковића били су таман хтели да заврше коцку, када, међу официрима, један млади фенрик, брбљив – тек од пре неки дан у том друштву – поче да прича, о Будиму, откуд је и он тек био дошао.

Био је то неки Сава Ракич.

Помену и кућу богатог воскара Деспотовича.

Павле се трже кад то име чу.

Упаде, после, у реч младом фенрику – који је говорио ти, сваком, у друштву – па рече, како и он зна ту кућу, коју јако поштује, и како је био, и у Будиму. Зна и госпожу Евдокију, лепотицу, супругу Јоана Божича, рођену Деспотовић, па и њену, ћерку, Теклу, која је тако рећи још дете. То је отмена сербска кућа, у Табану, и мора бити да је сви, у Будиму, знају, и поштују.

Фенрик онда развезе, како је, у кући почтенородног воскара, увек, препуно, како се код њега посетиоци тискају, како се тамо игра до зоре и како код Деспотовића, официри, певају. Из куће му не избијају. Цео Будим је пошешуљао.

Павле на то, пребледео, узбуђен, додаде да то, свакако, није чудо, кад се узме у обзир лепота, коју је Бог ћерци Деспотовића, лепотици, госпожи Евдокији, дао. Чувена је и нема јој равне.

Зар не?

Ракич на то развеза да се чуди Исаковичу, и не зна о којој то кући Деспотовић капетан прича. У коју је то кућу капетан улазио? Јер у кућу, у коју је он улазио, нико не иде, ради Евдокије.

Чест и част, госпожи Евдокији – она му је рођака.

Није, не мож' се рећи да је ругоба, у лицу, али је дебела као топ.

Да простиш, капетане, право прасе. Буре!

Јес, јес, има црне очи, крупне – морала је бити, кад је била млађа, неко чудо – али сад, кад засветли очима, све бежи.

Кажу да ће се удати, јер тешко да ће Божич изићи из ареста, који је, мора рећи, заслужио, али сви се питају, ко је тај, ко ће запросити то чудо? Толико се угојила, да се стиди да изиђе у свет, или цркву. Лежи, по цео дан, као неко крме, на јастуку.

Исаковић је онда занемео.

Фенрик. Ракич, међутим, настави, весело, како људи иду у ту кућу, као на ћабу, али не због Евдокије, него ћерке њене ради. То је, што но кажу, прави, амур!

Треба да је добије лајтнант Калиновић, богаташ из Темишвара.

Ма колико да је то Ракич причао, кроз смех, просто, шаљиво – пред Исаковича изиде, у мислима, на основу тог брбљања, Текла, као неко витко, ванредно, младо створење, које има лице лепо, а косу тамну, као црну гриву. Обрве јој се беху укосиле, тако да су јој очи, у беоњачи, биле тамне, а округле, као што их младе срне имају.

Ракич је причао, како се, за том његовом рођаком, кад дође у цркву, чак и старци окрећу, и како ни једног удварача не оставља, за рођену мајку. Сви чекају хоће ли њена усташца рећи, Калиновичу: „Да!“ То има да буду сватови, какви се не памте у Темишвару! Деспотовић се моли Богу, само то да доживи.

Док је Ракич, затим, причао о Калиновичу, Павлу се причини да чује смех тог младог створења, које је био упознао на путу, а кад помисли шта о њеној матери причају, гушио се.

Да би прекинуо разговор, о госпожи Евдокији и њеној кћери, Павле поче да прича, како је он, у Будиму, провео лепо, у кући једног сретног човека, почтенородног Трандафила, који има врло љупку Футошанку за жену. Никад није био у веселијој кући, него тој, а никад није видео ни веселију супругу, него што је госпожа Фемка Трандафил.

Ракич га је посматрао, тако зачуђено, да су то сви приметили.

Фараон је био прекинут.

Сви су били подигли, са карата, главу. Фенрик се, збуњен, извињавао, али, каже, да простиш, не знајем о којој то госпожи Фемки прича капетан, о ком Трандафилу?

Јер он је, недавно, био, заиста, у Будиму, био и у кући почтенородног Трандафиловича, али Фемке, веселе, тамо нема. Трандафил је сам самцит у Будиму, и сели се, ових дана, код рођака, у Солун.

Супруга му оде са швалером.

Сви су се смејали на то.

Исаковић онда, љутито, поче да тумачи, како је то све у најлепшем реду, и како се, ипак, ради о петом Трандафиловичу, у чијој је кући био, о истој кући – него је фенрик побркао оно, што је, о госпожи Фемки, чуо, а што је било, па прошло. Зна и он да је госпожа Фемка, млада, па безумна, са неким калфом – Бркичем – бежала, али то је лане било. Вратила се, и сад живе сретно. Обоје су сретни и заборавили су шта је било. Госпожа Фемка има дивну дечицу. Он их је све видео, у њиховој кући у Будиму, кад је у Кијев долазио.

Ракич, који је био добре нарави, а много млађи, поче онда да се рогуши, и извињава, али упорно. Све је то лепо, болан, брајко. Зна и он, лично, госпожу Трандафилку. Он је са њом, као и са госпожом Евдокијом, у неком далеком сродству. Само није сад неки Бркич у питању.

Него неки Мија Пачич, млади, лепи, барбир, који је, кажу, долазио, суботом, Трандафилу, да га мије и фризира.

Трандафил је њему, Ракичу, сам казивао, како је Фемку хтео да научи, да је оно, што је учинила, кад га је самог са децом оставила, ружно. А мислио је да је најбоље да је, с времена на време, да се тога сети, и покаје, пропусти, мало, кроз шаке. Госпожи Фемки се, међутим, Трандафил, као школмајстер, изгледа, није допао, па је поручила да се овога пута неће жива вратити.

Павле је био погнуо главу – поседе још мало, па оде.

Није могао да слуша више о људима, који губе, и налазе, срећу, ни о женама, које срећу траже, сад у Бркичу, а сад у Мији Пачичу. Није хтео ни да чује о Будиму, ни ма којој другој вароши у свету, где се, сваке године, бракови, и среће, мењају, и путник није никад сигуран, да ли ће кућу, пријатеља, жену коју воли, или коју је волео наћи, на истом месту, или чути да су некуд, заувек, нестали.

Покупио се, и вратио, пешице, у своју, то јест, Жолобова, кућу.

Пролазећи, те ноћи, на повратку кући, кроз пусте улице Подоља, у провидном мраку, Исаковић би, кад би дигао главу, небу, чуо, у сећању, сребрни смех Теклин, као неки пљусак, у неком непресушном шедрвану.

Био је тај смех, весео, те младе девојке, јако заволео.

То међутим не значи да би се, са тим младим створењем, да је госпожици Божич пало на памет да дође у Кијев (једном му је претила да ће доћи за њим у Росију), оженио. Иако се, у то време, сваки удовац, кад се женио, женио, обично, женом млађом од себе, двадесет, па и више, година.

Исаковић не би никад био запросио Теклу.

Између ње и њега стајала је једна сен. Не његова мртва жена – него њена рођена мати!

Али, да је, на путу у Росију, у тој девојци, био нашао срећу, па је крај те среће, на путу, прошао, то је слутио, што је време даље одмицало. Исаковић више није био жељан у животу, ни жена, ни страсти, ни чулних сласти, него веселости.

Ни госпожа Евдокија – да је потегла до Кијева – чега се сад прибојавао, не би била дочекана, онако, како би се могло помислити, после оног што је Ракич о њој испричао.

Да је угојена као топ. Да личи на буре.

Иако ти сербски официри, из Срема и Потисја, нису тражили од својих жена да буду, као што су биле жене у Вијени, у то време, ти официри су били стасити, млади, лепи, људи, који су знали, шта је, и у жени, лепо, а шта ружно.

Буре, свиња, прасе, топ – нису биле речи, којима су обасипали жену вољену, или жељену, него су у том речнику врвеле речи као што су: усташца, ружица, обервица, ножица, звездице и амур!

Тако су ту француску реч писали.

Жена њихова тражили су да буде, док је млада, танка у пасу, а витка као јела, у стасу. Шта се то, са госпожом Евдокијом, зби, да је постала као буре, није знао, али тај случај није био непознат Павлу.

Не једном, него многима, у сирмијским хусарима, десило се то, да постану прави мученици, крај својих жена, у браку. Али су ћутали. Неки удес зао, неке мађије, претварале су њихове жене, каткад, врло брзо, из пупољка у ружу, а затим у краву. Каткад су те жене, тако заносне при првом сусрету, постајале дебеле, као мечке, после првог, или другог, порођаја, а што је било најгоре, оне, сироте, то ни приметиле нису.

Топ се задовољно смешкао.

Мислио је да се осмејкује чаробно!

Пратио је мужеве, праве као борове, као што се лађе крећу, као што се дереглије вуку.

Љубазнице кирасира, у Темишвару, већином Бечлике, прве су биле запазиле и разгласиле ту појаву, у сербском браку, и упирале безобразно прст у човека, који је био лепотан, и жену, која је била дебела као крмача и корачала, крај њега, раскречено.

То им се није чинило, нимало, смешно. Него тужно!

Бечликама се чинила велика неправда, да такве жене имају тако лепе људе, док ћелави Грци и Цинцари, у Темишвару и Неоплатенси, воде, привезане, уз себе, ланцем

ружа, то јест брака, ванредне, тамне, Гркиње, витке као љубичицом увенчани, мраморни, стуб. А сличну појаву запажали су, и ти сербски сабљаши, код Бечлика. Толики ситни, криви, Гарсули – испод перике ћосави – водили су, са собом, у ноћ, у брачну постељу, ванредне плавуше, са телом од мајолике – или хунгарске жене, које су биле чувене, са стаса и топле љубави. Нико није био задовољан.

Па ипак, ти лепи људи, у сервијској коњици, у сирмијским хусарима, у потиској милицији, били су, и остали, верни, својим дебелим женама, баш зато, што су то била нека чуда, која су се са њима догађала, неке грозне мађије у људском животу.

Нису напуштали жену, поружњалу, која је децу родила.

Често су те сироте жене, као да су криве, видевши шта Бог са њима ради, плакале, и покушавале да сакрију своју ругобу. Посматрале су уплашено своје мужеве, својим, крупним, црним, очима, које су биле једино, што су, из свог бродолома лепоте, спасавале. Личиле су на краве, са тим очима и само што нису болно мукале. Стиделе су се да излазе у свет, такве, поред лепог мужа, а кад би се виделе, голе, стиделе су се и љубави. Избегавале су да зову, или да се нуде. Ћутале су и седеле, као скамењене, са дететом на крилу.

Срећом, огледала су, тада, била врло ретка, у тим сиромашним, сербским, кућама, па је ретко која могла да види свој трбух крмаче и своју стражњицу, као у мечке.

За њихове мужеве, међутим, било је све горе. Ти официри, грофа Марули, грофа Валиса, баруна Енгелсхофена, остајали су, дуго, лепотани, а кад би им време одмакло, око педесете, постајали су још лепши. Постали би бледи, тврдих црта, као медаље, сребрне – лепог, тамног, крупног, ока, а свилене, проседе косе.

Они су били у пуној снази, а жене су им биле, бабе.

После тог доживљаја – са фенриком Ракичем – и Павле је био јако збуњен, па је неколико дана лебдео, између облака тамне жуди, да се госпожи Евдокији притаји и не јави никад више, и сажаљења, што је, као кад залази Сунце – а које га је вукло да госпожи Евдокији, још те јесени, оде. Да је у Кијев доведе, па како им буде.

Она је, иако је био чуо да се начинила право буре, стајала, пред њим, у сећању, као ванредна лепотица, као што је на свом путу срете. Мозак му се мутио од жалости, замишљајући је, каква је сад.

Иако је невероватно, то, Исаковича не би било навело да бежи. Обећање, које је био дао, везивало га је, и он би био, да је дошла у Кијев, госпожу Евдокију примио, тако, као да једва чека да се са том лепотицом жени. Она не би била морала да се пред њим, свога тела, стиди. Нити да га гледа сузним очима, због тога. Он би крио шта види, а крио од ње, као и од себе, да је страшна.

Јер, може ли нешто грозније бити, него кад жена види себе, такву, а зна, каква је била?

По чијој вољи – питао се Павле, као и толики други – то тако бива? Који је то Нечастиви, који то, међу супружницима, удешава, и изводи? Откуд тај ужас? Зашто Бог дозвољава да се то догађа жени која рађа, по Божијој вољи, а која мужа верно воли и која је, са годинама, у браку, жељна, све више, љубави.

Сећао се, како је, у једном тренутку беса, због Божича, и због њене лажљивости и бестидности, отишао из Вијене, без збогом од Евдокије. Сад кад је била додола, дебела, као буре, кад су јој се смејали и од ње бежали, он се, зачудо, кајао, заборављао бес, и враћао јој се, у сећању, као и својој мртвој жени. Био је потресен судбином, која је постигла ту лепу и младу жену. То, да је тако дебела, и смешна, учини му се жалосно, као да је чуо да по Табану проси.

Хтео је да јој се врати, да је још једном види.

Између ње и њега стајала је сен његове мртве жене.

Није хтео да се жени.

То му је, међутим, тражио, не само Вук Исаковић, него и Виткович, и Костјурин. То му је тражила и фамилија. Сваки! Чак су му и подметали! Чуо је да се прича да је био обећао, у Токају, брак, Дунди Бирчански. Да се био верио са Теклом, миражџиком. Да је преварио сваст Зиминског! Узалуд је он доказивао да су то лажи.

Где је год крочио, тражили су да се удовац жени!

Вијали су га, да се откине од мртве жене, као неки зли дуси.

А могао је Божичку, и невенчану, довести, у Кијев. Тако су радили толики други у тој армији – у свакој армији – у то време!

Дани су, међутим, пролазили и Исаковић није отишао у Будим.

Доцније, увидео је и сам, да није била географска удаљеност, што га је задржала, да се госпожи Евдокији не врати, нити тешкоћа, да добије отпуст од Костјурина, него то снебивање, да, на место своје умрле жене, доведе другу жену и да то цео свет види. А каткад је чуо, кроз сан, и неки смех, сребрни, девојачки, и шапат, који му је шапутао: Мушмуле! – хтео би ти мене, серце! Ej, како то? Не мож ти имат све!

Тако су дани и ноћи пролазили у Кијеву и Исаковић је обијао праг у штапсквартери, молећи, отпуст, да иде у Санкт-Петерсбург и да тражи аудијенцију, да види царицу.

Али, кад би примао пошту у штапсквартери, из Неоплатенсе – откуд су му јављали да ће Гроздин довести децу Трифуну, да ће и Богдановић доћи – сваки пут би очекивао да, међу тим папирима, буде и неко писмо из Будима, од Евдокије.

Кад би се враћао кући, претрнуо би, кад би нека кола зашла у тишину јесењу и стала у близини. Помислио би: да то није она? Чинило му се да су кола стала пред кућом.

Једног дана, при повратку, то му се и десило.

Црна, раскошна, тројка, стајала је пред капијом куће Жолобова.

Коњушари су стајали пред коњима.

Кад је отворио врата, хусар му рече да је једна госпожа у кући и да су га чекали. Кад је ушао у кућу, виде, на постељи, седећи, једну жену, у раскошној црнини, са шеширом, огромним, украшеним шепутима и перјем, какви су се у то време, у Вијени, носили – који су пола лица женског крили. У тренутку кад врата шкрипнуше, та жена се осврте.

Била је госпожа Јулијана Вишњевски.

Госпожа Јулијана устаде, кад Исаковић уђе, и хтеде да га загрли, али је приметила израз гађења, који је Павле имао на лицу. Он се бојао те жене, али му је, тако хоћка, хоћка, била одвратнија, од неке сироте, послушне, подашљиве, слушкиње.

Извињавао се, хладно, да је кућа празна, јер се сели.

Она му, смејући се, рече да се врло лепо седи, а свакако још лепше лежи, на његовој, татарској, постељи.

Та лепа жена, која није личила на госпожу Евдокију, иако су можда биле истих година, и сличног стаса, није више личила, ни на младу, лепу, Циганку, како му се, у Токају, причини.

Седела је и брбљала, весело, бестидно, као што се у кући Витковича брбљало, кад би се официри, сербски и руски, са својим женама окупили, и унели шпилтиши. Није имала на себи, изгледа, ни своје многе, свилене, доње, сукње. Била је у лакој хаљини.

У Токају се чинила неука, у Кијеву је говорила као књегиње.

Не ваља то, што Исаковић ради. Вишњевски зна шта је Павле испричао Витковичу, о Вишњевском, какав је био у Токају. Витковић је то доставио, у форми акта, и саслушања, Костјурину. То може Вишњевском све да поквари. А зашто све то? Зато што је Вишњевски хтео, са Варваром, мало, да се нашали? Која је жена, која то не воли? Чудна ми чуда! Она је дошла да мужа и Исаковича измири. Да не остане зла крв.

Павле јој рече да он одлази у Бахмут, ускоро, а можда и у Санкт-Петерсбург, јер тражи аудијенцију код царице. Нема шта да се он, са Вишњевским, мири. Неће се више сретати. Па ће бити мир!

Госпожа Јулијана му онда исприча да је Вишњевски, побеснео, као да су га помијама полили. Оно, што је Павле испричао о Токају – а Виткович хоће сад да употреби, да Вишњевског сахрани – сви већ знају. Вишњевски жели да покаже, пред светом, и Костјурином, да су то рекла-казала, и да се он, и Исаковић, никад нису свађали. Ако Исаковић, збиља, добије отпуст, да аудијенцију затражи, Вишњевски му поручује, преко ње, да ће га радо, са собом, у Санкт-Петерсбург, повести – а ако Павле не може одмах поћи, она ће га повести, кад крене, а то ће бити, дан, два после Вишњевског, кад деду припреми.

Вишњевски је моћан и силан, а кад се из Санкт-Петерсбурга врати, биће још силнији.

Она је дошла да их измири.

Она нема на свету никога, осим свог малог сина.

Она би желела да је фамилија Исаковић у свој загрљај прими.

Не зна се, шта носи дан, а шта носи ноћ.

Вишњевски је њен супруг, али нити он њу, нити она њега воли, онако, како се то свету чини.

Исаковић јој, међутим, рече да жели да она оде.

Танка, црна, права, снажна, прегорела, госпожа Јулијана, међутим, устаде, узе Исаковича под руку, и сва се уз њега приви.

Стајао је са својом главом под њеним шеширом, као под неким белим парасолом.

У Кијеву – рече му госпожа Јулијана – има неколико стотина официра. Да се ма којем понуди, сваки би то једва дочекао. Само је он луд, па не види шта она вреди. Вишњевски каже да је гробар.

Павле јој онда понова рече да она треба да оде.

Сва црвена у лицу, госпожа Јулијана му онда рече да ће он њу још тражити. Тражиће он њу, кад га Вишњевски буде притегао. Затим му предложи да је прати, кад остане сама, у Кијеву. Она, према Вишњевсковој жељи, посећује, двапут недељно, болеснике и невољне у Подолу, у сербској вароши! Тако су лепо, у Токају, заједно, провели. Сећа ли се?

Чак и у вратима, та лепа, црна жена, узимала га је под руку, и привијала се уз њега. Не мари, каже, што је он не жели, не тражи, не воли, не мази. Али, бар да је једанпут искористио њену љубав, кад је већ дошла, и била ту, у кући.

Ни један мушкарац је, овако, гладну, отпустио не би.

Исаковић је, међутим, отера, без једног пољупца, али, обећа да ће је, при њеном обиласку болесника, пратити. Те сталне претње Вишњевскове биле су ослабиле вољу тог тврдоглавог удовца. Он је у животу, сад, у Кијеву, имао само још једну жељу: да буде представљен царици. Да би, како тако, задржао Вишњевског, да му се не свети и да му то не поквари, пристао је да се, пред светом, клања његовој жени. Псовао је себе у себи, због тог кукавичлука, али је и сам видео да је Вишњевски, ако не Карпати, али довољно моћан, да га у Кијеву упропасти.

Тако се, ето, десило да је Павле, почев од своје славе, Светог Мрате, у Кијеву, био чичизбео, госпожи Јулијани, док је обилазила Подоље у раскошној тројци и делила поклоне Вишњевскове, сиротињи.

Почетком октобра године 1753, у Кијев су стизали последњи таласи исељеника, из Потисја, који су имали пасош и који су били пуштени. Стизали су, чак и официри, као просјаци. Аустрија је била почела да одузима имања, оном, ко се сели, није исплаћивала порционе новце, а почела је исељенике, за сваку ситницу, и да апси.

Осим тога, из Подоља је било отишло, на насеља, све оно, што је било пушконоша, или жена, или дете, или полегуша, пушконоша, а остали су старци и старице, болесни и умирући, које нико није хтео, па ни њихови сународници.

Госпожа Јулијана Вишњевски водила је са собом Павла у тврдоглавој жељи да га добије – какву жене осећају, кад им се деси да се понуде неком, па им се жељи не удовољи. Она је била уверена да, кад буде остала сама, и Вишњевски оде, да ће, једног дана, негде, Павлу, кад јој буде близу, пасти мрак на очи. Вишњевски се био толико прочуо, као женскар, у Кијеву, да јој је и сама помисао била пријатна, да се и она чује, да је неко воли. А није се бојала мужа, јер се чинило да Вишњевском љубав женска ништа не значи. Код њега је, често, било двоје, троје, четворо, не само при вечери, него после, ноћу, и у постељи.

Он је њу нудио и Костјурину.

Од ње је тражио само да се приближи што више, Варвари.

Распитивао се за Варвару.

Кад чу да јој је дете умрло, рече да је треба тешити.

А идуће дете боље направити.

Тако је о деци говорио Вишњевски, који се, као и Исаковић, спремао, те јесени, да буде представљен царици.

Њему је већ био осигуран чин ђенералски.

Својим извлачењем Исаковича из куће, у коју се био увукао као пуж, госпожа Јулијана постигла је, међутим, сасвим нешто друго, него оно, чему се надала. Док су обилазили болесне и гладне, у Подољу, па су били, двапут недељно, често, и у колима,

и по кућама, и дуж Дњепра, сасвим близу једно другоме, и сами, Исаковић не само да њу није ни пипнуо, него је био чак хладнији, него у Токају.

Својим женским нагоном, она је полако осетила да је тај човек само на први поглед женскар, а што но рече Вишњевски, рођен за гробара. Она се препаде, видевши да је тај човек, стасит – прав, кад се не погури – леп, млад, привлачнији, него Вишњевски, али да има хладну руку, у којој ни стиска више нема, а у којој нису биле, чак ни при пењању у тројку, никад, њене груди. Имала је језиви осећај да се вози са мртвацем, који се само чини да живи. А који се, као луд на брашно, на све смеши.

Хтела је да прекине те шетње удвоје, али, као свака жена, кад је и мати, почела је да, све више, жели да тог тужног човека развесели, утеши, а пошто је, за њу, постајао све стаситији, све лепши, све привлачнији, и да му се да, у постељи.

Пајо! Лудо! Једанпут се живи! Не знам за кои узрок, али захтевателна сам, толико, тебе, колико нисам била ни при удадби у Омолу! Чистосрдечно ти кажем, серце.

Наилазили су, међутим, на сународнике у беди, у прњама, по шупама, на људе који су, прекодан, код Јермена, у Подољу, пањеве цепали, и на жене, чије су дојке висиле, а чија су лица била жута од попаре и глади. На ћопаве, који су носили џакове, у чунаве на Дњепру, и на оне, који, кад сумрачје дође, кашљу, кашљу.

Сви су ти људи, и жене, понављали једну једину реч: Боже! Боже!

Читава гомила одрпанаца трчала је за њима, кад се рашчуло да Исаковић тражи послугу, за своје насеље.

Костјурин је био наредио да тај свет добија чорбу, у манастирима, али се та чорба делила, испрва, свако подне, после, двапут, недељно, а затим, једанпут. Било је и друге сиротиње у Кијеву, а долазак тих дошљака из Аустрије трајао је тада две године.

Костјурин је говорио да нико у Росији не гладује.

По кућама, шталама, по шупама Подоља, зими, међутим, гладовало се.

Витковичку је било нарочито погодило, да је млађа сиротиња, девојака, почела да се продаје. Тога пре није било. Она је плакала и понављала: Боже! Боже!

Вишњевски је, узалуд, тешио, ту старицу, да је број незаконите деце у Бечу, шест хиљада, годишње.

Русима се, међутим, није могло пребацити ништа. Нико није изишао, ко је запросио, без комада хлеба, из руске куће. Али ти дошљаци нису хтели да просе. Почели су да нападају месарске радње.

Што је било, најлуђе, руски официри, гренадири, кнезови, били су тој сиротињи, изгледа, ближи, него њихови сународници. Руси су се смејали, на те нападе на месаре, и на крађе. Виткович је, за то, пребијао људе, од срамоте.

А хватао се за главу и мрсио своје седе косе и понављао: Боже! Боже!

Исаковић је тај јаук, тише и гласније, испрва, чуо само кад га чу изблиза, доцније му се чинило да га чује и из даљине, чак и кад се прошапће, а куд год оде, са госпожом Јулијаном, међу те своје сународнике у Подољу, чуо је то: Боже! Боже!

Приликом једног таквог обиласка Подоља, госпожа Јулијана рече Павлу да се чудом чуди, и не може да верује, али јој Вишњевски прича да предстоји скора посета царице у Кијеву.

Забранио јој је да о томе говори.

А рекао је да би Исаковић могао да буде представљен, дакле, и у Кијеву. Она ће, каже, јавити Исаковичу, ако што дозна, о том, новије.

Исаковић онда, иако је био обећао да ће ћутати, упита Витковича, да ли зна нешто, о посети царице, а Виткович му рече да о томе, сад, први пут, чује, али да искључено није. Саветовао је свог рођака да ћути о томе, и да ником живом, царицу и њен долазак, не помиње.

Они који о царици брбљају, на путу су у Сибир.

Уз усековање језиков!

Није прошло, међутим, више од неколико дана, а Павле доби посету оног фенрика, Ракича, кога је био, недавно, упознао у кући Витковича. Ракич му је рекао да је дошао, да му каже да је добио писма, у штапсквартери, од своје рођаке, госпоже Евдокије и њеног оца. Госпожа се, за Исаковича, распитује. Узгред, као случајно, додаде да предстоји, ускоро, посета царице. Сви ће Серби, каже, покушати да је виде. Царица ће, међутим, проћи, на путу у Елисаветоград, тајно. Моли, каже, Исаковича да ћути, о томе. Игра глава.

Тих дана, Павле је бежао из куће Витковича, у недоумици шта ће, јер је стара Витковичка била увртела у главу, да га ожени, старијом ћерком потпуковника Жигича, која је била лепушкаста, и којој се Павле допадао, али са којом Исаковић, дотле, ни три речи прозборио није.

Као да су се били заверили, да га развеселе, у кући Витковича му је, неколико официра, рекло да предстоји посета царице у Кијеву, па ће моћи да дође и до његове аудијенције.

Он ће бити – рекоше му – изабран, тако рећи, за говорника, читаве једне партије. Вишњевски ће бити примљен, али не могу бити сви.

Исаковић је био збуњен и чекао да чује више о томе.

Није више ником говорио о томе и ћутао је.

Доцније је причао да се сећа, тачно, да му је госпожа Јулијана рекла, двадесетог октобра – на дан кад је у мукама издахнуо великомученик Артемије – да Вишњевски, њој, тврди да је сад сасвим сигурно да ће, ускоро, доћи до посете.

Исаковић се, у међувремену, у Кијеву, био сасвим изгубио, унесрећио – личио је на човека који више нема своје воље. Изгубио је био вољу и да оде у Будим, код Божичке, и да види, још једном, Теклу, и да оде својој фамилији, на насеље, у Бахмут, па му више није било стало, ни до чинова и војске. Последња, једина, жеља, која га је још мучила, била је та жеља, аудијенције. Ако му је приватан живот и био постао бесмислен, и ако се буде свршио у пензији, та аудијенција ће му омогућити да, све, царици, каже, и цео његов пут у Росију, све њихове селидбе, завршиће се лепо. Почео је, тајно – не говорећи више ништа никоме – да спрема, за ту аудијенцију, куртку, нов трикорн, рукавице, чизме, раскошне, а почео и да размишља, о томе, шта ће царици да каже, шта ће да јој каже.

Имао је осмех на лицу, као да све дубље пада у неко безумље.

Кад би госпожа Јулијана – која је била упорна – долазила, да га поведе, својим колима, да наставе посете, код сербске сиротиње, у Подолу, налазила би га да седи на једном пању, насред авлије, своје, то јест Жолобовљеве куће, и да, бритвом, деље, неку грану, неко шибље. Његов хусар јој је рекао да тако седи, сатима.

Госпожа Јулијана надала се да ће га добити, баш зато што је такав.

Као што лишће опада у јесен и са неког храста, са тог, још младог човека, било је, почетком тог октобра, опало све: и снага, и веселост, и воља, па и здравље. Тај тако снажни коњаник, тужио се, као дете, на главобоље. Госпожа Јулијана се смејала и говорила му да она лечи, лепо, те главобоље.

Она је, дотле, залазила само у оне сербске кућере, у којима су били болесници, а које су хусари Вишњевског бележили, да су добре. Павле је почео, приликом тих посета, да залази, у Подолу, и у оне куће, у којима је било, и туче, и крађе, и пијанки. То су биле куће, и штале, и шупе, у које су се били склонили они, који нису били успели да се упишу, у новоосноване сербске пукове, а са којима Виткович више није знао, шта ће. Иако, у то време, нису фелчери и доктори бирали за војску, није сваки био примљен ни у Кијеву. Иако су, у то време, подофицири рекрутовали, на тај начин, што су људе хватали, на обали, или у крчми, и опијали их, док не приме прве порционе новце, болеснике ипак нису узимали у војску. Они, који су се били напили, са неким подофициром, па заспали, пробудили су се у касарнама, у цокулама, и отишли брзо, на границу, у граничаре, у стражаре завејане, са кровом од сламе, али болесни нису пуштани ни тамо. Болешљиви су отишли, у Кијев, у слушкиње и слуге, док их нису нашли, једно јутро, мртве. А до смрти имали су да чувају свиње, да перу пресвлаке, да чисте латрине.

У том свету својих сународника, у који је Исаковић ушао у Кијеву, било је кљастих, сушичавих, килавих, који су се разболели на путу у Росију, а нису могли да се врате у фамилије. Стајали су пред месарницама и зарађивали хлеб, на тај начин, што су терали псе.

Ишли су од куће до куће и чистили латрине.

Кад би се упустио у разговор са њима, понављали би: Боже! Боже! Неће, каже, видети своје фамилије, никад више. Ко ће им заклопити очи! Боже! Боже!

Испрва, то је једва чуо. Затим је утрчавало на једно, а истрчавало на друго уво. Боже! Боже! После две-три недеље, ти шапати, та мрмљања, ти узвици, постадоше Исаковичу неподношљиви. Боже! Боже!

Једне ноћи, кад је сањао да су се сви ти просјаци скупили, око његове куће, Исаковић чу како урлају: Боже! Боже! Али, кад се тргао, осети да неки, непознат, глас виче. А затим, да је то он, који виче.

Госпожа Јулијана се зачуди, кад јој, једног дана, рече да неће у Подољ, да обилази сународнике. Неће више.

Налазила га је да седи и шкраба молбе. Писао је Костјурину, молбе. Тражио је да га упути у Санкт-Петерсбург, иначе ће писати грофу Кајзерлингу, који је његов патрон и који штити Србе.

Исаковић се био решио, крајем октобра, 1753, у Кијеву, да понови оно што је учинио у Темишвару, и да оде, без бумаге, до царице.

Иако је то невероватно, данас, у штапсквартери Витковича протокол има, у години 1753, октобра месеца, десет молби капетана Исаковича, за аудијенцију код царице.

Исаковић је био, очигледно, човек, који никад не живи у оном месту, где се налази, него прижељкује да у једно друго место оде. Човек, који никад није био задовољан у оној кожи, у којој је, него коже мења, као змије. Као вук длаке. А остаје исти.

Идуће зиме, он је и сам причао братенцима да је, тог октобра месеца, био полалуд од жалости, кад виде, куд их доведе, и кад му се чинило да му не даду да оде у аудијенцију код царице.

За време тог октобра он је, у Кијеву, стално, сањао, будан, како ће изгледати тај Санкт-Петерсбург, кад он, Исаковић, тамо, стигне.

Иако је то данас невероватно, тај официр, као и толики други његови сународници, никад није био видео море. Море, то су биле за Исаковича, и све те исељенике, неке мађије.

Павле је, у рату, био стигао до Прага, до Француске, па чак и до Оландије, али на обалу мора, никад дотле, стигао био није. Море је у његовој глави, као и глави свих тих исељеника у Росији, имало значај утехе, као нека тица која пева, као нека играчка, која је црвена, за дете, које је болесно и умире. Али не ма какво море, него оно руско море, на ком је росијска престоница, Петроград.

Они, ни у причама о томе, нису разликовали Неву, и Фински залив, реку и море. Петроград и царица били су, за те исељенике, надземаљско привиђење.

Зашто да само Вишњевски оде до престонице?

Зашто да само Вишњевски види царицу?

По чему је тај винар бољи од њега, који је већ у Аустрији, за Росију, носио окове.

Исакович је био почео по штапсквартери да то виче, да се чује.

Узалуд су му, Ракич, и други Вишњевскови официри, дошаптавали да предстоји посета царице Елисавете, па ће и у Кијеву давати аудијенције.

Као што је то милостиво радила и у Москви, прошле зиме.

Исакович је сатима седео код куће, забленут у даљину, и замишљао, то, како ће, ипак, стићи до руске престонице и царице.

Иако су то били плаховити, неуки, непросвећени, људи, не само Павле, него и други Витковичеви официри, они су знали да је Петроград варош, каква није, ни једна друга, у Европи, и каква бити не може.

Друге вароши биле су, као и Белград, творевине рата; тврђаве.

Или су биле, као и Вијена, бучна насеља, која су изриле кртице. Трговишта царевине, или краљевине. Постоје вековима. Слажу се, као спрат, на спрат, цигле, балвани, сланине, купусаре. Улице и куће смрде им на мокраћу, а ћошкови као латрине.

Варош Петра Великог, међутим, никла је као што ничу бајке.

Онако, како је замишљена, из људске фантазије, росијске фантазије. Њу је створио Петар, цар, несхватљиво, као из маћије.

Да хоће да га спрече, да до те вароши стигне, пре него што оде у Бахмут, на насеље – а зна да су други његови сународници стигли до ње – да неће да га пусте у аудијенцију, до царице, било је, за Исаковича, највеће разочарање, и жалост, на том путу, до Росије.

Иако су ти сербски официри живели у столећу просвећености, у осамнаестом веку, у доба рококоа, нису они хтели у Санкт-Петерсбург, зато, да у престоници живе и престоницу виде.

Него варош Петра Великог. На снегу, на леду, на мору. Није то била жеља за раскошју, за вазама цвећа, које су као амрели, за фотељама, које се претварају, за госте, у постеље, нити за сунђерима, којима се трља – а који су били последња мода у купци.

Нису Исаковичи, који су спавали на постељи, голи, а у сену, кад год су под ведрим небом били, желели, да виде, кучиће у спаваћим собама рококоа, на свили, на женској постељи. Нити бурмутице, иако су почели да шмркају бурмут. Те бурмутице стајале су, каткад, толико новаца, колико ти официри, у животу свом, нису видели.

Нису видели ни пантомиме у којима дечица играју као анђелчићи.

Нити живе слике, љубави Марса и Венере, на којима је све, и мушко, и женско, скоро сасвим голо. Нити сатове, из којих излазе анђели трубачи, да сатове одбију и одсвирају, или петлови, да их откукуричу. Нису били жељни да виде, ни како се ломе кости, деликвента, на точку, за неку крађу неколико рифова абе, или две-три кристалне чаше.

Па ти деликвенти остају, са покрханим костима, ипак, и два дана, живи. А професори Сорбоне чуче и проучавају њихов крај.

Понешто о Европи, у којој су живели, чули су, и знали, и ти официри, па и Исаковичи, али су, углавном, то били припрости, неуки и неписмени људи, који су књиге срицали.

Није тај век у ком су живели било оно, што су тражили.

Него су се тискали, ко ће бити први, да царици понуди, руку цара Лазара, коју су у Фрушку гору били пренели, и у Росију да пренесу, желели. То је хтео и Исаковић да понуди царици.

Орао у кавезу, просјакиње, које пролазе Вијеном певајући, у гомили, па иду од места до места просити, мостови, које дижу чекрци, све то су, и Исаковичи, били начули, и видели. Павле је знао и о разврату, у ком су, у Темишвару, са децом мушком, живели капуцини. Јео је и лешнике, који су били, као неки лед ушећерени. Видео је био и минере, који су тунеле до непријатељских тврђава градили, па минирали. Видео је и лудаке, у лудачкој кошуљи. Три стотине. У болници. Био је, зими, и у једној оранжерији.

У Витковичевој кући био је нешто чуо и о Петрограду.

Витковичка је спомињала неког посола, Пиједмонта, који се звао гроф де Бернис (Витковичка је то изговарала као да је „де Дрниш“). Знала је и да се белгијски посол, у

престоници, зове, гроф Линар. А саксонски, ђенерал Арнхем. Причала је да је Линар офарбан као жена, по образу, а у зеленом прслуку – а медик му редовно пушта крв.

Па иако Исаковић није никад био у Санкт-Петерсбургу, он је, те јесени, нешто знао, и о тој вароши. У резиденцији, била је једна слика Костјуринова, коју му је био израдио неки Талијан, те године.

Исаковичи су били ту слику видели.

А Павле је, пред том сликом стајао, данима – кад год је могао.

У мозгу, као лудаци, он је осећао да је већ био, у тој вароши, иако у њој никад био није.

Била је то варош, на води, као што су вароши у сну.

Исаковић није знао је ли она на Неви, или на мору, видео је само да је сва на води. Причали су му да је од леда, и на леду, зими.

Стајао је на једној обали, а обала је била од камена и на њој беху ограде гвоздене, као неки затвори, али, из којих се види некуд, куд се не може никад стићи. Лево од места, где је стајао, био је зид, са бршљаном, неко жбуње дуж зида, и капицик.

Као они кроз које се, у причу, улази.

Затим су, одатле, широке, камените степенице, водиле, на тарацу мраморну, која је била у кући, изнад које су били прозори и балкони, и, на крову, димњаци, тако огромни, као неке узане куле.

Одатле, видик је био бескрајан.

Куће, бескрај кућа, на води, а у даљини нека кубета као у магли.

Костјурин је Исаковичима био рекао да су те велике зграде, као што су тврђава Светог Петра и Павла, или Смолни, замислили архитекти из далеке, сунчане, просвећене, Италије, Доменико Терцини и гроф Бартоломео Растрели, али су Исаковичи, па и Павле, та страна имена, били, давно, заборавили.

Оно што су памтили, било је чуђење да Петар, цар, и његови потомци, могу, тако, да доведу, кога хоће, из далеких земаља, да њихове снове у камену оствари.

На тој слици, на води, пловили су и велики чунови, који нису, нимало, личили на њихове чунове, на Дунаву и Тиси, али су личили на талијанске дереглије, које су кирасири Сербелонија, на Бегеј, довукли.

Било је и неколико официра у трикорну на тој слици.

Костјурин их је показивао прстом.

Причао им је, да је Преображенски пук био допро, у рату, већ године 1697, тамо, где ће они, ускоро, крв пролевати – на Азову.

Цела је та слика још лепша, зими, кад се заледи.

Ето, у ту варош спремао се Исаковић, те јесени.

Кроз ту слику, њему се, у даљини, причињаваху та кубета, која се плаве у провидној магли, а која су огромна – мора бити огромна – а, међутим, обичне замисли људске, остварење жеља царева росијских.

У вароши коју је Росија дигла, као играчку, на мору, у леду.

Тамо ће он, надао се, ипак, кроз који дан отићи, да царици каже, како њу, његов национ, очекује плачући, и како јој глас, о руци цара Лазара, доноси. Па ће затим клекнути, да јој руку пољуби.

Иако се ништа није остварило, од онога, што је обећавао братенцима, и од онога, што су обећавали гроф Кајзерлинг и Волков, у Вијени, иако је његов живот прошао, и види да ће проћи, и у Бахмуту се завршити, у тој вароши на леду он ће своје жеље испунити.

У тој вароши он ће свој живот као утеху завршити.

Она је ето, на води, а на води камен стоји. Кубета њена виде се, издалека, из веће даљине, него што човек може да замисли, и око да види. Плаве се и зову га, а знају да су они пошли, пре годину дана, а његов национ пре шездесет година, и ишли, ишли.

Према тим кубетима, према тој води, према тој реци, према том мору.

Према тој вароши, која је остварени сан, онога, на чију су реч, сви они пошли.

При крају месеца октобра, те године, Исаковић је, све чешће, чуо вест да ће царица пропутовати кроз Кијев, на путу у Елисаветгород. Чуо је то од госпоже Јулијане Вишњевски. Чуо је то од фенрика Ракича, па је то чуо и од официра, који су му, из Миргорода, у кућу, долазили. Причао му је то капетан Живан Мишковић, његов земљак, из Нађлака. Дошануо му је то и лајтнант Георг Новаковић, који му је донео неке молбе од Трифуна. Јавио му је то – као велику тајну – и лајтнант Ђурка Гајич, који се у Кијеву тужакао, са Хорватом.

Чудно је било само то, да се, ни у Витковичевој кући, ни у штапсквартери, о том није говорило. А још више, да је Костјурин био, баш тих дана, отпутовао. Сви су ти официри тражили од Павла да ту вест сматра као, заједничку, тајну.

Исаковић је ћутао.

Сви ти официри, који су иначе били пришипетље Вишњевскове – откад је Вишњевски, у Кијев, био дошао – почели су сад да свраћају Павлу и да му причају,

како им је Вишњевски досадио, и како, читав један круг млађих официра, жели да Павла пошље, у аудијенцију. Направили су, каже, читаво тајно друштво, које су назвали „Бахмутски фењер“, па се састају и решили су да Исаковић буде њихов говорник и изнесе сербска гравамина, пред императрицу.

Исаковић, после дугог нећкања, пристаде на то.

Они су му обећали да ће му они израдити аудијенцију.

Према њиховом причању, ни Вишњевски више није био противан Павлу. Он се сад, са Хорватом, свађао. Треба, каже, осујетити план, који се Хорват спрема да изнесе пред царицу. Да се сва имена сербских пукова изоставе, а бројеви уведу. Да се рекрутација прошири и на Молдавију, Хунгарију, Блгарију. А да се сви пукови назову „пандури“, као што је у Славонији било. Хорват је говорио да он ради на добијању што већег броја рекрута, а како се зову, није важно.

Круг организације „Бахмутски фењер“ сматрао је да је име важно!

Треба доселити руку Лазареву.

Најзад је капетан Мишковић дошао Павлу, у формалну посету, да га пита, прима ли се да иде, за све њих, у аудијенцију. Императрица ће бити, кроз који дан, у Кијеву. Они ће, преко свог патрона, вицеканцлера Воронцова, удесити, све потребно, да Павле буде примљен. А не Вишњевски.

Павла знају. Цене га.

А пуковник Теодор Вишњевски, далеко је пао од свог оца, ђенерала.

Они хоће капетана, да се преко њега код царице чују!

Павле је био збуњен и невесео, али је све обећао.

Ракич му онда дотрча, уочи првог дана, у новембру – Светих Врачева – па му донесе вест да царица, сутра, ноћи, у Кијеву. Сутра, увече, они ће доћи по Исаковича, да га одвезу у аудијенцију. Све је уговорено.

Воронцов је њихов патрон.

Он је стигао и све одобрио. То је права сербска мајка!

А има уво царичино!

Исаковић, те ноћи, није оком тренуо. Чудио се шта га снађе, али је зору сачекао будан, радосно.

Испуниће се, дакле, жеља Исаковича, коју је и он, као оштар трн, у срцу своме, носио. Стићи ће, изићи ће, пред Ону, пред коју Вук није стигао, иако је о њој толико

причао. О њој, која може, једним потезом пера, све да их спасе, подигне, или све да их напусти и упропасти, тако, да заувек, у туђину, аустријску, нестану. Буде ли царица само мирно саслушала њихове молбе, и јауке, селидба њихова наставиће се, као бујица, у Росију, а неће је моћи зауставити, ни сто, Гарсулија, ни барун Енгелсхофен, који их је био зауставио.

Нови ће пукови имати да се у Миргороду формирају.

Њихова армија ће да расте.

А једног дана, они ће се вратити у своју Сервију, коју напустише, под превару. У одбрану хришћанства – императора аустријских, Вијене! Поневши са собом и руку Лазареву.

Све, што се са њим зби, од првога му плача, до његовог доласка у Росију, ето, добиће, у тој аудијенцији, свој смисао. За све патње, које је претрпео, за сва понижења, добиће награду.

Његов ће национ, сутра, проговорити, кроз његова уста, кроз молбу његових очију, и неће више бити национ, усамљен, сам, самцит, расут, бесмислено, у Аустрију, и туђину.

Дан му је прошао као у грозници.

Иако је тај Исаковић, у Темишвару, залазио, и у више друштво, у круг Енгелсхофена, као и у Енгелсхофенов театар, иако је Павле био видео и Вијену, и свет у другим земљама, у рату, он је ипак био прост човек свог времена, који – о томе, како росијска царица путује, где ноћива, како прима аудијенцију – није имао ни појма.

Пошто му је било речено да, последњег дана, ником не отвара врата и никуд не излази, да ћути, Исаковић је седео у кући и чекао. Дуго се прао, пиркао, чешљао, мирисао, и облачио. Сав као у грозници пио је тог дана, обилно, и ракију.

А да не би, на ракију, мирисао, испирао је уста, после, и мирисао зубе, каранфилчићем. Био је готов са облачењем врло рано.

Седео је, погнуте главе, док се мрак спуштао – и чекао.

Био је већ мрак кад чу, да нека кола застадоше и сташе пред његову капију.

Месеца на небу, тог дана, у Кијеву, није било.

Ракич је био дошао по њега, парадан, сав у сребру.

У колима, напољу, дочекао га је Мишковић, надодољен.

Ракич, кога Исаковић није знао добро, а ни трпео, био је млад, лепушкаст човек, црне косе, црних брчића, са увојцима лепо удешеним, као у дечака који много сестара

имају. Био је сав утегнут, у куртку, црвене чакшире и чизмице, и много се, то вече, смејао. На глави је имао нову, црну, росијску, попону, са које му је кићанка висила чак на куртку.

Треба да пожуре, каже – остали их већ чекају.

Мишковић је био дугих руку и дугих ногу, а загрлио је, у колима, Павла, на тесном седишту, као да ће да играју, седећи, у колу. То је био повисок човек, жут и рошав у лицу, са великим, сивим очима и дугим црним брцима, који су му висили низ браду. Кад би нешто рекао и завршио реченицу, имао је обичај да сиса зубе, чујно, као да се опекао.

Рекао је Павлу да од њега очекују да каже царици, у име свих њих, да они не желе да буду послати на пољску, или прајску, границу, него на турску, где желе да изгину. Мишковић се смејао, а кроз смех и накашљавао. Исаковић је мислио да су напити.

Кола, у којима га повезоше, била су раскошна, са стаклетом, у кожном прозору. Рекоше му да припадају Воронцову, и да ће царица преноћити у резиденцији Костјурина. Исаковић запита, зачуђено, како то, кад се зна да је Костјурин на путу?

Мишковић му рече да се вратио.

Нису се дуго возили по Кијеву, а кад кола стадоше, све је ишло, журно. Исаковић је, излазећи из кола, видео само да су били зашли у неку башту, у песку, и шљунку, која га је сећала на Костјуринову. Фењер је осветљавао врата, која су чувала два гренадира, који су имали клобуке, беле, и златне, као главе шећера.

Исаковић са чуђењем угледа, на њиховим ногама, чизму.

Али је већ пролазио.

Ушли су у неку врсту, раскошног, предсобља, у ком је још неколико официра било, који су Исаковића дочекали, обучени парадно, а у смеху. Исаковић виде, у пролазу, лајтнанта Петра Шевића, Живановог брата, а њиховог даљњег рођака – лајтнанта Суботу Чупоњу, који је са Мишковичем био дошао у Росију, а био чувен са свог безобразлука и глупих шала, али и јунаштва. Виде и Хорватовог миљеника, Бурку Гајича, лајтнанта, који је био пришао Вишњевском. Није му се баш допадало, то друштво, али баш кад хтеде да запита, откуд, та балавадија, ту – Мишковић га је већ уводио у идућу просторију.

Шапутао му је да ће га сад представити, његовом високографском сијатељству государственому вицеканцлеру Михаилу Илариоповичу Воронцову. Нека пази шта каже!

Павлу је била реч застала у грлу.

У дворани, у коју је био ушао, није било никога, али је он осећао да ће ући неко, неко, пред ким не сме, и не треба, да стоји онако, како је у Вијени, пред Кајзерлингом,

стајао. Уоколо, био је раскошан намештај, али се њему учини да је тај намештај већ видео. Кад су сви били звати Костјурину, на дан Александра Невског. Сећао се да је видео те раскошне, татарске, ћилимове на поду, ту велику фотељу, црну, крај зида, у дну, па и та огледала, за која је Виткович причао да их Костјурин набавља, чак у Италији. Био се збунио и питао се, није ли ту већ једном био и није ли, одатле, изишао, у Костјуринову башту?

Није, међутим, имао времена да ишта пита, јер му Мишкович, љутито, оштро, промрмља, да ћути.

Павлу се чинило да су, тако, стајали, дуго, непомично.

А што је било најчудније, смех се, у предсобљу, орио.

У идућем тренутку, врата, десно, отворише се и Павле виде како уђе човек, дебео, крупан, у француском оделу, са огромном перико̀м, коме се Мишкович, дубоко, и много пута, клањао, а Павле, исто тако.

Мишкович је Павлу шапутао тихо: Воронцов!

Павле се, неколико пута, пресамитио.

Мишкович затим приђе Воронцову и пољуби га у руку.

Павле, исто тако.

Мишкович онда изређа, гласно, имја и чин Павлов, који је у Аустрији имао, а Воронцов потапша Исаковича, по леђима, чврсто и јако, понављајући име и чин.

Мишкович се затим повукао, клањајући се.

Воронцов онда показа, према вратима лево, упирући прстом, а затим притисну Павла, за врат, и рече му: На колено!

Исакович онда клече па је клечао и чекао.

Смех, однекуда, још и тад је допирао.

Врата са лева се, међутим, отворише, и затворише, а кроз њих ушета царица. Воронцов јој беше притрчао, клањајући се, дубоко, па је поведе према фотељи, у ниши, у зиду. Идући крај ње, церемонијално, једва јој је, прстима, прсте додиривао.

Царица је села на фотељу.

Воронцов јој је раширио, и намештао, хаљину, светлоплаву.

Павле, у том тренутку, виде да је царица лепа, млада, жена, која има лице необично благо и милостиво. Имала је крупне црне очи, а косу француску, златне ципелице на нози, а у руци, велику, златну, лепезу.

Исаковић је прелетео, једним погледом, царицу, али је био потресен, до дна свог бића, и знао да ће је памтити читавог свог живота, сто година да доживи, такву.

Она га је посматрала, сва црвена у лицу – јер је у соби било топло, заложено.

Воронцов је царици понављао имја и чин Павлов.

Она онда рече грофу да приведе капетана, ближе.

Иако је она говорила руски, Павле је то, сад, врло добро, разумео.

Био је устао, и, кад га Воронцов шчепа за раме, пришао је ближе и клекао на једно колено. Био је, међутим, тако збуњен, да рече, кад му она пружи руку на пољубац, тихо, сав пренераженн, према Воронцову: Само сербски знам!

Да ли је вицеканцлер и гроф то разумео, или не, тек Павле разумеде, како Воронцов прича царици да је Исаковић десет пута, десет пута, узалуд, већ давно, мољакао да буде пуштен у Санкт-Петерсбург, да затражи аудијенцију. Неки пуковник, Теодор Вишњевски, међутим, спречавао је то! Исаковић је узалуд молио.

Царици се ваљда допало то, јер му понова пружи, на пољубац, руку.

Клечећи, једва дижући до ње очи, Павле чу само, како она каже Воронцову да капетан може устати – стојат!

Воронцов га онда подиже, за рукав, и Павле стаде.

Царица је морала бити задовољна лепом појавом тог човека, који је пред њом, крај дебелог Воронцова, стајао, тако лепо израстао.

Пошто је царица познавала Версај, Исаковић јој се, у униформи у којој је био, морао учинити као официр, који је из Версаја стигао, а не из неке мале, забачене, турецке, земље. Исаковић је, тог дана, био блед јако, а његове, крупне, плаве очи, иако су биле ледене, блистале су сад у неком безумном сјају. Његово, високо, бледо, племенито, чело, над тим очима, било је уоквирено увојцима, косе, као суво злато, а његово лице са орловским носем, као воштано, скоро прозирно, одавало је, колико је потресен. Стоји пред њом, којој, да га пусте, беше толико молио. Крај свега тога што су његова румена уста имала неку горку црту, а слепоочнице почеле да седе, царица је морала да примети, колико је млад.

Он ју је понизно, али задивљен, гледао.

Кад је царица рекла да устане, Исаковић је стајао пред њом, дугих ногу и руку, али лак, отмено. Био је тако широк у раменима, а тако танак у пасу. Царица га је,

очигледно, посматрала, задовољно. Тог дана, Павле је био обукао црни, руски, официрски, фрак, који је личио на прајску униформу тог времена, коју је престолонаследник, Петар, био увео, а један део гарнизона, у Кијеву, носио. Узан у струку, а широк у рамену, тај капут је имао широке ревере. који су били уоквирени сребрним ширитом, а спуштали, према појаву, два реда, сребрних, дугмади, у ритмичном реду, као харфу. Глава је Павлова била у црној, свиленој огрлици, која му је обавијала врат, меко. Лице је, у том оквиру, имало тврдоћу, као медаља, па се памтило.

Рука му је, у чипки, у рукаву, кад је царичину руку држао и љубио, задрхтала, приметно.

У високим чизмама, до изнад колена, у тесним, белим, кожним, чакширама, које су се завршавале, са три дугмета, у пасу, у црном капуту, тај дугајлија је имао не само леп стас – који је чест у његовом националну – него и нешто духовно високо, снажно, а тамно и црно. Неку необично моћну личност, појаву, као што је имају црни кипови, или неки пастув црни, који је, непомично, стао.

Царица рече Воронцову сасвим гласно: Красавец!

Павле је то чуо и разумео.

Царица се онда обрати право Исаковичу и рече да она зна, све јаде, који су задесили његов национ, а који су их довели у Росију! Она ће, одсад, бити бранилац њихов, па нема више, нити да плачу, нити да тугују, нити да ишта брину. Стигли су у Росију, куд су желели да дођу. Она ће све потребно нагрдити и за аустријску императрицу. Та императрица ће морати да пусти његов национ, да се досели, цео, у Росију. А он ће, ускоро, добити, да зна, ђенералски чин и ђенералеку шљапу!

Тако је рекла.

Нека јој опет пољуби руку.

Исаковић јој онда, збуњен, занет и зачуђен, опет пољуби руку.

Док јој је љубио руку, царица му, нежно и милостиво, спусти другу руку на главу, а он чу како га благо пита: Где је оставио супругу и своју децу? Павле је, све што је рекла, сасвим добро разумео.

Воронцов му, међутим, подвикну: Одговарајте! Отвечајте!

Исаковић онда рече, загледан у царицу, да је он, пре две године, сахранио жену, а са њом и дете, које се било рано родило. Он је довео своје братенце (Исаковић рече: фторородноју браћу) у Росију, али је сам на свету. Као усамљено дрво.

Царица га је разумела, гледала тужно, али се и насмеја.

Пружила му је опет, на пољубац, руку, а помилова му погнуту главу.

Питала га је, мисли ли да се жени, понова? – Сасвим је добро разумео.

Исаковић онда рече, тише, да то више не жели, и не би могао. Сећање на његову жену, и то дете, које је умрло, са њом, не излазе му више из главе. Не би хтео да своју несрећу пренесе на неку супругу, фторобрачну. Чему, кад смо несретни, преносити, и на другог, несрећу? Смрт оних, које смо волели, као црн печат на челу, показује нас, увек, какви смо. Мисли нам се само према прошлости окрећу!

Царица га онда упита, весело, па кад је тако, што не оде и изабере неко усамљено дрво, на обали Дњепра, па се не обеси, на неку високу, усамљену грану?

А и Воронцов се смејао и подвикну му: Отвечајте!

Запрепашћен, занемео, Павле, у први мах, помисли да сања, затим једва одговори, као ван себе. Чинило му се, да је немогуће да је, то, рекла царица, да је добро чуо.

Али скупивши сву вољу – по дужности – он је одговорио.

За њега, каже, смрт би била, као да се пробудио, а зна да више никад неће сванути, па би лако наставио и склопио очи у мраку. То би био само сан, који би се наставио. А живот, био, па прошао. Али, он је дошао у Кијев, као и његови сународници, да ступе у росијску армију, да у њој понесу имена своја, и, са том армијом, врате, у Сервију. Не лутају они по свету, себе ради, него да Русе позову! Да се са њом, а не аустријском армијом, врате, на турецку границу. Хтео би да, још једном, види, пре него што сконча, Цер, брдо, под којим се родио.

Да се врати своме пореклу.

Царица се на то није смејала. Била се уозбиљила, и мењала погледе, обративши се Воронцову.

Била је устала и пружила још једном, на пољубац, своју руку.

А док јој је Павле, опет, руку љубио, она га упита: хоће ли да га она поведе у престоницу? Има места за таквог официра, у Санкт-Петерсбургу. Или му је, можда, милије, и више воли, да остане земљодржац и сточар, у Бахмуту? Ако жели оно прво, треба да се ожени. Удовцу је, у Росији, забрањено да тражи престоницу. Има да настави живот. Да прави децу. Хоће ли, то, нека каже!

Исаковић је, већ при првим речима царице, био збуњен, и забезекнут, њеним погледом, њеним речима, а највише смехом. При наставку разговора са императрицом, толико се збунио, да је све, што је рекао, говорио, као у бунилу. Није знао шта говори, па је муцао.

Он је сасвим другаче замишљао ту аудијенцију.

И ћер Петра Великог и царицу свих Росија. Био се сад збунио и препао. Кад чу, међутим, да Воронцов, подвикује: Одговарајте. Отвечајте! – Исаковић се трже, прену, па, скупивши сву вољу и снагу, одговори: како је Санкт-Петерсбург желео да види – да доживи то – као што, ваљда, тежак болесник, у ноћи, жели да дочека јутро, звезду зорњачу! Његов национ је замислио да ће спас наћи у вароши Петра Великог, као што то дављеници, ваљда, замишљају, кад се на пучини, после бродолома даве, а виде, у даљини, обалу. За њега, и њих, који су се доселили у Росију, то место, у снегу, значи, последњу наду. Друге више немају. Шездесет година већ, они се селе и плачу, носе са собом руку Лазареву, па им је последња нада да је сједине са руком њеног оца, који их је у Росију позвао.

Царица га онда запита, строго: а да ли је он књаз?

Пренераженн, Павле одговори збуњено: Не, књаз није. Књажеви Исаковичи нису. У његовом национу, само су Рашковичи књази. Али, њих Исаковиче мати је уверавала да су и они били на Косову. Имали су о томе доказа, у читуљи, у коју су мртве своје записали!

Исаковић је био ван себе док је то говорио.

То питање, ни он, ни Ракич, ни Мишковић, није предвидео.

Царица Елисавета се, међутим, наже, па га удари, лако, лепезом, по носу, узвикнув, да је мангуп, и да обмањује царицу своју: Обманшчик!

А затим се, тресући се од смеха, удаљи, са Воронцовим, који ју је под руку водио. Исаковић је, при њеном одласку, био клекао.

Хладан зној га је био пробио.

Брисао је, као ван себе, чело.

Мишковић, међутим, био је ушао и шапутао му, да што пре оду. Павле онда, као месечар, напусти собу, у којој је аудијенцију имао. Учинило му се, у један мах, да је, у једном огледалу, спазио лице Вишњевсково, који се заценио.

Павле се није био освестио, ни онда, кад га је група официра, у предсобљу, опколила, и засула питањима, док га је Мишковић вукао за рукав, да што пре оду.

Кад је, међутим, Павле, био ушао у кола, Мишковић даде знак кочијашу а остаде. Кола пођоше брзо, тако да Павле није имао времена, ни да довикне осталима нешто, ни да их ишта пита.

Кочијаш је са њим јурио, кроз Подољ, до његове куће, као да га гоне. Застао је пред кућом Жолобова, као да је кола извртао.

Павле је искочио из кола, стајао за тренут зачуђен, затим је видео како коњушар ошину коње, и како екипаж одјури.

Помисли да је све, пијано.

Ушао је у кућу као да се са неког гробља враћао.

Кад су му донели свећу у шандали, дуго је седео, крај свеће, немо.

Сутрадан је отишао у штапсквартеру.

Ужас, због неуспеха у аудијенцији, полако је давао места задовољству, да је царицу ипак видео – иако се све, што је од ње чуо, у његовој глави, вртело. Кад га Виткович запита, шта му је: је ли одредио дан поласка у Бахмут – Исаковић погледа старог бригадира, са неким чудним осмехом и упита га, је ли видео царицу?

А кад му Виткович није одговарао, него га је, зачуђен, гледао, Исаковић се опет осмехну и рече да ју је, он, видео. Отишао је царици у аудијенцију и нада се добром, иако није знао да се понаша како би требало, и да каже оно, што је рећи требало. Нема среће!

Виткович га онда упита: хоће ли да каже, да је он, Исаковић, видео, у Кијеву, јуче, Њено императорско Величество императрицу Елисавету, и, са њом, говорио?

А кад Исаковић рече да је баш тако, Виткович му рече да је с ума сишао. Затим, као да се нечег уплашио, нареди Павлу да одмах иде кући и да га сачека, док он не дође.

Павле је, међутим, излазећи из штапсквартере, у некој лудој веселости, коју је, први пут, у животу, осећао, још неким официрима рекао да је, дан пре, видео царицу, и ишао, код ње, у аудијенцију.

Свима ће њима, сад, у Росији, бити добро!

У недељу, на дан Светога Павла Исповедника, шестог дана новембра месеца, године 1753, у официрски затвор, у Кијеву, доведен је сербски емигрант, из Аустрије, новопостављени капетан у Венгероко-сербском пуку бр. 35, Исаковић.

Гренадирски капетан, који га је, са једним прапорчиком и четири гренадира домаћег пука, бр. 5, довео, предао га је плацпрофозу, на реверс. Све је то прошло у миру. Апсеник се чинио, да није будан, него у неком сну.

Официрски затвори, у Кијеву, били су тада у једној згради, која је била у једном порушеном бастиону, у близини старе Златне капије, на брду изнад Подоља, недалеко Печерске лавре. Звоно је, над њима, скоро целог дана, брујало, а звонило је и рано у зору. Зграда, у којој су били официрски затвори, била је узидана у земљу, а имала свега један ред прозора, у гвожђу, не са улице, него у залеђу.

Ваздух је у њој био загушљив, али топао.

Пред вече, кад је тај официр доведен, у арест, снег је провејавао у мраку. То је био први снег, те године, у Кијеву.

Соба, у којој је Исаковић био у апсу, била је у подруму, али удобна, са постељом, и свећом која је горела на столу. На банку земљане пећи, која се ложила, спавао је црн мачак. Ко зна кад је ушао, а нико га није истерао. Излазио је и улазио кроз врата на ходнику, која су била харфа у гвожђу. Исаковић је ту провео ноћ, без сна.

Била му је одузета сабља, али се профоз према њему, очигледно, понашао, као и према сваком другом официру, уљудно.

Исаковић није ништа тражио, чак ни воду.

Био је свега откопчао своју хусарску огрлицу, на врату, и легао на постељу, са чизмама, које није свлачио.

Лежао је, тако, непомично.

Мачак је почео да га обилази, али је брзо осетио да то није човек који мази, па се повукао. Кад је свећа догорела, пред зору, Павле је видео само зелене, светле, очи, као да су свици, у мраку, који нестају.

Апсеник је, идући дан – на дан Тридесет и три мученика – пробуђен, рано. Доведен му је перикмахер. Татарин, који му је очистио чизму. Изведен је да се умије. Прегледана су му дугмета. На авлији, преузео га је исти официр, који га је довео, а опколили су га исти гренадири, који су и дан пре давали стражу.

Јутро је било хладно и магловито. Из те авлије, видео се, доле, Дњепар и дуг ред јабланова и врбака, који је реку пратио. Апсеник није околину ни погледао.

Све дотле, нико није био са њим, ни речи, проговорио, а што је било још чудније, Исаковић никог, ни једну реч, није питао.

Чуо је само гласну команду. Имао је да скочи у двојне редове и да удеси корак, према гренадиру.

Водили су га у оближњу, велику, Костјуринову команду, жуту, са два спрата, и дрвеном стражаром, обојеном бело и плаво.

Одведен је, на први спрат, у једну дворану, са три прозора, од којих је средњи био у разбијеном окну. У тој дворани никог није било. Имао је да седне, на једну клупу, која није имала наслона.

Остављен је, тако, можда сат, можда сат и по.

Пред собом је видео велики вопн двоглавог, росијског орла, црног, а крај њега росијску заставу, и неке слике, неких, оклопника, који су имали на глави перику,

француску. Испод грба, на зиду, био је дуг, покривен, сто, са мастионицом насред стола и књижурином, повезаном у скрлет, велур, кожу, и сребро. Евангелије.

Свећа је било у три канделабра. Гушча, дуга, бела пера, била су забодена у неку чашу.

Дуж зида, окреченог бело, и десно и лево, било је клупа. А иза њега су стајали гренадири – осећао је – али се није осврнуо.

Најзад, кроз једна врата, десно, виде, како улазе Костјурин, Виткович, један пуковник, један капетан и један прапорчик, које није никада, дотле, био видео. Пуковник је био огроман, трбушат, сед, човек. Капетан, жут, болешљив човек, очигледно, који је, сваки час, укрштао прсте, па их ломио, чујно. Прапорчик, млад, онизак, намирисан – толико, да га је и апсеник осетио. Они су поседали за сто, кад је Костјурин у средину сео.

Исаковић виде, како Виткович седе у страну. А на тој страни виде и капетана гренадира који га је дотерао.

Имао је, преко колена, Павлову, официрску ешарпу, коју му је био одузео. Оно, што је Исаковича зачудило – из једног ћошка, где је Виткович био сео, појави се, Грк, Трикорфос, лекар, који је Петру долазио, кад је Петра коњ био ударио, у главу.

Пришао је Павлу – као да му је дошао у посету – па му је стављао питања, на која је Исаковић, замуцкујући, али чујно, одговарао. Грк га је питао, како се осећа? Је ли време лепо? Како је спавао? Да ли је видео, у последње време, фамилију, и прочаја.

Исаковић се чудом чудио шта га снађе.

А видео је, како Костјурин, и остали, пажљиво слушају и како се згледају.

Костјурин, који је седео у средини стола, није скидао ока, са Павла.

Затим је наредио Исаковичу да устане.

Док је Павле стајао, капетан, који га је био дотерао, исприча, како га је дотерао, а осим тога, и то, да му је кућу претресао, али нема шта да рапортира, о том, што би било вредно.

Пришао је Павлу и спустио му, на колена, његову ешарпу. Павле је тада сео.

При столу, устаде капетан, који је остављао утисак болесника, па предложи да се Исаковић сматра способан да одговара, разборито, а да са питањима, почну.

Павле је разумео шта рече, али није разумео шта хоће.

Позвали су га, ближе, столу, где се, са руком на Евангелију, заклео.

Нити је разумео на шта се заклео, ни зашто се заклео.

А било му је и све свеједно.

Стајао је сад пред Костјурином, дугачак, намрштен – дрско.

Очи су му севале, у неком безумном плаветнилу.

Испитивања капетанова сводила су се на то, да је Павла, сад овако, сад онако, испитивао, за имја и чин, за фамилију, за одлазак у Вијену грофу Кајзерлингу, за долазак у Росију и прочаја. Прапорчик је нешто, за то време, гушчим пером, у неку књижурину, шарао. А док је писао, мрдао је устима као да гута жабу.

И то се свршило.

Онда Костјурин даде неко наређење, које Павле, зашто га даде, није разумео, али чу, да тражи да доведу официра, са којим је оно вече био, кад је ишао у аудијенцију. Капетана Мишковича, лајтнанте Чупоњу и Бурку Гајича и фенрика Ракича. Павле осети да је тачно, оно што је већ био наслутио, иако је ћутао, да се ради о некој, његовој, кривици, која мора бити у вези са тим, да је код царице у аудијенцију ишао. Али, шта би то могло бити, није могао да замисли.

Ућоше, међутим, поменута четворица, са десна, упарађени, намазани, а стајали су у ставу мирно, као деца кад се војника играју.

Павла нису ни погледали.

Костјурин онда нареди Павлу да устане, па га упита, да каже, да ли познаје ту господу? Исаковић рече, мирно: и те како! Исаковић је рекао: Ну! Что же? Хорошо! Хорошо!

Био је научио руски много, али вредност речи, и израза, њихову тачну употребу, није знао. Као што је, пре, говорио, рогобатно, немецки, сад је, оно што би руски рекао, испадало глупаво, или безобразно.

Костјурин га, међутим, благо, упита: Да ли је тој господи причао да је он, Исаковић, ишао, и, био примљен, у аудијенцију, код Њеног Величества императрице? Овде? У Кијеву? У недељу прошлу?

Исаковић је на то, потпуно мирно, одговорио да јесте.

Чак је и брк погладио.

Међутим, кад је то изговорио, за тренут чу потпуну тишину, затим виде Костјурина, побеснелог, како удара песницом, по неком папиру, на столу, па чу и то, како Костјурин урла да је Павле полудео, да је тај човек полудео, и да прекида истрагу.

У дворани је био велики лом. Костјурин је био покупио артије, пред собом, одгурнуо столице, и по летео до Витковича, са којим је изишао. А за Костјурином потрчаше сви. Као да је неко пожар подметнуо.

Павле је стајао зачуђен и сви су му се чинили полудели.

Виде, кад се осврну, како му се стражари приближише, и како му, капетан, који га је дотерао, прилази, одузима ешарпу, а наређује да седне и да седи мирно, ако не жели да га везују.

Код стола је сад стајао Трикорфос, фелчер, који га је зачуђено и сажаљиво посматрао. Павле није знао зашто. Осећао је, међутим, да нешто, у свему што се око њега збива, није у реду, а слутио је, и то, да се налази умешан у неку мађију. Погнуо је главу.

Испод стола, где је, малопре, Костјурин седео, Павле виде једног миша који је претрчавао и завлачио се у кићанке чохе, којом је био покривен сто, а које су додиривале патос. Павле је седео на једно четири корака од стола и чинило му се да миш застаје, с времена на време, и гледа у њега, непомично.

Кроз неколико минута, Костјурин је, са Витковичем, и официрима, опет, ушао, и сео. Нису се вратили Мишковић, Чупоња, Гајич и Ракич.

Костјурин се сав изменио у свом држању према Исаковичу.

Наредио је да се апсенику да столица.

Да се Павле приближи столу.

Затим му рече да лепо исприча: Како је то он видео императрицу?

Костјурин се чак и насмеја Павлу, а нешто је, са Трикорфосом, шапутао.

Затим, некако очински понови да ће Павла да слушају.

Нека каже, овде, што мисли, да треба да каже, о том, како је ишао царици.

Исаковић је тад већ слутио да се ради о великој опасности, у коју је, некако, упао, а да мисле да лаже. Да лаже да је у аудијенцији био. Као што је био миран, увек, кад је осетио да се, са опасношћу, или смрћу, сусрео, причао је и сад мирно.

Како је чуо да ће царица ноћити у Кијеву.

Како су му његови земљаци понудили, да му израде аудијенцију.

Како су дошли по њега. Како су га одвели Воронцову.

Кад је причао о Воронцову, Костјурин се од смеха, сав, тресао.

Уозбиљио се, кад Павле поче да прича, како је пред царицом клечао.

У дворани је била настала велика тишина.

Костјурин није скидао ока са Павла, а уморно је трљао чело.

Био је, тог дана, у својој црној униформи, а уморан у лицу, сав као сагорео, а рука му је дрхтала, док је папире на столу гужвао.

Тупо, неким гласом, као из гроба, прекиде Павлово причање, и запита капетана: Да ли је у аустријској војсци учио о преварама, које се врше, и маскирању, помоћу сламе, крпа, сулундара, помоћу којих се може начинити чак и нешто, што личи на топ? Зар никад није учио да се у нападу може обући читав чопор подофицира, са перјем на трикорну, у плавом фраку, а поставити ту маскераду, тако, на брдо, да непријатељ, чак и догледом, буде уверен, да је то штаб армије? – Што је у ствари само варка.

У рату је све дозвољено.

Има ли он, Исаковић, неког непријатеља у Кијеву? Није ли помислио, да је могуће, да су његови јолдаши – безобразни – просто хтели да са њим терају шегу, да га насамаре, да се насмеју?

Костјурин је био устао од стола и лагано прилазио Павлу.

Био је необично витак, лак, елегантан, у том тренутку.

Његове очи посматрале су Исаковича тужно.

Кад је пришао Павлу, показа му неки медаљон, који је био донео у џепу, и запита Павла да ли познаје, ту слику, да ли је видео, икад, у животу, ону, коју види, кад погледа ту слику?

Исаковић виде, у емаљу, уоквирену златом, једну лепотицу, крупну, откривених, лепих, груди, великих очију, која га је гледала.

Учини му се да личи на Марију Терезију.

Па рече да је видео, аустријску императрицу.

У дворани се чуло, како се неки смеју, али је њин смех замукао, кад се Костјурин осврнуо, и дрекнуо, да се не треба смејати. Присуствују увреди Величанства, са којом, са чијим именом, са чијом персоном, неко тера шегу. А овај човек, ту, невино оптужен, може изгубити главу.

Затим се окрете Павлу и рече да је то, што види, слика, верна слика, императрице свих Росија, Елисавете – а она, коју је капетан у руку цмакао, нека дроља. Ко зна ко.

Враћајући се столу, Костјурин довикну официрима при столу, да суђење за данас, прекидају. У жагору који је настао, Исакович је, међутим, чуо, како каже гласно: Зна, ко му је све то удесио!

Сву ту комедију! Вишњевски!

Кад то чу, Костјурин застаде, и обрати се Витковичу.

Лепе је он аквизиције, каже, са Србима добио! Честита му.

Виткович је, гласно, псовао.

Што је било најлепше, Вишњевски се, тада, налазио на путу у Санкт-Петерсбург.

Исакович је био пуштен из официрског ареста, већ после шест дана, на дан Златоустога, у недељу тринаестога новембра.

Вратио се у своју кућу.

Наређење је било да има, што пре, да се јави, у Бахмуту.

У Кијеву је био пао снег.

На његово место, у официрски арест, одведени су Мишкович, Чупоња, Ђурка Гајич, и Ракич. А саслушавано је још неколико официра. У официрским фамилијама било је много плача.

Највише се говорило о госпожи Елисавети, жени капетана Мишковича, која је, оне ноћи, изигравала персону императрице. Она је била Рускиња, из официрске фамилије, а налазила се, сад, у опасности живота.

Мишкович је био у оковима иако је био најмање крив.

Воронцов је био лакеј Вишњевсков и отишао из Кијева.

Са Вишњевским била је отишла и госпожа Јулијана.

Виткович је говорио Павлу да сад судбина Вишњевскова, и осталих зависи, од тога, колико ће пасти мита. Канцеларија Шувалова зна све тајне и брзо ће наћи Вишњевског и ухапсити га. Они, у Кијеву, одоше у гвожђа. Све ће – мислио је Виткович – зависити од тога, да ли ће Костјурин моћи да умилостиви Воронцова – правог Воронцова – а затим, како ће ту лакрдију схватити царица?

Ма шта било, и ма како било, Вишњевски ће имати много да плаћа.

А како ће проћи, зависиће од тога, колико ће успети, да себе опере, а ове, у гвожђу, упрља. Колико ће успети, да кривицу, за понешто, пребаци, на ове у Кијеву, као џак на магарца.

Ма како било, и ако се извуче, Вишњевском је одзвонило.

Једна лепа, чувена, официрска, каријера, завршава се – а тај човек има да оде, ако остане жив, ражалован, некуд, пут Сибира, или у неки пук на граници Персије, или испод Кавказа.

Неће много боље проћи, ни ови у Кијеву, који су учествовали у тој маскеради, царичиних, аудијенција. Виткович је тврдио, да он зна, да ће Костјурин покушати да спасава, што се спасти може. Он сматра да је то била, глупа, шала, али шала – а није било намере да се императрица исмева. Свему је томе узрок, досада, мирнодопска, и завист, међусобна завист, која међу Србима влада. Све зависи од тога, како ће се, у околини Воронцова, кад се то буде рашчуло, оценити та комедија.

Императрица зна, Шувалови отворено заступају мишљење, да се, ни један човек, није родио, без неких погрешака. Императрица је врло весела. Ако јој се каже шта се зби у Кијеву, могла би се и насмејати и затражити да јој покажу тог Воронцова, из Кијева. То би могло спасти Вишњевског.

Али ако се Императрица не насмеје, биће усековања језиков.

Она се, први пут, никако није могла наговорити да потпише смртне казне, кад је требало. Плакала је. Сад, међутим, потписује, мирно.

Језик је изгубила и бивша жена Бестушева, која је била страног порекла, Саксонка. Што је било најлепше, Виткович је, за све што се догодило, кривио Павла. Свему је крива, каже, надутост удовца. Удовци и самци, који немају жена, не воле друштва, криви су.

Зло је у човеку који није као што је већина људи.

Павле је несрећа!

Према протоколу штапсквартере – Исаковић се одселио из Кијева, у Бахмут, седамнаестог новембра, године 1753, на дан Григорија Чудотворца.

Виткович је уверавао Костјурина да ће у Подољу сад настати, међу сербским официрима, мир.

У том протоколу бригадировом, сачуван је и последњи рапорт Исаковича, у ком моли да му се, ипак, да отпуст, у Санкт-Петерсбург, где жели да тражи аудијенцију. Поред тог рапорта, поднео је и молбу да га доделе црногорском владици Василију, ако устреба. Он је, у Вијени, открио и отпремио у Росију, транспорт рођака владике Василија, према наређењу росијског посола, грофа Кајзерлинга. А молио је да буде извештен, ако се нађе Јока Стана Дрекова – нека његова, даљна, рођака.

Виткович је, на рапорту, својеручно, написао: Ad acta!

А пошто нико у штапсквартери није ништа знао о мисији владике Василија, и неким Црногорцима, неко је, и на молбу, додао: Ad acta!

Случај је хтео, да се, после три године, ревидирају папири штапсквартере, и њена архива, уочи рата. Тај посао је радио, тада, неки капетан Јездимирович, Црногорац. Он је, са чуђењем, прочитао, ту молбу Исаковича. Распитивао се за Павла. Исаковича, међутим, тада више није било у Бахмуту, него је био откомандован, некуд, са пуком козака, из Чернигова.

Јездимировичева радозналост била је побуђена чудним случајем, да је неки официр тражио Јоку Стана Дрекова – која му је била сестричина, а која се била, са њим, и његовом женом, и децом, вратила у Кијев. Један једини дан после одласка Исаковича.

Случај је највећи комедијант у животу људи и народа.

Исакович никад није нашао ту жену са крупним, зеленим, очима, и трепавицама боје пепела.

XXIII СЕОБЕ СЕ НАСТАВЉАЈУ ВЕЧНО

Кад се у свету догоде земљотреси, о њима се много говори и прича. Бележи се, док трају, свака ситница. Бележе се и људске жртве и имена жртава. А зна и колико је, том приликом, порушено кућа. После неколико година, међутим, број људских жртава се заборавља, па се увећава, измишља, а памте се само места, где је било земљотреса.

Тако је то и са вулканима и поплавама.

Док вулкани горе, о њима има безброј вести и података.

А кад се вулкани угасе, нико о њима ништа више не прича, а измишља, ако прича.

Тако је и са папирима из прошлих времена, који говоре о пожарима, о кугама, о ратовима, па и сеобама. Имена појединих фамилија, а још више имена појединаца, ишчезну из дакумената. Заборављају се чак и путеви читавих родова.

Памте се само места гробаља.

Тако се, и после бродолома, на пучини мора, неко време, још зна, крај појединаца, али кад прође неколико година, побркају се имена дављеника и памти само име потонулог брода. Судбина појединог човека, или жене, ситно је зрно песка, који избацују, на обалу, безмерна мора, после бура. Смрт једног човека, или жене, чак и кад, у том истом тренутку, падне једна звезда са неба, не траје дуже у успомени људи, него у мраку, један трепет, у многим треп тајима ноћних свитаца.

Код свих народа је забележено само то, да је појединац зрно праха!

После године 1753, ништа више није сигурно, о Исаковичу.

Те године, отприлике, пада прекид сербских сеоба из поморишке и потиске крајине, после развојачења. Сербска милиција била је пошла у Росију, половина је отишла, али, после те године, сеоба, великих, нема, и боље што их нема. На територији испод Србије, близу Србије, остао је највећи број сербских вароши и села, паора, граничара, официра, и комерсаната, и занатлија.

Многи, међу њима, постадоше ђенерали, фелдмаршали, ордена Марије Терезије каваљери, па и баруни, и грофови. Везе, са њиховим фамилијама у Росији, прекинуле су се. За време Наполеонових ратова, чак је било и таквих случаја, да је један члан фамилије ратовао на аустријској и француској страни, а други, на руској.

Граница је била у рукама Наполеона.

Сербски пукови постадоше аустријски.

Само свест, код простог света – код оних који нису били у Росију отишли – није се гасила, као што се не гаси ватра у кући, док у њој има живих. Вук, на пример, прича како су у Хрватској скупљали новце, да се купи барут, и пуца, на весеље, што су Французи у Москву ушли. Па су се и са једним слепцем нашалили, па су и од њега прилог тражили. А тај худи сиромашак одговорио: Добро! Ја ћу сад дати. Али кад стану отпуцавати, онда да не иштете од мене!

Кад стану отпуцавати!

Те зиме, године 1753, у Росији, међу сербским исељеницима, настаје и велика тишина. У протоколима њихових штапсквартера, у њиховој кореспонденцији, у папирима о њима, настаје празнина. Тешко је разазнати се, после те зиме, у папирима, о кретању, и доживљајима, јунака нашег романа. А нарочито Павла Исаковича.

Неизвестан је и сам број исељеника.

Предање каже, иселило се у Росију, око двеста хиљада душа.

Сербски папири кажу, око двадесет хиљада.

Руски, кажу, две-три хиљаде.

Збрка је велика и у кореспонденцији исељеника, са родним крајем.

Према једном писму Исаковича будимском комерсанту, Георгију Ракосавлевичу, сенатор Стритцески, отац Петрове жене, умро је у Новом Саду, те године. Према тестаменту Исака Исаковича, рекло би се, да је био жив до 1771.

Прошлост, у писмима, пуна је таквих противречности.

За кригскомесара Гарчулу, један папир каже да је убијен у Тријесту, године 1764. Био је на путу за Крф. Убио га је слуга.

Баруна Енгелсхофена, фелдмаршал-лајтнанта, из Темишвара, лако је пратити, у документима оног времена, све до његове, свечане, сахране. Датум његове смрти тачно се зна.

Гроф Кајзерлинг видљив је, годинама, кроз документа, као чувен, росијски, посол. Само, да ли је остао ћелоња, или му је помогао харпутер, кир Анастаса

Агагијанијана, то не бележи историја. Агагијанијан је, према једном писму, изгледа, умро у Одеси, као богат трговац.

Чувена је била, дипломатска, каријера, секунд-секретара грофа Кајзерлинга, Волкова, који је радио папире о пресељењу Црногораца владике Василија, трона сербскаго егзарха. Василије, међутим, никад није добио дозволу да се из Росије врати у Чрну Гору, коју је описивао као да је лепа и плодна.

Василије је умро у Москви, у јаду и беди, маја месеца 1754.

Агагијанијан је писао Павлу, о мајору Божичу, неколико писама, из Беча. Али, знамо да та писма, полиција, никад није пустила да оду, до Кијева. Божич се помиње у неколико докумената. Што је чудновато, помиње се и у Росији. Било је неколико мајора Божича.

Сасвим је чудновато што се, у црквеним књигама, у вароши Јегра, у Хунгарији, помиње и нека Евдокија Деспотович, као фторобрачна. Она то није била, кад се за Божича удавала. Ако је та, записана, наша Евдокија, значи да се удавала понова. За неког другога.

Ко зна за кога се удавала.

Што је још чудније, у тој игри прошлости, наша Евдокија, очигледно, помиње се и у једном писму Трандафиловича, писаном Исаку Исаковичу, године 1754, септембра 3. У том писму се налази и ова реченица: Такожде примих от господара Ћирка Деспотовича, Фор. 800, за госпожу Евдокију, у Кијев, отишлу!

То би значило да је та упаљеница отишла, за својим швалером, у Кијев. Ваљда у нади да се за њега уда? То би значило да ју је Павле угледао, онако измењену, дебелу као мечка. Шта ли је осећао при том језивом доживљају; да види, како се људско тело, као и душа, мења? Како је лепота брзо пролазна. Је ли примио ту жену, и такву, не знајући шта га је снашло, или из сажаљења? А она? Је ли плакала, због тога, каква се начинила? Или се смешкала, глупаво, уверена да је она, и таква, чаробна?

Има међутим, још један, још луђи, податак, о тим Павловим сапутницама, у једном писму Исака Исаковича, које му је писала – те исте године – стара ђенералица Шевичка, рођака. Према том писму, изгледа, да прота Булич оптужује Павла да је у Миргород дошао, са једном, младом, лепотицом, која живи у кући пуковника Ракича, али која је Павлова швалерка, а зове се Текла, унука воскара Деспотовича из Будима. О свему томе, међутим, у писмима Аниним, Ђурђевим и Петровим, нема ни помена, ни трага.

Значи ли то да је, за матером, дошла, у Кијев, и ћерка?

Да је младост победила, и заменила, и рођену мајку?

Прошлост, на таква питања, одговора не дâ. И боље да не даје.

Можда су то све само брбљања емиграната и рекла-казала.

Оно што се, као сигурно, може тврдити, из писама у заоставштини Исака Исаковича, то је, да је отац Анин довео децу Ђурђеву у Кијев, после те зиме, у лето 1754. А да су и деца Трифунова доведена. Исак је, у једном писму, од фенрика Вулина, сазнао да је Кумрија напуштена, али да је нашла другог швалера у Осеку, младог лајтнанта, Новаковича. О њој се прича. Оставила је свог старог оца, да умре, усамљен, у Руми, под дудовима.

Ни Трифун, матори, у Росији, није био бољи. Чекао је само диспенс Митрополије, па да се опет венча. Са Рускињом. Младом. Која није могла бити старија од двадесет година.

Све је то нестало, као неки шапат, под дебелим слојем снега.

Зима, године 1753, била је, у Росији, дуга и врло хладна.

Много више трагова, и података, тачних, него о појединцима, после те зиме, има, у папирима из прошлости, о националу Исаковича, у Росији. Стара ђенералица Шевич добро је наслутила, кад је рекла, да ће се романца Павлова претворити у романцу о његовим сународницима.

Сигурно је, о Павлу, само то, да је Павле био, у Бахмуту, и Миргороду, све до почетка идућег рата, који је почео кроз три године, а трајао седам година. Сигурно је да је у том рату учествовао, заједно са својим братенцима. О том постоје документа.

Тај рат, који се назвао седмогодишњи, кажу, изазвали су Енглези, који су завидели, на богатству, Французима. Енглези, кажу, да је тај рат почео у Америци, где су Французи хтели да отму колоније Енглеза. Марија Терезија помагала је, у том рату, Француске. А росијска императрица, Марију Терезију, против прајског краља, који није био љубитељ жена.

За сербске исељенике, рат је почео, те зиме, као рат граничара, према Турцима и Татарима.

Они су, у Росији, наставили свој рат, који су били прекинули, кад су изишли из Сервије, са Аустријанцима.

Оба та рата била су сасвим слична.

Ново је било само то да су Исаковичи морали слушати, те зиме, у Миргороду, у штапсквартерама, да су после њих, сад, на реду, селидбе у Росију, Влаха, Бугара, Грка. Из Турске!

Почело је било успостављање молдавских, бугарских, греческих, коњичких пукова. За молдавске досељенике интересовао се, лично, вицеканцлер, Воронцов.

Турска, наиме, није забрањивала исељавање, никада.

Појам исељеника није постојао код Турака.

Росијски агенти, конзули, дипломате, почели су онда да сакупљају исељенике, на основу, тих, легалних, појмова. Обрешков, Замфиранович, и други, исељавали су људе из Турске, без икаквих тешкоћа.

Павле Исакович писао је, ваљда, и даље своје предлоге, ђенералу Бибикову, како да се његов национ, у Аустрији, ослободи, испод ига паорства. Само, да ли је Бибиков та акта слао, или не, у Санкт-Петерсбург – иако је био добро расположен према Исаковичима, јер се почео да удвара Ани – то се не зна. Факат је да су, из околине Миргорода, те године, бежали, и росијски сељаци испод ига паорства.

Оно што знамо, то је, да је Исакович, у то време, заиста све више личио на човека, који се смешка као луд на брашно, и који је сишао с ума, иако се то не види. Тај разочарани љубавник, остао је удовац, према свим документима судећи, који су се нашли у штапсквартери бригадира Витковича. Павле је, као удовац, записан, и при одласку у рат, кад је полазио са козачким пуком, из места Чернигов. Поред података о његовој шаржи, аустријској и росијској, стоји записано да је „вдовец“. Ни трага о некој Евдокији, или њеној ћерци.

Отишао је из Кијева, Бахмута, Миргорода, Чернигова, сам.

Биће да је, уочи рата, помислио да су, не само љубави и швалерке преваре и мађије, у људском животу, него и то доба у ком је живео, и та Европа, кроз коју је био пројахао. Његов Срем, његови Пањеви и узбрдица његова у Хртковцима, која се звала Вучја Греда, пратили су га, својим сликама, у сећању, мора бити, и у Росији.

Крај свих тих, врло чудних, рекла-казала, о Евдокији и њеној ћери, знамо само то, да је, у својим писмима, помињао оно плаво кубе, од олова, на женинoj гробници, молећи да га чувају и оправљају.

Оно је било видно, издалека, изнад пољана у житу.

Фарба на том кубету почела је била да се крњи и љушти, и да опада, па му је Исак јављао да треба новаца, да се то оправи. За Павла то кубе било је знак, издалека, да има нешто непролазно у љубави.

То се не може одселити.

Пакао, пакао људски – Евдокије, Текле – можда су, заиста, биле и ту, уз пут, којим је пролазио, у Росији, али тај пакао није могао више да заустави човека, кад прву половину живота превали. У другој половини живота људског, воља и мисли били су јачи.

Требали су сви да се помире са својом судбином.

У једном свом писму, Павле је писао, Исаку Исаковичу, да старог поочима њиховог, Вука, Исаковича, треба заваравати, рећи му да ће се Павле, у Росији,

оженити, и фамилију наставити, али да је истина да он, Павле, на то, више, никако, не мисли.

Јер ма колико се то невероватно чинило, очигледно је, према документима у штапсквартери, да је тај Исаковић, кога су сви женили, остао неожењен и без деце, у Росији. Он је своју жену, и мртву, све више волео, само је престао да о њој говори. Ђурђе и Петар су мислили да ју је заборавио.

Живот се, и после одселенија у Росију, наставио.

Пошто је то било невидљиво, и у фамилији, његову жену, њен примамљив стас, њене лепе очи, са тамом неког дима на себи, сви су, полако, чак и Варвара, заборављали.

Она им више, ни у разговору, није долазила, ћутке, у својој плавој кринолини, са корзетом од шепута, који су били велурни и црвени.

Нигде више, ни помена, код Исаковича, у Росији, о тој жени.

Међутим, њен муж је њу сањао, њено бледо, лепо, дугуљасто лице, до смрти. То лепо, озбиљно, скоро тужно, лице, иако се сад јављало, све ређе, гледало га је – он је то видео – и тамо, у Росији.

Пре му се јављала, само у сну, сад му се јављала, у мислима.

И на дану.

Живот је у Росији личио на живот који су у Темишвару водили, а није био сасвим друкчији, како су то Исаковичи очекивали. Међутим, Павле је осећао да би тај живот, да је она са њим, био сасвим други. То, да удовци, како Павле каже, никад сретни не могу бити, јако је љутило Ђурђа. Важи, говорио је Павлу, само за удовце који су, од своје жене, мокрим обојком ударени. Треба, каже, жену, волети, али кад умре, треба другу узети. Тако су радили и наши стари.

Крај свега тога у документима јасно стоји: удовац, вдовец.

То не значи, да је Павле Исаковић завршио свој живот, у Росији, у некој плачевној шашавости. Напротив, Варвара је говорила Ани, да Павле никад није био, изгледа, срећнији. Кад би га Ђурђе, по стоти пут, у оне зимске ноћи, питао, како је било, код императрице, у аудијенцији, Павле би се чак и весело смејао.

Иако су Павлове посете, у кући његових братенаца, у Миргороду, биле ретке, иако их, у својој кући у Бахмуту, као да неког крије, није радо примао, он би био врло пријатан посетилац, кад би Ђурђу дошао.

Тада би, каткад, опет био онај стари, охоли, Павле, из Темишвара, кога ништа на свету не може да ослаби. Као што људско лице, после смрти, за тренут, два, постане благо, лепо, мирно, тако је и тај Исаковић остао, у сећању тих исељеника у Росији, леп

и пријатан. Понављао је Ђурђу да је, иако није стигао до императрице Елисавете, задовољан, што је стигао до Росије, па и зато, што су сви они дошли. Све ће бити добро.

Многи су остали тамо у Срему, и Махали, али је добро, што су, бар они, једна мањина народа, у Росији.

Биће их, убудуће, у рускоj земљи и крви.

Неће то бити узалуд.

Сујетан, тих, тужан, Исаковић је био, при крају те зиме, опет, онај стари, који никад није признавао да губи. Могао је да не једе, да не пије, данима, али да тихо звиждука самом себи, и да се, са осмехом, по ком су га људи памтили, креће по кући, и штали.

У очекивању пролећа увек је нешто налазио да уради, да сврши.

Из једног писма проте Булича, из Миргорода, из ког би се могло разумети, да Исаковић има, у Миргороду, неку младу лепотицу, Теклу Деспотовић, коју крије у кући Ракич, а са којом живи, и, у Кијев, одлази, хотећи да се жени – могло би се разумети и то, да Павле живи у прошлости.

Прича, каже прота, без краја и конца, о њиховом, Исаковића, животу, који је започео у Сервији, а завршиће се, ето, у Росији. Са десет година, каже, био је, под Цером, у безбрижном детињству. Са петнаест у Белграду. А са двадесет и четири, гледао, како Црна Бара и Цер, гори. Како у Срем прелази. Па како и из Срема одлази, у рат, који га чак у Пемску и Оландију одводи – кад му је било тридесет година.

Увек су се Исаковичи селили. Никад сретни нису били. Пролећа, лета, јесени, и зиме, увек су другде дочекивали – никад сувих гаћа, каже, иако нису ракова тражили.

А сад им, тако, лагано, пролазе ови зимски дани.

Оно што прота није рекао, сви ти људи у околини Миргорода и Бахмута, постали су били Павлу блиски, брзо, као да су му, и они, сународници. Павлу се тај сеоски, росијски, свет чинио, исти, као што су били и његови Махалчани. Багремови као багремови.

Имао је чудан осећај да ће, у Росији, вечно живети.

Био је још сувише млад, да на смрт мисли, али му се, у Бахмуту, учини да је један живот завршио, пре него што су дошли. А сад живи један нови, и, од почетка.

Сигурно је само то, да се у папирима Витковича помиње да је Исаковић наставио да пише предлоге, Колегији, у Санкт-Петерсбург.

Тамо су, међутим, читали шематичне спискове ђенерала Хорвата де Куртича, који је, на папиру, већ био створио, један македонски и један болгарски, хусарски пук, па је сад окупљао и пехотни.

Та зима, године 1753, била је, у Санкт-Петерсбургу завела моду гледања у будућност. За то су се употребљавале велике, кристалне, лопте.

Астролози и некроманти, и слободни зидари, били су омиљени.

Императрица пак, коју је Павле толико желео да види, да јој сербске молбе протумачи, била је, те зиме, нарочито весела. Жељна живота.

Елисавета Петровна, царица свих Росија, била је, те зиме, узела четрдесет и четврту, а волела игранке, које трају до зоре. Она и гроф Разумовскиј, били су, те зиме, у престоници, приредили неколико чрезвичајних балова. Двор – који је у Санкт-Петерсбургу био тако близу тамници – био је, те зиме, торжествено осветљен. Као у некој зимској бајци.

Низале су се, без броја: маскераде, фајерверке, илуминације, па и оперске представе, комедије и концерти. Давали су се француски позоришни комади и талијанске фарсе.

Царица је била лепша него икад.

Исаковић је, међутим, био нестао, у снегу, и неће моћи, никад, да је види.

Ћерка Петра Великог била је стасита, врло лепих груди, а имала је, у свом лепом, округлом, лицу, крупне очи. Обрве су јој биле – ако је веровати савременицима – нарочито велике. Носила је брилијанте у коси. А орден, са лентом, преко груди. Под малом, љупком, брадицом, и, на руци, имала је обично шепут, од велура, црни.

Иако је царица Елисавета примила неколико сербских официра, заиста, у аудијенцију – случај, комедијант, хтео је да је ни један од Исаковича не види својим очима. Павле је царицу доживео само у оној, глупој, официрској шали. Он је слушао о њој сваку реч коју су Ана и Варвара, од жена руских официра, слушале, али се то све сводило само на то, да царица има красиви цвет лица и красивие ноги.

Нико није смео да прича о сладострашћу, које, у тој жени, букти.

Ни о њеним љубавницима, о њеном облачењу у костим мушки, француског мускетара, холандског матроза, козачког хетмана. Шапутало се само како се, на њеним баловима, по њеном наређењу, мушки облаче у женске хаљине, а жене у костим мушки. Најекстравагантнија била је, у томе, ако је веровати историји, књегиња Румњанцев.

Најсвечанији дан у Росији, у то време, био је децембар осамнаести. Рођендан императрице, кад су топови грували. Царица, разуме се, није ни сањала да се, у

Миргороду, појави, или да иде у Бахмут. Да ће доћи у Кијев, били су измислили, за Исаковича, официри.

Место царице, у Кијеву је била освећена и ношена чудесна икона Матере божије у Печерској лаври. За коју се причало да ју је сликао, својеручно, сам апостол Лука. Царица је радо путовала по Росији (коју је звала: Росија, дорога), али није имала у програму Кијев, те јесени. Она је прелазила одстојање од Санкт-Петерсбурга до Москве, у галопу, у колима, за свега неколико дана, али у Кијеву, за живота Павловог, била није.

Павле, дакле, заиста, није имао прилику да пред њом клечи.

Такви сусрети су, на овом свету, увек, ретки.

Исакович, у Бахмуту, никад није дознао, ни то, како је царица и да ли је, царица, примила вести, о тој глупој, шали у Кијеву, међу исељеницима сербским, који су је представљали лажно и срамотили.

Зна се да је и она мислила, о људима, као њен министар Петар Иванович Шувалов: да се ни један човек није родио анђео!

Али да ли је, и како је, кажњен Вишњевски, Павле, и Исаковичи, никад нису чули. Чули су да се царица све више предаје удовољствима стола, и гоји. Да проводаџише и својој послуги. Да сваког, у својој околини, удаје и жени. Све то, нимало, није утицало на судбину Исаковича у Росији. Оно што је решило њихову судбину, вољом, те, њима непознате, жене, били су њени државни планови, које су Шувалови, Бестушеви, Румњанцеви, израдили.

Рат прајски!

Сан, Минихов, освајања Константинопоља, где се очекивала помоћ хришћана, 20.000 људи, који ће се Русима придружити, напуштен је.

Решено је да се пође на Берлин!

Исаковичи о свему томе ништа, те зиме, још нису знали.

Мало се зна о прошлости, мало се и може знати.

На једном папиру Елисавете Петровне нађено је, после њене смрти, на пример, записано, њеном руком: Пламен Огн!

Две речи.

Нико, ни данас, не зна, зашто, нити шта то треба да значи.

Ни та зима, године 1753, није могла да траје вечно.

Мраз је попустио у марту, и у Миргороду, и у Бахмуту, па су насеља видела да се, из земље, јавља прво њихово жито. Пролеће се опет вратило на земљу. Већ ко зна који пут у свету. Ко зна који пут. Није то схватљиво, није, људском уму.

Дани су пролазили.

Бибиков је неке населио и по варошима, па је и занатлија, и комерсаната, било, а прота Булич се бринуо да и попове добију.

Он је службе Божије само надзиравао!

Велика већина насељеника, међутим, остаде у војсци.

Већ тог пролећа, загазише у крв, понова, а носили су се са Татарима, који су нападали границу. Петар Исаковић тражио је, изгледа, смрт, у тим чаркама, али га куршум није хтео. Напротив, прочуо се, и добио чин капетана, иако га није тражио.

Ђурђе се нагло богатио.

Трифун је чекао само писмо Митрополије, па да се ожени. Рускињом. Младом. Могла је имати двадесет, не више.

Павле је, кад су му братенци долазили и посећивали га, говорио: Види му се, каже, да неке мађије владају у људском животу, а не Бог, нити воља људска. Велику је намеру имао кад је пошао. Прежде. Сад их више нема. Него сматра да човјек треба да живи бесмислено, као и животиња, звер, биљка. У благополучном здрављу, пустивши да се, њиме, јутра и вечери, догађаји, и време, играју, као што се облаци, око Сунца, играју. Смисао живота, каже, нашао је у томе, да живи онако, како му шта дође, весеље, невеселост, жалост, радост. Радиће у штали, у земљи, свој посао, ораће, копаће, док не почну маневри, у мају. А тада ће изјахати пред своје војнике и спремати их да пређу у траб, галоп, па јуриш и смрт, и победу. Зато се родио. Нико није још своју судбу избегао, а живот није наручен, него је то, што нас сналази, без наше воље, и не онако, како бисмо желели. Живимо, плачемо, смејемо се, кад како. Сваки има свој век, своју љубав, свој светли део живота, као тица која, кажу, улети из мрака у осветљену дворану и излети на другу страну у таму. Тако му је, каже, протумачио то, поп Микаило, при његовом пошаствију у Росију. Имао је Вани право!

Тог лета Павле Исаковић премештен је у Чернигов.

Излазио је и на границу.

Дани су пролазили, а није погинуо.

Прошли су и маневри у мају.

Дошла је и јесен, она чудесна руска јесен, у Бахмуту.

Кад Сунце букти изнад степе, као да хоће да запали све на свету.

Да је Исаковић провео, и годину 1754, у Чернигову и Бахмуту, и био жив, то се види из једног писма проте Булича, који је Исаковича, поводом смрти владике Василија у Москви, поменуо.

Затим је опет дошла зима, па је Павле, ваљда, опет био у Бахмуту.

Дани су пролазили и ко би их бројао? Безбројни су, као и ноћи у којима човек бди. Колико? Неки кажу: колико је зрна песка у мору! Паче морскаго песка! Други кажу: колико звезд на небу!

Павле је, свакако, преживео тамо још коју годину.

О животу Исаковича, после године 1754, знамо само толико, да се морао наставити. Чак и да је Исаковић умро, тешко да би ми то, лако, данас, знали. Ако један човек умре, па звао се он Павле, или Петар, или Трифун, или Ђурађ, пород његов остаје за њим, да даље живи.

За Павлом није остао нико.

То знамо.

У тренутку кад је Исаковић склопио очи – ако их је склопио – у идућем рату, ко би знао рећи колико је порођаја било, истог тог дана, на свету? Колико је ласта, шева, голубова, излетело из гнезда? Колико орача почело да оре? Колико је дрвећа, тундри, трава, проклијало, и у Росији, па и на Кавказу, па и на Уралу, све до Камчатке Доситејеве!

После дуге зиме.

Зар је чудно, да се Исаковић помиње, свега још једном, у рату, а после губи, и не спомиње, ни у папирима сербских лукова, ни своје фамилије, никад више.

Сигурно је да су Трифун, Петар, Ђурађ, па и Павле, били у армији, која је одведена из Миргорода, после три године, на пољску, затим на прајску границу, и да је Павлов черниговски пук учествовао, у походу на Прајску, куд руске армије одоше, место на Аја Софију.

Неколико хиљада Павлових сународника учествовало је у том рату.

Павле је отишао из Миргорода, са тим сјајним трупама – то знамо.

Да ли је негде подигао, високо, по свом обичају, сабљу, и пошао пред својом коњицом, немо, прво у лаки траб, затим у галоп, да најзад полегне по коњском врату и јури према непријатељу? Чудним случајем, папири су сачували факт, да је, после битке, у којој су тучени Французи, нови савезници Марије Терезије, у јуну месецу, руска армија одговорила победом, тридесетог августа, код места Грос-Јегерндорф.

У тој бици, историја је сачувала атаку једног сербског – сад росијског – хусарског, швадрона, на прајску пешадију у једној ветрењачи.

Описан је јуриш који је водио млад корнет, јуначки.

Пао је са коња мртав пред ветрењачом.

Звао се – каже документ – Марко Зиминski.

Многи су досељеници, у тим биткама, остали на земљи, непомични.

Они, који су остали живи, одведени су на ново зборно место: Познањ.

Многи су, међу њима, до конца маја месеца, 1760, још живи.

Генералфелдмаршал гроф Салтиков одржао је парад са њима, јуна месеца, код места зовомаја Диршау.

Што је најлуђе, у том рату, нису Срби само под росијским заставама гинули. И аустријска војска изводила је сличне, сербске, пукове, на бојишта, према плану грофа Мерци. А гинули су према плану грофа Хаугвиц, који је, у аустријску војску, био увео нов маневар, брз плотун, у бици.

Он је, и међу официре, у касарни, увео нешто ново.

А називао је то – сталешки дух: Esprit de corps!

Није, дакле, живот сербски био бесмислен, него њихове смрти.

Било како било, септембра месеца поменуте године, у војеном савету, гроф Фермор се решио да иде на Берлин!

У том походу, Трифун је постао пуковник, Ђурђе је изгубио ногу до колена, Петар се прославио заробљавањем непријатељских официра.

О Павлу Исаковичу помена нема.

Није, међутим, ни Марија Терезија, седела скрштених руку, ни кад је успела да прекине ту сеобу сербске милиције, у Росију.

Живот сербски се наставио и у Аустрији и национ је наставио оно што се, већ приликом тих селидби у Росију, започело. На хунгарској Дијети, и после тих селидби, господа Марије Терезије оценила су, добро, опасност, која империји прети, од тог шизматичког национа, који је хтео да се одсели у Росију. Нарочито опасност, која од војених лица у сербском националу прети, империји, императорки, Аустрији, па и Европи.

Дијета је кроз коју годину почела да тражи укидање сербске Хофдепутације у Бечу. Тражила је да се укину владичанства у Плашком, у Костајници, у Пакрацу. Да се не дају племићска писма, барунске и грофовске титуле, православнима, нарочито не, кад су војена лица.

Чудно! Чудно!

Обузима их, кажу, оправдани страх, посматрајући ово грдно тијело, које се протеже од московских граница, па до Јадранског мора! А особито, кажу, од речи до речи, кад расуде ону страшну слогу, тог национа и његовог војеног сталежа, где су своје користи узајамно укрстили! Па с једне стране војнички сталеж обикао је размицати своје границе користећи се особито нападајима шизматика, а с друге стране опет, ти, несједињени Грци, силно себе раширују, под моћном заштитом свог војеног сталежа!

Тако се у Аустрији мислило и тако се осамнаести век завршавао.

Године су, међутим, пролазиле.

Зиме, пролећа, лета, јесени.

Смрти појединаца, порођаји, животи појединаца, смрти!

Турски ратови се, међутим, наставише, и после похода руског на Берлин, у који су Руси ушли. Костјурин, у Кијеву, би, и прође. Хорват је негде завршио, у затвору. Таласи Дњепра су се опет смрзавали у зими, а кад би пролеће дошло, лед је пуцао, и Дњепар се разливао и носио бујицом, и живот људски, и снег, лањски. Све прође.

Кроз тринаест година рат се наставио.

О Исаковичима нема трага у папирима које је Исак Исакович оставио. Ни за време турског рата, који се 1774. завршио. Ни за време идућег рата, кад су Аустријанци, и сербски фрајкори, ушли у Београд, 1789.

Исак Исакович је био, 1771, умро.

Аустријанци су, године 1792, из Београда опет изишли.

Почели су Наполеонови ратови.

Ђенерал Николај Иванович де Прерадович командовао је коњичким гардијским пуком, који се у бици, код места Аустерлиц, прославио.

Руси почеше почетком XIX века да силазе на Балкан и у Сервију.

Где су били они који се одселише у Росију?

У својој бескрајној љубави према свом национу, сиромашни сербски Soldatenvolk чинио је – сто година – оно што је једино могао: гинуо је.

А тамо, где се, у Росији, у земљу сахрањивао, бележио је своје присуство именом, које је својим селима давао. Јер брда, реке, насеља, у свом имену чувају боље успомену на прошлост, него појединци у животу.

Та имена нису давали, ни у Аустрији, ни у Росији, спахије Андреовичи, или баруни Љубибратичи, или баруни Јовичи, или фелдмаршал-лајтнанти Радовичи. Који су из златних бурмутица шмркали.

Та имена су, својим насељима, давали сербски павори!

Мемоаристи, историчари, дабогме, нису нам забележили много имена тих паора, они су бележили имена ђенерала, и оних, који су, у Росији, постали фелдмаршали и грофови.

Текелија је постао фелдмаршал на Кавказу и чинио се наследници Елисавете, Катарини II, као Петар Велики. Тако је рекла Потемкину!

Симеон Наранџич Зорич постао је љубавник те жене и она је, о њему, записала, у својим, француским, мемоарима, нешто, занимљиво.

Док су други, да би задовољили њену, љубавну, жеђ, узимали афродизијаке, тај Србин је био такав, да му то није било потребно.

Сваки стиче бесмртност на свој начин.

Али је царица о Зоричу написала и то, да није могла да се начуди, како се племенитост и доброта, као тица, угнездила у срце једног војника, а то је био њен „красавец Сима“!

Било би узалудно набрајати имена свих тих официра, који одоше у Росију и уписаше своје име у росијску армију и империју, која је, за време те победе 1760, бројала 300.000 људи, и могла, да је Елисавета хтела, да освоји целу Европу.

Мемоаристи и историчари кажу да су, од оних који се иселише, постали ђенерали: Иван Георгиевич Шевич, Ранко Родион де Прерадович, Максим Теодорович Зорич, Теодор Арсениевич Чорба. Иван Подгоричанин постао је гроф!

Генералмајори су били: Семен Гаврилович Зорич, Николај Иванович Чорба, Георгије Михаилович Богданов, Давид Гаврилович Наранџич, Георгије и Јури Родионович де Прерадович, Константин Николаевич Лалош, Иван Христифорович Штерич, Семен Михаилович Черноевич!

Бригадир је постао: Константин Николаевич Јузбаша.

И његов друг Родион Степанович Пламенац.

То нису, сви ђенерали, који су ђенерали постали. Чему их ређати?

Њихова имена нестала су у прошлости и тишини смрти.

Забележени су и многи пуковници: Радулович, Цветинович, Ивалов, Косавчич, Давидович, Петар Шејтани, Ефрем Ранкович, а забележени су и потпуковници: Чорба, Вуич, Штерич, Ожеговић. Било је и мајора: Вукович, Алексеј Требињски, Букшан, Жигич, Црнчич, Станкович, Вуич, Голуб, Милорадович, Маркович, Миокович.

Чему ређати неке, а изоставити друге?

У дворској гарди, у Санкт-Петерсбургу, најлепши капетан био је: Павел Черноевич. Нема, међутим, ни трага вахтмајстеру, Пивару. Нити знамо како је завршио, вахтмајстер, Попов, из Кикинде.

Сви они, који су се иселили, да избегну иго паорства у Аустрији, гинули су и умирали, и сахрањивани, безимени, у руску земљу, коју је убрзо преплавио опет руски народ. Они су, после ратова, рили земљу на Ингулу, на Донецу, да би исхранили своју децу и испунили вољу Божију, да се живот настави. Историја је забележила, да се, после седамнаест година, од њиховог населанија, појавила у Росији чудна фатаморгана на небу. Која се зове Aura Borealis. Али историја не бележи шта су они мислили, док су гледали, ту фантастичну, небесну појаву. Каквог је смисла имало то у њиховом животу?

Ти паори, међутим, који су своје кости посејали у земљу коју су Новом Сервијом називали, записали су имена својих села, која су у срцу носили. На географску карту Русије, и Европе – за вечност!

Када су Руси почели да силазе на Балкан, у ратовима, на картама аустријским пише, име Сирк баре, од Алмаша до Чуруга. Пише и dominum Mitrovitz. И село Лаћарак. И regnum Sclavoniae. И duct Syrmium.

А на росијским картама пише, са сузама: Сомбор, Мошорин, Чанад, Надлак, Печка, Глоговац, Павлиш, Сентомаш, Сента, Кањижа, Мартонош, Бечеј, Суботица, Панчево, Земун, Чонград, Вуковар, Вршац, Сланкамен, Ковин! То пише на росијским картама, до XIX века!

Нигде не пише Ђурчија, Шијак, Аћански, Јанковић, Видак, Гаја, Груја, Кузман, Радак! Имена појединаца се не исписују на карте:

Године су пролазиле и живот се настављао.

На руским географским картама, из 1860. године, почињу да нестају и имена места. Још се налазе: Тител, Илок, Мошорин, Вилово, Гордановци, Надаљ!

Године су, међутим, ређале се и пролазиле. Живот се настављао, а смрти су биле бесмислене. И други су национи изумирали и други су се национи селили. Свуд пролазе, зиме, пролећа, лета, јесени.

Кад је, године 1862, вршен у Русији попис становништва у Херсонској губернији, нађено је још ХИЉАДУ душа, које су тражиле, да се запише да су они: сербски! Да им се запише, кад умру, да су том национу припадали и срцем својим били одани.

Кад је тај попис становништва вршен, године 1900, није нађен, сербски, НИКО!

Ако неко данас, чак и данас, узме у руку географску карту те земље, у коју су ти исељеници сахрањени, у мору руског народа, наћи ће на карти, близу Миргорода, име места: Мартонош!

На реци Ингул, наћи ће: Панчево!

Наћи ће и једну Суботицу! И један Надлак!

Године и сад пролазе, лето прође и лишће жуто опада, а затим ове завеје снег. Али ће, на пролеће, Дњепар опет кренути, и ваљати се, весело, кроз ту земљу мртвих, према мору, уз песму и игру живих.

Године ће пролазити. Ко би могао набројати тице, које се селе, или сунчане зраке, које Сунце сели, са Истока на Запад и са Севера на Југ? Ко би могао да предскаже, какви ће се народи селити и куда, кроз стотину година, као што се тај национ селио? Ко би могао набројати зрна, која ће, идућег пролећа, ницати на свету, у Европи, Азији, Америци, Африци?

Несхватљиво је то људском уму.

Тамо, куд су Исаковичи и тај Soldatenvolk отишли, као и толики њихови сународници, који су на својим леђима, као пуж, своју кућу носили, нема више трага, свему томе, сем та два-три имена.

Било је сеоба и биће их вечно, као и порођаја, који ће се наставити.

Има сеоба.

Смрти нема!